

Universitat d'Alacant
Universidad de Alicante

Intervenció senyorial i
transformacions locals
a la baronia de
Rebollet-comtat d'Oliva
(segles XIII-XVI).
Els Carròs i els Centelles

Volum 1 de 2

Joan Abel Soler Molina

Tesis **Doctorales**

UNIVERSIDAD de ALICANTE

Unitat de Digitalització UA

Unidad de Digitalización UA

Universitat d'Alacant
Universidad de Alicante

**Intervenció senyorial i
transformacions locals
a la baronia de
Rebollet-comtat d'Oliva
(segles XIII-XVI).
Els Carròs i els Centelles**

Presentada per Joan Abel Soler Molina
Dirigida pel Dr. José Vicente Cabezuelo Pliego
i el Dr. Antoni Ferrando Francés

Volum 1 de 2

Tesi doctoral

Alacant, setembre 2020

TAULA DE SIGLES O ABREVIATURES D'ARXIUS:

APSMO, Arxiu Parroquial de Santa Maria d'Oliva
APSRO, Arxiu Parroquial de Sant Roc d'Oliva
AHMG, Arxiu Històric Municipal de Gandia
AHMNu, Arxiu Històric Municipal de Nules
AMFC, Arxiu Municipal de la Font d'en Carròs
AMV, Arxiu Municipal de València
AHMD, Arxiu Històric Municipal de Dénia
AMA, Arxiu Municipal d'Alcoi
AMVi, Arxiu Municipal de Villena
AME, Arxiu Municipal d'Elx
ASMP, Arxiu de Santa Maria del Puig, El Puig
ARV, Arxiu del Regne de València
ACCCV, Arxiu del Col·legi del Corpus Christi de València
ACV, Arxiu de la Catedral de València
ADV, Arxiu Diocesà de València
AHUV, Arxiu Històric de la Universitat de València
BHUV, Biblioteca Històrica de la Universitat de València
ACA, Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona
AHN, Archivo Histórico Nacional, Madrid
BRAH, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Madrid
AFZ, Archivo Francisco Zabálburu y Basabe, Madrid
AHNOB, Archivo Histórico de la Nobleza, Toledo
ADM, Archivo del Ducado de Medinaceli, Sevilla-Toledo
AGS, Archivo General de Simancas

ÍNDIX GENERAL DELS 2 VOLS.

ÍNDIX DEL VOLUM 1

Introducció	5
La senyoria d’Oliva: un feudalisme de signe mediterrani.....	6
Els Carròs i els Centelles: de la conquesta feudal a l’estat modern.....	8
Antecedents, fonts i plantejament metodològic.....	11
1. El marc geogràfic: el terme i la vila d’Oliva	16
1.1. El medi físic: entre muntanyes i marjals.....	17
1.2. L’Oliva dels ss. XIII-XVI: vila cristiana, raval moresc.....	24
2. Els Carròs, la baronia de Rebollet i la projecció mediterrània ..	53
2.1. Els precedents: del paleolític al món andalusí.....	54
2.2. Carròs: un corsari ennoblit i premiat per Jaume I.....	74
2.3. Colonització feudal i revoltes dels musulmans.....	87
2.4. La projecció mediterrània l’almirall Francesc I.....	128
2.5. De la fundació de la Font a la crisi familiar del 1344.....	159
3. Dels Carròs als Centelles/Riu-sec: la crisi del segle XIV	173
3.1. Teresa de Borriol, Joana Carròs i Ramon de Boixadors.....	174
3.2. Guerra, reconstrucció i venda: Berenguer de Vilaragut.....	184
3.3. Ramon de Riu-sec i Gilabert de Centelles/Riu-sec.....	206
3.4. “Aygua volem, o ací volem morir!” El plet del 1401.....	233
3.5. Centelles contra Vilaraguts, en vespres de l’Interregne.....	272
4. Bernat de Centelles: el triomf i l’ascens d’un llinatge	284
4.1. La batalla del Codolar i el triomf dels Centelles.....	285
4.2. Bernat de Centelles, al servei d’Alfons el Magnànim.....	306
4.3. Oliva, el trapig i la revolució de la canyamel.....	325
4.4. Aspectes econòmics i socials dels anys 1420-1433.....	343

5. Francesc-Gilabert I: la consolidació d'un estat senyorial.....	363
5.1. Francesc-Gilabert i les guerres mediterrànies.....	364
5.2. El comte d'Oliva, servint Alfons V a Nàpols.....	391
5.3. Retorn a València, serveis a Joan II i adquisicions.....	403
5.4. Inquietuds culturals del comte fundador.....	438

ÍNDIX DEL VOLUM 2

6. Serafí de Centelles: el comte lletrat i la Germania.....	5
6.1. Al servei de Ferran el Catòlic: el setge de Màlaga.....	6
6.2. Don Serafí, el noble més influent de València.....	38
6.3. Una crisi molt greu: la guerra de la Germania.....	60
6.4. Moros en la costa: la muralla de la Vila d'Oliva.....	108
6.5. Mecenes de cançoners i amic d'humanistes.....	139
7. Francesc-Gilabert II i la defensa contra el Turc.....	172
7.1. El perill otomà i la fortalesa de Santa Anna.....	173
7.2. L'enllaç amb els Borja i la butla de la plebania.....	204
8. El comte dement i l'annexió al ducat de Gandia.....	230
8.1. La comtessa Maria i l'adolescència del comte Pere.....	231
8.2. El comte dement: la crisi i les intrigues palatines.....	268
8.3. La reconducció del plet successori pels Borja.....	321
Conclusions (català).....	355
Conclusions (français).....	366
Cronologia dels Carròs i els Centelles, senyors d'Oliva, 1240-1596.....	379
Bibliografia.....	392

Introducció

L'estudi de la societat feudal valenciana en àmbit rural, a través d'exemples monogràfics concrets i amb un cert aprofundiment, constituïa, encara pel 1990, una assignatura pendent en àmbit acadèmic o universitari. Tanmateix, al llarg de les últimes dècades hem assistit a una creixent acumulació d'estudis locals. El 1991, quan Ferran Garcia-Oliver feia balanç de la situació en *Terra de feudals. El País Valencià en la tardor de l'edat mitjana*, urgia els universitaris a desenvolupar i a contrastar investigacions medievals d'enfocament "microhistòric", com una via d'aproximació a problemàtiques historiogràfiques generals des de l'espai local; tothora comptant, és clar, amb una sòlida base documental:

Més que mai els espais reduïts apareixen com a zones d'experimentació i observació microhistòrica, susceptibles de desvetllar talls de l'estructura, improbables des de perspectives dilatades. Temes com ara la comunitat camperola, el paisatge rural, el senyoriu, els àmbits de sociabilitat i conflictivitat, constitueixen els fonaments per a una nova història local redimensionada que, tanmateix, no té per què expressar-se en un llenguatge corporatiu i hermètic.¹

Sobta dir que, en aquesta mena d'aproximacions locals, però no "localistes", convé partir del coneixement acreditat de les dinàmiques històriques (és a dir, demogràfiques, econòmiques, historicosocials, culturals, etc.) que es verificaren al País Valencià en particular i a l'Europa mediterrània en general, entre el segle XIII i el XVI. Aquest i no d'altre ha de constituir el fonament i el punt de partida alhora d'estudiar la història d'una demarcació senyorial concreta com és la d'Oliva. Això no obstant, l'exemplificació i el seguiment de la fenomenologia històrica des d'una perspectiva local o comarcal, afavoreixen i arredoneixen, sens dubte, el diàleg interpretatiu: la comprensió global de la realitat històrica. D'altra banda, el focus microhistòric possibilita la plasmació ulterior del treball com una monografia

¹ GARCIA-OLIVER, Ferran, *Terra de feudals. El País Valencià en la tardor de l'edat mitjana*, Alfons el Magnànim, València, 1991, p. 18.

divulgativa, de interès comarcal i regional, que contribueix a la transmissió de coneixements historiogràfics en llenguatge divulgatiu, a un públic lector proper i relativament ampli. La recerca historiogràfica supera així els límits estrictes del claustre universitari, el d'una universitat pública, per a esdevenir –a més– un tribut a la ciutadania. Perquè, per òbvies raons de reciprocitat com a servei públic, els resultats de la recerca científica en el terreny de les Humanitats no sols haurien de ser mesurats amb criteris d'impacte científic cru i nu, de recepció en revistes indexades i en congressos de concurrència acadèmica restringida, sinó també amb criteris de repercussió pública, i de benefici social i comunitari.

La senyoria d'Oliva: un feudalisme de signe mediterrani

A diferència de l'Europa central, la del feudalisme “clàssic”, el de manual escolar, el que fou producte de la revolució feudal de l'any mil, a la perifèria meridional i mediterrània d'Europa, en una franja que s'estenia del sud de Portugal al sud d'Itàlia, el feudalisme fou dut i imposat. Fou el producte històric de l'expansió demogràfica del Nord, de la superioritat militar de la cavalleria cristiana i del gran dinamisme econòmic de la societat europea dels segles XI al XIII. Aquesta desplaçà del sud del continent, de les illes i arxipèlags mediterranis, i fins i tot de la Palestina croada, la societat islàmica, fragmentada i decadent.

Aquest avanç del “nord” i del sistema feudal sobre el sud i el sistema tributari oriental transformà ràpidament el territori valencià en un espai colonial, amb pervivència de nuclis de musulmans, però amb una implantació traumàtica i sistemàtica d'una nova forma d'organitzar la societat, el territori, l'economia i les expressions culturals i religioses.² S'hi imposà a València una nova societat, la feudal valenciana, de tradició cristiana i romanç; però amb unes característiques pròpies, derivades de les peculiaritats climàtiques, que permetien conreus intensius

² MALPICA, Antonio – QUESADA, Tomás (coords.), *Los orígenes del feudalismo en el mundo mediterráneo*, Universidad de Granada, Granada, 1994.

en regadiu, fins i tot de productes tropicals,³ i de convivència interètnica, atés que la presència de població moresca s'hi prolongà fins al 1609.⁴

El resultat politicoterritorial d'aquest procés fou la constitució i continuació durant segles d'un estat, el regne de València, que s'integraria en la Monarquia hispànica, precedent en l'edat moderna de l'Estat espanyol. És a dir, que tot allò que es construï al territori valencià en l'edat mitjana per part d'aquella societat feudal en expansió ha assentat els fonaments socioeconòmics, polítics i culturals d'una societat moderna i contemporània, euromediterrània, com és valenciana. L'evolució, al llarg dels segles, d'aquesta societat valenciana és un fenomen complex com a objecte d'estudi. Exigeix la confrontació de múltiples aspectes i la concurrència de diferents especialitats de les ciències historiogràfiques: des de l'arqueologia fins a la història de l'art, passant per la història social.

Evidentment, com revela l'enunciat de la nostra tesi doctoral, ens ha mogut el propòsit d'abordar aquesta evolució de la societat valenciana en temps històric, concretament en la baixa edat mitjana i el segle XVI, no des d'una perspectiva territorial i d'ample espectre, sinó des del punt de vista de la història local. Així doncs, hem estudiat específicament el cas d'una de les senyories més importants, quant a demografia i producció de renda, del regne de València durant els segles XIII al XVI: l'honor de Rebollet, baronia des del 1330 i comtat d'Oliva (la Safor), a partir del 1449. Les fites cronològiques del nostre estudi venen determinades per la donació del territori per Jaume I al noble Carròs, el 1240, i pel procés d'incorporació del comtat dels d'Oliva al ducat Borja de Gandia, completat el 1596. Entre l'una i l'altra data, dues famílies de la noblesa, els Carròs i els Centelles, dominaren una senyoria que els serví de base material i territorial per a participar dels projectes d'expansió mediterrània de la Corona d'Aragó, i per a figurar entre els grans llinatges privilegiats, entre els més *acostats* als successius monarques. L'estudi de la senyoria, del territori i els habitants, de l'explotació de

³ GIBERT SANTONJA, Josep-A., «En torno a la producción y elaboración de azúcar en las comarcas de la Safor (Valencia) y la Marina Alta (Alicante). Siglos XIV-XIX. La arquitectura y la evidencia arqueológica», dins *La caña de azúcar en el Mediterráneo. Actas del Segundo Seminario Internacional (Motril, septiembre 1990)*, Diputación de Granada, Granada, 1991, pp. 211-265.

⁴ BENÍTEZ, Rafael – GARCÍA, Juan Vicente – PIQUERAS, Norberto (eds.), *Entre terra i fe. Els musulmans al regne cristià de València (1238-1609)*, Universitat de València, València, 2009.

la terra i de les dinàmiques socioeconòmiques que s'hi verifiquen, resulta indestriable, en el cas que ens ocupa, del seguiment de les famílies nobiliàries i dels personatges més destacats que en detingueren la titularitat feudal.

La problemàtica històrica del feu d'Oliva és representativa, i com a tal l'estudiarem, de l'evolució històrica del feudalisme en particular i de la societat valenciana en general, durant els segles XIII al XVI. Encara que, com és lògic i comprensible, presenta algunes peculiaritats. Així les coses, tenint en compte la referida especificitat de la realitat local, prestarem atenció a fenòmens de tipus històric tan diversos com poden ser: el desmantellament de les estructures del poblament islàmic per a procedir a una reestructuració poblacional, jurisdiccional i territorial de la senyoria; la dedicació a la pesca, el comerç marítim de cabotatge i intercontinental, l'activitat corsària i l'armament de galeres al servei dels reis d'Aragó, com a constants d'una contrada marítima; la incidència de la crisi del segle XIV en la senyoria, sobretot pel que fa a la caiguda de rendes; l'endeutament i els canvis de titularitat; l'impacte conjuntural d'epidèmies de pesta, guerres amb Castella, bandositats nobiliàries, revoltes antisenyorials com la Germania, etc., en el desenvolupament d'Oliva; la convivència entre comunitats ètniques; les relacions de la comunitat rural amb les elits urbanes i amb el patriciat mercantil de València i de l'estranger, bolcat en el comerç marítim mediterrani, sobretot en temps del sucre;⁵ la introducció primerenca, i també específicament mediterrània, d'ideals estètics i culturals com foren els del Renaixement, etc.

Els Carròs i els Centelles: de la conquesta feudal a l'estat modern

El territori estudiat representa un cas paradigmàtic d'ordenació de l'espai rural al si d'una societat "oriental" i de base tributària, com era l'andalusina (segles VIII-XIII), d'acord amb els estudis de Pierre Guichard i André Bazzana.⁶ Aquesta organització fou alterada dràsticament a la regió arran de la conquesta i la colonització feudal dels segles XIII-XIV, materialitzades en l'apropiació de nuclis

⁵ Com ha constatat, entre d'altres, el ja citat GARCIA-OLIVER, Ferran, «Les companyies del trapig», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 32, Catarroja, 1999, pp. 167-194.

⁶ GUICHARD, Pierre, *Al-Ándalus frente a la conquista cristiana: los musulmanes de Valencia (siglos XI-XV)*, Universitat de València, València, 2001.

urbans i indrets estratègics per colons cristians: catalans i aragonesos. Els feudals arraconaren la població autòctona, musulmana, en “reserves” muntanyenques, alqueries menors i ravals com el que es desenvoluparia a Oliva; tal com ho ha estudiat Josep Torró.⁷ En el cas que ens ocupa, ja des del primer moment destaca el protagonisme dels Carròs, descendents d'un excorsari italià ennoblit, com a organitzadors del poblament i de les relacions feudovassallàtiques.

Als llocs cristians d'Oliva i la Font-Rebollet, regits per consells de prohoms autònoms, hi predominava un estrat de llauradors i menestrals benestants, que comptaven amb estratègies pròpies de reproducció i d'ascens social.⁸ Tanmateix, la teòrica autonomia de què gaudien aquests municipis estigué limitada per la intervenció constant dels senyors i dels agents de la senyoria. I més encara tenint en compte el paper destacat dels Carròs i dels Centelles al servei de la corona; un paper per al qual comptaren amb la col·laboració dels mateixos vassalls, documentats com a integrants de les hosts feudals en conquestes com les de Sicília (1282) i Sardenya (1323), accions corsàries dels senyors,⁹ guerres navals del segle XV i milícies mobilitzades contra la pirateria barbaresca en el XVI.¹⁰

Per als successius barons d'ambdues nissagues nobiliàries, tant en l'edat mitjana com en el segle XVI, resultava fonamental disposar d'una mà d'obra musulmana abundant i servil.¹¹ Els musulmans, majoritaris a la baronia de Rebollet i al comtat d'Oliva, mantenien poblat i conreat el territori, i resultaven uns aliats fonamentals de la senyoria, per l'ascendència i la protecció interessada que aquesta

⁷ TORRÓ, Josep, *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, Universitat de València, València, 2006 [1999, 1a ed.]; ÍDEM, «Formes de poblament i urbanisme. Com s'organitzaren els llocs d'habitació dels musulmans del regne de València (segles XIII-XVI)», dins BENÍTEZ, Rafael – GARCÍA, Juan Vicente – PIQUERAS, Norberto (eds.), *Entre terra i fe. Els musulmans al regne cristià de València (1238-1609)*, Universitat de València, València, 2009, pp. 173-199.

⁸ APARISI ROMERO, Frederic, *Del camp a la ciutat. Les elits rurals valencianes a la Baixa Edat Mitjana*, Tesi doctoral, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València, València, 2015. Inclou exemples ben interessants de famílies d'Oliva.

⁹ Com les que documenta SOLER MILLA, Juan Leonardo, *El comercio en el reino de Valencia durante la primera mitad del siglo XIV: instituciones, rutas y grupos mercantiles*, Tesi doctoral, Departament d'Història Medieval, Història Moderna i Tècniques Historiogràfiques-Universitat d'Alacant, Alacant, 2015, 2 vols.

¹⁰ PARDO MOLERO, Juan Francisco, *La guerra i els cavallers: els Centelles, el comtat d'Oliva i la defensa del regne de València*, CEIC Alfons el Vell – Associació Cultural Centelles i Riusech, Gandia-Oliva, 2011.

¹¹ TORRÓ, Josep, «‘Vivir como cristianos y pagar como moros’. Genealogía medieval de la servidumbre morisca en el reino de Valencia», dis *Revista de historia moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 27, Alacant, 2009, pp. 11-40.

exercia sobre ells. Contribuïen, a més a més, a la diversificació econòmica i als dissenys del mateix poder feudal, com es comprovà amb la revolució de la canyamel (segles XV-XVI), producció transformada en sucre pels mudèjars i després moriscos, explotats als trapigs senyorials amb escasses retribucions. La rendibilitat de la producció sucrera explica la puixança econòmica i el rang aristocràtic assolit pels Centelles dels segles XV-XVI, comtes d'Oliva. I és evident que l'expulsió dels moriscos (1609) precipitaria la crisi de la sucreria saforenca i, en conseqüència, la caiguda dràstica de les rendes senyorials.

En la nostra tesi doctoral, prenem com a punt de partida una societat feudal, la de la Corona d'Aragó clàssica, que s'expandeix per la Mediterrània ibèrica i itàlica: el temps de Jaume I, l'almirall Carròs, Pere el Gran, Jaume II i el segon almirall, Francesc Carròs. El punt d'arribada, amb la crisi profunda del segle XIV pel mig, serà el d'una nova nissaga ascendent: la dels Centelles. Aquesta contribuï amb serveis militars, diplomàtics i polítics, a la consolidació d'un poder monàrquic com més anava més autoritari: el d'Alfons el Magnànim, Joan el Gran, Ferran el Catòlic i Carles V. Els Centelles passaren així a desenvolupar, com a noblesa de cort i d'estat, un nou paper de recolzament fidel del poder monàrquic de l'estat modern naixent i del seu desplegament burocràtic, militar, imperial.

Entre una cosa i l'altra, és a dir, entre el segle de la conquesta de Jaume I i el segle de l'Imperi de Carles d'Habsburg, assistirem a tot un procés d'adaptació de la senyoria d'Oliva i, molt especialment, dels seus nobles titulars, a l'evolució de l'economia (de base agrícola, però cada vegada més especulativa i internacional), de la societat (tendent a l'acumulació de terres en poques mans, i a mantenir la marginalitat de mudèjars i moriscos), de la política d'estat (de la pacificació dels bàndols medievals, a una noblesa consagrada al servei de la corona¹²) i de les expressions artístiques i culturals, que feren finalment d'Oliva, al voltant del 1510, una porta d'entrada del Renaixement italià a la Península Ibèrica.¹³

¹² Vegeu LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Universitat de València, València, 2005.

¹³ ESTEVE BLAY, Antoni (coord.), *El palau dels Centelles d'Oliva. Recull gràfic i documental*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 1997.

Antecedents, fonts i plantejament metodològic

En les últimes dècades, la proliferació d'estudis acadèmics sobre la societat rural del regne medieval de València, sobre la comarca de la Safor i sobre el cas concret d'Oliva, han posat a la nostra disposició un interessant ventall de treballs monogràfics i/o d'història local. Sobre aquesta base bibliogràfica, completada amb el recurs a diferents arxius, hem edificat la nostra interpretació.

Posats a destacar alguns precedents de recerca, amb resultats bibliogràfics de consulta útil i imprescindible, començarem per esmentar l'atenció especial que prestaren a Oliva l'arqueòleg André Bazzana i l'historiador Pierre Guichard, entre la dècada del 1970 i la del 1980, en la seua aproximació a l'organització territorial i social de l'Àndalus en terres valencianes.¹⁴ Aquesta tasca fou completada pel medievalista Josep Torró Abad, que, en la seua determinació de l'abast de la colonització feudal dels segles XIII-XV, s'interessà pels casos concrets de Rebollet-Oliva i de Pego.¹⁵ Per la seua banda, Ferran Garcia-Oliver i el seu deixeble Frederic Aparisi Romero han estudiat l'organització del treball i de les formes de vida camperoles, i altres aspectes econòmics i socials de la Safor dels segles XIV-XV, amb especial atenció en alguns casos a Oliva.¹⁶

Hom compta, d'altra banda, amb monografies com la de Jaume Castillo sobre els conflictes de regadiu entre Palma, Gandia i Oliva en l'edat mitjana;¹⁷ els estudis de l'arqueòleg Josep A. Gisbert Santonja¹⁸ i d'historiadors com els referits

¹⁴ BAZZANA, André – CLIMENT, Salvador – MONTMESSIN, Yves, «Le site médiéval de Sant Antoni de Oliva (València)», *Archivo de Prehistoria Levantina*, 16, València, 1981, pp. 561-574; BAZZANA, André – GUICHARD, Pierre, «Estructures de poblament i organització de l'espai», *Ullal*, 11, Gandia, 1987, pp. 40-50; BAZZANA, André – CLIMENT, Salvador – MONTMESSIN, Yves, *El yacimiento medieval de «les Jovades»*. Oliva (València), Oliva, 1987.

¹⁵ TORRÓ, Josep, «El problema del hábitat fortificado en el sur del reino de Valencia después de la segunda revuelta mudéjar (1276-1304)», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 7, Alacant, 1988-1989, pp. 53-82; ÍDEM, «La colonización del valle de Pego (c. 1280-c. 1300). Prospección y estudio morfológico: primeros resultados», *Arqueología espacial. Seminario de arqueología y etnología turolense*, 19-20, Terol, 1998, pp. 443-461; ÍDEM, Josep, «Viure del botí. La frontera medieval com a parany historiogràfic», *Recerques. Història, economia i cultura*, 43, Barcelona, 2001, pp. 5-32.

¹⁶ APARISI ROMERO, Frederic, «Algunes consideracions sobre la vila d'Oliva en temps medievals», *Saitabi*, 58, València, 2008, pp. 81-92.

¹⁷ CASTILLO SAINZ, Jaume, *Els conflictes de l'aigua a la Safor medieval*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, 1997.

¹⁸ GISBERT SANTONJA, Josep-A., «Azúcar y agua en el Ducat de Gandia y en el Comtat d'Oliva (La Safor)», dins MALPICA CUELLO, Antonio (ed.), *Agua, trabajo y azúcar. Actas del VI Seminario internacional sobre la caña de azúcar (Motril, 19-23 de setiembre de 1994)*, Diputación de Granada, Granada, 1996, pp. 49-85.

Castillo, Garcia-Oliver, juntament amb Luis Pablo Martínez Sanmartín i altres, sobre la revolució de la canyamel (segle XV);¹⁹ l'aproximació (social, econòmica, demogràfica...) a l'Oliva del segle XV per Josep Bordes Garcia, a través de les fonts notariales;²⁰ els estudis socials i demogràfics sobre el comtat d'Oliva en el segle XVI de Francesc Pons Fuster;²¹ la monografia de Juan F. Pardo Molero sobre la senyoria dels Centelles i les obres defensives d'Oliva, entre altres aspectes, del segle XVI;²² l'estudi de M^a. Isabel Lorite Martínez sobre la decadència i la fi de la casa comtal dels Centelles a mitjan segle XVI,²³ etcètera.

Es tracta, en tots els casos, d'estudis històrics de gran qualitat i d'aportacions de filiació acadèmica, obra d'especialistes de primer rang en la majoria dels casos, que posen de manifest la riquesa de fonts documentals (encara per explorar, en bona mesura) de què disposem sobre el feu d'Oliva. Així mateix, descobreixen i reconeixen a l'historiador la importància d'aquesta senyoria i dels seus posseïdors, en el marc de la societat euromediterrània medieval i moderna.

A banda d'aquests treballs de referència, de recolzament imprescindible per a abordar la nostra tesi, hem tingut en compte les nombroses i variades aportacions d'erudits, estudiosos i historiadors locals d'Oliva, la Font d'en Carròs i altres municipis de la Safor, que han treballat sovint sobre temes i aspectes molt concrets manifestats per la documentació arxivística, la toponímia, l'antropologia, la història de l'art, etc. El rastreig sistemàtic de materials esparsos, publicats en revistes locals d'investigació com *Cabdells*, i en altres llibres o periòdics d'àmbit extraacadèmic, aporta llum sobre aspectes concrets que cal unir a la nostra recerca i que, per tant, citem també en aquest apartat d'antecedents.

¹⁹ CASTILLO SAINZ, Jaume, «Els feudals i la introducció de la canyamel a la Safor del segle XV», *Afers. Fuls de recerca i pensament*, 32, Catarroja, 1999, pp. 101-122; GARCIA-OLIVER, F., «Les companyies del trapig», *art. cit.*; MARTÍNEZ SANMARTÍN, Luis Pablo, «Feudalisme, capital mercantil i desenvolupament agrari a la València del segle XV. El plet de la canyamel», *Afers. Fuls de recerca i pensament*, 32, Catarroja, 1999, pp. 123-150.

²⁰ BORDES GARCIA, Josep, «Mercat de la terra i producció agrària a Oliva en el primer terç del segle XV», *Cabdells*, 3, Oliva, 2001, pp. 11-28; ÍDEM, *La vila d'Oliva al segle XV*, Edicions del Sud - Associació Cultural Centelles-Riusech, Oliva, 2019.

²¹ PONS FUSTER, Francisco, *Aspectos económico-sociales del condado de Oliva (1500-1750)*, Ajuntament d'Oliva, Oliva, 1981.

²² PARDO, J. F., *La guerra i els cavallers...*, *op. cit.*

²³ LORITE MARTÍNEZ, M^a. Isabel, *Pere de Centelles i el destí de la casa d'Oliva*, trad. de MANEL ARCOS I MARTÍNEZ, Edicions del Sud («III Beca Serafí de Centelles»), Piles (La Safor), 2017.

Trobarem, d'altra banda, que l'estudi de les famílies nobiliàries valencianes dels Carròs (segles XIII-XIV) i els Centelles/Riu-sec (segles XIV-XV) estava pràcticament per fer. O no estava realitzat amb un nivell de profunditat, fonament documental i precisió satisfactoris del tot. I això, malgrat l'esforç de síntesi de Vicent Felip Sempere, historiador de Nules, que consideren bàsic i meritori.²⁴ No trobem, però, monografies d'àmbit universitari que recolliren sistemàticament i exhaustivament l'evolució genealògica d'ambdues nissagues, entrelaçades ambdues. Quant a les biografies concretes de les grans personalitats constitutives dels llinatges senyorials d'Oliva-Rebollet, disposàvem dels treballs de Rubén Galera Hernández sobre el I comte, Francesc-Gilabert I de Centelles,²⁵ i la d'Óscar Perea Rodríguez al II comte, Serafi de Centelles.²⁶ Ambdós autors són filòlegs, interessats fonamentalment en recerques d'història cultural i de la literatura, però aborden també, contextualment, altres qüestions historicosocials.

Tenint en compte aquests i altres antecedents, de resultats bibliogràfics notables, l'estat actual de la qüestió preliminar al procés de recerca i de realització de la nostra tesi doctoral, es podia resumir en els punts següents:

1) Pràcticament hom desconeixia quasi tot sobre el procés de conquesta i colonització feudal del sud de la Safor, i sobre les conseqüències transformadores, d'ordre poblacional, social i econòmic, que comportà aquest procés.

2) No disposàvem de cap estudi monogràfic sobre l'almirall italià Carròs, fundador de la senyoria i persona de primer rang per la Història de la Corona d'Aragó i de la Mediterrània en el segle XIII; ni sobre els seus immediats successors, també capitans de galeres, corsaris i almiralls, implicats en primera línia en el procés d'expansió mediterrània de la Corona d'Aragó.

²⁴ FELIP SEMPERE, Vicent, «Notes sobre els Centelles al regne de València i l'inventari del seu palau d'Oliva», *Cabdells*, 4, Oliva, 2004, pp. 37-179.

²⁵ GALERA HERNÁNDEZ, Rubén, «Aproximació a la biografia al cavaller i mariner Francesc-Gilabert de Centelles, comte d'Oliva, sota el regnat d'Alfons el Magnànim (1408-1458)», *Cabdells*, 13, Oliva, 2015, pp. 5-40; ÍDEM, «El comte d'Oliva, Francesc-Gilabert de Centelles, i Queralt, durant el regnat de Joan II (1458-1478)», *Cabdells*, 14, Oliva, 2016, pp. 45-88.

²⁶ PEREA RODRÍGUEZ, Óscar, «Serafi de Centelles, comte d'Oliva, i la cultura valenciana del Renaixement», *eHumanista/IVITRA*, 3, Santa Barbara (Califòrnia) – Alacant, 2013, pp. 1-19.

3) S'havien treballat algunes fonts notarials, senyorials i locals per a explicar processos d'organització social i institucional, estructures familiars d'elits locals i altres aspectes sobre Oliva i encontorns. I tanmateix, mancava aprofundir en l'exploració i el buidat selectiu d'una font documental fonamental: el fons senyorial de Rebollet-Oliva (Carròs-Centelles), agrupat, juntament amb la ducal de Gandia en el llegat dels Osuna, a l'Arxiu de Noblesa (Toledo).

4) No disposàvem de cap estudi clarificador del procés de traspàs senyorial dels Carròs als Centelles, a través dels Riu-sec, produït en una època de crisi important (pesta, fallida senyorial, saqueig la Safor per Pere el Cruel...).

5) S'havien realitzat estudis altament esclaridors sobre la revolució de la canyamel i la producció de sucre a la Safor en els segles XV-XVI, però parant major atenció a Gandia i incloent-hi secundàriament dades d'Oliva, les quals hem extret, completat amb nous documents i analitzat monogràficament.

6) Coneixíem alguns estudis sobre l'important Raval mudèjar/morisc d'Oliva, relatius a temes de topografia, demografia i vida quotidiana de la comunitat islàmica. Tanmateix, hem trobat oportú d'aprofundir-hi per completar-ne la informació, començant per l'origen mateix de la moreria.

7) El protagonisme dels primers comtes d'Oliva, Francesc-Gilabert i Serafí, en campanyes militars de la monarquia i en la política de la Corona d'Aragó, en la gestió de les institucions valencianes, en l'evolució dels gustos artístics i literaris, etc. (dècades del 1430-1530) s'albirava de tal abast, que calia abordar-la amb atenció. Amb la qual cosa, hem aprofundit en ambdues biografies.

8) Finalment, calia tenir en compte les especials circumstàncies de la senyoria d'Oliva, amenaçada en el segle XVI per la pirateria turcoberber: una conjuntura que fou el motor de pregones transformacions urbanístiques i defensives, i que alterà la cohabitació entre cristians i musulmans, Guerra de la Germania pel mig. Hem représ i hem ampliat, doncs, el que s'ha escrit al respecte.

Aquest era, comptat i debatut, el punt de partida d'una tesi destinada a replegar, contrastar i arredonar la labor combinada dels investigadors locals i dels recercadors universitaris que ens han precedit. Fet això, convenia cohesionar

monogràficament el treball en la mesura en què les fonts documentals disponibles i les nostres possibilitats ho pogueren propiciar. A tal efecte, hem nodrit l'obra amb múltiples i noves informacions de naturalesa i procedència arxivística, i amb aportacions interpretatives que ens han dut des del terreny de la geografia fins als aspectes artístics i literaris. Tot plegat, amb el propòsit de plasmar per escrit una recerca que resultara acadèmicament acceptable i digna de referència.

La metodologia a aplicar, d'acord amb el plantejament referit, havia de concordar amb el mètode històric de recerca, anàlisi crítica i interpretació de fonts documentals de diferent tipologia o naturalesa: des de la documentació arxivística, que ha constituït la base material del conjunt de dades i novetats aportades, fins a la tinguda en consideració d'elements i monuments historicoartístics (arquitectura, arts pictòriques, escultura...) relacionats amb la senyoria d'Oliva i amb les famílies nobiliàries que la posseïren del segle XIII al XVI. Entre aquestes fonts, destacaran també les extretes d'un dens cúmulo de documentació bibliogràfica, tant de caràcter general com de caràcter més local o temàticament més específic. Pensem que les referències bibliogràfiques citades superen els 1.400 ítems, distribuïts al llarg i a l'ample de les 2.400 notes a peu de pàgina de l'aparat crític.

Les referències bibliogràfiques, s'acompanyen de reenviaments a un abundant material arxivístic, procedent sobretot de grans arxius de caire estatal, regional, comarcal i local, com són els següents: l'Archivo de la Nobleza (Toledo), que conserva els fons del comtat d'Oliva-Centelles inclosos en el bloc d'Osuna-Gandia; la Biblioteca de la Real Academia de la Historia de Madrid (fons Centelles); l'Arxiu del Regne de València, amb abundant documentació de tota mena sobre el comtat d'Oliva; l'Arxiu del Reial Col·legi el Corpus Christi de València (protocols medievals d'Oliva); els registres de cancelleria i d'altres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó; l'Arxiu Parroquial de Santa Maria d'Oliva (el municipal fou destruït en guerra); l'Arxiu Històric de la Ciutat de Gandia; l'Arxiu Històric de la Font d'en Carròs, i en altres arxius locals o menors.²⁷

²⁷ Per a major detall, us remetem a la taula de sigles o abreviatures d'arxius que figura en les pàgines inicials de la tesi.

1. El marc geogràfic: el terme i la vila d'Oliva

Universitat d'Alacant
Universidad de Alicante

1.1. El medi físic: entre muntanyes i marjals

Oliva és paisatge mediterrani litoral, amb muntanyes que es prolonguen cap al interior i marjals que, colonitzades històricament, han esdevingut hortes fèrtils, parcialment urbanitzades durant el segle XX. El microclima de la comarca de la Safor és tal²⁸ que permeté aclimatar en segles passats productes tropicals com la canyamel. D'altra banda, l'estratègica situació de la vila d'Oliva, des d'on s'albira tot el golf de València,²⁹ ha propiciat en temps històric la continuïtat dels assentaments humans, des del paleolític fins al segle XX; passant per l'època que és objecte del nostre estudi, els segles XIII al XVI, quan disposà de dos castells, muralla, torre protegint el port, i fou centre d'operacions corsàries dels Carròs i dels Centelles, les dues grans famílies que en posseïren el fe.

Els tossals i puntals orientals de la serra de Gallinera, poblada de pins i xalets, constitueixen els pilars tectònics del rerepaís muntanyenc d'Oliva: el pla dels Freres (464 m), les Covatelles (357 m), el Tossal Gros i la penya de l'Àliga; la Pedrera i l'Almuixic, divorciats pel collado d'Elca, i el tossal domèstic de Santa Anna. Per la falda i els peus d'aquest darrer tossal s'estén el poble d'Oliva: una ciutat, en realitat, de vint-i-cinc mil ànimes. El teixit vetust de la ciutat abraça i circumda, en un seguit d'escalons que avancen cap amunt, el puig de Santa Annetta. La muntanya presideix Oliva, i presenta el llom decorat per una fortalesa a prova d'artilleries; alçada pels Centelles, abatuda pels Borbons.

²⁸ El segle passat, abans de la incidència del canvi climàtic contemporani, les temperatures oscil·laven entre els 16° C de mitjana hivernal i els 26° C de mitjana estiuenca. Rara vegada se situaven per davall dels -2° C o per damunt dels 36° C. Vegeu CARDONA MIRALLES, Salvador, «El medio físico», dins MESTRE, Antonio (coord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València, 1978, p. 33-86 (pp. 57-58). En els segles XV-XVI, els de l'expansió del canyamelar, foren una mica més càlides o suaus; en els segles XVII al XIX es produí un lleuger refredament climàtic, que s'està capgirant artificialment des de fa algunes dècades. El registre anual de pluja, relativament abundant, de 850 mm, presenta una gran irregularitat segons els anys i se sol concentrar en temporals de tardor i primavera.

²⁹ Quan l'historiador i antiquari dels Osuna, Basilio Sebastián Castellanos de Losada (Madrid, 1808-1891) se'n pujà al cim de Santa Anna, descobrí (1852) "toda la deliciosa Huerta de Gandía, incluida esta ciudad, y la gran esplanada de mar desde Denia, que se ve a su derecha, a Cullera, que se divisa a la izquierda, viéndose en la lejanía las elevadas sierras de Oropesa al septentrión, todo lo cual forma el panorama más bello del mundo". Vegeu ARCINIEGA GARCÍA, Luis (ed.), *La Memòria del ducat de Gandia i els seus títols annexos redactada per Basilio Sebastián Castellanos per al duc d'Osuna (1851-1852)*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, 2001, p. 216.

Mirant Oliva des del cim del castell, assistim a un espectacle joiós de verdor i blavor conjuminades; ambdós colors articulats pels muntanyars del ribatge de la mar: el litoral prenyat d'habitatges d'estiu i de pistes esportives. Entre la ciutat d'Oliva i allò que fou un grau de pescadors amb talaia de tocar *a rebato* contra pirates,³⁰ s'estén la feraç i mil·lenària planura de regadiu. El monocultiu citrícola uniforme de fulles l'horta i la marjal, i sobreviu com pot. Cap al sud del terme, canviant de direcció visual, s'eixamplen les Planes que travessa com un ganivet el camí de Pego. Són rengs de bancals arrapats per barrancs de desguàs complicat. Venen després les revoltes, valls i lluent de la Marjal: terra disputada amb els de Pego, on brollen atzarosos aquífers, d'aigua engolida serres endins.

L'extensió del terme municipal d'Oliva, d'uns 60 km², és el producte d'un traumàtic procés de depredació feudal dirigida per Jaume I; de quan les alqueries islàmiques de l'aiguavés meridional del terme castral de Rebollet³¹ foren arrasades. Els colons cristians, els catalans i aragonesos que arravataren el país a la Casa d'Islam concentraren esforços a refer Oliva: la que seria vila comtal dels Centelles a partir del 1449. El terme d'Avall del comtat, el de l'actual municipi oliver, acumulava la població de la Vila cristiana i del Raval musulmà, morisc fins al 1609. Al terme d'Amunt, el poblament es repartí entre la Font d'en Carròs, fundació cristiana del 1330; el castell de Rebollet, poblat de cristians el 1240, arruïnat el 1598; el lloc de Rafelcofer, poble de cristians en els segles XIV-XV, de moriscos després, i els nuclis sarraïns següents: el Raval de baix de la Font; l'Alcudiola, que era una mena de ravalet àrab de Rafelcofer,³² i els llocs de Potries i Beniflà, i les alqueries dels Frares i de la Comtessa Beatriu, agrupades en una sola Alqueria de la Comtessa del 1610 endavant. Les terres d'aquest fèrtil rodal

³⁰ En la documentació antiga apareixen la torre i l'embarcador de mercaderies d'Oliva, molt actiu en l'edat mitjana, i un grau o raval marítim de barraques de pescadors, els quals residien part de l'any vora mar.

³¹ Detectem una tendència recent a Oliva, acastellanada, a escriure Mare de Déu *del* Rebollet o del castell *del* Rebollet, con si existira un "rebollet" o un topònim *el* Rebollet... El topònim és *Rebollet*, sense article, en tota la sèrie documental històrica, i la forma correcta, genuïna i valenciana és *de Rebollet*.

³² A primeries del segle XV, si no abans, un prohòm de Rafelcofer amb parents a la Font, Bernat Ribelles, comprà terres suficients ací per a traçar una micro-senyeria alfonsina (el carrer de l'Alcudiola i el molí, amb jurisdicció civil i criminal molt limitada per al senyor) i poblar-la amb un mínim de 7 famílies de colons o vassalls musulmans, establits a títol emfitèutic. Pel 1428 el trobem titulant-se 'senyor de l'alqueria de Miramar': "dominus alquaree de Miramar, alias l'Alcudiola, termini dicte baronie" de Rebollet. Pel que sembla, volgué que el poblet novell s'anomenara Miramar, però acabà prevalent-hi el topònim àrab. Vegeu ACCCV, Protocols de Ramon Vidal, núm. 28753, Oliva, 16 d'abril del 1428.

del migjorn de la Safor –terme d’Amunt i terme d’Avall– romangueren unificades en una compacta demarcació feudal, denominada primerament l’honor (1240-1330) o la baronia de Rebollet (1330-1449) i, en acabant, el comtat d’Oliva (1449-1837), que estigué presidit per un palau de làngüides agonies.

Oliva, la vila comtal, ha sigut indret de pas i de comerç des de l’antiguitat ibèrica i romana: de confluència de calçades per a carros que venien de Xàtiva, per l’interior, i de València, pel litoral, a trobar-se a Oliva en direcció cap a Dénia, enclavament i port altament estratègic des del temps de la picor. Foren la Dianium de l’Imperi romà i la Dâniya dels reis de taifa de l’Àndalus les que afavoriren, de fet, la formació en l’actual terme d’Oliva, de vil·les rústiques i, successivament en el temps, d’alqueries andalusines. Entre aquestes últimes alqueries despuntava la dels berbers de la tribu d’Awreba, que donaren nom a la població.

Enllaçaven ambdues rutes antigues a la plaça de la Bassa. El camí “vell” de Xàtiva, calçada ibèrica i romana de Saetabis/Xàtiva, entrava per l’oest i s’ajustava al traçat següent: carrers de Sant Vicent, Tendes, Alonso i Moreres. Al Raval, enllaçava amb aquest el camí que baixa de Potries i la Font. L’altra via fonamental era la del litoral del golf de València, que, procedent de *Valentia* i *Sucrum*/Albalat, pujava des de Piles a Oliva.³³ Tirava via recta per l’actual carrer de Vicente Parra a buscar la plaça de la Bassa i la recta del Carrer Major. A la bassa del Molí ambdues calçades esdevenien una sola que, per dalt la séquia mare de Rebollet (en paral·lel i una mica més avall de la carretera de Pego i Dénia, infraestructura del segle XIX), eixia al camí de les Bruixes i al camí reial de Dénia. Partint d’aquest últim itinerari, es bifurcaven els camins secundaris de Santa Fe, de la Carrasca, de Pego,³⁴ de Sant Josep, de Sant Pere, i altres sendes longitudinals i travesseres que articulen l’extensa planura agrícola meridional del terme municipal d’Oliva.³⁵

³³ D’aquest camí, conservat com a senda medieval, es tracta en una sentència d’Alfons el Vell, duc de Gandia, del 18 de març del 1404. Vegeu CAMARENA MAHIQUES, José, *Colección de documentos para la historia de Gandía y su comarca*, Gandia, 1959-1961, fasc. 3, doc. 37; CUENCA ADAM, Ángeles, «Un registro de los duques de Gandía (1402-1406)», *Estudis castellonencs*, 2, Castelló, 1984-1985, pp. 493-587, regist 197, p. 527.

³⁴ Camí vell de Pego des del 1868, quan es traçà la nova carretera.

³⁵ Sobre els camins i altres topònims olivers, vegeu MORELL FULLANA, Doménec, *Els noms de lloc d’Oliva. Estudi de la toponímia urbana i rural*, en col·laboració amb Vicente Domingo BALLESTER MORELL; ed. a cura de Francesc-Xavier LLORCA IBI, Ajuntament d’Oliva, Oliva, en premsa [2019].

També hi havia, des d'època islàmica, un camí de Bairén que en l'edat mitjana seria dit de Gandia i, actualment, camí vell de Gandia.

L'aigua ha sigut, així mateix, un element articulador del territori, i la garantia de l'existència d'un poblament estable. En terme d'Oliva afloren vint-i-cinc fonts i ullals brolladors de diversa importància, molts dels quals intermitents.³⁶ La xarxa hidrogràfica la constitueixen, de nord a sud, un seguit de barrancs intermitents que evacuen la serra: el de la Mitjana, el dels Frares i el riuet d'Alfadadí,³⁷ la rambla de Gallinera i afluents, entre els quals destaca el barranc de Xiricull; el barranc de Benirrama; el riu del Vedat, en terra molla, d'ullals bullents i marjalencs, i el també marjalenc riu del Molinell, que fa de fita amb el terme de Dénia. Les terres baixes del terme d'Oliva són drenades a més per tres valls principals, el vall de les Fonts, el de Burguera i el de la Terra Nova, i per assarbs menors.³⁸ La pesca de la gola del Molinell, controlada durant segles per Oliva, fou font ocasional de conflictes amb Dénia. El 1598, davant l'oposició dels deniers a una modificació que pretenien fer els olivers, parant-hi estacades a la desembocadura, aquests argumentaren que el comte d'Oliva i duc de Gandia, “com ha senyor de aquell [riu], lo pot mudar per hon li parexerà, tantes y quantes vegades li serà ben vist, per a que entre més peix en lo dit riu”. La cosa acabà enviant des d'Oliva aracobussers.³⁹

La séquia –o riu– del Vedat⁴⁰ recorda l'existència, al raiguer de les llomes de Calapatar, vora riu, d'una casa de camp o refugi dels comtes d'Oliva,⁴¹ que encara conserva murs i portada en peu. Devia ser medieval, per bé que en temps del comte

³⁶ CARDONA, S., «El medio físico», pp. 50-53; CANYAMÀS, Xavier, *Les fonts d'Oliva. Iniciació a l'estudi del patrimoni etnològic*, Tívoli, Gandia, 2015.

³⁷ Malament dit d'Alfadadí, del Fadri, etc. En la documentació medieval apareix clarament escrit, per exemple, “in partita seu territorio de Alfadadí” (ACCCV, Protocols notarials de Ramon Vidal, núm. 28753, Oliva, 12 de febrer del 1428).

³⁸ CARDONA, S., «El medio físico», pp. 44 i ss.

³⁹ PARDO MOLERO, Juan-Francisco, *La guerra i els cavallers: els Centelles, el comtat d'Oliva i la defensa del regne de València*, CEIC Alfons el Vell – Associació Cultural Centelles i Riusech, Gandia-Oliva, 2011, pp. 28-31 (pp. 132-133). Vegeu també AHNOB, Osuna, C. 600/2, D. 41.

⁴⁰ És curiós que el RIVV ACVLIANV dels romans i *wâdî Aqulyân* dels àrabs, que recordava, incorporat al paisatge, el nom d'un terratinent ACVLIVS (¿l'amo d'un latifundi dit *PAGV ACVLIANV > *Bâguh* en fonts àrabs > vall de *Pego*?) haja derivat onomàsticament de *riu d'Aguyllén* o *d'Aguillén* (segle XIII, vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 196, ff. 179v-180r i 187v, any 1298) a *riu del Bullent* per als pegolins (d'Agullent > de Bullent) i riu del Vedat de caça dels comtes per als olivers.

⁴¹ Restaurada pel 1610. Vegeu AHNOB, Osuna, C. 600/2, D. 47 (sign. ant. D. 45), Memòria de despeses de la senyoria dels anys 1609-1610.

Pere (dècada del 1550), el mestre d'obra Agustí Lloret hi obrà una cambra nova i una terrassa.⁴² Es justificava “la casa del Calapatar” pel vedat cinegètic i un dret – o, vedat, també– de pesca que la senyoria arrendava.⁴³ En temps dels Carròs, Pere el Cerimoniós hi gaudí caçant aviram i porcs javalins. Pel vedat navegava en barca de vellut el dissortat adolescent Pere de Centelles, quan caigué al riu, emmalaltí i es tornà boig.⁴⁴ Un refredat mal guarit feu sucumbir la dinastia comtal... El cronista Gaspar Escolano, cap al 1610, escriu que parlar de la Font Bullent...

...es lo mismo que dezir ‘la que mana a borbollones’ [...]. También le llaman el Calapatar, por unas sierras vezinas a la fuente, de donde nace [...]. Y diéronle este nombre los moros por las muchas tortugas que por allí se crían, qu en arávido se llaman *calapas* y en castellano *galápagos*, tomándolo de los moros. En los contornos de este río y sus riberas hazen grandes pantanos en forma de estanques y albuferas, y en él se crían muchos peces [...], y en los pantanos, muchas aves y puercos monteses.⁴⁵

Les grans transformacions de la marjal d'Oliva-Pego en els segles XVIII-XIX, per a plantar-hi arròs,⁴⁶ han desdibuixat el paisatge natural de segles pretèrits, protegit per una rica Devesa de pinar: la reserva senyorial de fustam.⁴⁷

⁴² Vegeu LORITE MARTÍNEZ, M^a. Isabel, *Pere de Centelles i el destí de la casa d'Oliva*, trad. de MANEL ARCOS I MARTÍNEZ, Edicions del Sud («III Beca Serafí de Centelles»), Piles (La Safor), 2017, p. 28, n. 28.

⁴³ AHNOB, Osuna, C. 600/2, D. 47 (sign. ant. D. 41), Sobre el “álveo y pesquera del río Calapatar”, any 1598; C. 600/2, D. 45, despeses per “la obra de la casa del Calapatar” (1610): obres de manteniment valorades en 18 lliures. En la dècada del 1550 s'havia reformat la sala de la casa (LORITE, M. I., *Pere de Centelles...*, p. 28, n. 28).

⁴⁴ LORITE, M. I., *Pere de Centelles...*, *op. cit.*

⁴⁵ ESCOLANO, Gaspar, *Década primera de la Historia de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*, Tipogr. de Patricio Mey, València, 1610-1611; reimpr. facsímil, Departament d'Història Moderna de la Universitat de València, València, 1972, 6 vols., vol. 4, ll. 6, col. 158. El nom *Calapatar* podria respondre a l'abundància de *calàpats*, ‘gripaus’ en algun dialecte català (CARDONA, S., «El medio físico»..., pp. 74 i 85). Tanmateix, Fernando Sendra Bañuls, expert coneixedor de la marjal, diu que sempre s'han criat al Calapatar moltes tortugues, cosa que ja explicà el veïnat del 1600 a Gaspar Escolano. COROMINES, Joan, *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, Curial edicions i «la Caixa», Barcelona, 1995, vol. 3, p. 181, s. v. *Calaf*, comenta que *Benicalap* (l'Horta de València, *Benicalàpec* o *Benicalàpet* en el segle XIII) deriva del romandalusí *calàpac*, ‘tortuga’; com també un nom del *Llibre del Repartiment* de Mallorca, Abén Calàpag, interpretable com ‘el fill d'en Tortuga’. Més avant (vol. 3, p. 184, s. v. *Calàpet*, *Calapatar*), el filòleg relaciona *Son Calàpet* (Es Castell, Menorca) i el barranc de *Calapatar* (prop de Calaceit) amb el català *calàpet*, ‘gripau’, derivat probablement de l'hispanic **calappacu*. A Oliva, com a Benicalap o a Galapagar (Madrid), *Calapatar* seria d'origen romànc, anterior a la conquesta de Jaume I, amb el sentit d'‘el tortugar’, per l'abundància de *calàpets*/tortugues.

⁴⁶ OLASO SENDRA, Vicent, «L'arròs: l'aliment i l'afer. Les ordenances de la comunitat de regants d'Oliva», dins *Miscel·lània Josep Camarena*, CEIC Alfons el Vell – Ajuntament de Llocnou de Sant Jeroni, Gandia, 1997, pp. 151-168.

⁴⁷ MORELL, D., *Els noms de lloc...*, pp. 68-69, s. v. *Devesa*.

Aquestes aigües baixes de fonts i marjals, tanmateix, no tingueren ni de lluny importància per a l'economia local en comparança amb les fluvials derivades per al reg, segurament des del segle XI, des del riu d'Alcoi. El cabal d'aquest flum és interceptat en terme de Vilallonga per una presa –islàmica, dita l'assut d'en Carròs des del segle XIV– i distribuït per un delta artificial de séquies que es ramifica cap avall per la plana agrícola de Gandia i Oliva. Encara que en l'actualitat el regadiu mil·lenari es troba en procés de trist desmantellament –el capitalisme no tolera els sistemes sostenibles⁴⁸–, durant els segles XI al XX constituí una formidable maquinària hidràulica de generació de riquesa. Mentre tota l'Europa septentrional dormia, a l'Oliva dels Carròs i dels Centelles encenien fanals per a anar a regar de matinada: sembrats de grans, olivars i vinyes, canyamels de sucre, dacsca grossa de les Índies, moreres per a alimentar els cucs de seda, tarongers...

Els musulmans ja havien elegit el millor sediment quaternari, “la flor de la terra”, per a fer-lo produir més intensivament mitjançant l'aigua de reg del riu d'Alcoi, derivada per un arbre de séquies comunes i braçals menors. Així es proporcionava aigua a rogles d'horta adjacents a alqueries, separats per intervals de secà; tot això, d'acord amb un model de producció, el de la “revolució agrícola de l'Islam”, difós des de l'Orient Mitjà fins al Magreb i l'Àndalus. L'extensió del regadiu en els segles XIII al XIX a terres de reg “noves”,⁴⁹ que havien sigut erms i secans en època islàmica, contribuï a fusionar les hortes velles amb les novelles.⁵⁰ Al remat, el pla de Gandia-Oliva esdevingué un tapís verd. El paisatge d'horta d'Oliva és, doncs, de tradició àrab, però augmentat pels valencians.⁵¹

De l'assut d'en Carròs es desvia per la riba dreta del riu la Séquia Reial. Del partidori major de la Casa Fosca, prop de Potries, ix cap a la dreta la séquia de Rebollet o de la Font (< *Rub 'a-l- 'Ayn* o ‘braçal major de la Font’, per als àrabs), que rega hortes de Potries i la Font d'en Carròs. Creua després pel nucli d'Oliva – la mateixa existència d'Oliva es deu a la séquia– alhora que proporciona fils a les

⁴⁸ Aquest, si més no, s'ha sostingut ecològicament durant el darrer mil·lenni.

⁴⁹ Partides com el Reg Nou, la Terra Nova, etc., han quedat com a testimoni onomàstic de l'expansió històrica del regadiu tradicional sobre antics secans i marjals.

⁵⁰ Vegeu ESQUILACHE MARTÍ, Ferran, *Els constructors de l'horta de València. Origen, evolució i estructura social d'una gran horta andalusina entre els segles VIII i XIII*, Universitat de València, València, 2018.

⁵¹ Pensem que la séquia de Rebollet, que regava pel 1570 unes 2.445 fanecades (AHMG, C. 1.673, D. 4), beneficiava pel 1927 un total de 4.970, és a dir, el doble que en temps dels Centelles.

hortes de la Xeresa, la Calçada, els Patins, l'Ull de la Mola, el Camí de la Mar, les Fonts i el Reg Nou. Durant segles, estigué vigent en la séquia de Rebollet una tanda de regatge de 18 dies: certes hortes de Potries (3 dies 22 hores), la Font d'en Carròs (7 dies 20 hores) i Oliva (6 dies 6 hores). Tanmateix, a partir del 1831, la tanda dels diferents termes comprenia 4, 8 i 6 dies, respectivament.⁵²

Una vegada derivat el braç de Rebollet, la Séquia Reial, que passa a dir-se Comuna de Gandia i Oliva, entra en un segon partidor major, la Casa Clara, que reparteix aigües entre la Séquia Comuna de Gandia, cap a l'esquerra, i la Séquia Comuna d'Oliva (en referència al comtat d'Oliva), que ix a mà dreta. La séquia de Gandia rega les hortes de Beniflà, Beniarjó, Almoines i Bellreguard; les partides gandianes –dellà el riu d'Alcoi– de Benieto, Sanxo Llop i Rafalcaid, i bona part dels termes de Guardamar i Daimús. La séquia d'Oliva irriga terres de Palmera, part de la Vela (Bellreguard), Miramar, Rafelcofer, l'Alqueria de la Comtessa, Piles, un sector de la Font d'en Carròs i part de l'horta d'Oliva: les partides de Rafalatar, l'Alqueria de Rossell, el Fil d'Enmig i la Torre.⁵³

El fet de compartir aigua el comtat d'Oliva i el ducat de Gandia (del qual depengueren Palma i Ador, també interessats en l'aigua del riu d'Alcoi), generà contenciosos greus al llarg dels segles, com el del 1401-1402.⁵⁴ L'any 1511, els Centelles d'Oliva i els Borja de Gandia revisaren els vells partidors àrabs per a renovar-los i posaren per escrit –en forma de concòrdia– unes ordinacions que havien de regir la distribució proporcional de l'aigua: en la Casa Fosca, de 7,5 parts, 2 tocaven a la séquia de Rebollet i 5 a Gandia-Oliva. Aquestes 5 parts entraven a la Casa Clara, on hi havia una bancada de 25 portells, que assignava 10 fraccions d'aigua a la Comuna de Gandia i les 15 restants a la d'Oliva. D'aquestes 15 parts alíquotes del cabal, els de la Comuna d'Oliva feien 10 “fils”, 4 dels quals pertocaven a les partides del terme d'Oliva. Aquesta distribució no era tan conflictiva com la de la séquia de Rebollet. En aquesta última, en temps de sequera, els d'Oliva –regants jussans– acusaven Potries i la Font –els regants sobirans– de

⁵² ADPV, Secció d'Aigües, E.3.1., Llig. 106, exp. 2.010, ff. 11-14. La Font d'en Carròs, 9 d'abril del 1850.

⁵³ Per a majors detalls, vegeu FONTAVELLA GONZÁLEZ, Vicente, *La huerta de Gandía*, CSIC-Instituto Juan Sebastián Elcano, Saragossa, 1952.

⁵⁴ Que més avant estudiarem, en el capítol corresponent.

prendre més aigua de l'assignada. Testimoni de la pugna estructural són els memorials que redactà Maians sobre el conflicte dels anys 1720-1751.⁵⁵

A l'estructura hídrica del territori que proporcionaven les séquies, s'afegia la força hidràulica que movia els rodets d'àleps d'una quinzena de molins al comtat: els dos de Beniflà, sobre la séquia de Gandia; cinc a Potries, sis a la Font, quatre a Rafelcofer, un a l'Alqueria de la Comtessa, i tres a Oliva.⁵⁶ Els d'Oliva eren: el molí del Comte o molí d'Oliva per antonomàsia, depenent de la séquia mare de Rebollet;⁵⁷ el molí de Puça, que aprofità en segles moderns el cabal de la font de Puça, i el molí del Molinell, menut i andalusí, beneficiat del corrent d'aigües de la gola de Molinell, a mitjan camí entre Oliva i Dénia. Destruït durant la conquesta feudal, Jaume I n'autoritzà la reconstrucció. Perdurà fins a la fi del segle XVI o la primeria del XVII,⁵⁸ sent regalia dels marquesos de Dénia.⁵⁹

1.2. L'Oliva dels ss. XIII-XVI: vila cristiana, raval moresc

El nucli antic d'Oliva presentà durant segles una estructura dual, producte de la segregació espacial de les comunitats de veïns cristiana (colonial, valenciana, privilegiada) i islàmica (aborigen, marginada), característica del regne medieval de València. D'acord amb la mentalitat de l'època, era convenient i concordant amb "l'orde natural" la segregació topogràfica d'ètnies. Els cristians que es convertiren a l'Islam calia incinerar-los, deien els Furs de València.⁶⁰ Les relacions sexuals entre cristians i musulmans, o entre jueus i cristians, etc., eren considerades

⁵⁵ MAIANS I SISCAR, Gregori, *Epistolario, V. Escritos económicos*, ed. a cura d'Antonio MESTRE, Ajuntament d'Oliva, València, 1976, pp. 315-370.

⁵⁶ Vegeu SENDRA BAÑULS, Fernando, *Passeig pels molins d'aigua de la Safor*, Eds. del Bullent, Picanya, 2001.

⁵⁷ Aquest fou renovat del tot a mitjan segle XIX, com testimonia, el 1852, ARCINIEGA, L. (ed.), *La Memòria del ducat...*, p. 216: "el molino es nuevo y perfectamente situado".

⁵⁸ ESCOLANO, G., *Década primera...*, vol. 4, ll. 6, col. 158, escriu, cap al 1610: "El río del Molinel tuvo el nombre de una casa o molino, por donde passa poco antes de juntarse con el mar". Estaria ben prop de les cases del Molinell (on està actualment el Restaurant Anguiles), vora la moderna carretera.

⁵⁹ AHNOB, Osuna, C. 600/2, D. 41, any 1598. Llavors encara es trobava en funcionament. Així que l'abandonament del molí caldria situar-lo poc després del 1598, potser en relació amb el terratrèmol esdevingut aquest any.

⁶⁰ "Heretges e sodomites sien cremats. E si crestia eligirà lig de juheus o de sarrahins, ço es que s farà juheu o sarrahí e per ço serà circuncidat, sia cremat". Vegeu *Furs e Ordinacions fetes per los gloriosos reis d'Aragó als regnícoles del regne de Valencia*, Tipogr. de Lambert Palmart, Valencia, 1482; ed. facsímil, Universitat de València, València, 1977, ll. 9, rúbrica 6, XXVIII, p. 163.

un pecat abominable, un crim contra Déu i contra natura, que la ira divina castigava amb sequeres i tempestes. S'entén així, per exemple, que quan els colons cristians de Bèlgida, a la Vall d'Albaida, s'hi assentaren convivint amb musulmans, el bisbe de València exigira a la senyora de la baronia que foren separats, que visqueren a la plaça de Dalt.⁶¹ A l'honor de Rebollet aquesta segregació existí a la Font d'en Carròs –el lloc cristià i el Raval, separats per un barranc– i a Oliva, on el lloc i després vila dels cristians també era separada de la Moreria, Raval o Vilanova per un barranc, i des del 1531 per una sòlida cintura de muralles.

A ponent, el Raval; a llevant, la Vila. En una descripció del litoral valencià del 1585 s'apunta que Oliva comptava amb 400 cases de cristians vells a la Vila i amb 400 cases de moriscos (musulmans obligats a fer-se cristians el 1525) al Raval, on també hi havia 40 cases de cristians vells. Sent així les coses, els observadors de l'època constataren que “los christianos viejos que viven en el Arraval de los christianos Nuevos, quando ay galeotas de corsarios se entran de noche en dicha Villa”.⁶² A la frontera local entre els cristians vells o valencians i els criptomusulmans o moriscos, se superposava la frontera mediterrània que separava l'imperi catòlic de Felip II del sultanat islàmic del Gran Turc de Constantinoble i els seus aliats, els pirates algerians.

Els cristians de la Vila formaven una *universitat* o municipi amb Consell veïnal propi;⁶³ els musulmans –i després moriscos– del Raval, una aljama amb assemblea de xeics autònoma. Amb l'expulsió dels moriscos, el 1609, el Raval, que començava a repoblar-se amb cristians vells, fou annexat a la universitat de la Vila, ja que –segons els jurats d'Oliva– el comte “no ha pogut crear universitat lo dit Raval, ni nomenar oficials dels nous pobladors”.⁶⁴ La unió civil del Raval amb

⁶¹ L'any 1354. Vegeu SOLER, Abel, *Bèlgida. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Bèlgida, Bèlgida, 2016, p. 129.

⁶² Informe de Juan de Acuña, citat per BOIRA MAHIQUES, Josep-Vicent, «Geografia de frontera. El litoral valencià en temps de Felip II», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 40, Catarroja, 2001, pp. 593-606 (p. 603).

⁶³ En un escrit del 1566 (ARV, Governació, Processos criminals, caixa 4516, exp. 2341), se'n deia, d'aquest municipi, “la universitat de la Vila dels Crestians Vells de Oliva”.

⁶⁴ AHNOB, Osuna, C. 601, D. 39, ff. 2r-17v (ff. 6v-7r). Com demostrà la Vila en un plet dels anys 1582-1583, el Raval no tenia justícia diferent del de la Vila, ni un cap equivalent de la universitat; només jurats i un alamí que responia dels afers comunals davant de l'autoritat comtal. Els jurats i altres oficials de l'aljama morisca estaven *supeditats* al justícia de la Vila, raó per la qual –malgrat algunes possibles ambigüitats nominals ulteriors a la conversió morisca (la senyoria volia que l'antic alamí fora dit ara

la Vila es reforçà amb la reunió topogràfica, quan els soldats de Felip V de Borbó manaren derrocar la muralla (1708). No obstant això, el Raval, constituït en rectoria morisca de Sant Roc el 1535, ha preservat durant segles l'autonomia parroquial respecte de la parròquia de la Vila, Santa Maria la Major.⁶⁵

Quant a l'entitat demogràfica dels dos nuclis olivers, no es tenen dades dels segles XIII-XIV. En el primer terç del segle XV, la Vila la poblaven unes 120 famílies de cristians (uns 500 habitants) i el Raval, unes 170 de musulmans (potser uns 750).⁶⁶ L'expansió econòmica dels segles XV-XVI, fonamentada en part en el conreu de la canyamel, n'incrementà la població: 220 famílies de cristians vells i 300 de cristians nous pel 1527,⁶⁷ 385 de valencians i 450 de moriscos (835 en total, uns 3.600 habitants) per l'any 1609, el de la neteja ètnica.⁶⁸ En conjunt, Oliva era una de les viles més poblades del regne i la Moreria d'Oliva –Raval de la Vilanova morisca en el segle XVI– era de les principals del regne valencià.⁶⁹

Reconstruir la topografia urbana d'Oliva en els segles XIII al XVI resulta, diguem-ne complicat. D'una banda, perquè el solar urbà –relativament poc estudiat pels arqueòlegs– descansa en bona mesura sobre un sòl prim i rocallós; d'altra banda, perquè la destrucció del patrimoni documental oliver (des de la Germania fins a la revolució del 1936, passant per la pèrdua dels protocols dels Centelles en els segles XIX-XX) encara ho dificulta més. A partir d'una documentació escrita fragmentària –registres dels arxius de Noblesa i del Regne i, sobretot, del parroquial de Santa Maria–, s'ha pogut reconstruir a grans trets l'aspecte i

“justícia del Raval”)– es considerava el justícia de la Vila com el cap, a efectes polítics i jurisdiccionals, de tota Oliva. Vegeu PONS FUSTER, Francisco, *Aspectos económico-sociales del condado de Oliva (1500-1750)*, Ajuntament d'Oliva, Oliva, 1981, pp. 167-169.

⁶⁵ Revisada amb una concòrdia de fixació de “fites” l'any 1699. Vegeu SANCHIS COSTA, José, «Capítulos en los que se establece la separación territorial entre San Roque y Santa María la Mayor de Oliva», *Oliva en festes del Crist*, Oliva, 1987, s. p.; ÍDEM, *Aportacions a la Guerra de Successió a Oliva, Gandia, Dénia i altres territoris del País Valencià*, Edicions 96, La Pobla Llarga, 2016, pp. 24-26.

⁶⁶ Càlcul aproximat, a partir dels 117 noms de cristians i 150 de musulmans que BORDES GARCIA, Josep, *La vila d'Oliva al segle XV*, Edicions del Sud – Associació Cultural Centelles-Riusech, Oliva, 2019, pp. 36-47 i 72-74, documenta, respectivament, a partir de protocols notariais dels anys 1425-1433.

⁶⁷ LAPEYRE, Henri, *Geografia de la España morisca*, Diputació de València, València, 1986, p. 56.

⁶⁸ PONS FUSTER, Francisco, «Estudio demográfico de Oliva (siglos XVI-XX)», dins MESTRE, Antonio (coord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València, 1978, pp. 245-272 (p. 250).

⁶⁹ PIQUERAS HABA, Juan, «Geografía de la población morisca al regne de València al començament del segle XVII», dins BENÍTEZ, Rafael – GARCÍA, Juan Vicente – PIQUERAS, Norberto (eds.), *Entre terra i fe. Els musulmans al regne cristià de València (1238-1609)*, Universitat de València, València, 2009, pp. 173-199 (p. 178) observa que les cinc grans moreries del país, pel 1602, eren les de Sogorb, Xàtiva, Oliva, Cocentaina i Elx. La d'Oliva era la tercera en efectius demogràfics.

l'evolució històrica del Raval i la Vila, encara que alguns aspectes són encara una incògnita o –benvinguda siga– una matèria de debat. En qualsevol cas, el plànol topogràfic traçat el 1978 per Francisco Pons Moncho, molt divulgat en la bibliografia local, presenta una certa precisió i gran valor descriptiu.⁷⁰

Se sap per testimonis escrits que Awreba fou una alqueria araboberber important,⁷¹ amb una *maqbara* (necròpoli) amb *xari'a* (oratori) i precioses làpides de pedra. Les fonts àrabs parlen d'un *hisn* o castell que ocuparia el solar del que després fou alcàsser dels Carròs i palau dels Centelles. L'alqueria estaria al peu del castell, des del carrer de l'Església fins el Carrer Major, i , com era corrent en tantes altres alqueries de l'Àndalus, s'arribava per dalt al traçat de la séquia mare de Rebollet o de les Dues Portes, dita sovint la séquia del Molí.

El traçat de la séquia determinava el progrés del teixit urbà. La canal de reg davalla des de la Font per la foia de Rebollet i entra a Oliva pel carrer de Sant Vicent. Continua –descoberta en l'edat mitjana, coberta en l'actualitat– pel carrer de les Tendes, la plaça d'Alonso i la galta de dalt del carrer de les Moreres. Passa per davall dels arcs que sostenen el reresagrari de Santa Maria i ix a la plaça de la Bassa. Ací hi havia la bassa d'on s'omplien d'aigua els cups del molí comtal. Després de proveir d'aigua el molí i la roda de l'Enginy, eixia fora vila, s'ajustava al traçat de la muralla i prosseguia entre el carretera de Gabriel Ciscar i el carrer de Salvador Mestre Parra –per on encara va, actualment soterrada. Des d'ací, la séquia de Rebollet regava algunes partides i girava ja cap al marenys, convertida en vall –modernament canalitzat– per a desaiugar a la mar.⁷²

Aquesta Séquia Major o séquia comuna, artèria vital de la vila d'Oliva, era el lloc primordial de proveïment domèstic per al veïnat oliver, que disposava a més de tres pous (el de la Bassa, el de la plaça de Baix i el del carrer de Sant Cristòfol) i de fonts prop del poble, entre les quals destacaven les Fonts de la Vila per

⁷⁰ Exceptuats alguns detalls, com ara la presumpció d'una "muralla primitiva". Vegeu PONS MONCHO, Francisco, «Oliva a principios del siglo XVII», dins MESTRE, Antonio (coord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València, 1978, p. 22 (desplegable).

⁷¹ NAVARRO OLTRA, Vicent-Carles, «Sobre el topónimo *Awr-ba* del distrito de Denia islámica», *Anaquel de Estudios Árabes*, 9, Madrid, 1998, pp. 85-96; reed., «Sobre el topónimo *Awr.ba*, del districte de Dénia islámica», *Cabdells*, 6, Oliva, 2009, pp. 115-132.

⁷² CANET LLIDÓ, Vicent, «Evolució històrica de la trama urbana del nucli antic», dins *Memòria per a la sol·licitud de declaració d'Àrea de Regeneració i Renovació Urbanes (ARRU)*, Ajuntament d'Oliva, Oliva, 2016.

autonomàsia, on ara està la Creu Roja, la plaça d'enfront i el Centre de la Joventut.⁷³ Hi havia ací unes fonts on omplir cànTERS, abans que es canalitzara l'aigua potable (1928), a més de basses, un llavador i una sénia.⁷⁴

El pas de la séquia afavoria la disposició de sengles abeuradors principals a les entrades d'Oliva: el de mitjan carrer de Sant Vicent, venint de Gandia, i el de la porta de la Mar, venint de Dénia (casa núm. 10 del carrer de Gabriel Ciscar). A banda d'aquests, es recorda l'existència d'altres quatre punts d'abeurada.⁷⁵ A més, la séquia assortia d'aigua diverses almàsseres –sis en el segle XVIII– arrengrerades pels carrers de les Moreres i Major. La més antiga, segons Gregori Maians, era la de la casa del Delme, al carrer Major.⁷⁶ Un fil o braçal derivat de la séquia mare, el de l'Abeurador, partia de la bassa del Molí (a l'actual plaça de la Bassa) i, pel carrer de Gòmez Ferrer i davant de l'ajuntament, eixia al principi del carrer de Sant Joan. Servia per a regar l'hort de Palau, a les esquenes del Carrer Major i continuava, fora muralla, per l'actual carretera de Dénia-Pego.

Els orígens de l'antiga vila –i actual ciutat– d'Oliva es remunten a l'època islàmica, per bé que la colonització feudal del segle XIII requerí d'una refundació. En Carròs, que segurament es trobaria Oliva despoblada per efecte de la guerra i del saqueig del 1239, n'arrasà l'urbanisme islàmic per a fundar al damunt una pobla o lloc de cristians. Això tindria lloc a partir del 1249, simultàniament a la fundació de Gandia per Jaume I, en la qual cooperà ell. En gener del 1251, el rei autoritzà Carròs a atraure-hi 100 famílies de moros, una part de les quals donarien origen al Raval.⁷⁷ Dos anys després, el 1252, el Conqueridor confirmà a l'almirall la lliure possessió d'Oliva.⁷⁸ L'Oliva valenciana començava a existir. En la dècada del 1260, aquesta colònia de cristians catalans i aragonesos, ja consolidada i activa, ocuparia unes 40 cases distribuïdes pel carrer de l'església i la plaça. Aquest model de pobla d'un es 40 cases amb plaça i carrer –inferior en categoria a viles reials de

⁷³ MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 223.

⁷⁴ *Ibíd.*, pp. 84-85; CANYAMÀS, X., *Les fonts d'Oliva...*, p. 108.

⁷⁵ MAIANS, G., *Epistolario, V. Escritos económicos...*, p. 318; MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, pp. 7-8.

⁷⁶ Que, segons un inventari del 1808 (AHNOB, Osuna, C. 1074/5, D. 49, ff. 1-18r), comptava amb tres premses.

⁷⁷ AHNOB, Osuna, C. 597, D. 66.

⁷⁸ AHNOB, Osuna, CP. 128, D. 18.

100 cases com Gandia o Albaida– era comú aleshores al regne colonial. El trobem, per exemple, en la pobla de Llutxent i la pobla de Montaverner, fundades a la vall d’Albaida per Jaume I el 1248 i el 1271, respectivament.⁷⁹

El solar de la mesquita aljama o ‘comunitària’ d’Awreba, sembla que localitzable a l’actual carreró de la Mare Maria Gallart, seria ocupat ara per una església menuda, d’arcs diafragmàtics, qui sap si reedificada a partir del 1329, si fem cas d’una referència documental –ignorem si perduda el 1936– comunicada pel canonge Sanchis Sivera a Josep Camarena⁸⁰. No és descartable, això, atés que en les dècades del 1280-1320, prèvies a la traumàtica crisi de les dècades del 1330-1370, hi hagué creixença i prosperitat.⁸¹ Respecte a la localització de l’església medieval, Salvador Cardona manifestava: “han aparecido restos de la cimentación de una antigua iglesia, que puede ser o la primitiva mezquita, que tras la conquista fuera transformada en templo cristiano [seria molt estrany, al nostre parer⁸²], o bien se trata de la iglesia de planta nueva”, la del segle XIV.⁸³

Des del 1240 existia una parròquia i rectoria de Santa Maria de Rebollet (“la esgleya de madona Sancta Maria del Castell de Rebollet”, llegim encara el 1428⁸⁴), amb seu a l’esglesiola del castell (codedicada a Sant Nicolau des del 1332⁸⁵), cosa que explica la dedicatòria medieval de l’església d’Oliva –la segona de l’honor i parròquia de Rebollet– a Sant Francesc d’Assís. Així consta encara en escrits del

⁷⁹ SOLER, Abel – CALZADO, Antonio, *Història de Montaverner*, Ajuntament de Montaverner, Montaverner, 2011, pp. 40 i 73 i ss. Altres exemples de taula rasa i poblament planificat feudal, en ROSSELLÓ VERGER, Vicenç M., *Viles planificades medievals i modernes*, Universitat de València, València, 2017.

⁸⁰ Aquest ho recollí i divulgà en CAMARENA MAHIQUES, José, «De la historia de Oliva y Rebollet», dins MESTRE, Antonio (coord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d’Oliva, València, 1978, pp. 125-244.

⁸¹ No hauríem de descartar que Francesc Carròs, l’almirall, tornat per aquells anys de Sardenya, decidira renovar el temple oliver, i fins i tot fer que fora dedicat a sant Francesc, el titular de la seua onomàstica. Si no és que Sanchis Sivera trobà alguna referència a la construcció de l’església del nou lloc de cristians de la Font, fundat pel mateix senyor de Rebollet al voltant del 1330 i pensara que es tractava d’Oliva.

⁸² Allà on s’arrasà amb l’urbanisme andalusí per a edificar viles noves cristianes, s’arrasaven també les mesquites, per ser d’obra no molt sòlida i de planta difícilment compatible amb el culte cristià. Només en grans ciutats, com ara Xàtiva, s’adaptaven les enormes mesquites al culte catòlic.

⁸³ CARDONA MIRALLES, Salvador, «Los cementerios de Oliva (I, II i III)», *Festes de Sant Vicent*, Oliva, 1989, 1990 i 1991 (respectivament), s. p.; reed. dins *Cabdells*, 7, Oliva, 2009, pp. 206-214 (p. 209).

⁸⁴ ACCCV, Protocols notariais de Ramon Vidal, núm. 28753, Oliva, 5 de gener del 1428, Testament del llaurador Jaume Agustí.

⁸⁵ La dedicació es degué a una capellania instituïda per la noble Joana d’Arenós, muller, segurament de Nicolau Carròs, el germà fadrister del gran almirall Francesc I. Vegeu AHNOB, Osuna, C. 597, D. 6 i D. 10-11, i també en la CP. 128, D. 20, Venda judicial de Rebollet i Oliva a Ramon de Riu-sec, València, 11 de setembre del 1382.

segle XV: els prohoms de la vila eren cridats a consell general i “congregati in ecclesia Beati Francisci ville Olive”, el 1402;⁸⁶ “l’esgleya de mon senyor Sent Francesch de la dita vila” (testament d’Arnau Salelles, 1427); “l’esgleya de Sent Francesc de la dita vila de Oliva” (testament de Francesc Ferrer, 1427);⁸⁷ “la ecclésia de monsènyer Sent Francesch de la vila de Oliva” (testament d’Isabel Mallol, 1456),⁸⁸ etc. No hi ha dubte: Santa Maria Assumpta al Cel, dedicació vigent del segle XVII ençà, fou abans Sant Francesc d’Oliva.

Una visita pastoral del 1733 recordava que, encara que el temple estiguera dedicat aleshores al misteri de l’Assumpció de Santa Maria, en escriptures “de los años 1315 y 1402 se intitula esta iglesia bajo el titulo de San Francisco”, i encara llavors s’usava un segell amb la impressió de les nafres, “una oliva y, en el tronco, las armas de los condes de Oliva, con un lema en la orla que dice: ‘ego sicut Oliva fructificavi’”.⁸⁹ A més, des de feia segles presidia el seràfic pare l’altar major i la vila “de muy antiguo tiempo le aya tenido por patrón”, per bé que la declaració votada datara del 1648.⁹⁰ En visites pastorals com la del 1583 es feia constar també que el temple estava encara “so ynvocación de san Francisco”.⁹¹ La destrucció del castell i el temple fundacional de Rebollet –Santa Maria del castell– pel terratrèmol del 1598, justificà la progressiva *reassignació* d’aquest títol de Santa Maria a l’Església Major, dita Santa Maria la Major de la Vila (hi havia també Santa Maria *la Menor*: la del Pi), reforçada amb l’epítet de l’Assumpció en el segle XVIII, com

⁸⁶ AHMG, AB-1665, Plet per l’aigua de reg del riu d’Alcoi. Gandia i Oliva contra Palma i Ador, 1401-1402, s. f.

⁸⁷ BORDES, J., *La vila d’Oliva...*, docs. 2 i 3 de l’apèndix, pp. 195-197 i 198-199, respectivament. Sant Francesc era el sant intercessor i protector de la família Carròs: el malaurat primogènit d’en Carròs s’anomenava Francesc, i també el seu net i el seu besnet, successors en la senyoria.

⁸⁸ AHNOB, Osuna, CP. 129, D. 15, Oliva, 23 de desembre del 1456. Testament d’Isabel de Mallol, viuda de primeres nocces d’en Jordà, mare de Bertomeu Jordà i viuda de segones nocces de Joan Mallol. Publicat el 18 d’agost del 1457.

⁸⁹ APSMO, Visita pastoral del 1733, f. 276r, citat per CASTELL BOMBOÍ, José – CANET LLIDÓ, Vicent, «El franciscanisme i Oliva: les arrels històriques de la parròquia de Sant Francesc», dins *Sant Francesc d’Assís, una parròquia, un barri, un temple*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2006, pp. 11-38 (p. 16). El lema parroquial prové del Psalteri de la Vulgata (50:10): “Ego autem, sicut oliva fructifera / in domo Dei; / speravi in misericordia Dei, / in aeternum et in saeculum saeculi”. És a dir: “Però jo, com l’olivera frondosa / dins la casa de Déu; / confie en la misericòrdia de Déu, / eternament i pels segles dels segles”.

⁹⁰ APSMO, sign. XIII, Manual de diferents coses (1633-1791), f. 185v, citat ibídem, p. 14.

⁹¹ APSMO, Visita pastoral del 1583, f. 1r, citat ibídem, p. 15.

moltes altres esglésies valencianes dites abans “de Santa Maria”; però no sense polèmica i controvèrsia, arrossegada al llarg del set-cents.⁹²

El comte Francesc-Gilbert II, soterrat a Oliva, deixà un llegat testamentari (1550) destinat a afavorir la construcció d'un nou temple renaixentista, que fora digne mausoleu dels Centelles. El comte Pere, en el seu qüestionat testament secret (1559), preveia rematar-la amb dos “torrellons” cantoners de la mateixa alçada que la nau; que fora com l'església-fortalesa de Murla, però més gran, i ubicada en un nou emplaçament. Volia dotar aquesta església d'una capella-panteó annexa, de bonica arquitectura *alla romana*, on rebre sepultura dins una caixa d'acer.⁹³ La demència de Pere i la crisi dinàstica subsegüent, tanmateix, deixaren en paper mullat el projecte. La feligresia de la Vila, amb una població reduïda per successives crisis i guerres (del 1560 al 1715), continuà concorrent a l'església gòtica. Pel 1720 aquesta era de tot insuficient i urgí reemplaçar-la pel modern temple de Santa Maria, obra mestra del barroc classicista valencià, i producte, així mateix, d'un accidentat i prolongat procés de fàbrica (1728-1787).⁹⁴

Darrere de l'església medieval –carrer de la Mare Maria Gallart– es trobava el fossar o cementeri, amb una fossa comuna per als miserables i fosses o vasos familiars, amb drets de sepultura particulars, que normalment es marcaven erigint-hi esteles sepulcral de pedra llavorada, de forma discoïdal. L'any 1583 es parla de “cases al carrer de les Moreres, espatles al fossar”⁹⁵ i en el segle XV els fidels demanaven en testament descansar “en la fossa o vas” del fossar “on jahen mos

⁹² APSMO, sign. III-7, any 1699; MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 190. Del segle XVII deu ser ja, doncs, la substitució del sant Francesc d'Assís que presidia l'altar major per “Maria Santíssima en la gloriosa Assumpció, la qual imatge he vist yo, de pintura y forma de retaule, en la paret de la testera de la església vella [la del segle XVII] y, en la mesma figura de relieve, en la creu processional primitiva *que hoy existe*”. Així consta en el *Libre de la renta de esta església de Santa Maria la major de Oliva, en censals, deutoris y llegats; nohembre de l'any 1745*, APSMO, sign. XI-22.

⁹³ AHNOB, Osuna, C. 618/1, D. 1, ff. 1r-49v, Memorial del plet successor d'Oliva, 1572; LORITE, M. I., *Pere de Centelles...*, p. 75; AHNOB, Osuna, C. 620, D. 4, Còpia parcial del testament secret de Pere de Centelles, Oliva, 17 de gener del 1559, ff. 12r i ss.: “...añadiéndole dos torreones [...] de fuerte; que sean fuertes y bastantes para guardar el conde de Oliva las quatro partes de dicha yglesia, es a saber, cada torre con las dos, y que sean de la altaria de la misma yglesia”. Se'n conserva una altra còpia al D. 23.

⁹⁴ COTS MORATÓ, Francisco, *Estudio histórico-artístico del templo de Santa María la Mayor de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, Oliva, 1989, p. 23 i ss.; MARTÍ I ASCÓ, Manuel, *La memòria sota la pols. Un tast dels tresors conservats a l'arxiu parroquial de Santa Maria d'Oliva*, Tívoli, Gandia, 2017, pp. 83 i 91; FRASÉS PÉREZ, Manuel, «Historia de un templo: Santa María la Mayor», dins MESTRE, A. (coord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València, 1978, pp. 321-338 (pp. 321 i ss.).

⁹⁵ APSMO, sign. XI-3, f. 94; MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 201.

fills” o “mos parents e los de mon linatge”.⁹⁶ Vers la fi del segle XV, al costat del fossar vell calgué disposar un “fossar nou”, pel creixement demogràfic.⁹⁷ És probable, d'altra banda, que l'abadia –es documenta un rector de Rebollet i Oliva el 1264– es localitzara en el segle XIII en l'actual emplaçament del carrer de l'Església, dit carrer de l'Abadia en el segle XVI,⁹⁸ i que comptara amb un celler on emmagatzemar olis i vins, de la primícia i dels dos terços episcopals del delme eclesiàstic.⁹⁹ Per bé que, segurament adjacent a l'abadia, hi hagué un habitacle amb funció específica de graner, “la casa de la Primícia”, posada en venda el 1842.¹⁰⁰

Amb el temps, el veïnat adquiriria una de les cases de la Plaça de la Vila per a convertir-la en Porxe del Consell, la planta baixa, i cambra o Almodí dels Forments, la part de dalt, com era corrent llavors. Ja en el segle XVI aquesta Casa de la Vila es traslladaria a la plaça de Baix, on ara està la consistorial.¹⁰¹ Pel 1422, un porter de la Governació de València arribà a Oliva i convocà els veïns a celebrar consell al mateix indret, “en lo Porche de la Plaça de la Vila”.¹⁰² Dalt del porxe estaria el graner comunal. En un escrit del 1404 s'esmenta a la plaça una altra casa important: la del tribunal senyorial o Cort del Batle (dit governador del comtat en el segle XVI): “a la porta de la Cort, en la Plaça Regolada”.¹⁰³

Un altre lloc imprescindible a la plaça era el Forn, denominat després de Dalt o de la Plaça Enrajolada, que feia cantó amb l'accés a l'actual carrer de la Mare de

⁹⁶ Testaments dels anys 1425-1427, en BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, pp. 193, 195 i 198. En un altre testament del 1445 (APSMO, caixa 22, doc. 1), els testadors expressen llur voluntat d'“ésser sepel·lits e soterrats nostres cossos en les fosses hon jahen nostres pares e mares, en lo ciminteri de la dita vila de Oliva”. En aquesta època, probablement, sols alguns vicaris o capellans se soterrarien al sòl de l'església. A partir del segle XVI es popularitzarien els soterraments dins l'església: en vasos o carners particulars – de famílies benestants, patrones de capellanies– i en sepulcres comuns de confraries.

⁹⁷ En l'APSMO, caixa 22, testaments dels anys 1445-1679, Testament d'Úrsula, viuda del llaurador Bernat Jàfer (22 d'octubre del 1504). Vol ser soterrada “en lo fossar nou [...], en la fossa o vas a hon jau mon marit”. El marit ja havia sigut soterrat, doncs, temps arrere, al “nou” cementeri.

⁹⁸ MORELL FULLANA, Doménec, *Edificis i construccions importants a Oliva*, Mecanoscrit de la Biblioteca Tamarit d'Oliva, Oliva, 2007, p. 5.

⁹⁹ GISBERT SANTONJA, Josep-A., «El celler de la casa abadia de Santa Maria d'Oliva», *Oliva en fira i festes de la Mare de Déu de Rebollet*, Oliva, 1986, s. p. L'almàssera de la Primícia es trobava baix del Molí, vora la Vila. Vegeu MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 167.

¹⁰⁰ MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 167.

¹⁰¹ El nou complex municipal comptava amb llotja, sala i almodí. *Ibidem*, p. 109; MORELL, D., *Edificis i construccions...*, p. 13. Pel 1583 es recordava encara el trasllat. L'any 1887 començà la construcció del nou ajuntament, sobre el solar del vell i quatre cases més, inclosa la del forn de la Plaça Empedrada o de Baix.

¹⁰² CASTILLO SAINZ, Jaume, *Els conflictes de l'aigua a la Safor medieval*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, 1997, doc. 9, pp. 143-144.

¹⁰³ AHNOB, Osuna, C. 607, D. 24, f. 4r.

Déu del Carme.¹⁰⁴ En la plaça de l'Església i cantons adjacents es trobaven pel 1400 les cases dels llauradors i mercaders benestants. Per exemple, la del mercader Arnau Ferràndez (*ca.* 1420), que s'havia obrat un bell bany domèstic, a l'estil dels Banys de l'Almirall de València (“cum balneo”¹⁰⁵), i que es trobaria –per aquesta raó– vora séquia, potser on ara estan la part central de la nau i la capçalera de la moderna església de Santa Maria. Reforça la impressió un document del 1431, segons el qual el Porxe del Consell es trobaria davant mateix d'un lateral de la casa d'Arnau Ferràndez, és a dir, on ara està la façana de l'església.¹⁰⁶

En el transcurs dels segles XIII al XV, es construïren els actuals carrers del Carme (tram inicial, dit llavors carrer del Forn de la Plaça), Pare Tosca (dels Ferrandos), Hospital, Tamarit,¹⁰⁷ Mare de Déu del Pilar (de la Carnisseria), Tinent Sancho (de les Sòries), les Moreres, plaça de la Bassa (antigament, carrer), Gómez Ferrer, plaça de l'Ajuntament (de Baix) i Carrer Major (tram inicial), amb vora 200 cases en conjunt. De manera que, ja des del segle XIV –la plaça de Baix es documenta abans del 1409¹⁰⁸–, la població quedà polaritzada entorn de dues grans places: la vella i la nova, la Plaça Sobirana i la Plaça Jussana (com es deien encara pel 1400¹⁰⁹), la de Dalt i la de Baix (també dita d'Avall), la de l'Església i la del Mercat o del Pou, la Plaça Enrajolada –per haver-se enrajolat la de Dalt en el segle XIV– i la Plaça Empedrada, per haver-se dotat de passadors de lloses i de porxes la de Baix, enmig de la qual hi havia un pou. Per cert, l'escaparata que suposava tenir aquella plaça “enrajolada” –luxe palés i circumstància insòlita en l'urbanisme valencià medieval– testimonia l'antiguitat de l'activitat terrissera i rajolera d'Oliva, a càrrec dels moros de la Gerreria. Quant a la plaça de Baix o d'Avall, hi

¹⁰⁴ MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 49.

¹⁰⁵ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, p. 27.

¹⁰⁶ ACCCV, Protocols notarial de Francesc Cardona, 6463, Oliva, 5 d'agost del 1431, citat *ibidem*, p. 22.

¹⁰⁷ En aquest carrer hi ha un conjunt edilici dels segles XIV-XIX que testimonia les transformacions arquitectòniques de la zona. Vegeu REY AYNAT, Miguel del, «Les cases del carrer Tamarit en Oliva», *Cabdells*, 3, Oliva, 2001, pp. 119-140.

¹⁰⁸ Mecanoscrit inèdit d'una ruta urbana organitzada per Domènec Morell Fullana. Quan els edils del segle XVI compraren a la plaça de Baix una casa per a instal·lar-hi la seu del Consell aquesta estava gravada per un censal de l'antiga propietària, Aldonça, muller de Joan Olzina, segons una deixa pietosa recollida en el seu testament, escripturat per Berenguer Cardona el 23 de setembre del 1409. El censal continuava actiu pel 1583.

¹⁰⁹ AHMG, AB-1665, Procés sobre l'aigua del riu d'Alcoi, s. f. “...en lo carrer que davalla de la Plaça Sobirana de Oliva a la Plaça d'Avall, en la dita vila de Oliva” (any 1401).

havia porxes ombrejants per totes bandes, vinculats a la casa consistorial, al forn dit de Baix o de la plaça Empedrada, a la presó... Aquests porxes o *porxis* medievals foren suprimits en el transcurs dels segles XIX i XX.¹¹⁰

Al carrer de l'Hospital o de la Presó estava l'hospital de Nostra Senyora dels Pobres, establiment anterior al 1518, traslladat en el segle XVI al Carrer Major. La casa, capella i hort de l'Hospital facilitarien la consolidació, l'any 1609, del convent de la Visitació de Santa Isabel, de clarisses, destruït el 1936 per a deixar lloc al carrer del Rector Plebà.¹¹¹ Al cap baix de l'adés referit carrer de l'Hospital, fent cantó amb la plaça de Baix, es localitzava la presó de la Vila, documentada en el segle XVI i derrocada el 1936.¹¹² La presó municipal era compatible amb una presó comtal més segura: la de la Torre Mestra del palau, un sòrdid calabós o tàvega fosca on engrillonaven els criminals, denominat *el guineu*.¹¹³

El piló de la carnisseria es trobava al cap baix del carrer del Pilar, antic carrer de la Carnisseria, aprofitant el pas de la séquia i la bassa del Molí. La pescateria estava, en canvi, al cap baix del Carrer Major, per ser aquest el "carrer de la Mar": el lloc per on entraven a vila els pescadors que pujaven amb el peix des del grau oliver.¹¹⁴ El consum de peix a les cases d'Oliva era corrent i abundant. Al mateix Carrer Major, l'edifici conegut encara com "l'Almàssera", davant del Cinema Olímpia, era casa del Delme: el magatzem del terç del delme eclesiàstic, impost que pertocava recaptar als agents de la senyoria feudal.¹¹⁵ Al costat d'aquesta o molt prop devia estar l'hostal medieval d'Oliva, dit modernament "dels Perevissos" i documentat en els segles XIV-XV, quan el regentaven els Borràs (Pere Borràs, Na Borrassa...). Ocasionalment albergava prostitutes itinerants.¹¹⁶ Quant a les tendes (un dels monopolis o regalies comtals) la de la Vila estava al

¹¹⁰ MORELL, D., *Edificis i construccions...*, p. 15 i 25; *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 124.

¹¹¹ MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 102; *Edificis i construccions...*, p. 6.

¹¹² MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 49.

¹¹³ MORELL, D., *Edificis i construccions...*, p. 10. El *guineu*, en masculí, era un terme peculiar del valencià dels segles XV-XVIII per a referir-se a calabossos proveïts de cadenes i grillons. Vegeu COLÓN DOMÉNECH, Germà, *Les «Regles d'esquivar vocables». Autoria i entorn lingüístic*, Institut d'Estudis Catalans («Treballs de la Societat Catalana de Llengua i Literatura», 3), Barcelona, 2001, pp. 48-49.

¹¹⁴ MORELL, D., *Edificis i construccions...*, p. 15.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 4.5. Disposava darrere d'una almàssera, per a l'oli, i d'un corral, per al delme del bestiar. Segons dades antigues, es trobava enfront de la casa de Maians. Fou derrocada el 1985.

¹¹⁶ MORELL, D., *Edificis i construccions...*, p. 17.

carrer de l'Església o de l'Abadia; la del Raval o Vilanova, al carrer de les Tendes.¹¹⁷

A banda dels hostals de la Vila i dels afores (els del portal de la Mar i els del Raval, que més avall s'esmenten), hi havia a Oliva un gran Alfòndec (hostal de tradició islàmica: *al-funduq*, en àrab) amb el pati i la cavallerissa, cuina i taverna, estances per a mercaderies i cambres altes per a allotjar transeünts.¹¹⁸ En un escrit del 1428 es fa constar que el llaurador benestant Domingo Garcia, que s'acabava de morir, i sa viuda na Benvinguda tenien “un alberch e cases [...] situades dins la dita vila de Oliva, a la entrada, venint de la vila de Gandia, lo qual [alberg¹¹⁹] affronta ab lo Alfòndech e ab cases dels hereus de Berthomeu Algueter, e ab camí públich”.¹²⁰ La dels Garcia seria, doncs, la primera casa de “dins” la Vila; la segona, la d'Algueter, i l'Alfòndec (un *funduq* solia ser de planta quadrada i ocupava sovint una quadra de cases s'alçaria on estigué després la casa dels Alonso: un palauet barroc, quadrangular, alçat a primeries del segle XVIII¹²¹ i enderrocat en el XX, per a deixar espai a una anodina replaça/aparcament: la Raconada d'Alonso. És a dir, que l'Alfòndec medieval –i, segurament, islàmic– d'Aureba/Oliva es trobaria extramurs, però a les portes d'Oliva venint de València i Xàtiva.

Destacava aquest Alfòndec, doncs, per l'estratègica localització: vora el camí reial i la séquia, a l'entrada/eixida de la Vila del segle XIII (i de l'alqueria d'Awreba), entre la Vila i el Raval. Pensem, a més, que al costat mateix d'aquesta ubicació hi havia un abeurador públic, el de la Penya Blava, que quedaria intramurs

¹¹⁷ AHNOB, Osuna, C. 1074/5, D. 49, ff. 1-18r, dades del 1808.

¹¹⁸ Vegeu com eren aquests establiments en MARTÍ OLTRA, Javier – BURRIEL ALBERIC, Josep, «Comerciar en tierra extraña. La alhóndiga musulmana de la calle Corretgeria de Valencia», dins ALONSO MONTERDE, Mar – MURAD MATEU, Málek (ed.), *Historia de la ciudad, V. Tradición y progreso*, ÍCARO-Col·legi Territorial d'Arquitectes de València – Ajuntament de València, València, 2008, pp. 41-60

¹¹⁹ L'expressió alberg equival a 'casa' en àmbit urbà o vilatà, en aquesta època; el reforç “e cases” fa referència a estances annexes: potser algun cup, graner o el que fora.

¹²⁰ La descripció forma part de l'inventari post mortem del difunt, efectuat pel seu fill Domingo Garcia, paraire, i pel fill d'aquest, Joan Garcia, marmessors seus. Vegeu ACCCV, Protocols notariais de Ramon Vidal, núm. 28753, Oliva, 3 de setembre del 1428.

¹²¹ L'enderrocament del vell alfòndec medieval per a alçar el palau barroc motivà el desplaçament de l'establiment –que era de titularitat senyorial– al carrer de les Tendes del Raval. Així s'observa en la presa de possessió feudal del 1763, on es parla de “la Alóndiga eo Almodín del Arraval” (AHNOB, Osuna, C. 1120, D. 2). Tanmateix, en aquesta època ja no tenia funcions d'alfòndec (hostal-taverna de mercaders), sinó d'almodí (magatzem comunitari de forment).

el 1531.¹²² I no oblidem tampoc que Oliva era una etapa important dels itineraris que duïen de Xàtiva, València, Cullera i Bairén devers la metròpoli política, mercantil i portuària de Dénia, on també proliferaren els alfòndecs periurbans. Pels anys 1425-1433, la casa i alfòndec d'Oliva (“domum et alfondech”) era un disputat objecte d'especulació entre mercaders, arrendataris i conversos de jueus. Senyal que deixava diners. Un moro fou acusat de traure d'allí una prostituta i endur-se-la amb ell. La senyoria autoritzava els arrendataris de drets senyorials a impartir-hi justícia, en cas que s'hi produïren baralles greus, és a dir, a posar ordre en aquell antre concorregut antre de vicis diversos i de barreja interètnica.¹²³

La casa de la Senyoria, un gran casalot amb almàssera, graners, estances per a l'arrendatari, corral, etc., ocupava l'espai existent entre la plaça de Baix (l'actual de l'Ajuntament) i l'Enginy sucrer.¹²⁴ Des d'ací cap avall s'estenia l'hort de Senyor, del Comte o de la Senyoria, que comprenia el carreró de l'Enginy i part del carrer de la Constitució. Extramurs s'obria el mateix hort, tirant a l'ample, des del carrer del Santíssim fins al del Teatre. L'hort senyorial quedà separat en part de la casa a partir del 1531, arran de la construcció de la muralla del comte Serafí. En els segles XVII-XVIII, el que quedava extramurs es denominava hort del Santíssim.¹²⁵ Part del vell hort fou donat pel duc Carles de Borja als franciscans de Santa Maria del Pi, monestir absolut pel terratrèmol del 1598, a fi que hi edificaren el nou convent, on ara estan l'església i Col·legi de la Mare de Déu de Rebollet.

El creixement demogràfic de la segona meitat del segle XV i el primer terç del segle XVI propicià la ràpida formació a la banda de dalt del Carrer Major, que

¹²² MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 35.

¹²³ Vegeu BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, pp 70 i 116.

¹²⁴ Segons un inventari del 1808 (AHNOB, Osuna, C. 1074/5, D. 49, ff. 1-18r), la casa de la Senyoria comptava amb un graner principal, dit la Galera, ventilat per set finestres i accessible des de la porta principal de la casa. Entrant per aquesta porta, a l'esquerra hi havia un quarto, una sala que mirava a la plaça (l'actual de l'Ajuntament), una cambra enfront de la plaça, una cuina principal i l'escala de pujada al “graner dels quatre vents” (amb galeria rodada de finestrons oberts per tots els costats?). A la planta baixa, a banda de la Galera, hi havia el corral, la cavallerissa amb un paller alt, la garrofera, una cambra de grans, un celler d'oli amb vint-i-huit gerres i un celler per al vi. A l'hort annex a la casa, baix i darrere de la mateixa casa, es trobaven l'Enginy i el seu “pati”. Un informe del 1867 (AHNOB, Osuna, C. 1192/1. D. 31/55-56) dona notícia de la solsidea, per causa d'un temporal, del mur “de tàpia” amb un gran arc obert en el mateix, que sostenia un aqüeducte. La via d'aigua travessava els cellers, el corral i els graners per a moure la roda de l'Enginy.

¹²⁵ MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 205.

també havia crescut, del Ravalet de la Vila:¹²⁶ un conjunt de carrers estrets, articulats per una replaça central, la de Sant Domingo¹²⁷ (dita antigament placeta de Fora), on s'arregleraven desenes de cases menudes. Es corresponen aquestes amb els carrers del Carme (la part central), Sant Domingo (o de la Paella), Sant Joan (o de la Mallolada), Sant Joaquim (la galta, pujant, a mà dreta). L'únic espai no edificat era l'hort –i secà– de Palau, dalt del Carrer Major. Aquest ocuparia llavors el carrer de Santa Tereseta, la galta esquerra del de Sant Joaquim i el tram final del carrer del Carme.¹²⁸ Els carrers nous de vora l'hort de Palau, juntament amb els medievals, que s'estenien des del peu del Palau fins a l'Enginy i l'eixida del carrer Major cap a Dénia, quedaren circuits per la muralla renaixentista dels anys 1529-1531. Baix de la séquia, en zona d'horts de moreres¹²⁹ i almàsseres periurbanes, s'havia bastit el carrer de les Moreres. A l'ombra del Palau, el carrer planificat de Sant Cristòfol (o de la Goleta), i una galta del carrer de l'Aula. Si comptem, veurem que la Vila del segle XVI comptava amb més de 300 habitatges, xifra que s'ajusta al que documentava Escolano a primeries del XVII. Era un espai urbà clos i dens, topogràficament saturat. Per aquesta raó, unes quaranta famílies de cristians vells (segons l'informe del 1585 adés referit) feren casa al Raval, extramurs, en les dècades del 1530 al 1580, en què la població continuava creixent. Al voltant de l'any 1609, els cristians vells de fora vila serien bastants més.

La “muralla primitiva” o medieval reiterada en cròniques locals¹³⁰ no existí realment. Els documents anteriors al 1449 solen referir-se a Oliva com un *lloc* o poble desproveït de muralla, encara que a partir del 1380 –sobretot, en fonts locals– sol parlar-se de la “vila” d'Oliva, més per qüestions demogràfiques que

¹²⁶ Com el denomina Francisco Pons Moncho en un article del *Llibre de fira i festes d'Oliva* del 1983.

¹²⁷ En la documentació valenciana dels segles XIII-XVI i més avant, i també en la d'Oliva, apareix sempre el nom de *sant Domingo* i el nom de pila *Domingo* en la forma original castellana, que nosaltres respectem per tradició onomàstica, i no reemplacem artificiosament per l'equivalent català *Doménec*.

¹²⁸ Aquest hort, amb un secà annex, no eren “del Palau” comtal, com en algun lloc es llig, sinó “de Palau”, en referència al cognom d'algun propietari. El palau no comptava amb cap hort. L'hort de Senyor Comte –vertadera reserva dominical d'horta, segurament des de temps dels Carròs– es trobava extramurs, baix de l'Enginy, el Molí i el carrer de les Moreres.

¹²⁹ Els horts del Carrer Major, pel 1511, estaven també plantats de moreres. Vegeu APSMO, Protocol notarial de Joan Burgal, ff. 205 i 212r, 27 de juliol del 1511.

¹³⁰ Per exemple, en MAIANS, G., *Epistolario, V. Escritos económicos...*, p. 319, o en DOMÍNGUEZ, José-María – PONS, Francisco, *Sant Roc d'Oliva. Apuntes históricos*, Junta Pro I Centenario del Templo Parroquial de San Roque, Oliva, 1989, p. 604.

topogràfiques. Al contrari que a la vila plana de Gandia, emmurallada en fases successives i amb gran esforç inversor (1255-1321),¹³¹ el sistema defensiu medieval d'Oliva no descansava sobre muralles coronades de merlets. Reposava, altrament, sobre tres elements: el Castell senyorial, l'elevació topogràfica del nucli primitiu, rodat per una alta cercavila de capterres (en la part baixa, la séquia feia de vall o fossat), i la tanca d'alguns portals, que anaren canviant al temps que creixia el poble. D'aquests portals dels segles XIII-XV, sols ha perviscut el portalet de la Verge Maria, a l'extrem del carrer de l'Església, d'on partien els camins de la Font, Gandia i València. El portal conserva l'arc, però no els brancals, que foren picats, segurament en el segle XVI, per a facilitar el pas de carros.¹³² Per la mateixa raó, el nivell original del sòl del portal està rebaixat. En temps de la fundació d'Oliva, la costera que puja al portal devia ser una rampa més pronunciada.

Amb ocasió de la Guerra de Castella (1429-1430), el senyor de Rebollet, Bernat de Centelles, trobà a faltar una muralla on pogueren refugiar-se els pobladors del comtat en cas d'invasió castellana. El batle Pere de Ribes ordenà als jurats del 1430 començar l'obra, però el veïnat estava molt disconforme i, arribada ja la pau, el 1431, els prohoms comunicaren al batle que “lo Consell de la dita vila havia clos e concordat de cessar la obra del mur de la dita vila”.¹³³ El projecte no sols resultava molt costós, sinó que beneficiava la senyoria, però perjudicava els veïns: si el senyor imposava alguna cisa –impost aplicat als productes de consum– i hi havia pocs portals, podria controlar fiscalment el veïnat. En canvi, en una vila “oberta”, com era Oliva, el *control* senyorial costava més d'exercir.

Així les coses, vers la fi “del dit any MDXXVIII eo principi de l'any MD y trenta, lo il·lustre don Serafí de Centelles [...], estant la dita Vila de Oliva sense muralla e amparo algú, feu e manà fer a dita Vila muralla, e circuir aquella de mur”.¹³⁴ Així ho recordava un veí anys després: el comte havia manat a la Vila, al

¹³¹ MIRET, Carles – OLASO, Vicent, «Vila, Raval i Vilanova. Evolució urbana de Gandia fins al segle XVI», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 79, Catarroja (l'Horta), 2014, pp. 795-820 (pp. 803-804).

¹³² Com s'observa també, per exemple, en la porta de València del Raval Jussà d'Albaida o en la porta de la Mola de les muralles de Benassal, al Maestrat.

¹³³ ACCCV, Protocols notarials de Francesc Cardona, 6463, Oliva, 18 de maig del 1431, citat per BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, p. 34.

¹³⁴ ARV, Governació, 4622, citat per PARDO, J.-F., *La guerra i els cavallers...*, pp. 28-31.

municipi, que alçara una muralla, justificada pels rumors que hi havia d'una possible invasió de corsaris magrebins, aliats amb el Gran Turc.

La muralla tancava el poble en línia recta, partint de baix de l'Enginy, per davall les cases del carrer de les Moreres i per dalt de la moderna carretera (carrers del Poeta Querol, del Convent i d'Alejandro Cardona). Deixava fora el convent (del segle XVII) i girava cap amunt per la plaça d'Alonso i el carrer de l'Abadia (o de la Muralla), per darrere cases de la galta esquerra, a buscar la torre cantonera del Pi. Ací formava angle recte devers ponent i s'enfilava pel carrer de les Torres, aprofitant la traça del mur superior i la Torre Mestra del palau comtal. Prosseguia per les capterres del carrer del Carme (la divisòria, de tiralínies, que separa les cases d'aquest carrer de les del carrer de Sant Miquel així ho indica) i baixava per l'actual carrer de la Mar al cap del Carrer Major. Després girava per baix del Carrer Major, una mica més amunt de la carretera, per a tancar, finalment, el corral de l'Enginy i el molí: el punt d'on havia partit la nostra descripció.¹³⁵ En la tradició oral ha quedat la frase *anar a de fora*, és a dir, eixir de dins de la Vila, que és com es referien els vells d'antany al fet d'eixir al camp o a l'horta.¹³⁶

El recinte mural, començat el 1529, s'acabà d'obrar el 1531, com indicaven les làpides llatines manades a encastar, per orde del II comte d'Oliva, Serafi de Centelles, damunt els portals. Devien ser, aquells murs, bastant elevats i vistosos. L'any 1615, quan uns desaprensius intentaren cremar, de nit, la casa-abadia de Sant Roc –amb el rector dins–, un llaurador pegolí i veí del Raval que estava al seu moreral, Francesc Ferrando, es girà i “veu devés casa dit retor una gran claror de foch”. I, “no obstant que dista dit moreral pus de dos mil passes [...], divisà molt bé la muralla, que stà de front dita cassa”.¹³⁷ Doncs bé, aquesta magnífica muralla tardogòtica –encara no renaixentista– fou derrocada quasi completament pel veïnat derrotat en la Guerra de Successió, per manament de les forces d'ocupació de Felip V, el 1708.¹³⁸ Únicament roman en peu, com a relíquia més vistosa, la torrassa del

¹³⁵ MORELL FULLANA, Doménec, «Entre l'enyor i la memòria: llocs i construccions singulars de la ciutat d'Oliva», *Llibre de la falla de l'Estació*, Oliva, 2010, s. p.

¹³⁶ MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 136.

¹³⁷ AHNOB, Osuna, C. 607, D. 16.

¹³⁸ DOMÍNGUEZ, J. M. – PONS, F., *Sant Roc d'Oliva...*, p. 604; APSMO, sign. XVI-3-III, f. 57, any 1764, referenciat per MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 136.

Pi: un dels grossos bastions cantoners, el que cloïa el recinte pel nord-est, que manà fer Francesc-Gilabert II, ja amb un aspecte més modern (1545).

També hi ha restes de muralla relictas dins algunes cases del carrer de l'Abadia. L'esmentada torre, un cilindre gros i potent, protegia el portal homònim del Pi, per on eixia del carrer de Sant Cristòfol el camí que duia al vell monestir franciscà del Pi. Les altres quatre portes de la muralla eren: el portalet del Palau o de Santa Anna, per on s'eixia del carrer de la Comare al camí de pujada a la fortalesa de Santa Anna; la porta del Raval, a l'actual plaça d'Alonso, per on s'eixia dels carrers de l'Església i de les Moreres als camins de Gandia i Xàtiva; la porta del Molí, per on s'eixia del Carrer Major, a través del carreró del Molí, als horts i les hortes de baix del poble; la porta de la Mar, en l'extrem nord-oest, d'on partien els camins de Pego i Dénia, i el del Grau dels pescadors.¹³⁹

Abans de la construcció de la muralla, el camí reial de Xàtiva a Dénia travessava per dins d'Oliva (pel carrer de les Moreres i el Carrer Major), ajustant-se al traçat d'una antiquíssima calçada ibèrica, romana i islàmica, que havia condicionat abans el curs rectilini de la Séquia Comuna de Rebollet i, en conseqüència, el límit topogràfic inferior de l'Awreba àrab. A partir del 1531 calgué obrir un camí de circumval·lació de la muralla que, en hores nocturnes o en cas de trobar-se tancada la Vila, servia de nou traçat per al camí reial.¹⁴⁰

Fora de la muralla, en l'actual zona urbana, raconada de les Ermites, es trobaven les eres de la Vila. A l'eixida del portal de la Mar, en direcció cap a Dénia, hi havia dos hostals extramurs: el de Dalt, a la banda de dalt de l'actual carretera, i el de Baix.¹⁴¹ Més avant, seguint el camí reial de Dénia, en la bifurcació dels camins de les Canyades i de les Bruixes, enfront del carrer de la Creu,¹⁴² s'alçava un peiró monumental gòtic, segurament del temps de Francesc-Gilabert I (dècada del 1470?), amb una part recuperada fa pocs anys i exhibida al Museu Arqueològic

¹³⁹ MORELL, D., «Entre l'enyor i la memòria...», s. p. Sobre el Grau d'Oliva en el segle XV, vegeu BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, p. 52 *et passim*.

¹⁴⁰ Més o menys per on va ara la carretera del segle XIX. Vegeu MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 175.

¹⁴¹ L'edifici de l'hostal de Dalt, molt reformat, era encara identificable en la dècada del 1970 (havia sigut Bar Nido i estanc de tabac), segons MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 66.

¹⁴² MORELL, D., *Edificis i construccions...*, pp. 6-7.

d'Oliva.¹⁴³ En aquesta zona, concretament on s'escindien el camí de Baix de Dénia (o de les Bruixes) i el camí de Dalt de Dénia (camí reial o Camí Vell), al costat del riu dels Frares, es trobaven plantades les forques senyorial: el símbol d'una plena potestat jurisdiccional o baronial, assolida pels Carròs de Rebollet el 1330 i heretada pels Riu-sec, els Centelles i els Borja de segles ulteriors. Hom recorda l'existència d'un hort dit de les Forques situat entre la carretera de Dénia i el carrer de Calixt III, al voltant dels carrers de Joaquim Rodrigo, Eduard Escalante i fra Humil Sòria. Les forques les desmuntaren el 1811, arran de la Revolució liberal, quan els constitucionalistes de Cadis aboliren la jurisdicció feudal.¹⁴⁴ Seria llavors l'Estat, i en altres escenaris, el que enforcaria els criminals.

A l'altra banda de la Vila, mirant cap a ponent i a l'exterior del recinte emmurallat, s'estenia el Raval de la Moreria: el solar periurbà reservat als moros, als musulmans. A partir del 1535, amb l'erecció de la parròquia morisca de Sant Roc, es dirà també Raval de la Vilanova, cosa que podria respondre a alguna motivació confessional. Els cristians nous ja no eren *moros*, i per tant sonava malament el nom tradicional de Moreria. Així, en l'incipit del llibre de baptismes dels cristians nous del 1536, el rector Lluís Escrivà manifestava escriure, de manera redundant, "en la Vilanova d'Oliva, en la església de la Vilanova, sots invocació del gloriós San Roc".¹⁴⁵ Ara bé, cap també la possibilitat que s'al·ludira amb anterioritat a la construcció d'una àrea ortogonal planificada –una pobla o *vilanova* d'algun moment del segle XV– entre el carrer de Sant Llorenç i el de les Tendes. Es produiria així una analogia amb Gandia, on la Vila, emmurallada des del segle XIII, estava separada del Raval cristià de la Vilanova, producte d'una operació similar, de traça de carrers nous i ortogonals, encetada el 1388.¹⁴⁶

¹⁴³ «'Peiró' de la calle de la Creu con la imagen de Serafín de Centelles», *Las Provincias* (ed. La Safor), Gandia, 15 de desembre del 2016.

¹⁴⁴ MORELL, D., *Edificis i construccions...*, pp. 10-11; *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 86.

¹⁴⁵ DOMÍNGUEZ, J. M. – PONS, F., *Sant Roc d'Oliva...*, p. 31.

¹⁴⁶ CASTILLO SAINZ, Jaume, *Alfons el Vell, duc reial de Gandia*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, 1999, pp. 174-175: es parla d'"obrar e poblar lo carrer de la Vilanova", o la "nova població", en documents dels anys 1388-1391; CANET, Isabel, «Fisonomia d'una vila medieval: l'urbanisme medieval a Gandia», dins GISBERT, Josep-A. (ed.), *Sucre & Borja. La cayamel dels ducs. Del trapig a la taula*, Catàleg de l'exposició celebrada a Gandia el 2000-2001, Gandia, 2000, pp. 201-218; OLASO SENDRA, Vicent, «Per guardar la vila». *Muralla i defensa de la costa valenciana (Gandia, segles XIII-XVI)*, CEIC Alfons el Vell («Quaderns comarcals», 24), Gandia, 2011, p. 41; MIRET, C. – OLASO, V., «Vila, Raval i Vilanova...», pp. 809-810.

Comsevulla que fora, els olivers preferien la denominació de Raval. En un registre senyorial dels anys 1539 al 1580, l'escrivà comença parlant de “los cristians nous de la Vilanova”, però després es refereix simplement al Raval.¹⁴⁷ En textos escrits per musulmans del 1492 en alifat es parla del *Rabad Ūriba* (o *Awriba*).¹⁴⁸

A diferència de Gandia, on el Raval de la Moreria “Nova” era dels temps d'Alfons el Vell (consolidat cap al 1380 amb una vintena de famílies de moros¹⁴⁹), els orígens de la Moreria d'Oliva –un raval, també– es remunten segurament a una concessió feta per Jaume I a Carròs, en gener del 1251, perquè poguera dur al terme d'Oliva 100 famílies de moros –el terme es trobaria mig buit, per les guerres del 1239 i el 1248– i assentar-los-hi. Una part d'aquests, 30 o 40 famílies, pogueren donar origen al Raval d'una Oliva cristiana que es trobava també en construcció. Per aquelles dates, els senyors d'alqueries, i els mateixos agents del reialenc, tractaven de compensar la mancança de mà d'obra agrícola atraient pobladors musulmans. Ells eren, de fet, els més eficients cultivant les hortes, com a *eixarics* o mitgers dels colons nouvinguts, o com a bracers, jornalers.¹⁵⁰

La documentació dels segles XIII-XIV sobre el Raval oliver és esquifida. Hipotèticament, tot arrancaria amb l'atracció de 100 famílies de moros per Carròs, el 1251,¹⁵¹ per a omplir el buit poblacional causat per la cavalcada i assalt a Rebollet del 1239 i per les seqüeles de la primera guerra contra els “moros de guerra” d'al-Àzraq (1247-1248). Desenes de famílies s'assentarien al peu del castell senyorial, i conformarien així la denominada Moreria del lloc d'Oliva. Amb posterioritat, hi ha notícia de moros olivers comerciant amb el Magreb pel 1320,¹⁵²

¹⁴⁷ AHNOB, C. 4114, Capbreus dels anys 1539-1580, f. 228r.

¹⁴⁸ BARCELÓ, Carmen – LABARTA, Ana, *Archivos moriscos. Textos árabes de la minoría islámica valenciana (1401-1608)*, Universitat de València, València, 2009, doc. 20, pp. 165-167. Tot i que les arabistes ho transcriuen *Ūriba*, amb *û* llarga, basant-se en el topònim romanç *Oliva*, la versió en alifat permet també una transcripció diftongada *Awriba*.

¹⁴⁹ MIRET, Carles – OLASO, Vicent, «Vila, Raval i Vilanova...», p. 810.

¹⁵⁰ TORRÓ, Josep, «El urbanismo mudéjar como forma de resistencia. Alquerías y morerías del reino de Valencia (siglos XIII-XVI)», dins *Actas del VI Simposio internacional de mudejarismo (Teruel, 16-18 septiembre 1993)*, Centro de Estudios Mudéjares del Instituto de Estudios Turolenses, Terol, 1995, pp. 535-598 (p. 544).

¹⁵¹ AHNOB, Osuna, C. 597, D. 66.

¹⁵² ARV, Cancelleria reial, reg. 613, f. 273r, citat per FEBRER ROMAGUERA, Manuel Vicente, *Cartas pueblas de las morerías valencianas y documentación complementaria (1234-1372)*, Anubar, Saragossa, 1991, vol. 2, p. 15.

i d'un fugitiu Abén Jacob (Ibn Ya'qûb), "sarraquí natural d'Oliva", del 1335,¹⁵³ una altra notícia del mateix any¹⁵⁴ i poc més. Això no obstant, tot fa pensar que la Moreria era llavors una entitat consistent. A més, la imatge que presentava el Raval en el primer terç del segle XV –Josep Bordes documenta uns 150 noms de moros olivers (i uns 120 de cristians)– era la de ser un nucli antic i consolidat, i més poblat que la Vila. Potser hi haguera unes 170 cases. A més, les *nisbes* o sobrenoms locatius d'alguns ravalers parlen de famílies immigrades a Oliva des d'Alacant, Polop, Cocentaina, Bairén (alqueries de Gandia) i Úbeda fins i tot. També hi havia un cadí o jurisperit, un ferrer, un fuster, un carnisser, un tender, etc.¹⁵⁵

Arran de la revolució sucra dels segles XV-XVI, el Raval mudèjar d'Oliva, morisc des del 1525, multiplicaria la població. Les fugides d'algunes famílies al Magreb en vaixells de corsaris algerians sembla que es compensaren amb la immigració de moriscos d'altres llocs, alguns dels quals tagarins: d'Aragó i la Catalunya Nova. Aquests tagarins apareixen esmentats en documents del 1550 i el 1572,¹⁵⁶ però ja hi eren presents almenys des del 1528, quan l'inquisidor *fray* Bartolomé de los Ángeles s'emportà amb ell un torsimany "tagarí" del Raval d'Oliva. S'anomenava aquest, curiosament, Serafí, com el mateix comte Centelles, que potser l'hauria apadrinat a l'hora d'adoptar la fe catòlica.¹⁵⁷

La presència d'aigua al subsòl (la font de Sant Isidre, l'antiga font del carrer de Serrans, el pou d'Alzina, el de la casa abadia, el que donava nom a la plaça del Pou o de Sant Roc, els pous d'altres cases...) facilità o afavorí la localització d'un primitiu raval islàmic adjacent a la mesquita (després església) de Sant Roc. Tanmateix, l'apartament d'aquest raval respecte del traçat de la séquia i la localització en un terreny costerut i apartat de camins, a l'ombra del castell senyorial, semblen producte d'una iniciativa d'en Carròs, fundador de l'Oliva

¹⁵³ ARV, Batlia, 1142bis, f. 26r, València, 16 de juliol del 1335. Aben Jacob devia molts diners a diversos moros de la Moreria de València i "s'és absentat e fuyt de la ciutat de València".

¹⁵⁴ *Ibidem*, ff. 35v-36r, València, 31 d'agost del 1335, fugida de sarraïns d'Elx a Oliva, cas estudiat per RUZAFÀ GARCÍA, Manuel, «El matrimonio en la familia mudéjar», *Sharq al-Ándalus*, 9, Alacant, 1992, pp. 165-176.

¹⁵⁵ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, pp. 72-74.

¹⁵⁶ Per al 1550, vegeu FELIP SEMPERE, Vicent, «L'inventari del Palau d'Oliva», *Cabdells*, 4, Oliva, 2004, pp. 101-108; per al 1572, AHNOB, Osuna, C. 618/1, D. 1, ff. 1r-49v.

¹⁵⁷ VIDAL BELTRÁN, Eliseo, «El cuaderno de un visitador de moriscos», *Estudis. Revista de historia moderna*, 8, València, 1979-1980, pp. 35-69 (pp. 40-41).

cristiana (1249-1256),¹⁵⁸ que atragué cent famílies de moros al terme, amb llicència de Jaume I (1251).¹⁵⁹ Alguns d'aquests conformarien el Raval, un espai posat sota la protecció del senyor. Pels anys 1238-1270 s'anaren formant altres ravals similars, adjacents a viles de cristians: les moreries de València (1238), Cocentaina (1250?, documentada des del 1261), Xàtiva (de dret, el 1238; de fet, el 1252); Oriola, Elx i Alacant, 1266, o les fracassades a Biar (1281) i Pego (1292). A Oliva, tanmateix, es consolidà i cresqué molt, sobretot en el segle XV.¹⁶⁰

La mesquita d'Oliva, que ocupava els peus de la nau de la moderna església de Sant Roc, apareix documentada el 1430: "la plaça de la Mesquita de la Moreria de dita vila".¹⁶¹ Seria un edifici aïllat o exempt, com s'observa en altres mesquites valencianes, urbanes i rurals: València, Cocentaina, Rugat, etc.¹⁶² Els musulmans valencians emblanquinaven les mesquites per dins per a les quatre pasqües de l'any i cobrien el terra amb estores d'espart.¹⁶³ Convertida provisionalment la mesquita d'Oliva en lloc de culte catòlic (1535), fou assolada després per a alçar al mateix indret la primitiva església de Sant Roc (1582-1603), reemplaçada per una altra més gran, l'actual, que s'edificà pels anys 1854-1886.¹⁶⁴ A la plaça de la Mesquita hi havia un porxe on es reunien els xeics o caps de llinatge, amb l'alamí o col·lector de la senyoria, per a decidir qüestions que afectaven l'aljama o comunitat àrab d'Oliva (1449).¹⁶⁵ Al costat del porxe es localitzava (1452) la carnisseria islàmica, diferenciada –per la manera d'escorxar– de la cristiana.¹⁶⁶

En crear-se la parròquia morisca de Sant Roc s'adquiriren al Raval dues cases moresques per a transformar-les en casa rectoral o abadia. El bonic edifici

¹⁵⁸ Analitzem més avall els indicis que determinen la cronologia aproximada del procés de fundació del lloc de cristians.

¹⁵⁹ AHNOB, Osuna, C. 597, D. 66.

¹⁶⁰ Vegeu TORRÓ, J., «El urbanismo mudéjar...», p. 546. Vegeu també algunes possibles hipòtesis alternatives, plantejades per historiadors locals, en CANET LLIDÓ, Vicent, «Evolució històrica de la trama urbana del nucli antic», dins *Memòria per a la sol·licitud de declaració d'Àrea de Regeneració i Renovació Urbanes (ARRU)*, Ajuntament d'Oliva, Oliva, 2016.

¹⁶¹ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, pp. 65-66.

¹⁶² Tal com suggereix TORRÓ, J., «El urbanismo mudéjar...», pp. 577.

¹⁶³ LABARTA, Ana, «La cultura de los moriscos valencianos», *Sharq al-Ándalus*, 20, Alacant, 2011-2013, pp. 135-171 (p. 234).

¹⁶⁴ LLOPIS CARDONA, Vicent-Francesc, «L'església parroquial de Sant Roc», *Oliva en festes del Crist*, Oliva, 2003, pp. 12-24.

¹⁶⁵ ACV, Pergamins, núm. 5827, Oliva, 15 de maig del 1449.

¹⁶⁶ AHNOB, Osuna, C. 1304/4, D. 1, Ressenya del segle XVIII d'un protocol d'Antoni Barreda, Oliva, 19 de juliol del 1452.

resultant, reformat en els segles XVI al XVIII, es troba restaurat i ocupa la cantonada dels carrers de Sant Josep i de l'Abadia.¹⁶⁷ Quant al fossar clos que hi havia al costat de Sant Roc, es tractava d'una novetat del segle XVI. Els musulmans d'abans del 1521, i alguns moriscos clandestinament, soterraven els difunts mirant a la Meca, al sòl d'una *maqbara* o necròpoli oberta, de 13 fanecades d'extensió, coneguda després com els bancals de la Rectoria. S'estenia per la pujada al collado del Pi (actuals carrers de Sant Ramon i del Collado), a la banda de dalt del Raval, en la falda del tossal de Santa Anna.¹⁶⁸ L'emplaçament de la necròpoli era el corrent en altres alqueries musulmanes: amb vistes no interferides al sud-est, per a facilitar l'orientació a l'Alquibla. De fet, la necròpoli de l'alqueria d'Oliva (allà en la confluència del Carrer Major amb la carretera) i la seua *xerea* o mesquita exterior també estaven al sud-est d'Awreba, encarades a sol ixent. Vora la necròpoli del Raval, al carrer dels Reis Mags, hi havia les eres de batre els grans, entre les quals destacava la de Fassarroc, malnom morisc.¹⁶⁹

Segons Josep Torrò, el nucli originari del Raval se situaria fitant amb la mesquita (ara, Sant Roc), ateses les irregularitats del parcel·lari d'aquesta àrea, on s'observen racons, indicis de vells atzucacs i un parcel·lari orgànic o irregular, característic de l'urbanisme islàmic.¹⁷⁰ Cap la possibilitat que unes primeres 30 o 40 famílies hi planejaren un recinte clos en forma d'ametla (un perfil similar al del Raval de la Font d'en Carròs, o a l'alqueria de Beniarjó¹⁷¹), que tindria per centre la placeta del Pou d'Alzina i per àpex o punta superior la mesquita. Aquest primer recinte, desdibuixat per dalt pel gran solar que ocupa ara l'església, i per baix per la part alta dels carrers de Sant Josep i Sant Llorenç, estaria tancat per un recinte

¹⁶⁷ DOMÍNGUEZ, J. M. – PONS, F., *Sant Roc d'Oliva...*, pp. 481-493.

¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 28. Part de l'antic fossar dels segles XVI-XIX serviria per a edificar-hi la capella del Crist, annexa a l'església de Sant Roc i la Llar Parroquial. Vegeu CARDONA, S., «Los cementerios de Oliva...», pp. 208-210.

¹⁶⁹ MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 81. Possiblement, derivat de *Fahs ar-Ruqq*, 'el camp de la terra tova', per alguna propietat que tingueren amb aquesta denominació.

¹⁷⁰ TORRÒ, J., «El urbanismo mudéjar...», p. 569.

¹⁷¹ Vegeu SOLER, Abel, *Beniarjó. Poble de la Safor i senyoria d'Ausiàs March*, Ajuntament de Beniarjó, Beniarjó, 2007, p. 56; *La Font d'en Carròs. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de la Font d'en Carròs, La Font d'en Carròs, 2018, pp. 112-113. L'"ametla" d'Oliva sembla traçada abans del repartiment intern dels solars. Feia 168 x 112 passes àrabs (de 62,7 cm), en proporció 1/0,5, és a dir, uns 105 m de longitud per 70,2 m.

amb dos accessos: el de dalt, obert a la font de Sant Isidre, i el de baix, que duria, per l'actual carrer de l'Abadia, al portalet de la Verge Maria.

Al llarg del segle XIV es conformarien, cap amunt, la plaça de Sant Roc i els carrers de Santa Llúcia, Sant Sebastià i Sant Isidre, de parcel·lari més regular, tot i ocupar una part més alta i costeruda, com és el tossalet de Doix (nom morisc). Ja en el segle XV –arran de la revolució de la canyamel– es formaria baix una mena de pobla o vilanova ortogonal (carrers de Sant Josep, Sant Llorenç, l'Estora i les Tendes),¹⁷² a l'extrem sud-est del qual es localitzava el carrer dels Trapigs, on es trobaven quasi junts el Trapig Vell del Raval, obra del 1413 i el Trapig Nou, documentat en el segle XVI,¹⁷³ però possiblement alçat en la dècada del 1470, tot coincidint amb un moment d'inversions en obres del I comte. On estan les restes del que actualment denominem “l'Enginy”, hi havia un complex transformador configurat per [1] el Trapig de la Vila o almàssera del sucre, [2] l'Enginy o trituradora de canyamel, [3] la Botiga del Sucre –oficina i magatzem– i [4] el Refinador del comte, on es blanquejava part de la producció. Una cosa era l'*ingenium* o maquinària potser instal·lada a mitjan Cinc-cents, i altra, l'edifici de rajola o Trapig de la Vila, ja existent i documentat a primeries del segle XVI: el 1511 es venia una casa a la plaça de Baix, amb estable i hort, afrontant amb la séquia “de la Xeresa”, el refinador de sucre d'Arnau Ferrandis i el camí que duia “al Trapig de la dita Vila”.¹⁷⁴ El trapig més antic o *vell* de primeries del XV, nodrit de mà d'obra morisca, era el del Raval, que havia donat nom al carrer de les Tendes, del Trapig del Raval o dels Trapigs. Aquest aprofitava la situació vora la séquia mare i el barranc per a disposar d'aigua i abocar residus, respectivament. Així que, en el segle XVI arribà a haver fins a tres trapigs a Oliva.

El barranc dit dels Trapigs¹⁷⁵ (que baixava encaixat entre les muntanyes de Santa Anna i de la Creu, i era conegut en el segle XVI com el barranc del Forn del Raval¹⁷⁶), no suposà cap obstacle per a l'extensió del Raval, en el segle XVI, des

¹⁷² TORRÓ, J., «El urbanismo mudéjar...», pp. 569-570.

¹⁷³ CASTILLO SAINZ, Jaume, «Els feudals i la introducció de la canyamel a la Safor del segle XV», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 32, Catarroja, 1999, pp. 101-122 (p. 109).

¹⁷⁴ APSMO, Protocol notarial de Joan Burgal, Oliva, 8 de maig del 1511, f. 171v.

¹⁷⁵ En referència al Trapig Vell del Raval, del 1413, i al proper Trapig Nou (darrer terç del XV?).

¹⁷⁶ PARDO, J.-F., *La guerra i els cavallers...*, p. 77 i p. 161 (doc. 11 de l'apèndix).

del carrer de la Fos (o “Lahoz”) fins a l’actual de la Mare de Déu de Rebollet, amb un ravalet allà amunt, al carrer dels Serrans. Aquella extensió del Raval dellà el barranc s’articulava al voltant de la plaça de Ganguis (del cognom morisc Gànguix o Guéngueix¹⁷⁷) carrers de l’Empedrat o de Camacho (actualment, de l’Aurora¹⁷⁸), del Forn de les Fateres (cognom morisc,¹⁷⁹ Sant Pasqual), dels Cistellers (Sant Lleonard), de la Font (Sant Blai), de la Caldereria, de la Gerreria (Cantereria), de l’Abeurador (Sant Vicent¹⁸⁰) i d’Abram (cognom morisc, actual Sant Bernat).¹⁸¹ La notable expansió explica que, avançat el segle XVI, el Raval morisc d’Oliva compreguera –segons fonts coetànies– unes de 450 llars, desenes de les quals eren de cristians nous que no cabien dins la Vila.¹⁸² La part més apartada de la Raval, abandonada després de l’expulsió dels moriscos (1609) i recuperada poc a poc en els segles XVIII-XIX, tenia per lloc de trobada i d’identitat onomàstica el forn de les Fateres,¹⁸³ situat a la banda de dalt del carrer de Sant Pasqual. Més modernament la zona es coneix com el barri del Pinet.

La barrera entre la Vila i el Raval del segle XVI no sols era poliorcètica –la muralla– i etno-religiosa, sinó també sociològica. Segons fonts coetànies, 200 de les 400 cases de moriscos del Raval eren llars de treballadors de la terra, traguers, terrissers, albarders, etc. En un memorial del 1610 es fa constar que...

¹⁷⁷ CANET, V., «Evolució històrica...», p. 78.

¹⁷⁸ La família Camacho, documentada com a cristians vells a la Murla dels Centelles i ascendida socialment fins al punt de fundar la senyoria de la Llosa de Camatxo (la Marina), ha sigut objecte d’una llegenda sobre el seu origen musulmà –s’haurien convertit al cristianisme– per part de MESTRE PALACIO, Joaquín, *Alcalalí* [1952], Instituto de Estudios Alicantinos, Alacant, 1970, pp. 109-110. Aquest autor es basa en notes de llibres perduts que li passaren erudits d’Oliva... Camacho és un llinatge de cristians vells de la Manxa, segurament mercaders immigrants en el segle XV a la Marina i a Oliva. Sobre els Camatxo olivers i senyors de la Llosa del segle XVI, vegeu CANYAMÀS, Xavier, «Apunts històrics sobre els Camatxo, una família d’orige mudèjar», dins ÍDEM, *Oliva en la memòria. Estudis i assajos de temàtica local*, Ringo Rango, Oliva, 2018.

¹⁷⁹ Els caixons que s’empraven a la marjal per a regar poant aigua i abocant-la cap arrere, artefactes de tradició àrab, s’anomenaven *alfatares* (àrab *al-khattâra*). Vegeu BUTZER, Karl W., «L’origen dels sistemes de regadiu al País Valencià: romà o musulmà», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 7, Catarroja (l’Horta), 1988-1989, pp. 9-68; COROMINES, Joan, *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, Curial edicions i «la Caixa», Barcelona, 1995, vol. 2, p. 127, s. v. *Alfatara*.

¹⁸⁰ Dit així per la popular ermita de Sant Vicent Ferrer, construïda el 1725.

¹⁸¹ Sobre aquests cognoms moriscs, en la toponímia del Raval, vegeu PONS MONCHO, Francisco, «Erudició esparsa. Recull d’articles breus de temàtica local», *Cabdells*, 6, Oliva, 2009, pp. 133-202.

¹⁸² PONS FUSTER, F., *Aspectos económico-sociales...*, pp. 3-11.

¹⁸³ De propietat comtal en segles passats, estigué en funcionament fins el 1950. Vegeu MORELL, D., *Els noms de lloc d’Oliva...*, p. 81.

Tenia lo Raval de Oliva [...] 450 cases. D'est número de cases, les 200 eren de hòmens bracers, que no tenien altra hazienda. Nota que la major part del número de les 450 cases eren dividides: de una, fetes dos, per ser pobres los moriscos. Y quan casaven los fills les dividien. Que ara, tornades a una, y de tres y quatre fetes una, no poden habitar los pobladors en elles, per ser molt roïns y [...] casi la major part, de una cuberta.¹⁸⁴

Les excavacions arqueològiques de Benipeixcar (Gandia) dels anys 1993-1994 revelen la persistència de la tradicional casa andalusina (*dâr*),¹⁸⁵ amb un *pati* central, el *wast ad-dâr*. Al voltant d'aquest s'alçava una estança rectangular recaient al carrer (*bayt* en àrab, *palau* en valencià), proveïda de cambra-graner o algorfa superior (*al-gurfa*). També persistia el costum ancestral –si més no, a Benipeixcar– d'excavar sitges cilíndriques al sòl domèstic: una per a cada casa. Alguns fills casats optaven per alçar palaus (*buyût*) propis oberts al mateix pati. D'ací que les fonts parlen de la subdivisió d'una casa quadrangular en dues (en forma de L), tres (tres *palaus*, formant una U) o fins i tot quatre (O).

El procurador ducal de Gandia, el 1504, instruïa uns moros nouvinguts al Raval de la vila sobre la conveniència d'“obrar una casa [...] ab una cambra [l'algorfa] davant la carrera, segons la forma de les altres cases que fan en la dita moreria; e lo restant, palau”.¹⁸⁶ El pati distribuïdor anava minvant en ser compartit pels brots novençans del llinatge, d'acord amb un concepte de família *oriental*, patriarcal, clànic. Fins al punt que, en els vells atzucacs –carrerons d'accés a un conjunt de cases ja subdividides– era fàcil trobar “portals de palauets, tots junts e contíguos”, com figura en la descripció d'un carrer medieval de la Valldigna.¹⁸⁷ En contrast amb aquesta fórmula de fragmentació aleatòria i orgànica del solar

¹⁸⁴ AHN, Osuna, llig. 598, D. 2/53, citat per CISCAR PALLARÉS, Eugenio, *Moriscos, nobles y repobladores. Estudios sobre el siglo XVII en Valencia*, Edicions Alfons el Magnànim-Institut Valencià d'Estudis i Investigació, València, 1993, pp. 105-106, i per TORRÓ, Josep, «Formes de poblament i urbanisme. Com s'organitzaren els llocs d'habitació dels musulmans del regne de València (segles XIII-XVI)», dins BENÍTEZ, Rafael – GARCÍA, Juan Vicente – PIQUERAS, Norberto (eds.), *Entre terra i fe. Els musulmans al regne cristià de València (1238-1609)*, Universitat de València, València, 2009, pp. 173-199 (p. 217).

¹⁸⁵ LA PARRA LÓPEZ, Santiago, «Los moriscos y las moriscas de los Borja», dins MESTRE, Antonio – GIMÉNEZ, Enrique (coord.), *Disidencias y exilios en la España moderna. Actas de la IV Reunión Científica de la Asociación Española de Historia Moderna (Alacant, maig 1996)*, Caja de Ahorros del Mediterráneo – Universitat d'Alacant, Alacant, 1997, pp. 435-446 (p. 446).

¹⁸⁶ AHNOB, Osuna, C. 700, D. 216.

¹⁸⁷ Concretament, de l'alqueria de Taverna, l'actual Tavernes. Citat per GARCIA-OLIVER, Ferran, *La vall de les sis mesquites. El treball i la vida quotidiana a la Valldigna medieval*, Universitat de València, València, 2003, pp. 30-31.

domèstic, els valencians preferien les cases rectangulars, allargades, adossades en paral·lel i accessibles des d'un carrer obert i rectilini, de pas. Encara que foren estretes, disposaven d'entrada i racó de la llar, amb el corral al fons i els dormitoris i la cambra dalt. Estaven pensades per a famílies nuclears. A partir del 1400, i no sols a Oliva, els feudals promogueren *vilesnoves* de trama ortogonal per a establir-hi vassalls moros a l'*estil* cristià: en cases ocupades per un matrimoni amb fills. Tanmateix, la inèrcia antropològica dels moriscos els portà a dividir les parcel·les *gòtiques* entre els fills, amb la qual cosa els repobladors del 1610 es trobaren amb un panorama edilici pobre de materials i un tant laberíntic.¹⁸⁸

A l'extrem de ponent del Raval, a l'actual barri del Pinet, hi havia les eres morisques de la Gerreria: actuals carrers de Sant Blai i de l'Ermita.¹⁸⁹ La Gerreria, on es produïen gerres de test, es localitzava on ara està el carrer de la Caldereria-Cantereria, vora la séquia mare i l'abeurador del camí de Gandia. Al costat d'aquest, hi havia un *poador* d'aigua per als terrissers.¹⁹⁰ També disposaven d'una font dita d'en Càssim. El primer esment de la Gerreria com a "carrer" és del 1584,¹⁹¹ però l'activitat terrissera potser es remuntava al segle XIV. Josep Bordes documenta per al 1430 un "forn de alfar *situm in dicta partita* de la font d'en Càcim"¹⁹² La Gerreria islàmica de Castelló de Rugat, en els segles XIII al XVII, la constituïen *palaus* de diferents gerrers, que compartien diversos forns i una mena de magatzem. Pagaven a la senyoria el "dret de gerreria", documentat també a l'Oliva dels Centelles: una gerra de cada nou que cogueren.¹⁹³ En la presa de possessió del comtat del 1595, el procurador de la senyoria, abans d'anar al forn de les Fateres, visità "lo obrador de gerres de terra y, essent en aquell [...], entrà dins la dita casa y obrador y, essent en aquella, tancà y obrí les portes".¹⁹⁴

Quant als altres edificis comunals del Raval, a banda de la mesquita (lloc de rès i escola alcorànica), el fossar morisc i l'abadia del segle XVI, hi havia dos forns

¹⁸⁸ Més detalls sobre el particular en TORRÓ, J., «El urbanismo mudéjar...», p. 537-538 i 580-581.

¹⁸⁹ MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, pp. 77.

¹⁹⁰ *Ibidem*, pp. 47 i 128.

¹⁹¹ APSMO, Censals, Sign. XI-1, f. 120r.

¹⁹² BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, p. 79.

¹⁹³ SOLER, Abel, *Castelló, refugi dels Borja. Història de Castelló de Rugat del segle XI al XVII*, Ajuntament de Castelló de Rugat, Castelló de Rugat, 2009, pp. 80-82.

¹⁹⁴ AHNOB, Osuna, CP. 118, D. 15, Oliva, 31 de gener del 1595.

senyorials, el de les Fateres –ja esmentat– i el de la Muralla, al carrer de l’Abadia; el piló de la carnisseria, al cap de baix del mateix carrer; l’Almàssera senyorial del Raval, situada al principi del carrer del Barranc; el Trapig Vell, també comentat; l’hostal del Raval, ubicat al carrer del Portal del Raval o de les Tendes, i el Trinquet de la Pilota, potser al carrer de les Torres, aprofitant el mur.¹⁹⁵ L’any 1530, ens consta que el comte Serafí de Centelles autoritzà l’obertura d’un hostal nou al Raval a uns moriscos vassalls seus; segurament, el de les Tendes.¹⁹⁶

Al voltant de la Vila i del Raval hi havia altres espais periurbans que també interessa descriure. Com ara l’elevada “església” de Santa Anna (dècada del 1420, després ermita, enrunada en el segle XVIII), preexistent a la fortalesa renaixentista (1544-1545, semiderrocada el 1708), que presideix, al caramull de la muntanya de Santa Annetta, la silueta urbana d’Oliva.¹⁹⁷ Vorejant aquest tossal de Santa Anna, pel collado del Pi, s’arribava a l’“sgleya de madona Santa Maria del Pi”:¹⁹⁸ una ermita o *església* campestre del començ del segle XV, transformada després en cenobi franciscà de Santa Maria del Pi. La comunitat s’hi establí el 1448. L’edifici monàstic, ampliat pel 1480, queda arruïnat pel terratrèmol del 1598 i l’ermita, dita ara “del Pi Derrocat”, es refeu el 1730 per a consagrar-la a Sant Antoni Abat i Sant Antoni de Pàdua¹⁹⁹. Actualment se la coneix com l’ermita de Sant Antoni. És de propietat privada i es troba de nou en deplorable estat de ruïna.

Ja en el terme i més apartades del nucli urbà, es localitzaven alqueries-poblat com Elca, habitada per cristians en el segle XIII, i segurament fins al saqueig castellà del 1364. Durant els segles XIV-XV, per necessitats de conreu directe, es documenten altres cases de camp o alqueries menors per l’horta, de propietari cristià, però habitades per colons sarraïns: el rafal (‘corral’) d’en Jaume Conill; l’alqueria de Na Sala, del cavaller Joan de Montpalau; l’alqueria d’en Blasco;

¹⁹⁵ MORELL, D., *Edificis i construccions...*, pp. 19; *Els noms de lloc d’Oliva...*, pp. 162 i 173-175. En un informe senyorial del 1808 (AHNOB, Osuna, C. 1074/5, D. 49, ff. 1-18) consta que l’almàssera del Raval disposava de tres premses.

¹⁹⁶ ARV, Reial Audiència, processos, part 3a, núm. 8806, f. 335v.

¹⁹⁷ Sobre aquests i altres edificis patrimonials tractarem més extensament en l’apartat corresponent.

¹⁹⁸ ACCCV, Protocols notariais de Ramon Vidal, núm. 28753, Oliva, 5 de gener del 1428.

¹⁹⁹ No s’ha de confondre aquesta ermita rural del Pi, popularment *de Sant Antoni*, però originalment dels “dos” sants Antoni, l’abat i el de Pàdua, amb l’ermita urbana dedicada també als mateixos titulars.

l'alqueria de la Torre;²⁰⁰ l'alqueria d'en Jaume Rossell.²⁰¹ Aquesta última donaria nom a un fil del reg. El famós corsari morisc Alí Caixet, incinerat per la Inquisició espanyola el 1576, nasqué en una d'aquestes cases de labor de l'horta d'Oliva, on trobaven aixopluc bracers nouconvertits.²⁰² Vora la platja s'havia format un Grau de barraques dels pescadors, presidit per la Torre de la Mar: una punt de vigilància, de planta quadrangular i de cronologia medieval incerta (segle XIII o XIV), des d'on es dominava un actiu embarcador mercantil de fustam.²⁰³

Baix del carrer de les Moreres i del Carrer Major, fraccionats o travessats des del 1531 per la muralla i el nou camí reial, s'estenien tres grans horts suburbans. L'hort de l'Abadia, documentat el 1445, fitava amb la bassa del Molí.²⁰⁴ L'hort de l'Abeurador o de Fora, propietat de la família Maïans estava al voltant de l'actual carrer de fra Eugeni d'Oliva.²⁰⁵ Molt més extens era l'hort de Senyor o del Comte,²⁰⁶ que ocupava els solars de l'Enginy i de l'actual Col·legi *El Rebollet* –el nou convent franciscà del 1606– i els carrers adjacents. Quan s'acabà la muralla, el 1531, aquest hort senyorial es partí en dos. Intramurs, darrere la casa de la Senyoria i al voltant de l'Enginy, s'estenia la part urbana de l'"hort de la Senyoria" de tres fanecades i mitja d'extensió, segons dades del segle XIX.²⁰⁷ El comte Pere de Centelles, pel 1556 tenia instal·lat en aquest recinte un reng de junyir, per a exercitar-se amb el cavall i la llança, amb els cavallers i criats de casa.²⁰⁸ Segons

²⁰⁰ *Ibidem*, Oliva, 12 de març del 1428.

²⁰¹ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, pp. 197-198. Jaume Rossell fou un actiu llaurador, paraire i negociant del primer terç del segle XV.

²⁰² AHN, Inquisició, lligall 548, exp. 25.

²⁰³ MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, pp. 117 i 143.

²⁰⁴ MORELL, D., *Edificis i construccions...*, pp. 5 i 7.

²⁰⁵ *Ibidem*, p. 8.

²⁰⁶ MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 144.

²⁰⁷ L'extensió la trobem en un informe del 1861 (AHNOB, Osuna, C. 1192/1, D. 24/39 a 42), on s'afirma que "se puede hacer uso separadamente de dicha casa" de la Senyoria i de l'hort on estaven les restes de l'Enginy. Segons un inventari del 1808 (AHNOB, Osuna, C. 1074/5, D. 49, ff. 1-18), el clos senyorial incloïa el pati de l'Enginy, on hi havia plantats deu tarongers, i l'hort pròpiament dit, on hi havia una gran varietat d'arbres: 68 tarongers a la part del llavador, tres llimeres, tres pomeres, dos presseguers, quatre pruneres, nou tarongers vora "la basseta", tretze pomeres més, dos presseguers i quatre pruneres més, nou tarongers "en la parte del pasador", 38 tarongers en la "parte de la balsa de la morca" de l'almàssera senyorial, un altre camp de 38 tarongers, un de quinze pomeres, dues llimeres més, una cervera i una prunera. "Las paredes del huerto, buenas, sin desfalco alguno". Segons un altre escrit del 1813 (AHNOB, Osuna, C. 1244/2, D. 70), hi havia un altre hort, de 2 fanecades, "contiguo a la Casa Señoría, en la parte del calliso", del carreró del Molí, que la duquesa de Béjar i Gandia "dexó para misión o doctrina de la isla de las Californias de Yndias". El procurador d'aquesta herència, després, en feu venda al duc de Gandia el 1757, amb la qual cosa es reintegrà al patrimoni senyorial.

²⁰⁸ AHNOB, Osuna, C. 618/1, D. 1, ff. 1r-49v, Memorial del plet successori d'Oliva, 1572.

dades del segle XV, la senyoria disposava –potser des del segle XIII– de dos horts privatis: l’hort de Rebollet, als peus del castell, que no s’arrendava, i l’hort “del senyor de Oliva” (1433), que era lliurat als arrendataris dels drets senyorials.²⁰⁹ També hi havia en l’edat mitjana un colomer senyorial, per a obtenir carn de colom i colomina –un producte apreciat per a adobar els horts– que potser es trobava a l’hort de la Senyoria o, en qualsevol cas, a tocar de la Vila.²¹⁰

Universitat d'Alacant
Universidad de Alicante

²⁰⁹ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, doc. 10, pp. 234-235.

²¹⁰ *Ibíd.*, p. 235.

2. Els Carròs, la baronia de Rebollet i la projecció mediterrània

Universitat d'Alicant
Universidad de Alicante

2.1. Els precedents: del paleolític al món andalusí

El poblament humà de la Safor –i el poblament del que hui és el País Valencià– començà dins una cova habitada: la cova del Bolomor, a la Valldigna, on s’ha documentat la foguera més antiga d’Europa, de fa 250.000 anys, en temps de l’*homo heidelbergensis*. Després vingueren els neandertals, que coexistiren durant mil·lennis amb els cromanyons –l’*homo sapiens* actual– fins que foren reemplaçats per aquests a la Mediterrània, ara fa uns 30.000 anys.²¹¹

La Cova Foradada d’Oliva (racó de Gisbert, vora el barranc de Benirrama), la freqüentaren caçadors neandertals de fa 100.000 anys, de l’era paleolítica, que tallaven el sílex i menjaven sobretot conills, però també tortugues, aus de marjal i productes silvestres variats.²¹² El 2001 s’hi exhumà la més completa connexió anatòmica coneguda d’un neandertal: la part superior de l’esquelet, des del crani fins a les vèrtebres de la cintura. Era l’ossada d’un individu que fou assassinat fa uns 40.000 anys, utilitzant com a arma letal un instruments lític.²¹³

Molts altres són els jaciments del paleolític, l’epipaleolític i el neolític que testimonien una intensa presència humana en terme d’Oliva.²¹⁴ Impulsats per la revolució neolítica, grups colonitzadors d’agricultors i pastors –que també caçaven i recol·lectaven– ocuparen el con al·luvial del Barranquet d’Oliva (5700 aC) i

²¹¹ VILLAVERDE, Valentín (ed.), *De neandertals a cromanyons. L’inici del poblament humà a les terres valencianes*, Universitat de València, València, 2001.

²¹² ESCRIVÀ, A., «Los arqueólogos descubren restos de hace 100.000 años en la Cova Foradà de Oliva», *Las Provincias*, València, 28 d’agost del 2009; CAMPILLO, Domingo i al., «Estudi de les restes humanes de la campanya 2000 de la Cova Foradà (Oliva, València)», *Cypsela. Revista de prehistòria i protohistòria*, 14, Barcelona, 2002, pp. 143-150; CHIMENOS, Eduardo i al., «Estudio de los restos humanos procedentes de la Cova Foradà (Oliva, Valencia)», dins MALGOSA, Assumpció i al. (coord.), *Antropología y biodiversidad*, Bellaterra, Barcelona, 2003, vol. 1, pp. 52-98.

²¹³ «Hallan en la Cova Foradà de Oliva el esqueleto de neandertal más completo de la península», *Saforguía*, Gandia, 28 de setembre del 2010; «Hallada en la Cova Foradà de Oliva la conexión anatómica más completa de un neandertal. Los restos superan los 40.000 años», *El Mundo*, Madrid, 29 de setembre del 2010; GARCÍA VALENCIA, Alfons, «Los expertos creen que el neandertal de la Cova Foradà fue asesinado», *Levante*, València, 29 de setembre del 2009; «El Museo de Prehistoria acogerá el esqueleto del neandertal de Oliva», *Las Provincias*, València, 29 de setembre del 2010.

²¹⁴ Trobareu més dades i detalls en SOLER, Abel, *La Safor. Història i geografia de la comarca*, Mancomunitat de Municipis de la Safor, Gandia, 2011, pp. 120 i ss.

altres àrees cultivables del litoral.²¹⁵ S'estengueren pel territori per a transformar-lo i es reduí el carrascar primigeni alhora que creixia la població i es formaven poblats importants, com el dels usuaris d'un abocador neolític (descobert el 2006 al nucli urbà d'Oliva, vora l'antic Barranquet que baixa del Collado) i datat entre el 5530 i el 4500 aC. Aquells olivers del neolític segaven el blat amb corbelles de dents de sílex i consumien bona cosa de peix i marisc. Elaboraven ceràmiques cardials i obraven polseres i collars de petxinetes de mar.²¹⁶

Transcorregueren així els següents mil·lennis, amb llauradors de poblats de cabanes, que excavaven sitges al sòl per a emmagatzemar els grans, a l'Almuixic, a les Jovades, al Carritxar, a Sant Josep, etc. Segons l'estudi del nucli de cabanes del Barranc de Beniteixir (al costat de Piles, ca. 2500-2000 aC), realitzaven ja alguna inhumació acompanyada d'aixovar. Practicaven l'agricultura, la ramaderia, la caça, la recol·lecció, la pesca i el marisqueig, a més de la cria d'ovelles (carn i formatge) i bòvids (llet i força de treball per a llaurar).²¹⁷ En l'edat del bronze (1600-800 aC) la societat esdevingué més complexa, competitiva entre grups i conflictiva –amb poblats fortificats en altura– i, a partir del segle VIII aC, començaren a notar-se els primers influxos orientals: de mercaders púnics (fenicis, cartaginesos) i, després, dels grecs, que visitaven el litoral.

L'edat del ferro (800 aC-210 aC) es caracteritzà pel desenvolupament de la cultura ibèrica (segles VI-I aC), ben representada als voltats d'Oliva per diversos poblats, entre els quals destacaven els *oppida* o pobles d'altura fortificats del Rabat (Rafelcofer) i del Castellar (al sud d'Oliva, en direcció a Pego). Ambdós estigueren

²¹⁵ FORTEA PÉREZ, Javier i al., «Epipaleolítico y neolitización en la zona oriental de la Península Ibérica», dins GUILAINE, Jean i al. (dir.), *Premières communautés paysannes en Méditerranée Occidentale. Actes du Colloque Internationale du CNRS (Montpellier, abril 1983)*, Centre Nationale de la Recherche Scientifique, París, 1987, pp. 581-591.

²¹⁶ BATALLA, Eva, «Descubierto en Oliva un yacimiento de adornos y herramientas del neolítico», *El País* (ed. Comunitat Valenciana), València, 18 d'octubre del 2006; ESQUEMBRE, Marco Aurelio i al., «El yacimiento neolítico del Barranquet de Oliva (Valencia)», dins ÍDEM – SOLER, Jorge A. – López, Juan Antonio (coords.), *IV Congreso del Neolítico Peninsular (Alacant, novembre 2006)*, Museu Arqueològic d'Alacant, Alacant, 2008, vol. 1, pp. 183-190; BERNABEU AUBAN, Joan i al., «La cerámica impresa mediterránea en el origen del neolítico de la Península Ibérica», dins *De Méditerranée et d'ailleurs... Mélanges offerts à Jean Guilaine. Archives d'Écologie Préhistorique*, Tolosa de Llenguadoc, 2009, pp. 83-95.

²¹⁷ PASCUAL BENEYTO, Josep, «El barranc de Beniteixir (Piles, la Safor, València)», dins PÉREZ, Ángela – SOLER, Begoña (coord.), *Restes de vida, restes de mort. La mort en la prehistòria*, Museu de Prehistòria de València, València, 2010, pp. 191-194.

habitats entre els segles V i I aC per una elit de propietaris de terra, mercaders i guerrers que es beneficiaven de l'explotació agro-ramadera de la zona.²¹⁸ Els ibers, produïen cereals, oli, vi, llegums, fruites, formatge, carn i teles de lli.²¹⁹ Obraven una ceràmica a torn decorada amb motius esquemàtics, vegetals estilitzats i escenes narratives de guerra i de dansa, com les representades en les urnes funeràries de la necròpoli del Castellar, que ingressaren en la dècada del 1920 al Museu Arqueològic de Barcelona.²²⁰ Els ibers, una societat pròspera i culta, tribalitzada, militaritzada i jerarquitzada –monàrquica–, adquirien objectes de luxe de procedència grega i cartaginesa. Empraven una escriptura inspirada en alfabetos orientals. Els guerrers d'Oliva es representen amb escuts, llances i falcates (espases corbes, d'un sol tall), portant capes subjectes per fibules.²²¹

En el segle III abans de Crist, Roma i Cartago (els púnics o antics fenicis) es disputaren l'hegemonia sobre la Mar Llatina. La II Guerra Púnica entre ambdues potències afavorí l'ocupació romana de l'actual territori valencià (210-206 aC). Els romans instal·laren un campament dit *Sucrum* al Xúquer (Albalat de la Ribera), abans de la fundació de la colònia de Valentia (València, 138 aC), i feren de Dianium (Dénia) una ciutat tributària, elevada en el segle I dC al rang de municipi romà. Oliva i la Safor, que formaven part de l'*ager* o territori de Dénia, conegueren l'assignació de terres a colons romans i a ibers romanitzats, i la fundació per

²¹⁸ Sobre el Castellar, vegeu PLA BALLESTER, Enrique, «Notas sobre el poblado y la necrópolis de El Castellar de Oliva (provincia de Valencia)», dins *XII Congreso Nacional de Arqueología* (Jaén, 1971), Saragossa, 1973; ÍDEM, «Figurilla de bronce procedente del poblado ibérico de El Castellar, (Oliva, Valencia)», dins *Homenaje a D. Pio Beltrán. Anejo del Archivo Español de Arqueología*, 7, Madrid, 1974, pp. 155-160; ÍDEM, «Prehistoria y protohistoria», dins MESTRE SANCHIS, Antonio (coord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València, 1978, pp. 87-124.

²¹⁹ En assentaments agrícoles del pla, com el documentat per APARICIO PÉREZ, J. – CLIMENT MAÑÓ, S. – MARTÍNEZ GARCÍA, J. M., *Mesolítico, eneolítico e ibérico en el Camí del Pla (Oliva, Valencia, España)*, Academia de Cultura Valenciana, València, 1994.

²²⁰ COLOMINAS ROCA, Josep, «La necrópolis de Oliva», *Butlletí de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria*, 3, Barcelona, 1925, p. 113 ; ÍDEM, «Objectes de la necrópolis d'Oliva al Museu de Barcelona», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 7, Barcelona, 1921-1926, p. 186; ÍDEM, «La necrópolis ibèrica de Oliva (provincia de Valencia)», dins *Ampurias. Revista de arqueología, prehistoria y etnografía*, 6, Barcelona, 1944, pp. 155-160; ARANEGUI GASCÓ, Carmen, «A propósito de vaso de los guerreros del Castellar de Oliva», dins *Studia in honorem Emetrio Cuadrado Díaz. Anales de Prehistoria y Arqueología*, 16-17, Múrcia, 2001-2002, pp. 229-238.

²²¹ La necròpoli ja era coneguda des del 1495 i fou espoliada pel duc de Gandia, Joan de Borja, el 1539. Vegeu BEUTER, Pere-Antoni, *Segunda parte de la Corónica General de España, y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia*, Tipogr. de Joan Mey, València, 1551, ll. 2, cap. 48, f. 237r/v; PLA BALLESTER, Enrique, «Descubrimiento en 1495 de una necrópolis», *Sant'Ana*, any 4, núm. 36, Oliva, maig 1965, p. 16.

aquests de *villae* o vil·les –explotacions agrícoles– treballades per colons, lliberts i esclaus. Els excedents d'aquestes heretats, que eren preferentment vitivinícoles al litoral i oleícoles al rerepaís, s'exportaven per via marítima envasats en milers d'àmfores vinàries i oleàries, com les que elaboraven en els forns de terrisseria romana, museïtzats, del carrer del Santíssim (segle I dC). Amb l'aigua dels ullals o naixements de les Fonts d'Oliva –hui en dia, en àrea urbanitzada– es pastava l'argila que servia de matèria prima per als terrissers.²²²

A l'auge del comerç i de la romanització –social i cultural– contribuï la traça i millora de les calçades o vies per a carros que connectaven Saetabis (Xàtiva) amb Dianium (Dénia), i aquesta última ciutat portuària amb Sucrum i València, pel litoral. La ruta de Xàtiva venia de Beniflà per Rafelcofer i entrava pel carrer de Sant Vicent a buscar el de les Moreres i la plaça de la Bassa. El camí de València venia de Piles (< **Ad Pilas*, les PILAE d'un pont de fusta al barranc de Palmera) i, pujant per l'actual traçat del carrer de Vicente Parra, s'ajuntava amb l'altre a la plaça de la Bassa. En aquesta part del poble o més avall se suposa que podria haver alguna vil·la romana important –encara no localitzada– associada a l'obrador d'àmfores del carrer del Santíssim. La calçada unificada seguia pel Carrer Major en direcció al camí de les Bruixes i al camí reial de Dénia, vora el qual s'han excavat la vil·la romana i els forns ceràmics de l'Almadrava.²²³

Les diverses inscripcions romanes aparegudes al llarg dels segles en terme d'Oliva²²⁴ testimonien la intensa romanització del territori local. Les grans transformacions agrícoles i urbanístiques del segle passat dificulten l'estudi de les possibles restes. Tanmateix, es coneix bé el taller ceràmic dels carrers del

²²² ENGUIX ALEMANY, Rosa – ARANEGUI GASCÓ, Carmen, *Taller de ánforas romanas de Oliva (Valencia)*, Museu de Prehistòria de València (“Serie Trabajos Varios”, 54), València, 1977.

²²³ Sobre els camins romans de la Safor, vegeu PLA BALLESTER, Enrique, «Camino romano en la Safor», *Gandia en fira i festes*, Gandia, 1977, s. p.; PÉREZ NEGRE, Josep, «L'herència viària: el Camí Vell de Xàtiva», *El Llibrell. Butlletí del Centre Excursionista de Ròtova*, 9, Ròtova, 1999, s. p.; GISBERT SANTONJA, Josep-A., *La romanización de Dianium: ciudad y territorium*, dins MORENO, F. (coord.), *Història de la Marina Alta*, Prensas Alicantinas SA – Institut d'Estudis de la Marina Alta, Alacant, 1999, vol. 1, pp. 121-132 (pp. 125-129). Sobre l'Almadrava, GISBERT SANTONJA, Josep-A., «La producció de vi al territori de Dianium durant l'Alt Imperi: el taller d'àmfores de la vil·la romana de l'Almadrava (Setla-Mirarrosa-Miraflor)», dins *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental. Actes del I Col·loqui d'Arqueologia Romana*, Museu de Badalona, Badalona, 1987, pp. 104-118.

²²⁴ PLA BALLESTER, Enrique, «Una visita arqueològica a Oliva», *Sant'Ana*, any 3, núm. 21-22, Oliva, maig-juny 1964, p. 6.

Santíssim i del Mestre Chapí, adés esmentat, i es documenta una altra terrisseria de l'època imperial (segle I dC) al camí del Pla, vora el barranc de Gallinera. A Sant Josep hi hagué una vil·la dels segles II-III dC, amb necròpoli pròxima, i a Elca, zona de troballa de làpides segons cròniques i testimonis antics, es probable que també hi haguera algun assentament romà de certa durada.²²⁵

La prolongada crisi de l'Imperi Romà (segles III-V) repercutí negativament en el poblament de la zona. No obstant això, l'ocupació bizantina de Dènia (segles VI-VII) afavorí la reconstrucció del comerç mediterrani. La ciutadella comptava amb un bisbe i la zona d'influència d'aquesta estava cristianitzada. La necròpoli bizantina de Pego (segles VI-VII) manifesta la continuïtat del poblament en una zona disputada entre bizantins i visigots, els quals la reintegraren en el segle VII al regne de Toledo. Els jaciments d'aquesta època manifesten un influx cultural bizantí, reforçat per intercanvis comercials amb les Illes Balears.²²⁶

En el segle VIII, amb la conquesta àrab d'Hispania i la conversió d'aquesta en l'Àndalus, s'obriren les portes a una immigració de contingents berbers des del Magreb: *mauri* en els textos llatins, d'on ve *moro*. Era un moment d'expansió demogràfica al nord d'Àfrica, i de decadència i relativa despoblació de la Península Ibèrica. Aquesta immigració fou particularment intensa a les costes valencianes, com testimonien la toponímia i les fonts del segle IX,²²⁷ que parlen d'una regió tribalitzada, dominada pels *Barbar Balansîyya*, els 'Berbers de València'.²²⁸ A la llunyana Pamplona, només arribar-hi (segle VIII), els bel·licosos africans emparentaren amb els bascos i facilitaren una ràpida conversió a l'Islam d'elits aborígens, que assumiren pràctiques i rituals propis del Marroc amazic.²²⁹ Entre

²²⁵ FRÍAS CASTILLEJO, Carolina, *El poblamiento rural de Dianium, Lucentum, Ilici y la ciudad romana de la Vila Joiosa (siglos II aC-VII dC). Bases para su estudio*, Universitat d'Alacant, Alacant, 2010, pp. 92-94. Sobre el poblament romà de la Safor, vegeu també GISBERT SANTONJA, Josep-A., «La romanización de Dianium: ciudad y territorium», dins MORENO, F. (coord.), *Història de la Marina Alta*, Prensa Alicantina SA – Institut d'Estudis de la Marina Alta, Alacant, 1999, vol. 1, pp. 121-132; MOSCARDÓ SABATER, Emili, *El poblament romà durant l'alt imperi a la comarca de la Safor-Vallidigna*, Dossiers digitals, 1, CEIC 'Alfons el Vell', Gandia, 2007.

²²⁶ Ens referim a les constatacions de Josep Gisbert, anunciades, entre altres llocs, en: «Las enigmáticas huellas bizantinas entre Pego, Dénia y Eivissa», *La Marina Plaza*, 28 de febrer del 2016.

²²⁷ Com advertí GUICHARD, Pierre, «Le peuplement de la région de Valence aux deux premiers siècles de la domination musulmane», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 5, París, 1969, pp. 103-159.

²²⁸ GUICHARD, Pierre, «A propósito de los barbar Balansiya», *Al-Qantara*, 1, Madrid, 1980, pp. 424-427.

²²⁹ MIGUEL IBÁÑEZ, María Paz de, *La maqbara de Pamplona (s. VIII). Aportes de la osteoarqueología al conocimiento de la islamización en la Marca Superior*, Tesi doctoral, Universitat d'Alacant, Alacant, 2016.

els segles VIII i X els arqueòlegs valencians comproven que es completà el procés d'islamització i d'arabització lingüística de la població indígena –aquells *romans* sense Roma del segle VII– per part de la minoria àrab (oriental), reforçada pels colons berbers.²³⁰ Simultàniament, s'hi imposà un model de poblament –l'alqueria vora séquia, amb horta adjacent– i unes opcions productives (agricultura intensiva de regadiu; tècniques hidràuliques com els assuts, les sènies i les séquies; productes hortícoles orientals²³¹), culinàries (ceràmica distinta) i antropològiques (solidaritat clànica, cases compartides per famílies àmplies) generalitzades al novell “món àrab”, i similars a les existents al Marroc o a Algèria.

En terres d'Oliva, la integració entre aborígens llatins i moros nouvinguts afavorí la transmissió d'alguns topònims romandalusins filtrats per la parla àrab, com poden ser: la font de Puça, del llatí PVTEA, ‘toll, bassal’ (*poza* en castellà); Marxucal, de **Murxecale*, terra de *murxecos* o rates penades (< MVRV CECV, ‘ratolí cec’), o Xiricull < [CAMPO] SILICVLEV, ‘el Garroferar’. Xiulet, segons Coromines, vindria del fitònim romandalusí CIVLETV, deturpació de *fistuletu*, ‘el canyar’, atès que FISTVLA dona *xiula* en alguns dialectes del català.²³²

També residual o testimonial, malgrat la llarga presència d'arabòfons a Oliva, és la sèrie de topònims àrabs que han perdurat fins a hui. Algar podria referir-se a *al-Gâr*, ‘la cova’. El rajolar de l'Almadrava Teulera, a la partida d'Alfadadí, recorda l'ús d'*al-madraba* volent dir ‘el teular’.²³³ Almuixic sembla

²³⁰ GUTIÉRREZ LLORET, Sonia, «La islamización de *Tudmîr*: balance y perspectivas», dins SÉNAC, Philippe (ed.), *Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIè-XIè siècle): la transition*, CNRS-Universitat de Tolosa de Llenguadoc-Le Mirail, 2007, pp. 275-318; TORRÓ, Josep, «Les regions orientales de l'Àndalus abans de la conquesta catalanoaragonesa. Una visió general», *Catalan Historical Review*, 5, Barcelona, 2012, pp. 143-157.

²³¹ El desenvolupament de regadius es documenta ja al Baix Segura en els segles VIII-IX. Vegeu GUTIÉRREZ LLORET, Sonia, «De Teodomiro a *Tudmîr*. Los primeros tiempos desde la arqueología (siglos VII-X)», dins *De Mahoma a Carlomagno. Los primeros tiempos (siglos VII-IX). Seminario de Estudios Medievales (Estella, 17-20 julio 2012)*, Gobierno de Navarra, Pamplona, 2013, pp. 229-284.

²³² COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae...*, vol. 8, pp. 102-103, s. v. *Xiular*.

²³³ En MORELL, D., *Els noms de lloc...*, p. 15, llegim: “¿un rajolar per a fer gerres per a salar la tonyina?”. No té res a veure amb la pesca. Quan els àrabs trobaren les ruïnes dels forns romans de l'Almadrava, entre Oliva i Dénia, els denominaren per ser un vell alfar o obrador, *madraba*. A l'Aielo de Rugat morisc es documenta un barranc de l'Almadrava, on hi havia també un poble on encara viuen de fer rajoles. Vegeu SOLER, Abel, *Aielo de Rugat. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament d'Aielo de Rugat, Aielo de Rugat, 2007, p. 50. També es repeteix la Madrava a Petrer i a Inca (Mallorca), pobles de ceramistes. Vegeu GONZÁLEZ SOPEÑA, Inmaculada – SOTO MELGAR, Mercedes, «Nuevos datos sobre el arabismo *almadraba*: relación semántica entre la pesca de atunes y la fabricación de tejas, adobes y ladrillos», *Res Diachronicae*, 16, Madrid, 2018, pp. 1-17.

una evolució de [*Jubayl*] *al-Maxrîq*, ‘la muntanyeta que mira a Llevant o a Sol Eixint’. L’antiga partida de Barraxí remet al nom hebreu d’Abba Ràxid (més difícilment, a l’àrab Abû Ràxid), amb pronúncia dialectal aguda. Maricarrig i variants sembla un nom compost àrabo-romanç del tipus *Marr al-Karrîjj*, ‘el pas del càrritx’: de *marr*, ‘pas’,²³⁴ i **carritxo* (< llatí CARRICIV), planta herbàcia abundant al marenys: càrritx, carcera, carç, pelosa o borro, segons dialectes. El nom científic és *Ampelodesmos mauritanica*. Faria referència al pas d’algun pontet o *canterilla* per damunt la séquia. Mustalla, el nom de la muntanya de Bascoms vista des de Pego, remet a *Mustahlasa*,²³⁵ ‘terra de l’Estat’ (devesa de fusta per a la taifa de Dénia?). Rabdells (en l’edat mitjana, Rabdell²³⁶), de *rabadell*, deu ser diminutiu de *rabât*, ‘monestir-caserna’: habitacles al litoral de milicians gihadistes, potser d’època almoràvit (segle XII).²³⁷ Xeresa,²³⁸ nom d’una partida d’horta (i d’un poble de la Safor),²³⁹ podria respondre a l’existència d’algun oratori o mesquita de camp (*xari‘a*), com la Xerea que es documenta als afores d’Oliva en pergamins del segle XIII. S’hi hauria verificat una ultracorrecció *xerea* > *xeresa*, a la inversa del que passa amb *pobresa* > *pobrea*, *peresa* > *perea*, etc. Els altres arabismes de la toponímia olivera (Alfadadí, Benifarés, Benirrama, etc.) es corresponen amb entitats de poblament andalusí, que seguidament es comentaran.²⁴⁰

Les fonts àrabs destaquen la presència al solar de l’actual vila d’Oliva d’una important alqueria (*al-qarya*) dependent de la metròpoli regional, la ciutat (*madîna*) de Dénia, que tenia per nom *Awraba* o *Awriba*. Es tracta de la tribu berber

²³⁴ Vegeu COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae...*, vol. 5, p. 206, s. v. *Marr-*.

²³⁵ El concepte de *mustahlasa*, en ARIÉ, Rachel, *Études sur la civilisation de l’Espagne musulmane*, E. J. Brill, Leiden, 1989, p. 72.

²³⁶ BORDES, J., *La vila d’Oliva...*, p. 99, escrit *Rabdell*.

²³⁷ Segons COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae...*, vol. 6, p. 341, s. v. *La Ràpita*. Hi havia un altre rabat o *ribat* més important als peus de la muntanyeta de Sant Miquel, vora l’Alqueria de la Comtessa.

²³⁸ En escrits antics oscil·la entre *Xeresa* i *la Xeresa*. Vegeu ADV, Pergamí 3, referenciat per SERRA ESTELLÉS, Xavier (coord.), *El Archivo Diocesano de Valencia / L’Arxiu Diocesà de València. I: Inventari del fons històric; II: Catàleg de pergamins*, Facultat de Teologia «Sant Vicent Ferrer» («Monumenta Archivorum Valentina», 4), València, 2003, p. 172, reg. 124, Oliva, 17 de desembre del 1484, document escrit en la partida de Xeresa. En l’APSMO, sign. XVI-1, Protocol notarial de Joan Burgal, Oliva, 2 de maig del 1511, es fa constar una horta que afronta “cum cequia de la Xeresa”, amb article.

²³⁹ En el cas del poble de Xeresa, el nom derivaria d’alguna *xerea* annexa a l’extensa necròpoli islàmica de la Cervana (o *Servana*). Vegeu SOLER, Abel – MOSCARDÓ, Emili, *Xeresa. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Xeresa, Xeresa, 2009, pp. 216-225.

²⁴⁰ S’ha parlat d’altres noms que possiblement foren d’origen àrab, com Patins (o Patens), Capurri i Doix, cognoms moriscos amb empremta toponímica. Fornas podria ser cognom aragonés.

dels Awraba, Awreba o Uriba, segons distintes realitzacions dialectals en llengua berber, l'amazic.²⁴¹ Els colons catalans arribats en el segle XIII amb Jaume I ho transcrigueren inicialment com *Oriba* o *Oriva* (1249),²⁴² i després ho adaptaren pseudoetimològicament com *Oliva*, a partir del 1252;²⁴³ de la mateixa manera que transformaren *Roboleyn* o *Robolén* (< *Rub* 'a-l- 'Ayn, 'la séquia o braçal de la Font') en *Rebollet*, que sonava "millor" en llengua romanç. També hi havia una cova dita d'Oliva a Xeresa; una alqueria d'Oriba o Oliva prop de Morvedre (Sagunt);²⁴⁴ un riu (l'actual riu Cervol) i una alqueria d'Oliva al Maestrat (el mas dels Estellers medieval, transformat en vila de Sant Jordi des del segle XVII²⁴⁵) i una alqueria important dels Awraba a Jaén, anomenada Aureba, Auriba i Auliva en diferents cròniques i documents medievals.²⁴⁶ Pel 1492, els musulmans d'Oliva encara escrivien, en alifat o grafies àrabs, *Awriba* o *Ûriba*.²⁴⁷ D'altra banda, Joan Coromines troba que Orba i Orbeta respondrien al mateix ètim tribal, però pronunciat [áwrba] per la distinta procedència dels Awraba assentats així. Orbeta es correspondria amb el gentilici (*al-*)*Awrbât*, 'els d'Awrba/Orba'.²⁴⁸

En temps de la conquesta àrab del Magreb, els Awreba (*Iwraben* en amazic), de la confederació tribal de Barânis (d'on venen els noms de la partida i riu de Vernissa, a l'horta de Gandia, i de la serra de Vernissa, a Xàtiva²⁴⁹), eren aliats

²⁴¹ MORIZOT, P., «Awraba / Awerba / Ouerba», dins CAMPS, Gabriel (ed.), *Encyclopédie berbère*, Edisud, Aix-en-Provence, 1990, vol. 8, pp. 1192-1196.

²⁴² FERRANDO, Antoni (ed.), *Llibre del Repartiment de València*, Vicent Garcia eds., València, 1979, assentaments núms. 2816 i 3111, pp. 264 i 296-297.

²⁴³ NAVARRO, V.-C., «Sobre el topónimo *Awr-ba...*», p. 93, explica l'adaptació fonètica al valencià per dissimilació /r/ > /l/.

²⁴⁴ Aquesta última ve citada pel 1248 (ACA, Cancelleria reial, reg. 6, f. 95r) i apareix en FERRANDO, A. (ed.), *Llibre del Repartiment...*, núms. 3097, 3111, 3134, 3141 i 3142. Continuava poblada el 1326 (ACV, Pergamins, núm. 1733). La cova d'Oliva a Xeresa l'establiren els jurats de Gandia, el 1485, a un moro de Xara (la Valldigna): "la cova apellada de Oliva, en la partida de Mondúber, a la Rondonera, a temps de un any", en el termini del qual, "puxa posar lo seu bestiar e pendre lo fem". Vegeu OLASO SENDRA, Vicent, *El manual de consells de Gandia a la fi del segle XV*, Universitat de València, València, 2005, p. 117.

²⁴⁵ En la carta de poblament de Vinaròs s'indica que el terme d'aquesta pobla afronta amb la mar per l'est, amb el riu d'Ulldecona pel nord, amb el terme de Cervera per l'oest i amb el riu d'Oliva pel sud. El riu Cervol naix en terme de Morella i desemboca a la marjal de Vinaròs. El mas dels Estellers es documenta amb aquest nom per primera vegada el 1261. Vegeu GUINOT RODRÍGUEZ, Enric, *Cartes de poblament medievals valencianes*, Generalitat Valenciana, València, 1991, doc. 44, pp. 155-156.

²⁴⁶ COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae...*, vol. 6, p. 29-30, s. v. *Oliva*.

²⁴⁷ BARCELÓ, Carme, «Un asesinato en la Valldigna (Valencia, 1492)», *Al-Qantara*, 26/2, Madrid, 2005, pp. 475-498; EADEM – LABARTA, A., *Archivos moriscos...*, doc. 20, pp. 165-167.

²⁴⁸ COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae...*, vol. 6, p. 58-59, s. v. *Orba*.

²⁴⁹ Sobre els noms berbers de la zona de Gandia-reg de Vernissa, vegeu SOLER, Abel, «Els noms dels pobles de la Safor com a reflex de la història de la comarca», dins CASANOVA HERRERO, Emili (coord.), *Actes de*

dels Hawwara (fundadors de l'alqueria de Favara, a Pego,²⁵⁰ i de Favara, a la Ribera), els Sanhaja (establits a Senija, la Marina) i els Ketama.²⁵¹ Aquestes tribus, assentades aleshores en una franja litoral i prelitoral que s'estenia pels actuals Marroc i Algèria, embarcaven i passaven a l'Àndalus i, des d'ací, organitzaven expedicions piràtiques a Provença en el segle IX.²⁵² Com també se'n vingueren els Zanâta d'Atzeneta d'Albaida o d'Atzeneta de Pego, els Bahlula de Bolulla, els Zuwâwa d'Atzueva a Benissoda i Albaida, i un llarg etcètera. Més casos: a 17 Km de Casablanca, al Marroc, està la ciutat de Madyûna (*Mediouna* en grafia francesa), d'on vindrien els berbers de la tribu del mateix nom, fundadors de l'alqueria de Mediona a Oliva i establits també a Mediona (l'Alt Penedés), prop de Barcelona, en algun moment dels segles VIII o IX. Miquel Barceló documenta altres *Mediona* per la costa oriental de l'Àndalus (Benicarló, Castelló, la Vall d'Uixó, l'Horta de València i Xàtiva) i per la serra de Terol, Andalusia i Mallorca.²⁵³ Afegirem que, al sud-est d'Alger, al districte de Miliana (¿un nom relacionable amb Meliana, l'Horta?), viu la tribu dels Beni Maharez,²⁵⁴ fundadora de l'alqueria homònima de Benimahareç, a Oliva, dita així pel 1252. El nom es reduí després en la parla, de **Benimafarés* a Benifarés (actualment, Sant Josep i les Jovades).²⁵⁵

la X Jornada d'Onomàstica (Gandia, 2016), Acadèmia Valenciana de la Llengua («Actes», 19), 2017, pp. 211-226.

²⁵⁰ Al costat d'aquesta alqueria estava la dels Banû Tawba (Benituba), tribu berber citada per Ibn Khaldûn. Vegeu LE TOURNEAU, Roger, «Ibn Khaldun, laudateur et contempteur des Arabes», *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 1966/2, París, pp. 155-168 (pp. 162-163).

²⁵¹ MORIZOT, P., «Awraha / Awerba / Ouerba», dins CAMPS, Gabriel (ed.), *Encyclopédie berbère*, Edisud, Aix-en-Provence, 1990, vol. 8, pp. 1192-1196.

²⁵² GUICHARD, Pierre, «Toponymie et histoire de Valence à l'époque musulmane: Un chef berebère valencien du IXme siècle à la conquête de la Sicilie?», dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano (València, 1971)*, Universitat de València, València, 1980, vol. 2, pp. 399-409

²⁵³ BARCELÓ, Miquel, «Assentaments àrabs i berbers al Penedès. Els *Madyûna*», *Tribuna d'arqueologia*, 1, Barcelona, 1990-1991, pp. 97-100.

²⁵⁴ Vegeu MINISTÈRE DE LA GUERRE, *Tableau de la situation des établissements français dans l'Algérie. Première partie*, Imprimerie Impériale, París, 1855, p. 368; GÉRAUD, Pierre-Eugène, «Haras. Des moyens propres à régénérer et à multiplier la race chevaline barbe», *Journal des Haras, des chasses et des courses de chevaux en Belgique et dans les principaux pays de l'Europe*, 2, Brussel·les, 1855, pp. 73-84 (p. 76). Segons l'historiador àrab Ibn Khaldûn, els Maharez descendien d'un mític patriarca anomenat Maharez ibn Hamza ibn 'Ubayd. Vegeu IBN KHALDÛN, *Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale*, trad. de l'àrab al francès pel Baron de Slane, Alger, 1852, vol. 1, p. 104.

²⁵⁵ En el document en qüestió (que més avall comentem: AHNOB, Osuna, CP. 128, D. 18, donació de les alqueries de Rebollet per Jaume I a Carròs), s'ha llegit de vegades *Benimaharet*, però es tracta d'una confusió c/t, per desconeixement del copista del topònim i per ser les grafies *c*, *ç* i *t* objecte de confusió habitual en la gòtica catalana cursiva del segle XIII.

No hi ha dubte, doncs, que l'actual litoral valencià fou objecte d'una fase de colonització berber verificada en onades successives i especialment intensa a la planura costanera que va de Dènia a Beniopa. Els fundadors d'aquesta alqueria, els Banû 'Uqba (així consta en geògrafs àrabs), es reivindicaven com a epígons del cèlebre general araboegipci 'Uqba ibn Nâfi' (622-683), mort en la conquesta de les actuals Tunísia i Algèria. Fou vençut pel líder Awreba, i també famós, Kusayla, i els seus aliats.²⁵⁶ Els futurs fundadors d'Oliva eren cristians africans i es resistiren a l'Islam. Després, reconciliats amb els hereus d' 'Uqba, acceptaren la revelació de Mahoma i contribuïren amb tropes a la conquesta de l'Àndalus.²⁵⁷

Dels segles VIII-IX, una època obscura i conflictiva –les fonts parlen d'un país dominat per tribus berbers, enfrontades entre elles i reticents a tributar a l'Emirat Omeia de Còrdova–, data el fortí de la muntanyeta de Sant Antoni. Els arqueòlegs descriuen un recinte mural protegit per una combinació de bastions rectangulars, circulars als angles, datable vers la fi del segle IX o la primeria del X.²⁵⁸ Se l'ha relacionat amb l'explotació d'una mina pròxima de ferro, citada per geògrafs àrabs, i amb el topònim *al-Haddâdîn* (Alfadadí), 'els Ferrers' (ferro per a armes?).²⁵⁹ Tot plegat podria trobar explicació si tenim en compte un episodi del 928, quan un cabdill insubmís, ax-Xaykh, dominava la Marina. L'emir 'Abd ar-Rahmân III envià contra ell el general Ibn Ishâq, que segurament vingué per mar i instal·là un campament al penyal d'Ifac (< *Jabal Ishâq*, 'el penyal d'Ishâq').²⁶⁰ El rebel s'acantonà a Callosa d'en Sarrià, però acabà sotmés.²⁶¹ La relació del castell

²⁵⁶ MONES, Hussein, «The Conquest of North Africa and the Berber resistance», dins HRBEK, Ivan (ed.), *General History of Africa*, University of California – UNESCO, Los Angeles, 1992, vol. 3, pp. 118-129.

²⁵⁷ MORIZOT, P., «Awraja / Awerba / Ouerba», *op. cit.*

²⁵⁸ BAZZANA, André – CLIMENT, Salvador – MONTMESSIN, Yves, «Le site médiéval de Sant Antoni de Oliva (Valencia)», *Archivo de Prehistoria Levantina*, 16, València, 1981, pp. 561-574 (p. 573); BAZZANA, André, *Maisons d'Al-Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne Orientale*, Casa de Velázquez, Madrid, 1992, p. vol. 1, pp. 282 i 323. D'aquesta època deu datar també una bastida al sud de Pego, que no arriba a ser un castell. Vegeu COSTA CHOLBI, Pasqual, «La carta arqueològica de Pego. Un avanç sobre l'inventari de jaciments arqueològics del municipi», dins ALMELA, Joan-Miquel (coord.), *I Jornades d'Estudis «Carmel Giner Bolufer» de Pego i les Valls. Actes 2004*, Ajuntament de Pego, Pego, 2005, pp. 43-62, concretament, les pp. 54-55.

²⁵⁹ NAVARRO, V.-C., «Sobre el topónimo *Awr-ba...*», *op. cit.*

²⁶⁰ Les restes d'un gran recinte califal al penyal han sigut estudiades per ARANEGUI, Carmen – BAZZANA, André, «Vestiges de structures defensives d'époque romaine tardive et d'époque musulmane au peñón d'Ifac (Calpe, province d'Alicante)», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 16, Madrid, 1980, pp. 421-436.

²⁶¹ IBN HAYYÂN DE CÒRDOVA, *Crónica del califa Abdarrahan III an-Nasir entre los años 912 y 942 (al-Muqtabis, V)*, trad. i ed. a cura de María Jesús VIGUERA i Federico CORRIENTE, Anubar, Saragossa, 1981, p. 105; MOLINA LÓPEZ, Emilio, *La cora de Tudmîr según al-'Udhri (s. XI). Aportaciones al estudio*

de Sant Antoni amb aquest episodi de dominació omeia es reforça per la datació ceràmica, en les dècades del 920-930, d'un fortí militar similar –rectangle amb torres redones als angles i bastions rectangulars– a l'alt d'Almiserà (725 m, la Vall de Gallinera), des d'on es dominen visualment diverses valls.²⁶²

Poc després d'haver reduït aquest i altres nuclis sediciosos, l'emir proclamà el Califat de Còrdova (929-1010). Fou aquest un temps de bonança climàtica, collites afavoridores de l'expansió demogràfica, pau social, cohesió política i connexió del territori per camins –no per a carros, sinó per a rècules de tragí– articulats per nuclis de població protegits per sengles castells (*husûn*). Les fonts arqueològiques testimonien la proliferació de sènies en zones baixes del terme, com les Jovades, on els llauradors practicaven el regadiu. André Bazzana estudià el pou d'una sènia de vora el camí del Pla i el curs baix del riu de Gallinera, on es manifestava una continuïtat en l'ús des del segle X fins al XV.²⁶³ Els cadufs de la sènia imitaven models orientals, prototips sirians. Els romans ja empraven rodes d'elevació d'aigua, però de *ferrea catena*, pesants i costoses. A l'Egipte del segle VII n'idearen un model econòmic –la *sâniya* de fusteria amb cadufs de test– que permeté la ràpida extensió del reg a àrees marginals.²⁶⁴ La revolució tecnològica o hidràulica s'estengué ràpidament per l'Orient Mitjà i es difongué amb els àrabs al Magreb i a terres valencianes, ja en els segles VIII i IX.²⁶⁵

És probable que d'aquesta època d'expansió date la captació d'aigua del riu d'Alcoi amb un assut –l'actual assut d'en Carròs– per a desviar-la pel peu de la

geográfico-descriptivo del Sureste peninsular, Universidad de Granada («Cuadernos de Historia del Islam», 3), Granada, 1972, pp. 81-83.

²⁶² BAZZANA, André, «Un fortin omeyyade dans le *Shark* Al-Andalus», *Archéologie Islamique*, 1, París, 1990, pp. 107-108; BAZZANA, André – GUICHARD, Pierre, «Estructures de poblament i organització de l'espai», *Ullal*, 11, Gandia, 1987, pp. 40-50; BAZZANA, André, «El fortí Omeia d'Almiserà, en el cim del Xillibre», *Pego en festes*, 2005.

²⁶³ BAZZANA, André – CLIMENT, Salvador – MONTMESSIN, Yves, *El yacimiento medieval de «les Jovades». Oliva (València)*, Oliva, 1987; BAZZANA, André – MONTMESSIN, Yves, «*Nâ'ura* et *sâniya* dans l'hydraulique agricole d'Al-Andalus à la lumière des fouilles de Les Jovades (Oliva, Valence)», CRESSIER, Patrice (ed.), *La maîtrise de l'eau en Al-Andalus. Paysages, pratiques et techniques*, Casa de Velázquez, Madrid, 2006, pp. 209-287.

²⁶⁴ Vegeu BONNEAU, Danielle, *Le régime administratif de l'eau du Nil dans l'Égypte grecque, romaine et byzantine*, E. J. Brill, Leiden - Nova York - Köln, 1993.

²⁶⁵ GUTIÉRREZ LLORET, Sonia, «El aprovechamiento agrícola en las zonas húmedas: la introducción del arcaduz en el sureste de al-Ándalus», *Arqueología y territorio medieval*, 3, Jaén, 1996, pp. 5-19.

muntanya i regar les hortes de Potries (< llatí POTERIAS, ‘les Cantereries’),²⁶⁶ la Font (*al-‘Ayn* en àrab, fossilitzat en el *Reboleyn* del segle XIII, Rebollet),²⁶⁷ qui sap si alqueries d’aborígens llatins, i l’alqueria dels berbers Awreba: Oliva. El fet que la primera aigua del riu d’Alcoi que es parteix siga la de les Dos Portes o Rebollet, al primer partidor o Casa Fosca, podria indicar una major antiguitat d’aquesta séquia respecte de les altres dues que ixen de la Casa Clara. Oliva, l’alqueria principal del reg, disposava d’un *hisn* o castell-refugi, apte per a albergar una petita guarnició en cas de conflicte. Segurament ocuparia el solar del que després fou castell medieval dels Carròs i palau dels Centelles. Aquesta qüestió, com la de la possible existència d’Awreba en el segle X, haurien de ser, però, estudiades arqueològicament, si el subsòl costerut –i transformat per l’urbanisme modern– així ho permetera, o l’atzar edilici ho afavorira algun dia.²⁶⁸

El geògraf al-Idrísí (1100-1164) situa *Awr[a]ba* com a etapa itinerària per a viatgers i mercaders, a mitjan camí entre el castell de Bairén i la ciutat de Dénia. Un altre autor àrab, al-Silafí (abans del 1092-1181), esmenta *Awraba* [pronunciat /awréba/] “una de les alqueries de Dénia, en l’Àndalus”, per ser la pàtria del savi ‘Abd ar-Rahman ibn Gâlib al-Awrabí (‘l’Oliver’), que s’atribuïa uns orígens àrabs amb la *nisba* al-Hadramí.²⁶⁹ Peregrinà a la Meca per a estudiar i ensenyà després a Alexandria. Al-Silafí conegué l’Oliver en aquesta ciutat, després del 1117, i diu que li dictà unes poesies que conservava de son pare, Ibn Gâlib. El nom es pot relacionar amb l’alqueria dels Benigalip o Banû Gâlib, a la valleta de Pego.²⁷⁰ Tot plegat indica l’existència a Oliva d’una elit amb certa cultura i capacitat econòmica

²⁶⁶ CAMARENA MAHIQUES, José, «Toponimia e historia en el distrito de Gandía», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, any 34, núm. 58, València, 1973, pp. 63-90, proposa l’ètim POTATORIAS. En qualsevol cas, té relació amb el vocable llatí POTTVS (“got, pitxer, olla, veixell ceràmic”) i el col·lectiu POTERIVM, “veixella de test”, relacionable també amb l’anglès *pottery*, ‘obra de test’.

²⁶⁷ “La Font de Potries”, en algun escrit del segle XIII. Vegeu SOLER, Abel, *La Font d’en Carròs. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de la Font d’en Carròs, La Font d’en Carròs, 2018, pp. 11 i 30.

²⁶⁸ La ceràmica exhumada al subsòl de zones com ara el Carrer Major ajuda a conèixer l’extensió de l’Oliver àrab, arrasada en el segle XIII. Vegeu BURGUERA, Vicent, «De l’alqueria musulmana d’Oribà i els orígens de la vila. Dades preliminars», *Oliva en fira i festes*, Oliva, 1996, s. p.

²⁶⁹ Aquestes genealogies eren, ben sovint, producte de la fantasia propagandística d’algunes famílies, que s’atribuïen orígens mítics quan ascendien socialment.

²⁷⁰ COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae...*, vol. 6, p. 29-30, s. v. *Oliva*.

entre el segle XI i el XII. El testimoni d'al-Silafí el recollí temps després Yâqût (1179-1229) en la seua geografia, que esmenta també Oliva.²⁷¹

Un altre dels autors àrabs de l'edat mitjana que deixaren escrit el nom d'Awraha –amb aquesta vocalització– fou el polígraf Ibn al-Abbâr d'Onda (1199-1260).²⁷² Complementària d'aquestes informacions és la d'al-Marrâkuxí (1185-després del 1224/25), que vocalitza el nom, d'acord amb la pronúncia local, amb *-i-*, *Awriba*: “Entre Dénia i Xàtiva hi ha un lloc [*mawdi* '] anomenat Awriba, a mig dia [de camí] de Dénia, en el qual hi ha una mina de ferro”. Vicent Navarro, que comenta aquestes fonts, ha localitzat indicis de l'existència de la mina, amb possibles ferreries annexes, “en la vaguada donde se unen la Muntanyeta de Sant Antoni y el Tossal Gros” i parla d'altres possibles restes de ferreria –ara perdudes– al camí de Xiricull i al barranc del Benirrama, al peu del Castellar. Tot plegat, justificaria l'existència en terme d'Oliva d'una alqueria i un barranc denominats precisament ‘els Ferrers’: *al-Haddâdîn* > Alhadedí/Alfadadí.²⁷³

La dissolució del Califat (1010-1031) coincidí amb la instal·lació a Dénia del regne taifa del *saqâliba* (antic esclau cristià i esclau del califa) Mujàhid. Aquest alt funcionari cordovès s'aproprià hàbilment de l'armada califal, ancorada a Dénia, i fundà un estat ric i poderós, que incloïa la Safor.²⁷⁴ Dénia era llavors una pròspera metròpoli militar i portuària,²⁷⁵ circumstància que afavorí el creixement econòmic i demogràfic de la zona, i la inversió de capitals urbans en l'extensió de la xarxa de reg. S'explicaria així la traça de dues séquies entre Bairén i Oliva, les futures Comunes de Gandia i Oliva, per a regar noves terres. Les àrees beneficiades de regeren en molts casos rafals (*rahl*, ‘heretat particular’) o finques de propietaris, molts d'ells residents a Dénia, treballades per mitgers o colons.

²⁷¹ ASÍN PALACIOS, Miguel, *Contribución a la toponimia árabe de España*, CSIC-Patronato Menéndez y Pelayo-Instituto Benito Arias Montano, Madrid, 1944, p. 126, s. v. *Orba*, pensa erròniament que Awraha és Orba, a la Marina, localitat que queda fora de ruta.

²⁷² BARCELÓ, Carme, *Toponímia àrabe del País Valencià. Alqueries i castells*, Ajuntament de Xàtiva, Xàtiva, 1982, p. 186.

²⁷³ Més detalls en NAVARRO, V.-C., «Sobre el topónimo *Awr-ba...*», *op. cit.*

²⁷⁴ RUBIERA, María Jesús, *La taifa de Denia*, Ajuntament de Dénia – Institut Juan Gil-Albert, Alacant, 1985.

²⁷⁵ GISBERT SANTONJA, Josep-A., «*Dâniya/Dénia: un port i una ciutat andalusina al voltant de l'any mil i escaig*», dins GRAU GADEA, S. (coord.), *El Cid. Mite i realitat*, Museu de Prehistòria i de les Cultures de València, València, 2000, pp. 37-44.

Noms com ara els de Rafal de Beniflà, Rafassannà, Rafalàiet, Rafalalheig, Rafalcaid, Rafalxiscar, Rafalsineu, Rafalsoltan, Rafelcofer, Rafalatar, etc., associats a les séquies comunes de Gandia i Oliva, s'escampen per tot el triangle inferior a la Casa Clara. Transmeten la impressió d'una relació estreta entre l'extensió del reg en dita àrea i unes elits urbanes promotores: Rafalsoltan és la finca de l'Estat; Rafalalheig és la propietat d'algú amb sobrenom de 'peregrí' (*al-Hâjj*), que havia anat a la Meca; Ralfalcaid pertanyé a un alcaid o cap militar; Ibn Aflah (l'amo de Beniflà) fou un alt funcionari palatí de Dénia; Rafelcofer, la d'uns *kuffâr* o 'pagans, jueus' (a Dénia hi havia una colònia important); Rafasannà (a Almoines) remet a un artesà o venedor de xarxes de pesca; Rafalatar, més pròxima a Oliva, és l'heretat del perfumista (*Rahl al-Attâr*, segurament també vinculat a Dénia)...²⁷⁶ En fi: la proliferació d'alqueries i rafals a la Safor dels segles XI-XIII manifesta un temps de prosperitat agrícola i d'integració mercantil.

Res no se sap amb certesa de la topografia urbana de l'Oliva andalusina, que s'estendria de la plaça d'Alonso a la de l'Ajuntament, poc més o menys; amb un possible castell-refugi o torre amb albacar al capdamunt (el Palau), un possible molí fariner al capdavall (el Molí), i una mesquita aljama vora séquia transformada després en església (Santa Maria). Sí que se sap on estava la necròpoli o *maqbara*: una àrea d'inhumacions a l'aire lliure que ocupava el solar del Carrer Major (amb restes documentades en obres del 1988²⁷⁷) i d'allí cap al sud-est.

Només eixir d'Awreba cap a Pego i Dénia, hi havia una xerea o *xari'a* (*Xarea* en un pergami de la catedral de València, del 1265), és a dir, una mesquita fora del poble, amb explanada annexa, on se celebraven determinades festes i rogatives comunitàries. El pergami fa referència, concretament, a...

...una peça de terra que fou fossar en temps dels sarraïns en l'alqueria anomenada Oliva, en la qual estime que puga haver unes huit fanecades. Dita peça de terra afronta amb la sort de Ramon *Testui* [Tristull?], que s'anomena la Xerea, i per altra banda amb el camí

²⁷⁶ Per a aquestes etimologies, vegeu, SOLER, Abel, *Beniflà. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Beniflà, Beniflà, 2009, pp. 37-39; ÍDEM, *Rafelcofer. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Rafelcofer, Rafelcofer, 2015, pp. 66-73; *Almoines. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament d'Almoines, Almoines, 2009, pp. 55-56.

²⁷⁷ CARDONA, S., «Los cementerios de Oliva...», pp. 207-208: al voltant del Cinema Olímpia, antiga Casa del Delme (dependències municipals) i solars de les cases números 16, 18 i 21.

públic [el Carrer Major?] per on es va a Pego (“quandam peciam terre que fuit fossarium tempore sarracenorum in alcheriam vocatam Oliva, in usque ad octo fanecatas prout extimo. Quod pecia terre affrontat ex una parte cum sorte Raimundi Testui, que vocant Xarea, et de alia parte in camino publico quo itur usque Pego...”).²⁷⁸

Al costat de la Xerea estaven les fosses per a tombes, excavades en el sòl, on es depositaven els cadàvers en decúbit lateral dret, amb els braços flexionats i el cap encarat a la Meca. Es tapaven amb cobertes improvisades de teula, a dos vessants.²⁷⁹ Es probable que la Xerea estiguera al que ara és Carrer Major, o que la mateixa plaça dita després “de Baix” haguera sigut en temps de l'Àndalus l'esplanada de l'oratori. Els cristians del segle XIII, només instal·lar-s'hi, en la dècada del 1250, llauraren les huit fanecades que ocupava el cementeri per a transformar-les en hortes. Sorgí així una partida de regadiu, modernament urbanitzada, que es deia “la Xeresa” (ultracorrecció en la pronúncia de *Xerea*) i que anava del Carrer Major al carrer de Ramón y Cajal.²⁸⁰

La considerable extensió de la necròpoli fa pensar en Awreba/Awriba com una alqueria antiga i ben poblada en el segle XIII. Ajuden a confirmar-ho les esteles funeràries amb inscripcions que Maïans col·leccionava i encastava al pati de sa casa del Carrer Major segons el comte de Lumiares. Perdudes aquestes, només se n'ha documentat bé una, a partir d'un dibuix. Data del segle XI, per la lletra cúfica que conté, similar a la de les monedes de Dénia dels anys 1058-1088, i diu: “[En el n]om de Déu, el Clement, el Miseri[cordiós. No hi ha cap altra divinitat] que Déu. Mahoma és [l'envi]at de Déu. Aquesta és la tomba de [---] ibn Jâ'far (?) [bn ---]. Traspassà –Déu se n'apiade!– el diürn del [...]”.²⁸¹

Quant a la resta d'alqueries menors escampades pel terme –despoblades amb la conquesta feudal; algunes (Elca, Benifarés), repoblades amb cristians– només tenim com a testimoni fiable un document del 1252: el lliurament en franc alou,

²⁷⁸ ACV, Pergamins, núm. 2911.

²⁷⁹ Ritual encara practicat clandestinament pels moriscos del segle XVI. Vegeu LA PARRA LÓPEZ, Santiago, «Los moriscos y las moriscas...», p. 446.

²⁸⁰ Mecanoscrit inèdit d'una ruta urbana organitzada per Doménec Morell Fullana, conservat a la Biblioteca Municipal de les Cases de Tamarit.

²⁸¹ BARCELÓ, Carme, *La escritura árabe en el País Valenciano. Inscripciones monumentales*, Universitat de València – Àrea d'Estudis Àrabs i Islàmics, València, 1998, núms. 26 i 64, pp. 169-170 i 218-219, respectivament.

per Jaume I, de les alqueries del terme de Rebollet a Carròs.²⁸² Hi figura en primer lloc el castell i vila de Rebollet (“castrum et villam de Reboylén”), poblat per Carròs de cristians; més Potries, Beniflà, Rafelcofer i el Rabat (rafal de l’actual terme de l’Alqueria de la Comtessa). Després s’hi agrupen “Oliva et Mediona et Elcha et Alhadedí;²⁸³ Benirrama [et] Benimahareç”, amb altres alqueries i rafals (“omnes alias alchareas et raphallos”) de dit territori, se suposa que de menor entitat: cases de camp, corrals, etc.²⁸⁴ Noteu que Oliva encara no era cap vila, sinó una alqueria més, a la qual s’associaven les terres de reg existents a la banda de baix del poble, formant un arc des del Rafalatar fins a l’Envic.

Alhadedí, topònim adaptat com Alfadadí en la parla catalana –i encara documentat així en el segle XV: “partita seu territorio de Alfadadí”²⁸⁵– seria un poblat de llauradors i de ‘ferrers’, com indica el nom, associat a l’àrea agrícola i ramadera de Sant Antoni, el Salt, les Mines, el Rajolars i l’Algar.

Mediona, antiga alqueria dels berbers Madyûna, es localitzaria vora el camí dels Casals, potser en la rotonda on la punta del polígon industrial coincideix amb l’antic camí de Dénia. Aquesta àrea es coneixia encara pel 1425 com la partida de Mediona.²⁸⁶ Els moros “medioners” llaurarien les Canyades, la Font del Maset, els Casals, els Bancalons i l’Ullalet: un indret amb afloraments d’aigua i possibilitats de parar-hi sènies, ben comunicat amb la platja. El topònim “casals” fa referència a despoblat o ruïnes de cases, conegudes antigament com els Casals de Mediona (segle XVIII) o de Miliona (primeries del XX).²⁸⁷ En un protocol del 1511 es parla de la partida dels Vi[l]ars –olivars– i d’unes terres que afrontaven amb el camí de Pego i amb la senda de Mediona: el camí dels Casals.²⁸⁸

²⁸² AHNOB, Osuna, CP. 128, D. 18, Barcelona, 12 de juliol del 1252.

²⁸³ En el mateix document, més avall, consta com *Alchadedí*. Amb l’*h* o l’aplec *ch* es volia marcar una aspiració fonètica de l’àrab inexistent en romanç català.

²⁸⁴ No tenim en compte una indocumentada alqueria d’“Hixber” o “Ixber”, que sembla una confusió del cronista Escolano (segle XVII), transmesa per altres cronistes ulteriors.

²⁸⁵ BORDES GARCIA, Josep, «Mercat de la terra i producció agrària a Oliva en el primer terç del segle XV», *Cabdells*, 3, Oliva, 2001, pp. 11-28 (p. 15).

²⁸⁶ BORDES, J., «Mercat de la terra...», p. 24. En un escrit del 1651 s’esmenten “16 jornals d’oliveres en la partida dels Vilars, afronten en senda Mediona i riu Gallinera”. Citat per MORELL, D., *Els noms de lloc...*, pp. 123 (vegeu també la p. 224).

²⁸⁷ CAMARENA, J., «De la historia de Oliva y Rebollet...», pp. 137-140.

²⁸⁸ APSMO, Protocols de Joan Burgal, 19 de maig del 1511, f. 180r. Vegeu també MORELL, D., *Els noms de lloc...*, pp. 51.

Des dels Casals de Mediona, pel camí de Sant Josep, s'arribaria a l'alqueria Benifarés, antic Benimahareç o *Banû Maharîz*: de la tribu berber dels Beni Maharez, embarcada cap ací des de les costes de l'actual Algèria. Els Maharez treballarien –com havien fet segles abans els pobladors d'una vil·la romana– les actuals partides de Sant Josep i les Jovades. La finca senyorial més extensa que conservaven amb domini directe els comtes d'Oliva en el segle XVI era “lo Olivar de Benifarés de damunt lo port, lo qual olivar afronta al capdamunt ab lo camí de Pego y al capdavall ab terra olivar de Auziàs Salelles de Francés, ab terra y olivar de Antoni Fornet, senda del Calapatar enmig, y ab la plaça del pou de Benifarés”. L'escrit és del 1570 i sembla indicar que hi havia encara un conjunt de cases formant una replaça amb un pou enmig.²⁸⁹ En un altre document, aquest del 1649, se situa una terra en la “partida de les Jovades o Benifarés.”²⁹⁰ Soterrarien els àrabs els difunts en una necròpoli, amb una trentena d'inhumacions conegudes, que aflorà vora el pou de reg de la Providència.²⁹¹ La localització de l'alqueria la relaciona Carles Sarthou, basant-se en testimonis orals, amb l'ermita de Sant Josep, Sant Albert i Sant Agustí.²⁹² A 500 metres d'aquesta, vora el camí del Pla, s'excavà el pou d'una sénia de les Jovades que havia estat en ús ininterromput del segle X al XV.²⁹³ En 1430 es documenta la partida com Benifareç.²⁹⁴ Canviaria de nom a Sant Josep quan, en època barroca, l'ermita n'adoptà l'advocació. Des del 1564 havia sigut ermita de Sant Albert, associada als Casals de Sant Albert (1685), és a dir, a les ruïnes evidents del que havia sigut poblat andalusí.²⁹⁵

Prop de Benifarés, sobre el camí vell que s'enfilava al port de la Sella o de Pego, als peus del Castellar, estava l'alqueria dels Benirrama, del clan dels *Banû-*

²⁸⁹ AHNOB, Osuna, C. 599, D. 33, ff. 358r-427v.

²⁹⁰ MORELL, D., *Els noms de lloc...*, p. 109.

²⁹¹ CARDON, S., «Los cementerios de Oliva...», p. 207.

²⁹² SARTHOU CARRERES, Carlos, *Provincia de Valencia*, dins CARRERAS CANDI, Francisco (dir.), *Geografía general del Reino de Valencia*, Alberto Martín ed., Madrid, 1925, p. 434.

²⁹³ BAZZANA, A. – CLIMENT, S. – MONTMESSIN, Y., *El yacimiento medieval de «les Jovades»...*, *op. cit.*; BAZZANA, A. – MONTMESSIN, Y., «*Nâ'ura et sâniya dans l'hydraulique...*», *op. cit.*

²⁹⁴ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, p. 58.

²⁹⁵ MORELL, D., *Els noms de lloc...*, pp. 25-26 i 187. D'aquesta ermita, diu SANCHIS SIVERA, José, *Nomenclátor geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia*, Tipogr. de Miquel Gimeno, València, 1922, p. 318, s. v. *Oliva*, que s'edificà “en el lugar de otra antiquíssima, donde tal vez estuvo la primitiva parroquia”. Segurament, fou el que oí contar als vells d'aleshores.

r-Rahman o ‘fills del Misericordiós’²⁹⁶ (*Banî/Beni*, en els dialectes àrabs del Magreb i l’Àndalus). Aquest tipus de noms, al·lusius a un dels sobrenoms d’Al·là, pot remetre a col·lectius d’aborígens conversos a l’Islam, és a dir, de muladins.²⁹⁷ L’assentament de Benirrama s’hauria de vincular a un castell-refugi com el del Castellar, on es documenten ceràmiques altmedievals.²⁹⁸ Aquest emplaçament – l’antic poblat ibèric – es tornaria a fortificar temporalment en el segle XII, en temps d’Ibn Mardànix, la revolta antialmoràvit i les segones taifes.²⁹⁹ Es parla d’uns corrals i un assegador de Benirrama en escrits d’antany. Els habitants de l’alqueria degueren practicar la ramaderia, però també una agricultura de secà. Segurament, llaurarien les partides de les Planes, el Captiu, la Carrasca i Montaner.

Finalment, resta parlar de l’alqueria d’Elca, que potser fora la segona en població i en importància de la rodalia. Ve de l’àrab *Hâlqa*, ‘el rogle, el paratge rodat de muntanyes’,³⁰⁰ en correspondència amb la topografia de l’assentament. Els d’ací llauraven les actuals partides d’Elca, Santa Fe, Xiricull i la solana d’Almuixic. S’hi han trobat indicis d’ocupació romana i, a Santa Fe, restes de forns àrabs de ceràmica dels segles XI-XII.³⁰¹ Tot i això, se sap que l’ocupació andalusina de la partida – amb una possible continuïtat tardo-romana i altmedieval – és més antiga. L’any 1951 es descobrí a la partida d’Elca un tresoret de monedes, dirhams d’argent, datats en els anys 941-950, en el regnat del primer califa Omeia de Còrdova, ‘Abd ar-Rahmân III.³⁰² La necròpoli d’Elca es trobava al Pujalet, enfront d’una desapareguda ermita o oratori de Sant Humbert, prop de la casa dels Pins de Pastor.³⁰³ Pels anys 1267-1298, sembla Elca estava poblada per famílies

²⁹⁶ COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae...*, vol. 6, p. 334, s. v. *Rama*.

²⁹⁷ La partida apareix citada en documents del 1430. Vegeu BORDES, J., «Mercat de la terra...», p. 25.

²⁹⁸ Segons ens comunicà el director del Museu Arqueològic d’Oliva, Vicent Burguera.

²⁹⁹ L’escassa ceràmica andalusina del jaciment, erròniament datada per algun arqueòleg en el segle X, es correspon al segle XII, segons Josep Gisbert, director del Museu Arqueològic de Dénia.

³⁰⁰ Al famós mercat de Marràqueix, quan els espectadors formen rogle al voltant d’aquell que conta una història, això és una [hèlqa]. La propera foia de Salem, un cercle de muntanyes amb una fondalada fèrtil enmig, a l’ombria de Benicadell (la Vall d’Albaida), s’anomenava també *Elca* en època musulmana. Vegeu SOLER, Abel, *El poble de Salem i la foia de les fonts*, Ajuntament de Salem, Salem, 2007, pp. 87 i ss.

³⁰¹ BAZZANA, André, «El yacimiento medieval de Santa Fe, de Oliva (Valencia). Estudio de su cerámica», *Noticario arqueológico hispánico*, 18, Madrid, 1984, pp. 255-339.

³⁰² BLAY NAVARRO, Juan, *Documentos y datos para la historia de la ciudad de Oliva*, ECIR Industrias Gráficas, València, 1960, p. 671; FASSAROC D’OLIVA [Salvador CLIMENT], «Hallazgos arqueológicos en el Camí del Pla», *Oliva en fira i festes*, 1980, s. p.; DOMÉNECH BELDA, Carolina, *Dinares, dirhames y feluses. Circulación monetaria islámica en el País Valenciano*, Universitat d’Alacant, Alacant, 2003, p. 50.

³⁰³ CARDONA, S., «Los cementerios de Oliva...», pp. 208; MORELL, D., *Edificis i construccions...*, pp. 8.

de colons cristians establides per Carròs.³⁰⁴ El 1425 es parlava d'un territori específic de l'alqueria d'Elca inclòs en terme d'Oliva ("territorio alqueree de Elqua, termino ville Olive"³⁰⁵), però el poblat estaria buit des del 1364, arran del saqueig de l'exèrcit castellà, que produí l'abandonament de moltes alqueries.

Un darrer nucli habitat, a l'extrem sud-est del terme d'Oliva, seria el Molinell, encara que sembla que queia a l'altra banda del riu, és a dir, en terme de Dénia. Hi havia al paratge un molí andalusí –fortificat?– que fou destruït durant la conquesta (durant l'assalt a Rebollet del 1249?). Jaume I n'autoritzaria anys després la reconstrucció, però aquesta no es dugué a terme fins al temps d'Alfons I (ca. 1286-1290).³⁰⁶ Continuarà funcionant fins al segle XVI.

Tot aquest panorama andalusí, de pau islàmica i de prosperitat agrícola i demogràfica, començà a trontollar avançat el segle XI, en temps del Sit Campeador: un mercenari castellà que lliurà una batalla a Xeresa, és a dir, no molt lluny d'Oliva. Durant els segles XI i XII començà a manifestar-se la superioritat organitzativa dels exèrcits reials dels regnes cristians europeus (combinació d'hosts nobiliàries, mainades vilatanes i ordes militars) sobre un Islam dividit i estancat. Europa (un bel·licós conglomerat d'estats feudals, hereus de Roma i de Carlemany, presidits per un Imperi Germànic i un papa de Roma) avançava sobre l'Islam a la Península Ibèrica, Sicília, la Mediterrània Oriental, Palestina...

L'any 1195, en la batalla d'Alarcos/al-Arak, prop de l'actual Ciudad Real, els almohades pararen els peus als feudals castellans i lleonesos, que amenaçaven amb saltar sobre Andalusia. En aquell combat, el califa almohade repartí l'exèrcit per tribus, cadascuna comandada per un cabdill, i reservà la comandància dels "voluntaris" de la fe de l'Àndalus i el Magrib (milicians gihadistes, com els que s'instruïen a la Ràpita de Bairén, el Rabat de l'Alqueria o el Rabdell d'Oliva) a un tal al-Hâjj (havia peregrinat a la Meca) al-Sâlih Abû-Muhrîz (*Muhriz* en àrab clàssic és *Maharez* en dialecte berber) Iuhlâz al-Awrabî (el de la tribu d'Awreba? L'Oliver? Algun Beni Maharez, de l'alqueria olivera de Benifarés?³⁰⁷). L'alegria

³⁰⁴ ACV, Pergamins, núm. 5992.

³⁰⁵ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, p. 100.

³⁰⁶ CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime II en Valencia, 1303. Sobre los molinos construidos en el Molinell», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, p. 365-366.

³⁰⁷ IBN ABÍ ZAR, *Rawd al-Qirtâs*, Anubar, València, 1964, vol. 2, pp. 439-440.

de la victòria deixà pas, al cap d'uns anys, a la guerra civil al Magreb i a la derrota crucial de Las Navas de Tolosa (1212), que obrí les portes d'Andalusia a Castella i afavorí l'expansió, també, de la Corona d'Aragó.

En les dècades del 1210-1220, doncs, davant l'amenaça d'expansió devastadora dels cristians, que saquejaven i repoblaven comarques senceres, els musulmans de cada contrada feren esforços per fortificar-se. A diferència dels cristians, organitzats en potents exèrcits reials, la dissolució de l'Imperi Almohade deixava lloc a regnes de taifa –València, Xàtiva, Múrcia...– governats per notables sense exèrcit al darrere, que sucumbiren davant l'avanç dels cristians.

Segons una primera intervenció arqueològica al castell de Rebollet (2019),³⁰⁸ pendent de continuació i de publicació, la fortalesa degué ser concebuda no abans del 1172, l'any en què el califa almohade visità el Xarq al-Àndalus o 'Orient' de l'Àndalus, i decidí reforçar aquesta frontera amb nous castells, per a resistir a ofensives dels feudals. La ceràmica de Rebollet fa pensar en una primera fase de construcció (fi del segle XII-primeria del XIII), possiblement pensant en una mena de castell refugi, i en una segona intervenció de reforç, amb una salòquia o fortí interior per a residència de l'alcaid, que contemplaria la dotació d'una guarnició militar permanent. Aquesta degué ocupar el castell en vespres de la conquesta feudal, segurament pels volts del 1230, quan la comarca es trobava sota la influència d'un poder autònom a Múrcia que impulsà la construcció de castells nous a la frontera septentrional: a Albaida, a Planes, a Pego, etc. De fet, les rajoles d'aquesta fase responen a patrons metrològics de factura 'murciana'.

D'aquesta fase de reforç de la frontera islàmica enfront de les ambicions expansionistes de Jaume I, data el castell d'Ambra, *hisn al-Hamrâ*, o 'castell de la Terra Roja', al sud de Pego. Es tracta d'un ampli recinte mural datable, per indicadors ceràmics i numismàtics, en els anys 1228-1258. Segurament, la caiguda de Mallorca, Eivissa i Formentera a mans dels feudals (1229-1232) justificà la construcció d'aquest castell de Pego i, amb tota seguretat, el reforç i assentament d'una guarnició a Rebollet, per si els cristians decidien envair la marina des de les

³⁰⁸ A càrrec de l'arqueòleg Miquel Rosselló, i com a part d'un projecte de consolidació arquitectònica de les restes de la fortalesa, que dirigirà en els propers anys l'arquitecte Tirso Àvila.

illes. Dins del fortí d'Ambra, excavat a partir del 1993, hi havia un gran aljub i molts habitacles de 20 m² on trobarien refugi eventual els clans de les alqueries pegolines en cas d'amenaça almogàver, proveïts de béns i queviures. Si convenia retre's a Jaume I, com succeí en la dècada del 1240, la comunitat rural encastellada podia negociar a temps unes condicions de rendició pacífica.³⁰⁹

Després de la mort del califa Iúsuf II (1224), en efecte, s'havia generat un moviment indigenista a l'Àndalus que afectaria els nuclis de poder urbà com València, Xàtiva, Múrcia i una ja decadent medina de Dénia. València expulsà el governador almohade Abû-Zayd, refugiat a Sogorb, i entronitzà Zayyân ibn Mardanîx, un sobirà amic dels hàfsides de Tunis. De Múrcia s'apoderà Ibn Hûd al-Mu'tawakkil, subjugat nominalment al califat abbàsida de Bagdad (1228). Xàtiva, Alzira i Dénia, d'on depenia Oliva, reconegueren el sobirà murcià. Amb la caiguda de València a mans de Jaume I el Conqueridor (1238), Zayyân passà de Cullera a Dénia i després a Múrcia, on obtingué el poder (1239) enmig d'un clima de fragmentació i insubmissió dels arraixos urbans i comarcals.³¹⁰ Llavors fou quan un improvisat exèrcit de cavallers i almogàvers cristians, vingut de València, assaltà Rebollet. Caigueren la Safor (1240; donació de Rebollet a Carròs) i Dénia (1245) a mans de Jaume I, i no hi hagué possibilitat efectiva de resistir, armes en mà, a l'avanç imparable de la societat feudal pel Xarq al-Àndalus.³¹¹

2.2. Carròs: un corsari ennoblit i premiat per Jaume I

Mentre els esdeveniments es precipitaven a la Península Ibèrica, Jaume I el Conqueridor, rei d'Aragó i comte de Barcelona, empenia la conquesta de Mallorca i Eivissa (1229-1232), amb un estol de nobles catalans reforçat per les naus del pirata genovés Carroccio di Alamanno da Costa (*ca.* 1204-1276), fill bord

³⁰⁹ AZUAR, Rafael – MARTÍ, Javier – PASCUAL, Josefa, «El Castell d'Ambra (Pego). De las producciones andalusíes a las cerámicas de la conquista feudal», *Arqueología y territorio medieval*, 6, Jaén, 1999, pp. 279-302.

³¹⁰ ESTAL GUTIÉRREZ, Juan Manuel del, «Vicisitudes del reino taifa de Denia en los dos tercios últimos del siglo XIII», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 4-5, Alacant, 1986, pp. 49-66. El mateix Zayyân, després de governar uns anys Alacant autònomament (1241-1247), s'exiliaria a Tunis, on morí l'any 1270.

³¹¹ TORRÓ, Josep, *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, Universitat de València, València, 2006 [1999, 1a ed.].

del “comte” corsari de Saragossa de Sicília (Siracusa). El pare, ja difunt, s’havia fet famós com a príncep dels pirates i se l’havia conegut a Barcelona com “lo comte Alamany”. El nom del fill es catalanitzà també: En Carròs.³¹² En realitat, la forma *Carroccio di Alamanno* respon a una regularització ortogràfica del modern italià: una mena de *koiné* supradialectal medieval, bastida sobre el toscà literari i idioma oficial a Itàlia des del segle XIX. Segurament, els lígurs es referien al pare com *Alamàn* i al fill com *Carròsso Alamàn*; cosa que explica que, en documents llatins de Jaume I (del 1245 en avant) aparega com *Carrocius Alaman*.³¹³

Ennoblit el llinatge per Jaume I i successors, els epígons emmascararen els orígens plebeus i genovesos (Gènova era enemiga de la Corona d’Aragó en el segle XV) amb ajuda dels cronistes. Tot començà amb el català Tomic (1438), que llegí malament la crònica de Desclot: on deia “fill del comte Alamany”, ell interpretà “un fill de un conte alemany”.³¹⁴ Zurita, en els *Anales* (1571-1580), ho donà per bo i feu de Carròs, així mateix, el “hijo de un conde alemán”.³¹⁵

El valencià Pere-Antoni Beuter (1551) elucubrà partint de la lectura de Tomic: “Don Carroz, que era hijo de un conde de Alemania, que era pasado con el emperador Federico en Italia en años pasados. Y este su hijo quiso venir a servir al rey don Jaime en la guerra contra los moros”.³¹⁶ Però encara més: li atribuï un nom de pila típicament aragonés –cosa que contradeia el presumpte origen alemany–, Pedro Ximénez Carroz,³¹⁷ i suposà que ell i altres nobles aragonesos i catalans “pusieron cerco al castillo de Rebollet. Y tomóle don Carroz. Y por esso quedó suyo con la población que está baxo dél, la Fuente d’en Carroz, por ser de su señorío” (1239). Continuant amb aquesta fantasia, “Don Pedro” i companyia

³¹² Com expliquem amb deteniment en SOLER, Abel, «Notícia de Carroccio da Costa (Carròs): pirata, cavaller, almirall, senyor de Rebollet i fundador d’Oliva», *Cabdells*, 15, Oliva, 2017, pp. 25-51.

³¹³ Vegeu, per exemple, els diversos documents on figura com a testimoni de donacions i privilegis de Jaume I, adés com *Carrocius*, adés com *Carrocius Alaman*, en GARCIA EDO, Vicent (ed.), Arxiu Virtual de Jaume I. Documents d’època medieval relatius a la Corona d’Aragó, consultable *on-line* [<http://www.jaumeprimer.uji.es/cgi-bin/rbusca.php>], Universitat Jaume I, Castelló, 2006.

³¹⁴ TOMIC, Pere, *Històries e conquestes dels reys de Aragó e comtes de Barcelona*, Tipogr. de Joan Rosembach, Barcelona, 1495; reed. digital, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, Alacant, 2003, f. 43v.

³¹⁵ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], ed. a cura d’Ángel CANELLAS LÓPEZ, CSIC – Institución Fernando el Católico, Saragossa, 1970-1998, llibre 3, cap. 7.

³¹⁶ BEUTER, P.-A., *Segunda parte de la Corónica...*, ll. 2, cap. 21, p. 115.

³¹⁷ Sembla que hi interferí una confusió amb Pero Ximenes d’Arenós, noble que pel 1244 precedeix a Carròs en algun document reial.

passaren llavors a la Vall d'Albaida i protagonitzaren el miracle dels Corporals de Xiva, celebrat des del segle XIV –per error de localització– a Llutxent.³¹⁸ Pel que sembla, el III comte d'Oliva, Francesc-Gilabert II, es cregué aquestes històries i, el 1537, batejà el seu fill i successor com “don Pedro”.

De fet, ni En Carròs es deia “Pedro Ximénez”, ni venia d'Alemanya, ni participà en l'assalt a Rebollet del 1240, i encara menys en els esmentats operatius de Xiva o Llutxent descrits per Beuter.³¹⁹ Com tampoc no fou el primer Carròs el fundador de la pobla cristiana de la Font, sinó el seu net Francesc I Carròs, pels anys 1326-1330. No obstant això, les invencions de Beuter foren assumides acríticament –com era costum llavors– i repetides per Martí de Viciana (1564),³²⁰ Bernardino Gómez Miedes (1584),³²¹ Gaspar Escolano (1610)³²² i Francesc Diago (1613).³²³ Els erudits dels segles XVIII-XIX, com Gregori Maians, d'Oliva; Antoni Esteve, de la Font d'en Carròs, o Roc Chabàs, de Dénia, no sense algunes cauteles crítiques, assumiren les línies generals del relat dels cronistes, i feren de Carròs l'assaltant de Rebollet i el presumpte fundador de la Font.³²⁴

Tornant al segle XVII, veiem com el genealogista Onofre Esquerdo (1686), adulant els seus amics els Carròs de Vilaragut, comtes de Cirat, fabulà que Carròs era fill d'un “Don Encarroz de Albania”³²⁵ que descendia de l'emperador romà Valent. Aquest tingué una filla, Carrossa, de la qual venien els Carròs, amos d'unes

³¹⁸ Vegeu PASTOR I MADALENA, Manuel, *El milagro de Chiva y los Corporales de Daroca*, Riialla, València, 2002.

³¹⁹ BEUTER, Pere-Antoni, *Primera part de la Història de València (València, 1538) – Segunda parte de la Crónica general (València, 1604)*, ed. facsímil a cura de Vicent-Josep ESCARTÍ, Generalitat Valenciana – Consell Valencià de Cultura, València, 1993, ll. 2, cap. 12, p. 231.

³²⁰ VICIANA, Martí de, *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, Barcelona, 1564; ed. facsímil, Departament d'Història Moderna de la Universitat de València, València, 1972, vol. 3, p. 66.

³²¹ GÓMEZ MIEDES, Bernardino, *Historia del muy alto e invencible rey don Jaime de Aragón, primero de este nombre, llamado «el Conquistador»*, Tipogr. de la Viuda de Pedro de Huete, València, 1584, pp. 130 i 285-286.

³²² ESCOLANO, G., *Década primera...*, vol. 4, ll. 6, cols. 129-131 i vol. 6, ll. 4, col. 162.

³²³ DIAGO, Francisco, *Anales del reyno de València. Tomo primero, que corre desde su población después del Diluvio hasta la muerte del rey don Jaime el Conquistador*, Tipogr. de Pere-Patrici Mey, València, 1613, llibre 7, caps. 31-32, p. 325-326.

³²⁴ Vegeu, a tall de mostra, ESTEVE BADÍA, Antonio, «El castillo de Rebollet», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 1, pp. 69-71 i 77-78 (p. 70); reed. dins *La Font d'en Carròs en festes*, 1988, s. p.

³²⁵ ESQUERDO, Onofre, *Nobiliario valenciano (1686)*, ed. por José MARTÍNEZ ORTIZ, Ateneu Mercantil, Valencia, 1963; reed. per la Biblioteca Valenciana, Valencia, 2001-2002, vol. 1, p. 150 *et passim*.

termes que la princesa havia edificat a Constantinoble “para su regalo”.³²⁶ Segles després, “don Pedro Carroz vino a servir” des d’Alemanya a Jaume I, essent ja fill del comte germànic “d’Albània”.³²⁷ Les *Trobes de mossén Febrer*, un fals nobiliari del segle XVII atribuït a Esquerdo, aprofundeix en la llegenda de “lo saxó Carroz”. A més, li atribuï unes armes heràldiques no gaire ortodoxes, que no eren les d’En Carròs.³²⁸ Les veres eren les plasmades al mausoleu de Rebollet, als sepulcres dels Carròs, traslladats a l’església de la Font d’en Carròs el 1748.³²⁹

Per a major embolic, altres genealogistes –els de la casa de Quirra i de Nules– imaginaren la figura d’un “Don Alemán Carroz” que “vino del imperio a España en compañía de Carlo Magno [...]. Lo armó el César de su mano y lo heredó en el reyno de Aragón”. D’aquest vindrien altres comtes “Alemán”, fins al pare de “Don Pedro Carroz el Animoso”, que “entró en el bal de Bayrén con muchas compañías de infantería y caballería” i assaltà el castell de Rebollet el 1239.³³⁰

Amb el romanticisme, l’ennobliment fictici continuava creixent, fins a fer els comtes d’Albània –un títol inexistent– descendents d’uns encara més nobles ducs de Croà –també inexistent: “Carròs (el conde de).- Llamábase Pedro de Massa y era descendiente de los duques de Croán, en Alemania. Fue capitán del ejército de Federico II...”³³¹ Afortunadament, però, la crítica il·lustrada de Gregori Maians, basada en documents autèntics (1747), havia començat un segle abans a reconduir

³²⁶ Es tracta d’un al·lusió velada a la famosa baronessa d’Albaida del 1400, Carrossa de Vilaragut, de la qual descendien els Carròs de Vilaragut de València. Això d’Albània també sembla una broma erudita de l’autor, en compte d’Albaida.

³²⁷ ESQUERDO, O., *Nobiliario valenciano...*, vol. 1, pp. 195-197.

³²⁸ FEBRER, Jaume [Onofre ESQUERDO], *Trobes de mossén Jaume Febrer, cavaller, en què tracta dels llinatges de la conquesta de la ciutat de València e son regne, dedicats al sereníssim príncep don Pere, fill e successor del rey don Jaume el Conquistador*, Impremta del Diari, València, 1796, troba 136, p. 80.

³²⁹ VEGET SOLER, A., *La Font d’en Carròs...*, pp. 283-287.

³³⁰ Recull de ressenyes documentals sobre els Centelles de Nules, sense data ni autor, de la Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Madrid, sign. 9-123, f. 3v.

³³¹ BOVER DE ROSSELLÓ, Joaquim-Maria, *Memoria de los pobladores de Mallorca después de la última conquista por Don Jaime I de Aragón*, Tipogr. dels socis Gelabert i Villalonga, Palma, 1838, p. 29. La ficció es propagava així per la Mallorca del segle XX. Vegeu, per exemple, LLABRÉS BERNAL, Juan, «Carroz, primer almirante de Mallorca», *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*, 18, Palma, 1920-1921, pp. 4-9. I en el segle XXI... Vegeu BESTARD, Bertomeu, «En Carroz, primer almirante de Mallorca», *Diario de Mallorca*, ed. digital, Palma, 6 de juny del 2010, [www.diariodemallorca.es/palma/2010/06/06/carroz-primero-almirante-mallorca/576496.html]: “Carroz fue hijo del conde de Albania –que la documentación denomina *conde alemán*–, descendiente de los duques de Croán (...). Comenzó su vida militar sirviendo en los ejércitos de Federico II. Allí demostró su habilidad...”.

críticament la qüestió. Ell argumentava que calia suprimir l'afegit “Pedro Ximénez”, però el feia encara fill “de un conde de Alemania”.³³²

El canonge Roc Chabàs (1874) parla de “Pedro Eximén Carroz” com un “hijo del conde de Albania, alemán, que bajó con el emperador Federico a las guerras de Italia” i el fa participar, erròniament, en la presa de Rebollet. Tanmateix, comprova alhora que els seus parents duïen uns noms italians (Andrèolo, Alberto, Rubaldo) i veu com se l'esmenta ocasionalment amb el diminutiu o hipocorístic *Carrocino*. Així les coses pensa i conclou que, en realitat, podria tractar-se d'un noble italià o sicilià. També hi reproduïx l'escut tardà que empraven els Carròs de Vilaragut del segle XVII –l'ideat per Esquerdo– i l'associa al castell d'Orimbloi, obra del primer Carròs, en una làmina.³³³ Ja en el segle XX, Josep Camarena (1978) deduí que havia de ser italià i no alemany: per això dedicà a sant Nicolau de Bari la capella del castell d'Orimbloi, a Dènia. Pensa que podria haver sigut algun noble gibel·lí, de la part de Nàpols o Sicília.³³⁴

Quan l'historiador català Ferran Soldevila edità *Les quatre grans cròniques* (1971), En Carròs continuava sent, malgrat tot, “un cavaller alemany”. Interpretava les referències cancelleresques al “Carrocus, filius comiti Alamandi” com un “filius comiti alemandi”, d'acord amb una transcripció inadequada de la *Crònica* de Bernat Desclot.³³⁵ Poc abans, l'historiador del dret Arcadi Garcia Sanç, fill de la Vall d'Uixò, començava a aclarir una mica l'aparent enigma. El que pel 1969 li semblava una hipòtesi –que Carròs fora fill del comte corsari genovés Alamanno da Costa³³⁶–, pel 1977 trobava que era una constatació evident.³³⁷

³³² MESTRE SANCHIS, Antonio, «Aspectes de la vida dels olivans del segle XVIII recollits per Gregori Mayans», *Cabdells*, 2, Oliva, 2000, pp. 91-112 (pp. 101-104); ÍDEM – FERRANDO PALOMARES, Salvador, «Los descubrimientos de los restos de los Carròs, señores de Rebollet, en el siglo XVIII», *Cabdells*, 14, Oliva, 2016, pp. 119-158 (pp. 130-131 i 134).

³³³ CHABÁS LLORENS, Roque, *Historia de la ciudad de Denia*, Tipogr. i Llibreria de Pedro Botella, Dènia, 1874, 2 vols.; reed. Diputació d'Alacant – Ajuntament de Dènia, Dènia, 1985, p. 178-179; CHABÁS LLORENS, Roc, «El capitán Carroz», *El Archivo*, Dènia, 1886-1893, vol. 2, pp. 30-36 i 77-84 (pp. 30-31).

³³⁴ CAMARENA, J., «De la historia de Oliva...», pp. 141-142.

³³⁵ SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a.; 1a. ed., 1971), pp. 225 i 617.

³³⁶ GARCIA SANZ, Arcadi, «Estudios sobre los orígenes del derecho marítimo hispano-mediterráneo», *Anuario de Historia del Derecho Español*, 39, Madrid, 1969, pp. 213-316 (p. 280, n. 13).

³³⁷ GARCIA SANZ, Arcadi, *Història de la marina catalana*, Aedos, Barcelona, 1977, p. 88. Insisteix en la identificació en GARCIA SANZ, Arcadi (ed.), *Llibre del Consolat de Mar. Estudi jurídic*, Edició crítica en col·laboració amb Germà COLÓN, Fundació Salvador Vives Casajuana – Fundació Noguera, Barcelona, 1981-1988 (4 vols.), vol. 3, part 1 (1984), p. 149.

És per això [per la necessitat d'un almirall que estructurara la improvisada armada reial del 1229] que sembla haver tingut tanta importància la institució de l'almirallat a la marina catalana, que fou segurament la primera de la Península Ibèrica que erigí aquesta institució d'origen incert. El primer almirall que tenim documentat fou Carròs, nomenat vitalíciament pel rei Jaume I el 1230, després de la conquesta de Mallorca. Era fill del genovès Alamanno [da] Costa, comte de Siracusa, personatge de gran renom naval en la primera meitat del segle XIII.

Carròs (it. *Car[r]occio*) havia vingut, essent encara jove, amb una nau que portà la rereguarda de l'estol de Jaume I i que desembarcà a Mallorca, i durant el setge de la ciutat havia estat armat cavaller solemnement pel mateix rei. No sabem les raons que mogueren Jaume I a investir Carròs de la dignitat d'almirall, que sembla nova ací. Cal pensar, però, que Carròs per tradició familiar devia tenir uns dots i uns coneixements d'organització i tàctica navals reeixits, tant com ho demostra la greu responsabilitat, que assumí, de portar la rereguarda de l'estol d'invasió de Mallorca, estol força heterogeni i que ell feu arribar íntegre a aquella illa, sense perdre un sol vaixell. Probablement, eren motius semblants a aquells pels quals el seu pare havia estat fet comte de Siracusa, a la Sicília dels Hohenstaufen, molt ben mirada de Jaume I.

No sabem si el nom d'aquest almirall té res a veure amb el mot *carrossa*, que serví de nom propi a alguna nau del segle XIV, més tard serví per a designar la part més noble de la galera, a la popa del vaixell; i encara recentment, per a designar l'encavallada que va damunt l'escotilla, per estendre-hi les veles quan es mullen. El fet és que des d'aleshores ja tingueren continuïtat els nomenaments d'almirall per part dels nostres comtes-reis...

La nostra recerca sobre el marí Alamanno da Costa i el seu fill, Carroccio di Alamanno, ha confirmat la validesa d'aquesta identificació.³³⁸ Per a comprendre la situació, cal saber que a la Itàlia septentrional del 1200 senyories i repúbliques urbanes s'enfrontaven entre elles, les unes –gibel·lines– aliades amb l'Emperador; les altres –güelfes–, amb el Papa. L'Església i l'Imperi es disputaven l'hegemonia sobre Itàlia i el domini del regne de les Dues Sicílies: Nàpols i Sicília. Els exèrcits d'aquells estats italians els encapçalava un carro ornamental o carrossa adornada per banderes, insígnies, sants protectors, campanes, etc., dita *il carroccio* (masculí

³³⁸ SOLER, A., «Notícia de Carroccio da Costa...», *op. cit.*

de *carroccia*, ‘carrossa’).³³⁹ La mar també era disputada entre la pròspera i güelfa Pisa i els genovesos, aliats amb l’Imperi i rivals comercials dels pisans.

Entre aquests genovesos, començà a despuntar en la fi del segle XII la figura d’un intrèpid corsari, Alamanno da Costa (família oriünda d’Albenga, província de Savona³⁴⁰), que la República de Sant Jordi nomenà capità de l’armada contra els pisans. Alamanno armà amb 500 soldats una gran nau propietat seua, que feu nau capitana i batejà el 1204 com Carroccia (‘Carrossa’). Segurament s’anomenava així pel fet de dur algun simbòlic *carroccio*, a l’estil dels exèrcits terrestres. El mateix 1204, la Carroccia s’enfrontà a Il Leopardò, la temible galera major de Pisa, armada amb 500 homes, i hi obtingué una gran victòria. Els genovesos en traqueren un botí de 253 cuirasses, i moltes robes i riqueses. En desembre, Alamanno recuperà per a l’Imperi l’estratègic port de Saragossa de Sicília (Siracusa), que els pisans havien ocupat poc abans. En tornar Da Costa a Gènova, els cònsols li atorgaren el govern de Siracusa, exercit per delegació imperial,³⁴¹ i un títol nobiliari –honorífic, ja que no el concedia directament un monarca, sinó una república!– de “comte” de Siracusa.³⁴²

El títol era tan dubtós, que Alamanno es titulava en documents “Dei Gratia comes Syracussae, in nomine Communis Ianue et Domini Regis”, és a dir: ‘comte de Siracusa per la gràcia de Déu, però en nom del Comú de Gènova i del senyor rei” de les Dues Sicílies, l’emperador.³⁴³ És comprensible així que el 1229, quan Jaume I volgué integrar Carròs en el cercle de cortesans, l’haguera d’ennobrir solemnement com a “novell cavaller”; no per mèrits de sang o llinatge, sinó per altres virtuts i consideracions; segons Desclot, per ser “molt prous e valent”. D’aquest *valent* ix l’emperador Valent que es trauran de la mànegua els erudits del segle XVII. El mateix Carroccio no adoptà el llinatge familiar –Da Costa–, ni tan sols el patronímic patern –Di Alamanno, a l’estil italià. Ell preferia dir-se

³³⁹ De la relació entre el *carroccio* dels italians i el curiós nom de Carròs, ja tractava CHABÁS, R., «El capitán Carroz», pp. 31-32 i 77-78.

³⁴⁰ Ciutat costanera; a l’interior es troba Costa, d’on ve el cognom. Vegeu COTTALASSO, Giuseppe, *Saggio storico sull’antico ed attuale stato della città d’Albenga*, Tipogr. Delle-Piane, Gènova, 1820, p. 53.

³⁴¹ L’emperador Frederic I havia delegat el regiment de Siracusa en Gènova el 1164.

³⁴² BARGELLINI, Mariano, *Storia popolare di Genova*, Enrico Monni, Gènova, 1856, vol. 1, pp. 68-69.

³⁴³ BASSO, Enrico, «El sistema de puertos genoveses entre el Mediterráneo y el Mar Negro», dins Fábregas, Adela (ed.), *Navegación y puertos en época medieval*, Universidad de Granada («La Nao», 5), Granada, 2012, pp. 103-162 (p. 128).

simplement “Carròs”. Preferia ser, com diuen els italians, el genearca d’una nissaga de novell encuny, que transformaria el nom en cognom.

Carroccio di Alamanno da Costa (Gènova?, ca. 1204-Oliva?, 1276), serà des del 1229, “En Carròs, fill del comte Alamany”. Orgullós de la seua nau capitana, Alamanno imposà el nom de Carroccio a un fill que era il·legítim, producte d’una relació carnal del mariner –en actiu almenys des del 1193– amb alguna amistançada. Aquesta, la mare d’En Carròs, devia ser molt jove quan concebé la criatura. El fill li donà una heretat a Dénia el 1245, per a dotar-la de rendes, i encara se la recordava com a propietària de terres a la zona pel 1271.³⁴⁴ Alamanno no sols reconegué o legitimà el fill, sinó que es feu acompanyar d’ell en aventures i guerres navals. Ací es forjà l’esperit heroic i valent del fundador d’Oliva. El prestigi d’Alamanno l’havia dut a exercir d’almirall de Gènova, convertida ara en la gran potència naval de la Mediterrània Llatina en detriment de Pisa. Da Costa defensà també els interessos genovesos a Creta, front a l’expansionisme venecià (1210) i armà després la galera San Giovanni per a practicar el cors contra Marsella.³⁴⁵ Excel·lí després combatent en aigües de Malta i Creta (1212-1217) i esdevingué, en mots d’Ernst Kantorowicz, un “famous Prince of pirates”.³⁴⁶

Navegava llavors amb tres galeres i una nau pròpies, i no trobava contestació a la Mediterrània. Tanmateix, caigué presoner de Venècia a Creta (1217-1219) i, una vegada alliberat, decidí dedicar-se a la pirateria –sense mirar si les víctimes eren compatriotes o no– per la Mediterrània Llatina (1219-1225). Els còsols de Gènova el declararen enemic i li retiraren el govern de Siracusa (1221), amb la qual cosa hagué de mantenir la base d’operacions a Sardenya. Poc després morí (1225)³⁴⁷ i fou succeït en la direcció de l’estol per Carròs. Aquest, des de Porto

³⁴⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 14, f. 150v; publicat per BURNS, R. I., *Diplomatarium of the Crusader Kingdom...*, vol. 3, doc. 1176. Si la dona havia procreat Carròs als 20 anys, posem per cas, en tindria més de 60 quan es produí la caiguda de Dénia i quan començà a rebre les rendes d’aquella terra arravatada a l’Islam. Hauria acompanyat el fill, doncs, a Mallorca i València, i és probable que residira a Oliva.

³⁴⁵ Vegeu la base de dades: <https://corsaridelmediterraneo.it/costa-da-alamanno/>, 1 de setembre del 2012 [consultada en març del 2017], basada en BIZARI, Pietro, *Senatus populique Genuensis rerum domi forisque gestarum historiae atque annales*, Tipogr. de Plantina, Ambers, 1579, i en BRAGADIN, Marc’Antonio, *Storia delle repubbliche marinare. I Di oscuri*, Milà, 1951.

³⁴⁶ CHEYETTE, Fredric L., “The sovereign and the pirates, 1332”, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, 45/1, pp. 40-68 (p. 46).

³⁴⁷ Us remetem a la font citada dues notes més amunt.

Torres, estratègica badia del nord de Sardenya, continuà practicant la pirateria (1225-1229). Llavors, el *podestà* de Gènova, Iacopo di Balduino, pressionà el governador del Cap de Logudor (Sàsser, Il Logudoro) perquè expulsara Carroccio de l'illa. Argumentava el gran perjudici que causava al comerç el fet que Carròs continuara exercint, literalment, la pirateria a l'estil del pare: “exercere pyraticam more patris”.³⁴⁸ La notícia documental és precisament del 1229.

Sense alternativa a la vista, el jove Carròs, que tindria uns 25 anys d'edat, però un gran carisma i una excel·lent experiència en navegació i en combat naval, decidí donar un tomb a la seua vida. S'emportà els vaixells i els homes i es presentà davant el rei d'Aragó, Jaume I, a Barcelona, dient que havia oït que es disposava a arravatar les illes Mallorca i Pitiüesses a l'Islam. Però, com i per què? Per què elegí Catalunya? Doncs, hi ha uns antecedents que ho expliquen bé.

En primer lloc, convé saber que els genovesos eren ja presents a Catalunya en el segle XII. Ajudaren Ramon Berenguer IV, l'avi de Jaume I, a conquerir Tortosa (1148). En la gesta destacà Bonifacio, fill d'un cèlebre *condottiero* de Gènova (Ingo II della Volta), que fou recompensat pel comte de Barcelona amb el feu hereditari de Flix (la Ribera d'Ebre). Un successor d'aquest, Umberto della Volta, senyor de Flix (*Flessia*, en genovés) era ambaixador de Gènova a la Barcelona de Jaume I el 1229 i participà activament en els preparatius de l'expedició a Mallorca. El fill i hereu d'Umberto, Raimondino, sembla que era casat amb una germana major de Carroccio, és a dir, amb una filla del que deien a Barcelona “lo comte Alamany”. Així que és lògic pensar que Umberto –amb el beneplàcit del govern genovés i del rei d'Aragó– cridara el seu parent Carroccio per a vincular-lo, com a fitxatge estrela, a l'empresa mallorquina.

Més avant, consta que Umberto s'endeutà molt i hipotecà la terra de Flix. Llavors, ell mateix i el seu net Alberto, a esquenes del fill d'aquell i pare d'aquest, l'esmentat Raimondino, feren venda de Flix a la corona (1257). El rei l'alienà a un ciutadà de Lleida, creditor d'Umberto. Raimondino pledejà contra son pare i son fill, però no pogué recuperar l'heretat paterna. L'avi havia pactat amb Jaume I que,

³⁴⁸ ORESTE, Giuseppe, “Alamanno da Costa”, dins GHISABERTI, Alberto Maria (dir.), *Dizionario Biografico degli Italiani*, 1, Istituto dell'Enciclopedia Italiana Treccani, Roma, 1960.

per mediació de Carròs, li aconseguirien, a ell i al seu Alberto, unes alqueries a la zona del regne de València controlada pel senyor d'Oliva, per a poder disposar de rendes i sobreviure. La promesa s'acomplí, com més avant comprovarem. Alberto (acompanyat per l'avi, però també pels seus germans Andrèolo i Rubaldo, que havien participat així mateix de la compravenda de Flix) se'n vingueren a viure amb els Carròs d'Oliva, i posseïren alqueries a la Marina Alta. Calia fer aquest excurs preliminar, per a explicar l'aparició després, en escenari valencià, d'uns "nebots" del senyor de Rebollet amb noms i cognoms lígurs.³⁴⁹ Com lígurs eren també els llinatges d'alguns fundadors de l'Oliva del segle XIII, com els Trastull, Trestull o Tristull, que hi continuaren residint durant segles.

No cal ni dir que la incorporació del fill del famós "comte Alamany" a l'armada comtal de Catalunya fou providencial per a un monarca de terra ferma que aspirava a adquirir –com ell repetia en la seua crònica, *el Llibre dels feits*– "un regne dins en la mar, on Déus lo volc formar".³⁵⁰ Jaume I confià a aquell jove l'organització d'una estol de nobles i homes d'armes catalans amb escassa o absolutament nul·la –segons el cas– experiència en combat naval.

La conquesta de Mallorca es decidí en un famós sopar celebrat a Tarragona en novembre del 1228 i fou aprovada en corts de Barcelona el mes de desembre. Després vingueren els preparatius i la incorporació del fill del comte Alamany. Els vaixells salparen dels ports de Salou, Cambrils i Tarragona el 5 de setembre del 1229. Un temporal els desvià a Santa Ponça, al nord-oest de Mallorca, on ja s'enfrontaren amb els musulmans l'11 de setembre. A l'endemà, els feudals s'imposaren en la batalla de Portopí i posaren setge a la capital de l'illa. La ciutat de Mallorca resistí fins al 31 de desembre i, encara que milers de musulmans s'acantonaren després a la serra de Tramuntana, claudicaren el 1231. Poc després el rei pactà, a canvi de tribut, l'autonomia de Menorca, que continuà poblada per musulmans. Mallorca i Eivissa (conquerida pels catalans el 1235) foren buidades

³⁴⁹ Sobre aquesta família i els seus afers, vegeu MAÑÉ I MAS, Maria-Cinta, *Catàleg dels pergamins municipals de Barcelona. Anys 885-1334 (Volum I)*, Arxiu Municipal de Barcelona – Institut de Cultura, Barcelona, 2005, docs. 37 (p. 46) i 54 (pp. 57-58).

³⁵⁰ Quant a la importància simbòlica que el Conqueridor i els seus atorgaven a aquesta gesta marítima, vegeu SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, pp. 14-16.

de sarraïns: massacrats, venuts com esclaus o exiliats a la força. A partir del 1236, l'illa de Mallorca fou repoblada amb colons vinguts de Catalunya.

L'aparició estel·lar d'En Carròs es produeix, en l'autobiogràfic *Llibre dels feits* de Jaume I, quan el gros de l'estol català s'organitza per al viatge a Salou. La nau d'en Bovet, governada pel noble Guillem de Montcada, duria el faró de davant, per a la navegació nocturna, “e la d'En Carròs, que tingués la rereguarda, e que llevàs altre faró de llanterna”.³⁵¹ El pirata genovés assessorava activament el monarca durant el setge de Mallorca: “e havíem adobat nostre menjar”, recorda Jaume I, “e miràvem los genys [les catapultes] com tiraven, e era el bisbe de Barcelona de prop de nós, e En Carròs e altres cavallers”.³⁵² No tots els nobles catalans, però, veien amb bons ulls l'amistat del jove rei amb el també jove corsari estranger, un bort de nissaga plebea i obscura. Ni tan sols era cavaller...!

El Conqueridor resolgué hàbilment la situació: aprofità la treva i la missa de Nadal –quan ja es preveia l'assalt final a la ciutat assetjada– per a solemnitzar als ulls de tots i en camp de batalla l'ennobliment d'aquell genovés, que ell volia incorporar per a sempre al “cerle” de cortesans integrats en el seguici reial. Així ho relata el cronista català Bernat Desclot, en la seua *Crònica*:³⁵³

Quan lo rei en Jacme d'Aragó feu un cavaller novell que havia nom En Carròs:

Ab tant, lo sant jorn de Nadal fo vengut, e el rei oí la missa ab tots los barons, e l'altra gent altressí, e combregaren. E el rei feu un cavaller novell qui havia nom Carròs, e fo fill del comte Alemany. E feu-li molt gran honor per ço que ell era molt prous e valent. E ixí passaren aquell jorn alegrement e en pau, que anc no hi hac donat colp ne pres.

Quan venc l'endemà, que fo lo jorn de sent Esteve, anaren cavar al mur...

El 25 de desembre del 1229, doncs, Carròs esdevingué cavaller del rei d'Aragó. L'estratègia d'ennobliment es completaria anys després, quan el monarca li atorgà títol de noblesa –ignorem en quina data– i els cancellers començaren a aplicar-li un tractament de cortesia (*nobilis dominus Carrocus*) només oferit als grans barons de Catalunya i als rics-homes Aragó, és a dir, als parents del rei i als

³⁵¹ *Ibidem*, p. 32 (Crònica de Jaume I, cap. 56).

³⁵² *Ibidem*, p. 42 (Crònica de Jaume I, cap. 73).

³⁵³ *Ibidem*, p. 438 (Crònica de Bernat Desclot, cap. 46).

grans senyors de vella prosàpia. De fet, el *novell* baró Carròs i els seus hereus gaudiren en el segle XIV d'un grau de distinció social que sols servaven a València uns pocs llinatges d'arrel catalana (Vilaragut, Vilanova, Riu-sec, Centelles), aragonesa (Maça de Liçana, Urrea, Boil, Luna) i napolitana (Pròixida).

Els catalans entraren a la medina de Mallorca el 31 de desembre del 1229. Ocupada l'illa i la capital, l'1 d'abril del 1230 Jaume I el Conqueridor designà el noble Carròs almirall de les mars de la Corona d'Aragó (“nostre almirallus sitis... in partibus Catalonie et Maioricarum”³⁵⁴) un ofici que, encara que el nomenament preveia com a vitalici, conservaria fins al 1264, quan fou designat per al càrrec un fill natural del rei, Pere Ferrandis d'Íxer.³⁵⁵ El document és atorgat a ‘vós, de nom Carroccino’ (“vobis, Carrocino prenominato”), és a dir, fent servir un diminutiu italià al·lusiú a la joventut del fill del famós comte Alamanno. L'almirallat (“almirallatus”) era inexistent abans d'això a la Corona d'Aragó i significava l'obtenció d'una potestat ‘per totes les mars del nostre domini’ (“per omnia maria nostre dominacionis”). Oficiaren de testimonis de la institució, a la mateixa Mallorca, els bisbes de Barcelona i Girona, i els grans barons catalans. En realitat, el d'almirall (de l'àrab *amîr al-bahr*) era un ofici d'origen islàmic, apropiat pels normands que havien conquerit Sicília en el segle XI. L'almirall de Sicília –on es trobava Siracusa, la terra regida pel comte Alamany– era un dels set grans oficials de la *curia regis* o *magna curia* de Palerm,³⁵⁶ i ara s'incorporava a la nòmina d'oficials del rei que havia incorporat “un regne dins en la mar”.

El nomenament d'almirall diu, en traducció valenciana:

Siga manifest als presents i als futurs, que nós, Jaume, per la gràcia de Déu rei d'Aragó i del Regne de Mallorca, comte de Barcelona i senyor de Montpeller, atenent a vostra dilecció i fidelitat, estimat nostre Carrocí, i a que heu fet i fareu en tot

³⁵⁴ AHNOB, Osuna, C. 665, D. 2 (còpia del segle XVI), reproduïda per CHABÀS LLORENS, Roc, «Nombramiento de almirante de Cataluña y Mallorca a favor de Carroz (1230)», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 34, Madrid, 1899, p. 433; HUICI MIRANDA, Ambrosio, *Colección diplomática de Jaime I el Conquistador*, Renovación Tipográfica – Tipogr. de «La Voz de Valencia», València, 1916-1919, vol. 2, doc. 163.

³⁵⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 14, f. 47v. Vegeu GALIANA, Agustí, «Els almiralls catalans dels segles XIII-XIV», *Sarrià. Revista d'investigació i assaig de la Marina Baixa*, 14, la Vila Joiosa, 2018, pp. 139-161 (pp. 142-143).

³⁵⁶ Cfr. la veu *ammiraglio* de l'*Enciclopedia Treccani* [www.treccani/enciclopedia/ammiraglio].

fidelíssimament i devota, i considerant així mateix la utilitat que per a la nostra terra en general, tant pel que poguera esdevenir a Catalunya com a les illes Mallorcaes, volem concedir-vos i donar-vos alguna potestat sobre les nostres mars. Amb aquesta carta present, valedora per tota la vostra vida, us donem i concedim, a vós, l'adés esmentat Carrocí, el nostre almirallat, per tots els dies de la vostra vida; de tal manera que vós sigueu el nostre almirall per totes les mars del nostre domini, tant en la part de Catalunya com en la de Mallorcaes. Us concedim aquella potestat que almirall acostuma d'haver en la mar, tenint nogensmenys salva la nostra fidelitat en totes coses. Manem així mateix a tots els nostres veguers i batles, constituïts i per constituir, presents i futurs, i també a tots els navegants mariners i a la resta dels nostres súbdits, que tinguen i observen per plena i ferma aquesta donació nostra de l'almirallat, i que la facen tenir i obeir de manera inviolable a tots i per tots els llocs, si confien en la nostra gràcia o el nostre amor.

Dat al costat de Mallorcaes, en les calendes d'abril [1 d'abril] de l'any del Senyor 1230. // Sig[+]ne de Jaume, per la gràcia de Déu, etc. // Testimonis a les presents coses, són: Guillem, bisbe de Girona; Berenguer, bisbe de Barcelona; Nunyó Sanç; Pere Hug, comte d'Empúries; Arnau de Navata; Pere Cornell; Ximén d'Urrea; Assalit de Gúdar. // Sig[+]ne de l'escrivà, Pere de Sant Minià.

Carròs acompanyà després Jaume I a Catalunya, car se'l documenta l'11 d'abril del 1232 a Tortosa ("Carrocus, regni Maioricarum et Catalonie almirallus"),³⁵⁷ i se'n tornà amb el monarca a Mallorca per a prendre possessió dels immobles que li pertocaven per haver participat en la conquesta. El rei i els grans magnats s'havien repartit l'illa per porcions. Jaume I, de la part reial, separà catorze propietats rústiques (heretats, rafals i alqueries) i les assignà a Carròs, a més de set obradors a la ciutat de Mallorca i el forn del mercat.³⁵⁸ De fet, "l'honor d'en Carròs" representava un 3% de l'extensió de l'illa. Ell es trobava amb el rei a Cap de Pera el 17 de juny del 1232,³⁵⁹ quan Jaume I, acompanyat per pocs cavallers, encengué un munt de fogueres a la costa per a fer creure als moros de Menorca que tenia preparat un exèrcit per a envair l'illa. Enganyats, s'afanyaren a

³⁵⁷ MIRET I SANS, Joaquim, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1918; ed. facsimil, Barcelona, 2007, p. 93 (datació equivocada, 1231; és del 1232).

³⁵⁸ CHABÁS, R., «El capitán Carroz», p. 33.

³⁵⁹ MIRET, J., *Itinerari de Jaume I...*, p. 94.

negociar i pactaren una submissió nominal a la Corona d'Aragó, a canvi de pagar tribut, situació que es mantindria fins a l'annexió de l'any 1287.³⁶⁰

Podria haver-se quedat En Carròs a Mallorca, a Felanitx, on sembla que residí algun temps. Tanmateix, en morir en aquesta vila la seua primera muller, de nom desconegut, en la primavera del 1233,³⁶¹ preferí vendre la major part de les seues possessions al gran terratinent de l'illa, Nunó Sanç. Per als pocs béns que hi conservà –“la batlia de Mallorca”, en deia³⁶²–, hi deixà batles o administradors i s'embarcà en la nova aventura del rei Conqueridor: la conquesta del territori andalusí on es constituiria el regne de València (1232-1245).

2.3. Colonització feudal i revoltes dels musulmans

Sotmesos el muntanyam i la plana septentrionals, Jaume I posà setge a València el 1238, acompanyat per Carròs i per altres oficials, bisbes i nobles.³⁶³ El rei entrà a la ciutat, buidada de musulmans. Repartí terres i cases i efectuà un viatge a Montpeller, possessió heretada de sa mare. Aprofitant l'absència del monarca (abril-maig del 1239), que romandria al Llenguadoc entre juny i octubre, un dels nobles catalans més implicats en la campanya valenciana, Guillem d'Aguiló, descendent d'uns “prínceps de Tarragona” de prosàpia normanda, organitzà una cavalcada cap al sud. Convocà una gran host de cavallers i almogàvers, travessà el riu Xúquer i la Safor, i assetjà i assaltà el castell de Rebollet.³⁶⁴ La multitudinària cavalcada –quasi una expedició reial, però armada a esquenes del monarca– era

³⁶⁰ SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, p. 60 (cap. 120) i p. 253.

³⁶¹ CHABÁS, R., «El capitán Carroz», p. 79. Una inscripció recordava la data de la mort de “Na Carrocia”, el 17 d'abril del 1233, i el seu soterrament a l'església de Felanitx. El vidu (en la inscripció sepulcral deia, en català: “Carròs, fil[l] del conte Alemany”) compensà els clergues amb una interessant donació de terres, perquè pregaren per l'ànima de la difunta.

³⁶² Quan un descendent del primer Carròs, Francesc Carròs, participà el 1343 en una nova conquesta de Mallorca, en arribar a Portopí es trobà “una torre derrocada, antiga, que s'apella la torre d'En Carròs”. Vegeu SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, pp. 1052 (Crònica de Pere el Cerimoniós, cap. III.34) i 1185. Els fonaments d'aquesta torre portuària són romans. Se la reconstruí pel 1400 i actualment es conserva amb el nom de torre dels Paraires. Vegeu SEVILLANO COLOM, Francisco – POU MUNTANER, Juan, *Historia del puerto de Mallorca*, Diputació de Mallorca, Palma, 1974, p. 54.

³⁶³ Carròs apareix documentat al campament de València en un escrit de l'11 de juliol del 1238. Vegeu MIRET, J., *Itinerari de Jaume I...*, p. 133.

³⁶⁴ Ramon Muntaner cita aquesta fortalesa com una de les més importants entre les existents al regne conquerit de València. Vegeu SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, p. 674 (Crònica de Muntaner, cap. 9).

una malifeta difícil de perdonar, en paraules del rei, per molt noble que fora Aguiló. Havia trencat la treva de set mesos pactada pel rei amb els moros de Bairén i altres comarques dellà Xúquer, abans d'emprendre el viatge. Jaume I preferia adquirir el país per “cessió pactada” dels musulmans, sense perdre homes, diners i recursos en assalts. Volia permetre que, a diferència de Mallorca –que s’havia quedat despoblada i mig erma–, una part important dels musulmans hi romanguera i treballara les terres, després d’haver-se sotmés al rei d’Aragó.

N’Aguiló, un jove impetuós i violent, havia participat en el setge de Borriana (1233) amb el seu oncle Guillem sa Guàrdia. Caigué pel 1237 presoner dels musulmans. Quan els feudals conqueriren la torre de Museros, l’oncle demanà al rei que li lliurara 60 dels moros allí capturats per a baratar-los pel nebot i alliberar-lo.³⁶⁵ Fou alliberat Guillem, en efecte, i assistí a la batalla del Puig i al setge de València (1238).³⁶⁶ En recompensa rebé dues de les millors alqueries de l’horta septentrional de la ciutat, Algirós i Rascanya. En juny del 1239, el noble, conscient de l’afany de botí dels seus companyons, muntà i liderà un exèrcit ‘rapinyaire’ de 500 peons i 225 cavallers, que comandaven també els aragonesos Pardo de Luna i Ferrando Sánchez de Ayerbe, i el català Ramon de Cardona.³⁶⁷

La tropa es desplaçà per sorpresa cap al sud i posà setge al castell de Rebollet. L’assaltaren violentament i saquejaren les alqueries pròximes –inclosa, amb tota seguretat, Oliva– d’on obtingueren un gran botí (diners, moros esclaus, bestiar, aliments...) que portaren a la ciutat de València. Això explica el que documenten els historiadors (la destrucció del molí del Molinell, per exemple) i comproven els arqueòlegs: que alqueries com les de les Jovades o Santa Fe/Elca es despoblaren justament en vespres de l’arribada de Jaume I. Esdevindrien després “casals”: ruïnes de cases. El *Llibre dels feits* al·ludeix, com es veurà, a una captura massiva i il·lícita de musulmans: el principal objecte de la cavalcada.

En el *Llibre del Repartiment* de la ciutat i horta de València s’identifiquen beneficiaris d’algunes donacions pendents d’assignar, com per exemple un Bernat Vallés, que eren absents circumstancialment de la ciutat per haver seguit N’Aguiló.

³⁶⁵ *Ibíd*em, pp. 89 i 289.

³⁶⁶ Sobre el mateix Aguiló, vegeu *ibíd*em, pp. 95, 96, 106, 117, 120, etc.

³⁶⁷ ESTEVE, A., «El castillo de Rebollet», *op. cit.*

L'escrivà anota: "sed est apud Rebollet". Havia d'acceptar-ho, 'però ara està a[al setge] de Rebollet'. A un altre dels participants en l'assalt a Rebollet, anomenat n'Argensola, se li donaren unes cases a València (ciutat conquerida el 1238), però l'escrivà de torn hi anotà al costat la mateixa observació: "sed est apud Rebollet".³⁶⁸ El rei abandonà València a partir del 25 de maig.³⁶⁹ El setge i l'assalt tingueren lloc immediatament, pel juny del 1239. Els beneficiaris de donacions de terres i cases de València efectuades entre el 25 d'abril i el 20 de maig no pogueren prendre'n possessió perquè participaven llavors en l'expedició. Algunes cròniques mal informades, del segle XVI en avant, fan protagonista En Carròs de la conquesta de Rebollet per a justificar la donació reial del castell al genovés, el 1240.³⁷⁰ Però ell no en fou responsable, en absolut;³⁷¹ sinó un imprudent Aguiló, que perdria després tot allò que havia guanyat temeràriament:³⁷²

[*Llibre dels feits de Jaume I*, cap. 295:]

E nós faem armar una galera que anàssem a Montpestller per demanar-los que ens ajudassen per les messions que nós havíem fetes en conquerir València. E anam-nos-en lla, e lleixam en la terra N'Astruch de Belmont, qui era mestre del Temple, e N'Hug de Fullalquer, mestre de l'Espital, e don Berenguer d'Entença, e En Guillem d'Aguiló, e don Eixemèn Peres de Taraçona. E levà's En Guillem d'Aguiló, ab cavallers e peons e ab almogàvers, e feïa mal als sarraïns, aïtambé als nostres com als llurs. E, sobre açò, assetjaren Rebollet e preseren-lo. E nós érem-nos-en anats quan açò fo, a Montpestller.

[*ibídem*, cap. 306:]

E, quan nos fom en València [en novembre del 1239], trobam grans clams dels sarraïns que s'eren renduts a nós, de En Guillem d'Aguiló e companya d'almogàvers e peons, que havien fait aquell mal e aquella roberia. E enviam per ells [els infractors] e no volgren venir a nós, e fugiren, e anaren-se'n una partida al rei de Castella e altra partida en Aragó, e deçà e dellà. E nós enviam per En Guillem d'Aguiló, e dix que si l'asseguràvem que venria a nós. E nós, per tal que oíssem d'ell per què ens havia fait aquell mal,

³⁶⁸ FERRANDO, A. (ed.), *Llibre del Repartiment...*, assentaments núm. 3235 i 3935.

³⁶⁹ MIRET, J., *Itinerari de Jaume I...*, p. 140.

³⁷⁰ El mateix Ferran Soldevila, quan glossa aquest passatge de la crònica reial (p. 319) certifica l'equívoc: Rebollet "fou conquerit per Pere Ximèn Carroç i el rei li'n va fer mercè". Remet a Beuter i a Escolano com a fonts d'autoritat.

³⁷¹ Com expliquen CAMARENA, J., «De la historia de Oliva...», pp. 134-135, i APARISI ROMERO, Frederic, «Algunes consideracions sobre la vila d'Oliva en temps medievals», *Saitabi*, 58, València, 2008, pp. 81-92 (p. 83).

³⁷² SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, pp. 117 (cap. 295) i 120 (cap. 306), respectivament.

asseguram-lo. E venc denant nós e dixem-li per què ens havia fait mal, que no ens havia bé servit segons lo bé que nós li havíem fait. E ell dix que havia fait mal als sarraïns e no es cuidava que en açò ens faés desservici. E nós dixem:

–Sí havets desservici fait, per dues raons: la una, perquè havets fait mal als sarraïns; l'altra, perquè havets trencat nostre manament, que els sarraïns vivien en nostra fe e havets trencat ço que nós los havíem promés.

E tornà-se'n, e vulguem-li emparar ço que nós li havíem dat en València, Algerós e Rescanya, e trobam que a altre les havia empenyorades enans que aquest mal faés, e per açò no les poria rendre. E cobram dels sarraïns e de la roba una partida. E parlam ab los sarraïns e dixem-los que aquell mal que havien pres per nós pesava. E ells conegren que ens pesava, e tornaren cascú en les alqueries, e asseguraren-se, pus que nós fom en la terra.

Els musulmans dels voltants de València, vassalls des del 1238 del rei, denunciaren els abusos de cavallers i almogàvers, però també els del sud, de comarques sotmeses a la treva reial i afectades per a sobtada invasió. El monarca castigaria severament Aguiló, però el mal ja estava fet. Molts dels musulmans capturats en la ràtzia haurien sigut venuts a mercaders d'esclaus. Quant a la 'roba' (és a dir, la indumentària i altres objectes producte de robatori) i els diners, se'ls havien endut els fugitius. El castell de Rebollet, on sembla que hi havia una guarnició deixada per Aguiló, el requisà la corona. El rei exigí "una part" del botí: suposem que el "quint" legal o 20%, inclosos un de cada cinc moros presos. Amb aquests es disculpà..., "conegren que ens pesava", i els alliberà perquè tornaren "cascú en les alqueries". Les dades arqueològiques i documentals semblen indicar que les alqueries de Rebollet –sobretot les del terme actual d'Oliva– romangueren ja buides.³⁷³ És probable que els supervivents a la devastació feudal es concentraren només a Potries, Rafelcofer i la Font. Més avall veurem com, l'any 1256, Carròs considerarà dividit el territori castral en dues demarcacions: el que després serà terme d'Amunt, amb cristians al castell i moros a les alqueries, i el d'Avall (Oliva), amb raval moro i *lloc* cristià.

En el *Llibre del Repartiment* s'anota la donació per Jaume I a Carròs del castell de Reboleyn, Rebolé[n] o Rebollet (els documents directes s'ajusten a la

³⁷³ Vegeu BAZZANA, André, «El món islàmic», dins NOVELL, Néstor – MUÑOZ, J. (dirs.), *El llibre de la Safor*, Palàcios, Sueca, 1983, vol. 2, pp. 249-256.

forma àrab *Rub 'a-l- 'Any*, però sembla que a València, després de la famosa expedició, s'havia catalanitzat el nom com *Rebollet*³⁷⁴) amb aquest enunciat: “Carrocius: castrum et villam de Reboylén cum furnis et molendinis, XV kalendas augusti”. És a dir: ‘Carrós: el castell i vila de Rebollet amb forns i molins, el 18 de juliol [del 1240]’.³⁷⁵ Pareix com si abans de la conquesta el fortí de Rebollet haguera albergat alguna població –guarnició amb alcaid– i hi haguera la intenció de repoblar-lo per tal que continuara sent “castrum et villam”, si més no per motius de seguretat dels colons catalans o aragonesos atrets fins allí.

Amb anterioritat a aquesta donació, s'havia produït la rendició de la “vall de Bairén” –l’Horta de Gandia– a Jaume I. En Nadal del 1239 el monarca es desplaçà al castell de Bairén (Gandia) i conversà amb l’alcaid Tahla ibn Sidrây “e ab aquells de Vilalonga e de Borró, e de Vilella e de Palma, qui eren castells de roca, grans e forts. E dixeren-nos que quan l’alcaid de Bairén hauria feït pleït ab nós, que tots aquells de la vall se rendrien”. És a dir, que recorregué tota la comarca, on comprovà que la resta d’alcalds –el de Rebollet ja no hi comptava, pel fet d’estar a mans de cristians– depenien de l’autoritat d’“Aben Cedrell”.

En tornar a Bairén, l’ex-rei de València, Zayyân, que estava refugiat a Dénia, vingué a proposar a Jaume I la rendició del castell d’Alacant si l’ajudava a esdevenir rei de Menorca i li donava 5.000 besants d’or. El Conqueridor rebutjà l’oferta, perquè Alacant era terra de conquesta del rei de Castella. El destronat se n’anà a Múrcia, com véiem adés. A continuació, Jaume negocià amb l’alcaid de Bairén i vint xeïcs dels principals de la contrada la rendició pacífica de la vall. S’acordà per escrit (gener) que la fortalesa seria lliurada en set mesos. Conclòs el termini, el Conqueridor, personalment, manà hissar el penó reial al castell (agost del 1240).³⁷⁶ Fou en vespres d’anar a Bairén quan havia cedit Rebollet a Carròs. En conseqüència, deduïm que l’almirall acompanyaria el monarca i aprofitaria per a prendre pacífica possessió de la seua fortalesa. A partir d’aleshores, la Safor

³⁷⁴ Amb –t final figura en FERRANDO, A. (ed.), *Llibre del Repartiment...*, núms. 3235 i 3935.

³⁷⁵ *Ibídem*, p. 200, assentament núm. 2258.

³⁷⁶ Més detalls en OLASO, Vicent – COSTA, Joan (ed.), *I entràrem a la vall de Bairén. Jaume I i el «Llibre dels fets»*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, 2008; TORRÓ, J., *El naixement d’una colònia...*, p. 211.

quedà incorporada al regne europeu i feudal de València, i els musulmans habitants a la comarca passaren a ser súbdits i tributaris del sobirà d'Aragó.

En Carròs sembla que dividí les hortes més pròximes al castell –vacants pel buit demogràfic– en deu lots o *heretats*, i manà edificar dins el recinte murat una pobleta de deu famílies amb església parroquial de Santa Maria. Segurament fou llavors quan s'hi entronitzà la Mare de Déu de Rebollet, entre el 1240 i el 1242. Les deu heretats d'horta de Rebollet, subdividides pel pas dels anys, encara estaven acotades com a tals en el segle XVI: [1] la dels Gregoris, de quatre propietaris; [2] la dels Aguts, de dos; [3] la de Pere Pasqual, d'Oliva; [4] la de Sebastià Escrivà, de la Font; [5] la de Berenguer Escrivà, d'Oliva; [6] la de Lluís Escrivà; [7] l'heretat dels Minyanes, repartida entre huit; [9] la de Jaume Gregori, entre deu posseïdors; [9] la de Pedro Martines, entre huit més, i [10] l'altra heretat dels Aguts, entre dos propietaris.³⁷⁷ Per la documentació posterior sabem que també hi havia un “hort de Rebollet” que es reservava la senyoria comtal i un altre hort d'on procedia en part la dotació econòmica del capellà de Rebollet, resident a Oliva. En qualsevol cas, a banda de les deu cases de colons, hi hauria l'abadia primitiva –la residència eventual dels capellans que hi pujaren a dir missa– i una casa de la senyoria on residirien, fins al 1598, els successius alcaïds del castell. Aquesta xifra s'ajusta a les dotze cases arruïnades pel terratrèmol de dit any. Per a assortir-se d'aigua els colons disposaven de l'aljub del castell, d'un pou exterior i de la font del Sarvatxo, que estan prop. Hi havia també corrals als voltants.

Els cognoms del segle XVI (Gregori, Escrivà, Minyana, Pasqual, Martines, Agut) es corresponen amb els de veïns d'Oliva i la Font del segle XVI, però no tenen res a veure amb els del segle XIII, atesos els avatars despobladors –la Guerra de Castella del segle XIV, sobretot– pels quals havia passat el castell. L'únic escrit que permet constatar la immediatesa en la fundació de la “vila” del castell es un pergamí de l'Orde de la Mercé, del 1243, amb còpia del 1274 conservada a Santa Maria del Puig.³⁷⁸ La traducció del llatí al valencià és la següent:

³⁷⁷ AHNOB, Osuna, C. 597, D. 48 (sign. ant. D. 52), Relació de les heretats de Rebollet, s. d. (datació paleogràfica: darreries del segle XVI).

³⁷⁸ ASMP, Orde de la Mercé, f. 77r, Castell de Rebollet, 9 de gener del 1242; publicat per CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «En Rebollet, 1242. Concesión de Carroz a los mercedarios», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, p. 338.

Siga conegut per tothom que nós, Carròs, senyor en Rebollet [*Rebollén*], per nós i pels nostres, i per tal com ens servíreu i cada dia ens proposeu fer tot el possible per l'amor de Déu i en contemplació de pietat, us donem i us concedim, frare Arnau, de la Mercé, i per als vostres frares del mateix orde, i per als vostres successors, a perpetuïtat, dues jovades de terra en terme de Rebollet, les quals afronten amb l'heretat d'en Peñafiel, amb un camí, amb la marjal i amb l'heretat d'Huguet, etcètera. Fou feta la carta a Rebollet, el 9 de gener de l'any del Senyor 1242 [de l'Encarnació; any 1243 de la Nativitat]. // Sig[+]ne de Carròs, senyor en Rebollet, que açò lloem, i preguem que ho signen els testimonis: sig[+]ne de Joan Ferrer, capellà; signe d'Huguet; signe de Sanxo de Alquézar; signe d'Alonso; signe de Bertran, notari públic de València, que açò escrigué. Sig[+]ne de Jaume Puig, notari públic de Xàtiva, testimoni. // Sig[+]ne de Magí Martí, notari públic de Xàtiva [autor de la còpia del 1274].

L'assistència com a testimoni d'un notari de Xàtiva seria a petició del beneficiari. Els mercedaris estaven establint allí un convent (1251). La datació documental, com era habitual en temps de Jaume I, remet a l'any de l'Encarnació 1242, que discorria –si comptem per anys de Nativitat– del 25 de març del 1242 al 24 de març del 1243. Si en Carròs desapareix de la documentació reial pels anys 1240-1243 és, segurament, perquè es trobava a Rebollet –com diu el document– organitzant la reconstrucció del terme, després del desastre del 1239, i proveint un primer “encastellament” de colons cristians: els castellans Peñafiel i Alonso; els catalans Huguet, frare Arnau (mercedari) i Joan Ferrer (aquest segon, capellà; així que ja existiria una capella o església parroquial de Santa Maria per Nadal del 1242 o Cap d'Any del 1243); l'aragonés Sanxo de Alquézar i potser algun altre. El document el redactà un notari de València, Bertran, que potser treballaria al servei del noble almirall, i les heretats repartides s'estenien entre el castell i la marjal, entre els actuals termes de la Font d'en Carròs i d'Oliva. Dues jovades per cada heretat, és a dir, 72 fanecades, és un lot molt similar al que solia repartir el rei en terra de reialenc. En conjunt, es repartirien unes 720 fanecades.

L'església parroquial de Rebollet (la més antiga de la comarca, juntament amb la de Bairén, traslladada després a Gandia) estava dedicada a “Sancta Maria”. La codedicació a Sant Nicolau de Bari –en virtut d'una capellania instituïda per

Joana d'Arenós, muller de Nicolau Carròs i cunyada de l'almirall Francesc³⁷⁹ – data del 1332.³⁸⁰ Era un recinte rectangular de tradició romànica, segons antigues descripcions,³⁸¹ articulat en nau central i dues de laterals.³⁸² Formava un rectangle de 160 vares valencianes quadrades (uns 130 m²) de superfície,³⁸³ el que vol dir que podria tenir per dimensions uns 16 x 8 vares (14,5 x 7,25 m). En el segle XIII no lluia cap espadanya ni campanar. Un document del 1267 esmenta la torre de la Campana i la “plaça” de l'Església:³⁸⁴ hi hauria un sol carrer, de sis cases per galta, acabat en replaça. El repic de campanes, com cantaven els poetes arabovalencians exiliats a Tunísia, havia reemplaçat, al Rebollet, la crida del muetzi a l'oració.³⁸⁵ En el segle XVI es parla ja d'una espadanya apta per a dos senys.

La Mare de Déu de Rebollet és una preciosa talla romànica de la fi del segle XII (o, a tot estirar, del primer terç del XIII), que romangué al castell fins el 1598, quan la baixaren a la Font. Des del 1601 es custodia a Oliva.³⁸⁶ Està tallada en fusta

³⁷⁹ Com consta en AHNOB, Osuna, C. 597, D. 6 i D. 10-11, a més de CP. 128, D. 20, València, 11 de setembre del 1382, Venda judicial de la baronia de Rebollet i Oliva a Ramon de Riu-sec.

³⁸⁰ Segons FABIÁN Y FUERO, Francisco, *Relación hecha en virtud de la Real Orden de Su Magestad, de 18 de abril de 1790, que contiene los quatro partidos de que se compone el Arzobispado de Valencia* [remesa al ministre Floridablanca, 1791], Manuscrit de la Biblioteca del Ministerio de Asuntos Exteriores (Madrid), núm. 35; còpia del “Districte de Sant Felip” existent a l'Arxiu Històric Municipal de Xàtiva, Fons José López Sellés, 53/1-2, f. 431r. No obstant això, en diferents documents del segle XIV continua parlant-se de l'església de Santa Maria en referència a la del castell (la d'Oliva estava dedicada llavors a Sant Francesc). Vegeu AHNOB, Osuna, CP. 128, doc. 19, Oliva, 1333; AMV, Notal d'Antoni Cortés, mà 1a, any 1375, citat per ALIAGA, Joan – TOLOSA, Lluïsa – COMPANYY, Ximo (eds.), *Documentos de la pintura valenciana medieval i moderna*, Universitat de València, València, 2005, vol. 1, doc. 360, p. 229.

³⁸¹ AHNOB, Osuna, C. 610, D. 41 (sign. ant. D. 11), Part d'una informació de testimonis sobre el terratrèmol del 1598 i sobre els seus efectes al castell i a l'església de Rebollet. Vegeu també ÀNGEL, fray Conrado (O. F. M.), *Datos para la historia: 1) Villa de Fuente-Encarroz; 2) El monasterio de Santa María del Pino, de Oliva*, Mecanoscrit de l'Arxiu Parroquial de la Font d'en Carròs, 1950, pp. 6-7.

³⁸² Quan s'avaluen els danys del terratrèmol del 1598, es parla també d'un porxe de “tres seccions” annex a l'església, potser a la banda de davant. Vegeu ESTEVE, A., «El castillo de Rebollet», p. 77.

³⁸³ ESTEVE BADÍA, Antonio, «El castillo de Rebollet», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 1, pp. 69-71 i 77-78 (p. 70).

³⁸⁴ AHNOB, Osuna, CP. 128, D. 19 (document del 1333 que inclou un altre anterior, del 1267).

³⁸⁵ PIERA, Josep, *El paradís de les paraules. Història i poesia a l'Orient d'al-Àndalus, segles XI-XIII*, Edicions 62, Barcelona, 1995.

³⁸⁶ La bibliografia sobre imatge és abundant: SOLER D'HYVER DE LAS DESES, Carlos, «La imagen de la Virgen del Rebollet de Oliva», dins MESTRE, Antonio (coord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València, 1978, pp. 367-376; FERRER PASTOR, Francesc, «La Mare de Déu del Rebollet. “Vos aureu bé y llealment, sens frau algú... i fareu justícia”», *La Font d'en Carròs en festes*, 1995, pp. 87-95; CASTELL BOMBOÍ, José, *Santa Maria del Rebollet, patrona canònica de la ciudad de Oliva*, Colomar, Oliva, 2000; INEBA TAMARIT, Pilar, «Estudi analític de la Mare de Déu del Rebollet», *Cabdells*, 2, Oliva, 2000, pp. 127-132; CEBRIÁN, Enriqueta, «La restauració de la Mare de Déu del Rebollet», *Cabdells*, 2, Oliva, 2000, pp. 113-126; PARRA IBIZA, F., «Una cobla del segle XVI dedicada a la Verge del Rebollet», *Oliva en festes a la Mare de Déu del Rebollet*, Oliva, 2004, pp. 34-42; PELLICER ROCHER, Vicent, *Història de l'Art de la Safor (segles XIII-XVIII)*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, 2007, pp. 55-57; MORERA, Vicent – CARDONA, Alejandro, «Història del culte a la Mare de Déu del Rebollet», *Cabdells*, 12, Oliva, 2014, pp. 67-102.

de bedoll. Fa uns 38 cm d'alçada per 15 cm d'amplada, i representa la Mare de l'Altíssim alletant son Fill. Hi ha dues hipòtesis versemblants sobre la procedència de la icona: [1] ¿la podria haver desat al castell el fundador de la “pobla” cristiana de Rebollet, En Carròs, que l'hauria duta abans com a marededéu de campanya o de vaixell?³⁸⁷ O [2]: ¿Podria haver-la duta pel 1240 en Sanxo de Alquézar, per ser Alquézar (el Samontà de Barbastre, Aragó nord-oriental) país de bedolls? I també perquè, segons constata Carlos Soler d'Hyver, la patrona canònica d'Oliva té un aire a les talles romàniques coetànies venerades entre Lleida i Osca.³⁸⁸

De fet, el culte a la Verge Maria de la Llet –la *Galactotrofusa* de les icones bizantines– era rar a la Península Ibèrica en aquell temps.³⁸⁹ Això no obstant, relativament prop d'Alquézar, a l'ermita de la Mare de Déu de Rigatell, de Betesa, hi hagué un frontal d'altar del començ del segle XIII, conservat ara al Museu Nacional d'Art de Catalunya, on es plasma pictòricament un Verge Maria de la Llet molt similar en tots els aspectes a la de Rebollet.³⁹⁰ No gaire lluny d'Alquézar i de Betesa, trobem la deteriorada marededéu del monestir de Santa Maria d'Obarra (Calbera, municipi de Beranui, a la Ribagorça), amb corona circular, com la d'Oliva, i un tractament semblant de celles, ulls i nas. El cap de l'aragonesa (datada en la fi del segle XII) és una mica més estirat o estilitzat que el de la valenciana, i les seues dimensions dupliquen les de la patrona d'Oliva.³⁹¹ L'anàlisi metrològica –un altre factor a tenir en compte– estira també cap a un més que probable origen aragonés de la talla de Rebollet. A l'Aragó medieval s'emprava

³⁸⁷ SOLER D'HYVER, C., «La imagen de la Virgen...», p. 373, observa darrere de la imatge “una plancha de hierro, sujeta a la madera con cuatro clavos y de la que sobresale una anilla” i dedueix: “esta debió ser utilizada, o para su transporte durante los combates [...], o para asegurarla a un determinado lugar en circunstancias difíciles”, com una Mare de Déu de la Batalla, de la fi del segle XIII, conservada a València. TRENS I RIBAS, Manuel, «Informe sobre la imatge de la Verge de Rebollet», *Sant'Ana*, 66-69, Oliva, març-juny 1968, p. 13, pensa que l'anella o argolla serviria per a mantenir subjecta la imatge a algun retaule.

³⁸⁸ SOLER D'HYVER, C., «La imagen de la Virgen...», p. 374.

³⁸⁹ El mateix autor, p. 372, en posa sols tres exemples: la Mare de Déu de la sagristia de Puigcerdà, la de la Poble de Claramunt (Catalunya) i la de Betesa (Aragó). A València, abans del segle XV, sols es coneixen la Mare de Déu alletant de la pica baptismal de Sant Feliu de Xàtiva, obra de gironins, i la patrona d'Oliva.

³⁹⁰ La relació amb aquest frontal ja l'establí SOLER D'HYVER, C., «La imagen de la Virgen...», p. 372. Vegeu la fitxa del MNAC en [<https://www.museunacional.cat/ca/colleccio/frontal-daltar-de-rigatell/anonim-catalunya-arago-taller-de-la-ribagorca/035701-000>].

³⁹¹ CALVERA NERÍN, Enrique, «La imagen románica de la Virgen de Obarra», dins *Museo Diocesano Barbastro-Monzón*, 1 d'abril del 2016 [<https://museodiocesano.es/2016/04/01/la-imagen-romantica-de-la-virgen-de-obarra/>].

de patró el *cobdo* o *coudo* de 2 pams (38,4 cm),³⁹² d'on derivarà la ulterior vara de 4 pams. La icona d'Oliva fa 1 colze aragonés d'alçada per 2/5 d'amplada. A més, es tracta d'una de les mostres d'art escultòric religiós més antigues del País Valencià, juntament amb el Crist del Salvador de València.³⁹³

Després d'organitzar el primer assentament de cristians a Rebollet, En Carròs assistí a les negociacions del tractat d'Almistrà (el Camp de Mirra, 26 de març del 1244), on Jaume I d'Aragó i el príncep Alfons, futur Alfons X de Castella, fixaven en la línia Biar-Busot la frontera meridional del nou regne de València.³⁹⁴ El rei apreciava molt l'opinió de l'expirata genovés: "e no haguem ab nós sinó en Guillem de Montcada, e el mestre de l'Espital, e N'Eixemèn-Peres d'Arenós, e En Carròs".³⁹⁵ També participà Carròs al setge de Xàtiva i en les converses amb el savi al-Mufàwwiz (10 de maig del 1244) que permeteren pactar el lliurament pels musulmans del castell xativí dit "menor", amb la promesa de retre les claus del Castell Major al cap de dos anys (per al maig del 1246).³⁹⁶

En juny del 1244, Carròs aplegaria tropes per a assetjar la decadent *madîna* de Dénia, governada per l'alcaid Yâhya Abû-l-Husayn.³⁹⁷ L'arqueologia demostra que dins les restes arquitectòniques andalusines a penes es troben restes d'eixovars domèstics o d'objectes personals.³⁹⁸ Tot fa pensar que la rendició de Dénia, com la de València del 1238, degué ser pacífica i pactada; sense descartar, però, algun incident o acció de captura de musulmans per a vendre'ls al lucratiu i actiu mercat mediterrani d'aleshores. Cal pensar en un pacte fet per Carròs, en nom de Jaume I, amb els habitants de Dénia, que partiren pacíficament cap a l'exili; més que en

³⁹² Amb escasses variacions locals, aquest colze s'oficialitzà com a patró únic per a tot el regne en el fur «De los pesos y medidas del reyno» aprovat en les corts de Montsó del 1553.

³⁹³ Segons SOLER D'HYVER, C., «La imagen de la Virgen...», p. 375. Vegeu també PELLICER, V., *Història de l'Art...*, pp. 55-61.

³⁹⁴ MIRET, J., *Itinerari de Jaume I...*, p. 168.

³⁹⁵ SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, p. 130 (Crònica de Jaume I, cap. 343).

³⁹⁶ *Ibidem*, p. 133. Aquesta constatació fa inviable la data de l'11 de maig del 1244, proposada pels cronistes del segle XVI per a la caiguda de Dénia. Vegeu CHABÁS, R., *Historia de la ciudad...*, p. 242, n. 1. Tampoc no encaixa bé amb la documentació que seguidament comentarem la de juliol del 1244 proposada per ESTAL, J. M. del, «Vicisitudes del reino taifa...», p. 56.

³⁹⁷ ESTAL, J. M. del, «Vicisitudes del reino taifa...», p. 54.

³⁹⁸ Vegeu «Una investigación detecta 7 'hoteles' de época islámica en Dénia, más que en ninguna otra ciudad del país», *La Marina Plaza*, Dénia, 10 de febrer del 2020 [<https://lamarinaplaza.com/2020/02/10/una-investigacion-detecta-7-hoteles-de-la-era-islamica-en-denias-mas-que-en-ninguna-otra-ciudad-del-pais/>].

una conquesta violenta o assalt per la força, com l'inventat fantàsticament pels cronistes del segle XVI, sense fonament documental. El fet és que Dénia, capital de la rica taifa del segle XI, quedà buida i enderrocada, i costà molt de repoblar i de recuperar com a espai agrícola i mercantil: com a font de renda feudal.

A la mateixa comarca de la Marina, els castells d'Ambra (Pego), l'Ocaive, etc., se sotmeteren per pactes que permeteren, és clar, mantenir-hi la mà d'obra musulmana en la majoria de les contrades. Així, les valls romangueren poblades pels mateixos musulmans que les habitaven, súbdits ara de Jaume I; segurament per pactes signats amb el senyor de Rebollet i els seus nebots, documentats com a ajudants o lloctinents seus. La resta del que s'ha escrit sobre *el asalto* de Dénia (Escolano diu que “vino don Pedro Carroz a meterles sitio con el exercito” i relata escaramusses novel·lesques, amb moros traïdors i donzelles deshonrades per un xeic luxuriós...³⁹⁹) cau en el terreny de la literatura, que pretén suplir un inquietant silenci documental, un silenci que s'estén a les cròniques reials.

La pregunta és: desplaqué a Jaume I la despoblació de *Dâniya* acordada per Carròs...?⁴⁰⁰ Pensem que la vila valenciana de Dénia no es consolidaria com a tal fins al 1304.⁴⁰¹ Segurament, el monarca, escarmentat per la relativa despoblació i empobriment dràstic de Mallorca –on tots els moros foren venuts com a esclaus⁴⁰²–, hauria preferit mantenir bona part de la població aborígen de Dénia, a l'extens raval de la medina, a fi que la vila esdevinguera una font de rendes per al seu tresor. D'ací que preferira el rei oblidar aquest assumpte i no parlar-ne, en absolut, al *Libre dels feits*, a diferència de la rendició de Bairén o altres episodis exitosos, protagonitzats directament per ell. Tampoc no caldria descartar que, en els operatius de desallotjament de les cases de Dénia, producte d'un excés d'afany de lucre, es produïra la captura i la venda d'algunes partides d'esclaus per part de

³⁹⁹ ESCOLANO, G., *Década primera...*, vol. 4, ll. 6, cols. 129-131.

⁴⁰⁰ Jaume I havia pactat amb Zayyân (Bairén, 1240) no ocupar Dénia fins a setembre del 1245, però aquest pacte ara, amb Zayyân absent, mancava de sentit. Vegeu GUICHARD, Pierre, *Al-Ándalus frente a la conquista cristiana: los musulmanes de Valencia (siglos XI-XV)*, Universitat de València, València, 2001, p. 567.

⁴⁰¹ Si el 1245 la Vila s'havia establert dins del l'Albacar del castell (“la Vila Vella”), a partir del 1304 es traslladarà la Vila Nova al recinte baix del pla, denominat el Raval. Vegeu GUICHARD, P., *Al-Ándalus frente a la conquista...*, p. 275.

⁴⁰² FERRER, Antoni, «Los cautivos en la conquista de Mallorca. Septiembre de 1229-julio de 1232», *Imago temporis. Medium Aevum*, 13, Lleida, 2019, pp. 373-395.

Carròs i del seu nebot Andrèolo della Volta o de Flix. Ho diem perquè, anys després (el 1257, coincidint amb el retorn de Flix a la corona), Carròs i Andrèolo obtindrien una absolució reial per aquesta implicació en la “venta dels moros de Dénia”.⁴⁰³ Ara bé, aquesta captura podria haver-se produït el mateix any 1257, i no a Dénia, sinó en terme de Dénia, quan al-Àzraq s'alçà en armes.

L'única cosa que sabem certa és que, després de la capitulació de Xàtiva (22 de maig),⁴⁰⁴ Jaume I es desplaçà a Ondara i, assistit pel mateix Carròs, començà a repartir cases i terres de Dénia (6 de juny del 1244).⁴⁰⁵ El senyor de Rebollet s'havia apropiat d'un extens hort periurbà que feia cantó amb la drassana, la meitat de la qual correspongué als templers (17 d'agost).⁴⁰⁶ Aquesta i altres possessions importants de Carròs a Dénia indiquen la seua participació com a cap de l'exèrcit que sotmeté la població. Mentre Dénia es transformava en botí, “los ciento homnes pobladores de Bayrén” (100 colons allotjats al castell i albacar de Bairén, esperant la fundació de Gandia, que seria el 1249⁴⁰⁷) havien pres possessió d'heretats expropiades a moros, entre el riu d'Alcoi i Piles, i es familiaritzaven amb el centenari sistema de reg: partidors, fils, organització de la tanda...⁴⁰⁸

Jaume I dirigí llavors l'episodi final de la conquesta, el setge de Biar (setembre del 1244-febrer del 1245), al qual sembla que assistí també Carròs, perquè després acompanyà el rei a València (se'l cita en un document del 14 de febrer del 1245⁴⁰⁹). El rei i l'almirall tornaren en acabant al sud i establiren campament a la vall de Laguar, de mitjan mes de març a mitjan mes de maig, amb

⁴⁰³ ACA, Cancelleria reial, reg. 9, f. 39r, publicat per CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime I en Lérida, 1257. Indulto a Carroz y a su sobrino Anderuolo de las penas por la venta de unos moros de Denia», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, pp. 324; BURNS, Robert I., *Els fonaments del regne croat de València. Rebel·lió i recuperació, 1257-1263. Diplomataris del regne croat de València. Els documents registrats del seu conqueridor, Jaume I, 1257-1276. II: Documents 1-500*, 3 i 4, València, 1995, doc. 38, pp. 60-61.

⁴⁰⁴ VENTURA CONEJERO, Agustí, «La capitulació de l'alcaid de Xàtiva, Abú Béquar Banu Isà, al rei Jaume I», *Crònica de la XX Assemblea de cronistes oficials del regne de València*, València-Muro, 1994, pp. 451-469; reed. en *Llibre de la fira d'agost*, Xàtiva, 1994, pp. 18-25.

⁴⁰⁵ AHN, Ordes Militars, Pergamins, carpeta 481, núm. 77R; MIRET, J., *Itinerari de Jaume I...*, p. 169.

⁴⁰⁶ ACA, Cancelleria reial, Pergamins, Jaume I, núm. 960; publicat per Roc Chabàs en *El Archivo*, 1888, p. 350. Vegeu també CHABÁS, R., *Historia de la ciudad...*, pp. 247-248, n. 2.

⁴⁰⁷ També a Oliva, com s'ha vist, fou abans la vida en el castell i després la baixada al pla. I a Pego, on el castell d'Àmbra serviria de refugi als escassos colons cristians abans de la fundació de la vila, el 1279.

⁴⁰⁸ CHABÁS LLORENS, Roque (ed.), *Distribución de las aguas en 1244 y donaciones del término de Gandía por Jaime I*, Tipogr. de Francisco Vives Mora, València, 1898, p. 1; CASTILLO, J., *Els conflictes de l'aigua...*, p. 30.

⁴⁰⁹ La confirmació dels béns d'Abú Zayd. Vegeu GUICHARD, P., *Al-Ándalus frente a la conquista...*, pp. 569-570.

la intenció d'organitzar la custòdia dels castells de la Marina i la repoblació de Dénia.⁴¹⁰ El 9 de maig, conclosa l'assignació d'heretats, el rei afavorí els primers deniers “valencians” amb franquesa de peatge, lleuda, pes i mesura, per a fomentar l'economia local. Foren testimonis d'aquesta concessió l'infant Pere de Portugal; l'infant Pere, hereu de la corona; Pere d'Atrossillo i el nostre *Carrocius Alaman*.⁴¹¹ A Laguar el rei pactà amb el vassallatge del *wazîr* Ibn Hudhayl al-Àzraq, cabdill de les valls de Gallinera, Ebo, Alcalà, etc. (15-16 d'abril del 1245⁴¹²). Després d'això Carròs se'n tornà a València, on se'l documenta en maig.⁴¹³

Per a continuar amb l'arranjament de la nova Dénia, Jaume I creà per a Carròs el que Pierre Guichard denomina “el proconsolat” de Dénia i la Marina: delegà en l'almirall l'assentament de colons a la zona i el control de molts castells durant els anys 1245 al 1258.⁴¹⁴ El document que l'autoritzava (València, 4 de febrer del 1246) li permetia repartir tota mena d'immobles al terme de Dénia.⁴¹⁵ Traduïm ací al valencià el document:

Coneixerà tothom com nós, Jaume, per la gràcia de Déu rei d'Aragó, Mallorca i València, comte de Barcelona i d'Urgell, i senyor de Montpeller, per nós i els nostres, donem llicència i lliure potestat a vós, Carròs, senyor de Rebollet, per a dividir i donar les cases, banys, obradors, forns, molins, horts, alfòndecs, i tota la terra del terme de Dénia, així com a vós millor pareixerà convenir. Tot allò, doncs, que per vós hi serà disposat, per nós i els nostres ho lloem, concedim i confirmem, i volem que tinga per sempre ferma. // Dada a València, el 4 de febrer de l'any del Senyor 1245 [de l'Encarnació, que és el 1246 de la Nativitat]. // Sig[+]ne de Jaume, per la gràcia de Déu rei d'Aragó, etc. Sig[+]ne de Guillem Escrivà, qui per manament del rei feu escriure aquestes coses al lloc i en el dia i any adés nomenats.

⁴¹⁰ Ibídem; MIRET, J., *Itinerari de Jaume I...*, p. 171-173.

⁴¹¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 9, ff. 17r/v; CHABÁS, R., *Historia de la ciudad...*, p. 241.

⁴¹² GUICHARD, P., *Al-Ándalus frente a la conquista...*, p. 570.

⁴¹³ Els dies 9 i 29, amb l'infant en Pere. Vegeu SOLDEVILA, Ferran, *Pere el Gran. Primera part: l'infant*, Institut d'Estudis Catalans («Memòries de la secció historicoarqueològica», 48/1), Barcelona, 1995, p. 37.

⁴¹⁴ GUICHARD, P., *Al-Ándalus frente a la conquista...*, p. 571.

⁴¹⁵ Ibídem, p. 567; AHMD, Llibre dels Privilegis de la Ciutat, doc. 7, f. 11r; publicat per CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «Licencia dada a Carroz para hacer el repartimiento de Denia», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 1, p. 120.

En juliol, Carròs acompanyava el rei a Xàtiva i, entre agost del 1246 i juny del 1247, a València.⁴¹⁶ Es produí llavors la rebel·lió dels musulmans indígenes, capitanejats per al-Àzraq, contra els abusos de catalans i aragonesos. En la tardor del 1247, els moros assaltaren els castells de Gallinera, Serra, Pego, Penàguila, Llutxent, etc. Carròs reforçà Rebollet i cooperà amb el rei en els operatius bèl·lics, com el setge de Llutxent (març-abril del 1248), que conduïren a la derrota dels musulmans. El 6 de gener del 1248 el rei havia decretat una expulsió dels sarrains del regne que fou selectiva: es buidaren Xàtiva, els nuclis urbans i els llocs estratègics, per a planificar la fundació de viles i pobles reials (Ontinyent, Albaida, Llutxent, Gandia...), on s'instal·laren cavallers i peons que havien participat en la guerra (1248-1249). En cas d'haver diverses alqueries en un terme, la tercera part es despoblava per a facilitar l'apropiació per part dels cristians. La resta d'alqueries romangueren poblades, però els moros perderen la propietat de la terra i passaren a ser mitgers dels beneficiaris cristians del repoblament jaumí.

Carròs es trobava a València en juny i juliol del 1248,⁴¹⁷ i efectuà nous viatges entre Dènia, Rebollet i València, on se'l documenta el 25 de març i el 2 d'agost del 1249,⁴¹⁸ mentre observava la fundació de la vila de Gandia. Procuraria ell també assentar uns 40 colons cristians a l'alqueria d'Oliva. La transformació del solar de l'alqueria de Qandîyya⁴¹⁹ en vila, preparada des d'abril del 1248 amb donacions de terres, sembla que no es feu efectiva fins als mesos de juny-agost del 1249. El 13 d'agost el rei signà una mena de carta de poblament amb un nombrós col·lectiu de nouvinguts: 45 beneficiaris –d'un total previsible de 100– que reberen casa a Gandia i tres jovades d'horta.⁴²⁰ El procés culminà el 1253, amb un privilegi on el rei es referia a 'la vila de Candia, que nós férem plantar i edificar per al culte de Déu i la defensa de la cristiandat': "ville de Candia, quam nos, ad cultum Dei et defensionem christianitatis hedificari fecimus et plantari."⁴²¹ El verb *plantar*

⁴¹⁶ MIRET, J., *Itinerari de Jaume I...*, pp. 180-181 i 188; ARV, Pergamins de Jaume I, núm. 36, València, 13 de juny del 1247.

⁴¹⁷ MIRET, J., *Itinerari de Jaume I...*, pp. 191 i 193.

⁴¹⁸ *Ibidem*, pp. 193 i 195.

⁴¹⁹ Una alqueria amb torre annexa, a l'antic alteró i solar actual del Palau Ducal. Vegeu MIRET, C. – OLASO, V., «Vila, Raval i Vilanova...», p. 800.

⁴²⁰ Vegeu SOLER, A., *La Safor. Història i geografia...*, pp. 183-184.

⁴²¹ AHMG, BE, C. 21, D. 12 (Fons Antoni Martí, doc. 1).

al·ludeix a la traça de carrers ortogonals, amb solars de nova planta, sobre l'alqueria arrasada; com es dedueix que succeí també a Oliva.⁴²²

Per a la fundació d'Oliva no disposem de documentació directa, pel fet de ser un assumpte particular del senyor de Rebollet, però sí d'indicis indirectes. En primer lloc, hi ha l'assignació de 'l'alqueria de Mediona i la d'Elca, com a heretat a perpetuïtat' ("Carrocus: alqueriam de Mediona, et de Elcha, per hereditatem imperpetuum") el 13 de febrer del 1249.⁴²³ A continuació ve la concessió (17 de febrer) de les terres que l'alcaid de Xàtiva, Ibn 'Isâ', havia posseït abans de la conquesta a l'àrea de Rebollet i Oliva. Aquestes terres s'atorgaven a Carròs –cal entendre que com a recompensa per la cooperació en la derrota d'al-Àzraq– en franc alou, lliures de càrregues, com consta en el *Repartiment*:

Per nós i els nostres successors, donem i concedim a vós, Carròs, fill del comte Alamany, i als vostres successors, a perpetuïtat, tota l'heretat erma i poblada que l'alcaid de Xàtiva i son pare posseïen i tenien, o devien tenir per alguna causa a raó, en els termes de Robolé[n] i de Mediona i d'Oriba. I us concedim que aquesta heretat la tingueu vós i els vostres successors i a favor de qui vulgueu, a excepció de clergues i eclesiàstics. Dat a València, a 17 de febrer, any del Senyor 1249.⁴²⁴

Lògicament, no serien terres per a treballar-les el cavaller directament, sinó, amb tota probabilitat, per a assignar-les a pobladors. Això explica que, tant a Oliva com a Elca, es documenten llauradors cristians més avant. El 28 de maig, estant a València (on hem vist que se'l documenta en març i agost), el mateix Carròs obtenia llicència reial per a realitzar vendes d'heretats a Dénia, una altra fundació de la qual s'ocupava per delegació reial.⁴²⁵ Carròs posseïa a Dénia, almenys, una

⁴²² Aquesta destrucció d'alqueries per a "plantar" al costat o al damunt un poblat d'estil occidental, era habitual aleshores. Vegeu TORRÓ, J., «El urbanismo mudéjar...», p. 538.

⁴²³ FERRANDO, A. (ed.), *Llibre del Repartiment...*, p. 283, assentament núm. 2996.

⁴²⁴ *Ibidem*, 2816. L'original en llatí diu: «Per nos et nostros, damus et concedimus vobis, Carrocio, filo comitis Alamandi, et vestris, imperpetuum, totam hereditatem heremam et populatam quam alcaidus Xative et pater suus habebant et tenebant, vel habere debebant aliqua causa vel ratione, in terminis de Robolé[n] et de Mediona et de Oriba. Quam hereditatem habeatis vos et vestri per alodium proprium, franchum et liberum, imperpetuum, ad omnes voluntatis vestras et vestrorum cuicumque volueritis faciendas, exceptis clericis et viris religiosis. Datum Valentie, XIIIº kalendas marti anno Domini Mº CCº XLº nono». En l'arxiu dels Centelles es trobava una còpia en pergami d'aquesta donació. Vegeu AHNOB, C. 597, D. 65 (sign. ant. D. 2/18), El document original no s'hi troba: sols la coberta amb la ressenya del pergami perdut. La mateixa signatura, D. 65, inclou un trasllat del document, de l'any 1817.

⁴²⁵ CHABÁS, R., *Historia de la ciudad...*, p. 243.

renda anual de 1.000 besants d'argent, procedents dels ingressos de la nova batlia deniera, “per mare et per terram”;⁴²⁶ més les cases que foren de l'alcaid Abû ‘Abdallah ibn Maymûn, situades entre la Drassana i les cases de Zayyân, i l'immens hort o *riyâd* que havia pertangut a Hamad ibn Bakr ibn al-Kuhl, entre el Raval i la Ràpita.⁴²⁷ A València, el senyor d'Oliva es beneficià també de la donació, entre altres béns, d'un gran hostel, l'alfòndec d'Alcàmar.⁴²⁸ És poètic, el nom: *al-funduq al-Qamar*, ‘l'hostal de la Lluna Plena’.

Per notícies documentals posteriors (la cessió de béns que havien sigut d'En Carròs per Alfons I, el 1287),⁴²⁹ sabem que el gran hort o Real d'En Carròs s'estenia extramurs del Raval de Dénia (“Regale nostrum que fuit nobile Carroci, quod est extramuros Ravallis Denie”). Afrontava amb un camí i amb una heretat del rei, de quatre jovades, i s'allargava “als peus dels tossals que van del Montgó fins a Orimbloi, i fins a les terres que pereixen vora mar” (“ab partibus montibus de Mongob usque ad Orombloy, et usque ad terras que pereunt ab litus maris”). La venda incloïa, a més, “una casa nostra i un hort nostre [del rei]..., que foren d'En Carròs, que estan intramurs de Dénia”, etc. (“domus nostras et ortum nostrum... que fuerunt domini Carroci, que sunt intus murum Denie”).

Alguns dels italians que havien servit Carròs des de temps de Sardenya n'eixiren ben recompensats. Per exemple, un tal Petruccia, que ara era cavaller i que rebé a València les “cases excel·lents” d'un antic dignatari islàmic.⁴³⁰ Tornant a la Marina Alta, el 18 d'agost del 1249, dos nebots d'En Carròs, els germans Andrèolo i Alberto de Flix, reberen un latifundi de 30 jovades (1.080 fanecades) a les alqueries de Benimasmut i Pedreguer, en terme del castell de l'Ocaive.⁴³¹ Com

⁴²⁶ A la Dénia del segle XVI, vora el port, hi havia una torre dita d'En Carròs, des d'on possiblement es controlava l'entrada de vaixells al port i el cobrament de drets mercantils. Vegeu VICIANA, M. de, *Crònica de la ínclita...*, vol. 2, p. 72. Aquesta torre es trobava vora mar i feia de fita entre l'antic fortí dels soldats de la taifa i el *real* o gran hort de Carròs. Vegeu IVARS PÉREZ, Josep, *Dénia, la ciutat i el castell. L'arquitectura militar baluardada (segles XVI-XIX)*, Ajuntament de Dénia – Universitat de València, València, 2015, p. 29.

⁴²⁷ FERRANDO, A. (ed.), *Llibre del Repartiment...*, pp. 69, 93 i 194, assentaments nùms. 808, 1109 i 2167; HINOJOSA MONTALVO, José, *Diccionario de historia medieval del reino de Valencia*, Conselleria de Cultura, València, 2002, vol. 2, p. 47.

⁴²⁸ FERRANDO, A. (ed.), *Llibre del Repartiment...*, pp. 93 i 158, assentaments nùms. 1108 i 1777.

⁴²⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 64, f. 162v, Ciutadella, 27 de febrer del 1287. Alfons el Franc dona a Guillem de Biexes el *real* que fou de Carròs I a Dénia, extramurs, i altres terres.

⁴³⁰ FERRANDO, A. (ed.), *Llibre del Repartiment...*, p. 329, assentament núm. 3326.

⁴³¹ *Ibidem*, p. 270, assentament núm. 2874.

més amunt s'ha dit, aquests eren nets paterns d'Umberto della Volta, senyor de Flix, i nets materns d'Alamanno da Costa, comte de Siracusa i pare de Carròs; a més de fills d'un desheretat Raimondino de Flix. Andrèolo –contra el qual, i contra els germans i l'avi, pledejava el pare– preferí evocar la nissaga paterna quan es feia dir Andrèolo di Alamanno (*Andreolus Alamanni*, en la cancelleria) i quan batejà un fill com Alamannetto o Alemanyet, de qui es tractarà més avant. Dels tres nebots italo-catalans, Andrèolo fou el predilecte d'En Carròs: li confià molts afers de Mallorca i València, i el regiment d'Oliva i Dènia.

La primera *intifada* o alçament d'al-Àzraq (1247-1248) havia provocat, o bé l'adhesió a la causa antifeudal, o bé la fugida, de molts pobladors sarraïns de les alqueries de Rebollet, fins al punt de deixar el terme mig erm. En Carròs es reuní amb el rei a Morella i obtingué, el 20 de gener del 1251 (de la Nativitat; any de l'Encarnació, 1250, en la datació literal del document), llicència per a poder dur cent famílies de colons musulmans al terme de Rebollet.⁴³² Al nostre parer, una part d'aquestes famílies, potser una trentena, s'assentaren al voltant del que ara és la plaça del Pou d'Alzina i fundaren el Raval de la Moreria d'Oliva. Se'ls apartava del solar de la vella alqueria, ara ocupada per cristians, i del camí i de la séquia, i se'ls col·locava –perquè serviren de mà d'obra– a l'ombra del castell.

El procés de fundació del lloc cristià d'Oliva, el segon del terme, ja que Rebollet continuà habitat, consistiria a alçar un carrer de l'Abadia i una plaça de l'Església, amb unes quaranta cases, un petit temple d'arcs diafragmàtics, i una modesta casa senyorial aprofitant el clos del *hisn* o castell (el futur palau). També s'assignarien als colons les millors terres del terme: els horts (*riyâd/s*) de baix d'Oliva, vora séquia, i les hortes més fèrtils i pròximes al poble, irrigades per la séquia mare de Rebollet i els seus braços majors. Els contingents de pobladors disponibles aleshores eren ben curts, insuficients, és clar. Alqueries andalusines com Mediona, Benifarés o Benirrama no tornarien a ser habitades: hi restarien les ruïnes, els *casals*. Els cristians poblaren Rebollet, Oliva i Elca.

En gener del 1251 Carròs estava amb Jaume I a Morella, com s'ha comentat, negociant la portada de colons moros a les seues terres. En setembre era a Lleida i

⁴³² AHNOB, Osuna, C. 597, D. 66 (antic D. 2/18b), en l'extracte d'un inventari del 1552.

Tamarit; en febrer a València i en març a Xàtiva.⁴³³ En setembre, a Lleida, signà com a testimoni de l'acta on Jaume I autoritzava el trasllat dels homes de Castelló de Borriana a la Plana: la futura vila de Castelló.⁴³⁴ Degué visitar després Oliva, Carròs, per a veure com anava el procés de colonització, abans de demanar al rei la signatura d'un privilegi (Barcelona, 12 de juliol del 1252) on ratifica i especifica les condicions de la donació del terme de Rebollet i alqueries.⁴³⁵ El document (que traduïm ací del llatí al valencià) reconeix a Carròs la possessió en franc alou de tot el terme de Rebollet, on s'inclouen –entre d'altres– el castell i vila de Rebollet, i les alqueries de Beniflà, Potries, Rafelcofer, el Rabat, Oliva, Mediona, Elca, Alfadadí, Benirrama i Beni(ma)farés:

Coneixeran tots que nós, Jaume, per la gràcia de Déu rei d'Aragó, de Mallorca i de València, comte de Barcelona i d'Urgell, i senyor de Montpeller, per nós i els nostres, lloem, concedim i donem a vós, Carròs, fill del comte Alamany, i als vostres, a perpetuïtat, el castell i la vila que diuen Rebollet, i el rafal de Beniflà, i Rafelcofer, i el rafal del Rabat, i les alqueries d'Oliva i Mediona i Elca i Alfadadí, Benirrama, Benimaharés, Potries, i totes les altres alqueries i rafals que es troben dellà el terme de Gandia, tirant cap a Rebollet, salvats la vila de Gandia i el castell de Palma, i el de Gallinera i el de Pego, i els respectius termes; així com han estat atermenats i dividits i assignats [dits termes] entre Rebollet i la dita vila de Gandia, Vilallonga, i Palma i Gallinera i Pego. Així mateix, l'esmentat castell i vila de Rebollet, i Beniflà i Rafelcofer, i Rabat i Oliva, i Mediona i Elca, i Alfadadí i Benirrama, i Benimaharés i Potries, i les altres alqueries i els rafals que hi ha dins el terme adés assignat, els tingueu per alou propi, franc i lliure, amb els milloraments fets i per fer, muntanyes, plans, aigües, llenyes, forns, molins, banys, solars, pastures, herbes, entrades, eixides, rendes, termes i totes les seues pertinències, des del cel fins a l'abisme, per a fer-hi perpètuament i lliurement totes les vostres voluntats, i les de qualsevol dels vostres, tret de clergues i persones religioses.

Dat a Barcelona, el 12 de juliol de l'any del Senyor 1252. Sig[+]ne de Jaume, per la gràcia de Déu rei d'Aragó, Mallorca i València, comte de Barcelona i Urgell, i senyor de Montpeller. // En són testimonis: Hugó, comte d'Empúries; Guillem de Montcada; Ximén

⁴³³ MIRET, J., *Itinerari de Jaume I...*, pp. 209-210.

⁴³⁴ Vegeu FERRER PASTOR, Francesc, «Jaume I i el Carròs, un home de govern. La processó de les canyes», *La Font d'en Carròs en festes*, 1996, pp. 13-15; ÍDEM, *L'estima per la cultura d'un poble. Recopilació d'articles publicats a la Font d'en Carròs*, a cura de Francesc FERRER ESCRIVÀ, Denes, Paiporta, 2009, p. 152.

⁴³⁵ Se'n conserva una còpia en pergami feta a Nules el 18 d'octubre del 1428, en AHNOB, CP. 128, D. 18 (antiga carpeta 83).

de Foces; Guillem d'Aguiló; Berenguer d'Anglesola. // Sig[+]ne de Pere Andrés, que per manament del senyor rei ho feu escriure, al lloc i en el dia i any prefixats.

No s'hi inclou “la Font de Potries” –citada així en documents posteriors– perquè devia ser molt menuda; sí en canvi un rafal o heretat amb casa al Rabat (en terme actual de l'Alqueria de la Comtessa), que es despoblaria dècades després. El rei lliurava al senyor el terme de Rebollet francament i convertia el terme castral islàmic en un feu o “honor” feudal.⁴³⁶ En Carròs, per la seua banda, aprofitava aquesta possessió franca de la terra, atorgada pel rei, per a establir-la quasi tota, avantatjosament, a propietaris particulars. Aquests acceptaven les heretats a títol emfitèutic (propietat compartida entre senyor i vassall, transmissible i heretable), però franca o lliure de censos monetaris i de partició de fruits; a diferència del que podríem trobar-nos en molts racons de la Catalunya feudal, on subsistiren fins el segle XV uns “pagesos de remença” reprimits i força explotats. La franquesa era un incentiu per a atraure com fora camperols catalans més o menys aventurers a una perillosa frontera. La gratuïtat de les terres concedides a colons pel primer Carròs explica que els notaris del 1400 feren constar la condició de “franchas et liberas” d'aquestes terres en les compravendes notariales.⁴³⁷

El que interessava a Carròs i nebots, en definitiva, era tenir la terra d'Oliva i encontorns –fèrtil i irrigable com era– poblada i en òptima producció. Que hi vingueren llauradors, o vilatans que contractaren moros mitgers per a llaurar-los les heretats, era l'única garantia per a fer Rebollet econòmicament rendible. D'ací que, en contrast amb Gandia, no exigiren coses que consideraven dispensables o molestes per al veïnat, com era l'erecció d'una muralla. Quan Serafí de Centelles impulsà la seua (1529-1531), Oliva estava “sens muralla e amparo algú”.⁴³⁸ Amb capterreserres altes i portals com el de la Verge Maria seria suficient. Així mateix, és molt probable que trobaren innecessària la negociació d'una carta de poblament amb els colons. Això explica que no s'hi faça cap referència en els capítols entre

⁴³⁶ “Al extinguirse las obligaciones pecuniarias”, com diu CAMARENA, J., «De la historia de Oliva...», p. 159.

⁴³⁷ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, p. 97.

⁴³⁸ ARV, Governació, 4622, citat per PARDO, J.-F., *La guerra i els cavallers...*, pp. 28-31 i p. 162 (doc. 11 de l'apèndix).

senyors i vassalls del 1379, o que els arxivers dels ducs de Benavente i Osuna la cercaren infructuosament (1765-1773) sense poder-la trobar.⁴³⁹

Del que sí disposaven Carròs i els primers olivers, com expressa el document del 1252, era d'un terme o territori jurisdiccional que justament s'acabava d'amollonar i definir en relació amb els termes castrals veïns i, molt específicament, amb el de la flamant vila de Gandia. Beniflà era part del terme de Rebollet, per exemple, però l'alqueria del costat, Beniarjó, pertanyia a Gandia. Podem considerar, doncs, la del 1252 una data transcendental per a Oliva, perquè prompte es consolidarà aquesta com la principal població del terme, per la concentració de població cristiana i musulmana en un lloc estratègic. Sembla que durant els anys 1253 al 1255 el noble Carròs invertí esforços en la consolidació d'Oliva: se'l documenta a Xàtiva amb el rei en març del 1252 i ja no torna a aparèixer a la cort fins el mes de març del 1255, a València.⁴⁴⁰

De fet, el 1253 –convençut de la necessitat de fixar la residència entre València i Oliva– l'aprofità per a desfer-se de bona part del patrimoni que conservava des del 1230 a Mallorca. Per exemple, feu donació de l'alqueria de Mancorme Abeniara a Guillem de Sant Melió⁴⁴¹ i a Pere Mir, respectivament.⁴⁴² La major part dels altres béns els vengué a diversos particulars i al gran terratinent de l'illa, el comte Nunó Sanç. En escriptures ulteriors figuren davall l'epígraf "las honós que [Nunó] comprà d'En Carrotz". Es tractava de 60 jovades de terra repartides entre huit heretats de Montuïri i sis més de Petra.⁴⁴³ ¿En què podria haver invertit els beneficis monetaris ràpidament obtinguts d'aquestes vendes? Doncs, molt possiblement en acabaments i millores del lloc d'Oliva: casa de la senyoria, església, portals, soguejament de jovades a repartir, etc.

⁴³⁹ LA PARRA LÓPEZ, Santiago, *Història de Miramar*, Ajuntament de Miramar, Miramar, 2003, p. 195.

⁴⁴⁰ MIRET, J., *Itinerari de Jaume I...*, pp. 220 i 245.

⁴⁴¹ Parent del Pere de Sant Melió, escrivà, que redactà el *Llibre del Repartiment* de Mallorca del 1232.

⁴⁴² SOTO, Ricard, «Colonització i diferenciació pagesa a la Mallorca del segle XIII», dins GUTIÉRREZ, Miquel (coord.), *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1999, vol. 1, pp. 375-401 (p. 383).

⁴⁴³ ROSSELLÓ BORDOY, Guillem, *El Islam en las Islas Baleares. Mallorca musulmana según la «Remembrança... de Nunyo Sanç» y el «Repartiment... de Mallorca»*, Universitat de les Illes Balears, Palma, 2007, pp. 219 i 260. Es deien honors perquè havien sigut donades per Jaume I a Carròs, francament, de l'anomenada "porció reial" de l'illa.

Aquestes ocupacions explicarien un silenci documental que es rompia a Barcelona el 12 de juliol del 1256, quan el cavaller obtingué de Jaume I un privilegi de confirmació de la possessió en franc alou del “terme de Rebollet” i del “terme d’Oliva”. El pergamí original s’ha extraviat, però en conservem la ressenya d’un inventari realitzat per Alfons Salelles el 1552: “Ítem, una carta de privilegi, en sa pública forma, donat en Barcelona, *quarto idus julii* any mil dos-cents cinquanta-sis, ab lo qual lo rey en Jaume donà lo franch alou de Rebollet y son terme, y de Oliva y son terme, a Carròs, fill del comte de Alamando”.⁴⁴⁴

Es tracta de la primera menció de l’existència d’un territori compartit entre el castell de Rebollet –el terme d’Amunt– i el nou lloc de cristians, Oliva, al qual s’adjudicava el que després seria terme d’Avall de la baronia (del comtat, des del 1449). En conseqüència, hem de pensar que el procés fundacional de la pobla cristiana d’Oliva, iniciat pels anys 1249-1252, havia culminat amb èxit. També cal tenir en compte que l’any 1256 Jaume I impulsava noves fundacions cristianes al sud del Xúquer, concretament les viles reials de Bocairent i Alcoi, per tal d’afavorir el control d’un país encara poblat majoritàriament per musulmans. L’acabament simultani de la pobla d’Oliva contribuïa a aquest operatiu de reforç.

Potser per aquesta raó, el xeic dels moros de les muntanyes, al-Àzraq, derrotat el 1248, però acantonat des d’aleshores al castell d’Alcalà (la vall de Gallinera), es fixà en Carròs per a fer d’ell un ham amb el qual enganyar el monarca. “Lo Drac”, com el coneixien alguns cristians de la zona, llançà una ofensiva el 1257 i ocupà els castells de Penàguila, Pego i Rugat, en l’últim dels quals, a l’ombria de Benicadell (Aiello de Rugat, la vall d’Albaida), passà a residir temporalment. Quan Jaume I preparava contra ell una nova croada, el moro Blau escrigué a Alfons X el Savi de Castella, gendre del Conqueridor, demanant-li que hi intercedira, que volia acordar una pau. I no sols això: “ens havia dit”, recordava el rei d’Aragó, “que es volia fer cristià, e que volia pendre una parenta d’En Carròs per muller”. S’acontentaria amb 300 besants d’or anuals i una heretat de quatre jovades a Benimassot. Noces i compensacions s’havien de negociar al castell de Rugat, cap a on Jaume I acudí, per la Pasqua del 1257, i fou objecte d’una terrible

⁴⁴⁴ AHNOB, Osuna, C. 597, D. 66 (antic 2/18c), sign. F-11 de l’inventari del 1552.

emboscada –recordada en la crònica reial com “lo feit de Rogat”–, de la qual pogué escapar.⁴⁴⁵ És lògic pensar que al-Àzraq pretenguera matar dos pardals d’un tret, si tenia èxit el ‘fet’, emboscada a traïció o atemptat de Rugat. A la mort de Jaume I, s’afegiria la de Carròs –les noces eren amb una parenta seua. Tot era previst per a quan s’acostaren confiats al castell de Rugat. Ambdós, emperò, escaparien de la mort pels pèls. No sabem amb quines dificultats. El rei ho silencia... En qualsevol cas, ens consta que el monarca es mostrà terriblement indignat per haver caigut en la trampa, car “anc sarraí no ens trencà fe que ens hagués promesa”. No tardà gens ni mica a convocar un exèrcit contra el rebel. Llavors començà la segona guerra contra al-Àzraq (1257-1258), en la qual s’implicà especialment Carròs, per òbvies raons de proximitat geogràfica a la zona del conflicte.

A fi d’enganyar el rei, el xeic havia manat vendre el blat que tenia als castells, tal com li havia promés al monarca, perquè havia promés lliurar-li’ls en signar el casament amb la parenta d’En Carròs: ¿alguna neboda seua, germana dels Della Volta, senyors de Flix? Els cristians de Cocentaina informaren d’aquesta venda de grans al monarca i Jaume se’n refià: “e trobam per veritat que [al-Àzraq] venut havia son pa quant havia”. Tanmateix, el fracàs del magnicidi deixà el xeic desproveït de queviures. En cosa d’una setmana, durant el mes de juny del 1258, avançant-se a la sega del blat, els feudals aconseguiren la rendició de dotze castells rebels, inclòs el de Rugat. En aquella partida d’escacs, al-Àzraq havia sacrificat la reina –els queviures– volent donar escac i mat al rei, però perdé la jugada i s’hagué d’exiliar al sultanat nazarí de Granada després d’haver capitulat. I precisament és el 15 de juny del 1258 quan documentem junts, i a Cocentaina, Jaume I i el noble Carròs, que actua com a testimoni d’un document.⁴⁴⁶ Ambdós planejaven, en

⁴⁴⁵ Més detalls sobre aquest episodi, en SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, pp. 139-140 (Crònica de Jaume I, cap. 375): “E nos, vinent a un castell de moros que ell tenia, per nom Rogat, en trasnuitada, cuidà’ns trair: que nos no érem més de trenta-cinc cavallers, e ell donà’ns celada ab set celades de moros, e ab gran brugit de corns e d’anafils, e ballesters, que hi havia molts, e ab dargues. E si no fos que nostre Senyor nos ajudà d’ell, haguera-nos mort e confondut. E divuit crestians que hi havíem enviats que establissen una torre dellà el castell [el Castellet de Castelló de Rugat], pres-los e retenc-los”. Sobre el cabdill musulmà, vegeu, entre d’altres, MOMBLANCH Y GONZÁLBEZ, Francisco de Paula, *Al-Azraq, capitán de moros*, Alacant, 1977; LLULL, José, *Al-Àzraq, visir i senyor de la vall d’Alcalà de Gallinera*, CEIC Alfons el Vell – Unió Cultural d’Amics de la Vall de Gallinera, Gandia, 2008; GARRIDO I VALLS, Josep-David, *Al-Azraq: el cabdill andalusí que desafia Jaume I*, Denes, Paiporta, 2016.

⁴⁴⁶ AME, Pergamins (còpia autoritzada del 1332), Cocentaina, 15 de juny del 1258, Jaume I atorga protecció als ramaders de Terol. Vegeu CABANES CATALÀ, María Luisa – BALDAQUÍ ESCANDELL, Ramon, «Un

companyia d'altres cavallers, una ràpida acció d'assalt a les fortaleses principals del moro rebel –i traïdor– a fi de forçar-lo a capitular i a exiliar-se.

La implicació de Carròs i família en la defensa del Comtat –amb Jaume I– i de la Marina –per compte propi i per delegació del rei– contra al-Àzraq, explica que el personatge afluïra ara i adés en la documentació cancelleresca. El 17 de setembre del 1257, estant a Lleida el rei atorgà a Carròs, a canvi d'un préstec de 40.000 sous valencians per a finançar la guerra, la possessió vitalícia dels castells i alqueries de les valls de Laguar i Xaló.⁴⁴⁷ El senyor d'Oliva havia de mantenir les guarnicions dels castells i cobrar tribut als moros de la zona, però sense excedir-se. A continuació, en el mateix document s'inclouïen el castell i la vall de Pop, amb les mateixes condicions i una més: que 'mentre al-Àzraq romanga en terra nostra' ("dum Aladracus sit in terra nostra"), cobre per aquesta custòdia 300 besants d'argent anuals. Quan al-Àzraq fora expulsat, deixaria de cobrar aquesta paga, però retindria de per vida la vall de Pop i les seues rendes, encara que la guarnició del castell la pagaria la corona. També se li atorgava llicència per a atraure i establir en aquestes valls tots els llauradors musulmans que volguera. Heus ací la traducció del contingut íntegre del document, del llatí al valencià:

Coneixerà tothom com nós, Jaume, etc., per nós i pels nostres, donem i concedim a vós, el noble i amat nostre Carròs, senyor de Rebollet, per tots els dies de la vostra vida, els castells i les viles de Laguar i Xaló, amb totes les alqueries i rafals pertanyents a dits castells, o que deguen pertànyer, i amb els forns, molins, prats, pastures, caça, pesca, selves, boscs, terres cultes i incultes, ermes i poblades, i amb tots els seus termes i pertinences, i amb les quèsties ['imposicions monetàries'], peites, cenes, justícies civils i criminals, drets d'exèrcit i cavalcada, i les redempcions, prestacions, serveis, calònies ['multes'], herbatges, sofres, i les rendes, collites, obvencions ['aranzels'] i tots els altres drets que nós tenim allí o devem tenir i percebre de qualsevol manera o raó, per tal que useu lliurement d'això i a vostra voluntat, sense cap retenció per a nós o els nostres. De tal manera que ni a nós ni als

privilegio inédito de Jaime I para los cabañeros de Teruel», *Aragón en la Edad Media*, 20, Saragossa, 2008, pp. 139-152.

⁴⁴⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 9, f. 39r; CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime I en Lérida, 1257. Concesión a Carroz de los castillos de Laguar, Jalón y Pop», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, pp. 321-323; FERRER, Francesc, «D. Jaime I. En Lérida a 19 de septiembre de 1257, concede a Carroz los castillos de Laguar, Jalón y Pop», *La Font d'en Carròs en festes*, 1992, pp. 133-135; BURNS, R. I., *Els fonaments del regne...*, doc. 30, pp. 51-53.

nostres estigueu obligat a donar cap cosa per les guardes o tinences de dits castells; ni tampoc no exigiu immoderades peïtes, cenes, quèsties, sofres o qualsevol altres exaccions als habitants dels dits castells i els seus termes.

Ítem, per nós i pels nostres, concedim i lliurem igualment a vós, durant tota la vostra vida, el castell i la vila de Pop, amb les alqueries i els termes a dit castell pertanyents o que hi deguen pertànyer; amb els forns, molins, prats, cacera, selves, boscos, pastures, terres cultes i incultes, ermes i poblades, i totes les seues pertinences; amb les quèsties, peïtes, cenes, donatius, serveis, herbatges, calònies, sofres, justícies civils i criminals, drets d'exèrcit i cavalcada, sense cap retenció; rendes, collites i obvencions que nos tenim allí o hem de percebre d'alguna manera o raó; tot i afegint a aquesta condició el següent: que, mentre al-Àzraq estiga en terra nostra, vós tindreu, de les rendes i eixides del dit castell de Pop, cada any, 300 besants d'argent, per a la custòdia d'aquell, i la resta de rendes i collites, obvencions i d'altres drets, ens la donareu a nós i als nostres, o a qui o als qui nós hi disposem. I després que al-Àzraq haja eixit del nostre territori, vós donareu compte per sencer de totes les rendes, collites, obvencions i tots els altres drets del castell de Pop i dels seus termes, a nós i als nostres, i a qui o als qui voldrem, de manera que res us en retingueu, ans que tingueu dit castell de per vida, com queda dit. I tindreu allí per a sa custòdia i guarda tants homes com nos vulguem i convinguem amb vós. I nos i els nostres us donarem les despeses i estipendis dels mateixos. I d'aquesta manera, que vós tingueu tots els castells susdits, com més amunt s'ha dit, i mentre tingueu vida.

Per aquestes concessions, confessem nós haver hagut i rebut de vós 40.000 sous reials, de la qual quantitat restem ben pagats a voluntat nostra. Renunciem a tota excepció de qualsevol pecúnia o d'engany. Concedim també a vós el que pugueu donar i establir en el castell i les viles predites, i en les seues alqueries i termes, sols a moros i mores, les cases i heretats per algun temps o a perpetuïtat, per a utilitat i salvament de nós i dels nostres. Car nós tindrem sempre per be fetes i fermes totes les donacions i els establiments que fareu allí, amb tal que es facen per utilitat i salvament de nós i dels nostres. I després de la vostra mort, dits castells i viles, amb tots els seus termes i pertinences, tornaran a nós i als nostres lliurement. Dat a Lleida, i setembre 17 de l'any del Senyor 1257.

Uns dies després, el 23 de setembre, a Lleida, el monarca absolgué Andrèolo della Volta o de Flix, el nebot catalanolígur i lloctinent d'En Carròs, d'haver venut il·lícitament a mercaders d'esclaus el que sembla que eren uns moros de pau del terme de Dénia. El rei tractava de protegir aquests, per ser súbdits exemplars seus, enfront dels moros de guerra, seguidors d'al-Àzraq, que calia exterminar. Tanmateix, atesa l'aportació pecuniària de l'oncle, "absolvimus et definibus nobili

et dilecto nostro Carrocio, domino Rebolleti, et vobis, Andreolo, nepoti eius [...], omnem penam quam incurristis [...] racione quorundam sarracenorum de Denia quos vos, Andreolus, vendidistis”. És a dir: ‘us absolem i perdonem, noble i amat nostre Carròs, senyor de Rebollet, i a vós, Andrèolo, nebot seu [...] de qualsevol pena en la qual incorreguéreu [...] per raó d’aquells sarraïns de Dénia que vós, Andrèolo, venguéreu’.⁴⁴⁸ El mateix dia, el rei passà comptes de l’administració dels termes que Carròs havia controlat en nom de la corona des dels anys 1245-1249 (Dénia, Segàrria, l’Ocaive, Calp i Polop) i de les noves adjudicacions (Laguar, Xaló i Pop).⁴⁴⁹ Com s’observa, el fundador d’Oliva era pràcticament un *virrei* de la Marina, amb un territori que comprenia els termes de la vila de Dénia (actuals municipis de Dénia, Gata de Gorgos, Xàbia, Benitatxell i Teulada), el castell de Segàrria (els Poblets, el Verger, Ondara i Beniarbeig), el castell l’Ocaive (Pedreguer), la Vall de Laguar, el castellet de Calp (Altea, Senija, Benissa i Calp), el castell de Pop (Benigembla, Murla, Alcalalí i Parcent), la vall de Xaló (Xaló i Llíber) i el castell de Polop (Benidorm, Polop de la Marina i la Nucia).

El castell d’Ambra, fortalesa de la dècada del 1220, que controlava la vall i les onze alqueries islàmiques de Pego, el reservà Jaume I per al cavaller Arnau de Romaní. Aquest es comprometé, el 14 de maig del 1258, a mantenir dins el fortí – que havia sigut fins aleshores un bastió de la resistència antifeudal– una guarnició de deu homes i una somera, a canvi de 150 sous anuals.⁴⁵⁰ En aquells dies, entre maig i juny del 1258, Jaume I es trobava a Cocentaina dirigint el setge del castell d’Alcalà –la residència d’al-Àzraq–, quan confirmà (el 8 de juny) al cavaller Rubaldo, un dels nebots italo-catalans d’En Carròs, una venda de terres efectuada en terme de Dénia. L’interessat havia venut sis jовades de terra franca a la vall de Xàbia a un tal Raimon de Fontanes (occità?, *Raimundus de Fontanis*) per preu de

⁴⁴⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 9, f. 39v; BURNS, R. I., *Els fonaments del regne...*, doc. 30, pp. 60-61; CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime I en Lérida, 1257. Indulto a Carroz y a su sobrino Anderuolo de las penas por la venta de unos moros de Denia», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, pp. 324.

⁴⁴⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 10, f. 20v; BURNS, R. I., *Els fonaments del regne...*, doc. 39, pp. 61-62; CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime I en Lérida, 1257. Cuentas con Carroz», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, p. 323.

⁴⁵⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 10, f. 65v, *ibidem*, doc. 124, pp. 148-149. Vegeu TORRÓ, Josep, «Què va ser la fundació de Pego. Els inicis de la colonització cristiana», dins ALMELA, Joan-Miquel (coord.), *III Jornades d’Estudis Carmel Giner Bolufer de Pego i les Valls. Actes 2008*, Ajuntament de Pego, Pego, 2009, pp. 47-60 (p. 47).

120 sous, davant el notari de Dénia, Guillem Escrivà.⁴⁵¹ Com s'ha vist adés, Carròs també es trobava a Cocentaina amb el rei, pel 15 de juny, i actuava de testimoni de privilegis reials, com a membre del consell nobiliari del monarca.

Aquell estiu del 1258 s'imposà, per fi, l'autoritat reial i feudal al sud de la serra de Benicadell, entre Alcoi i Oliva, i començava un període de calma relativa (1258-1275) que ajudaria a consolidar les noves poblacions colonials.

D'acord amb el pacte d'exili signat per Jaume I amb al-Àzraq, aquest havia rebut de mans de Carròs, de les rendes de Xaló, 600 besants d'argent, abans de partir cap a Granada, l'estiu del 1258. D'aquest deute i d'altres quantitats (rendes de Dénia i Segària), tragueren comptes el rei i el cavaller a Mont-ral, el 14 d'octubre del 1259.⁴⁵² A l'any següent, el senyor d'Oliva oficià al Palau Reial de Barcelona de testimoni del contracte nupcial de l'infant Pere, l'hereu del tron, amb Constança de Sicília (28 de juliol del 1260).⁴⁵³ Recordem que Carròs era el fill del comte governador de Siracusa (Sicília), s'havia criat a l'illa i en coneixia la llengua i els costums. En documents posteriors se'l torna a relacionar amb Constança: quan Pere modificà les condicions del dret nupcial (1264), i quan convocà una reunió al Palau del Real de València en juliol del 1265 per a estudiar la crítica situació del regne del seu sogre i pare de Constança, Manfred I de Nàpols i Sicília. A la reunió assistiren el comte sícul de Collesano (Ventimiglia), preocupat perquè el papa havia investit rei de les Dues Sicílies Carles d'Anjou (febrer del 1265) i aquest es disposava a envair Nàpols.⁴⁵⁴ Manfred seria destronat per Carles i, temps després, Pere I d'Aragó conqueriria Sicília (1282) al·legant els drets de la muller.

L'activitat palatina ocupà, de fet els darrers anys d'En Carròs. Sembla que deixà les coses d'Oliva a mans del seu nebot Andrèolo. Ell, prohoms expert en afers

⁴⁵¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 10, f. 55v; ibídem, doc. 140, p. 165; CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime I en Cocentaina, 1258. Confirmación de la compra hecha por Ribaldo, sobrino de Carroz, en el valle de Jávea», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, pp. 324-325.

⁴⁵² ACA, Cancelleria reial, reg. 11, f. 154v; ibídem, doc. 267, p. 299; publicat per CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime I en Monte Real, 1259. Cuentas con Carroz sobre Denia, Jalón, Segaria y Alazrach», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, p. 325.

⁴⁵³ MIRET, J., *Itinerari de Jaume I...*, p. 303; GIRONA LLAGOSTERA, Daniel, «Mullerament de l'infant en Pere de Cathalunya amb madona Constança de Sicília», dins *I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona, 1909, pp. 232-299 (p. 265-266).

⁴⁵⁴ Ibídem, doc. 32, pp. 294-296 (any 1264); SOLDEVILA, Ferran, *Pere el Gran. Primera part: l'infant*, Institut d'Estudis Catalans («Memòries de la secció historicoarqueològica», 48/1), Barcelona, 1995, pp. 92 (1260) i 210-211 (reunió del 1265).

de govern i diplomàcia, procurà no apartar-se molt de la cort.⁴⁵⁵ El 20 de febrer d'aquest any s'esmenta Carròs de Rebollet com a creditor de la corona.⁴⁵⁶ El mateix dia, a Saragossa, el rei recorda haver-li promés que, fins que no poguera tornar-li Xaló –que tenia empenyorat a altri–, li pagaria cada any 900 besants, dels ingressos de la batlia de Gandia i del que treia el rei de l'alqueria gandiana de Pere Sabata, cavaller d'Alzira. Ara ho canviava pels ingressos reials de Dénia i Pop.⁴⁵⁷ Carròs revisava també els comptes de Gandia, que duia el recaptador, l'adés esmentat Sabata.⁴⁵⁸ L'1 de març Carròs rebé un nou pagament de la batlia reial.⁴⁵⁹ La seua implicació en gestions i finances reials li reportava bons beneficis, complementaris de les rendes agrícoles que obtindria a Rebollet.

El fill del comte Alamany –per mediació de Jaume I– havia pactat casar el seu hereu, Francesc Carròs, amb Maria Ferrandis de Terol, filla de Ferran Dies de Terol, alcaid de Castellfabib. La novençana aportà un dot de 3.000 morabatins d'or i Francesc un creix equivalent a la meitat.⁴⁶⁰ El tal Francesc moriria jove, amb posterioritat al 1267, abans que son pare i sense descendència.⁴⁶¹

Pel 1264 continuava implicat Carròs en finances de la corona i feia venda a Arnau de Romaní, senyor de Pego i Vilallonga, d'una casa que Jaume I li havia donat anys arrere a Gandia, la qual havia pertangut al difunt ciutadà de Gandia

⁴⁵⁵ Se'l documenta amb el rei a València (1261), a Girona i Barcelona (1265), etc. Vegeu MIRET, J., *Itinerari de Jaume I...*, p. 311, 312, 368 i 369.

⁴⁵⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 14, f. 9r; BURNS, R. I., *Els fonaments del regne...*, doc. 426, p. 471.

⁴⁵⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 14, f. 10r; ibídem, doc. 428, p. 473.

⁴⁵⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 14, f. 11r; ibídem, doc. 437, pp. 482-483; CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime I en Zaragoza, 1262. Asignación de cuentas a Carroz», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, pp. 325-326.

⁴⁵⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 14, f. 13v; ibídem, doc. 450, p. 497; CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime I en Zaragoza, 1262. Arreglo de cuentas con Carroz», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, pp. 326-327.

⁴⁶⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 12, f. 132v, Saragossa, 11 de desembre del 1263; CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime I en Zaragoza, 1263. Sobre la dote de María Ferrándiz, esposa de D. Francisco, hijo de Carroz», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, pp. 327-328 ; BURNS, Robert I., *Diplomatarium of the Crusader Kingdom of Valencia. The Registered Charters of its Conqueror Jaume I, 1257-1276. III: Documents 501-1000. Transition in Crusader Valencia. Years of War, 1264-1270*, Princeton University Press, Princeton-Oxford, 2001, doc. 511, pp. 32-33.

⁴⁶¹ Sembla que es produí un plet entre Carròs i la família de Maria, que demanaria la devolució del dot. El plet el sentencià l'infant Pere el 1274. També es devien diners a l'escrivà i probable procurador de Maria, Pere de Sant Climent, pels costos del judici. Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 19, f. 109r, València, 26 de febrer del 1274; CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime I en Valencia, 1273. Sobre el pago de la dote de María Ferrándiz, esposa del difunto Francisco, hijo de Carroz», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, pp. 328-329.

Joan de Mora.⁴⁶² Potser estiguera urgit de numerari per a armar una galera i acompanyar el rei a la campanya contra els musulmans de Múrcia (1265-1266), tributaris de Castella des del 1243. Aquests, el 1264, s'havien alçat en armes contra Alfons X de Castella, gendre de Jaume I, i el Conqueridor decidí conquerir el regne murcià, poblar-lo de catalans i valencians, i reintegrar-lo a Castella. La campanya permeté al vell veterà tornar a la mar, comandant diverses galeres de guerra. Els Escrivà de Dénia, concretament Andreu, germà del notari Guillem, prestaren 5.000 sous a Carròs perquè aquest, per ordre de Jaume I, armara les galeres reials a València: es dotara d'armes, remers i combatents a sou.⁴⁶³ Superada la campanya naval, el mateix Carròs apareix intervenint en el setge i la presa de la ciutat de Múrcia (2-31 de gener del 1266). En el *Llibre dels feits*, el rei d'Aragó recorda la participació en el setge del comte d'Empúries, Ramon de Montcada, Blasco d'Alagó, Jofre de Rocabertí, Pere Ferrandis d'Íxer (“nostre fill”), Guillem de Rocafull “e en Carroç, e d'altres rics-hòmens de la host”.⁴⁶⁴

Mentrestant, l'Oliva feudal, cristiana i valenciana, alçada entre les runes de la musulmana, ja era una realitat consolidada. El 16 de maig del 1265 el capítol de canonges de la catedral de València, que posseïa terres a Oliva, estableix a Ramon de Gargalla i a sa muller, Nicolaua, una parcel·la de terra al costat d'Oliva que havia sigut abans el fossar dels musulmans (“que fuit fossarium tempore sarracenorum in alcheriam vocatam Oliva”) i que comprenia unes huit fanecades d'extensió (“octo fanecatas”), és a dir, uns 6.650 m². La parcel·la afrontava amb la “sort” de Ramon Trestull (*Trestui*), anomenada “Xarea”, per ser el lloc on es trobava l'antiga mesquita extramurs, vinculada a la necròpoli; amb el camí de Pego; amb els farraginals –conreus per a alimentar bestiar– d'Arnau Garcia, amb

⁴⁶² ACA, Cancelleria reial, reg. 13, f. 174v, publicat ibídem, doc. 548, pp. 80-81; ACA, Cancelleria reial, reg. 13, f. 243v, Saragossa, 28 de novembre del 1264: “...domos quas Carrocus, dominus Rebolleti, habet in Candia, ex donacione nostra, que fuerunt Iohannis quondam de Mora, civis de Candia”, publicat ibídem, doc. 595, pp. 124-125.

⁴⁶³ Com reconeixia després el rei: ACA, Cancelleria reial, reg. 14, f. 95v, publicat per BURNS, Robert I., *Diplomatari of the Crusader...*, vol. 3, doc. 801, pp. 360-361, València, 13 d'abril del 1268. El fill de Guillem i nebot d'Andreu, Guillemó, reclamava el deute dels diners que l'oncle “mutuavit quando venimus de partibus Murcie et quos solvit pro nobis Carrocio, domino Rebolleti, racione galearum quasi dem Carrocus, de mandato nostro, in Valencia armavit”. És probable que els actuals Escrivà d'Oliva i la Font d'en Carròs descendisquen d'aquesta família d'escrivans o notaris, tan ben relacionada amb Carròs.

⁴⁶⁴ SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, p. 159 (Crònica de Jaume I, cap. 446).

l'horta de Serrera, amb un hort de Bernat Roig i amb l'hort del mateix Gargalla. El document és interessant, perquè ofereix els noms d'alguns fundadors del lloc d'Oliva, lígurs (Trestull⁴⁶⁵) i catalans (un tal Arnau Garcia, un Serrera, un Roig, un Gargalla...) immigrants al nou regne de València, on se'ls lliuraren les cases i les terres dels moros foragitats. També ens transmet la imatge d'un entorn d'Awreba dedicat al passeig i a l'oci, a l'oració i al record dels ancestres: amb mesquites i tombes amb textos en alifat, entre hortes, horts de tipus *riyâd* i farraginals regats de la séquia mare; tot això, on ara estan la plaça de l'Ajuntament i el Carrer Major. El beneficiari de l'establiment pagaria cada any a la Seu de València un cens de dos besants de bon argent, a pagar per Sant Miquel (29 de setembre). El contracte se signà a València, en presència d'Arnau de Romaní, cavaller amb cases i interessos a Gandia i Pego, el capellà Pere Astruc (dels Astruc de Palma?) i altres.⁴⁶⁶

Del 4 d'abril del 1267 és un altre escrit signat per Carròs a Gandia, on institueix una capellania –dotació econòmica per a sostenir un capellà– per a l'església de Santa Maria del castell de Rebollet. La novetat comptava amb el beneplàcit del fill d'En Carròs, el malaurat Francesc, que estaria present. El clergue havia de residir a la fortalesa i servir els pobladors, encara que dependria eclesiàsticament del rector de Santa Maria de Rebollet –aquest era el nom de la parròquia– resident ja a l'abadia nova del lloc d'Oliva, prop de l'església major de Sant Francesc.⁴⁶⁷ La dotació del capellà de Rebollet era la casa-abadia, un hort i tres jovades d'horta (108 fanecades), que se suposa que donaria a llaurar a altri a canvi d'una renda en diners o en espècie. S'especifica que la casa del capellà afrontava “in muru dicti castris et in turri campane, et in platea ecclesie”, és a dir: ‘amb el mur de dit castell i amb la torre de la campana, i amb la plaça de l'església’. Ara bé, la concessió no es feia directament al capellà beneficiari, fora qui fora, sinó

⁴⁶⁵ En la còpia del document consta *Testui*, però sembla un error de transcripció per *Trestull* o *Trastull*, cognom d'origen lligur (*trastull* significa ‘lleure’, ‘divertiment’), arribat a Oliva –segurament– en les galeres del pirata/almirall Carroccio i documentat posteriorment com Trastull o Tristull (segles XIV-XVI). Entre els Trastull/Tristull olivers del segle XV, trobem el primer catedràtic de cirurgia i apotecaria de la Universitat de València, Francesc Trastull (1502), i la mare de l'humanista Honorat Joan i Tristull (1507-1566), preceptor de prínceps de la casa d'Àustria i amic dels comtes Centelles.

⁴⁶⁶ ACV, Pergamins, núm. 2911.

⁴⁶⁷ Aquesta és l'advocació que consta en escrits posteriors; no s'explicita en aquest document.

al “rectori ecclesie Sancte Marie de Rebolleto”, mossén Pere Sanç, que nominalment detenia aquest títol, encara que residira a Oliva. El senyor transmet també la preocupació perquè se li despoble el castell i, a banda d'exigir residència personal del capellà, demana que “no pugueu eixir fora de dit castell per host, tant en temps de pau com de guerra”, en atenció als parroquians.⁴⁶⁸ Traduïm ací el contingut íntegre del document, del llatí original al valencià:

Siga conegut de tothom que nós, Carròs, senyor de Rebollet, per nós i els nostres, presents i esdevenidors, dels nostres béns i amb voluntat espontània, amb l'assentiment i voluntat expressa del nostre fill Francesc, us donem i oferim, i concedim, per Déu i la gloriosa Verge Maria, Sa Mare, Pere Sanç, rector de l'església de Santa Maria de Rebollet, i a la mateixa església, i als successors teus, a perpetuïtat, per a remei de l'ànima nostra i les dels nostres parents, per franc alou i lliure del quint, una casa al castell de Rebollet, i un hort, i tres jovades de terra en regadiu en terme del mateix castell.

Afronta dita casa amb la muralla del castell, i amb la torre de la Campana, i amb la plaça de l'Església. Aquesta donació i concessió us la donem i concedim, i fem a tu, dit Sanç, i als teus successors, rectors de l'esmentada església; amb tal condició i manera que tu i els teus successors, els rectors, a perpetuïtat, tingueu casa en dit castell i hi feu residència personal, i serviu i feu servir en l'església de dit castell així com un rector de parròquia deu servir. I tingueu, hagueu i posseïu aquesta donació i concessió amb les seues entrades, eixides i afrontacions i milloraments; amb tots els arbres de qualsevol mena que siguen; amb séquies i aigües; amb portes, finestres, sols, parets, suports, coses de dins, aspectes, trespols, guites, fonaments, i amb totes les seues pertinències, des del cel fins a l'abisme.

I no haureu de retre vós ni els vostres successors, a nos i als nostres successors, per la referida donació, cap servei, siga real o personal, al castell o fora del castell, tant en temps de pau com de guerra, així com més amunt és expressat. Així mateix, sereu exempts, lliures i immunes de qualsevol càrrega, servitud o servei per raó de la precedent donació. Fem i concedim dita donació, amb tal condició i manera, emperò, que tu i els rectors successors teus no pugueu alienar, empenyorar, vendre, ni fer establiment a cens ni de qualsevol altra manera, ni encara que siga amb l'assentiment del bisbe de València o de qualsevol altre prelat de l'Església; ans al contrari, que tot allò mencionat romanga sempre i siga, sense cap frau ni disminució, de l'església de Santa Maria de Rebollet, del rector d'aquesta.

⁴⁶⁸ AHNOB, Osuna, CP. 128, D. 19 (document del 1333 que inclou aquest anterior, del 1267).

A més d'això, volem i concedim que vós i els rectors de dita església no pugueu eixir fora de dit castell per hosts. Tostemps, ja siga en temps de pau o de guerra, estigueu-vos amb els vostres parroquians de dita església, onsevulla que siga i comsevulla que siga [...].

Fet a Gandia, el quatre d'abril de l'any del Senyor 1267. Sig[+]ne de Carròs, senyor de Rebollet, predit, que al costat d'aquesta firma preguem que signen els testimonis. Els testimonis són, doncs, Guillem de Romaní, ardiaca de Xàtiva; Marc de Soler, clergue del senyor bisbe valentí; Raimon Taló; Doménec Peris de Sollana, i Pere Mercer. Sig[+]ne de Bertran, notari públic de Gandia, que açò redactà.

La sensació de pau i tranquil·litat, pel que sembla, feia que els capellans –i potser els veïns del castell, amb l'excusa de no tenir allí servei religiós– preferiren viure al lloc d'Oliva o, fins i tot, a l'alqueria d'Elca, que estava poblada també per cristians. Del mateix any 1267, precisament, és la venda de terres del terme de Segàrria que feren el veí d'Elca Tomàs de Sallent i sa muller, na Girona, a Pere Esteve i sa muller, Ermesenda, veïns de Gandia. La venda s'escripturà en aquesta vila, per preu de 70 sous, i s'especifica que les terres venudes afrontaven amb el “riu de Laguar” i amb terres del cavaller Andrèolo Alamany, el nebot d'En Carròs (“dompni Andrioli Alaman, militis”).⁴⁶⁹ Havien pertangut a Berenguer de Sallent, pare de Tomàs, i actuà de fiador de la venda un altre dels colons catalans d'Elca, Berenguer Marc (parent dels futurs senyors de Beniarjó?).

El referit Andrèolo (“Andriolo, nepote eiusdem Carroci”) reapareix el 1268 en una concòrdia amb el bisbat de València sobre l'acapte i partició de delmes eclesiàstics, per ser ell, segurament, qui gestionava l'honor de Rebollet.⁴⁷⁰ Pel que sembla, el madur En Carròs vivia contínuament al seu palauet de València, ciutat on se'l documenta entre abril del 1268 i agost del 1273.⁴⁷¹ Allí continuava implicat en afers financers de la cort⁴⁷² i allí decidia, el 2 de març del 1269, fer donació en vida al seu fill “Carroccino” (o Carròs II, mort el 1286) de la senyoria de Rebollet,

⁴⁶⁹ Suposem que se li aplica ací el cognom “Alamany/Alamanno” per relacionar-lo amb en Carròs, encara que hem vist més amunt que era nebot per via materna (dels Della Volta senyors de Flix) i no paterna.

⁴⁷⁰ LACUESTA CONTRERAS, Alicia Helena, «*Liber instrumentorum*» de la catedral de València. Edició crítica y estudio, Tesi doctoral, Departament de l'Antiguitat i la Cultura Escrita – Universitat de València, València, 2013, p. 202.

⁴⁷¹ MIRET, J., *Itinerari de Jaume I...*, pp. 410, 427, 436, 443, 44, 451 i 485.

⁴⁷² ACA, Cancelleria reial, reg. 15, f. 99r; publicat per BURNS, R. I., *Diplomatarium of the Crusader Kingdom...*, vol. 3, doc. 839, pp. 404-405.

encara que se'n reservà l'usdefruit vitalici. La concessió la feu al convent de Sant Domingo o casa dels pares predicadors de València, davant el notari Arnau Astruc i en presència de l'infant Pere, al qual sembla que servia o aconsellava aleshores.⁴⁷³ El primogènit mascle, Francesc, havia mort (pel 1268?) i el secundogènit, Arnau, seria el segon senyor de Rebollet i Oliva (1269-1286).

No obstant això, En Carròs continuà en actiu els darrers anys de la seua vida (1269-1277). Sembla que havia renunciat a la senyoria per tal d'acompanyar el vell Jaume I a Terra Santa, en una armada que salpà de Barcelona el 4 de setembre del 1269. La prevista croada fracassà: una tempesta obligà a tornar a port quasi tota l'armada, i sols alguns vaixells arribaren a Palestina.⁴⁷⁴ Poc després, el 20 de setembre del 1270, al Palau Reial de València, el rei sentencià un plet que sostenia el de Rebollet contra els gestors de la seua "batlia de Mallorca": l'agència illenca que, per delegació de Carròs, administrava les possessions mallorquines del senyor d'Oliva. El litigi informa que les rendes mallorquines les controlava cada any Andrèolo, nebot predilecte del senyor, però aquest havia confiat en un ciutadà de València, Ramon Castellà, que resultà ser corrupte i defraudador.⁴⁷⁵

El Conqueridor havia revisat el 1270 els llibres locals del repartiment i havia trobat que hi havia encara molt pocs pobladors cristians al regne de València, raó per la qual impulsà la fundació de noves viles i pobles, a la Plana, a la Ribera i al sud del Xúquer (1271-1274). Fins ací vingueren colons procedents de Catalunya, cristians i jueus, atrets per la crida del monarca i establits en pobles de nova fundació com el d'Orimbloi, edificat el 1271 en la falda d'una lloma al sud-est de Dénia. La medina àrab de Dénia estava mig buida i ruïnosa, i era difícil de defendre en cas d'atac. Calia abandonar la vila i el raval de Dénia, conservar només el castell, i edificar una vila nova a Orimbloi,⁴⁷⁶ presidida per un castell nou de quatre torres cantoneres, que s'ocuparen de construir per a ells Carròs i els seus.

Aquest castell d'Orimbloi, destruït per a construir un xalet en el primer terç del segle passat (però conegut per fotos i gravats), ocupava el cim del tossal

⁴⁷³ AHNOB, C. 597, D. 68 (antic 2/18d), ressenya de l'inventari documental perdut del 1552.

⁴⁷⁴ GARCIA, A., *Història de la marina...*, p. 212.

⁴⁷⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 16, f. 216r/v; publicat per BURNS, R. I., *Diplomatariu of the Crusader Kingdom...*, vol. 3, doc. 1063, pp. 82-85.

⁴⁷⁶ Per a contextualitzar millor, vegeu TORRÓ, J., *El naixement d'una colònia...*, pp. 118-123.

d'Orimbloi, dit modernament tossal de Sant Nicolau, perquè els Carròs hi manaren fer a l'interior una capella-oratori dedicada a Sant Nicolau de Bari. Es trobava a 2 km de Dénia, prop de l'actual carretera de Dénia a Xàbia per les Rotes. Era un castell-palau basat en models militars aragonesos, de planta quadrada, pati central, aljub, capella i bastions prismàtics cantoners; similar al que serien després els castells senyorials de Llutxent, Montitxelvo, Castelló de Rugat, Forna o Ondara (ca. 1280-1360).⁴⁷⁷ Amb la qual cosa, pensem que Carròs concebé l'esperança de consolidar aquesta *nova Dénia* com a vila i rebre de Jaume I, en recompensa als serveis militars i cortesans de tota una vida, la investidura feudal del terme. Altrament no s'explicaria l'esforç ni la inversió, ni l'abandonament en què quedà la fortalesa quan tornà, l'any 1276, a mans del patrimoni reial.

La pobla d'Orimbloi, on vingueren jueus de Barcelona el 1271, fracassà. Es despoblaria segurament el crític any de 1276, en plena guerra contra els moros rebels. La documentació coetània parla de fugida de pobladors de viles ben murades, per pànic als sarraïns, i fins i tot de l'abandonament de pobles acabats d'edificar, com era Montaverner, fundat simultàniament amb Orimbloi i refundat de nou el 1286. Amb Orimbloi descartada, doncs, com a solució o alternativa, la vella *Dianium*, Dénia, vila i port estratègic, continuà sent una de les joies de la corona. Només heretar el tron, Pere I lliurà les claus de la "domum Orimbloy" (el document no diu *castrum*, 'castell', sinó *domum*, 'palau') a un cavaller de confiança, Pere Garcia d'Alcoi, per tal que en tinguera la "custòdia" (26 d'octubre del 1276). Es tornaria a parlar del "domum sive castrum" el 1287,⁴⁷⁸ però després de la refundació de Dénia (1304⁴⁷⁹-1313), quedà abandonat. Hi hagué un intent el 1404 d'instal·lar-hi un cenobi d'eremites, però es frustrà igualment.

⁴⁷⁷ Vegeu CHABÁS, R., *Historia de la ciudad...*, p. 181-182; IVARS PÉREZ, Josep, «Olimbroi (Dénia): *domum sive castrum*», *Aguaites*, 34, Dénia, 2014, pp. 19-36.

⁴⁷⁸ IVARS, J., «Olimbroi (Dénia)...», pp. 25-26. En el tercer terç del segle XIII fan aparició en el territori valencià els nous castells residencials feudals anomenats en la documentació llatina *domum*, *domum muratam*, *domum sive castrum*, etc. Els feien de tàpia andalusina, però amb una tipologia diferent als *husûn* islàmics. Prenien per model obres de l'arquitectura militar gòtica aragonesa, com el castell de Sádaba (1221-1223). Vegeu TORRÓ, Josep, «Dominar las aljamas. Fortificaciones feudales en las montañas del reino de Valencia (siglos XIII-XVI)», dins FERREIRA FERNANDES, Isabel Cristina (coord.), *Mil Anos de Fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*. *Actas do Simpósio Internacional sobre Castelos (2000)*, Colibrí – Câmara Municipal de Palmela, Lisboa, 2002, pp. 451-462 (pp. 459-460).

⁴⁷⁹ SOLER, A. – CALZADO, A., *Història de Montaverner...*, pp. 73-86.

En paral·lel al projecte d'Orimbloi, el batle denier Simó Guasc havia apostat per fundar un altre poble nou, la Vilanova del Palmar, a la costa nord-oest de Dénia (1273). Tanmateix, fracassà per les mateixes causes que l'altre: per la incapacitat d'atraure-hi colons i pels trastorns de la guerra del 1276-1277, que desbaratà els plans repobladors a la zona. El 1272, quan encara no s'hi albirava cap perill, els veïns de Dénia foren eximits de l'impost reial de la peita, "quia mutant villa" ('perquè canvien la vila de lloc'); el 1274, els jueus 'de Dénia o d'Orimbloi' també continuaven amb una *mutatio ville* que no funcionà.⁴⁸⁰ Sí que tingueren èxit, en canvi els esforços per millorar una mica la connexió viària entre Dénia i Oliva, que travessava per un desert –el Palmar, el Molinell– abandonat des del 1239. El 16 de maig del 1271, Jaume I autoritzà Feliu o Feligó de Caldes perquè reconstruïra un vell molinet andalusí i, on li havia demanat per a la corona un terç dels ingressos, ara li ho rebaixava a un quint: 'Per tal com nós, Jaume, etc., donàrem a tu, Feliu de Caldes, i als teus, aquell molí derrocat que està al camí per on es va d'Oliva cap a Dénia, dit el Molinell, perquè hi instal·les un molí...' ("Quod cum nos, Iacobus, etc., dederimus tibi, Filiconio de Calidis, et tuis, molendinum illud dirutum quod est in camino per quod itur de Oliva versus Deniam, [dictum] Molendinellum, ad faciendum ibi molendina...").⁴⁸¹ No obstant aquesta rebaixa fiscal, sembla que el de Caldes no acabà l'obra. Aquesta seria represa al voltant del 1280 pel ciutadà de València Bernat de Pla, amb llicència d'Alfons I, com després es veurà.

Jaume I coneixia bé el Molinell perquè havia visitat personalment la zona de Dénia, acompanyat per Carròs, després d'haver fundat Montaverner enmig de la

⁴⁸⁰ TORRÓ, Josep, «El problema del hábitat fortificado en el sur del reino de Valencia después de la segunda revuelta mudéjar (1276-1304)», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 7, Alacant, 1988-1989, pp. 53-82 (pp. 58-59) parla de "fundaciones abortadas". Vegeu també TORRÓ, J., *El naixement d'una colònia...*, p. 118-122. Després de la tercera guerra d'al-Àzraq, el 1279, Pere el Gran optarà per tornar a concentrar els colons als peus del castell de Dénia. Vegeu GISBERT SANTONJA, Josep-A., «La Marina Alta en la Edad Media. Siglos XIII-XIV. De la topografía de los espacios urbanos a los ámbitos domésticos del medio rural», *Canelobre*, 52, Alacant, 2007, pp. 222-239

⁴⁸¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 16, f. 243v; publicat per BURNS, R. I., *Diplomatarium of the Crusader Kingdom...*, vol. 3, doc. 1175. BRANCHAT, Vicente, *Tratado de los derechos y regalías que corresponden al Real Patrimonio en el Reyno de Valencia, y de la jurisdicción del intendente como subrogado en lugar del antiguo bayle general*, Tipogr. de Josep i Tomàs de Orga, València, 1784-1786, vol. 1, p. 103, i CHABÁS, R., *Historia de la ciudad...*, pp. 244-245, n. 1, reproduïxen una anotació feta a la batlia de Gandia en juny del 1271 de la donació del Molinell a Feliu de Caldes on diu que, "jatsia lo senyor rey hagués donat a aquell un molí que és en lo camí per lo qual se va a Oliva e a Dénia, e és appellat lo Molinell, a la tersa part del guany, que d'ací avant no'n do sinó la quinta part, franca e lliura". Segurament, el propietari seria gandià.

vall d'Albaida (maig-juny del 1271): “e nós vinguem-nos-en en Xàtiva, e d'aquí anam-nos-en vers Dénia. E aquí nós faem una pobla que ha nom Orimbloi, e faem altra pobla en val d'Albaida que ha nom Montaverner”.⁴⁸² La donació del Molinell, de fet, la signà a Gandia, que també visità. El 16 de maig el rei era a Dénia, on donà a una família occitana una alqueria que afrontava aquella heretat que havia posseït la difunta mare d'En Carròs (“illa hereditate videlicet que fuit olim matris nobilis Carroicii, domino Rebolleti”), prop del Montgó.⁴⁸³ Pocs mesos després, estant el rei a Xàtiva (6 de juny del 1273) atorgà llicència a Pere Mariner perquè replegara almoines i donacions a la zona i, amb els llegats, pagara la construcció d'un pont de fusta al camí reial d'Oliva a Dénia, sobre la boca del riu del Molinell, enfront de Segàrria: “in loco vocato Molinello, qui est coram Segàrria”.⁴⁸⁴ Dècades després, Jaume II manaria fer-lo de pedra, a canvi de poder cobrar pontatge als transeünts (1312).⁴⁸⁵ Tanmateix, no seria de pedra fins a mitjan segle XVIII. Després de la Guerra de Successió es fongueren les barres de ferro de la porta del castell de Santa Anna –mig derrocat per ordre de Felip V– per a obrar claus i reparar el “puente del Molinell, quando este estava de madera”.⁴⁸⁶

Mentre s'anava reorganitzant el poblament a la Marina Alta, Carròs anava perdent influència a la zona. El 4 de febrer del 1273, Murla, alqueria de la vall de Pop, fou donada al burgés de Montpeller Bernat de Molins; tret d'una part dels ingressos feudals, els quals constituïen un violari o pensió vitalícia que la corona feia efectiva cada any al senyor d'Oliva.⁴⁸⁷ Un altre document del 1274 ens reporta el cas d'una família de lígurs que havien rebut d'En Carròs 46 jovades de terra en

⁴⁸² SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, p. 174 (Crònica de Jaume I, cap. 502). Per a contextualitzar, vegeu també SOLER, Abel, *La vinya del rei. Commemoració de l'establiment de la pobla de Montaverner per Jaume I, l'any 1271*, Ajuntament de Montaverner, Montaverner, 1999; SOLER, A. – CALZADO, A., *Història de Montaverner...*, pp. 73-86.

⁴⁸³ ACA, Cancelleria reial, reg. 14, f. 150v; publicat per BURNS, R. I., *Diplomatarium of the Crusader Kingdom...*, vol. 3, doc. 1176.

⁴⁸⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 21, f. 151v, Xàtiva, 6 de juny del 1274; publicat per CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime II en Játiva, 1273. Licencia para hacer un puente en Molinell», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, p. 365.

⁴⁸⁵ CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime II en Valencia, 1312. Derechos que han de pagar los que pasen por el puente del Molinell», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, p. 366-367.

⁴⁸⁶ AHNÖB, Osuna, C. 1074, D. 5. Inventari d'aïnes i ferros de l'Enginy del Sucre i de la Casa de la Senyoria, del 1764 i el 1776, revisats conjuntament el 1780.

⁴⁸⁷ ACA, Cancelleria reial, reg., 21, f. 90v, publicat per BURNS, R. I., *Diplomatarium of the Crusader Kingdom...*, vol. 3, doc. 1448; CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime I en Montpeller, 1272. Donación de Murla, salvando los derechos de Carroz», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, pp. 328.

terme de Dénia i que ara demanaven un pergami reial de confirmació de la propietat. Ho sol·licitaven Bernardo Scarpi; Pietro Bernardo; Pietro i Jacopo Scarpi da Carra, fills del difunt Cornafoglio; Benvenuto Gerlo àlies Scarpi; Scarpo Casa, i Benvenuto Casa, nebot de Scarpi. Els cognoms Scarpo i Gerlo subsisteixen al nord de Gènova. Serien fills i néts de pirates vinguts de Sardenya amb Carròs el 1229. Es parla de les terres ‘que Carròs, fill del comte Alamany i senyor de Rebollet, lloctinent nostre a Dénia’, des del 1245 ‘els donà i concedí en lloc nostre’ (“quas Carrocus, filius comitis Alamandi et dominus de Rebolleto, tenens locum nostrum in Denia [...] dedit et concessit loco nostri”).⁴⁸⁸

El 28 d’agost del 1273, Jaume I féu donació a Carròs d’un solar extramurs de València, junt al camí de la Mar (entre l’actual Glorieta i el riu, c/ del General Palanca), perquè hi edificara cases (i les venguera, és clar):⁴⁸⁹

‘...solar de terra per a construir cases a la plaça que hi ha fora de la ciutat de València [extramurs de la Jueria i de la porta de la Xerea], enfront del molí de dona Jaquesa [andalusí, del segle XII], afrontant amb el camí que passa per davant de dit molí, per on es va a la mar, i amb l’horta de l’Hospital [l’antic Rahl al-‘Arîf, que havia pertangut a Muhàmmad al-Waxkí⁴⁹⁰], i amb el riu de Guadalaviar, i amb la Rambla de València, i amb el camí nou de l’horta de l’Hospital’ (“...quoddam patium terre ad construendos domos in platea que est extra civitate Valencie, coram molendini domna Jaquesa, sicut affrontat in via publica que transit coram dictis molendinis, per quam itur usque ad mare, et in orte Hospitalis, et in rivo de Guadalaviar, et in Rambla Valencie, et in via nova orte Hospitalis”).

Voldria recompensar-lo per la tutela que exercia sobre l’infant Pere, senyor de Gandia per delegació del pare i hereu en breu de la corona. Jaume i el seu

⁴⁸⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 19, f. 18v.

⁴⁸⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 19, f. 55v, València, 28 d’agost del 1273; CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime I en Valencia, 1273. Concesión de unos patios en Valencia a Carroz», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, pp. 329.

⁴⁹⁰ Aquest indret ha sigut intervingut arqueològicament. Vegeu ROSSELLÓ MESQUIDA, Miquel – LERMA ALEGRIA, Josep-Vicent, «El Vall Vell de València: un registre ceràmic excepcional dels segles XIII-XIV», *Arqueología y territorio medieval*, 6, Jaén, 1999, pp. 303-319. També se n’ha estudiat la topografia en el segle XIII. Vegeu APARICI IZQUIERDO, Ricardo, *Ruzafa. Evolución histórica de su huerta. Primera parte: de 1238 a 1390*, Denes, Paiporta, 2015, pp. 35-53 i 275 (làmina). Aquell era el lloc, adjacent al fossar jueu, on conflüen a la Rambla els braços dels valls de la ciutat, vora el molí dit ací de Na Jaquesa, que pel 1528, segons GÓMEZ SERRANO, Nicolau-Primitiu, «De arqueologia valenciana, I. Excavacions de València», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 1, València, 1929, pp. 57-96 (p. 88), s’anomenava molí d’Andreu Caner.

primogènit s'havien barallat per diferències de gestió econòmica sostingudes a les corts de València. L'infant desobeïa el rei i causava escàndol. Jaume I escrigué als bisbes i prelats dels seus dominis, el 15 de desembre del 1273, des d'Alzira, dient-los que En Pere havia segrestat el religiós fra Berenguer d'Almenara, lloctinent del mestre d'Amposta, de l'orde de l'Hospital, i se l'havia endut de Cullera al castell de Bairén. Aquest frare-cavaller, acompanyat per Carròs i per alguns franciscans, havia intentat reconciliar el fill amb el pare: 'després d'acabar-se la cort, Carròs, senyor de Rebollet, i alguns frares menors havien tractat de posar pau entre nós i dit infant' ("post recessu dicte Curie, Carrocius, dominus Rebolleti, et quidam fratres minores tractaverunt de pace inter nos et dictum infantem").⁴⁹¹

Havien negociat a Sueca amb Pere, però aquest havia reaccionat malament: s'havia endut pres des de Cullera –domini de l'orde militar– fra Berenguer sense motiu, i el tenia pres a Bairén. Sembla que, al final, En Carròs aconseguí aplacar la ira del primogènit i, amb ajuda del bisbe de València, aconseguí que En Pere anara a Xàtiva, es postrara davant son pare, el rei Jaume, i li implorara perdó. L'infant mostrà el seu penediment davant tots els grans barons...

...e anà's gitar als nostres peus, e besà'ls-nos, e pregà'ns per Déu que li perdonàssem.

E nós fom tot remogut, e pres-nos dolor d'ell, e no poguem estar que els ulls no ens venguessen a llàgrimes, e vim la gran devoció sua, e perdonam-l'hi [...] E venc ab ell lo maestre de l'Espital, lo qual ell tenia pres, e aduix-lo aquí e reté'l-nos.⁴⁹²

Això fou per Nadal del 1273. Des d'ací, Jaume I, Carròs i altres amics es desplaçaren a Múrcia, terra del gendre de Jaume, per a estar-se allí dènou dies caçant i "deportant", com es deia aleshores. Eixiren l'1 de gener de Xàtiva, passaren per Oliva i Dénia, per Orxeta el dia 12, per Elx el 13, i arribaren a Múrcia el 16. "Carrocio, domino Rebolleti" apareix de testimoni en un document signat a Múrcia el 24 de gener, el que demostra que conservaria bona salut.⁴⁹³ En els darrers

⁴⁹¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 18, f. 53v.

⁴⁹² SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, pp. 178 (Crònica de Jaume I, caps. 520-521) i pp. 388-389. L'acompanyava en el viatge Carròs.

⁴⁹³ MIRET, J., *Itinerari de Jaume I...*, p. 492.

anys de vida estava casat amb Eva Ximenes, però ignorem si aquesta fou la mare de Carròs II o una més de les successives mullers de l'exalmirall.⁴⁹⁴

Les alegries deixaren pas a les penes del 1274, un any de males collites i fam, que trencà el cicle de la prosperitat sostinguda.⁴⁹⁵ En la primavera del 1275, els benimerins envaïren des de Granada l'Andalusia castellana. Alfonso X *el Sabio* demanà ajuda al seu sogre Jaume I i aquest pensava enviar 1.000 cavallers i 5.000 peons, dirigits per l'infant Pere, “a les parts d'Espanya” (*ad partes Yspaniae*). Però les coses es complicaren per la carència de farina a València: “tot lo poble de València, generalment, s'era aïnat e havien enderrocats albergs molts d'alguns prohòmens” (*Llibre dels feits*, cap. 554). Cristians avalotadors –almogàvers, que vivien del saqueig– començaren a assaltar alqueries mores al sud del regne.⁴⁹⁶

El 13 de desembre del 1275 el rei previngué les autoritats locals contra “aquells malfactors cristians [*quidam malefactores cristiani*] de la nostra terra que s'han insurreccionat i organitzat, i hi fan tot el mal que poden”. Ordenà als cavallers que estigueren alerta contra els molts avalotats cristians i sarraïns (“plures christiani et sarraceni”) i que es concentraren a Xàtiva. I anotà després: “Carrocio, quod mitat filium”, ‘que Carròs hi envie el seu fill’, és a dir, el senyor efectiu d'Oliva des del 1269.⁴⁹⁷ De pocs mesos després, concretament del 15 de març del 1276, és una nova crida feta pel rei als cavallers per a la defensa urgent del regne de València, on apareix “Carrocio, domino Rebolleti”.⁴⁹⁸ Aquest és el penúltim document conegut de Carrocio di Alamanno en vida, si tenim en compte que, el 13 de desembre del 1276, Pere el Gran nomenarà “Carrocino, filio nobilis viro Carrocii” (no s'hi especifica *quondam*, ‘difunt’) alcaid de Bairén.⁴⁹⁹ El primer Carròs degué morir, doncs, després, pel 1277, amb 72 anys o més, una edat

⁴⁹⁴ Eva devia ser jove aleshores, ja que encara se la documenta a la fi de segle. Pel nom comú (‘filla de Ximeno’) sembla que era aragonesa, i no sabem si de noble nissaga. A més, pledejaria contra el net de Carròs, com més avant es veurà.

⁴⁹⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 23, f. 43v, citat per TORRÓ, J., *El naixement d'una colònia...*, p. 173.

⁴⁹⁶ Més detalls en BAYDAL, Vicent, «Los primeros hechos del levantamiento mudéjar en el Reino de Valencia», *XI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Centro de Estudios Mudéjares, Terol, 2009, pp. 727-737.

⁴⁹⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 23, f. 42r; CHABÀS LLORENS, Roc, «Orígenes de Gandía. El anverso», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 1, pp. 329-330; ARIAS, Jesús, «Orígenes de Gandía», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, núms. 23 (pp. 177-180), 24 (185-187), 25 (193-195) i 26 (201-202).

⁴⁹⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 23, ff. 44r/v, València, 15 de març del 1276.

⁴⁹⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 38, f. 18r.

relativament molt avançada per a l'esperança de vida d'aleshores. Pocs superaven els 50 o 60 anys. Ja en els esments del 1276 sembla que no tindria molt bona salut ni forces per a fer front al desafiament islàmic. De manera que era Carrossí, Carròs II, el que feia d'interlocutor amb la corona i qui actuava militarment en defensa de la Safor durant la tercera guerra d'al-Àzraq (1276-1277).

Per Cap d'any del 1276, algunes cases de cristians de la Safor estaven buides, perquè els colons s'havien fet roders.⁵⁰⁰ Mentrestant, a Granada, l'exiliat al-Àzraq armà un exèrcit de *genets* (berbers *janât* o *zanâta*) magrebins, cavalleria lleugera, i atacà Alcoi –on morí–. Els musulmans de l'horta de Gandia i Oliva s'havien revoltat i s'acantonaren a Beniopa, assetjats per l'infant bastard Pere Ferrandis d'Íxer. Els genets, després de derrotar els alcoians (abril del 1276), travessaren el coll de Salem amb la intenció de socórrer Beniopa. Però aquesta ja havia caigut: 2.000 homes i les seues famílies foren esclavitzats i venuts pels feudals.⁵⁰¹ Els granadins saquejaren llavors la pobla de Llutxent, venceren els nobles cristians, procedents de Xàtiva, en un batalla i, amb el botí i molts captius, abandonaren el regne. A les poques setmanes morí Jaume I (Alzira, 27 de juliol).

S'estaven reforçant les guarnicions dels castells. El nou senyor d'Oliva, "Carrossí", esdevingué alcaid de Bairén el 13 de desembre i rebé 3.000 sous per a pagar soldades: "fuit comandatum castrum de Bayrén Carrocino, fillo nobilis viri Carrocii, et datur sibe pro custodia tres mille solidos".⁵⁰² El nou rei, Pere I (1276-1285) posava setge a l'exèrcit islàmic del castell de Montesa, retut el 29 de setembre del 1277. A la Safor, possiblement abans del setge de Beniopa, Pere Ferrandis saquejà "la Font de Rebollet", on segurament s'haurien acantonat els moros rebels del terme. Josep Camarena comenta que el germà del rei "cautivó algunos de sus habitantes, incluso niños, que fueron vendidos como 'esclaus de

⁵⁰⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 20, f. 308v.

⁵⁰¹ CAMARENA, J., «De la historia de Oliva...», pp. 145 i 156; SOLER, A., *La Safor. Història i geografia...*, p. 193. 244 (p. 145). Vegeu també SOLDEVILA, F. (ed.), *Les quatre grans cròniques...*, p. 188 (Crònica de Jaume I, cap. 558).

⁵⁰² ACA, Cancelleria reial, reg. 38, f. 18r. Sembla que Carrossí ja es trobava a Bairén en octubre. Vegeu SOLDEVILA, Ferran, *Pere el Gran. Segona part: el regnat fins a l'any 1282*, Institut d'Estudis Catalans («Memòries de la secció historicoarqueològica», 48/2), Barcelona, 1995, pp. 9 i 35.

bona guerra””.⁵⁰³ D’Oliva no es té cap notícia, però és segur que el senyor perdria molts efectius demogràfics, tant de musulmans com de cristians.

De la guerra dels anys 1276-1277, ha arribat un relat, fixat en un llibre de la cort del justícia de Cocentaina, que exemplifica el *modus vivendi* dels primers valencians que passaven per Oliva, aventurers en una terra de frontera:⁵⁰⁴

Die iovis, viiº kalendas decembris [25 de novembre del 1277]

Guillerm de Belcayre confessà que él que fo al barrejar dels moros de Vilalonga, ab Bernat de Limynana e ab Bernat Saval, e ab Pere Pèrèç e ab Rodrigo. E preseren V moros. E, quan los agren presos, meteren-los en la mar en Iª barca, endret la Mata d’Oliva. E Bernat de Limiynana e Bernat de Savall levaren-los a Evyça ab altres VII, e éls, que eran VIII, romangueren defora. E el dit Guillem e Pero Pèrèç e Rodrigo anaren-se’n a Dénia, e Gonçalbo Pèrèç tornà-se’n envés Gandia. E quan él, Guillem de Belcayre, e Pero Pèrèç e Rodrigo foren en Dénia, oÿren que Bernat de Limiynana era bandejat e agren paor, e vingueren-se’n a alcayd Mahomat e estegueren ab él III setmanas. E depux vingueren-se’n a Pego e estegueren en Pego XV dies, ab Aloçayrech. E depux ixqueren de Pego per pasar a Biar, e anavan ab Mahomat Alboch, e eren los moros XXI e éls eren III christians. E quan foren en lo térmen de Benàguila, en Iª alcharia, preseren christians entrò en XV catius e mataren-ne estrò en II christians. E depux éls, III christians con I moro, tornaren-se a Pego, e los moros ab los catius anaren-se’n entà la serra. E quan foren en Pego él anava a laurar Iª egua. Lexà la egua e fogí’s per l’almarjal e vingué-se’n a Gandia, e logà’s e-l castel de Palma e estech-hi VII meses. E depús estech en Planas V meses. E tot açò fo al comensament de la guerra. Presents foren a aquesta confessió Roger de Loria; Guillem de Castayla, justícia; Martín d’Azagra.

Tot començà, doncs, en la primavera del 1276. Uns veïns poc arrelats –com tots els d’aleshores– de la zona de Gandia, Palma, Oliva i Dénia (Belcaire era un

⁵⁰³ CAMARENA, J., «De la historia de Oliva y Rebollet», pp. 145 i 156. Vegeu també SOLVEVILA, F. (ed.), *Les quatre grans cròniques...*, p. 188 (Crònica de Jaume I, cap. 558); SOLER, A., *La Safor. Història...*, p. 193. Camarena es basava en un document del 9 de juny del 1276, citat per MIRET I SANS, Joaquim, «La esclavitud en Catalunya en los últimos tiempos de la Edad Media», *Revue hispanique*, 41/99, París, 1917, pp. 1-109 (p. 15), on es parla de la cavalcada que feren els cavallers de l’infant reial sobre la Font, i d’un tal Ibràhim o “Abraphim, qui fuit de cavalcata quam Petrus Ferrandiz, filius domini regis, fecit apud Fontem de Rebolleto, et un[am] çubayam [diminutiu de çàbia; literalment, ‘puteta’] de Penaguille, nomine Uxam”. Vegeu també BURNS, Robert I., *L’Islam sota els croats, vol. I. Supervivència colonial en el segle XIII al regne de València*, Tres i Quatre («Biblioteca d’estudis i documentació», 15), València, 1990, p. 93 i n. 27.

⁵⁰⁴ TORRÓ, Josep (ed.), *Llibre de la Cort de Justícia de Cocentaina (1269, 1275-1278, 1288-1290)*, Universitat de València («Fonts històriques valencianes», 343a), València, 2009, llibre de cort dels anys 1277-1278, doc. 299, p. 352.

occità assentat a Dénia; del gandià Liminyana, català, venen els Minyana de Palma i Ador; de Savall, català, els nombrosos Savall de l'Oliva medieval; els Pèrez serien castellans o aragonesos...) s'ajuntaren i anaren a saquejar alqueries de la vall de Vilallonga, de "moros de pau". Del botí obtingut destacaven cinc moros captius, que ajuntaren amb altres set que tenien. Els portaren a la platja d'Oliva –"la Mata" deu ser el nom de la llacuna que ocuparia la marjal d'Oliva-Pego– on els noliejaren cap a Eivissa, una plaça amb un important mercat d'esclaus.

Els venedors no hi embarcaren, sinó que se'n tornaren als seus pobles. Els de Dénia s'assabentaren que la justícia de Gandia perseguia un "bandejat" Liminyana i, atemorits per la pena de mort aplicada als assaltants de moros de pau, se'n fugiren. Guillem de Bellcaire se n'anà amb el xeic rebel de Finestrat, l'alcaid Muhàmmad, iniciador de la revolta islàmica, i estigué allí tres setmanes. Després foren acollits per l'aljama rebel de les alqueries de Pego. Formaren un escamot de moros i de cristians renegats i, després de visitar Biar –castell controlat pels rebels– se'n tornaren per Penàguila i assaltaren una alqueria cristiana, on mataren dos colons i en capturaren quinze. Tornats a Pego, donaren al renegat unes terres i una egua perquè llaurara, però es cansà i decidí fugir-se'n per la marjal a Gandia. Allí li oferiren salari durant set mesos entre els custodis del castell de Palma. Després se n'anà a viure al lloc de Planes durant sis mesos, fins que fou identificat i capturat, i el portaren en presència de Roger de Lloria, el futur almirall i senyor de Cocentaina. Seguidament enforcarien el reu. La vida no era fàcil a la *Frontaria Valencie*, com anomenaven aquestes terres els de més al nord.⁵⁰⁵

La rebel·lió sarraïna de Pego fou sufocada a ferro i flama. El rei Pere convocà una host de 1.700 peons amb destrals, vinguts dels assentaments reials de la rodalia, per a tallar totes les collites mentre posava setge al castell d'Ambra (abril del 1277). La població supervivent al desastre fou expulsada i reubicada, per a fundar el 1279 la vila cristiana de Pego sobre el solar d'Unxola, l'alqueria millor dotada d'aigua. Es preveia assentar-hi 150 colons barcelonins, al costat d'una horta nova i d'un secà parcel·lat en lots de 6 jovades per colon; però la previsió es quedà

⁵⁰⁵ Per a contextualitzar aquest fet, vegeu TORRÓ, Josep, «Viure del botí. La frontera medieval com a parany historiogràfic», *Recerques. Història, economia i cultura*, 43, Barcelona, 2001, pp. 5-32 (pp. 28-29).

molt llarga. El 1286, per falta de mà d'obra, es volgué dotar Pego d'un raval sarraí de 50 cases, similar al d'Oliva, però el projecte fracassà (1292).⁵⁰⁶

2.4. La projecció mediterrània: l'almirall Francesc I

Acabada la guerra, sobrevingué un temps de prosperitat econòmica i demogràfica, amb bones collites i creixença sostinguda (1277-1333), que ajudà sens dubte a consolidar la població cristiana d'Oliva. Per l'acapte del delme de croada del 1279 i el 1280, sabem que la parròquia estava assistida per un "rectore de Rebolleto". Contribuí molt menys que el de Gandia el 1279, però ho feu amb una xifra equiparable a les d'Alcoi, Dénia i Palma-Ador. En la relació de capellans del 1280 figuren dues administracions eclesiàstiques: la del "rectore de Rebolleto", que pagà uns 69 rals, i la del castell, "pro capellania rectoris de Rebollet", amb uns 38 més. Si sabem que al castell no cabien més de 10 o 12 famílies, podem deduir que Oliva n'hi hauria, després de les pèrdues de la guerra, tan sols una trentena de famílies o menys. El rector de Gandia tributà per 188 rals.⁵⁰⁷ Acabant el segle XIII, pels anys 1396-1304, era rector d'Oliva mossén Arnau Guillem.⁵⁰⁸

És probable que el cavaller Carrossí de Rebollet –Carròs II– haguera reformat el seu castell àrab d'Oliva per a transformar-lo en una *domus* o castell-palau senyorial fortificat, atés que el 1276 havia tornat el palau patern d'Orimbloi (Dénia) a la corona. Al solar del Palau, pel 1920, aparegué una moneda de Sanç

⁵⁰⁶ ESCOLANO, G., *Década primera...*, vol. 4, ll. 6, col. 161; AZUAR, R. – MARTÍ, J. – PASCUAL, J., «El Castell d'Ambra (Pego)...», *op. cit.*; GUINOT, Enric – TORRÓ, Josep – MARTÍ, Xavier, *Carta de poblament de Pego, 1279*, Ajuntament de Pego, Pego, 2004; TORRÓ, Josep, «Què va ser la fundació de Pego. Els inicis de la colonització cristiana», dins ALMELA, Joan-Miquel (coord.), *III Jornades d'Estudis Carmel Giner Bolufer de Pego i les Valls. Actes 2008*, Ajuntament de Pego, Pego, 2009, pp. 47-60; MARTÍ OLTRA, Javier, *El parcel·lari medieval de Pego. Un assaig de restitució del paisatge urbà a partir de les fonts fiscals i l'arqueologia*, Tesi de llicenciatura, Universitat de València, València, 1997; HINOJOSA MONTALVO, José, «Mudéjares y judíos en las tierras alicantinas durante la Edad Media», dins ALMELA, Joan-Miquel (coord.), *I Jornades d'Estudis «Carmel Giner Bolufer» de Pego i les Valls. Actes 2004*, Ajuntament de Pego, Pego, 2005, pp. 72-79 (p. 72).

⁵⁰⁷ RIUS SERRA, José, *Rationes decimarum Hispaniae (1279-1280). I, Cataluña, Mallorca y Valencia*, CSIC, Barcelona, 1946, pp. 257 i 265.

⁵⁰⁸ Apareix documentat, juntament amb el veí de Potries Guillem Albert i el rector d'Alcoi, Jaume ses Pujades, en BAÑÓ ARMIÑANA, Ricard-Jordi (ed.), *Un notal alcoià dels anys 1296-1304*, Fundació Noguera («Acta Notariorum Cataloniae», 25), Barcelona, 2013, doc. 296, p. 216. Tots tres devien 100 sous a Joan Parent per una compra que li havien realitzat ensems.

IV de Castella (1284-1295),⁵⁰⁹ el que podria indicar una remodelació de la fortalesa amb posterioritat a la guerra del 1276. La corona havia comprat a Carròs II les heretats paternes de Dénia per a reassignar-les a Ponç d'Agda i altres deniers⁵¹⁰ i havia atorgat al jove senyor (desembre del 1279) una pensió anual, “com a gràcia especial” del monarca (*de gratia speciali*), de 1.500 sous, a cobrar de les rendes reials de la batlia de València.⁵¹¹ De març del 1280 és una orde al mateix Carròs perquè desembargue uns béns que havia comissat al gandià Pere Pelegrí.⁵¹² A més, el justícia de Gandia havia sentenciat contra Carròs el pagament dels 3.000 sous que devia al fill del marsellés Joan de Mandalio, i el rei ordenà que l'executaren judicialment per a rescabalar el creditor (abril del 1280).⁵¹³

Sobre la transformació del castellet andalusí en una fortalesa feudal sòlida, les primeres notícies són ja del 1326, com més avant es veurà. Es parla ja del castell d'Oliva com un “alcàsser” constituït per “cases, sales, torres, cambres e coves o cellers soterranis”.⁵¹⁴ La torre major d'aquesta nova fortalesa seria dita després “la Torre Mestra” (*torre maestra*, en italià) per analogia amb les grans torres que sobreeixien dels castells sards dels segles XII-XIV: els de Chiaramonti, Della Fava, Burgos, Casteldoria, Pedres, etc. Des del terrat de la Torre Mestra d'Oliva, derrocada en el segle XIX, es dominava visualment tota la plana agrícola i litoral de la Safor, i un horitzó marítim, el de la Mar Llatina, ple d'oportunitats. Pel 1600, els olivers informaren Gaspar Escolano que, abans d'haver pres forma com a tal el Palau, contaven els vells que s'havien construït dues torres a Oliva: la Mestra i la torre del grau. La tradició les atribuïa a Jaume I. Deien també que la Torre Mestra, dalt la Vila, en afegir-hi nous edificis, esdevingué palau.⁵¹⁵

⁵⁰⁹ MULLER, Priscilla E., «El palacio de los Centelles de Oliva: contexto y contextos», dins EADEM – GAVARA PRIOR, Joan J. (eds.), *El Palacio condal de Oliva. Catálogo de los planos de Egil Fischer y Vilhelm Lauritzen*, Ajuntament d'Oliva, Oliva, 2013, pp. 31-64 (p. 58, n. 4).

⁵¹⁰ Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 44, f. 141r, València, 10 de juny del 1279.

⁵¹¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 44, f. 164v, València, 21 de desembre del 1279.

⁵¹² ACA, Cancelleria reial, reg. 42, f. 233r, Alzira, 5 de març del 1280.

⁵¹³ ACA, Cancelleria reial, reg. 42, f. 246v, Alzira, 8 d'abril del 1280.

⁵¹⁴ ACA, Cartes reials, caixa 72, doc. 7880. Resenyat per SOLER MILLA, Juan Leonardo, *El comercio en el reino de Valencia durante la primera mitad del siglo XIV: instituciones, rutas y grupos mercantiles*, Tesi doctoral, Departament d'Història Medieval, Història Moderna i Tècniques Historiogràfiques-Universitat d'Alacant, Alacant, 2015, vol. 1, apèndix documental, doc. 10, pp. 526-527.

⁵¹⁵ ESCOLANO, G., *Década primera...*, vol. 4, ll. 6, col. 159.

Tornant al cas de Carròs II, val a observar que era una mica conflictiu. Havia mort el seu cosí germà Andrèolo, antic governador de Rebollet, i ell retenia el testament i l'arxiu del difunt. Es negava a lliurar-los a Pere Garcia, tutor del fill menor d'Andrèolo, que s'anomenava Alamanno, com l'avi: "Alamaneto, filio quondam Anderoli Alamanni". El rei ordenà que li foren lliurats (abril del 1280).⁵¹⁶ Pocs mesos després, el noble Carròs ("nobili Carrocio..., domino Rebolleti") era a València reclamant els 1.500 sous del segon semestre de la pensió. Pere el Gran ordenà al jueu Mosse, batle de València, que li ho pagara amb diners de l'Almodí.⁵¹⁷ Carròs havia contret un deute amb el cavaller Pere Sarrià i emprava aquests ingressos de l'Almodí dels Forments per a tornar-li'l.⁵¹⁸

La gestió dels diners i la senyoria no eren el fort d'aquest feudal. En juny del 1281, el rei escrigué a Pere Forés, justícia de Gandia, dient que el ciutadà de València Arnau Escrivà tenia problemes amb Carròs. Aquest li devia diners i li havia cedit l'alqueria de la Font –repoblada després de la guerra amb moros– perquè la gestionara i se'n cobrara el deute: "teneat a nobili Carrocio, domino Rebolleto, quondam alcheriam vocatam la Font, per quondam quantitate". El noble havia posat com a condició de l'empenyorament que ell designaria el batle de la Font i que Arnau li reservaria allí un hort, però aquest batle o recaptador local es negava a pagar al creditor i aquest pregà la intervenció del rei.⁵¹⁹

L'any 1282, havent usurpat feia anys Carles d'Anjou el tron de les Dues Sicílies (Nàpols-Sicília) a la reina Constança d'Aragó –la legítima hereva–, els sicilians es rebel·laren contra els francesos i cridaren Pere el Gran. Aquest organitzà un estol de cavallers i almogàvers, que emprengueren la conquesta de Sicília. S'apuntaren a l'aventura veïns d'Oliva i de Gandia, que foren eximits fiscalment. El 25 d'abril, el rei escrivia als "justiciis Candie et Rebolleti" (primera menció al justícia del terme de Rebollet, amb seu a Oliva) perquè no reclamaren deutes al gandià Pere de Granollers i als "rebolletins" Pere i Bernat de Cantarell

⁵¹⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 48, f. 7r, Alzira, 27 d'abril del 1280.

⁵¹⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 48, f. 192v, València, 13 de desembre del 1280.

⁵¹⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 49, f. 85r, València, 13 de maig del 1281. Orde del rei a Pere de Llivia perquè pague a Pere de Sarrià la consignació que li havia fet Carròs sobre l'Almodí de València, la qual "recipere debat quolibet anno in Almudino Valencie".

⁵¹⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 49, f. 112r, València, 15 de juny del 1281.

(possiblement, veïns del lloc d'Oliva), atesos els ajornaments (*elongamenti*) aplicats a ell, i “a altres que s’incorporaran a la nostra armada” (“aliquibus qui ituri sunt in armata nostra”).⁵²⁰ Del 1284 són altres notícies sobre operacions bèl·liques –assistència al setge d’Albarrasí, que fou incorporat al regne d’Aragó– i financeres de Carròs. En aquestes se’l relaciona amb I Ramon de Riu-sec, senyor de Ribarroja de Túria des del 1275⁵²¹ (del qual provindran els futurs Centelles/Riu-sec senyors d’Oliva).⁵²² I del 1285 és la notícia que tenia empenyorada l’alqueria de Rafelcofer (“alcherie de Rahalcoffer”) als marmessors del cavaller gandià d’origen navarrés Sanç Roís de Corella (antecessor genealògic del poeta del segle d’or, Joan Roís de Corella), però que, això no obstant, pretenia extorquir els moros i cobrar-los ell mateix. El rei ordenà a Carròs II que no hi ficara les mans fins que no haguera acabat de pagar el deute que son pare, el difunt Carros I, havia contret anys arrere amb Corella. El mateix monarca manà al procurador reial o governador del regne que fera força perquè aquest cobrara.⁵²³

En pujar al tron Alfons el Franc, respectà la pensió que rebia de les rendes de València, reduïda ara a 2.500 sous anuals.⁵²⁴ A més, ordenà a Ramon I de Riu-sec, senyor de Ribarroja de Túria,⁵²⁵ que li fera efectius 2.200 sous que la corona li devia, per un préstec efectuat per Carròs al rei Pere.⁵²⁶ El mateix Riu-sec comprà un cavall d’en Carròs, que havia agradat molt al rei Alfons, i manà que l’enviaren a la cort de seguida: “quot incontinenti, visis presentibus, ematis equ[u]m nobilis Carrocii, domini de Rebolleto, et ipsum statim transmitatis nobis” (març del 1286).⁵²⁷ L’estiu del 1286 morí Carròs II. El seu fill i successor, el futur almirall Francesc, que era un xiquet, rebé el 20 de setembre la confirmació de la pensió

⁵²⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 46, f. 83r, València, 25 d’abril del 1282.

⁵²¹ MARTÍNEZ IBÁÑEZ, Enrique – JARABÚ CLEMENTE, Enrique – CALABUIG MORENO, Juan, *Ribarroja del Turia a través de su Historia, III. Ribarroja en la edad media (1238-1519)*, Ajuntament de Ribarroja de Túria, Ribarroja de Túria, 1998, pp. 28 i 66-72.

⁵²² ACA, Cancelleria reial, reg. 46, f. 183r, Setge d’Albarrasí, 19 d’abril del 1284. El rei Alfons, que estava molt pagat dels Riu-sec, comprà un cavall per a regalar-lo a Ramonet, fill del batle Ramon de Riu-sec, el 19 de març del 1286 (ACA, Cancelleria reial, reg. 65, f. 96v).

⁵²³ ACA, Cancelleria reial, reg. 43, f. 102r i 102v, Fariza (*Ariza*, en castellà), 10 de gener del 1285.

⁵²⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 63, f. 50r, Morvedre, 6 de febrer del 1286. És possible que dies abans el rei haguera passat per Oliva, camí de València, ja que acabava de reincorporar Mallorca a la Corona d’Aragó i havia desembarcat a Alacant.

⁵²⁵ Sobre el qual, vegeu MARTÍNEZ, E. i al., *Ribarroja del Turia...*, pp. 28 i 66-75.

⁵²⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 65, f. 48v, Morvedre, 6 de febrer del 1286.

⁵²⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 65, f. 96r, Girona, 19 de març del 1286.

anual de 2.500 sous que rebria de la corona, per la tinença de “l’honor” de Rebollet i pel servei d’armes que havia de prestar sempre que fora manat. La paga es faria efectiva cada primer de gener.⁵²⁸ Com el beneficiari encara era menor d’edat, fou posat sota tutela del seu avi matern, el noble Gilabert IV de Cruïlles, gran conseller i diplomàtic de Pere I i d’Alfons I. La mare de la criatura i ara viuda, Sança de Cruïlles i Peratallada, devia ser encara molt jove, encara que ja tenia dos fills: Francesc i Nicolau. Aquesta Sança de Rebollet moriria octogenària, pel 1345, amb una edat molt avançada per a l’edat mitjana: sant Vicent Ferrer deia que “l’hom no pot viure sinó ·L· o ·LX· anys...”⁵²⁹ Tornant ara al 1286, val a dir que, en setembre, l’avi i curador de Francesc Carròs, Gilabert, sostenia ja un plet per l’herència amb Eva Ximenes, la viuda de Carròs I, que exigiria, d’acord amb els Furs, la devolució del dot. El litigi s’hagué de suspendre temporalment perquè el senyor de la baronia de Cruïlles havia d’efectuar una missió diplomàtica a Roma.⁵³⁰

Un any després sembla que Gilabert havia cedit la tutela de Francesc i la governació d’Oliva a la seua filla, la viuda Sança de Cruïlles, ja que el rei ordenà Pere de Llivà pagar a aquesta, el 14 d’agost del 1287, els 2.500 sous de la pensió anual.⁵³¹ La senyora, a primeries del 1288, exigia al rei una indemnització per la mort produïda en terme de Rebollet d’un tal Ferrer d’Oliva i altres que foren morts, ignorem en quines circumstàncies (per vassalls del rei insolvents?). Alfons el Franc comissionà l’afer al jutge de la cúria reial Pere de Costa perquè establira la xifra a pagar.⁵³² Altres notícies ens porten al 1290. Mentre Berenguer Carròs, el cunyat de dona Sança i germà menor del difunt Carròs II, participava en guerres navals

⁵²⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 73, f. 57r, València, 20 de setembre del 1286: “Nos, Alfonsus, etc., per nos et per nostros, damus et confidamus vobis, Francisco, filo quondam nobilis Carrocii, domini de Rebolleto, per honore, quam diu nobis placuerit, duos mille et cingentos solidos regalium quos vobis assignamus habendos et percipiendos quolibet anno I kalendas ianuarii, super redditibus nostris Valencie. Mandantes per presentem cartam baiuli nostri Valencie presenti et futuri, etc. Ita quod vos serviatis nobis per dictis directis sicut alius tenetur servire domino suo per honore et sitis vobis bonus et legale vasallus. Date Valencie, XII° kalendas octobris anno Domini M^o CC^o LXXX° sexto”.

⁵²⁹ FERRER, Sant Vicent, Sermons, ed. a cura de Josep SANCHIS SIVERA i Gret SCHIB, Barcino («Els nostres clàssics»), Barcelona, 1932-1988, vol. 3, p. 52.

⁵³⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 66, f. 250v-251v, València, 20 de setembre del 1286.

⁵³¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 71, f. 71r, Osca, 14 d’agost del 1287.

⁵³² ACA, Cancelleria reial, reg. 74, f. 89r, Barcelona, 1 de març del 1288: “Petro de Costa, judici curie nostre, quod ipse cognoscat super facto petitionis cuiusdam quantitatis peccunie quam dompna Sancia de Rebolleto petit, racione mortis Ferrarius, de Oliba, e quorundam aliorum qui fuerunt interfecti in termino castris de Rebolleto, et ipsam eam fine debito determinet”.

mediterrànies,⁵³³ “dompnam Sanciam de Rebolleto” es desplaçava a València per a cobrar del batle, Gerard de Font, la pensió del fill (10 d’agost).⁵³⁴ Qui sap si una part d’aquesta pensió la pensava dedicar la senyora a fundar un monestir de monges franciscanes, com figura en alguna font, que sembla beure de velles cròniques.⁵³⁵ Aquest establiment, de moment, no prosperà.

Del 15 de març del 1291 és una ordre reial donada als justícies de Dénia, Calp i Oliva, on es mana que executen la sentència arbitral pronunciada pel xativí Guillem de Cloquer i el notari de Cullera Jaume Escrivà, en un litigi entre Garcia Jorro i Pere David fill de Bernat, sobre colps i injúries patides per Jorro. Calia, a tal efecte, comissar béns de David i indemnitzar l’agredit.⁵³⁶

Per una ordre donada pel rei d’Alzira estant el 29 d’abril del 1291, ens assabentem que Carròs II, abans de morir (és a dir, abans del 1286) havia establert nous pobladors o els havia repartit unes heretats per les quals els exigia –com solia fer-se en establiments emfitèutics: a perpetuïtat– un pagament o dret d’entrada, que sembla que assumí col·lectivament el veïnat. El document especifica que el deute contret amb la senyoria era “ratione hereditatum suarum”, ‘per raó de les seues heretats’. Passaren els anys i aquests no respongueren, d’acord amb la “composició” o tracte que havien fet amb el noble Carròs II, se suposa que per falta de recursos monetaris. Arribat l’any 1290, els tres jurats del lloc, Pere d’Arles, Nicolau Alòs i Ramon de Camps, consentiren que els deutors, de manera violenta, assaltaren (“extorsuerunt et habuerunt violenter”) la casa d’una dona rica i potser especuladora, Ermesenda, muller d’Arnau Hortolà, i s’emportaren –se suposa que com a préstec forçós– set cafissos de blat per a fer front al pagament. I el que és pitjor: ara negaven haver-se emportat aquells grans... L’afectada –que no s’hi explicita, però que segurament seria viuda–, per mediació d’un amic o parent de Xàtiva, Arnau Colteller, exposà el fet al sobirà, i aquest ordenà que fora tornat el forment a la dona, o que foren els ex-jurats els qui ho pagaren dels seus béns. El

⁵³³ Vegeu SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, p. 898 i ss. (Crònica de Ramon Muntaner, cap. 259 i ss.)

⁵³⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 83, f. 62v, València, 10 d’agost del 1292. En teoria es pagava per Cap d’Any, però en la pràctica solia retardar-se molt.

⁵³⁵ CAMARENA, J., «De la historia de Oliva...», p. 163, remet com a font –insegura– a Joan-Baptista Perales, continuador decimonònic de les *Décadas* d’Ecolano.

⁵³⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 85, f. 113v, València, 15 de març del 1291.

document és interessant, perquè fa referència a la comunitat (el senyor pactant amb “homines suos de Oliva”), al nombre de jurats (hi havia un Consell de veïns, que cada any elegia un justícia o jutge local i tres jurats o regidors), etc. El justícia de Gandia quedava comissionat pel monarca per a resoldre-ho.⁵³⁷

El document anterior, redactat en plena fase d'expansió econòmica a la comarca –hi ha notícies de sanejament de marjals, d'extensió de regs, etc.⁵³⁸– ens posa sobre la pista d'una possible operació d'atracció de vassalls a Oliva per Carròs II en tornar de Sicília.⁵³⁹ Això hauria comportant la traça de nous carrers, com el de l'Hospital, i operacions de reparcel·lació del territori i d'assignació d'heretats als nous colons. O, també, l'ampliació de l'horta amb regs *nous*. A tal efecte, solien intervenir-hi soguejadors –agrimensors de cordell– que traçaven un parcel·lari ortogonal i el subdividien en lots mesurats en *jovades* (1 jovada = 36 fanecades = 29.919,47 m²).⁵⁴⁰ Els lots, posem que foren de dos o tres jovades per família, com en els repartiments de Jaume I, se sortejaven entre els nous emfiteutes (vassalls que esdevenien propietaris *útils* de la terra, a canvi de pagar un cens anual al senyor o propietari *eminent* del territori feudal). Això explica que haja romàs el topònim les Jovades, tant a Oliva com a la Font d'en Carròs (ací, arran d'una intervenció del segle XIV⁵⁴¹). S'explica així, també, que la documentació medieval d'Oliva parle de *sorts de terra* situades en punts relativament perifèrics de l'espai agrícola local, com són les Jovades. Per inèrcia de segles, els olivers del segle passat encara solien dir “aquell té una sort a les Jovades”.⁵⁴² El terme sort s'aplica a partides dites de “terra grossa”: les Jovades, però també Bomba, Pereretes, l'Hort del Rei i

⁵³⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 85, f. 145v, Alzira, 29 d'abril del 1291: “Iusticie Gandie: intelleximus per Arnaldum Cotelarii, vicinum Xative, quod P(etrus) d'Arles, N(icholaus) Alòs et R(aimundus) de Campis, tunc iurati de Oliva, occasione cuiusdam compositionem que facta fuit parte nobilem Carrocium quondam dominum Rebolleti et homines suos de Oliva, super petitionem quam idem nobilis faciebat predictis hominibus racione hereditatum suarum, extorsuerunt et habuerunt violenter ab Ermesende, uxore ipsius Arnaldis, septem kaficia frumenti. Et ipsum frumentum reddere dicte Ermesendi in debite contradicunt...”.

⁵³⁸ Vegeu SOLER, Abel, *La Safor. Història...*, pp. 190-201.

⁵³⁹ No tenim notícies sobre en quin grau s'implicà en la conquesta de l'illa, però sí que hi degué participar, com –de fet– s'observa que hi participaren veïns d'Oliva, Gandia, etc.

⁵⁴⁰ Aquestes intervencions, en llocs no massa urbanitzats ni transformats, encara es poden llegir recurrent a la fotografia aèria. Vegeu CALDES SÁNCHEZ, David, «Aproximació al paisatge històric d'Oliva: l'espai rural (i II)», *Cabdells*, 14, Oliva, 2016, pp. 5-43 (la foto 21, per exemple).

⁵⁴¹ Vegeu SOLER, Abel, *La Font d'en Carròs...*, pp. .

⁵⁴² MORELL, D., *Els noms de lloc...*, p. 108.

Benifarés (Sant Josep).⁵⁴³ Segurament, si traçàrem el mapa d'aquells bancals considerats *sorts*, podríem reconstruir l'abast d'un soguejament i d'un sorteig de jovades que podria haver-se verificat pels anys 1283-1286.

Però no sols de l'agricultura vivien els primers valencians d'Oliva; també de la pesca. Poc abans de morir, el rei Alfons el Franc o el Liberal tenia problemes amb els veïns d'Oliva per la pesca de la marjal i del Molinell. Sembla que Jaume I havia fet de la boca del riu del Molinell i dels estanys propers una regalia de pesca o monopoli reial (*piscina*, en els escrits llatins) que els batles de Gandia – administradors del patrimoni reial a la zona– arrendaven a tercers. El 13 de febrer del 1291, el rei escrigué al batle gandià, Pere Gil de Forés, sospitant que hi havia hagut molt de frau o descontrol en aquest assumpte. Exigí que interrogara els veïns d'Oliva –pescadors al servei dels arrendataris– sobre la quantitat de peix que s'hi havia pescat i venut en anys precedents, des del temps en què vivia En Carròs el vell fins a l'any en què arrendà la pesqueria a un tal Rodrigo Osorio: “Compellatis, prout faciendum fuerit, eos illos vicinos de Oliva seu aliorum circa existencium qui emerunt piscinam loci vocati Molinell, circa Deniam...”⁵⁴⁴

En juny del 1291 morí Alfons el Franc o el Liberal i pujà al tron Jaume II el Just (1291-1326), al qual comunicaren que els d'Oliva volien impedir la pesca al Molinell. El nou monarca escrigué al batle de Gandia i als justícies de Gandia i Dénia, i els indicà que aquells homes de Rebollet no podien pas impedir que els concessionaris, Ramon Escorna i Bernat de Pla, hi pescaren: “non permitatis [...] homines terminum de Reboyleto vel alios, Raimundo Escorna seu Bernardo de Plano, torrenti ‘el Molinell’, per ipse ire pischandum, stagnorum et rivi omnibus del Molinell, que habent cum carta nostra, ut continetur in ea...”⁵⁴⁵ Ramon Escorna, senyor d'Olocau i terrinent de Dénia, era un cavaller afavorit pel seu íntim amic el rei Alfons I el Liberal. Pel que fa a Bernat de Pla, ciutadà de València i reconstructor pel 1280 del molí del Molinell –com més amunt s'ha vist– ens consta que, inversor i negociant com era, havia prestat diners al tresor reial i ara els estava

⁵⁴³ *Ibidem*, pp. 208-209.

⁵⁴⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 82, f. 111r, Barcelona, 13 de febrer del 1291.

⁵⁴⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 81, f. 209v, Barcelona, 17 de novembre del 1292.

recobrant de les rendes de la batlia reial de Pego.⁵⁴⁶ Se suposa que el tal Pla preferiria dur pescadors pegolins a la gola del Molinell, ja que exercia allí la batlia i li convenia fer-la rendible. D'ací la indignació d'Oliva (1292).

El mateix any, Jaume II manà a Sança de Rebollet que designara un tutor o representant legal del fill, encara menor, perquè responguera per causes judicials, com la promoguda pel cavaller Pere de Serrano, relatives a l'herència de Francesc.⁵⁴⁷ Per documents ulteriors –del 1303– consta que dos ciutadans de València, Guillem Arnau i el ja referit Bernat del Pla, autoritzats per Alfons I (*ca.* 1286-1290), havien invertit molts diners en la reedificació del molí derrocat del Molinell –ja prevista el 1271 per Jaume I, però represa i executada a partir del 1280 per Pla– i havien construït noves séquies, basses i vivers o pesquers (“piscationibus”) en una finca de terres ermes i cultivades que havia establert als socis la corona: “locum heremum in quo nunc sunt molendina et alia supradicta”. En recompensa per la millora, obtingueren del rei nou anys de franquesa (1303-1312) en la possessió del terreny, els pesquers i el molí.⁵⁴⁸ En el transcurs d'aquests anys, construïren un nou assut al riu, més amunt d'on estava l'andalusí, i la vila de Pego protestà per sentir-s'n perjudicada (1306).⁵⁴⁹ Transcorreguts els nou anys, Jaume II establí el molí a Guillem de Pertusa, amb séquies, partidors i rescloses, i amb l’“albufera o albuferes, pesquer o pesquers, i amb la vinya i la marjal” annexes al Molinell: “albufaria seu albufariis, piscaria seu piscariis, et cum vinea et almargali”. Actuà de testimoni de la donació Francesc Carròs.⁵⁵⁰

Interessant és també la notícia d'un agosarat emprenedor d'Oliva del 1290 o de poc abans, Pere de Coll (“Petrus de Coll, vicinus de Oliva”), que convencé els pegolins de la possibilitat de pujar les aigües de la marjal, mitjançant un assut i una séquia, per a transformar en regadiu les heretats de secà que posseïen des del 1279:

⁵⁴⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 81, f. 156v.

⁵⁴⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 86, f. 98v, València, 30 d'abril del 1292.

⁵⁴⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 201, f. 102r, publicat per CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime II en Valencia, 1303. Sobre los molinos...», vol. 2, p. 365-366.

⁵⁴⁹ TORRÓ, J., «Què va ser la fundació de Pego...», p. 60.

⁵⁵⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 210, f. 95v, Barcelona, 10 d'octubre del 1313, publicat per CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime II en Barcelona, 1313. Establecimiento del Molinell a Guillermo de Pertusa», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, p. 367-369.

“immitere aquis in termino de Pego per rigandis hereditatibus eorum”.⁵⁵¹ És probable que es tractara d'un dels hidraulistes o soguejadors implicats en el repartiment d'heretats de Carròs II, que acabem de documentar, i que l'experiència d'Oliva servira d'al·licient als pegolins. Comsevulla que fora, pel 1293 feia temps que l'obra estava pendent. Com explica Josep Torrò, el projecte “puede entenderse por la obsesión de traer el riego a las parcelas creadas en el llano seco. En 1293 consta que se llegaron a adelantar 3.000 sueldos” al d'Oliva, a canvi d'obtenir un dret de reg del nou canal, a raó de 50 sous per jovada –un preu important. Es dedueix així, que la superfície que es projectava regar ascendia a unes 60 jovades, és a dir, a 2.160 fanecades. Ara els pegolins se sentien enganyats. Tècnicament, la proesa resultava ben complicada: es tractava de pujar les aigües del riu i estany d'Agullén (com es deia aleshores el riu de Bullent o del Vedat) “por un trayecto a contrapendiente de, al menos, 1,5 o 1,8 km, además de hacerle cruzar el barranco de Mustalla, si se pretendía alcanzar las franjas de parcelario más occidentales del llano seco”.⁵⁵² Aquell secà continuaria plantat d'oliveres, és clar.

Pocs anys després, el 1298, Jaume II autoritzava un altre emprenedor, el cavaller Guillem de Santa Coloma, a continuar “una obra en aquell assut que els homes de Pego feren fer al riu o estany d'Agullén” (“I opere illius açuti quod homines de Pego fecerunt feri in rivo seu stagno de Aguyllén”), a fi d'aprofitar-lo per a instal·lar-hi un molí fariner, amb un cens anual de deu morabatins alfonsins pagadors a les arques reials.⁵⁵³ Sembla que el projecte de Coll es quedà estancat en l'assut i que, estant aquest en desús, anys després tractà de traure'n profit el cavaller. Segurament, la de riu i estany d'Agullén (topònim repetit en l'Agullent de la Vall d'Albaida) fora la denominació aplicada antigament al riu del Vedat, cosa que ens remet a algun propietari romà de la zona anomenat *Aculeus* (> *Pagu*

⁵⁵¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 94, f. 114v, Tarassona, 20 de febrer del 1293. Per a contextualitzar, vegeu TORRÒ, J., «Què va ser la fundació de Pego...», pp. 59-60; ÍDEM, «Canteros y niveladores. El problema de la transmisión de las técnicas hidráulicas andalusíes a las sociedades conquistadoras», *Miscelánea Medieval Murciana*, 37, Múrcia, 2013, pp. 209-231 (p. 212).

⁵⁵² TORRÒ, Josep, «La colonización del valle de Pego (c. 1280-c. 1300). Prospección y estudio morfológico: primeros resultados», *Arqueología espacial. Seminario de arqueología y etnología turolense*, 19-20, Terol, 1998, pp. 443-461 (p. 460).

⁵⁵³ ACA, Cancelleria reial, reg. 196, ff. 179v-180r, València, 9 d'abril del 1298.

Aculianu?).⁵⁵⁴ Pocs dies després de l'autorització del molí, el rei escrigué al batle de València, Bernat d'Esplugues, i li comenta l'afer del molí a edificar “in rivo seu stagno de Aguillén” (Barcelona, 20 de maig del 1298).⁵⁵⁵ No hi ha notícia que el projecte s'arribara realitzar o que hi funcionara cap molí fariner.

Al marge dels progressos econòmics del camperolat, els hereus del patrimoni de Carròs II continuaven implicats en contenciosos. Així, el 23 de març del 1293,⁵⁵⁶ Jaume II escrigué al seu lloctinent del regne de València i li explicà que el baró català Ramon II d'Urtx⁵⁵⁷ reclamava la possessió, com a “hereu” d'Eva Ximenes, viuda de Carròs I, d'una alqueria del terme de Rebollet dita “de la Funt” (*al-Fûnt*, arabització de *FONTE, pels mateixos moros de l'alqueria). Sembla que Eva Ximenes havia deixat un testament al d'Urtx –parent seu?– i aquest exigia que se li empenyorara l'alqueria per a cobrar-s'ho. La família Carròs, després de sostenir un plet amb la viuda del fundador de la casa, li havia cedit la Font en concepte de devolució dotal.⁵⁵⁸ Tanmateix, per un acord de Carròs amb la seua muller, que hauria rebut un préstec del rei, la Font romaní des de feia anys empenyorada a la corona. Havia passat així el temps i sembla que el tresor reial ja s'havia cobrat el deute de la viuda amb escreix. El monarca ordenà Escrivà refer D'Urtx per la part cobrada de més i traspassar a aquest l'alqueria perquè continuara cobrant-se ell el llegat d'Eva de les rendes dels vassalls. Així les coses, Jaume II manava als de la Font que obeïren el cavaller i, a Escrivà i als veïns del reialenc de Gandia, que defengueren els drets d'aquest com a nou posseïdor de la Font, se

⁵⁵⁴ Cosa que podria fer bona lliga amb la proposta etimològica més acceptada per a *Pego*. Sobre l'etimologia d'Agullent, vegeu CASANOVA, Emili, «Topònims de la Vall d'Albaida formats amb el sufix –en(t) < anus, amb especial atenció a les bases antroponímiques d'Ontinyent, Agullent i Agrillent», *Alba. Revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, 27, Ontinyent, 2016, pp. 4-31.

⁵⁵⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 196, f. 187v.

⁵⁵⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 94, f. 81v, Barcelona, 23 de març del 1293.

⁵⁵⁷ Ramon II d'Urtx (mort el 1297), fill del vescomte Galceran II d'Urtx i de la baronessa Blanca de Mataplana, era casat amb Esclarmonda de Pallars. Prestà favor al rei d'Aragó contra el rei de Mallorca. Els seus dominis s'estenien per la Cerdanya i Urtx (Catalunya) i era baró de Mataplana (1290) per herència materna. La seua làpida sepulcral es conserva al Museu Nacional d'Art de Catalunya.

⁵⁵⁸ “Jacobus, etc. Arnaldo Scribe, civi Valencie, etc. Nobilis Raymundus de Urgio proponit coram nobis quod ipse hec tenet et possidet, iure domini, tamquam heres dompne Eve, uxoris Carrocii, quondam uxori sue, postmodum alqueriam vocatam ‘de la Funt’, in termino de Rebolén, quam alqueriam idem Carrocii, de consensu ipsius Eve, nobis pignori dicitur obligasse, per quondam debiti quantitate asservit. Et que fructus et redditus ipsius alcherie, tanto tempore excepistis quam vobis et plenarie satisfactionem, et ultra de ipsa debiti quantitate. Et si quidem remanet ad solvendum, facto legitimo computo inter vos et ipsum, est paratus vobis solvere de presenti...”.

suposa que en contra de les aspiracions dels Carròs a recuperar-la. Pensem que l'alqueria continuava inclosa, malgrat tot, dins l'honor de Rebollet. En cobrar-se Ramon d'Urtx el llegat d'Eva, seria reintegrada als Carròs.

Dos anys després, les reclamacions eren per a una altra viuda, la de Carròs II, Sança. El rei informava el 24 de setembre del 1295, al seu procurador al regne de València, que Asnar de Borau reclamava a Sança de Cruïlles, en qualitat de vídua i administradora dels béns del difunt senyor, un deute que aquest havia contret en vida. El monarca ordenava que li fora reconegut i abonat.⁵⁵⁹

L'abril del 1296 començà Jaume II la guerra de conquesta del regne de Múrcia, contra Castella, que culminaria amb la incorporació d'Alacant, Elx, Oriola, etc. al regne de València. A la convocatòria bèl·lica acudiren, entre d'altres, l'esmentat Ramon d'Urtx, senyor de la Font, i Francesc I Carròs.⁵⁶⁰ Ara bé, el 16 de juny del 1296, durant el setge d'Elx, l'immadur senyor d'Oliva, al qual coneixia el rei com Carrossí ("Carrocinus"), concebé la idea d'embarcar amb els seus homes al Cap de l'Aljub –l'embarcador il·licità–, a esquenes del rei, i anar-se'n a Sicília... El context polític era el següent: havia arribat notícia que els sicilians havien coronat rei de la Trinàcria o Sicília insular el germà de Jaume II d'Aragó, Frederic II. Ell havia governat fins aleshores l'illa com a regent, però Jaume pactà amb el papa i amb Carles II d'Anjou, rei de Nàpols (la Sicília continental), lliurar-los l'illa a canvi de la pau i d'obtenir ell la investidura de Sardenya i Còrsega, entre altres coses (pau d'Anagni, 1295). A més, en donar així per acabada la guerra italiana, el rei d'Aragó podia concentrar esforços en la campanya de Múrcia. Els sicilians, tanmateix, no acceptaren el pacte i optaren per continuar la guerra a ultrança contra els Anjou francesos de Nàpols. En aquelles circumstàncies, el d'Oliva estigué temptat d'embarcar-se amb els seus homes d'armes en "una galera de Sicília que està al Cap de l'Aljub, amb ànim de passar a les parts de Sicília" ("intrare galera Sicilie que est apud Capud del Aljub animo transferendi ad partes Sicilie"). El rei

⁵⁵⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 102, f. 20r, Girona, 24 de setembre del 1295.

⁵⁶⁰ FERRER I MALLOL, Maria-Teresa, *Organització i defensa d'un territori fronterer. La governació d'Oriola en el segle XIV*, CSIC-Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 1990, p. 15, n. 62.

ordenà al seu conseller Bernat de Sarrià que impedira l'embarcament de Francesc Carròs i el de qualsevol home d'armes.⁵⁶¹

El caràcter impulsiu de Francesc I Carròs es posaria de manifest de nou poc després. Constança, antiga emperadriu de Bizanci exiliada a la cort d'Aragó, i es coneix que senyora de Gandia –per a dotar-la de rendes–, es queixava d'ell a Jaume II. L'anciana senyora, tia de la mare del rei, deia “que Carròs, senyor de Rebollet, la grava i la maltracta, a ella i als homes de Gandia, als quals provoca molts danys, malifetes, injúries i ofenses indegudes i injustes” (“quod Carrocius, dominus de Rebolleto, gravat, malectrat ipsam et homines de Gandia, inferendo cum plurima dampna, maleficia, iniurias et offensas indebite et iniuste”). Així consta en un document cancelleresc del 23 de setembre del 1297.⁵⁶²

Del 1298 és un document atzarós, de l'Arxiu Municipal d'Alcoi, que revela que Elca continuava poblada per cristians després dels desordres del 1276, i que alguns d'aquests cristians eren ramaders. És el cas de Berenguer Balaguer, que comprava i venia bestiar boví.⁵⁶³ Un símptoma de la vitalitat econòmica d'Oliva en aquesta època (un poble d'agricultors, ramaders, pastors...) és l'obtenció per part de Francesc Carròs d'un privilegi (27 de març del 1298) per a celebrar mercat setmanal al poble, cada dijous. Per què dijous, precisament? Doncs perquè era el darrer dia laborable de la setmana islàmica, atés que el divendres era el dia de l'oració comunitària dels musulmans, i en un terme amb important presència sarraïna –tant a les alqueries com al Raval– seria el més idoni.⁵⁶⁴ El 1310 passaria

⁵⁶¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 340, f. 122r(bis), citat per ESTAL GUTIÉRREZ, Juan Manuel del, *Itinerario de Jaime II de Aragón (1291-1327)*, Institución Fernando el Católico-CSIC («Fuentes históricas aragonesas», 47), Saragossa, 2009, p. 134.

⁵⁶² ACA, Cancelleria reial, reg. 109, f. 357r, Terol, 23 de setembre del 1297.

⁵⁶³ AMA, Notal dels anys 1296-1303, sign. XVI.1, f. 84v, Alcoi, 21 d'agost del 1298: “Quod ego, Iacobus Parent, dono et trado vobis, Berengario Balaguer, vicino de Elcha, termino de Rebollet, et vestris, a presenti usque ad unum annum [...] quinque cabeças bovinas, a medias...” Citat per TORRÓ, J., «El problema del hábitat...», pp. 53-82 (p. 62 i p. 77, n. 45).

⁵⁶⁴ CARDONA, Salvador, «La feria de Oliva a través de la historia», *Sant'Ana*, any 6, núm. 57, Oliva, juny 1967, pp. 5-6 i 12. El Tribunal de les Aigües de València se celebra en dijous des de l'edat mitjana per una raó similar. Vegeu també CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime II en Valencia, 1314. Concesión de mercado a Oliva todos los jueves», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, p. 336-337.

el mercat a divendres, el 1314 de nou a dijous, el 1489 a divendres, el 1499 a dimarts i el 1514 a dijous de nou, sembla que ja per molts anys.⁵⁶⁵

Una cosa era l'economia de la vila i altra l'economia dels Carròs, posats a despendre en luxes domèstics, equipaments de guerra per a la campanya murciana i altres coses que requerien de numerari fresc. L'11 de març del 1298 el rei informava el procurador de València i el justícia de Gandia de la demanda interposada en la cort reial pel cavaller Pere Sabata de Tous, reclamant a Francesc Carròs i a sa mare, Sança de Rebollet, 3.555 sous. Els deutors s'havien compromés a pagar-ho amb les rendes del lloc d'Oliva ("redditus loci d'Oliva"), a raó de 1.000 sous cada any. Nogensmenys, Francesc Carròs, sota pretext dels ajornaments en pagaments de deute atorgats per Jaume II als convocats a la guerra ("pretextu elongamenta per nos ei concessi a solucioni debitorum que debit"), havia cobrat i retingut ell mateix les rendes que pertocava percebre a Sabata ("dictus redditus occupavit"). El rei considerà que, per justícia, s'havia de pagar al creditor i ordenà als seus oficials que feren el possible perquè Carrossí pagara.⁵⁶⁶

No era aquest de Sabata, però, l'únic front financer que tenien obert els Carròs. El 24 d'octubre del 1299 el justícia de València, Guillem Celolm, escrivia "al amat lo justícia de Oliva o a son lochtenent" per a explicar-li que Pere de Cervera, ciutadà del cap i casal del regne, reclamava un deute als olivers. Un tal Simó de Borja havia prestat anys arrere 3.000 sous a Sança de Cruïlles, tutora de Francesc Carròs, i als seus vassalls olivers Pere d'Arles, Ramon des Camps, Bernat Garcia i Ramon Vives. Restaven a tornar 1.200 sous i Borja havia traspasat el deute a un creditor seu, el tal Cervera. Els deutors es negaven feia temps a pagar i es parla d'un pacte o "composició" que havien fet temps arrere. Ara, la part creditora urgia el pagament, o que foren embargats els deutors.⁵⁶⁷

Mentrestant, Carròs continuava pels anys 1300-1302 acompanyant el monarca en batalles i al setge de la campanya de Múrcia.⁵⁶⁸ En tornar de la guerra,

⁵⁶⁵ Sobre les dades del 1488 i el 1499, vegeu ARV, Cancelleria reial, reg. 311, ff. 47r-48r, Granada, 17 de setembre del 1499 (document facilitat gentilment per Agustí Galiana). Sobre la resta de dades, CAMARENA, J., «De la historia de Oliva...», p. 162.

⁵⁶⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 110, f 1r, 11 de març del 1298.

⁵⁶⁷ SILVESTRE ROMERO, Aureli (ed.), *Llibre de la Cort de Justícia de València (1287-1288, 1298)*, Universitat de València («Fonts històriques valencianes», 38b), València, 2008, doc. 247, pp. 1104-1105.

⁵⁶⁸ FERRER, M.-T., *Organització i defensa...*, p. 32.

si no abans, el senyor d'Oliva i sa muller, Estefania de Lloria (parenta del almirall Roger de Lloria i dels Lloria descendents seus, senyors d'Alcoi, Cocentaina, Bellús, etc.),⁵⁶⁹ trobaren ocasió de procrear almenys nou fills:⁵⁷⁰ Francesc (hereu de Rebollet, que es casarà amb Teresa Ximenes de Borriol⁵⁷¹), Berenguer (d'on venen els comtes de Quirra sards), Nicolau, Jaume (d'on derivarien els senyors sards de Mandas),⁵⁷² Esteve (batle de la baronia d'Oliva i Rebollet, i pare de Ramoneta Carròs i de Vilaragut, padrina de sant Vicent Ferrer⁵⁷³), Francesca (que es casaria amb Ramon III de Riu-sec, senyor de Riba-roja de Túria *ca.* 1320-1330⁵⁷⁴), Violant (casada el 1337 amb Pere de Vilanova àlies de Montagut, hereu de l'Alcúdia⁵⁷⁵), Ramoneta (que el rei pretengué casar el 1312, sembla que infructuosament, amb Tomàs de Pròixida, senyor de Sumacàrcer) i Sança (muller d'Arnau de Riu-sec, germà i successor del referit Ramon III en el feu de Riba-roja, *ca.* 1330-1337⁵⁷⁶). Dues germanes Carròs, casades amb sengles germans Riu-sec; el que explica l'interés dels Riu-sec, el 1382, a comprar Oliva.

No ens haja d'estranyar que l'any 1303, per a fer front al sosteniment de la casa –atesa la família nombrosa que hem descrit– i als dots de tanta filla, el senyor de l'honor de Rebollet haguera de vendre una casa de la vila de Gandia, que havia heretat del seu avi, el primer Carròs. Aquest l'hauria rebuda per donació de Jaume I, segurament en temps de la fundació de la vila (1249-1252).⁵⁷⁷ La monarquia

⁵⁶⁹ Ens comenta Agustí Galiana que hi ha una causa judicial entre Estefania i els marmessors de Beatriu de Lloria, viuda de Jaume II de Xèrica. Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 587, f. 53r/v, 5 de setembre del 1336.

⁵⁷⁰ GALIANA, A., «Els almiralls catalans...», pp. 150-151, en compta set, però es deixa Ramoneta.

⁵⁷¹ Filla de Roderic-Ximenes de Borriol, àlies Llançol, senyor del castell i lloc de Borriol.

⁵⁷² En un escrit del 1344 (ACA, Cancelleria reial, reg. 628, f. 103r, València, 9 de desembre del 1344), apareixen un Joan i una Margarida casada amb Francesc de Montpalau, que sembla que eren fills de Jaume Carròs. Sobre la descendència d'aquest Jaume, vegeu LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Universitat de València, València, 2005, p. 184, n. 470.

⁵⁷³ L'apadrinament tingué lloc a València, el 1350. Vegeu JULIÀ MARTÍNEZ, Eduardo, «San Vicente Ferrer y los jurados de Valencia», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 75, Madrid, 1919, pp. 19-55.

⁵⁷⁴ Sobre els Riu-sec, encara que amb correccions genealògiques necessàries, vegeu MARTÍNEZ, E. i al., *Ribarroja del Turia...*, pp. 98-101. El tal Ramon i els Carròs havien cooperat estretament en la conquesta de Sardenya i en altres campanyes al servei de la monarquia.

⁵⁷⁵ VALLÉS BORRÀS, Vicent-J., *L'Alcúdia, 750 anys, vol. 1. De la carta de poblament a l'ocàs de l'Antic Règim, 1252-1800*, Ajuntament de l'Alcúdia («Història de l'Alcúdia», 1), L'Alcúdia, 2002, p. 44. El pare oferí a Violant, en dot, les alqueries seues de Sagra i Atzenet, del terme de Dénia.

⁵⁷⁶ AHNOB, Osuna, CP. 2, D. 36, Arbre genealògic dels Carròs.

⁵⁷⁷ CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime II en Valencia, 1303. Licencia a Carroz para enajenar ciertas casas en Gandía», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, p. 329-330; CAMARENA, J., «De la historia de Oliva...», pp. 148-151.

ajudà el senyor de Rebollet amb privilegis reials com el del 1304, que pretenia incentivar el comerç a Oliva enfranquant els olivers dels peatges, pontatges i altres imposicions ordinàries aplicades a traginers i mercaders.⁵⁷⁸

L'any 1309, quan Francesc Carròs s'incorporà a la croada d'Almeria, Jaume II pagà a Ferrer d'Arteia 300 sous barcelonesos que li devia el de Rebollet.⁵⁷⁹ En aquest fet d'armes obtingué nous mèrits el cavaller. Els consellers del rei estimaven que Carròs i els seus homes d'armes eren un element clau en la defensa de la frontera sud del regne de València enfront de Granada: “si vós entendiérades ir contra Granada”. El rei disposà que ell i altres “vayan a tener frontera”, el 31 de març,⁵⁸⁰ mentre anava concretant-se l'ofensiva sobre Almeria. Ací destacà, segons Zurita, “el noble Carroz, señor de Rebolledo, con compañías de gente de a caballo y de pie, y toda la caballería de aquel reino” de València.⁵⁸¹ El 17 d'abril del 1310, en acabar la campanya i rebre part del botí, Francesc obtingué també el privilegi per a canviar de dia el mercat d'Oliva, adés comentat. El document en qüestió, estés al Palau del Real de València, no fa referència a la “vila”, sinó al “lloc” o entitat menor que era aleshores Oliva: “locum vestrum de Oliva, situm infra terminum castri vestri de Rebolleto”, “dicto loco de Oliva”.⁵⁸²

La mediació del monarca era important a l'hora d'emparentar els Carròs amb altres grans llinatges valencians de la cort reial: els Riu-sec de Riba-roja, els Lloria de Cocentina, i els Pròixida de Llutxent, Palma, Almenara i Sumacàrcer, per al cas que ens ocupa. Per exemple, Jaume II explicava el 1312 a Tomàs de Pròixida els avantatges que trobaria si es casava amb Ramoneta, filla de Francesc Carròs, i li pregava que l'acceptara com a esposa. El germà de Tomàs, el baró Francesc de Pròixida, segons el rei, “ha tractat matrimoni entre vós e la filla d'en Carroç, sa cunyada [ja estaven aliats els Pròixida i els Carròs, doncs], e en Carroç ha parlat ab nós d'aquest fet e n'és pagat”. El pare oferia un dot de 20.000 sous, xifra que el rei li devia per serveis prestats i que prometia abonar. El consell del sobirà al novençà era quasi una exhortació: “consellam-vos que encontinent, vista la

⁵⁷⁸ ARV, Cancelleria reial, 393, ff. 72r-73v, Saragossa, 12 de juny del 1304 (transcripció del 1417).

⁵⁷⁹ ESTAL, J. M. del, *Itinerario de Jaime II de Aragón...*, p. 380.

⁵⁸⁰ FERRER, M.-T., *Organització i defensa...*, doc. 82, pp. 420-422.

⁵⁸¹ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, llibre 5, cap. 78.

⁵⁸² ACA, Cancelleria reial, reg. 281, ff. 173v-174r.

present, vos vengats a fer lo dit fet”. Tomàs, per cert, era molt més major que Ramoneta.⁵⁸³ Sembla que, al final, no s’acordà aquest matrimoni: el tal Tomàs, senyor de Sumacàrcer, esposà successivament Isolda (mare de l’hereu, Joan), Beatrice Comite i Margarida de Sancto Liceto, dames italianes.⁵⁸⁴

Francesc Carròs, després d’haver destacat en diferents guerres, s’havia integrat en l’equip de consellers de la cort de Jaume II. Entre aquests destacava el senyor de bona part de la Marina, l’almirall Bernat de Sarrià. Quan aquest dimití de l’ofici, el monarca atorgà l’almirallat al senyor d’Oliva (Barcelona, 4 d’octubre del 1313, en la festa de Sant Francesc), en agraïment per la seua noblesa, fidelitat, sinceritat i constància, “et aliis laudabilis condicionibus”. Se’l designa com el “noble familiar i dilecte nostre, Francesc Carròs, senyor de Rebollet” (“nobilis familiari et dilecti nostri Francisci Carrocii, domini de Robolletto”) i se’l designa “almirall nostre dels nostres regnes d’Aragó, València, Sardenya i Còrsega, i del comtat de Barcelona” (“ammiratum nostrum et regnorum nostrorum Aragonie, Valencie, Sardinie et Corsice, comitatusque Barchinone”). Exerciria aquest ofici, amb plena potestat sobre les galeres del rei d’Aragó, entre el 1313 i el 1326, i dirigiria per mar l’expedició a l’illa de Sardenya (1323).⁵⁸⁵

Poc després el noble obtingué un nou privilegi: la confirmació del mercat setmanal, ara en dijous de nou, per al “vostre lloc d’Oliva” (“locum vestrum de Oliva”), el 7 de maig del 1314.⁵⁸⁶ El mateix any féu donació de 6 fanecades de terra que posseïa a Benimèlic (Benimeli, la Marina Alta), en terme del castell de Segàrria, a Guillem Teulada.⁵⁸⁷ Com a tot el regne de València, l’economia d’Oliva travessava per un moment boiant i d’expansió. Cap al 1315 hi funcionava una societat mercantil (“societate in facto mercaturie”) conformada pel xativí Arnau

⁵⁸³ Vegeu RODRIGO LIZONDO, Mateu (ed.), *Col·lecció documental de la Cancelleria de la Corona d’Aragó. Textos en llengua catalana (1291-1420)*, Universitat de València («Fonts històriques valencianes», 56), València, 2013, doc. 151, p. 203.

⁵⁸⁴ Tal com ens comenta Agustí Galiana, estudis de la genealogia d’aquesta i altres famílies. Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 454, f. 112r/v, any 1332.

⁵⁸⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 232, ff. 172r-173v, publicat per CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «D. Jaime II en Barcelona, 1313. Nomenclario de almirante del noble Francisco Carroz», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 2, p. 329-330. Vegeu també LAURENCÍN, El marqués de, «Los almirantes de Aragón. Datos para su cronología», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 74, Madrid, 1919, pp. 309-375; GARCIA, A. (ed.), *Llibre del Consolat...*, vol. 3/1, p. 52; GALIANA, Agustí, «Els almiralls catalans...», pp. 150-151.

⁵⁸⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 211, ff. 173v-174r, València, 7 de maig del 1314.

⁵⁸⁷ ACV, Pergamins, núm. 1814.

de Biera i l'oliver, de probable origen castellà, Gondiçalbo-Pere Esquierdo. Segurament, es dedicarien a embarcar i desembarcar, més o menys clandestinament, mercaderies al grau d'Oliva (embarcador no autoritzat per la corona). Arribats al 1315, Biera denuncià Esquierdo davant el justícia de Xàtiva, perquè, segons ell, li havia passat uns comptes enganyosos o fraudulents.⁵⁸⁸

Quant al senyor de la baronia, els serveis armats de Francesc eren tan apreciats per via marítima com per medi terrestre. Així, entre juliol i agost del 1316, Francesc Carròs i Arnau de Torrelles (primer procurador de la governació Dellà Xixona, creada el 1313, amb capital a Oriola) capitanejaren una cavalcada contra la frontera del sultanat de Granada, dividit llavors en bàndols enfrontats, en resposta als escamots granadins contra la goveració oriolana.⁵⁸⁹

En tornar per la cort, el rei l'enviava a passar comptes amb Pere Marc – tresorer reial i besavi d'Ausiàs Marc –, sobre despeses i quantitats que la corona li devia (maig del 1317).⁵⁹⁰ Aquests diners s'invertien sovint en armar galeres per al rei al port de València. L'1 de desembre del 1318, Jaume II manà al batle general de València, Ferrer des Cortell, que permetera l'almirall Carròs armar diverses galeres a les drassanes del Grau.⁵⁹¹ A les poques setmanes, el monarca era informat per dit batle de com Francesc havia “capturat una nau d'homes de Mallorca al port de Moraira, carregada de forment i d'altres mercaderies de sarraïns de Barbaria [el Magreb]” (“quod vos cepistis quendam navim hominum Maiorice in portu Morayre, honeratam frumento et aliis mercibus sarracenorum Barbarie”). En la nau mercant viatjaven tres mercaders magrebins que el baró havia capturat, juntament amb les mercaderies –il·lícites– que duïen. Havia efectuat altres accions que no pertocaven a ell, sinó al batle general del regne de València.⁵⁹²

A les poques setmanes, en febrer i març del 1319, Jaume II confirmà als seus homes que estava en guerra amb tots els reis musulmans i l'autoritza a fer ús de l'armada en preparació per a fer-los tot el dany que pogueren, sense pau ni treva:

⁵⁸⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 158, f. 134r. Ressenyat per SOLER, J. L., *El comercio en el reino...*, vol. 1, apèndix documental, doc. 18, p. 674.

⁵⁸⁹ FERRER, M.-T., *Organització i defensa...*, pp. 90, 109 i 267.

⁵⁹⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 300, ff. 292v-293r, Lleida, 26 de maig del 1317.

⁵⁹¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 245, f. 71v, Barcelona, 1 de desembre del 1318.

⁵⁹² ACA, Cancelleria reial, reg. 281, ff. 48v-49r, Barcelona, 7 de gener del 1318 [1319].

“cum quibus sarracenis ad presens guerram habemus, ut cum armata quam nunc facitis, hiis qui nobiscum guerram havent dampnum inforre possitis [...], quod nos cum universis sarracenis regibus guerram habemus”.⁵⁹³ Mentre el senyor es dedicava a assaltar navilis de moros, els seus vassalls musulmans del Raval d’Oliva comerciaven clandestinament amb el Magreb –és a dir, amb els enemics del rei d’Aragó– a través de l’embarcador de la platja i sense pagar cap dret, és clar, a la batlia del regne de València. Com recordava el 15 d’octubre del 1325 el batle general Bernat çà-Nou, els infractors, en temps de guerra, eren capturats i venuts com a esclaus: “Com, senyor, no sia usat que alcú en regne de València pusca assegurar qualsevol que vinguin a la terra, sinó vós, senyor. E yo, en mon temps, é venuts sarrahins de Oliva, qui anaren a les parts de Barberia e tornaren deçà sens assegurament”. En la mateixa lletra, adreçada el rei, el batle recorda que Oliva no era lloc d’embarcament autoritzat, per tal com “a alcú no fos legut carregar algunes coses ne fer carregador, sinó en los vostres ports, los quals eren aquels: Castelló, Borriana, Murvedre, lo Grau de la Mar de València, Cullera, Gandia e Dénia”.⁵⁹⁴ La restricció portuària era vigent des del 1317.

Com a almirall, Francesc patrullava la mar amb les seues galeres, en les quals és probable que viatjaren alguns marins del seu lloc d’Oliva. Revisava vaixells i provocava més d’una queixa. En novembre del 1319, el mercader de Narbona Bernat Bonmacip l’acusava de ser un pirata. Amb quatre galeres armades l’havia abordat a la mar de Sardenya i li havia furtat i comissat violentament vint-i-tres bales de teles seues i d’una companyia mercantil: “cum quatuor galeis armatis, in Mari Sardinie raubastis et occupastis violenter viginti tres balas telarum suas et societatis suae”. Bonmacip noliejava la mercaderia en una coca propietat del ciutadà de Barcelona Berenguer Carbonell i navegava fent la via d’Armènia (l’Armènia Menor, al sud de l’actual Turquia). L’almirall l’abordà sota pretext que es dirigia a països vedats: “pretendendo cocham predictam ad partes prohibitas navigare”. El rei ordenà Carròs esmenar l’error ferma i expressament (“firmiter et

⁵⁹³ ACA, Cancelleria reial, reg. 245, f. 105v, Barcelona, 21 de febrer del 1318 [1319].

⁵⁹⁴ ARV, Cancelleria reial, reg. 613, f. 273r, citat per FEBRER, M. V., *Cartas pueblas de las morerías...*, vol. 2, p. 15; ARV, Reial Patrimoni, 630, ff. 271r-272r, transcrit per SOLER, J. L., *El comercio en el reino...*, vol. 1, apèndix documental, doc. 121, pp. 948-950.

expresse”) abans de transcorreguts deu dies des de la recepció de l’ordre. Si volia oferir la seua versió i defensar-se, havia d’acudir a Tarragona, on llavors era el rei. Altrament, s’arriscava a ser embargat per a rescabalar el narbonés.⁵⁹⁵

Un altre cas ve testimoniats per diversos documents datats el 8 de març del 1320. Es tracta de l’apropiació pel senyor d’Oliva d’un carregament de jueus de Mallorca, que ell al·legava que eren de Fes (Marroc) i, per tant, enemics. Aquests comerciaven amb Barbaria (el Magreb) en un *uixer* o lleny de gran tonatge que fou l’interceptat per Carròs. Naturalment, els jueus, i els jurats de València i altres autoritats, comunicaren al rei la irregularitat. Pel que sembla, l’assalt havia tingut lloc davant d’Alacant, ja que les mercaderies estaven en aquest port.⁵⁹⁶

Més queixes que arribaven al rei del senyor d’Oliva, aquestes també del 1320 i procedents de Dénia. Francesc Carròs havia ideat *ex novo* un impost o exacció feudal d’un cap de bestiar de cada cent (“exigit atque recepit de centum pecudibus, unam”) aplicat als propietaris de bestiar que pasturaren en terme oliver. Ho denunciaren els prohoms de Dénia perquè atemptava contra els Furs. La corona els donà la raó. El rei, de València estant, el 19 de gener del 1321, disposà que Carròs fora advertit de la il·legalitat que cometia, i que cessara l’abús.⁵⁹⁷ No fou aquest l’únic problema que hagué d’afrontar Francesc aquest any 1321. La seua muller, Estefania de Lloria, se separà legalment d’ell, després d’un procés en el qual intervingueren el mateix rei Jaume i el governador del regne de València. Se separà la noble dama i mare dels seus fills, a canvi de rebre d’ell una regatejada pensió anual de 4.000 sous.⁵⁹⁸ Estefania demanava també que se la permetera residir a l’alqueria moruna de la Font: “si in loco de la Font morari voluerit...” (1322). La

⁵⁹⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 245, f. 217v, Tarragona, 23 de novembre del 1319.

⁵⁹⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 167, ff. 59v-61v, estudiat per SOLER, J. L., *El comercio en el reino...*, vol. 1, p. 304.

⁵⁹⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 171, f. 86v, València, 19 de gener del 1321.

⁵⁹⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 172, ff. 117v-118r (19 de novembre del 1321, reclamació d’una pensió de 1.000 sous, amb intervenció mediatra del rei i d’oficials reials) i reg. 179, ff. 169v-170r (1 de juliol del 1321, reclamació de 2.000 sous pendents, de la pensió de 4.000 sous que cada any havia de rebre, en dues pagues, Estefania), documents que devem a l’amabilitat d’Agustí Galiana; com també els quatre documents que venen a continuació.

relació era molt conflictiva, portada a ultrança davant dels tribunals i de la justícia reial, on es parla de gran “discòrdia”. No el voldria ni veure.⁵⁹⁹

Pel que sembla, l’almirall Francesc, després d’aquesta ruptura, s’amistançà amb una dama sarda, de nom Alamanda, de la qual tindria un fill, Alamany/*Alamanno* Carròs (com el comte Alamanno da Costa, fundador de la nissaga corsària dels Carròs), documentat pel 1340.⁶⁰⁰ El 1345, mort ja aquest Alamany, la mare, l’esmentada Alamanya, reclamava des de Càller a Andreu-Guillem Escrivà, tutor de Joana, senyora de Rebollet, un deute de mil sous per mitjà del seu procurador a València, el notari Miquel Martorell.⁶⁰¹

Durant els anys 1321 al 1322, tots els esforços del separat i aventurer senyor d’Oliva sembla que es concentraren a preparar un gran estol de galeres i naus per a envair Sardenya, un regne ric en recursos, explotat comercialment per Pisa i Gènova, que Jaume II agregà a la Corona d’Aragó de fet; ja que –pel pacte d’Anagni (1295)– el papa Bonifaci VIII l’havia investit *Rex Sardinie et Corsice*, rei de Sardenya i de Còrsega. Plantejada ja l’expedició a primeries del 1323, es preveia que l’almirall Carròs hi jugara un paper preeminent o primordial. No debades, Francesc Carròs era el noble valencià que, amb diferència, més tropes aportaria a la campanya, i un dels més implicats de la Corona d’Aragó. El senyor d’Oliva i Rebollet hi duria 30 homes de cavall (10 dels quals, “a la genetia”: cavalleria lleugera, emulant els berbers zenetes o *genets*); el segon noble valencià, Berenguer de Lloria, àlies “Rogeró”, senyor de Cocentina i Alcoi i parent polític seu, 15 cavalls;⁶⁰² el tercer, senyor de Bèlgida i d’un terç de la vall d’Albaida, 14 (8, a la genetia); Francesc de Pròixida, senyor de Llutxent i de Palma, 6, etc. El Carròs aportava una tropa equivalent a la dels principals barons de Catalunya, els Anglesola, els Montcada, els Pallars, etc., però inferior a la dels dos primers *ricosombres* d’Aragó: 100 homes, n’Artal de Luna; altres 60, n’Artal d’Alagó.⁶⁰³

⁵⁹⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 174, ff. 89v-91r (març del 1322) i reg. 175, f. 232v (9 de juliol del 1322), també proporcionats pel referit Galiana.

⁶⁰⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 1010, f. 65r/v, 6 de febrer del 1340.

⁶⁰¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 637, f. 93r/v, Perpinyà, 19 de setembre del 1345.

⁶⁰² Era el benjamí del famós almirall Roger, encara menor pel 1323; moriria el 1324.

⁶⁰³ ARRIBAS PALAU, Antonio, *La conquista de Cerdeña por Jaime II de Aragón*, Instituto Español de Estudios Mediterráneos, Barcelona, 1952, p. 168.

No obstant aquesta implicació, l'infant Alfons (el futur rei Alfons el Benigne), en qui Jaume II havia delegat la conquesta, dubtava sobre les capacitats del senyor d'Oliva. I així li ho expressà al seu progenitor i senyor:⁶⁰⁴

Al VIe capítol, de l'almirall, respon lo senyor rey que si en Carroç és estat negligent en son offici (e creu lo senyor rey que així sia, segons la fama que se'n segueix), que li plau que ell [l'infant] puxa ordonar de l'offici ço que li parega, totavia posan-hi persona madura e ab seny, e que haja vist e ohit.

En poques paraules: el rei considerava Francesc Carròs una mena de corsari competent per al combat, però immadur i irresponsable tal vegada, ara que havia de dirigir la gran armada. Aconsellà Alfons reemplaçar-lo per Guillem-Ramon de Montcada, de qui tenia bones referències: “que li comunicàs lo offici de la almirallia [...], com aquell qui és estat en molts affers, e de mar e en terra”.⁶⁰⁵ Tanmateix, el primogènit s'arriscà i mantingué Carròs en el càrrec.

Des de Barcelona, el 9 d'abril del 1323, Jaume II envià còpia a Bernat de Sarrià, senyor de la Marina, d'una informació que li havia arribat per mans de Jaume Andreu, batle d'Oriola, segons la qual els reis de Granada i de Tremissén (a l'actual Algèria), aliats amb el senyor de Ceuta, pretenien envair la costa valenciana quan salpara cap a Sardenya l'estol reial. Deien també que els musulmans valencians del sud del país estaven sobre avís, per si els convenia alçar-se en armes en pro de l'Islam. Segons espies, mentre Granada atacara per Múrcia, un estol desembarcaria a Altea i Xàbia per a començar a ocupar castells. En vista del perill, el rei ordenà a En Sarrià; a l'almirall Carròs; als curadors de Roger de Lloria, senyor de Cocentaina, i altres nobles del migjorn, que prengueren mesures urgents de vigilància de la costa.⁶⁰⁶ És probable que d'aquest any o de poc després datara la torre medieval de planta quadrada que vigilava la platja d'Oliva. Com seguidament es veurà, la documentació del 1330 fa referiment a un embarcador

⁶⁰⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 342, f. 195r, Barcelona, 26 de març del 1323.

⁶⁰⁵ *Ibidem*.

⁶⁰⁶ FERRER I MALLOL, Maria-Teresa, *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*, CSIC-Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 1988, doc. 51, pp. 271-272.

il·legal que Francesc Carròs havia construït al grau oliver. Segons la informació arribada al rei d'Aragó el 1323, Granada havia dit als moros valencians que...

...tengan sus atalayas por ver los senyales que se án de fazer riba de la mar e stén aparejados de se alçar todos quantos moros ha en toda esa tierra, es a saber: así como es la vayl de Cocentayna fasta en la mar, e desde la huerta de Alacant e derredor de la ribera de la mar fasta Oliva e Rebollet. E án-se a furtar los castiellos: primeramente, Aguas e el castiello de Calpe e-l castiello de Murla, e Rebollet e Oliva, e dende a derredor todas las fortalezas que hi son como taja la vall de Cocentayna faz a la mar fasta Alacant, en que dizen que es la tierra de Bernat de Sarrián; e más, si más se pudiera aver. E dizen que basteçrán a çerón a peones de la sierra de Berdia e la sierra de Yfach, que dizen que está çerca de la mar e ay agua.⁶⁰⁷

Notem que els dos castells del terme, el castell-poblat de Rebollet i el castell residencial d'Oliva, eren objectius de guerra dels moros invasors; encara que, al remat, no es produí cap moviment perillós per part de l'enemic.

El 19 de maig l'infant Alfons donà ordre a tots els proveïdors de l'armada que ho dugueren tot a Portfangós, des d'on havia de "fer vela envés Cerdenya ab tot nostre navili".⁶⁰⁸ Francesc Carròs hi concorregué des de València amb 20 galeres armades de combatents valencians: la tercera part aproximadament de l'armada.⁶⁰⁹ Lògicament, molts d'aquests combatents eren veïns d'Oliva i de localitats pròximes que s'haurien embarcat en l'armada per diferents raons: joventut, fidelitat al senyor, experiència corsària en les galeres d'en Carròs, afany de botí, etc. Entre aquests, n'hi havia molts que tenien deutes pendents de pagar i que s'hi sumaven a l'aventura atrets per la prorrogació en el pagament d'aquests deutes que els atorgava la corona. En tornar a Oliva, alguns d'aquests veterans ajudarien el senyor a fundar el poble nou de la Font, i serien requerits també per antics creditors. Així, el 1330, la societat comercial dels Guanyalbes reclamava

⁶⁰⁷ *Ibíd.*

⁶⁰⁸ RODRIGO, M. (ed.), *Col·lecció documental...*, doc. 227, p. 263.

⁶⁰⁹ SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, p. 1009 (Crònica de Pere el Cerimoniós, cap. 100): "E aquí venc lo noble En Carroç, almirall del senyor rei, ab vint galees qui s'eren armades a València".

davant el batle general de València uns diners que determinats homes d'Oliva i la Font devien al factor de dita societat, Bartolomeo Codisqui.⁶¹⁰

Entre el 30 i el 31 de maig salparen els vaixells i desembarcaren el 14 de juny a Palma de Solç (Sulcis). L'1 de juliol, al començ del setge d'Esglésies, l'infant Alfons dictava unes ordinacions, segons les quals qui “levarà res de loch on serà posat penó reyal [...], que muyra sens tota mercé, de qualque condició o estament sia”. La tropa, constituïda per almogàvers valencians, aragonesos i catalans, mainades feudals, etc., estava ansiosa de botí: podien endur-se robes i bestiar, però no saquejar esglésies ni “forçar fembres”. Portaven queviures en carros de bous i s'organitzaven per companyes i “caps de companya”. Els ferits i malalts, que en foren molts en ambdós bàndols –pel paludisme, endèmic a la marjalenca costa de Sardenya– els tornarien en vaixell a la Corona d'Aragó, però els cavalls que duïen s'havien de quedar per al servei de l'exèrcit. Al desertor, fora “cathalà o aragonés, de cavall o de peu”, se li aplicaria *ipso facto* pena de mort. Els valencians, aleshores, per llur parla predominant, eren considerats catalans.⁶¹¹

Mentre l'infant Alfons assetjava Esglésies, Carròs assetjava el port de Càller. Des del campament d'Esglésies, en setembre del 1323, Alfons reprenia l'almirall Carròs, comandant de les forces marítimes, per la disputa que havia sostingut amb el noble Guerau de Rocabertí, vescomte de Rocabertí i comandant de les tropes terrestres destinades a oferir-li suport: 200 cavalls armats i 2.000 peons.⁶¹² El príncep era un jove de 24 anys, però manifestava tenir més seny i sentit de la responsabilitat que un veterà, però breguer, senyor d'Oliva:⁶¹³

Almirall: gran desplaer havem haüt, perquè havem entés que l'altre dia hagués paraules desordonades ab lo noble en Guerau de Rochabertí, per ·I· hom de mar que ell tenia pres per alguna injúria que deia a ell esser feta. E crehem, almirall, que vós volíets guardar lo mal e el perill qui, no solament entre vós e el dit noble, mas encara entre les gents de la nostra host qui és aquí és (de la qual gent vós e ell, ja departidament, sots caps), se poria seguir...

⁶¹⁰ SOLER, J. L., *El comercio en el reino...*, vol. 1, apèndix documental, doc. 20, p. 675.

⁶¹¹ RODRIGO, M. (ed.), *Col·lecció documental...*, docs. 227 a 232, pp. 263-267.

⁶¹² SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, p. 915 (Crònica de Muntaner, cap. 273).

⁶¹³ ARV, Cancelleria reial, reg. 393, f. 74r/v, Setge d'Esglésies (Sardenya), 27 de setembre del 1323.

El futur monarca pregava al vassall que s'abstinguera de més "paraules desordenades ne altra brega" amb cap altre noble, i li enviava Ramon de Pinell per a fer-lo reflexionar sobre el perill en què havia posat la host reial.

Passaven els mesos i Esglésies, que esperava l'ajuda naval de Pisa, resistia. Arribats al 4 de gener del 1324, l'infant explicà a l'almirall els seus plans per a assaltar la plaça. La pluja havia impedit als d'Aragó parar els ponts i els castells previstos per a "la batalla a donar". Ara era cosa de Carròs proporcionar-li "L·bons hòmens de mar qui ajuden a endreçar aquests ponts e aquests castells, e sien hòmens sperts e bons e veats d'aytals coses". El 14 de gener, l'estol reial havia d'evitar que, si venien vaixells de Pisa des de Càller, arribaren a port, car havia pactat amb els assetjats que, si en trenta dies no rebien ajuda pisana, es retrien. També calia evitar que eixira de Càller qualsevol missatger que donara avís a Pisa del pacte: "e si·u fa, que no s'escap, ans sia pres encontinent". Si se li escapava algun missatger, a Francesc, no "farem compte de vós en res d'aquí avant".⁶¹⁴ Ramon Muntaner, en la seua crònica, escrita a l'horta de Xirivella, canta en català aprovençalat les gestes del senyor de Rebollet a Sardenya: "¿E cal serà aicell qui dins Càller serà, / qui en so cor se paus, com en terra eixirà / lo valent En Carròs, almirall, qui hi metrà / tan valent català qui de mar hi haurà?"⁶¹⁵

Esglésies capitulà pacíficament el 7 de febrer del 1324, i els pisans i sards que hi havia marxaren cap a Càller, a preparar la defensa d'aquesta plaça. Els catalans posaren setge a Càller i començaren a obrar enfront, en un puig, la bastida de Bonaire, la qual enjorn esdevindria un castell amb "vila" per als assetjants. Arribà llavors la flota pisana de 32 naus de Manfredi della Gherardesca, disposada a socórrer la plaça assetjada de Càller. Eludí enfrontar-se amb l'armada de Francesc Carròs, perquè aquesta era el doble de gran: 60 galeres, 14 naus i altres embarcacions menors. Els pisans desembarcaren tropes, però els estava esperant a la platja la cavalleria d'Alfons, agrupada. Els italians quedaren entre dos fronts, encerclats per darrere pel senyor de Rebollet, els homes del qual desembarcaren a la platja de Llàpola, enfront de Càller. Així que perderen els vaixells i patiren

⁶¹⁴ RODRIGO, M. (ed.), *Col·lecció documental...*, docs. 235-236, pp. 270-271.

⁶¹⁵ SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, p. 913 (Crònica de Muntaner, cap. 272). Del «Sermó de Muntaner» que envià a l'infant Alfons per a animar-lo a la conquesta de Sardenya.

moltes baixes, en l'anomenada batalla de Lucocisterna (29 de febrer). Només 500 homes de Gherardesca pogueren entrar intramurs de Càller.⁶¹⁶

El castell de Càller continuà resistint el setge mentre veia com els presoners que queien a mans dels assetjants eren engrillonats per ordre del senyor d'Oliva i posats a obrar els murs de la fortalesa de Bonaire (1323-1325).⁶¹⁷ Aquesta fortalesa albergava 6.000 homes d'armes valencians i catalans, capitanejats pel fill secundogènit de Francesc, Berenguer Carròs. Quan s'acordà l'armistici amb Pisa del 19 de juny del 1324 (Pisa cedí a Aragó els drets sobre la resta de l'illa, però conservà –assetjada– la plaça de Càller), l'infant Alfons se'n tornà a Catalunya, en juliol, i delegà la capitania de Bonaire en Berenguer Carròs.⁶¹⁸

Mentre els cavallers del rei d'Aragó anaven controlant tota l'illa per terra, per mar l'almirall efectuava operacions de càstig sobre Terranova (l'actual Olbia) i altres parts. Arribà llavors a Bonaire, el 1324, el primogènit del baró de Rebollet, Francesc (II) Carròs, incorporat al contingent de reforç comandat per Alfons Ferrandis d'Íxer. L'hereu d'Oliva portava amb ell cinquanta genets armats. Ell mateix tenia bona planta de guerrer. Gregori Maians, examinant la seua ossada el 1747 (si bé ell es creia que era la de Francesc I⁶¹⁹), n'observà la calavera, “que se mantiene entera, con quatro muelas”, i jutjà que “sus huesos denotan que fue hombrón”,⁶²⁰ un guerrer de bona estatura, cosa poc corrent en el segle XIV. El seu germà, el també bel·licós Berenguer, exercia de “sotsalmirall” o lloctinent del pare, i mantenia correspondència directa amb Jaume II; amb lletres missives que enviava per vaixell i encapçalava així (6 d'octubre del 1324):⁶²¹

⁶¹⁶ No cal entrar en més detalls. Us remetem a les cròniques catalanes del segle XIV, o treballs clàssics com el de ARRIBAS, A., *La conquista de Cerdeña...*, op. cit. La bibliografia és abundant.

⁶¹⁷ SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, p. 925-927 (Crònica de Muntaner, caps. 284-286).

⁶¹⁸ *Ibidem*, pp. 920-921 (Crònica de Muntaner, caps. 278-279): “...que el castell de Bonaire se poblà en tal manera, que, abans que cinc meses fossen passats, fo murat e albergat, e hi hac, de catalans purament, més de sis milia hòmens d'armes [...]. E con tot açò fo feit, lo senyor infant [...] lleixà de capità del castell de Bonaire e de tota aquella encontrada lo noble En Berenguer Carròs, fill de l'armirall, e capità de Sàsser”.

⁶¹⁹ Vegeu més avall, on parlem de la confusió de sepulcres.

⁶²⁰ MESTRE, A. – FERRANDO, S., «Los descubrimientos de los restos...», p. 138. Com més avall veurem, Maians llegí malament la inscripció, car la tomba al·ludida és la de Francesc II Carròs. És més probable que l'“hombrón” fora, doncs, el fill.

⁶²¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 342, ff. 263v-264r, Castell de Bonaire (Sardenya), 6 d'octubre del 1324.

Al molt alt e poderós senyor, lo senyor en Jacme, per la gràcia de Déu rey d’Aragó, de València, de Sardenya e de Còrsega, e de la Santa Romanal Esgleya senyaler, etc. Yo, Berenguer Carroç, capità del regne de Càler [sic] e visalmirayl per lo noble en Francesch Carròs, me coman en vostra gràcia, així com de senyor del qual yo esper haver bé e mercé.- Sàpia, senyor, la vostra reyal magestat, que yo he entés per gents del castell de Càler, secretament, e majorment per alcunes dones menoretas, que armada se fa en Pisa. Plàcia, senyor, a la vostra altea de provehir-hi en tal manament que sia bo. E açò, senyor, no entenats que·s fassa saber per pahor que nós hic hajam, mas, senyor, per ço cor ho he entés a dir. Déus, senyor, per sa misericòrdia, vos conserve en bona manera e us do victòria sobre vostres enemichs. Dat en Castell de Bonayre, a VI dies anats del mes de *vuytubri* [sic].

Per a fer front a l’ofensiva del comú de Pisa, l’almirall Francesc Carròs es refinançà requisant a una mercaders de Narbona i Montpeller les valuoses mercaderies que tenien ancorades al port de Càller, en una coca de la qual era patró l’occità Bernat de Quilhan. Carles IV el Bell, rei de França, autoritzà els mercaders d’aquelles ciutats a refer-se de la rapinya amb una “marca” o represàlia que els permetia comissar arbitràriament béns de súbdits de Jaume II. A la mort d’aquest, el seu successor, el rei Alfons, després de llargues negociacions, hagué d’indemnitzar els perjudicats amb 42.000 lliures barceloneses (1331).⁶²²

Prosseguia així la guerra quan Jaume II pactà amb el seu germà Frederic ajudar-lo contra Robert d’Anjou, rei de Nàpols, amb 20 galeres comandades per Carròs. Aquestes farien com si es disposaren a envair Còrsega, però, si Robert atacava Sicília, s’hi desplaçarien (València, 24 de febrer del 1325):⁶²³

...que lo senyor rey e el senyor infant, per esforç e ajuda del rey Frederic, entén armar ·XX· galees e que hi munt en Francesch Carroç, almirayl seu, lo qual és bon cavaller e provat en mar e en terra, e qui ha gran volentat de servir a ells e al rei Frederic, e entenen les armar de bona gent e eleta.

⁶²² MUTGÉ I VIVES, Josefina, «Alguns camins per a apaivagar els conflictes per incidents de pirateria en el Mediterrani Occidental», *Anuario de Estudios Medievales*, 38/2, Barcelona, 2008, pp. 901-919 (pp 914-916).

⁶²³ RODRIGO, M. (ed.), *Col·lecció documental...*, doc. 244, pp. 278-281.

Recordem que Francesc ja havia pensat d'anar a ajudar Frederic anys arrere, i que descendia del “comte” almirall de Saragossa de Sicília. Al remat, el possible desplaçament que s’hi esmenta, no es considerarà necessari.

En l’estiu del 1325 s’avançà molt en la pacificació de Sardenya. El senyor d’Oliva desembarcà un exèrcit en l’estratègica badia de Porto Torres, al nord-oest de l’illa –l’antiga base d’operacions corsàries del primer Carròs–, i refundà la vila, que estava despoblada del tot. Hi construï una torre, unes muralles i un vall, i vora la torre, intramurs, “un gran pati” o solar per a alçar les cases de la *pobla*. Aquesta experiència planificadora i de partició de cases i terres seria útil, al senyor d’Oliva, per a aplicar-la poc després en la fundació de la Font d’en Carròs.⁶²⁴

Poc després, en Nadal del 1325, es produí una batalla naval on l’almirall Carròs s’imposà sobre una armada conjunta de genovesos i pisans. Hi periren 1.100 enemics i en capturà 600.⁶²⁵ Llavors arribaren reforços: dos naus del noble Ramon de Peralta, cosí germà del rei Jaume, amb 108 cavallers armats, “e los fo feta gran festa” a Bonaire.⁶²⁶ Carròs i Peralta assaltaren coordinadament Estampatz (*Stampace*), una vila adjacent a l’inexpugnable castell de Càller, enmig d’una “batalla cruel e fellona”, segons Ramon Muntaner, que culminà amb la destrucció de dita població (gener del 1326). Continuaren així les escaramusses, fins que el 9 de juny els assetjats negociaren amb Berenguer i li lliuraren les claus del disputat castell de Càller. Sardes, pisans i mercenaris abandonaren la plaça, que fou ocupada simultàniament per 400 cavalls armats i 12.000 “sirvents” de la Corona d’Aragó.⁶²⁷ Això és el que explica Muntaner, el qual sembla avançar cronològicament el trasllat dels habitants de Bonaire a la vila de Càller, verificat el 1327. I és que l’infant Alfons havia oferit passatge gratuït i terra franca als colons que se’n vingueren a Sardenya. Això explica l’aparició d’un contingent nombrós de personal no militar, destinat a poblar els estratègics ports sards. A la portuària ciutat de l’Alguer, com és sabut, es parla encara la llengua catalana.

⁶²⁴ ARRIBAS, A., *La conquista de Cerdeña...*, p. 294.

⁶²⁵ Sobre els fets d’aquesta conquesta al·lusius al senyor d’Oliva han escrit interessants resums divulgatius SENDRA I MOLIÓ, Josep, *Els comtes d’Oliva a Sardenya*, Ajuntament d’Oliva, Oliva, 1998, p. 29 i ss.; ÍDEM, «Els altres Carròs», *La Font d’en Carròs en festes*, 1997, pp. 113-124; FERRER PASTOR, Francesc, «Francesc Carròs i de Cruïlles», *La Font d’en Carròs en festes*, 1997, pp. 107-112.

⁶²⁶ SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, p. 928 (Crònica de Muntaner, cap. 286).

⁶²⁷ *Ibidem*, pp. 930-931 (cap. 290).

Berenguer Carròs quedaria beneficiat a l'illa amb feus i responsabilitats de govern, i amb residències principals en un palau de Càller i en el monumental castell de Sant Miquel, sobre un alt pròxim a la ciutat.⁶²⁸ Durant segles, els Carròs descendents de Berenguer –els comtes de Quirra⁶²⁹– serien uns dels grans feudataris de l'illa, juntament amb els Centelles d'Oliva, beneficiats amb altres senyories en el segle XV, en temps de Bernat, senyor de Rebollet. Tanmateix, el pare de Berenguer, l'almirall Francesc I, i el germà major, Francesc II, perderen tot el que hagueren pogut obtenir per causa del caràcter iracund i incontrolable de l'almirall. Aquest, estant al castell de Bonaire, es barallà amb el cosí del rei, el baró Ramon de Peralta, en gener del 1326, per diferències sobre el fet d'Estampatx. L'animadversió cresqué entre ambdós cavallers i els respectius seguidors, a manera de guerra de bàndols latent. Finalment, els “partits” tiraren mà a les armes, s'enfrontaren en batalla campal i hi hagué víctimes mortals.⁶³⁰

Peralta era un nouvingut, amb poders atorgats pel rei, mentre que Carròs era un veterà, amb honors i lleialtats guanyades per ell mateix. Tal com informava al monarca Pere de Libià, en Carròs, “en la mar sap dar-hi bon recapte e·ls hòmens de la mar, que veg que l'amen molt e soferen cloques coses per ell, per la favor que li han; que per altre no ho soferien adés tan pacientment”.⁶³¹ Peralta tractà de guanyar-se l'amistat del marí, però ambdós eren ben orgullosos. Prompte arribaren al rei i a l'infant informes sobre “el desgrat e mala voluntat que es entre los dits nobles”. Un amic d'en Peralta declarà que l'almirall Francesc s'excusava de compartir solaços amb l'altre dient: “que si él e·n Ramon de Peralta eren en castel, que no y cabrien”. De la desconfiança es passà a la ruptura, quan uns homes d'en

⁶²⁸ Vegeu RASSU, Massimo – SERRA, Antonello, *Il Castello di San Michele*, Sardinia Culture Tourism Club, Iglesias (Sardenya), 2008, ps. 26-31. El record d'aquesta fortalesa podria haver inspirat la construcció de l'ermita de Sant Miquel, que ocupa un bell puig amb vistes a la mar, entre la Font d'en Carròs i l'Alqueria de la Comtessa.

⁶²⁹ En els feus sards, a Berenguer I el succeí Berenguer II, I comte de Quirra (1363). Pel 1358 era el primer feudatari de l'illa, amb 35 llocs. Els heretà la comtessa Violant (1383) i el comte Berenguer III (1409), pare d'un Jaume (mort el 1469), que es casaria amb Violant de Centelles (morta el 1459). Vegeu FERRER PASTOR, Francesc, «La família Carròs, i Violant Carròs i de Centelles», *Cabdells*, 5, Oliva, 2008, pp. 171-196 (pp. 178 i ss.).

⁶³⁰ ACA, Processos en quart, any 1326, sign. 13/5; COSTA PARETAS, Maria Mercé, «Un episodi de la vida de Ramon de Peralta», dins *Mediterraneo medievale. Scritti in onor di Francesco Giunta*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 1989, pp. 313-327.

⁶³¹ ARRIBAS, A., *La conquista de Cerdeña...*, p. 331, n. 12.

Carròs, sense tenir-ne ell cap culpa ni responsabilitat, es barallaren amb els homes de Peralta, en l'alberg d'aquest, i en mataren i feriren alguns.⁶³²

L'infant Alfons, que ja havia tingut problemes poc abans amb Carròs, donà per bones algunes falses acusacions dels homes de Peralta, que responsabilitzaren el senyor de Rebollet de la discòrdia. Després, però, reconeixeria l'error.⁶³³ El vell Jaume II considerà intolerable la situació. S'estava posant en perill tot el projecte de conquesta. Així que ordenà que l'almirall Carròs, el seu fill Francesc i el noble Peralta foren portats presos a Barcelona. Allí foren jutjats i, encara que no havien participat directament en la brega, foren acusats d'haver-la provocada amb llur comportament. Se'ls apartà a més de la cort i del servei reial. De manera que Peralta s'hagué d'exiliar a Sicília i els Carròs, pare i fill, a Oliva, on romangueren proscrits durant sis anys (1326-1332), sis anys molt fructífers.

L'infant Alfons també tornà a Catalunya, on poc després esdevindria rei. En arribar, son pare el rei se'l veu venir a palau vestit amb indumentària tradicional sarda, i es tirà les mans al cap. "Venc vestit ab les robes dels vençuts", i el pare no volgué rebre'l: "Perquè sapiats que jamés negú no deu portar hàbit dels vençuts, sinó dels vencedors, pus Déu ne dona la victòria".⁶³⁴

Quant als Carròs, només arribar a Oliva, en compte de resignar-se a romandre reclòs en terra ferma, es dedicà a practicar la pirateria en els anys subsegüents (1326-1330), amb la qual cosa obtenia substanciosos botins per a remunerar a la tropa i per a finançar possibles millores a la senyoria, entre les quals destaca la construcció d'un "embarcador" al grau d'Oliva o la fundació de la Font d'en Carròs. Ja el 7 de maig del 1326, fou denunciat l'exalmirall Francesc per haver abordat a les mars de Sardenya uns mercaders de Narbona, que portaven caríssimes espècies (pans de sucre blanc, gingebre, pebre, canyella...) al grau de València. Els oficials del rei anaren a dit grau i es trobaren el barquer valencià Aparici Fortea desembarcant unes bales que eren per a en Carròs, encara que ell ho negava.⁶³⁵ Comprovat que es tractava d'espècies, Jaume II el Just envià a Oliva el lloctinent

⁶³² *Ibíd.*, p. 330.

⁶³³ *Ibíd.*, p. 351.

⁶³⁴ *Ibíd.*, p. 351.

⁶³⁵ ACA, Cartes reials, caixa 71, doc. 8738. Ressenyat per SOLER, J. L., *El comercio en el reino...*, vol. 1, apèndix documental, doc. 9, pp. 525-526.

de batle general de València, Bernat sa-Noguera, perquè embargara aquest botí il·lícit. L'oficial s'hi adreça, acompanyat per un assessor i un saig de la cort de la batlia, i accedí al Castell o Alcàsser, en presència del mateix Francesc Carròs.

Els enviats del monarca recorregueren les “cases, sales, torres, cambres e coves o cellers soterranis del dit castell o alcàçer”, i no hi trobaren res de res. Llavors interrogaren el noble baró sobre el robatori naval i aquest respongué que les mercaderies ja les havia fet vendre per mitjà d'Arnau de Caça, “faedor” i administrador de les seues coses i les de l'infant Alfons a Sardenya. Aquest “avie feyta almoneda e encant públich [subhasta] a qui més de preu li'n donà, e que emprés del preu d'aquelles feu pagar axí al dit noble Francesc Carroç” i a altres soldats de la campanya sarda als quals se'ls devien diners. Interrogaren després el batle d'Oliva, Pere des-Coll; el lloctinent de justícia del lloc, Guillem Quesqué; els jurats, Miquel Escrivà i Guillem Doménec, i en Rodrigo Fernández, escuder de cal batle, els quals respongueren unànimement que no en sabien res...⁶³⁶

No cal ni dir que, sense llicència ni cap relació ja amb l'ancià monarca, Francesc Carroç continuà actuant des de la seua senyoria d'Oliva com un “senyor de les mars” d'aquells que anaven piratejant per la Mediterrània amb total desvergonyiment, fins al punt de perjudicar conterranis i vassalls del rei d'Aragó. Pel 1329 es documenten els danys de la seua galera en les mars d'Occitània i Provença (regne de França) i al voltant de Sardenya. Els seus robatoris de mercaderies generaven protestes de mercaders francesos, barcelonins i valencians, que obligaven el nou monarca, el rei Alfons, a intervenir-hi sovint.⁶³⁷ A banda d'això, l'almirall-pirata donava cobertura a la treta fraudulenta de blat –producte estratègic i “vedat”– per la platja d'Oliva i a altres operacions mercantils. Sembla que entre el 1320 i el 1330 havia construït al grau d'Oliva una torre amb un moll de fusta o “embarcador” per a facilitar el trànsit de mercaderies; tenint en compte a més que Oliva era la seua base d'operacions i l'Alcàsser de dalt, la caixa forta on preservar els botins. No content amb això, volgué l'any 1330 que el rei Alfons li legalitzara o autoritzara l'embarcador, cosa que no obtingué, ja que hi havia una

⁶³⁶ ACA, Cartes reials, caixa 72, doc. 7880. Resenyat ibídem, doc. 10, pp. 526-527.

⁶³⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 524, ff. 209v-210r, València, 2 de febrer del 1331. Vegeu ibídem, p. 303.

prohibició, vigent des del 1317, de fer servir obligatòriament una sèrie de ports reials, entre els quals es trobaven Cullera i Dénia, però no Oliva, on els oficials de la batlia reial de València fiscalitzaven entrades i eixides, i exigien taxes. Així les coses, el 10 de setembre del 1330, Jaume de Xèrica, lloctinent del procurador o governador del regne (el titular era l'infant Pere), i Guillem Serrano, batle general del mateix regne de València, mostraven llur preocupació perquè Francesc Carròs havia fet un carregador a la platja d'Oliva, al qual acudien llenys de mercadires i d'altres coses.⁶³⁸ La torre prismàtica de l'actual Platja d'Oliva, de la qual queda només una ruïna testimonial, podia datar, doncs, de *circa* 1330.

2.5. De la fundació de la Font a la crisi familiar del 1344

Els anys que el veterà almirall Francesc i el seu homònim passaren retirats a la baronia de Rebollet serviren, sens dubte, per a millorar la senyoria de cara al futur amb importants inversions. I no sols la seua senyoria, sinó també la del seu cunyat Francesc de Pròixida, senyor d'Almenara, Alberic, Llutxent, Palma, etc. (mort cap al 1328). Per mediació de l'almirall, els regants de Gandia i Rebollet, que posseïen el dret d'aigua de l'assut del riu d'Alcoi –el que des d'aleshores es diria assut d'en Carròs–, acceptaren que els vassalls d'en Pròixida, hereters del secà de l'Alfàs de Palma (Ador i Palma), pararen un assut per a arregar els escorrims del de dalt. Des d'aquest assut traçaren la séquia de l'Alfàs –dita en l'edat mitjana, séquia d'en Carròs, en record de l'almirall– i pogueren irrigar les extenses i fèrtils partides de Reconc i l'Alfàs (Ador-Palma); cosa que repercutiria, lògicament, en un augment de rendes per a la senyoria del castell de Palma.

Setanta anys després, el 1401, la novetat era recordada en un plet per un moro ancià d'Almàssita, lloc de la vall de Vilallonga, que ho havia oït contar a son pare. Deia que els de Palma-Ador “volien pendre l'aygua del riu per l'alqueria de Raconch”, més amunt de l'assut d'en Carròs, per a regar terres del seu terme; cosa

⁶³⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 523, ff. 124v-125r, Calataiud, 10 de setembre del 1330; *ibidem*, pp. 304 i 332-333, i apèndix documental, doc. 165, pp. 990-991: “...Ad nostrum provenit auditum que nobilis Franciscus Carroci facit de novo seu facere nititur *carregador* in marítima loca sua de Oliva, promittendo en faciendo inibi onerari ligna, mercibus et aliis rebus de dicto regno extrahendis et ad partes alias deferendis...”

que no podien consentir de cap de les maneres els regants de Rebollet-Oliva i Gandia. Llavors, el baró de Palma i el seu gendre s'ajuntaren, i "en Carròs pregà a·n Pròxita que no fés lo açut a Raconch, sinó davall lo seu açut", i que signaren una concòrdia per tal que l'assut d'en Carròs no fora estancat del tot, sinó solament refet "ab pedra, alga e rama, per ço que lo açut dejús [el de Palma] hagués tots temps aygua. E axí fon convengut".⁶³⁹ En memòria d'aquest pacte, l'assut seria dit d'en Carròs, un nom que s'ha mantingut al llarg dels segles.

Ara bé, sens dubte, la més important de les reformes empreses per En Carròs pels anys 1326-1330 fou el buidat de l'alqueria mora de la Font –localitzable on després estaria el Raval morisc: pel carrer dels Àngels– per a fundar al costat el lloc cristià de la Font d'en Carròs, que comença a aparèixer com a tal, edificat i poblat *ex novo*, en la documentació escrita a partir del 1330.⁶⁴⁰ La documentació, més amunt comentada, indica que hi reberen terres alguns veterans de la campanya sarda tornats amb la família a terres ibèriques,⁶⁴¹ als quals se'ls reclamaven deutes només tornar a la Safor. Al tossal que ocupa la part alta de la Font fou delimitat un recinte edificable de 50 x 70 brases forals (102 x 143 m), on es traçaren carrers costeruts protegits per una defensa natural de capterres elevades. La cabuda previsible era d'un es 50 cases, ja en construcció cap al 1329,⁶⁴² quan apareix en la documentació l'església, sufragània de la rectoria de Rebollet-Oliva i dedicada a Sant Antoní, bisbe de Milà, una devoció importada de Sardenya.

També era molt italiana –i molt marinera, per ser una transposició cristiana del culte a Neptú– la devoció dels Carròs per sant Nicolau de Bari, que Carròs I ja havia entronitzat el 1271 a la capella palatina d'Orimbloi. Un fill fadristern de l'almirall Francesc, Nicolau Carròs i de Lloria, honorava el nom d'aquest sant. El 1332, reformada l'estructura parroquial amb la creació d'una vicaria o capellania de la Font, els Carròs fundaren també un benifet de Sant Nicolau a l'església de

⁶³⁹ Citat per CASTILLO, J., *Els conflictes de l'aigua...*, pp. 37-38. Vegeu més avall, quan tractem del conflicte hidràulic dels anys 1401-1402.

⁶⁴⁰ Vegeu SOLER, Abel, *La Font d'en Carròs...*, pp. 32-33 i 80-91.

⁶⁴¹ L'arqueòleg Josep Gisbert, que ha estudiat el recinte del Rafalí, vora l'església de la Font, ens comunica (el 2008) que la datació arqueològica més antiga del solar edificat a la Font és del segle XIV: aquest és el punt de partida.

⁶⁴² Segons certs documents de l'Arxiu Diocesà, destruïts el 1936, que pogué consultar en els seus dies el canonge arxiver SANCHIS SIVERA, J., *Nomenclátor geográfico-eclesiástico...*, p. 234, s. v. *Fuente Encarroz*.

Santa Maria del castell de Rebollet, que passaria a ser dita ara església de Sant Nicolau. Pel que sembla, pare i fill tenien pensat instal·lar a l'esglesia de Rebollet el panteó familiar dels Carròs, com de fet s'hi fixà quan moriren. I, evidentment, volien assegurar-se que un prevere residira al castell, amb una renda anual. El primer capellà a prendre possessió del benifet fou mossén Pere Gaidó.⁶⁴³

El realitat, no es tractava d'una novetat, sinó de reactivar la fundació feta el 1267 per Carròs I, quan assignà casa i terres al rector d'Oliva, al castell i a l'horta de Rebollet, respectivament, per tal que dotara d'un capellà el poblat rebolletí. El problema és que la rectoria d'Oliva, des de feia anys, no sols desatenia la cura d'ànimes del lloc fortificat de Rebollet, sinó que havia venut a altri la casa i terres adscrites a aquella primera capellania. El rector oliver del 1330, mossén Pere Sanç, al·legava aquesta mancança de patrimoni per a oposar-se a la novetat. Francesc Carròs, que ara disposava a més d'església i parroquians a la Font, recorregué a la cort eclesiàstica de València, que dictaminà al seu favor (6 de maig del 1331). La sentència, on s'obligava Francesc a proporcionar de nou allotjament i manutenció al capellà, fou recorreguda pel clergat d'Oliva. Revisada pel rector de Massamagrell, que era conseller jurisperit del bisbe Ramon Gastó, es dictà una segona sentència, definitiva, el 13 de desembre del 1333.⁶⁴⁴ S'hi ordenava que el rector mantinguera un prevere idoni al castell, on residiria –amb casa i béns cedits per la senyoria– d'acord amb allò establert el 1267. El rector, i no el senyor, elegiria el capellà i En Carròs construiria o reedificaria per a ell una abadia digna en la casa del castell que afrontava amb la plaça de l'Església, la muralla i la torre de la Campana. Hauria de dotar l'església de Santa Maria o del castell d'indumentària litúrgica i ornaments dignes, i d'assignar al capellà un hort proper. Però això sí: com l'església d'Oliva havia venut les terres vinculades al benifet del 1267, ni més ni menys que 108 fanecades d'horta, el nou senyor no tenia cap obligació ara de donar-los-en altres. El que pretenia sobretot Francesc Carròs, a banda de millorar el servei espiritual al castell, era garantir que el nou capellà de Rebollet, l'esmentat

⁶⁴³ FABIÁN Y FUERO, F., *Relación hecha en virtud...*, f. 431r.

⁶⁴⁴ AHNOB, Osuna, CP. 128, D. 19 (sign. antiga, CP. 83, D. 19); testimoni i regest, en C. 597, D. 22 (sign. ant. D. 7).

Pere Gaidó (1332), s'ocupava també, exercint de vicari, de la cura d'ànimes del lloc de cristians de la Font i de l'església nova de Sant Antoni.

A banda de l'ajust parroquial, també hi hagué una reestructuració territorial del terme general de Rebollet. Aquest es considerava dividit des del 1330 en dos: un terme particular del lloc de la Font o d'Amunt, on requeien els llocs de vassalls musulmans⁶⁴⁵ i el castell de Rebollet, i un terme d'Avall o d'Oliva, on requeien el lloc d'Oliva, l'alqueria cristiana d'Elca i diverses cases de camp. A més, entre la Font i Potries calgué soguejar una part important del regadiu per a dividir-lo en lots de jovades i assignar aquestes als fundadors de la Font. Topònims com les Jovades, les Deenes, la Huitena, la Mitjana o el Camí Travesser recorden una assignació –llegible en fotos aèries verticals– de 50 jovades (lots rectangulars de 36 fanecades d'horta o 1 jovada, de 86,5 m d'amplada per 346 m de llargada) a sengles colons. Tot plegat requerí de la presència d'agrimensors i d'una interessant inversió per part de l'almirall.⁶⁴⁶ Els lots se sortejarien, d'on ve el nom d'una partida dita la Sort, que en escrits antics apareix com les Sorts.

Mentre el tercer lloc de cristians de l'honor de Rebollet –després del castell (1240) i Oliva (1249/56)– anava prenent forma (1326-1330), el nou rei Alfons el Benigne, aquell jove comandant de la campanya sarda, tractava de solucionar un vell problema del regne: el de l'extensió territorial dels Furs de València. Molts nobles aragonesos i catalans havien poblat les seues senyories en el segle XIII basant-se en els Furs d'Aragó, que beneficiaven més la senyoria feudal que no la Costum de Catalunya o els Furs de València, aprovats per Jaume I. Entre els qui es regien pel fur aragonés estava Francesc Carròs. En les corts valencianes del 1329-1330, el monarca negocià amb ells i aconseguí que renunciaren a la legislació aragonesa en pro de la valenciana, a canvi d'atorgar, a la cavalleria del regne en general i a alguns barons en particular, importants concessions.⁶⁴⁷

⁶⁴⁵ El Raval de la Font (del segle XV), Potries, Beniflà, Rafelcofer i l'Alcudiola (aquesta, també del segle XV); més el rafal del Rabat (despoblat en el segle XIV) i els rafals contigus d'en Siscar (o d'en Roger, dit després Alqueria dels Frares) i de na Savalla (l'Alqueria de la Comtessa, a la qual s'agregarà la dels Frares el 1610).

⁶⁴⁶ SOLER, Abel, *La Font d'en Carròs...*, pp. 86-89.

⁶⁴⁷ Per a contextualitzar, vegeu BAYDAL, Vicent, *Guerra, relacions de poder i fiscalitat negociada: els orígens del contractualisme al regne de València (1238-1330)*, Fundació Noguera («Estudis», 67), Barcelona, 2014, pp. 603-604, n. 392; ÍDEM, *Els valencians, des de quan som valencians?*, Afers, Catarroja-Barcelona, 2016 (sobre Oliva, les pp. 55 i 110), i també RUBIO VELA, Agustín, *El patriciat i la nació. Sobre*

L'almirall Carròs aprofità l'avinentesa per a adquirir del rei un privilegi de mer i mixt imperi, que transformà l'honor de Rebollet en baronia, i que el convertí en senyor de la plena jurisdicció, alta i baixa, sobre el territori i sobre els vassalls. Aquest privilegi fou lliurat a València el 15 de març del 1330. És interessant llegir-lo perquè recull expressament la renúncia de Carròs als Furs d'Aragó i l'acceptació dels de València. Així mateix, és el primer document on s'especifica clarament que hi havia ja dos termes particulars dins el terme general del castell de Rebollet, amb sengles entitats comunals o municipis: el lloc o vila d'Oliva i el lloc de la Font (amb el lloc Rebollet). Per primera vegada s'aplicava el rang de *vila* a Oliva, encara que després fora considerada ambiguament una *vila* o un *lloc* de manera alternativa (*vila*, en alguns escrits locals, com una reivindicació; *lloc*, vista la població des de fora) fins a l'erecció del comtat (1449). Altrament, la Font era tinguda jurídicament per un *lloc* o entitat menor. No debades, Oliva era la seu efectiva de la rectoria i la seu residencial del poder senyorial. El document del 1330 diu: “us donem [...] a perpetuïtat, al vostre castell de Rebollet, i a les viles o llocs d'Oliva, de la Font i en altres llocs existents dins el terme de dit castell [...], el ple mer imperi i l'exercici d'aquest” (“damus [...] vobis [...] perpetuo, in castro vestro de Rebolleto, et in villis seu locis de Oliva, de la Font et in aliis locis consistentibus infra terminos dicti castri [...] plenum merum imperium et eius exercitium”).⁶⁴⁸ El contingut íntegre del privilegi, traduït del llatí al valencià, diu així:

Coneixerà tothom com nós, Alfons, etc. Considerant que en un altre temps, abans de rebre la corona reial, estant treballant personalment en la conquesta de l'illa de Sardenya, nós prometérem a vós, el noble i estimat conseller nostre Francesc Carròs, que us donaríem la gràcia infrascrita quan nós fórem al front del govern dels nostres regnes, pels molts,

el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV, Fundació Germà Colón – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Castelló – Barcelona, 2012, vol. 1, pp. 165-168, que diu que Francesc Carròs I –foragitat de la cort el 1326, com s'ha vist– en principi no era dels més convençuts, encara que després sí que feu costat al rei i als jurats de València.

⁶⁴⁸ ACA, Cancelleria Reial, reg. 482, f. 121v-122r i reg. 495, f. 296v; AHNOB, Osuna, C. 597, D. 75 (trasllat del 1735) i D. 76 (trasllat del 1808), sign. ant. D. 2/2; ARV, Cancelleria reial, reg. 482, f. 296v; BRAH, Col·lecció Salazar, B-8 (sign. 9/123), *Memorias de la Casa de Centellas* [documents sobre els Centelles de Nules, ca. 1692], ff. 92v-93v. Publicat per CHABÁS LLORENS, Roc (ed.), «Alfonso IV concede el fuero de Valencia al Rebollet y a los lugares de su término: Oliva i La Font», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 1, p. 199. Vegeu també LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (ed.), *Liber patrimonii regii Valentiae*, Universitat de València, 2006, p. 396, regist núm. 1192.

notables i agradables serveis, prestats per vós valerosament i fidelment. Atenent així mateix que entre les altres persones notables del regne de València que volem reduir a la unitat de fur, i per tant d'ànims, es trobeu vós, dit noble, que assegureu que heu optat, volgut i elegit els furs d'Aragó i llur observança, però que ara, en favor del nostre servei i evident utilitat de dit regne, heu optat pels furs de València i heu promés amb jurament llur observança, per la qual cosa cessarà en part la divisió que per la diversitat de furs és causa de discòrdia, i dit regne, fent-ho possible el Senyor, es reduirà a la concòrdia de la unitat i a un estat pacífic i tranquil. En conseqüència, volent dur a bon terme, com correspon a la nostra grandesa, aquesta promesa nostra, i per quan vós, com déiem adés, heu renunciat al fur d'Aragó, pel qual, com assegureu, us pertanyien moltes llibertats, per les quals creiem que haurem de fer-vos alguna compensació digna i corresponent.

Així doncs, per la present carta vostra, tostemps vàlida, en concepte de gràcia, de certa ciència, amb deliberació i d'espontània voluntat, per nós i tots els nostres hereus i successors nostres, en compensació del que acabem de dir i pels molts, grats i notables serveis que a nós, com déiem, féreu, i en contemplació de la dita promesa, us donem i concedim, a vós i als vostres, a perpetuïtat, el ple, mer imperi i exercici d'aquell al vostre castell de Rebollet, i en les viles o llocs d'Oliva, de la Font i als altres llocs compresos dins el terme de dit castell, i en tots els termes del mateix castell i els seus llocs. De tal manera que vós i tots els vostres hereus i successors, i qui voldreu perpètuament, tingueu i exerciu, i pugueu exercir per qui vulgueu, perpètuament, el mer imperi i tota la jurisdicció criminal, al castell, viles, llocs i termes adés esmentats, tant per successos passats com presents i esdevenidors, i convertiu en pecuniàries les penes que es deguen pels crims, o remeteu-los lliurement, segons a vós o als vostres pareixerà convenir.

Manem, doncs, per la present carta nostra, als procuradors, els seus vicegerents, verguers, justícies, batles i a tots los altres oficials nostres, presents i futurs, que la present donació i concessió nostra tinguen per ferma; que la observen i la facen observar inviolablement, i que no la contravinguen ni permeten que ho faça altri per qualsevol raó. En testimoni del qual, manem fer la present carta nostra i posar-hi el nostre segell pendent. Dada a València, el 15 de març de l'any del Senyor 1330. Sig[+]ne d'Alfons, per la gràcia de Déu rei d'Aragó. En són testimonis: el reverent senyor en Joan, patriarca d'Alexandria; Jaume, senyor de Xèrica; Bernat de Sarrià; Pere de Xèrica; Pere Cornell. Fou closa per Bernat de Pont, notari de dit senyor rei i portador dels seus segells.

Pels anys 1332-1333 culminarien les reformes a Rebollet (fundació de la Font, panteó i benifet del castell, possible construcció de la Torre Mestra...), perquè Alfons el Benigne, acomplida ja la penitència de l'almirall, el necessitava al costat.

El litoral valencià estava amenaçat pels musulmans de Granada i per Gènova, la gran rival de la Corona d'Aragó en la Mediterrània Llatina. Els granadins havien assaltat per terra Guardamar de Segura el 1331. Les corts valencianes concloses el 1330 havien promés finançar per als anys 1332-1333 la construcció i armament de deu galeres de guerra, tasca que el rei encarregà al veterà Francesc I Carròs,⁶⁴⁹ ja no com a almirall –detenia l'ofici, vitalíciament, l'ancià Bernat de Sarrià pels anys 1330-1335⁶⁵⁰–, sinó com a capità de les galeres valencianes. Per si fora poc, el 1332 es produiria una rebel·lió sarda, animada pels genovesos.

Estant el rei a València el 9 de setembre del 1332, donà instruccions a Francesc Carròs –el pare–, que se n'anava a Mallorca a entrevistar-se amb el rei de les illes, Jaume III, per a fer que les galeres de Barcelona i Mallorca es concentraren a València, en previsió d'un possible atac de Gènova.⁶⁵¹ El senyor d'Oliva fou reemplaçat l'estiu del 1333 pel seu fill, Francesc II Carròs, que salpà des de València amb l'esquadra de les deu galeres valencianes –pagades a mitges entre la Generalitat i el rei– per a patrullar per aigües de Barberia i per l'estret de Gibraltar.⁶⁵² El 16 de maig Alfons II (de València, IV d'Aragó) havia manat als jurats de València que cooperaren amb el capità Carròs, al qual havia donat poders “axí com per nós fo donat e atorgat en la armada de l'estiu passat al noble Carròs, pare seu”. Segurament, la salut d'aquest ja era una mica delicada.⁶⁵³ L'objectiu eren ara els enemics musulmans, ja que el papa i la reina de Nàpols –Sança de Mallorca– havien intervingut positivament en les negociacions de pau entre Aragó-Mallorques i la república de Gènova. Així que, el 22 d'agost del 1333, el rei manà Galceran Marquet, capità de galeres de Barcelona o de Catalunya, i a Francesc Carròs *menor de dies*,⁶⁵⁴ “capità de les galeres del senyor rey, e de la ciutat e regne de València”, que s'abstingueren de causar dany a genovesos.⁶⁵⁵

⁶⁴⁹ Vegeu DÍAZ BORRÀS, Andrés, *Los orígenes de la piratería islámica en Valencia: la ofensiva musulmana trecentista y la reacción cristiana*, CSIC-Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 1993, pp. 32-37.

⁶⁵⁰ GALIANA, A., «Els almiralls catalans...», pp. 149.

⁶⁵¹ RODRIGO, M. (ed.), *Col·lecció documental...*, doc. 319, pp. 364-365.

⁶⁵² DÍAZ, A., *Los orígenes de la piratería...*, p. 37.

⁶⁵³ RODRIGO, M. (ed.), *Col·lecció documental...*, doc. 331, pp. 374-375.

⁶⁵⁴ Expressió emprada llavors per a diferenciar, per exemple, un fill d'un pare, que era major d'edat o “de dies”.

⁶⁵⁵ *Ibidem*, doc. 337, p. 380.

Roc Chabàs transcrivé una lletra del 15 de setembre del 1333, adreçada pels jurats de València al rei Alfons, on comentaven l'arribada de l'armada reial, capitanejada per Francesc Carròs, al Grau de València.⁶⁵⁶

A la vostra Alteza, senyor, fem saber que dimarts XIII dies de setembre, en hora de vespres del dit dia, lo noble en Francesch Carroç, capità de la armada vostra et nostra, arribà en la playa de València ab la dita armada et, encontinent, en Philip de Boil, thesorier vostre, et nós ab ell ensemps, devallam al Grau de València et trametem per una gròndola un prohòm al dit capità, que degué devallar en terra per parlar ab nós. Lo qual no féu encontinent...

El capità feu relació del viatge als jurats i tractaren d'altres galeres que s'estaven preparant a les Drassanes ("lo Daraçanal de València"), i sobre la pau que s'estava tractant amb el comú de Gènova, sobre Barbaria, etc. Feren també una crida per la ciutat, "ab trompes e tabals", per tal que "tothom qui vulla anar en la dita armada se vinga acordar en la taula de la dita armada, a la plaça de la Figuera", perquè hi caldria molt de personal. Algunes galeres les portaren a reparar al "riu de Cullera", on també hi havia drassanes reials. Els forners no paraven de coure bescuit –pa que durava molt i es consumia en alta mar– i els jurats proposaven a Ramon Costa com a lloctinent del capità Carròs.

Del 1335 és la notícia d'un tal Çaat Albocayrení (*Sa'd al-Bukayrânî*, 'el Bocairentí'), que raptà Axona, filla d'Abén Gafull (*Ibn Gafûl*), d'Elx, amb el consentiment d'aquesta, i consumaren relacions carnals. Malgrat que ambdós enamorats eren fadrins, foren acusats d'adulteri i condemnats a rebre quatre-cents assots, en aplicació de la llei islàmica de "Çunna e Xara". Se'ls commutà, però, la pena per una sanció de 400 sous, que havien de col·lectar acaptant de casa en casa, per a vergonya llur. Tanmateix, la parella, acompanyada per una germana d'ell, decidí fugir-se'n de la governació d'Oriola o Dellà Xixona, a la Moreria d'Oliva,⁶⁵⁷ que es localitzava en una altra governació: la de Xàtiva o Dellà Xúquer, dirigida aleshores per un díscol i conspirador infant Ferran.

⁶⁵⁶ ACA, Cartes Reials, 1333; publicat per CHABÀS, Roque, *El Archivo*, 1, Dénia, 1886, pp. 334-336.

⁶⁵⁷ ARV, Batlia, 1142bis, ff. 35v-36r, València, 31 d'agost del 1335, estudiat per RUZAFÀ, M., «El matrimonio en la familia...», pp. 165-176 (p. 174).

Poc després pujà al tron de València el rei Pere II el Cerimoniós (IV d'Aragó, 1336-1387). Ja d'aquest regnat és l'últim document on se cita amb vida Francesc I Carròs, emparentat amb els Riu-sec, la casa destinada dècades després a comprar Oliva i passar-la als Centelles. L'almirall havia casat dues filles, Francesca i Sança, respectivament, amb dos germans Riu-sec, Ramon III i Arnau que serien, successivament senyors de Riba-roja de Túria: Ramon, pels anys 1320-1330, i Arnau, pels anys 1330-1337.⁶⁵⁸ Doncs bé, el darrer escrit conegut sobre l'almirall en vida, precisament, és una reclamació judicial (València, 3 d'abril del 1337) “del noble en Francesch Carroç, senyor de Rebollet e tutor e curador testamentari de Magdalena e Caterina [de Riu-sec i Carròs], filles pubilles de N'Arnau de Riu-sec, difunt [i de Sança Carròs i de Lloria, filla de l'almirall Francesc I]”, segons constava en escriptura notarial del 1336.⁶⁵⁹ Arnau sembla que morí relativament jove, pel 1337, havent procreat abans amb sa muller, Sança Carròs, tres criatures: Joanet, que havia mort en edat infantil, i les dues xiquetes supervivents, Magdalena i Caterina, tutelades pel vell almirall Francesc poc abans de morir.

Quant a la datació de la mort de Francesc I, observem que es degué produir a primeries de l'any 1338. Ho deduïm perquè, amb anterioritat al mes de març de dit any, el nou senyor d'Oliva, Francesc II Carròs (1338-1343), litigava amb el seu germà fadristern, Nicolau Carròs, per la part del llegat patern que corresponia a aquest últim. El sobirà escrigué al lloctinent general de València, el cavaller Guillem de Cervelló, perquè estudiara el cas. S'hi especifica que es tractava de béns mobles (“bona mobilia”) que corresponen en herència a Nicolau.⁶⁶⁰

El mateix any 1338 la corona advertia els senyors del litoral sud de València d'un perill de possible invasió islàmica. Calia millorar les defenses, especialment les de places estratègiques –i no molt poblades– com era la de Dénia. A tal efecte, el rei en persona es desplaçà durant setmanes a la zona i fou allotjat, ell i tota la cort, al palau i al lloc d'Oliva, assistit en qualitat d'amfitrió pel flamant senyor Francesc II (març-abril del 1339). A mitjan mes de març el rei visità Dénia, mentre

⁶⁵⁸ MARTÍNEZ, E. i al., *Ribarroja del Turia...*, pp. 97-98. Contrastem aquestes dades amb les oferides per Agustí Galiana, que ha treballat la genalogia dels Riu-sec i d'altres famílies amb documents de l'ACA.

⁶⁵⁹ ARV, Justícia Civil de València, llig. 50, mà 1a, 3 d'abril del 1337. Les supervivents Magdalena i Caterina són esmentades també com a filles d'Arnau de Riu-sec el 1346 (AHNOB, Osuna, C. 597, D. 72).

⁶⁶⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 594, f. 118v, València, 1 de març del 1337 [1338].

a Mallorca –regne independent, però supeditat teòricament al rei d’Aragó⁶⁶¹– temien que estiguera preparant una invasió de les illes. En realitat estava fortificant la Vila i el Raval de Dénia auxiliat pels jurats de València, que demanaren un préstec “per pagar mestres, obrers, calz, reble, pedra, fusta e altres coses necessàries”.⁶⁶² Al començ del 1338, el Cerimoniós exigia a Jaume III de Mallorca –a qui després destronaria– que li retera homenatge de fidelitat i vassallatge. Desembarcà a València un missatger mallorquí demanant un “allongament” del termini, i aleshores, segons recorda el rei Pere en la seua crònica...

...nós haguem ardit que el rei de Marrocs [el sultà benimerí Abû-l-Hasan] feïa gran pertret e aparell de passar en Spanya [amb aquest nom es coneixia llavors el regne de Granada] contra reis de cristians.⁶⁶³ Per la qual raó nós anam regonéixer diverses llocs e forces de regne de València, e especialment lo port de Dénia: com se porien enfortir lo dit lloc e lo port. E après, tornant-nos-en en València, fom en lo lloc de Oliva, on nos convidà en Francesc Carròs. E aquí venc a nós mossén Pere-Ramon de Codolet [majordom del rei de Mallorques, senyor de Pontellà], per missatgeria del dit rey de Mallorques, pregant-nos de part sua que li volguéssem allongar lo temps de la citació de l’homenatge que fer-nos devia. E era ab nós l’infant en Pere.⁶⁶⁴

El monarca donà la mateixa resposta al rei Jaume III “e nós entram-nos-en en València”. Pel que comenta seguidament en la mateixa crònica, Pere el Cerimoniós estigué caçant porcs senglars i altres espècies, durant uns dies d’abril del 1339, a les muntanyes de Rebollet i a la marjal d’Oliva. I és que, en arribar a València, el rei d’Aragó es negà a escoltar el majordom mallorquí amb l’excusa que l’havien convidat a caçar a la Valldigna, i afig:

Com aquell temps no hi havia encara, en nostra senyoria, caça de porc senglar, sinó en les muntanyes de Jaca e al peu de Moncayo e en les marjals e les muntanyes del dit

⁶⁶¹ Jaume II de Mallorca, fill i hereu de Jaume I, reconegué a Pere el Gran l’obligació seua i dels seus successors de retre vassallatge al rei d’Aragó. El pacte d’Anagni, del 1296, reforçà aquesta obligació.

⁶⁶² AMV, Manuals de Consells, sign. A-3, f. 268r, 25 de març del 1338, citat per BAYDAL, V., *Guerra, relacions de poder...*, pp. 171-172 i n. 58.

⁶⁶³ Envià l’almirall Jofre-Gilabert de Cruïlles, amb l’armada reial, a reunir-se amb els navilis del rei de Castella a l’estret de Gibraltar, segons ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 3, p. 472 (VII.46).

⁶⁶⁴ SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, pp. 1032-1033 (cap. II.32). Segueix aquest relat ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 3, p. 473 (VII.46): “...y estando el rey en Oliva, a donde le había hecho gran fiesta don Francés Carroz, llegó a él otro caballero...”.

monestir de Valldigna, de Oliva e de Dénia. E açò, per tal com la terra era lladoncs pus poblada de gents que ara no és, per raó de les mortaldats e guerres que es són après seguides.⁶⁶⁵

Abans de tornar a València, sembla que havia passat per Xàtiva, on el 19 d'abril havia ordenat capitans per a la defensa del sud del regne en cas d'una possible invasió islàmica. L'ordre s'adreçava als senyors de Tous, Moixent, Albaida, Llutxent, Cocentaina, Tibi, Rafal, Murla, Ondara, Vilallonga i Oliva.⁶⁶⁶ Observem que el poblet d'Oliva, que el rei recorda com un "lloc" –ni tan sols vila–, havia esdevingut entre març i abril del 1339 la capital *de facto* de la Corona d'Aragó. Se suposa que Francesc II Carròs disposaria d'un castell-palau en condicions per a acollir el rei i la família reial, inclòs l'acompanyament de l'infant Pere. La resta de personal (cavallers, oficials de la cort, criats...) serien distribuïts entre el castell, les millors cases del poble i potser alguna almàssera o magatzem. A l'església de Sant Francesc (l'actual Santa Maria) se celebrarien solemnes misses i tots els caçadors experts de Rebollet es posarien al servei de sa majestat per a mostrar-li els viaranyes de la muntanya i del pla marjalenc por on solien ataüllar porcs senglars. Aquests hi abundaven encara en temps d'Escolano (segle XVII):⁶⁶⁷

En los contornos de este río [el riu del Vedat de caça senyorial] y sus riberas se hazen grandes pantanos en forma de estanques y albuferas, y en él se crían muchos peces, señaladamente las liças o savalos que se llaman del Calapatar, estimadas por su grandor y sabor. Y en los pantanos, muchas aves y puercos monteses.

El 1341 Pere d'Aragó obrí procés judicial contra Jaume de Mallorca i el condemnà a ser-li confiscat el regne (1343). En conseqüència, en maig del 1343 convocà l'armada i es llançà a la conquesta de les illes. El 1345 incorporaria també els comtats del Rosselló i la Cerdanya, que formaven part del regne mallorquí. Els

⁶⁶⁵ SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, p. 1041 (cap. III.12).

⁶⁶⁶ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 3, p. 472 (VII.46).

⁶⁶⁷ ESCOLANO, G., *Década primera...*, vol. 4, ll. 6, col. 158.

partidaris de Jaume III desembarcaren amb ell per a recuperar Mallorca el 1349, però foren derrotats a Lluçmajor, on morí el rei destronat.

Segons el que refereix el rei Pere en la seua crònica, el senyor d'Oliva armà una galera pròpia per a incorporar-se a l'expedició de maig del 1343:⁶⁶⁸

E lo dit jorn mateix venc a nós en Francesc Carròs, ric-hom de València, ab una galea en la qual vengren missatgers del rei de Castella. E havia-la armada a son cost e messió per servir-nos en los afers. E, com no poch ésser aconseguït a la batalla de pendre terra, fon molt despagat. E aturà's aquí ab nós. E és cert que nós erem en edat de vint-e-tres anys e mig.

L'escenari fou el lloc de Peguera, en terme de Calvià (Mallorca), on l'estol reial, que acabava de desembarcar, sostingué un primer combat contra els mallorquins. Francesc, que venia de València, hi arribà tard. El comentari que fa el rei sobre que havia armada la galera “a son cost e messió” revela el caràcter balafiador del quart senyor de Rebollet, que ja s'havia manifestat poc abans, amb el caprici del 1339 de “convidar” el rei i tota la cort a Oliva. Fabricar –o comprar– i armar una galera requeria una inversió costosíssima, i estem segurs que Francesc II Carròs hipotecà Oliva per a dur-la a terme. Tant és així que, mort el 1344 sense haver-se rescabalat de la inversió –ni haver rebut cap recompensa del rei–, deixaria als seus hereus i successors unes càrregues hipotecàries insostenibles.

Acabada la campanya de Mallorca, el rei d'Aragó envià Francesc a Sardenya, que continuava agitada per moviments sediciosos. Allí contragué la *intemperia* o febre palúdica, endèmica al litoral illenc, i morí, el 21 de gener del 1344, any de la Nativitat. Aquesta data, amb l'any de l'Encarnació (1343, fins al 24 de març), és la que figura en un dels sepulcres del panteó de l'església de Rebollet, descoberts el 1747 i reubicats el 1748 a l'església de la Font d'en Carròs.

En realitat, hi ha dos sepulcres bessons, i el de Francesc II és el millor conservat, amb la data i la inscripció llegibles tant en el segle XVIII com ara. De l'altre sepulcre sols es podia llegir “Dominus Franc[iscus]”, “En Franc[esc]” se

⁶⁶⁸ SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, p. 1183.

suposa que Carròs, etc.,⁶⁶⁹ perquè la tomba feia conjunt harmònic amb l'altra, cosa que permetia identificar els difunts amb dos Francescs Carròs. Gregori Maians, el 1747, completà la inscripció més deteriorada amb un text al·lusiu a la troballa, però suposant que era la tomba del fill –Francesc II– i no la del pare –Francesc I. Al major assignà per error el sepulcre millor conservat, basant-se en una lectura incorrecta de la inscripció: on posa clarament “minor dierum”, menor de dies, fill, ell llegí erròniament “mayor dierum”, major de dies, el pare.⁶⁷⁰ A més, s'embolicà una mica amb la genealogia, ja que parla de tres Francescs diferents.⁶⁷¹ Heus ací la reconstrucció de la inscripció del 1344, del sepulcre de Francesc II Carròs o Francesc menor, que actualment encara es pot llegir i restituir:

HIC:IACET:NOBILIS:FRANCISCVS:CARROCI:MINOR:DIERVM:DOMINVS:CASTRI:REBOLLET:
QVI:OBIIT:IN:SARDINIAM:ANNO:MCCCXLIII:XXI:DIES:MENSIS:IANVARI:OSSA:FVERUNT:D
EPORTATA:ET:HIC:INTVMVLATA:CVIVS:ANIMA:REQVIESCAT:IN:PACEM:AMEN

El que expressa la inscripció, en llatí i en majúscula librària gòtica, és el següent: “Ací jau el noble Francesc Carròs menor de dies, senyor del castell de Rebollet, que morí en Sardenya l'any 1343 [1344], el dia 21 del mes de gener. La seua ossada fou portada i ací sepultada. Que la seua ànima descanse en pau. Amén”. La tomba amb inscripció incompleta seria, doncs, la del pare, Francesc I Carròs, mort –com més amunt véiem– cinc anys abans que el fill. El monument funerari el manaria a fer la viuda de Francesc II, Teresa Ximenes de Borriol, després que foren portades des de Sardenya les restes del difunt marit. Aquesta Teresa era senyora de Borriol, per tal com Ximén-Peres de Borriol havia deixat

⁶⁶⁹ MESTRE, A. – FERRANDO, S., «Los descubrimientos de los restos...», p. 138.

⁶⁷⁰ *Ibidem*, pp. 129 i 152. La transcripció errònia la reproduí el 1848 el rector de la Font en l'arxiu parroquial i la consultà i transmeté, errada també, Basilio Castellanos, pocs anys després: ARCINIEGA, L. (ed.), *La Memòria del ducat...*, p. 214. També reproduceix malament les inscripcions, basant-se en els informes de Maians consultats en l'arxiu ducal de Gandia, ESTEVE BADÍA, Antonio, «Sepulcros de los señores Carroces», *El Archivo*, Dénia, 1886-1893, vol. 1, pp. 85-86 i 94-95; reed. dins *La Font d'en Carròs en festes*, 1989, s. p. I així ha aparegut en successives històries locals, fins i tot en la nostra de la Font: SOLER, A., *La Font d'en Carròs...*, p. 286. Antoni Esteve, per exemple, diu (p. 85): “el sepulcro cuya tapa tiene esculpido el caballero armado contenía los huesos de D. Francisco Carroz mayor de días, señor de Rebollet, que murió en Cerdeña en 1343 [aquest és el menor, doncs], según se desprende de la inscripción [...] grabada en su tapa. El otro sepulcro, cuya tapa estaba hecha pedazos, conservaba en un fragmento de ella la memoria de otro Francisco Carroz, señor de Rebollet [aquest sí que és el major, doncs], por lo que se coligió era otro del mismo nombre y apellido, menor de días”.

⁶⁷¹ MESTRE, A. – FERRANDO, S., «Los descubrimientos de los restos...», p. 143.

d'hereu (testà a València el 21 d'agost del 1331) el seu nebot Roderic Llançol, a condició que aquest es fera dir i cognominar Roderic Ximenes. I la filla i hereva d'aquest Roderic-Ximenes de Borriol, àlies Llançol, es feia dir en documents, així mateix, Teresa Ximenes de Borriol, àlies Teresa Llançol.⁶⁷²

Universitat d'Alacant
Universidad de Alicante

⁶⁷² ACA, Cancelleria reial, reg. 300, València, 6 de juliol 1463, ff. 29v-32r, document exhumat per Agustí Galiana, a qui ho hem d'agrair.

3. Dels Carròs als Centelles/Riu-sec: la crisi del segle XIV

Universitat d'Alacant
Universidad de Alicante

3.1. Teresa de Borriol, Joana Carròs i Ramon de Boixadors

Mentre el cadàver de Francesc II es descarnava, sebollit dins el vas sepulcral de qualque capella ultramarina, al castell d'Oliva saltaven espurnes entre tots els parents. El noble no havia deixat cap successor baró. Amb ell s'interrompia la línia successòria masculina del comte Alamany. Només deixà cinc xiquetes, que caldria dotar algun dia, i grans deutes, relacionables en part amb la galera del 1343. I, pel que sembla, la viuda volgué protegir al màxim el llegat, per a poder casar dignament les filles, sobretot la primogènita i hereva, Joana Carròs, i també per a preservar la part que li tocava: la legítima devolució del seu dot.

La resta de la família s'hi oposà judicialment i el clan es barallà. Un escrit de la cancelleria reial (9 de desembre del 1344) ens informa que havien unit forces, contra la jove viuda Teresa, l'anciana senyora dona Sança de Cruilles, viuda de Carròs II des del 1286 (la qual moriria pel 1345) i besàvia de Joana, la nova senyora de Rebollet; la també vella senyora Estefania de Lloria (viuda de Francesc Carròs des del 1338 i àvia de cinc xiquetes òrfenes); Nicolau Carròs (germà de Francesc II, oncle de Joana i tutor de Berengueró Carròs o Berenguer II: l'orfe del Berenguer de Sardenya); Magdalena i Caterina de Riu-sec i Carròs, filles de Sança Carròs i de Lloria i òrfenes des de *ca.* 1337 d'Arnau de Riu-sec, senyor de Riba-roja (tutelades fins al 1338 per llur avi, l'almirall Francesc I Carròs, i ara, per l'oncle Nicolau Carròs); Joan Carròs, fill de Jaume Carròs, que morí jove, i de Beneta d'Arborea (tutelat, així mateix, per l'oncle Nicolau Carròs); Margarida Carròs (filla de Jaume Carròs i viuda de Francesc de Montpalau), i Francesca (filla de Francesc I Carròs, viuda de Ramon III de Riu-sec, mare de Ramon IV i àvia del Ramon V que el 1382 comprarà Oliva-Rebollet). En vista de la situació, el rei Pere el Cerimoniós ordenà la intervenció del jurista Roderic Dies, vicecanceller seu, batle general del regne de València i senyor d'Artana (que acabava de casar sa filla Teresa, precisament, amb Ramon IV de Riu-sec, pel 1343).⁶⁷³ Com s'observa, la

⁶⁷³ ACA, Cancelleria reial, reg. 628, f. 103r, València, 9 de desembre del 1344.

família Riu-sec, que amb el temps accediria per compra a la senyoria d'Oliva, estava ben emparentada en aquesta època amb els Carròs.

La nova senyora de la baronia de Rebollet, l'adolescent Joana Carròs (que moriria jove, pel 1363⁶⁷⁴), i les seues germanes tenien per curador legal el cavaller Andreu-Guillem Escrivà. Com la senyora mare havia guanyat el plet als parents, el 23 de desembre del 1345 la Governació de València autoritzà el curador de Joana a vendre Oliva a la mare en concepte de devolució dotal.⁶⁷⁵ És a dir, que aquesta es cobraria de les rendes senyorials d'Oliva l'import equivalent al dot que havia aportat al matrimoni, com exigien els Furs de València. La venda s'escripturà ràpidament (València, 10 de gener del 1346) i fou aprovada seguidament pel rei Pere (Barcelona, 1 de febrer).⁶⁷⁶ Teresa tenia uns quants fronts judicials oberts. El rei Pere havia impedit l'embargament del feu a petició dels creditors, en atorgar-li una "gràcia" o moratòria de deu anys en el pagament pendent de 80.000 sous. L'anciana Estefania de Lloria protestà, perquè Teresa havia inclòs en el lot els 6.000 morabatins d'or que li devia en concepte de devolució dotal (del seu matrimoni amb Francesc I). Pledejà Estefania i una sentència li atorgà la possessió de Rebollet fins que recobrara aquest deute. Tanmateix, Teresa acudí al rei i aquest impedí que Estefania es fera l'ama d'Oliva, és a dir, que s'executara la sentència (23-24 d'agost del 1346), tot i que reconeixia l'obligació que tenia Teresa de satisfer el deute contret amb la senyora vella; Teresa i Arnau-Guillem Escrivà, que era en tutor de Joana Carròs.⁶⁷⁷

Setmanes després, Teresa buscà un poderós aliat, per a fer front a les ofensives judicials de parents polítics i creditors diversos. Negocià la de Boixadors i pactà les esposalles de la seua Joaneta amb el noble baró Ramon de Boixadors (13 d'octubre del 1346⁶⁷⁸), encara que el matrimoni no es consumà fins el 1348. Aquest cavaller, que esdevenia així senyor *iure uxoris* de Rebollet, era fill de Bernat de Boixadors, l'almirall de la Corona d'Aragó (1326-1330) que havia

⁶⁷⁴ Segurament, després d'haver dictat testament a Xàtiva, el 7 de febrer del 1363. Vegeu ARV, Cancelleria reial, reg. 300, ff. 29v-32r. Document facilitat per Agustí Galiana.

⁶⁷⁵ LÓPEZ, C. (ed.), *Liber patrimonii...*, p. 397, regist 1993; AHNOB, Osuna, C. 4595, ll. 67, f. 1r. La tutela d'escrivà consta també en ACA, Cancelleria reial, reg. 637, f. 93r/v, Perpinyà, 19 de setembre del 1345.

⁶⁷⁶ *Ibidem*, p. 455, regist 2325; AHNOB, Osuna, C. 597, D. 7 (sign. ant. D. 2/3a) i D. 8-9 (sign. ant. 3b).

⁶⁷⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 643, f. 115r, Monestir de Poblet, 23-24 d'agost del 1346.

⁶⁷⁸ AHNOB, Osuna, CP. 124, D. 10 (sign. ant. CP. 84, D. 10); testimoni amb regist en la C. 597, D. 39.

reemplaçat Francesc Carròs I després de la seua caiguda en desgràcia. Ramon posseïa d'abans les alqueries de Murta i Benibrafim, a la vall de Xaló, que serien dècades més tard de Joanot Martorell; el castell de Xarafull, a la vall d'Aiora, i el lloc d'Ondara, a la Marina.⁶⁷⁹ Ramon, que testaria pel 1354⁶⁸⁰ i moriria pel 1368, assolí un gran risc acceptant (1346-1348) el dot de Joana, que tenia per garantia hipotecària el feu de Rebollet, ja que sobre aquest pesaven uns deutes que el feien difícilment sostenible. Així es feia constar en les condicions de la venda de gener del 1346:⁶⁸¹ “Attendentes [...] esse multis executoribus obligatum, contra quem multi creditores petunt diversas pecunie quantitates” (‘atenent... estar obligat el feu a molts executors, i haver molts creditors que exigeixen diverses quantitats de diners’), entre els quals destacava l'oncle Nicolau, urgia procedir amb la venda del feu: “quod dictus honor necessitate urgente... habet vendi”.

En conjunt, es devien 80.000 sous aproximadament, entre deutes i interessos acumulats, a banda dels 32.000 sous que, segons una sentència arbitral propiciada per la corona, havia de pagar Joana al dit oncle Nicolau a partir de l'1 de febrer, fraccionats en successives pagues, si no volia incórrer en una multa de 1.000 marcs d'argent. En garantia, Nicolau rebria els llocs sards de Mandas, Nurri i Escolca, que havien pertangut al difunt germà per un altre deute contret amb ell, de 28.000 sous.⁶⁸² En conjunt, el tutor Escrivà xifrava en uns 200.000 sous o més tot allò que es devia i que tenia per garantia hipotecària la baronia de Rebollet. A més, per impagaments i multes acumulades, hi calia afegir 160.000 sous o més.

A Estefania de Lloria, l'àvia de Joana, se li devien entre dot i creix 60.000 sous, pels quals s'havia pactat que retinguera la possessió de la Font d'en Carròs, d'on s'ho anava cobrant i anava vivint. Ja abans d'ella, la besàvia Sança de Cruïlles, morta el 1345, havia gaudit també de les rendes de la Font per a recobrar el seu dot nupcial i creix marital, que ascendien a 30.000 sous. Els hereus

⁶⁷⁹ GALIANA, A., «Els almiralls catalans...», pp. 151.

⁶⁸⁰ ARV, Cancelleria reial, reg. 300, ff. 29v-32r. Dictà testament a Oliva, el 27 d'abril del 1354, i deixà per hereva la seua filla major, Alamanda. A més, llegà 6.000 sous per a instituir un benifet i construir una capella lateral a l'església de Rebollet, obra que s'efectuà, doncs, a partir del 1368.

⁶⁸¹ AHNOB, Osuna, C. 597, D. 7-8, València, 10 de gener del 1346.

⁶⁸² Ens comenta Josep Sendra que el 1350 es creà la senyoria de Mandas, adjudicada a un nebot de Nicolau, Joan Carròs i de Ruiffes, fill de Jaume Carròs, tal com figura en el llibre del *Compartiment de Sardenya*, del 1358. Mandas esdevindria ducat el 1614, amb Nicolau Carròs d'Arborea.

d'aquesta, a la seua mort, havien rebut ja la part que els en mancava. Quant a la tercera viuda, per ordre d'antiguitat, Teresa de Borriol, la mare de Carròs, encara tenia un dot més substancials per reclamar: de 175.000 sous, que requeia sobre les rendes d'Oliva. Finalment, i en atenció al testament del difunt Francesc II, calia reservar 105.000 sous per a dotar les germanes de Joana. En conclusió: les rendes de la baronia, afectada per les crisis agrícoles que se succeïen des del 1333 – recordat pels valencians com “lo mal any primer” – resultaven insuficients del tot per a acudir a tant: “quod redditus dicte baronie non suficiunt ad solvendum debita supradicta, deductis provisionibus dominarum predictarum et sororum dicte heredis” (‘que la renda ordinària de la baronia no resulta suficient per a solucionar els deutes damunt especificats, deduïdes abans les predites provisions o pensions reservades als senyors i les corresponents a les germanes de l’esmentada hereva’). La mare de Joana era l’administradora d’aquestes rendes, però havia de pagar moltes despeses corrents i salaris, a més d’advocats i procuradors. Així que els creditors demanaven que fora venuda la baronia urgentment.

No obstant això, Teresa fou aconsellada per a salvar Rebollet per via matrimonial, casant la pubilla Joana amb un bon partit. Encara que era ben difícil que algú estiguera disposat a carregar amb aquell mort... Escrivà i Teresa negociaren amb diversos candidats: primerament, amb Ramon-Folc, germà del vescomte Hug de Cardona, amb intervenció del capellà Bernat de Camós; el notari Joan Doménec, ciutadà de València; Berenguer sa-Font, prohom d'Oliva, i Domingo de Luna, notari de Gandia. Però la cosa no quallà. En segona instància provaren amb un fill de Ramon de Vilaragut “qui est in partibus Sicilie” (‘que estava per les parts de Sicília’), amb el qual tractaren el cavaller Ramon Costa i Francesc de Mataró, ambdós de València, i el pare del pretendent, que vivia a València també. No pogué ser. En tercer lloc, el tutor de Joana envià a Sicília Pere Esteve per a veure si la casaven amb el senyor de Nules, Gilabert de Centelles. Ací entraren en el tracte el venerable Ramon Costa i Francesc Mir. Però tampoc no arribaren a cap acord. En quart lloc, passaren a negociar amb el fill del noble sard Michele Mariano, comte de Gociano i germà del noble jutge d'Arborea (un dels districtes de Sardenya). Ho negociaren el noble Guillem de Cervelló, governador

de Sardenya, acompanyat pel tutor Escrivà i per dos veïns d'Oliva, Joan Ferrer i Pere s'Olzina,⁶⁸³ que decidiren acompanyar-lo a Sardenya: tal era la implicació del veïnat en els intents de “salvació” de l'empresa senyorial. No funcionà, emperò. Així que, com a cinquè pretendent, provaren amb el noble occità Roger de Comenge, interpel·lat pel venerable Berenguer i Arnau de Perapertusa, veïns de Perpinyà. Finalment, com a sisena opció, li proposaren el matrimoni a un nebot del papa d'Avinyó Climent VI, amb intervenció especial d'Hug de Fenollet, doctor en lleis i conseller reial; del mateix monarca d'Aragó, Pere el Cerimoniós, i del venerable Berenguer de Perapertusa. Però ni així s'aconseguí trobar una solució nupcial a la crisi: l'única via perquè els Carròs no perderen Oliva.

Desesperats i exhaustos, intentaren, com a setena oportunitat, obtenir una dispensa papal per a casar Joana amb el seu cosí germà Berenguer Carròs, fill del difunt Berenguer de Sardenya (el genearca dels futurs comtes de Quirra). S'implicaren en l'afer el religiós Dalmau de Cruïlles; el prevere Pere Mir, llicenciat en lleis; el mercader de València Bernat Rigolf, i el prohoms d'Oliva Joan Ferrer. I no res de res... Els negociadors, en vista de la situació, es declararen vençuts per tant de fracàs consecutiu. Llavors, els amics i parents de Joana decidiren fer “crida” per tota la Corona d'Aragó buscant-li partit, i la resposta fou el silenci. Tractaren després de vendre Rebollet a l'infant Pere, comte de Ribagorça i de les Muntanyes de Prades, i senyor de Dènia (des del 1325), per 30.000 lliures valencianes (600.000 sous). Però aquest no volgué carregar amb les hipoteques. Tampoc la reina consort d'Aragó, Maria de Navarra, a qui llançaren l'oferta de 25.000 lliures, per mediació del seu tresorer, Ponç de Vilaragut. El noble aragonés Llop de Luna tampoc no acceptà el preu de 30.000 lliures, que paregueren excessives així mateix a l'infant Ramon-Berenguer i al noble Pere de Xèrica. Escrivà es desplaçà a Xèrica i li indicà que, si venia els seus feus d'Aragó, ho podria pagar i, de pas, endur-se la baronessa al tàlem nupcial. Però no res, tampoc. Així que, persistents els negociadors, contactaren de nou amb el comte sard de Gociano, que no acceptà pagar 25.000 lliures, i amb el baró valencià Ramon Boil,

⁶⁸³ Cognom amb article salat *sa* (típic de la Catalunya nord-oriental i de les illes Balears), apostrofat.

a qui demanaven 30.000 lliures, aprofitant que tenia numerari líquid, ja que havia venut el seu palau de la parròquia de Sant Andreu per 50.000 sous.

Com a alternativa final, pensaren si podrien vendre Rebollet a l'oncle Nicolau Carròs, amb una oferta de 17.000 lliures, que es repartirien Estefania de Lloria, els hereus de Sança de Cruïlles i les germanes menors de Joana. En fi, descartada aquesta possibilitat, el rei anuncià que ell mateix embargaria el feu i el subhastaria al millor postor en la cort de la Governació de València (gener del 1345). La decisió del rei fou presentada al governador per Ramon Costa, Jaume Castellà i Pere Mir, llicenciat en lleis, tots tres de València i –segons consta– “oncles e conijunctes persones de la nobla na Juana, filla e hereva del noble en Francesch Carroz quòndam senyor de Rebollet, defunct”. La corona, que xifrava en 573.000 sous o més el total de deutes i impagaments acumulats per la casa, i amb amenaça de noves multes i recàrrecs, ordenà al governador subhastar urgentment, “com la dita honor de Rebollet sia molt encarregada de diverses deutes, de les quals ha a pagar per tot lo present mes de gener docents mil sous...” Teresa ja acabava de vendre Alcàntera de Xúquer i Sellent –l’herència paterna– per 35.000 sous, per a eixir del pas, i decidí vendre també el seu castell de Borriol,⁶⁸⁴ per veure si ella mateixa, amb tot el que podia arregar, optava a la subhasta.

El monarca trobà viable l’operació i demanà a Joana –en realitat, al seu tutor, Escrivà– que fera venda a sa mare de la baronia de Rebollet per a poder-la “salvar” per a la família: “castrum et baroniam de Rebolleto, situm et sitam in regno Valentie, cum villis, locis et alchareis suis”, per preu de 30.250 lliures. Immediatament, se signà la venda fictícia i el rei l’aprovà, l’1 de febrer.

L’any subsegüent a l’operació de salvament del feu de Rebollet, el 1347, seria recordat al regne com “l’any de la gran fam”, per la carència de blat que patí la Corona d’Aragó, desconeguda pels qui vivien aleshores.⁶⁸⁵ A l’any següent, el 1348, s’estengué per tota Europa una terrible epidèmia: la Pesta Negra. A partir d’aleshores, les invasions de la pesta bubònica es reiterarien periòdicament cada

⁶⁸⁴ Aquesta venda, a Ponç de Soler, s’efectuà precipitadament, per uns 96.000 sous, i comportà complicacions legals que es prolongaren fins el 1393. Vegeu LÓPEZ, C. (ed.), *Liber patrimonii...*, regests 641-643, pp. 155-156.

⁶⁸⁵ MIRALLES, Melcior, *Crònica i dietari del capellà d’Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Universitat de València, València, 2011, p. 150.

set o huit anys.⁶⁸⁶ Per a més inri, l'hecatombe sanitària coincidí en el temps amb la Guerra de la Unió (1347-1348), l'enfrontament entre un monarca de tarannà autoritari, en Pere II el Cerimoniós, i bona part dels seus súbdits.⁶⁸⁷

La contesa esclatà –després de moltes arbitrarietats– quan el monarca i el cercle de juristes que l'assessoraven decidiren alterar la línia de successió al tron, i designaren com a hereva la princesa Constança. Aquesta important decisió d'estat, adoptada sense convocar corts, en contra del que exigia el règim pactista vigent a la Corona d'Aragó, encengué la rebel·lió. L'1 de juny del 1347 desobeïren el Cerimoniós, simultàniament, la *Unión dels ricoshombres* d'Aragó –grans barons feudals– i la Unió dels ciutadans i cavallers de València: burgesia i cavalleria urbana. La novetat fou comunicada al rei, estant a Cabanes, per Ramon IV de Riu-sec i Carròs, senyor de Riba-roja i de la tinença de Vilamalur, a més de majordom i cavaller “de casa nostra”, segons el rei.⁶⁸⁸ Els unionistes de la capital valenciana trobaren aliats polítics a la majoria de viles del regne. Tanmateix, algunes es decantaren per la Fraternitat reialista, el bastió principal de la qual era Xàtiva. Des d'ací dirigien la defensa de la causa monàrquica nobles com Alfons-Roger de Lloria, senyor de Cocentaina, i Gilabert de Centelles, senyor de Nules.⁶⁸⁹

El 29 de maig del 1347 es reuní al convent de Predicadors de València el parlament dels tres braços del regne per a escoltar les raons dels jurats sobre la pugna política. Oliva estava representada per l'advocat Francesc Mir, procurador “de la noble dona Terea⁶⁹⁰ Exemènez de Burriol, muller que fo del noble en Francesch Ca[r]roç”.⁶⁹¹ El 31 de juliol, els conservadors de la Unió valenciana

⁶⁸⁶ RUBIO VELA, Agustín, *Peste negra, crisis y comportamientos sociales en la España del siglo XIV. La ciudad de Valencia (1348-1401)*, Universidad de Granada, Granada, 1979, pp. 48-54.

⁶⁸⁷ RODRIGO LIZONDO, Mateu, «La Unión valenciana y sus protagonistas», *Ligarzas*, 7, València, 1975, pp. 133-166; BAYDAL, Vicent, *Els orígens de la revolta de la Unió al regne de València (1330-1348)*, Universitat de València («Història», 148), València, 2013.

⁶⁸⁸ SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, p. 1093 (Crònica de Pere el Cerimoniós, cap. IV.11). El rei recorda també que, estant Riu-sec amb ell a Sogorb, la host de València atacà la senyoria del noble: “ab la host de la ciutat, isqueren contra lo lloc de Riba-roja ab trabucs; lo qual lloc era de mossén Ramon de Riu-sec, majordom nostre” (p. 1107, cap. IV.53).

⁶⁸⁹ DIAGO, F., *Apuntamientos...*, vol. 1, pp. 44-55; TEROL I REIG, Vicent, «La Guerra de la Unió a la Vall d'Albaida», *Almaig. Estudis i documents*, 10, Ontinyent, 1994, pp. 58-66; Vegeu també RODRIGO LIZONDO, Mateu (ed.), *Diplomatari de la Unió del Regne de València (1347-1349)*, Universitat de València («Fonts històriques valencianes», 59), València, 2013, doc. 78, pp 137-138 (el senyor de Nules empresonà veïns d'aquesta vila que havien jurat la Unió).

⁶⁹⁰ Observem ací que el so [z] de *Teresa* es pronunciava tan lleu, que hi figura elidit.

⁶⁹¹ RODRIGO, M. (ed.), *Diplomatari de la Unió...*, doc. 26, pp. 50-51.

pregaren als jurats d'Oliva (juntament amb els de Xixona, Penàguila, Gandia, Ontinyent, Bocairent, Biar, la Vila Joiosa, Cocentaina i Planes) que s'adheriren a la causa, encara que els respectius senyors no hagueren jurat la Unió.⁶⁹² En efecte, sembla que els Carròs apostaren per la causa reialista i, amb ells, Oliva.

Al regne en general, l'oposició dels dos partits es polaritzà i esclatà la guerra, obertament, en desembre del 1347. Després d'unes primeres victòries obtingudes pels unionistes valencians, que capturaren el rei a València i l'obligaren a capitular (abril del 1348), arribà la pesta i el sobirà quedà lliure. La noblesa aragonesa fou derrotada en juny als camps d'Èpila. A València es radicalitzà llavors la revolta, que seria sufocada definitivament després la batalla de Mislata, en desembre del 1348. En setembre del 1348, el rei demanà a Teresa de Borriol, simbòlicament, les claus del castell de Rebollet: “est mandatum detentori castri et loci de Rebollet quod tradat potestatem dicti castri”.⁶⁹³ No tots els senyors de la comarca obeïren el manament reial. A Vicent Escorna se li confiscà Fornà, per haver sigut unionista, i el rei en feu donació a Pere Busquets i Francesc Solanes, que la vendrien després, el 1351, a Mallada d'Entença i Garcia Llopis de Cetina.⁶⁹⁴

Encara durava la guerra, el 13 d'octubre del 1348, quan Teresa Ximenes de Borriol concretà el dot i signà les capitulacions nupcials de sa filla Joana amb el noble Ramon de Boixadors, senyor del lloc d'Ondara (“dominum loci de Ondara”).⁶⁹⁵ El dot consistia precisament en el “castrum de Rebolleto et totam baroniam eiusdem castri, in regno Valencie consistentes”, segons que confrontaven “cum termino de Vilalonga et cum termino de Gandia, et cum litore maris, et cum termino de Denia, et cum termino de Pego, et cum termino de Fornà, et cum termino de Palma”. S'al·ludeix després a la jurisdicció del “castri et loci de Oliva”, és a dir, del ‘castell i lloc d'Oliva’, que eren ja –malgrat el simbolisme fundacional del castell de Rebollet– la seu efectiva del poder feudal. De fet, en el pacte entre sogra i gendre, es fa constar que la senyora es reservarà, per a usdefruit seu, el lloc d'Oliva, amb les seues rendes, i el castell-palau, per a residència seua;

⁶⁹² *Ibidem*, doc. 68, p. 122.

⁶⁹³ ACA, Cancelleria reial, reg. 1477, f. 36r, 7 de setembre del 1348.

⁶⁹⁴ *Ibidem*, regests 1417-1419, pp. 291-292.

⁶⁹⁵ AHNOB, Osuna, CP. 129, D. 10.

mentre que el gendre conservaria Rebollet, la Font, les alqueries musulmanes, etc. El text que explica aquesta partició diu, en llatí:

Salvus cum condicionibus, pactis et retencionibus subvocatis, retinemus cum [nós, Teresa de Borriol] et salvamus in hac donacionem, concessionem nostram, et sub hiis pacto, condicionem et retencionem eam vobis et vestris facimus, quod nos, dum vixerimus, sumus domina et potente usufructuaria iure toto proprie vice nostre et tenamus et possideamus pacifice et potente iurediccionem castri et loci de Oliva, et tocius eius termini, cum omnibus hominibus et feminis ibidem habitantibus et habitaturis, et percipiamus ad opus provisionis nostre et familie nostre, ac pro alie nobis necessariis omnes, redditus, exitus et preventi dicti loci et omnia alia et singular supradicta nobis in dicto castro et loco de Oliva et eius termino pretinentia.

Es parla reiteradament del ‘castell i poble d’Oliva’ (“castri et loci de Oliva, castro et loco de Oliva”), que la senyora retindria per a ella mentre viuria (“dum vixerimus”), se suposa que amb parents i servidors de la casa. Òbviament, també es retingué per a ella els ingressos o rendes del poble i terme d’Oliva, “per a les necessàries provisions nostres i de la nostra família, i per a altres qualsevulla necessitats nostres”. A continuació d’aquesta, venia una altra condició: la reserva de 20.000 sous de lliure ús per a ella, sols estant en vida. Quant al possible successor de la baronia, un futur fill que tingueren de Ramon i Joana, hauria de ser preferit el mascle primogènit, però sempre que assumira i adoptara nom i escut de Carròs –en segells, armes, etc.– i renunciara, en conseqüència, al cognom patern Boixadors: “habeat cognomine de Carroç, e isto cognomine et non alio cognomine vel ignomine faciat [...], et faciat et teneat facere et portare signum de Carroz in omnibus sigillis et armis suis et aliis rebus”. La carta dotal i de “partició” se signà a Oliva, amb assistència de Bertomeu Balaguer i Pere d’Arles, prohoms olivers, en qualitat de testimonis. El justícia, Bernat Vives, aprovà l’acord en representació del municipi d’Oliva i el notari Bernat Bocí signà el document.

Ramon de Boixadors participà en les corts valencianes del 1349 com a senyor d’Ondara i com a senyor consort de Rebollet.⁶⁹⁶ Pocs anys després, el senyor

⁶⁹⁶ CAMARENA, J., «De la historia de Oliva...», p. 152.

d'Oliva i d'Ondara participà en la pacificació de Sardenya (1353-1355), on el jutge d'Arborea, Marià IV, s'havia aliat amb Gènova per a avalotar l'illa en contra del rei d'Aragó. Mossén Boixadors s'embarcà, doncs, amb Olf de Pròixida, senyor de Llutxent i Almenara, emparentat amb els Carròs;⁶⁹⁷ Ramon IV de Riu-sec i Carròs, senyor de Riba-roja i cosí germà de Joana (el qual abandonà malalt la campanya el 1354⁶⁹⁸ i morí a València a primeries del 1355⁶⁹⁹); Gilabert de Centelles, senyor de Nules, i amb altres nobles valencians enrolats en la campanya. Després d'una terrible batalla de Quart, on periren més de 1.500 rebels sards, les forces catalanovalencianes assetjaren l'Alguer (24 de juny-22 de desembre del 1354). Després buidaren la vila de sards i la repoblaren amb colons del Penedés i el Camp de Tarragona, molts descendents dels quals parlen encara en català.⁷⁰⁰

Tant la venda judicial de la senyoria de Rebollet pel rei Pere com la unió matrimonial de Ramon de Boixadors amb Joana Carròs, hereva testamentària del malaurat Francesc II, havien jugat en detriment dels possibles drets dels oncles Esteve, Nicolau, etc. Els Carròs havien sigut desplaçats del feu pels Boixadors o, més concretament, per la viuda de Borriol. Tanmateix, la senyora Joana morí jove, després d'haver tingut únicament dues filles: la major, Alamanda de Boixadors i Carròs (senyora de Rebollet des del 1363), i la menuda, Teresa.

Després de la venda de Rebollet, la viuda Teresa Ximenes, usufructuària d'Oliva, dictà testament el 4 de gener del 1350 (moriria pel 1366) i deixà d'hereva sa filla Joana.⁷⁰¹ Ella, la mateixa Joana i Ramon de Boixadors degueren negociar el casament de la primogènita Carròs-Boixadors, Alamandeta, hereva d'Oliva-Rebollet, amb el baró d'Ontinyent, Berenguer de Vilaragut. Després d'això, Joana Carròs dictà testament a Xàtiva, el 27 d'abril del 1363 i, entre altres coses, instituï el benifet eclesiàstic de sant Nicolau, adscrit a l'altar major de l'església de Rebollet.⁷⁰² Degué morir aleshores, amb la qual cosa, Alamandeta i el seu marit – el poderós baró Berenguer de Vilaragut, hereu de la baronia d'Albaida– es feren

⁶⁹⁷ Era marit d'Estefania, filla de Nicolau Carròs i neboda de Francesc II.

⁶⁹⁸ MARTÍNEZ, E. i al., *Ribarroja del Turia...*, pp. 98-101.

⁶⁹⁹ Consta com a difunt, aquest any 1355, en AHNOB, Osuna, CP. 129, D. 1, i en C. 597, D. 71.

⁷⁰⁰ Vegeu SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, pp. 1119-1120 i 1121 (Crònica de Pere el Cerimoniós, cap.s V.31 i V.38, respectivament).

⁷⁰¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 300, ff. 29v-32r, informació que devem a Agustí Galiana.

⁷⁰² *Ibidem*.

càrrec de la gestió del feu d'Oliva-Rebollet. Alamanda, VI senyora de Rebollet (1363-1382) es feia dir "Alamanda Carròs" –en comptes de Boixadors, per vincle testamentari– i tingué una llarga vida. Sembla que morí, octogenària i dement des de feia dècades després del 1438.⁷⁰³ Els símptomes de bogeria de la senyora, patents ja en la dècada del 1360, motivaren l'anul·lació del matrimoni amb Berenguer de Vilaragut entre el 1382 –l'any de la venda de Rebollet pel mateix Berenguer i i el 1385. En aquesta segona data, el baró d'Albaida (de les ¾ parts de la senyoria, des del 1384) es casà en segones noces amb Constança d'Aragó, una donzella de sang reial. Després d'això, la repudiada i impedida Alamanda, romania sotat tutela (*ca.* 1382-1433) del seu cunyat Berenguer-Arnau de Cervelló, baró de la Llacuna (mort el 1433) i marit des del 1387 de Teresa Carròs, àlies Teresa de Boixadors i Carròs, la germana menor i única d'Alamanda.⁷⁰⁴

3.2. Guerra, reconstrucció i venda: Berenguer de Vilaragut

Les dècades del 1350-1360 estigueren marcades al regne de València per una forta empremta bèl·lica. Acabada la guerra sarda, començà una dura i llarga Guerra dels dos Peres (contra Castella, 1356-1369), que tindria conseqüències nefastes per a Oliva. Dels anys precedents a la guerra, escassegen les notícies documentals. Solament disposem de fonts eclesiàstiques que informen d'un rector d'Oliva, Ramon d'Alentorn, comissionat el 1350 per a investigar un robatori imputat al vicari de Benissa.⁷⁰⁵ El 1351 es manà al mateix rector que informara sobre la capellania de Santa Anna, instituïda per Felip de Rams, que havia regit un capellà desproveït d'aquesta, Pere Carsí.⁷⁰⁶ Aquest resignà formalment el benifet el 1352.⁷⁰⁷ És la notícia més antiga que es té del culte local a santa Anna, que

⁷⁰³ Era tutelada per Guillem-Ramon de Montcada pels anys 1437-1438, quan es confirmà una sentència reial en la seua contra, segons LÓPEZ, C., *Nobleza y poder...*, p. 184, n. 470. Vegeu també ARV, Cancelleria reial, reg. 268, ff. 67r-69r, document proporcionat per Augstí Galiana.

⁷⁰⁴ *Ibídem*; ACA, Cancelleria reial, reg. 1860, f. 68r, 22 de novembre del 1393: Berenguer-Arnau de Cervelló figura com a tutor assignat a la noble dement pel justícia civil de València. Document facilitat, així mateix, per Galiana.

⁷⁰⁵ CÀRCEL ORTÍ, M^a. Milagros, «Un registro de colaciones de Hug de Fenollet y Vidal de Blanes, obispos de Valencia (1350-1359)», *Estudis Castellonencs*, 9, Castelló, 2000-2002, pp. 599-772 (doc. 104, p. 644).

⁷⁰⁶ *Ibídem*, doc. 231, p. 667, València, 5 d'agost del 1351.

⁷⁰⁷ *Ibídem*, doc. 403, p. 696, València, 12 de gener del 1352.

s'incrementaria en les dècades subsegüents. El 1359, el mateix benifet fou assignat pel bisbe al clergue Jaume Calabuig, després que haguera vacat de nou per resignació de Pasqual de Luna. El rector d'Oliva, Joan Martines, lliuraria la possessió al nou titular,⁷⁰⁸ en presència del notari Jaume Rovira;⁷⁰⁹ el majordom del bisbe, Bertomeu ses Moles, i els feligresos olivers Martí Olzina i Antoni sa Coma.⁷¹⁰ Per aquesta època, consta també un influx incipient de l'espiritualitat franciscana al lloc d'Oliva. Hi havia un hospici-residència de franciscans, segons es constata en el capítol de l'orde celebrat a Barcelona el 1357.⁷¹¹

Del 1362 és un pergami de l'Arxiu de la Catedral de València,⁷¹² on Ramon de Pla, veí d'Oliva i marmessor del rector Macià d'Alentorn –segurament, parent del seu predecessor Ramon d'Alentorn–, fa inventari dels béns d'aquest, que acaba de morir. El document ens permet accedir, doncs, a l'interior de l'abadia d'Oliva, on, entre mobles i robes diverses, trobem algunes armes (tres ballestes, unes cuirasses i una capellina), mobles amb escriptures i alguns béns segellats “ab lo sagell del rector de Dénia”, perquè devien pertànyer a aquest. El cadàver del difunt era present a l'inventari: “dos matalafs e un travesser on jau lo cos”. Al rebost, hi havia alguns cafissos de forment i de “dacça” (moresca, més menuda que la que duran de les Índies al segle XVI), i al corral, garrofes per a la mula i el mul del rector; a més de dues oques i dèsset “ocolins”, dotze “anedons”, onze gallines, un pollastre i tres pollets. La cria d'aviram als corrals devia ser molt corrent aleshores, per a proveir-se d'ous i de carn. El capellà produïa vi al seu cup particular, d'on omplia algunes botes i gerres. Com a objectes sumptuaris només posseïa una cinta i dues tasses d'argent, i alguna gramalla o peça de roba especialment vistosa i ornada. Foren testimonis de l'escriptura, signada pel notari Pere Perpinyà, els feligresos olivers Arnau Martí, Antoni sa Coma i Bernat Olzina.

⁷⁰⁸ *Ibidem*, doc. 583, p. 728, València, 31 d'agost del 1359.

⁷⁰⁹ Els descendents d'aquest arrelaren al poble i alguns esdevingueren després notaris. Vegeu, per exemple, el nomenament de notari atorgat pel vicecanceller Alfons de Borja (futur Calixt III) a Pere Rovira, el 1419, en BATLLORI, Miquel (dir.), *Diplomatari Borja, vol. 1. Documents de l'Arxiu del Regne de València (1299-1429)*, Tres i Quatre – Institut Internacional d'Estudis Borgians, València, 2002, doc. 121, p. 464.

⁷¹⁰ CÀRCEL, M., «Un registro de colaciones...», doc. 634, p. 738, València, 27 de setembre del 1359.

⁷¹¹ On es tractà dels convents valencians de València, Xàtiva, Morvedre, Almenara, Bonrepòs, Paiporta i Morella, i dels hospicis de Godella, Oliva, Alcoi, etc. Vegeu CASTELL BOMBOÍ, José – CANET LLIDÓ, Vicent, «El franciscanisme i Oliva...», p. 7.

⁷¹² ACV, Pergamins, núm. 5174, Oliva, 21 d'abril del 1362.

Quan es realitzà aquest inventari, la normalitat encara regnava a Oliva. Tanmateix, poc després s'alterà tot, per causa de la guerra contra Castella, traslladada dramàticament a l'escenari valencià. El monarca castellà Pere el Cruel llançà una gran ofensiva sobre València el 1363, justament quan s'acabaven de fer càrrec del feu d'Oliva la jove Alamanda Carròs i el seu marit Berenguer de Vilaragut, plenament implicat en la campanya de guerra. Fou llavors quan el rei dels castellans, amb un gran exèrcit, ocupà, saquejà i destruï (1363-1364) moltes comarques del regne. I no fou fins el 1366 que el perill s'allunyà de la Corona d'Aragó i es traslladà a l'escenari castellà, després de l'arribada des de França de les mercenàries companyies blanques. El rei Pere el Cruel acabà mort i destronat, i fou entronitzada a Castella la casa dels Trastàmara.

L'interés dels castellans a saquejar i destruir l'honor de Rebollet es degué a l'important paper adquirit per Berenguer de Vilaragut, fill del vescomte de Subirats; senyor vitalici de les baronies d'Ontinyent, Bocairent i Biar, i hereu de la baronia d'Albaida, en la referida guerra. Ell i el seu cosí, el senyor d'Albaida, Joan de Vilaragut –oncle d'Alamanda de Rebollet, per tal com era marit també de sa tia Elisabet Carròs– foren els primers a organitzar una host de cavalleria i infanteria per a assaltar la vila castellana de Requena i saquejar la comarca. Organitzaren la cavalcada en companyia de Galceran de Pinós; Pere de Centelles, senyor de Nules (d'on vindran els Centelles/Riu-sec d'Oliva), i el Roderic Dies, senyor d'Artana (oncle de Ramon V de Riu-sec de Riba-roja, que compraria Oliva l'any 1382), i obtingueren un substanciós botí.⁷¹³ Aquesta acció situà els Vilaragut com a odiosos enemics als ulls de don Pedro el Cruel, i convertí Oliva en un dels objectius principals de la campanya castellana del 1363.

Castella atacà simultàniament el racó d'Ademús, Xèrica, Lliria i Bunyol, pel nord, en maig del 1363, i posà en perill la capital. Es produïren les converses de Morvedre (juny-juliol) i es negocià un armistici favorable a Castella. Però els castellans, conscients de llur avantatge, el romperen ràpidament i envaïren el sud valencià en desembre. Entraren saquejant i destruint per Elx, i avançaren cap a la Vila Joiosa, Benidorm i Dénia. El senyor d'Oliva era llavors amb el rei, i el senyor

⁷¹³ ESQUERDO, O., *Nobiliario valenciano...*, vol. 1, p. 212.

de Gandia i de Dénia, Alfons el Vell, urgia el monarca a defendre la terra, “com la vostra tarda de la hora sia l any!”⁷¹⁴ El 24 de desembre, Pere el Cerimoniós havia escrit als jurats d’Alacant ordenant-los resistir, que ell anava ja cap a la zona. Tanmateix, Pere el Cruel no es detingué a Alacant, sinó que avançà ràpidament i per sorpresa cap a les fèrtils i poblades comarques de Dénia i Gandia, on tenien els seus dominis Alfons d’Aragó –parent del rei Cerimoniós– i Berenguer de Vilaragut. En gener del 1364, l’exèrcit de Castella incendià els palaus del castell de Dénia, saquejà Oliva i Gandia, destruï la Font d’en Carròs i moltes alqueries de l’horta, i ocupà els castells de la comarca: Rebollet, Palma, Bairén... Dies abans de la invasió, quasi tots els musulmans i cristians de la comarca havien pegat a fugir. A la desbandada, seguí l’ocupació castellana d’una Safor (febrer del 1364-abril del 1366) semidestruïda i mig despoblada, a la qual ja no tornarien moltes de les famílies que se n’havien anat, perquè ho havien perdut quasi tot.

En la crema de Dénia es parla també de la destrucció d’arxius i documents senyorials,⁷¹⁵ que podria haver afectat també l’arxiu senyorial d’Oliva. Del saqueig d’aquesta parròquia parla Sanchis Sivera, a partir de documentació eclesiàstica.⁷¹⁶ Les fonts civils informen que Gandia “fon derranclida”, és a dir, abandonada pels gandians, “en lo temps de la guerra del rey de Castella, e après cremada e robada” pels soldats castellans. A més a més, foren “cremats los privilegis e donacions” conservats a l’arxiu de la vila.⁷¹⁷ El mateix degué ocórrer a Oliva. De fet, la reconstrucció demogràfica i econòmica de la comarca es prolongaria durant les dècades del 1370 i del 1380, que foren molt propícies per al creixement. Tot i això, el trauma bèl·lic de la “guerra del rey don Pedro de Castella” era recordat encara pel 1402 com una fita històrica catastròfica per a la comarca.⁷¹⁸

Tenint la Safor ocupada, en març del 1364, Pere el Cruel posà setge a València, encara que es retirà després a Morvedre.⁷¹⁹ Els enfrontaments

⁷¹⁴ Seguim el relat que, des d’una perspectiva saforenca, fa CASTILLO SAINZ, Jaume, *Alfons el Vell, duc reial de Gandia*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, 1999, p. 70 i ss.

⁷¹⁵ *Ibidem*, p. 71.

⁷¹⁶ SANCHIS SIVERA, J., *Nomenclátor geográfico-eclesiástico...*, p. 317, s. v. *Oliva*.

⁷¹⁷ SOLER, A., *La Safor. Història i geografia...*, p. 59.

⁷¹⁸ CASTILLO, J., *Els conflictes de l’aigua...*, p. 103.

⁷¹⁹ SOLDEVILA, F., *Les quatre grans cròniques...*, pp. 1141-1143 (Crònica de Pere el Cerimoniós, cap. VI/40-43).

continuaren fins al mes d'abril del 1366, quan el Cruel tocà a retirada, perquè se li estava complicant la situació a Castella. Fortaleses com les de Rebollet i Bairén foren semidestruïdes abans de deseparar-les. Les famílies que havien fugit pogueren començar a refer les seues vides. En el cas de Rebollet, la Font i Oliva, amb un senyor en fallida econòmica per la guerra, com era Berenguer de Vilaragut, els edificis senyorials i les cases tardarien alguns anys més a reconstruir-se. Sembla que fins el 1368 no es pogué afrontar amb èxit un procés repoblador amb mínimes garanties. La viuda Teresa de Borriol, degué morir pel 1366, coneixedora ja de la demència de la seua neta Alamanda. Un escrit del 1370 recorda que, en una procura feta a Xàtiva el 18 de juliol del 1366, el senyor d'Albaida i oncle de la mateixa Alamanda, Joan de Vilaragut, era “tutoris et curatoris” seu, i solia actuar en nom seu, associat al seu cosí germà i marit de la dement, Berenguer de Vilaragut.⁷²⁰ Tot això explica que la carta de poblament de la Font d'en Carròs se signara a l'antic domicili de la difunta Teresa, el castell-palau d'Oliva, el 18 de març del 1368. Berenguer s'intitulava ja aleshores “domini honoris de Rebolleto et de Oliva”, per a remarcar així la completa possessió de la baronia bipartida,⁷²¹ i sabedors com eren tots de la incapacitat o follia de la tutelada Alamanda. De dret, la senyora era l'ama de tot, i la seua signatura continua apareixent nominalment en els documents senyorials, però, de fet, Berenguer gaudia del feu i l'administrava.

Quan el baró vitalici d'Ontinyent volgué repoblar la Font, només localitzà una vintena curta de famílies disposades a viure-hi: Domingo Ainat, Francesc Bosc, En Guillem, Na Mompó, Ramon Dalmau, Bertomeu Escrivà, Bernat Estruc, Ramon Martí, Arnau Mateu, Romeu Piera, Arnau Ribelles, Bernat Ribera, Jaume Ribera, Arnau Roger, Joan Sanç, Guillem Dàvila, Pere Sendra i Guillem (cognom esgarrat en el document).⁷²² Els lots assignats a aquests colons –la majoria, potser ja els posseïen d'abans de la guerra– s'estenien per llocs de musulmans del terme,

⁷²⁰ CÀRCEL ORTÍ, M^a. Milagros (ed.), *Un formulari i un registre del bisbe de València Jaume d'Aragó (segle XV)*, Universitat de València, València, 2005, pp. 387-388.

⁷²¹ ARV, Batlia, Pergamins, núm. 114, València, 1 d'octubre del 1377.

⁷²² ARV, Manaments i empires, any 1627, llibre 5, mà 43, ff. 1-7v (còpia del 1606, transcrita per GUINOT, E., *Cartes de poblament...*, pp. 571-576); AHNOB, Osuna, C. 612, D. 8 (còpia del 1570) i C. 597, D. 25-26 (còpia del 1580). La mateixa carta de poblament (contracte feudovassallàtic) fou renovada entre el duc de Gandia i els vassalls del terme de Rebollet el 9 de febrer del 1606. Vegeu AHNOB, Osuna, C. 597, D. 50-52.

com Potries o Rafelcofer, on serien treballades per moros mitgers. El preàmbul del document justifica les condicions signades pel senyor –relativament favorables als vassalls– perquè calia atraure colons després de “la proppassada Guerra de Castella e per lo desamparament que s causà dels dits llochs”.

Foren testimonis de la signatura, al castell d’Oliva, el veí d’aquest poble Ramon d’Alçamora i un veí de València dit Arnau Sanxis. Consta que mossén Berenguer havia fet crida de “novell acapte” de colons, perquè ho tenia tot mig buit i mig erm, i que havia millorat les condicions pactades per Francesc Carròs I amb els pobladors del 1330: “tot ço que a vós e als vostres fon atorgat e stablit per lo noble don Francés Carròs”. Es tractaria, doncs, d’una renovació de les condicions prèvies a la guerra: “so que havets acostumat posehir [...], segons que havets e costumats usar, dels quals a vós e als vostres havem jurades servir e tenir”. S’hi esmenten el justícia i jurats de la universitat o municipi local, i a continuació venen els capítols o condicions acordades entre senyor i vassalls: [1] Pagarien la huitena part dels fruits, i el lluïsmo (10% del valor de transaccions immobiliàries) i fadiga (dret de prelatió del senyor en la compra d’immobles); [2] De les vinyes de la Font i Potries, l’onzena; [3] De Rafelcofer, un cens anual en diners, com abans; [4] Es podria sembrar francament herba d’alfals i altres farratges; [5] Franquesa de sembrar alls, cebes i hortalisses per a casa, però gravades amb la huitena si es venien per més de 5 sous; [6] El batle o procurador atorgaria el vistiplau al nomenament del justícia, els jurats i el mustassaf; [7] L’herència entre parents o la partició als fills no es gravaria amb lluïsmo; [8] A les almàsseres de la Font, Potries i Rafelcofer els hereters farien l’oli propi, però el senyor les arrendaria lliurement; [9] Les olives de cada poble es moldrien en l’almàssera corresponent; [10] Una quarta almàssera, la de Ramon Martí a Rafelcofer, seria franca; [11] No hi hauria obligació de seguir el senyor en host i cavalcada; [12] No tindrien obligació de fixar residència a la Font, sinó de viure lliurement a qualsevol lloc del terme (singularment, a Rafelcofer, poblat de cristians fins a ben avançat el segle XV);⁷²³ [13] I, “si tendrets e metrets llaurador

⁷²³ Pel que s’observa, en algun moment indeterminat entre el 1330 i el 1364, la senyoria havia transformat Rafelcofer en un lloc de cristians, amb l’establiment de colons i el repartiment d’unes terres sotmeses a

o llauradors moros”, el besant (impost pagat pels musulmans cada any) seria per als amos de la terra, i no per al feudal; [14] El batle o procurador no intervindria en els afers entre veïns dirimits pel justícia, sols en allò que afectara a la senyoria; [15] Els blats grossos (forment) se segarien “a tasca”, a preu convingut, mentre que els grans menuts (ordi, “panís” o mill, “dacsca moresca” o sorgo, etc.) serien vigilats a les eres per moros forasters a sou, per a evitar furts; [16] Els vassalls podrien obtenir arbres, calç i algeps de la serra, lliurement, per a obrar, i caçar-hi francament; [17] La partició de la huitena i el terçdelme de la senyoria,⁷²⁴ en els blats grossos de Potries i la Font, es faria acabats de segar, en garba, per a evitar ocultacions; [18] De les figues, assecades sobre canyissos, se’n separarien al sequer la huitena i terçdelme; [19] La huitena de les olives, seria pagadora a les almàsseres, i la d’ametles i garrofes, a casa de cadascú; [20] Els cigrons es partien a la casa de la senyoria i la verema de raïm, a les vinyes; [21] Els censos de les terres de Rafelcofer es pagarien per Nadal; [22] I, finalment, els veïns no tindrien cap obligació “en fer eo retornar eo obrar lo mur del castell de Rebollet”, que es trobaria mig assolat per causa de la guerra.

Quant a Oliva, on l’agricultura seria molt similar (cereals, oli, vi, figues seques, verdures...), no hi ha notícia ni constància de cap carta de poblament; segurament perquè, a diferència de la Font, establida amb “un pacte” amb els fundadors per Francesc I Carròs, Oliva s’havia fundat en el segle XIII sense “contracte” col·lectiu entre Carroccio i els seus colons. A més, és probable que Oliva, amb millors cases i terres, costara menys de repoblar que la Font. D’Oliva només disposem de registres eclesiàstics, on apareix un rector absentista, Ramon de Ruixol, que exercia de jurisperit i procurador de la Pia Almoïna a la cort eclesiàstica de València, i que nomenava vicaris substituïts perquè regiren ací la cura d’ànimes (pels anys 1365-1372). L’11 de setembre del 1372 el bisbe de València, Jaume d’Aragó, concedia pròrroga al “rectori ecclesie loci de Oliva” (fixem-nos que ja no se’n diu “de Rebollet”) per a residir durant dos anys “in aliquo

censos anuals en diners. En el segle XVI, tanmateix, Rafelcofer tornaria a ser poble morisc, i els cristians del terme d’Amunt es concentrarien exclusivament a Rebollet i la Font.

⁷²⁴ El delme eclesiàstic valencià, des del segle XIII (generalment 1/12 de les collites, abans de partir amb la senyoria), es repartia d’aquesta manera: els 2/3 bisbals per al bisbe de la diòcesi, i 1/3 restant o terçdelme, per al rei en reialenc i per al senyor feudal en terra de senyoria.

studio generali” (‘en un altre estudi general’ o universitat), sempre que procurara mantenir a Oliva un “vicarium idoneum”.⁷²⁵ El mateix bisbe autoritzà el beneficiat d’Oliva Miquel Cardona perquè estudiara dret canònic a la universitat de Montpeller (“apud Montespesulani studium”) durant quatre anys i el dotà amb diners per a llibres: “in libris et aliis necessariis valeas providere”. Hi havia també altres capellans pel 1372, com el sotsdiaca i beneficiat Llorenç Goçalbo.⁷²⁶

El mateix any, a 15 de juliol, mossén Guillem Oliver, capellà beneficiat a la Seu de València, havia sigut destinat, se suposa que com a vicari del rector absent, per a regir a la cura d’ànimes del lloc d’Oliva. Simultàniament, mossén Jaume de Santa, capellà beneficiat ‘a l’església del castell de Rebollet’ (“in ecclesia castri de Rebollet”), ‘se li encomanà la cura d’ànimes de les esglésies del castell de Rebollet i de la Font, de la parròquia d’Oliva’: “fuit comissa cura animarum ecclesiarum castri de Rebollet e de la Font, parrochie de Oliva”. S’autoritzava ambdós capellans a arrendar consensuadament, cada any, les rendes ‘de dita església d’Oliva’ (“dicte ecclesie de Oliva”) durant dos anys.⁷²⁷ Pel que s’observa, a partir de la constitució de la vicaria de la Font i el castell, el 1330, Oliva havia passat a ser considerada, definitivament, la seu oficial de l’antiga “rectoria de Santa Maria de Rebollet”, instituïda pel 1240, a iniciativa del primer Carròs. La majoria de les rendes de la rectoria procedien de deixes pietoses, però també els jurats d’Oliva estaven obligats a lliurar dues lliures anuals al rector per les lectures dominicals i el santoral, com els recordava el cardenal Jaume d’Aragó.⁷²⁸

El castell de Rebollet, superada la guerra, havia sigut sotmés a obres i reformes, i hom pretenia ornamentar l’església. Si més no, pel que llegim en el testament d’Alamanda Carròs del 1375, on preveia ser soterrada al panteó familiar, “en la dita esgleya de Santa Maria del castell de Rebollet, en la qual esgleya vull e man que sia construït e edificat de nou un altar ab son retaule sots invocació dels benaventurats sent Johan Evangeliste e Babtiste, e sent Francesch enmig”.⁷²⁹

⁷²⁵ ACV, Pergamins, 4197, València, 9 de juny del 1365; CÀRCEL, M^a. M. (ed.), *Un formulari i un registre...*, pp. 274 i 295.

⁷²⁶ *Ibidem*, pp. 341 i 290, respectivament.

⁷²⁷ *Ibidem*, p. 265.

⁷²⁸ *Ibidem*, p. 173.

⁷²⁹ AMV, Notal d’Antoni Cortés, mà 1a, València, 10 de juny del 1375, citat en ALIAGA, J. – TOLOSA, L. – COMPANYY, X. (eds.), *Documents de la pintura...*, vol. 1, doc. 360, p. 229.

Aquests eren els sants protectors de la família baronial: la mare de Carròs era Joana; l'avi, el besavi i una tia es deien Francesc/a; l'altar d'Oliva el presidia sant Francesc... La mort de la senyora es produí moltes dècades després, i ignorem si aquest testament fou el darrer, o si es realitzà el retaule previst.

Per al segle XIV depenem de documents solters i difícils de contextualitzar. Com per exemple el decret de Pere Boïl, governador general del marquesat de Villena i senyoria de Gandia en nom d'Alfons el Vell, comte de Ribagorça i de Dènia, pel qual s'obligava els veïns del terme d'Oliva i Rebollet a comprar sal de l'almodí de Gandia (10 d'abril del 1372).⁷³⁰ S'havia produït un plet, la sentència del qual beneficiava l'arrendador del monopoli o gabella de la sal, Bernat Guda. En representació d'Oliva havia actuat el síndic del lloc, Joan Conill. El document en qüestió diferencia la "vila" de Gandia del "loch" d'Oliva. Als "habitants en lo terme de Rebollet", és a dir, els de la Font, Rafelcofer i el castell, els representà el fonter Bernat Ribera. El de la baronia de Rebollet boicotejaven el monopoli de la sal i feien frau perquè acusaven els arrendadors de posar-hi preus abusius: havien de cobrar l'impost de la gabella a 6 sous per cafís i el cobraven arbitràriament a 10 o 12 sous. Assistiren com a testimonis de l'al·legació d'Oliva i la Font en Guillem Martorell i en Joan Roís de Corella, veïns de Gandia, personatges amb dos cognoms gandians de futura projecció literària en el segle d'or.

Per la part de Gandia, el notari Bertomeu Dalmau defengué les posicions de la senyoria contra els veïns "del dit loch de Oliva e terme de aquell, e los vehins e habitants del terme de Rebollet", considerats –com s'observa– dues demarcacions territorials o termes de la senyoria de Rebollet, cadascun dels quals adscrit a sengles municipis o universitats: Oliva i la Font-Rebollet. El gandià recorda a tots que, de temps antic, els d'Oliva havien de comprar la sal a Gandia. A més, encara que "en temps passat, com que la dita vila fos desabitada per rahó de la g[u]erra de Castella" la gabella s'havia rebaixat a menys de 6 sous per cafís, "com que [Gandia] fon tornada en covinent stament, e los lochs circonvehins de la dita vila", el cavaller Boïl i els jurats i prohoms de la vila feren totes les gestions possibles per a assortir-se de sal i fer que els "de Oliva e de Rebollet ne poguesen

⁷³⁰ AHNOB, Osuna, C. 597, D. 34 (testimoni amb regist), o CP. 129, D. 2 (pergamí; *olim* CP. 84, D. 2).

aver. Com lladonchs no·n poguesen aver, sinó ab gran afany e messió”. Així que ara els tocava contribuir-hi i no fer frau com solien fer, portant “barchades al dit loch de Oliva”, barcades de sal a la platja, de contraban, “ço que fer no poden ni deuen per alcuna rahó, com sia molt perjudicial al dit senyor marqués e gabella de aquell”. Estaven rompent, amb frauds, el monopoli comarcal de què gaudia el marqués i se’ls podia requisar la sal introduïda il·legalment.

Com s’observa, la Safor havia tornat a “bon stament” i s’estava recuperant bé pel 1374 quan es produí una mala anyada de blats. El 6 de juny del 1375, els jurats de València escrivieren “als molt honrats, savis e discrets los batle, justícia, jurats e pròmens de la vila d’Oliva”, i també als de Dénia, alarmats per la “fretura de blats” al regne i per les “tretes” de blat que feien els especuladors, “en secret”. Per aquesta raó, els exhortaven a “vedar e fer guardar” els “blats novells” per tal d’evitar aquestes tretes. Altrament, tornaria la fam ara que s’estava recuperant un país tan afectat “per la gran fretura de gents que·y és, per ocasió de les mortaldats e altres adversitats” dels anys precedents.⁷³¹ Realment, la crisi del segle XIV, que afectava tota Europa, també afectava València i la terra d’Oliva.

Mentrestant, Berenguer de Vilaragut, que tenia altres terres i ocupacions, i molt hipotecat el feu de Rebollet, es trobava a Lleida, el 10 de maig del 1375, signant la concòrdia entre Enric de Trastàmara, rei de Castella, i Pere el Cerimoniós, rei d’Aragó, segellada matrimonialment.⁷³² Vilaragut solia residir a València, segurament separadament de la muller. En els llibres d’aveïnament de la capital del regne trobem l’assentament d’un Bernat Gassió, d’Oliva, el 1375, i el d’un altre oliver, Antoni Pla, el qual passà a viure el 1384 a la “casa de la noble dona Alamanda Carròs”, situada “denant lo Temple”.⁷³³ Es tracta d’una casa noble, la núm. 3 del carrer dels Maestres, darrere del complex conventual templer,

⁷³¹ RUBIO VELA, Agustí, *Epistolari de la València medieval* [I], Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, València, 1985, doc. 70, pp. 201-202.

⁷³² ESQUERDO, O., *Nobiliario valenciano...*, vol. 1, p. 212.

⁷³³ CABANES PECOURT, M^a. de los Desamparados, *Avecindamientos en la ciudad de Valencia en la época medieval: «avehinaments» (1308-1478)*, Ajuntament de València, 2008, apartat I, regests núms. 662 i 1121, respectivament.

reformada en estil barroc en el segle XVIII.⁷³⁴ És possible que la casa de la senyora de Rebollet l'hagueren adquirida els Carròs del segle XIII o XIV.

Per altres dades documentals del 1378-1379, sabem que el palau de Berenguer de Vilaragut, senyor de $\frac{3}{4}$ parts d'Albaida i marit des del 1385 de Constança d'Aragó, era el que després seria dels Borja ducs de Gandia, a la plaça de Sant Llorenç de València, és a dir, l'actual seu de les Corts Valencianes. En aquesta plaça precisament s'edevenigué una brega que fou estudiada el 1877 per Josep Coroleu.⁷³⁵ Resulta que, arran d'unes guerres urbanes de bàndols que més avall es revisaran, Ximén-Peres d'Arenós i Ramon V de Riu-sec, d'una banda, i el senyor d'Oliva, Berenguer de Vilaragut, d'altra, s'havien declarat una guerra privada, permesa entre cavallers. Havien signat solemne pau i treva (el 1377), però en març del 1378, segons acusació de Berenguer, Arenós i Riu-sec havien provocat una ruptura de la treva, en atacar el seu palau. Hi hagué "altercat" amb ferits i ambdues parts s'acusaren mútuament davant la cort del governador del regne. Informat del fet, el rei Pere els Cerimoniós els cità al Palau Reial de Barcelona, on es presentaren en agost. Vilaragut exposà així el cas el dia 30:

Molt alt príncep.- Devant vostra senyoria dic jo, Berenguer de Vilaregut, humil sotmés vostre: Segons que ja en regne de València, davant vostre governador, e he posat en una scriptura davant la justícia de la Ciutat de València, que mossén Exemén-Pèrez de Arenós e en Ramon de Riu-sech, estant jo ab ells en pau e en treva, m'an trenada la dita pau e treva, per ço com ab moltes companyes d'armes de cavall són venguts en la plaça davant mol alberch et han combatut lo dit meu alberch, lo qual és situat en la ciutat de València. Per la qual cosa, dich que m'han trencada la dita pau e treva àvolment e falsa, com a traïdors, e que lur fe né val menys. E açò són aparellat fer-los-ho dir en camp clos, per batalla cors a cors. E, de present, davant vostra altea, ab prenyores de CCCC morabatins. Per què suplich a la vostra senyoria que les dites coses vullats notificar als dits mossén Exemén Pèrez e en Ramon de Riu-sech, e lo dit reptament benignamente acceptar.

⁷³⁴ Fa cantó amb el carreró d'Entença. La descriu SIMÓ, Trinidad, *Valencia, centro histórico. Guía urbana y de arquitectura*, València, 1983, p. 52.

⁷³⁵ COROLEU, Josep, «Las costumbres catalanas en la Edad Media: el desafío y las guerras particulares según el derecho de los Usajes y las Constituciones de Cataluña», *Revista Histórica*, any 4, núm. 36, Barcelona, 1877, pp. 97-115 (pp. 109-115).

L'altra part acceptà el repte i el rei fixà data de combat per a l'octubre. Tanmateix, Berenguer caigué greument malalt durant mesos i s'ajornà el duel judicial –una batalla a ultrança, cos a cos, on perdria la raó i la vida el perdedor– per al juny del 1379. Dimecres, 22 de juny, després de fer muntar al rei un cadafal i un camp clos, i de convocar un nombrós públic de cavallers i cortesans, els contendents juraren en la capella àulica d'aital manera:

Jo, Berenguer de Vilaragut, jur sobre aquest altar de madona Sancta Maria, e sobre los sants IIII Evangelis ací posats, que açò de que he reptat en lo present repatament a n'Examén-Pèrez d'Arenós és veritat, e que li ho smenaré. E·n el camp no metré coltell ne misericòrdia, ne alena, ne agulló, ne nenguna manera d'armes, sinó aquelles que acostumades són de metre, ço és: asberch ab capmall e cauces de ferra, e escut e lança que no sia emplomada, e capell de ferre, e II maces e II espases. E en nenguna de les maces no haurà agulló, ne serà plegadiça. Né metré armes que hagen virtut ne nòmina, né pedra preciosa, né breu, né sucre (né blanch né candí). Sí Deus m'ajut en aquesta batalla.

Després de fet tot el cerimonial i, per a sorpresa de tothom, Berenguer parlà amb el seu rival, Arenós, i ambdós decidiren que no hi havia motius per al duel. Sense explicar res, es desconvocà tot. Quedaren en veure's dissabte i arreglar-ho tot de paraula, cavallerosament, però sense armes. Dilluns següent, Berenguer es presentà davant el rei i explicà les secretes raons de la interrupció:

Mon senyor.- Lo jorn que fo dimecres, e ir disapte proppassats, que n'Eximén Pèrez d'Arenós e yo érem en lo camp, per algunes rahons que foren entre nosaltres, jo percebí que verament ell né·n Ramon de Riu-sech no m'havien trencada la pau e treva de que jo los havia reptats. Per què, a descàrrech de ma consciència, no volent proseguir pus avant la batalla per vós, senyor, jutjada, desrepte ell et lo dit Ramon de Riu-sech e revoch los reptaments per mi fets devant vós e·l governador e justícia de València, contra los dits n'Exemén-Pèrez e en Ramon de Riu-sech, e paraules contra ells e lur fe per mi dites, e·ls tench per bons e per legals.

Estant així les coses, el 28 de juny del 1379, el rei Pere sentencià el cas i condemnà Berenguer a fer-se càrrec de substancioses “messions e despeses fetes”

pels altres dos cavallers valencians “per ocasió de la batalla entre ells per nós jutjada”, segons la taxació que faria el mateix monarca.

Vistes les improductives i antieconòmiques vel·leïtats cavalleresques de mossén Vilaragut no resultarà estrany si constatem que, pel 1377, la casa d’aquest senyor d’Oliva estava ja en situació de fallida. El marquès de Villena i senyor de Gandia, Alfons d’Aragó, que tenia interessos invertits en béns de la família, exigí a Berenguer de Vilaragut una “carta de guardar de dan”, per si les coses anaven a pitjor (València, 1 d’octubre).⁷³⁶ El document fa referència, també, als difunts Joan de Vilaragut (mort el 1374, tutor d’Alamanda) i Elisabet Carròs (morta el 1372, tia d’Alamanda), pares d’una senyora d’Albaida menor d’edat, “Carrocina”, que havia adoptat per nom de pila el del fundador de la nissaga materna. Aquesta senyora d’Albaida, Carrícola i Corbera, coneguda com Carrossa de Vilaragut (i Carròs), esdevindria famosa després per la influència adquirida a la cort de Joan I el Caçador, rei d’Aragó.⁷³⁷ És possible que, en assignar-li el nom de “Carrossa”, la família Vilaragut haguera pensat en ella per a assumir –després de la mort d’Alamanda– els drets successoris sobre Rebollet. Aquesta Carrossa serà la iniciadora dels Pardo-Carròs, una vegada desvinculada la nissaga dels Carròs de la senyoria que els havia pertangut des de temps de Jaume I.

Del 1378 és l’inventari i subhasta dels béns del rector d’Oliva Ramon Ruixol, que acabava de morir.⁷³⁸ Per a fer-lo efectiu, es desplaçà a Oliva el rector reial Jaume Ratera, marmessor del difunt, “ad vendendum in publico enquanto sive almoneda, in platea dicti loci de Oliva, ubi maior conveniebat ipsius loci populi multitudo, mediante publico precone, raupas et bona mobilia et semoventia que inventa furent in abbatia dicti loci prefato venerabili rectori” (‘per a vendre en públic encant o *almoneda*, a la plaça del dit lloc d’Oliva, on millor es puga ajuntar la multitud del poble de la localitat, amb pregó públic, les robes i béns mobles i semovents que foren trobats a l’abadia del dit lloc, del venerable rector’). El prevere i vicari d’Oliva Pere Alier adquirí les millors coses que s’hi subhastaven:

⁷³⁶ ARV, Batlia, Pergamins, núm. 114.

⁷³⁷ DÁNvila Y COLLADO, Manuel, «Biografía de la ilustre Na Carroça de Vilaragut, señora de Albayda, Carrícola y Corbera», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 13, Madrid, 1888, pp. 401-450.

⁷³⁸ ACV, Pergamins, núm. 5235, València, 14 de març del 1378.

un ase de pèl negre; 34 cafissos de blat, a 24 sous el cafís, “a mesura rasa”; 14 cafissos d’ordi, a 14 sous el cafís; 24 cafissos i 9 barcelles de “dacça” moresca, per preu de 9 sous cadascun; 8 cafissos d’espelta, a 9 sous; un cafís de panís, a 20 sous; més unes tovalles blanques, una flassada de llana blanca amb llistes roges, una altra flassada de borra, un matalaf de llana, quatre llençols d’estopa, “un pitxeret d’estany, cinch talladors de fust, un ast e un rayll de ferre”. Com s’observa, moros i cristians produïen i consumien diversos cereals panificables, de diferent valoració i preu en el mercat. El forment o blat candial era el més car.

La resta de béns foren adquirits per altres postors del poble i forasters, concentrats a la plaça de Dalt, en presència –cal suposar– de molts curiosos. Per exemple, Martí Cerola, capellà de Gandia, adquirí unes tovalles; Berenguer Borrassa, d’Oliva, unes flassades de borra blanca amb llistes verdes i roges, dos parells de llençols i un matalaf de llana amb coixí travesser de ploma; la muller de Francesc Cabiscol, d’Oliva també, com els que venen a continuació, una flassada de llana blanca oldana amb llistes vermelles als caps; Bernat Llobard, un barragà o “bodench” morisc d’estam blanc (una mena d’abric) i una cassa de la cuina; Ramon Corredor, una màrrega; Guillem Escrivà menor, una paella mitjana; Pere Palença, unes graelles “chiques e trencades”; Nicolau d’Horta, uns “ferres usats de cuynar”; la muller d’en Ferrando de Mesa (castellà, de qui derivarà el llinatge Ferrandis de Messa), un ast xic de ferro; Guillem Burguera, un cossi vell i encordat (clavillat, restaurat amb relligadura de cordells); Guillem Guardiola, dues taleques de llana; Diego el ferrer, un travesser “sotil”; Jaume Cremades, una taleca de llana; Francesc Agustí, “un lit de posts ab sos peus”; na Olivera, un sedàs; el rector de Pego, una “goçera de ploma” (el jaç per al gos), i distints veïns, sengles mesures de vi de dues gerres que hi havia plenes, a 15 o 16 diners el quarter.

Foren testimonis de la subasta o *públic encant* mossén Pere Macip, prevere de l’hospital d’en Clapers de València i mossén Martí Cerola, prevere beneficiat a Gandia, i en Bernat de Garrigas, veí de Gandia, “e altres molts”.

Oliva anava recuperant població i vitalitat cap al 1380. Tanmateix, el procés de recuperació es veia entrebancat per les exigències de la senyoria i, sobretot, pels creditors de Berenguer de Vilaragut, que venien a Oliva amb ordres judicials per a

costrar-se, en béns dels vassalls els deutes adquirits per aquell. Aquests problemes obligaren a un senyor afeblit per la conjuntura a negociar i a pactar amb els veïns una mena de “carta de franquesa”⁷³⁹ (Oliva, 10 d’octubre del 1379), per a protegir-los enfront de determinats abusos. Si el senyor no capitulava, els afectats haurien amenaçat amb abandonar Oliva i anar-se’n a altres viles i llocs, on trobarien millors condicions i menys destorbs. La pitjor cosa que podia succeir a un senyor entrampat, com era el d’Oliva, era quedar-se sense vassalls i, en conseqüència, sense gent que llaurara, comerciara i produïra rendes dominicals.

Berenguer, que es presenta com a “senyor del castell e honor o baronia de Rebollet” reconeix la necessitat d’alliberar de càrregues el vassallam oliver, per tal com “les viles e lochs multipliquen en sos feytes pus nobles; et com per los senyors de aquells los habitants de aquells se alegren de gràcies e favors”. El plantejament teòric dona pas, però, a les raons vertaderes del pacte:

...e per vosaltres, justícia e jurats e prohòmens de la vila nostra de Oliva, dins terme de dit castell e honor situada, sien a ells stats feyts e liurats los capítols dejús següents; suplicant que aquells los deguessen, per augmentació e millorament de la dita vila, graciosament atorgar, e sobre aquells, a vosaltres, de convenient remey provehir

Eren els prohoms i les autoritats locals els que havien redactat i “lliurat” els capítols o condicions al senyor, i no viceversa. Aquest, en la feble situació en què es trobava, hagué d’acceptar perdre alguns ingressos, a veure si així incentivava la immigració de vassalls i el creixement del poble. Els vassalls “suplicaren al senyor” el següent: [1] Que els “terres tinentes” d’Elca pogueren fer l’oli “en les almàceres de dita alqueria [...], segons és acostumat”. Arran del saqueig del 1365,

⁷³⁹ En sentit estricte, no es tracta d’una carta de poblament, com suposa ALONSO, Jesús-E., *Història de la Safor*, La Xara, Simat de la Valldigna, 1998, p. 56, perquè Oliva ja estava poblada des del segle XIII i no s’al·ludeix a cap repoblació prèvia en el document. ARV, Reial Justícia, vol. 787, anys 1719-1721, ff. 223r-229r. Còpia enregistrada pel notari Pere de Perpinyà en el seu protocol del 1379. L’any 1569, Vicent Salelles presentà dit protocol al justícia d’Oliva, que manà fer còpia del document en el llibre de la cort del justícia i registrar-lo a València, en el registre de Justícia Reial. El 1720, el procurador d’Oliva Tomàs Comes, després d’haver comprovat que el volum del 1379 s’havia extraviat, manà copiar la transcripció del segle XVI al notari Josep Sala i la presentà el 21 de juny del 1720 davant la Reial Justícia de València. En la transcripció del document ens hem vist temptats de restituir algunes formes gramaticals i ortogràfiques (*senyor* per *señor*, *e* per *y*, etc.) que es veia clarament que havien sigut retocs actualitzadors del transcriptor del segle XVI.

Elca s'hauria quedat quasi buida, amb els veïns residint a Oliva, però “terratinents” encara d'heretats allà amunt, i molestos per haver de baixar les olives al poble, com els hauria exigint el batle. [2] Tanmateix, el lloc d'Oliva i l'alqueria de Benifarés continuaven poblades de cristians, però aquests no disposaven d'una almàssera decent, segurament, per haver destruït la vella els castellans. Ara exigien el senyor que els dotara de “dues calderes e dos trulls” nous. [3] Es queixaven, a més, que el batle o procurador feudal els exigia pagar lluïsmes de tot un bancal quan només en venien un tros, cosa que era injusta. [4] En cas de baratar un bancal o un hort per altre, els dos baratadors pagarien a mitges el lluïsmes. [5] Demanaven també que no els “puixats d'estrényer ni forzar fer los murs ni valls en la dita vila de Oliva”. Segurament perquè, després del desastre del 1365, el senyor hauria previst –i exigint als oliverers– la construcció d'una muralla. Aquest projecte seria motiu de debat, de nou, en el segle XV, i no es faria realitat fins al XVI. [6] Es negaven a acceptar un procurador fiscal de la senyoria, que interferira en el normal funcionament de la justícia comunal. [7] Demanaven, a més, que se'ls fera carta d'indemnitat perquè no pesara sobre ells –ni del tot ni en part– la devolució dels 50.000 sous del dot de Teresa de Boixadors, segona muller de Joan de Vilaragut (senyor d'Albaida, vidu d'Elisabet Carròs, tutor d'Alamanda, germà de Berenguer, mort el 1374), que exigia ara l'ex-senyora d'Albaida. I és que resulta que els Vilaragut havien oferit les rendes de Rebollet-Oliva com a garantia hipotecària en capítols nupcials. [8] També volien protegir-se contra possibles cises (recàrrecs aplicats a béns de consum) que pretengueren imposar el rei o altres creditors del senyor per a rescabalar-se dels deutes d'aquest. [9] I, en fi, volien que Vilaragut aprofitara un privilegi de fira obtingut del sobirà per a generar ingressos amb els quals –i amb la pertinent llicència reial– anar sanejant els comptes.⁷⁴⁰

El cavaller, se suposa que després d'haver negociat i descartat altres exigències del veïnat, acceptà la bateria de mesures per tal d'“alegrar-vos de

⁷⁴⁰ Desconeixem la data d'obtenció d'aquest privilegi. En qualsevol cas, sembla que la fira del segle XIV, poc anterior al 1379, no quallà. Oliva hagué d'esperar a obtenir un nou privilegi de Felip III (IV de Castella) pel duc Carles de Borja, de fira de quatre dies a partir del primer divendres després de Sant Miquel (1623). Dècades després, Felip V n'atorgà altre, en temps del duc Pasqual-Francesc de Borja, per a celebrar fira de tres dies de durada, del 4 al 6 d'octubre: a partir del dia de sant Francesc, patró de la parròquia de la Vila. Vegeu CARDONA, S., «La feria de Oliva...», *op. cit.*, a partir de dades treballades per Josep-Maria Vidal Pastor, per a la revista *Patria Chica* del 29 d'octubre del 1932.

vostres privilegis, gràcies e favors”, amb una redacció preparada pel seu advocat. En primer lloc, atorgava allò que li “suplicaven” sobre l’oli els “habitadors e terrestinents en la alqueria, terme e territori de Elcha”. La redacció sembla indicar que encara hi romanien alguns “habitadors”. Prometia renovar l’almàssera als d’Oliva “e los habitants de la alqueria de Benifarez”. Ratificava el que demanaven sobre lluïsmes, *concanvis* de terra, exempció de muralles i de procurador fiscal, alliberament de la devolució dotal, etc. La qüestió del dot de 50.000 sous era, al parer de tothom, la més gravosa. El senyor així ho acceptà, a l’espera d’una sentència judicial que, previsiblement, no li seria molt favorable: “pagarem de ço del nostre propi, si en los dits cinquanta mília sous o partida de aquells serem o serets condemnats”. Quant a les cises, aquestes havien sigut “novellament imposades” a Oliva, cosa que havia indignat el veïnat, especialment les famílies més pobres, que veien incrementats de colp i volta els preus dels queviures.

El senyor jurà, posant la mà dreta damunt dels Evangelis, que faria realitat totes aquestes promeses, davant del notari Perpinyà i en presència de mestre Joan d’Àlzen, metge occità de Gandia; Berenguer Gascó, veí d’Oliva, i Antoni Maçanet, de la Font d’en Carròs. La solemnitat de l’acte, materialitzat en un pergami “ab nostre segell empendent, sagellada e de mà nostra pròpia signada”, era equivalent a l’atorgament d’una carta de poblament o capítols de població a Oliva. Ho demostra el fet que les autoritats locals dels segles XV al XVIII cercaren, copiaren i enregistraren reiteradament aquest privilegi –un dels documents més importants de la història d’Oliva– per a preservar drets i franqueses antigues. Per exemple, en la dècada del 1430 els vassalls d’Oliva evitaren que se’ls obligara a costejar una muralla, i el 1480 els de la Font recordaren les franqueses del 1379 –que, pel que sembla, volien fer extensives a tot el comtat– per a aplicar lliurement unes cises, en benefici de les arques municipals, sense autorització senyorial.⁷⁴¹

S’observa que Berenguer temia que el rei li embargara el feu per a pagar els creditors. Pretenia salvar-lo *in extremis*, però hi arribava tard. Estant el rei a València, l’1 de març del 1380, obtingué d’aquest una confirmació dels privilegis de franquesa atorgats per Jaume II el Just als veïns d’Oliva, el 1304, per tal que

⁷⁴¹ AHNOB, Osuna, C. 84, D. 17, 18 de setembre del 1480.

aquests pogueren recórrer la Corona d'Aragó comerciant, sense pagar pontatges, peatges, etc.⁷⁴² Tots aquests intents de restauració del feu es feien ja en temps de descompte, perquè la corona ja havia iniciat el 1379 un plet contra Alamanda Carròs, com a hereva de sa mare, Teresa Ximenes de Borriol, per la venda precipitada i il·legal que havia fet aquesta de Borriol, dècades arrere, amb l'objectiu de salvar Rebollet. La corona reclamava ara 88.288 sous a Alamanda Carròs⁷⁴³ –al seu marit Berenguer, per tant– i acabava ja amb les esperances del noble Vilaragut de poder conservar Oliva i la Font. Des de l'estiu del 1380, el cavaller començaria a sondejar possibles ofertes i compradors.⁷⁴⁴ El fet que trobem actuant lliurement en la venda Berenguer de Vilaragut, i no la vertadera titular de la senyoria, sa muller Alamanda, es deu a la definitiva incapacitació per demència d'aquesta, obtinguda pel 1382. De fet, Berenguer es divorcià d'ella, vengué Rebollet i començà a negociar el seu casament amb Constança d'Aragó.⁷⁴⁵ En vida encara d'Alamanda (que moriria molt anciana, poc després del 1438), la seua filla i de Berenguer, Alamanda Carròs i de Vilaragut, reclamà Rebollet (1431), quan aquest ja era un feu més que consolidat, a mans dels Centelles/Riu-sec.⁷⁴⁶ Els “Carròs de Vilaragut”, que adoptaren aquest cognom i destacaren entre la noblesa valenciana, continuaren aquesta infructuosa vindicació.

Com era corrent en aquestes operacions de “venda” d'una baronia (és a dir, de la jurisdicció feudal alta i baixa sobre els vassalls, i de les rendes dominicals en diners i en espècie que generava el territori), solia intervenir la corona com a intermediària o facilitadora de l'operació. Així les coses, Pere el Cerimoniós requisà a Alamanda Carròs –i al marit, Berenguer de Vilaragut– el feu de Rebollet i Oliva, i el subhastà al millor postor, que fou un poderós parent de la casa dels Carròs. Sí, perquè es donava la circumstància que Ramon V de Riu-sec, senyor de

⁷⁴² ARV, Cancelleria reial, reg. 393, ff. 72r-73v.

⁷⁴³ LÓPEZ, C. (ed.), *Liber patrimonii...*, regests 641-643, pp. 155-156.

⁷⁴⁴ De fet, el rei ja havia decretat la venda el 1380, segons el que llegim en l'AHNOB, Osuna, C. 4595, ll. 67, f. 1r, encara que aquesta no es formalitzà fins al 1382.

⁷⁴⁵ D'aquest divorci, i de la incapacitació per demència d'Alamanda, ens informa Agustí Galiana. Alamanda figura com a incapacitada mentalment en escrits dels anys 1392-1393. Vegeu ACA Cancelleria reial, reg. 1852, f. 60r, 25 de març del 1392; reg. 1905, ff. 94v-96r, 6 de juny del 1393, i reg. 1927, f. 12v, 23 d'agost del 1393.

⁷⁴⁶ ARV, Cancelleria reial, reg. 49, f. 54r, 4 de juny del 1431, document que ens facilita també l'esmentat A. Galiana.

Riba-roja de Túria des del 1355 (venuda al seu cunyat, Pere de Centelles, senyor de Nules, el 1382), Catadau, Aiòder i la tinença de Vilamalur;⁷⁴⁷ conseller i majordom del rei Pere IV el Cerimoniós. Aquest Ramon V era besnet de Francesc I Carròs, l'almirall i senyor de Rebollet; net de Ramon III de Riu-sec i de Francesca Carròs, i fill de Ramon IV de Riu-sec i Carròs,⁷⁴⁸ senyor de Riba-roja, i de Teresa Dies, filla del vicecanceller reial i senyor d'Artana, Roderic Dies.

L'ara referit Ramon V de Riu-sec i Dies (nat pel 1347; senyor de Riba-roja de Túria del 1355 al 1382, i de Rebollet-Oliva del 1382 al 1387, data de la seua mort) ens interessa més directament. Es casà amb Castellana de Vilanova, de la qual no tingué descendència, cosa que motiva que decidira vendre Riba-roja per a comprar en subhasta Oliva (el feu emblemàtic dels seus avantpassats els gloriosos Carròs) i deixar-la com a herència al seu dilecte nebot Gilabert de Centelles, fill de sa germana major, Ramoneta de Riu-sec i Dies (ca. 1345-1411), muller del senyor de la baronia de Nules, Pere de Centelles. A la mort de Ramon V de Riu-sec i Dies (1387), en conseqüència, Rebollet passaria a Gilabert de Centelles i Riu-sec, que adoptà formalment el sobrenom de "Ramon (VI) de Riu-sec".

Per a fer front a la compra de la caríssima baronia de Rebollet, en Ramon V hagué de vendre la Pobla d'Aiòder i les Fonts de Torralba (en terme del castell d'Aiòder, a l'Alt Millars) a Francesca Sanigon de Terol, el mateix any 1382.⁷⁴⁹ Simultàniament, alienà la tinença de Vilamalur i Aiòder, venuda a Francesc-Sanxis Munyós.⁷⁵⁰ I, finalment, feu venda de la senyoria pairal de Riba-roja (27 de setembre del 1382) al seu cunyat Pere de Centelles (el referit baró de Nules, pare del genearca dels Centelles/Riu-sec d'Oliva, el jove Gilabert), per 345.000 sous sous més.⁷⁵¹ Reunits així els 620.000 sous (31.000 lliures valencianes) requerits, la corona adjudicà al de Riu-sec el feu embargat de Rebolle, l'11 de setembre del

⁷⁴⁷ BRAH, Col·lecció Salazar, B-8 (sign. 9/123), *Memorias de la Casa de Centellas* [documents sobre els Centelles de Nules, ca. 1692], f. 13v; MARTÍNEZ, E. i al., *Ribarroja del Turia...*, pp. 100-116.

⁷⁴⁸ En l'AHNOB, Osuna, C. 597, D. 47, any 1343, consta que era fill del difunt Ramon III i de Francesca Carròs.

⁷⁴⁹ BRAH, Col·lecció Salazar, B-8 (sign. 9/123), *Memorias de la Casa de Centellas* [documents sobre els Centelles de Nules, ca. 1692], f. 49v.

⁷⁵⁰ *Ibidem*, ff. 13v-14r.

⁷⁵¹ MARTÍNEZ, E. i al., *Ribarroja del Turia...*, pp. 102-116.

1382.⁷⁵² La corona, “per via o rahó de execució, ha expost e expon venal, e ven de present, tota la baronia de Rebollet e de Oliva, ab tots los lochs...”; la “baronia sive castrum de Rebollet, villa de Oliva, locus de la Font, alquaree de Raffalcoffer, de Putries [et de Elcha]”.⁷⁵³ Com s’observa, l’escrivà estableix una jerarquia simbòlica entre el castell –el símbol de la potestat feudal–, la “vila” d’Oliva –nucli més poblat i seu efectiva del poder senyorial–, el lloc de la Font –població secundària, de cristians– i les alqueries o llocs menors, habitats sobretot per musulmans. El comprador hagué d’assumir, és clar, les càrregues hipotecàries – censals i violaris– i despeses en plets. El preu era exorbitant.⁷⁵⁴

La subhasta, consta que es realitzà a instàncies dels curadors de Ramoneta Costa, viuda adolescent del donzell Francesc Castellà; òrfena i hereva de Ramon Costa i filla de Caterina de Celma, a la qual es devien 96.022 sous i 8 diners, per la venda il·legal feta anys arrere del castell i lloc de Borriol, propietat de l’àvia d’Alamanda. La qüestió venia, doncs, de molt llarg, i els Costa havien guanyat finalment un litigi iniciat el 6 d’agost del 1381. Llurs procuradors actuaren davant la cort de la Governació del regne, contra el notari Pascal Ferrando i altres advocats procuradors d’Alamanda Carròs i Berenguer de Vilaragut. En la sentència es determinava que el rei havia d’embargar el feu i vendre’l per a anar pagant aquest i altres deutes. En el preàmbul de la venda, el jurista Miquel de Piera feia breu relació del procés, que s’havia portat en la Cort de la Governació de València, el 1381, essent governador Olf de Pròixida.⁷⁵⁵ Davant de tanta evidència i de la impossibilitat de majors dilacions, l’advocat Ferrando admeté en 22 de setembre del 1381 que l’única solució viable era la venda de Rebollet:⁷⁵⁶

⁷⁵² AHNOB, Osuna, CP. 128, D. 20; C. 597, D. 6 (testimoni amb regest), D. 10-11 (transcripció del segle XVI i un altra feta a València el 2 de maig del 1759); C. 4595, D. 67, ff. 10r-39v (traducció al castellà del 1775, per l’arxiver Genaro de la Rosa).

⁷⁵³ AHNOB, Osuna, CP. 128, D. 20.

⁷⁵⁴ LÓPEZ, C. (ed.), *Liber patrimonii...*, regest 1994, p. 397. Entre els deutes, s’inclouen més de 88.000 sous que Alamanda devia a la corona per la venda il·legal de Borriol efectuada dècades arrere per sa mare, Teresa Ximenes de Borriol (ibídem, regest 642, p. 155).

⁷⁵⁵ Emparentat amb els Carròs, pel seu matrimoni amb Estefania Carròs, com més amunt s’ha dit.

⁷⁵⁶ AHNOB, Osuna, CP. 128, D. 20; C. 597, D. 6 (testimoni amb regest), D. 10-11 (transcripció del segle XVI i un altra feta a València el 2 de maig del 1759), com altres citacions que venen a continuació. En ACA, Cancelleria reial, reg. 1454, ff. 103r-110r, València, 11 de setembre del 1382, es resumeix també el procés judicial i de subhasta, i s’executa la venda del feu, autoritzada pel rei Pere.

Primerament, lo lloch de la Font, de la baronia de Rebollet, ab tots sos térmens e pertinències de aquell, ab hòmens e fembres, e ab tots sos drets, rendes e pertinències a senyor, ab los càrrechs que per aquell és tengut de fer. E, a menys falliment del dit lloch, ofer les alqueries de Rafelcofer e Putries e de Elcha, situades dins dita baronia, ab hòmens e fembres allí habitants; ab llurs térmens, drets e pertinències de aquelles, així com pertanyga a senyor. E, en defalliment dels dits béns, ofer la vila de Oliva, ab tots sos térmens, drets, pertinències a senyor e pertinències de aquella, ab hòmens e fembres, així com ab tots llurs càrrechs. E, en defalliment de tota la baronia de Rebollet e de Oliva, oferent-se la principal del dit Paschal Ferrando [la representada, Alamanda, o el seu tutor legal], de jurar que no ha béns mobles que puscha pagar la dita quantitat.

Dilluns 23 de setembre comparegué la part dels Carròs-Vilaragut demanant directament l'embargament. Immediatament, el corredor públic Ramon Gil fou autoritzat a pregonar per València la subhasta de Rebollet i Oliva:

Ara ojats que notifica lo senyor rey, ab veu de aquesta present crida, a tuit generalment, e a totes e qualsevol persones de qualque ley, condició o estament sien, habens o rehebens censals, violaris o anuals pensions e altres drets, en e sobre la vila de Oliva e alqueries de la baronia de Rebollet, la qual baronia, vila e alqueries, ab hòmens e fembres, e tots drets, térmens e pertinències de aquella, ésser per certes causes e rahons, justícia [mitjançant], mana vendre de present. Que, dins deu dies primer vinents, hagen aquells censals, violaris e anuals pensions e drets intimats, denunciats e declarats, e legítimament adverats, en poder de micer Narcís de Sant Dionís, doctor en lleis, canceller e regent lo ofici de vicecanceller". El motiu de la declaració de càrregues hipotecàries és la venda prevista.

El motiu de la crida era, doncs, la d'aclarir totes les càrregues hipotecàries que pesaven sobre el feu per a valorar-lo econòmicament. El donzell Jaume Carròs, cambrer de la cort reial, parent d'Alamanda i amb drets successoris al feu, s'oposà a la venda. Inicià un procés que conclouria –en contra seua i dels seus successors– el 1438. No hi tenia res a fer. Quant als creditors d'en Vilaragut que ja constaven com a tals en els capítols matrimonials d'aquest amb Alamanda, figuraven: Teresa de Boixadors, que percebia cada any una pensió anual de 3.486 sous; al noble Pere Boil, 1.687 sous 6 diners; a la viuda i fills de Berenguer de Fluvià, 636 sous 6 diners; a Alfons Roís de la Torre i Bernarda, sa muller, 1.500 sous; a la muller i

hereus de Nicolau de Valleriola, 1.500 sous; a Bertomeu Dalmau, notaria de Gandia, 625 sous, etc. etc. Hi havia altres cavallers i ciutadans de València, a més de gent de Gandia, Ador i altres llocs. Eren considerables també les rendes que percebien cada any diferents convents, esglésies i capellanies. Per exemple, un “prevere beneficiat instituhit [el 1332] per la noble dona Johana Arenós, quòndam [muller de Nicolau Carròs, cunyada del gran almirall Francesc], en la església de[el castell de] Rebollet, sots invocació de Sent Nicolau, quatre-cents sòlidos”. Aquests diners, és clar, els percebia cada any la rectoria d’Oliva, a canvi d’assegurar la dotació d’un capellà del castell i vicari de la Font d’en Carròs. En conjunt, per interessos de censos i violaris, calia abonar anualment 19.788 sous.⁷⁵⁷

Feta declaració de totes les obligacions anuals de la casa, entraven en consideració els ingressos: “N’Arnau Fernàndez, qui cull e reb per via o manera de arrendament totes les rendes de la dita baronia, aferma haver-hi dret en vint-i-dos mília huit-cents sexanta solidos”.⁷⁵⁸ D’aquests ingressos calia pagar diversos litigis oberts, entre els quals el de Jaume Carròs, però sobretot aquells que es cursaven “per rahó de comís” de la baronia, per impagaments. El comprador se n’havia de fer càrrec. A més, Teresa de Boixadors reclamava la baronia “per rahó de vinclé”. Com véiem més amunt, el seu dot com a muller de Joan de Vilaragut, de 55.000 sous, havia sigut garantit amb les rendes de Rebollet. La suma d’obligacions era tal, que la única solució viable era vendre:

...totam predictam baroniam de Rebolleto et de Oliva, situatam infra regnum Valentie. Et confrontat exprese una, cum litora maris et in aliis partibus, cum terminis villarum de Gandia et de Denia, et castrorum et vallium de Pego, de Palma, de Forna e de Villalonga; in et ex qua quidem baronia sunt castrum de Rebollet, villam de Oliva, locus de la Font, alqueree de Rafelcofer e Putries, e de Elcha [‘...tota la dita baronia de Rebollet i d’Oliva, situada al regne de València. Confronta d’una banda amb el litoral marítim, i d’altres parts, amb els termes de les viles de Gandia i de Dénia, i dels castells i valls de Pego, Palma, Forna i Vilallonga; en la qual baronia estan el castell de Rebollet, la vila d’Oliva, el lloc de la Font i les alqueries de Rafelcofer i Potries, i d’Elca’]

⁷⁵⁷ Com s’especifica en AHNOB, Osuna, , Osuna, C. 4595, ll. 67, ff. 20v-25v.

⁷⁵⁸ Reprenem de nou el document AHNOB, Osuna, CP. 128, D. 20; C. 597, D. 6 (testimoni amb regest), D. 10-11 (transcripció del segle XVI i un altra feta a València el 2 de maig del 1759).

La venda, la feia el rei a ‘vós, dit noble Ramon de Riu-sec’ (“vobis, dicto nobili Raymundo de Rivocico”), per preu de 31.000 lliures, a distribuir primerament entre Caterina de Celma i Ramoneta Costa, principals creditors, i després entre la resta de reclamants. La transacció la sancionà personalment el rei a l’hora terça de l’11 de setembre, a la casa del Capítol de la Seu de València, davant el notari Guillem Calderó.⁷⁵⁹ Prèviament a l’escripturació de la venda, el mateix Pere el Cerimoniós havia manat (1 de setembre) a Francesc Munió, donzell, lloctinent de governador del regne de València, que desallotjarà els Carròs-Vilaragut de la vila d’Oliva i baronia de Rebollet i que acompanyara a Oliva el nou senyor, Ramon V de Riu-sec, per a lliurar-li’n possessió personal.⁷⁶⁰

Quant a Berenguer de Vilaragut, el “venedor” de Rebollet, com s’ha dit, repudià la folla Alamanda després del 1382 i, obtinguda la nul·litat matrimonial, contragué segones noces amb la donzella de sang reial Constança d’Aragó (1385), poc després d’haver heretat Albaida (1384), o més concretament, les $\frac{3}{4}$ de les rendes d’aquesta baronia, disputada amb la famosa Carrossa de Vilaragut. La dement Alamanda Carròs continuaria vivint a València, tutelada per diversos parents, fins a la seua mort, ja molt anciana, poc posterior al 1438.

3.3. Ramon de Riu-sec i Gilabert de Centelles/Riu-sec

Així les coses, per compra, Ramon V de Riu-sec i Dies, net per via paterna de Francesca Carròs i besnet per de l’almirall Francesc I Carròs, a més de senyor de Riba-roja i de la tinença de Vilamalur des del 1355 (feus que acabava de vendre el 1382, per a fer front a la compra), passà a ser el VII senyor de la baronia de Rebollet-Oliva (1382-1387). Els Riu-sec tingueren un pas efímer i circumstancial per la baronia d’Oliva, tot i que hui continua sonant el cognom, per les obligacions legals que crearia en testament el noble comprador i, també, per l’existència d’una activa Associació Cultural “Centelles i Riusech” a la ciutat d’Oliva.

⁷⁵⁹ AHNOB, Osuna, C. 4595, ll. 67, f. 25v.

⁷⁶⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 827, f. 83r/v, 1 de setembre del 1382, i ff. 87r-88v, 2 de setembre del mateix any.

Els Riu-sec valencians provenien d'una nissaga de cavallers catalans que participaren en la conquesta de València per Jaume I; concretament, un d'ells, anomenat Arnau de Riu-sec. Aquest degué ser el pare d'un Ramon I de Riu-sec que, abans de ser el primer batle general del regne de València (ca. 1282-1292) havia sigut senyor del castell de Perpuxent (o Perputxent) i l'alqueria annexa de Beniarrés (el Comtat).⁷⁶¹ El 1275, permutà aquesta senyoria muntanyenca per la de Riba-roja de Túria (el Camp de Túria) amb Arnau de Romaní. Amb la qual cosa donà origen a la saga dels cavallers Riu-sec senyors de Riba-roja (segles XIII-XV): el referit Ramon I (senyor, 1275-ca. 1304) i el seu fill Ramon II (ca. 1304-ca. 1320); els nets del primer, Ramon III (ca. 1320-ca. 1330, casat amb Francesca Carròs i Lloria, la filla de l'almirall Francesc I⁷⁶²) i Arnau (ca. 1330-ca. 1343, casat amb Sança Carròs i Lloria, germana de Francesca i filla de l'almirall⁷⁶³), el qual heretà el feu del germà) el fill de Ramon III i nebot d'Arnau, a qui succeí, Ramon IV de Riu-sec i Carròs (ca. 1343-1355);⁷⁶⁴ el fill d'aquest, dit Ramon V de Riu-sec i Dies (1355-1382); el gendre de Ramon V, Pere de Centelles, que comprà Riba-roja (1382), amb el compromís de deixar-la en herència (1389) a la seua vídua, Ramoneta de Riu-sec i Dies (1389-1409), morta el 1411. Ramoneta en feu venda al gendre, el comte de Gallano, Sanxo-Roís de Liori (1409).

El Ramon IV de mitjan segle XIV destacà militarment i ennoblí la seua casa. Fou majordom de Pere IV el Cerimoniós, a qui donà suport durant la guerra de la Unió (1347-1349) i auxilià en les guerres navals mediterrànies. Emmalaltí durant l'expedició sarda (desembre del 1354) i el portaren a València, on morí (gener del

⁷⁶¹ Des d'abans del 1273, segons GUINOT RODRÍGUEZ, Enric, «El señorío de la vall de Perputxent (siglos XIII-XIV)», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 4-5, Alacant, 1986, pp. 99-118.

⁷⁶² Del matrimoni consta en l'arbre genealògic de l'AHNOB, Osuna, CP. 2, D. 36. Francesca era viva encara pel 1343, segons AHNOB, Osuna, C. 597, D. 47. Informació facilitada per l'arxiver Cristian Pardo.

⁷⁶³ Com figura en l'arbre genealògic de l'AHNOB, Osuna, CP. 2, D. 36. En morir Sança, sembla que Arnau es casà amb segones noces (sense descendència) amb Francesca Boil, però la mort d'Arnau pel 1337 feu que Francesca es casara de nou amb Berenguer II de Vilaragut (ACA, Cancelleria reial, reg. 621, f. 154r, any 1342, referència proporcionada per Agustí Galiana). Un fill d'aquest matrimoni, Berenguer III de Vilaragut i Boil es casà amb Alamanda Carròs, senyora de Rebollet, dement, i fou qui realitzà la venda del feu, el 1382, als Riu-sec. De tot aquest procés es tractarà detalladament més avall. El document del 1342 és una reclamació de la devolució dotal per Francesca, ja casada amb Berenguer, una devolució dotal garantida per les rendes de Riba-roja, senyora del seu difunt primer marit, Arnau.

⁷⁶⁴ Seguim ací, creuant-ho amb altra documentació ja comentada, l'ordenament genealògic obtingut per Agustí Galiana, gràcies a una intensa recerca genealògica seua fonamentada en documentació de l'ACA.

1355).⁷⁶⁵ S'havia casat tres vegades. En primeres noces, esposà Teresa Dies i Vives (morta el 1348),⁷⁶⁶ filla del jurista ennoblit Roderic Dies, senyor d'Artana,⁷⁶⁷ i mare de Ramon (V) i Ramoneta de Riu-sec i Dies. Teresa faltà el 1348 (possiblement, a causa de la Pesta Negra), fent esment en testament de “Ramon e Ramoneta, fills meus”, de la “dida de Ramonet, fill meu” (que seria un nadó, doncs), de “mon fill Ramonet e ma filla Ramoneta”, etc.⁷⁶⁸ El 1349, el vidu Ramon IV contragué segones noces amb Eirovís de sa-Morera, filla del vicecanceller reial i batle general del regne Arnau de sa-Morera, senyor de Beniparrell. Eirovís heretà aquesta senyoria el mateix any 1349. Era vídua de Jaume de Romaní i mare d'una Elicsén de Romaní i sa-Morera, a qui deixà Beniparrell. Havia comprat Alberic al rei el 1349⁷⁶⁹ i posseïa un important patrimoni, però morí el 1351,⁷⁷⁰ sense deixar fills d'aquest segon matrimoni amb Ramon. El vidu contragué llavors terceres noces, amb Elionor de Cabrera (1351), de la noble casa catalana dels Vescomtes de Cabrera, mare de Francesca i d'un Ramonet de Riu-sec i de Cabrera (*ca.* 1352-1372), que moriria jove i que no hem de confondre amb el seu germà major, el ja referit Ramon V de Riu-sec i Dies,⁷⁷¹ senyor de Riba-roja de Túria per herència paterna, 1355-1382, i de Rebollet-Oliva per compra, 1382-1387.

⁷⁶⁵ BRAH, Col·lecció Salazar, B-8 (sign. 9/123), *Memorias de la Casa de Centellas* [documents sobre els Centelles de Nules, *ca.* 1692], f. 10r/v. En l'AHNOB, Osuna, CP. 129, D. 1, Castell de Riba-roja, 2 d'agost del 1355, consta que el menor “Ramonet” V, orfe de Ramon IV, estava sota tutela del jurista Arnau Joan i del notari de València Arnau de Conques. En AHNOB, Osuna, C. 597, D. 71, 26 d'agost del 1355, es parla dels tutors de la també menor Ramoneta, germana major del referit Ramon V i futura progenitora de Gilabert de Centelles: el primer dels Centelles/Riu-sec. En AHNOB, Osuna, C. 597, D. 72-74 (6 d'abril del 1356) consten unes cartes de pagament fetes a favor dels tutors de Ramon V de Riu-sec i de Cabrera, els quals eren també marmessors testamentaris de Ramon IV de Riu-sec i Carròs, i havien intervingut contra Roderic Dies, senyor de la baronia d'Andilla, avi matern i tutor de l'esmentada Ramoneta.

⁷⁶⁶ En primeres noces, com consta en AHNOB, Osuna, C. 597, D. 71, on diu que és pare de Ramoneta de Riu-sec i Dies, producte d'aquest matrimoni. Hi ha còpia del testament de Teresa, del 1348, en l'ARV, Juscícia civil de València, llibre 241, mà 4 (liligall en mal estat, no consultable), segons ens comunica amablement Cristian Pardo. En AHNOB, Osuna, C. 597, D. 47, consta que testà el 16 de febrer del 1343 i es publicà el testament el 26 de juliol del 1348, i es diu que fou filla de Caterina Vives.

⁷⁶⁷ AHNOB, Osuna, C. 597, D. 47, 16 de febrer del 1343, Ramon de Riu-sec soluciona l'afer del dot amb el seu sogre Roderic Dies, senyor d'Andilla.

⁷⁶⁸ Així consta en els ff. 73, 5v i 6v, respectivament, del testament de Teresa, del 1348, citat dues notes més amunt, segons ens comunica Cristian Pardo.

⁷⁶⁹ Sobre els sa-Morera, senyors de Beniparrell, i Eirovís en particular, vegeu BAYDAL SALA, Vicent, *La senyoria de Beniparrell: dels Romaní als Escrivà de Romaní*, Ajuntament de Beniparrell, Beniparrell, 2008, pp. 10 i 43-48.

⁷⁷⁰ Dada aportada per Agustí Galiana.

⁷⁷¹ Com sembla que fa FERRER I MALLOL, Maria-Teresa, «Ramon de Riu-sec», dins *Enciclopèdia Catalana*, Barcelona, 1980, disponible *on-line* [<https://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0055935.xml>], que data el naixement de Ramon V pel 1352, cosa impossible, ja que la mare, Teresa, havia mort el 1348.

Aquest Ramon V moriria el 1387 sense haver aconseguit deixat descendència del seu únic matrimoni, amb Castellana de Vilanova, dama d'una noble família valenciana, senyors de feus a la Ribera de Xúquer i a la Marina.⁷⁷² L'única parenta directa que tenia, doncs, era Ramoneta, la muller del poderós baró Pere de Centelles, senyor de la baronia de Nules, del qual havia concebut Gilabert de Centelles, àlies “Ramon de Riu-sec”,⁷⁷³ que seria l'hereu de l'oncle Ramon V i el primer Centelles d'Oliva. D'ell descendirien els comtes d'Oliva.

El senyor de Riba-roja, cap al 1382 se sentiria frustrat per no haver pogut procrear de la muller cap fill o filla, i començaria a pensar a heretar el nebot i fer que fora ell –cosa important per a la mentalitat cavalleresca de l'època– el continuador genealògic del seu nom (Ramon) i llinatge (Riu-sec). En efecte, sembla que Ramon comprà Oliva-Rebollet pensant a heretar Gilabert, a condició que ell i els seus successors adoptaren per sempre el sobrenom de “Ramon de Riu-sec” i exhibiren el blasó heràldic de Riu-sec. Seguint el costum de l'època, el noble creà un *vincle* testamentari per a perpetuar el llinatge per via femenina o indirecta –per la germana– atés que, per atzars genealògics, ell mancava de successió masculina directa. I així sorgiren els Centelles/Riu-sec, senyors de Rebollet i, successivament, comtes d'Oliva, del 1387 al 1596. Aquests mantindrien el sobrenom legal o àlies onomàstic de “Ramon de Riu-sec” i l'heràldica de Riu-sec en alguns escuts de guerra i paviments. Ho feren més com una qüestió formal que com una manifestació d'adhesió al vell llinatge que els havia proporcionat Oliva. A efectes pràctics, ells serien i es diriren, per damunt de tot, Centelles, per ser ja aquesta una de les famílies més nobles de Catalunya i València. Per això obviarien sovint, no en els documents, però sí en escuts i actes de representació emblemàtica, l'obligació testamentària acceptada per la família el 1387.

Fou el cardenal Jaume d'Aragó, bisbe de València, qui beneí a la Seu de València, l'11 de maig del 1382, la unió matrimonial de Gilabert I⁷⁷⁴ de Centelles

⁷⁷² Així consta en AHNOB, Osuna, CP. 4, D. 42.

⁷⁷³ Seguim ací l'estudi genealògic i documental realitzat per MARTÍNEZ, E. i al., *Ribarroja del Turia...*, pp. 90-123, tot i que incorporem altres dades o precisions procedents d'altres fonts arxivístiques, especialment les ja referides de l'ACA, facilitades per Agustí Galiana.

⁷⁷⁴ Introduïm ací una nomenclatura valenciana per als diferents i successius Gilabert, sense tenir en compte els predecessors catalans.

i una altra Elionor de Cabrera,⁷⁷⁵ parenta homònima de la tercera muller del seu avi. Les noces i la compra coincidiren en un mateix any, el 1382, com a part d'una estratègia familiar dels Riu-sec i Centelles, en la qual s'implicaren tres poderosos barons: els senyors de Nules i Riba-roja i el vescomte de Cabrera. Tots tres eren magnats feudals dels més poderosos i principals de la Corona d'Aragó.

La futura senyora d'Oliva, Elionor, en efecte, era filla del noble català Bernat IV de Cabrera, vescomte de Cabrera, que la dotà amb 100.000 sous, un aixovar estratosfèric. A més a més, la cerimònia nupcial fou molt solemne. Pensem que hi oficiaren de padrins el rei Joan I d'Aragó i l'infant Martí (futur rei Martí I l'Humà), i a continuació se celebrà un gran convit al palau del Real de València (els actuals jardins de Vivers).⁷⁷⁶ Gilabert de Centelles i Riu-sec era el fill mascle primogènit, i previsible hereu, de Pere de Centelles i Ramoneta de Riu-sec i Dies, com s'ha dit. Pere era senyor de la important baronia de Nules (1368-1389), per herència paterna. I, tal com era previst, Gilabert, després d'heretar de l'oncle Oliva-Rebollet (1387) i fer-se dir "Ramon", heretaria del pare el feu de Nules (1389).⁷⁷⁷ Així doncs, ambdues baronies quedarien unides fins a la fi del segle XVI. Quant a Riba-roja, comprada pel mateix Pere al seu cunyat Ramon V el 1382,⁷⁷⁸ a la mort del Centelles (1389) passà a mans de la viuda, la referida Ramoneta, que la vendria anys després (el 1409) a al seu gendre Sanxo-Roís de Liori, almirall de Sicília i vescomte de Gallano (*Gagliano*), casat des del 1401 de Ramoneta de Centelles i Riu-sec, una germana menuda d'en Gilabert d'Oliva.⁷⁷⁹ En principi, sembla que la senyora mare havia reservat el feu pairal de Riba-roja per a heretar un altre germà, el fadrister Jaume de Centelles i Riu-sec. Tanmateix, el feu es trobava molt hipotecada i acceptaria llavors el "rescat" econòmic ofert per Liori.

⁷⁷⁵ ARV, Reial Audiència, Processos, part 3a, apèndix 8808, f. 225r, doc. 29, capítols matrimonials; ARV, *Varia*, 670, f. 428r, citat en el fitxer genealògic Cerveró de l'ARV. Per bé que els capítols matrimonials s'haurien signat a Barcelona, el 17 d'octubre del 1378, en presència del notari Bertomeu Cerdà, segons un altra fitxa genealògica del referit fitxer.

⁷⁷⁶ BRAH, Col·lecció Salazar, B-8 (sign. 9/123), *Memorias de la Casa de Centellas* [documents sobre els Centelles de Nules, ca. 1692], f. 14v (amb data errònia, 1392).

⁷⁷⁷ Per bé que en l'ACA, Cancelleria reial, reg. 1992, f. 156r/v, Montsó, 19 de maig del 1389 (document que ens facilita amablement Agustí Galiana), es diu que Pere havia testat el 25 d'abril a la mateixa vila i havia deixat d'hereva universal la muller i mare de Gilabert, Ramoneta de Riu-sec. Segurament, ho feu per a assegurar que rebera la devolució dotal, però sense perjudicar els drets successoris de Gilabert.

⁷⁷⁸ MARTÍNEZ, E. i al., *Ribarroja del Turia...*, pp. 32-34 i 102-116.

⁷⁷⁹ *Ibidem*, p. 34.

D'altra banda, la compra d'Oliva el 1382 no tenia cap altre objectiu, per part del comprador, que afavorir amb una bella senyoria el seu predilecte nebot, acabat de casar amb una donzella de les més nobles de Catalunya, a condició que aquest assumira, a la seua mort, el congom Riu-sec. A Oliva, la transició es viuria com una oportunitat per a aprofitar el temps de pau i de creixença que es vivia llavors a la Safor.⁷⁸⁰ A falta de documentació local, sols apareix algun testimoni notarial solt d'aquests anys, com és la venda de terres d'un Berenguer Ribera que se n'havia vingut de Pego a viure a Oliva, el 1385.⁷⁸¹ O l'autorització d'un sindicat pels dos senyors, Ramon i Castellana, per a millorar el finançament de la Font d'en Carròs, el 14 de febrer del 1386.⁷⁸² Segurament, els darrers anys de vida, Ramon V de Riu-sec es dedicà a millorar Oliva i la Font, per tal de transmetre al seu hereu una senyoria "restaurada", després de la crisi dels Vilaragut-Carròs.

Els Riu-sec facilitaren, doncs, el traspàs de Rebollet dels Carròs a una de les famílies més nobles i antigues de la Corona d'Aragó, com eren els Centelles.⁷⁸³ A partir del 1314, la família catalana dels senyors de la baronia de Centelles s'implantà a València. Gilibert I de Centelles i Bellpuig (fill de Gilibert IV, senyor del castell i la vila de Centelles; governador del regne de València; mort el 1323, en la campanya de Sardenya⁷⁸⁴) comprà la senyoria de Nules a Ramon de Montcada⁷⁸⁵ i es casà amb la filla d'aquest, Blanca.⁷⁸⁶ L'honor del castell de Nules comprenia llavors la vila d'aquest nom i els llocs de Moncofa, Mascarell, l'Alcúdia, Aiguaviva i Bonretorn, a la Plana de Borriana.⁷⁸⁷

⁷⁸⁰ A Gandia, per exemple, Alfons el Vell decidia en la dècada del 1380, ampliar la vila amb la construcció d'un gran raval: tot un símptoma de bonança.

⁷⁸¹ AHNOB, Osuna, Protocols notarians d'Esteve Corts, 1137(1)/1, Pego, 18 de desembre del 1385. Venda al pegolí Berenguer Mangrí d'un tros de terra a la Closa, per preu de 30 lliures.

⁷⁸² ACV, Pergamins, núm. 7669.

⁷⁸³ PUIGPARDINES, Berenguer de, *Sumari d'Espanya* [1462], Universitat de València, València, 2010, pp. 72 i 78, situa els senyors del castell de Centelles o de Sant Esteve en seté lloc en el rànquing nobiliari del principat, just per darrere dels Montcada i els Cervelló. El Palau Centelles de Barcelona allotja en l'actualitat el Consell de Garanties Estatutàries de la Generalitat de Catalunya.

⁷⁸⁴ Encara que, en algunes enciclopèdies, se'l dona per mort al voltant dels anys 1319-1320.

⁷⁸⁵ Per preu de 250.000 sous. Vegeu AHNOB, Osuna, C. 622, D. 16, ff. 1r-14v, regist núm. 2. Els Montcada posseïen Nules des de temps de la conquesta de Jaume I.

⁷⁸⁶ Fem ací un resum de l'evolució dels senyors de Nules, estudiada i documentada amb rigor per FELIP SEMPERE, Vicent, «Enfeudació del castell de Nules i el seu territori. Fundació de Nules i Moncofa. Els Montcada», *Cabdells*, 4 («Notes sobre els Centelles al regne de València i l'inventari del seu palau d'Oliva»), Oliva, 2004, pp. 27-36; ÍDEM, «Els Centelles, senyors de Nules», *ibidem*, pp. 37-46.

⁷⁸⁷ AHNOB, Osuna, C. 622, D. 16, ff. 1r-14v, regist núm. 3.

L'hereu de l'esmentat matrimoni, Gilabert II de Centelles i Montcada (1319-1368), senyor de Nules (1323-1368), heretà també les baronies catalanes de Centelles, Manlleu i Sentmenat, i, en regne de València, fou senyor de Montornés, la Vall d'Uixó i Llombai. Essent adolescent, el segon Centelles de Nules es casà el 1333 amb madona Toda de Vilanova.⁷⁸⁸ La viuda Na Blanca de Montcada i els tutors del jove donzell transformaren el castell de Nules (1326) en una bella fortalesa feudal, amb palau, capella i mausoleu. El 1342, Gilabert adquirí el mer i mixt imperi de Nules –que esdevingué així baronia⁷⁸⁹– i “lo cequiatge de les aygües dels scorrim de Vila-real, y lo carregador [embarcador] de la dita vila de Nules”. Aquest últim, l'obtingué el 1343.⁷⁹⁰ Després d'això esdevingué un dels consellers més influents de Pere el Cerimoniós i participà en primera línia en les diferents campanyes de guerra ibèriques i mediterrànies del regnat.

El 1358, el mateix baró de Centelles i Nules comprà per al seu fill Pere Alfarb, a la Ribera Alta, i després els llocs adjacents de Llombai, Alèdua i Catadau. Aquestes senyories constituïen la foia de Llombai, coneguda aleshores com les Torres Albes o “les Torralbes”. Després, com el noble Gilabert de Centelles tenia tres fills, Eimeric, Pere i Galceran, en morir l'any 1368, deixà en herència al primogènit, Eimeric II (mort el 1404), Centelles i Manlleu. El segon fill mascle, Pere, del qual provenen els Centelles d'Oliva, heretà la baronia de Nules. Al tercer fill, Galceran, pertocaren les Torralbes, però morí el 1388, i passaren llavors a mans d'Eimeric, que també adquirí Alfarb de mans de Pere.⁷⁹¹

Amb aquesta partició d'herència del 1368, en conseqüència, s'escindien les dues branques principals de la família: [1] la catalanovalenciana, dels barons de Centelles i Llombai, encapçalada per Eimeric de Centelles i Vilanova,⁷⁹² i [2] la

⁷⁸⁸ Concretament, el 7 d'abril del 1333, amb capítols escripturats per Jaume de Ripoll: *ibidem*, regist núm. 4; ARV, Reial Audiència, Processos, part 3a, apèndix 8808, f. 36r, doc. 7. El contraient tenia 13 anys i 11 mesos, com consta en aquest document. En alguns llocs es fa constar la data de 1335.

⁷⁸⁹ LÓPEZ, C., *Nobleza y poder...*, p. 69, n. 145.

⁷⁹⁰ AHNOB, Osuna, C. 622, D. 16, ff. 1r-14v, regist núm. 7.

⁷⁹¹ El 1391, Eimeric adquirí el mer i mixt imperi sobre Catadau (ACA, Cancelleria reial, reg. 496, f. 187r; *ibidem*, reg. 2496, f. 158v) i Alfarb (ACA, Cancelleria reial, reg. 496, f. 201v).

⁷⁹² Aquest apareix esmentat en el seu testament del 10 de març del 1396 com el “dominus baronie de Centillis, in Cathalonie, et de les Torralbes, site in regno Valencie”, en ARV, Varia, 670, ff. 88-122, citat en el fitxer genealògic de Lluís Cerveró del mateix arxiu, fitxes de la família Centelles. Deixava 100 florins d'or per a obrar un retaule a Llombai, cap i casal de les Torralbes, dedicat a sant Joan Baptista i sant Joan Evangelista.

valenciana dels Centelles de Nules (i d'Oliva), començada pel germà fadristerne d'aquest, Pere de Centelles i Vilanova. Gilabert dictà testament el 14 de novembre del 1365. Es publicà el 12 de febrer del 1368 al seu palau, “en lo Carrer Major de la parròquia de Sent Nicolau de València”, és a dir, al carrer que ara diem dels Cavallers.⁷⁹³ El testador disposava que el seu hereu “prena e sia tengut penre o portar lo nom e cognom e senyalaments de Centelles, tot pla e sens alguna mixtura, segons nós lo portam e havem acostumat fer e portar”.⁷⁹⁴ Es referia a les armes heràldiques de la casa, consistents en un losange d'or i de gules. A la mort d'Eimeric II, el 1404, serien ja tres les branques de la nissaga: [1] la de Gilabert VII de Centelles i Perellós, senyor de Centelles;⁷⁹⁵ [2] la del germà per part de pare d'aquest, Eimeric III de Centelles i Cervelló, senyor de Llombai, i [3] la del cosí germà d'aquests dos i fill de Pere, Gilabert de Centelles i Riu-sec, àlies Ramon de Riu-sec: el primer dels Centelles/Riu-sec d'Oliva, de qui seguidament es tractarà. L'escissió en tres branques del 1404 explica la iconografia enigmàtica dels tres cabdells/*cap d'ells* que adoptaren –entre altres motius– els Centelles de Nules i Oliva per a decorar amb manisetes els paviments dels seus palaus.

El nou senyor de Nules (1368-1389), Pere de Centelles i Vilanova, casat des del 1358 aproximadament amb Ramoneta de Riu-sec i Dies (la germana del senyor de Riba-roja de Túria), fou acusat de traïdor el 1364. Havia lliurat el castell i la vila de Morvedre al rei Pere el Cruel de Castella, i l'acusaven d'haver obrat subreptíciament per a evitar que els castellans li saquejaren la senyoria paterna de la Plana. Pere IV d'Aragó el processà, però l'absolgué (1367). Des del 1375, Pere s'implicà obertament en les bandositats nobiliàries a València, que tenen per punt d'inici la qüestionada designació de l'infant Jaume d'Aragó com a bisbe de València el 1369. En una primera fase, s'hi enfrontaren el bàndol del bisbe Jaume d'Aragó i el seu germà, Alfons el Vell de Gandia, als quals feien costat els

⁷⁹³ AHNOB, Osuna, C. 597, D. 40 (clàusules en D. 41-44); ARV, *Varia*, 679, f. 59r, citat en el fitxer genealògic Cerveró.

⁷⁹⁴ AHNOB, Osuna, C. 622, D. 16, ff. 1r-14v, regist núm. 12.

⁷⁹⁵ Pel 1427, era senyor a Catalunya de les baronies de Centelles (amb Cànoves de Manlleu i Caneda) i Bellpuig; més el castell de Montmany, el castell i quadra d'Aguilar, el de Gallifa o delme de Ferrerons, el domini de la Garriga (o de Borriana) i els camps de la Garriga, i el castell de Carles i Alcarca (vicaria de Tortosa). A València, posseïa el castell de Montornés, el lloc de Benicàssim, la Pobla Tornesa, la meitat de Catadau i una cinquena d'Alèdua. Vegeu ARV, Governació, 2799, València, 1 d'octubre del 1427.

Centelles, contra els detractors del prelat, entre els quals destacaven els Vilaragut (1375-1377). Després fou Ximén-Peres d'Arenós qui encapçalà el bàndol contrari Vilaragut (1379-1381). A partir del 1381, el control del bàndol anti-Vilaragut passà a ser exercit pels Centelles: Pere i família.⁷⁹⁶ S'hi jugaven la influència en la cort i, sobretot, l'hegemonia política a la ciutat de València, on els cavallers pretenien controlar la Ciutat de manera caciquil.

Amb l'accés al tron de Joan I el Caçador, un home aconsellat per la carismàtica baronessa Carrossa de Vilaragut, amiga de la reina, els Centelles foren defenestrats del poder (1386). En les corts de Montsó (1388-1389) es manifestà cruament la rivalitat entre bàndols. Carrossa fou expulsada de la cort el 1390. Les querelles i bregues urbanes se succeïren els anys subsegüents. A la mort de Joan I, el consell de regència decretà la presó per a Eimeric de Centelles –germà menut de Pere– i altres líders del partit anti-Vilaragut. Les coses s'agreujarien encara més amb posterioritat a la mort de Pere de Centelles, esdevinguda precisament quan aquest assistia a les adés referides Corts de Montsó (1389).⁷⁹⁷

Del costat dels Soler i Vilaragut, estaven els Urrea, Boil, Tous, Romaní, Abella, Cervelló, Carbonell, Calataiud, Ripoll, Marrades, Perellós, i molts altres; del costat dels Dies i Centelles, els Castellà, Vilanova, Blanes, Montagut, Esplugues, Català, Pròixida, Arenós, Vilarig, Vila-rasa, Maça, Romeu, Suau, Valleriola, Montpalau, Martí de Torres, Aguilar, Mercader, Liori, Pardo de la Casta, Llançol, Escrivà, Cabanyelles, el duc de Gandia, etc. En realitat, no sols es tractava d'una “guerra civil” de la cavalleria valenciana, on es documenten llinatges que canviaven de bàndol per interessos, sinó que arrossegava també a la violència partidista burgesos i menestrals implicats en la gestió municipal.⁷⁹⁸

Alié a les disputes valencianes, el senyor de Rebollet i Oliva, Ramon V de Riu-sec i Dies, que residia llavors a Barcelona, dictà testament el 7 d'agost del

⁷⁹⁶ COROLEU, J., «Las costumbres catalanas...», *op. cit.*; COSTA PARETAS, María de la Mercedes, «Una batalla entre nobles a Barcelona (1379)», *Anuario de Estudios Medievales*, 7, Barcelona, 1970-1971, pp. 533-554; MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, «Lletres de batalla dels Vilaragut», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 69, Castelló, 1993, pp. 71-106 (pp. 85-89); NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, «L'interregne a València», dins FERRER i MALLOL, Maria-Teresa (ed.), *Martí l'Humà. El darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410). L'Interregne i el Compromís de Casp*, Institut d'Estudis Catalans («Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica», 98), Barcelona, 2015, pp. 767-790 (p. 775).

⁷⁹⁷ Més detalls, *ibídem*, pp. 776 i ss.

⁷⁹⁸ *Ibídem*, pp. 769-772.

1387: “Nós, en Ramon de Riu-sech, senyor del castell e baronia de Rebollet e de la vila de Oliva, situades en regne de València, no desigants morir, mas de mort trespassar a vida de tenebres, venir a lum de captivitat, a llibertat de misèria, a glòria perpetual e incorruptible...”⁷⁹⁹ De l’extens document, destacava la clàusula més important, la referida a l’hereu universal o principal dels seus béns:

Tots los altres béns e drets nostres, mobles e sehents, en los quals volem ésser enteses e compreses, ço és, tots los dits castell e baronia de Rebollet, vila de Oliva, ab los llochs de la Font, Putries, Rafelcofer e Elca [...], al noble e car nebot nostre en Gilabert de Centelles, fill del noble mossén Pere de Centelles e de la nobla dona e germana carnal nostra, molt cara na Ramoneta de Riu-sech, muller sua [...]; sots tal emperò condició [...] que lo dit noble en Gilabert de Centelles, del dia en avant que la nostra herència acceptarà e rebrà, se haja de dir e appellar, e connomenar en tots los temps de la sua vida, “Ramon de Riu-sech”. E axí, aquell, d’aquí avant, en tota sa vida, volem ésser dit, nomenat en cartes públiques e en tots actes, que se haja de nomenar, dir e appellar, e que sia tengut portar e fer en son sagell, e en sa bandera, penó e scut, e en altres sobre-senyals e scuts, lo nostre senyal de Riu-sech, e en aquells forma e manera que lo noble Ramon de Riu-sech, pare nostre, deffunct, e nós en nostra vida, lo havem feyt e portat.

El llegat –i l’obligació de dur nom i armes de Riu-sec– s’estenien a perpetuïtat als descendents mascles i legítims de l’hereu.⁸⁰⁰ Al cap d’uns dies, morí mossén Riu-sec, i Gilabert III de Centelles acceptà el llegat (31 d’agost⁸⁰¹) i començà a dir-se “Ramon (VI) de Riu-sec” en memòria de l’oncle.⁸⁰²

L’herència incloïa dos benifets eclesiàstics, consagrats a Sant Jordi, a la Seu de València. Els havien instituït el 1354 pels Riu-sec,⁸⁰³ a la capella de Sant Pere, titular de la parròquia de València associada a la seu episcopal (parròquia instituïda el 1245). Llavors passà a ser coneguda com a capella de Sant Jordi o dels Riu-sec, pel patronat i dret de sepultura que aquests hi detenien, fins el 1437, quan el

⁷⁹⁹ AHNOB, Osuna, CP. 129, D. 5.

⁸⁰⁰ AHNOB, Osuna, CP. 129, D. 4 i 5 (còpia del 1402), amb testimonis en C. 597, D. 13 (sign. ant. D. 28), ff. 214r-215r, C. 597, D. 12 i C. 129, D. 4.

⁸⁰¹ AMV, n-3, Protocols de Jaume de Pla, 31 d’agost del 1387. El mateix protocol conté pagaments de deutes del difunt, efectuats per l’hereu en octubre i novembre.

⁸⁰² Per exemple, ja el 10 de setembre del 1387, en l’ACCCV, Protocols de Miquel Arbúcies, núm. 975, 1385-1387.

⁸⁰³ ACV, llig. 1553, f. 26r.

cardenal Alfons de Borja la transformà en capella dels Borja i la dedicà a Sant Lluís de França, l'ossada del qual havia portat Alfons el Magnànim a València el 1424, de resultes del saqueig de Marsella (1423), i l'havia cedida després a la catedral.⁸⁰⁴ Els Centelles s'hagueren pogut soterrar ací també, però preferiren reposar a Nules i, des del 1536, a Oliva. Quant al lloc de residència a València dels Centelles/Riu-sec, val a dir que Ramoneta de Riu-sec i Pere de Centelles havien comprat, l'11 de maig del 1388, el palau del carrer dels Cavallers (o Carrer Major de la parròquia de Sant Nicolau) que havia sigut del noble Roderic Dies, senyor d'Artana i marit de Ramoneta de Vilanova, que l'havia heretat dels seus pares, Roderic Dies i Beatriu d'Abella. Aquest palau, adjacent a l'església de Sant Nicolau i a un palau o alberg de Joan Mercader, costà 30.000 sous.⁸⁰⁵ Amb el temps, esdevindria el sumptuós palau dels Comtes d'Oliva.

En l'Arxiu de la Noblesa de Toledo es conserva un bonic pergami, que conté l'acceptació testamentària de Gilabert de Centelles del 31 d'agost del 1387, en una còpia certificada del 24 d'octubre subsegüent, esgarrada pels agermanats del 1521. Així que el document es conserva incomplet, pel saqueig que patí el palau i l'arxiu, però conserva quasi tot el text i està decorat per un bonic escut amb les armes heràldiques dels Riu-sec –“la declaració e pintura” del senyal, com diu el document–, que l'hereu es comprometia a adoptar com a pròpies, en lloc preferent a les seues paternes, les dels Centelles. L'arxiver Cristian Pardo explica així el significat del “vincl”, institució nobiliària valenciana...

...el qual podria definir-se com un acte jurídic voluntari, segons el qual la persona que ho estableix determina que la integritat d'un conjunt de propietats ha de ser mantinguda per sempre, i fixa un ordre successori que, generalment, es basa en la primogenitura i en la masculinitat. Amb l'afegit que la vinculació pot anar acompanyada de l'obligació d'utilitzar i preservar el nom i el blasó del creador del vincl.

⁸⁰⁴ ARCINIEGA GARCÍA, Luis, «La capilla de los Borja en la catedral de Valencia», dins ANDALÓ, Learco – MIRA, Eduard (eds.), *Los Borja. Del mundo gótico al universo renacentista (Museo de Bellas Artes de Valencia, 22 de diciembre de 2000 al 16 de marzo de 2001)*, Catàleg d'exposició, Generalitat Valenciana, València, 2001, pp. 251-262 (pp. 251-253 i 256).

⁸⁰⁵ ARV, Reial Audiència, Processos, part 3a, apèndix 6615, f. 3r/v; ARV, *Varia*, 670, f. 337r, citat en el fitxer genealògic Cerveró.

Aquest acte jurídic, fonamental per mantenir les possessions nobiliàries íntegres durant generacions, podia donar lloc a fonts interessants per a l'estudi de l'heràldica. Efectivament, quan el creador del vincle fixava l'hereu i les condicions del vincle en el seu testament, el beneficiari solia produir davant notari una acta de presa de possessió d'aquestes condicions ("acceptació d'herència"). De tal manera que, en cas d'assumir un escut determinat, aquest s'il·luminava en el document.⁸⁰⁶

Així les coses...

...perquè l'herència es fes efectiva, tant Gilabert com els futurs successors haurien d'acceptar segons el vincle ("per rahó del vincle") l'adopció del nom ("se vol nomenar e apellar") i les armes ("fer lo senyal e portar les armes") de Ramon de Riusech, sent aquest el motiu pel qual era necessari il·luminar l'acta de presa de possessió amb l'escut de la família Riusech-Carròs ("feta declaració e pintura del dit señal [...] lo qual és de la forma e pintura dessús dita").

El document adés referit, l'acceptació, ens informa que Riu-sec era mort feia pocs dies. També ens permet saber que Ramon IV de Riu-sec i Carròs, net de l'almirall Carròs i pare del testador i vinculador del 1387, es reivindicava heràldicament com a digne i legítim successor de Carroccio da Costa, fundador de l'honor de Rebollet. Això explica que combinara les seues bandes de Riu-sec, en forma d'orla, amb les dels Carròs de Rebollet; unes armes que adoptà també el fill, Ramon V, i que ara demanava que fera seues, íntegrament, el seu hereu, Gilabert de Centelles. El resultat és troba en el dibuix heràldic manat a fer per Gilabert de Centelles el 1387, la descripció del qual és la següent.⁸⁰⁷

D'or, amb tres bandes d'atzur, carregada cadascuna amb una cotitssa de plata. Tot amb una bordura de sable, amb vuit escudets quartejats [armes de Carròs], cadascun d'ells amb les casernes 1 i 4 d'or, sense figures i les casernes 2 i 3 d'or i faixades amb tres peces de gules. El mencionat escut es correspon, en realitat, a la fusió dels elements característics de dos llinatges nobiliaris units a principis del segle XIV, amb el matrimoni de Ramon de

⁸⁰⁶ PARDO NÀCHER, Cristian, «El escudo en los vínculos nobiliarios: los Ramón de Riusech», El rincón de la heráldica, ed. *on-line*, Archivo Histórico de la Nobleza, Toledo, 2019 [<https://www.culturaydeporte.gob.es/cultura/areas/archivos/mc/archivos/nhn/actividades/rincon-de-la-heraldica/aceptacion-vinculo-riusech.html>].

⁸⁰⁷ *Ibíd.*

Riusech, senyor de Riba-roja de Túria (València), i Francesca Carròs i Llúria [de Pròixida, en realitat], filla del senyor de Rebollet. Així doncs, en la part central, podem observar les tres bandes pròpies dels Riusech de València [...].

L'hereu accepta el llegat a benefici d'inventari i...

...[pren n]om e senyal e armes de aquell. E vol que, axí com d'abans aquell havia nom Gilabert de Centelles, que d'ací avant se vol nomenar e appellar e-s [dirà Ram]on de Riu-sech, offerint-se aparellat d'ací avant fer lo senyal e portar les armes del dit en Ramon de Riu-sech.

L'hereu Gilabert adoptaria les armes del seu benefactor íntegres, però els seus descendents immediats d'Oliva i Nules combinarien les armes pairals de Centelles amb les de Riu-sec pures (sense banda de Carròs), és a dir, el losanjat de Centelles a dextra (el camper dominant) i les bandes dels Riu-sec a sinistra.

En algunes enciclopèdies, figuren com a armes de Riu-sec “de gules, tres bandes d'or carregades de sengles cotisses d'atzur”,⁸⁰⁸ però el document original del 1387 difereix cromàticament d'aquestes fonts. A Oliva s'emprà un blasó compost, de Centelles/Riu-sec, com s'observa en taulells ceràmics del paviment del monestir de Santa Maria del Pi, edificat a partir del 1448.⁸⁰⁹ Tanmateix, en la segona meitat del segle XV, se suposa que per l'elevació de baronia a comtat (1449), les armes de Riu-sec foren obviades quasi sempre i es reemplaçaren pel losange pur, al·lusiú al llinatge Centelles. Així s'observa en el peiró que es col·locà a l'entrada d'Oliva venint de Dénia, retrobat fa pocs anys.⁸¹⁰

Mossén Gilabert de Centelles, àlies mossén Ramon de Riu-sec, designà el notari de València Jaume de Pla, el 10 de setembre del 1387, perquè fora procurador general seu en els estats heretats del noble Riu-sec.⁸¹¹ Mesos després

⁸⁰⁸ Així creia que eren PONS MONCHO, Francisco, «Centelles-Riusech. Aportación al estudio del escudo de Oliva», *Oliva en fira i festes*, Oliva, 1979, s. p.; reed. dins ÍDEM, «Erudició esparsa. Recull d'articles breus de temàtica local», *Cabdells*, 6, Oliva, 2009, pp. 133-202 (pp. 166-170).

⁸⁰⁹ Vegeu GISBERT SANTONJA, Josep-A. (ed.), *El gust d'Ausiàs March. Gandia: Palau dels Borja (1997-1998)*, Ajuntament de Gandia, Gandia, 1999, p. 158.

⁸¹⁰ GISBERT SANTONJA, Josep-A., «La creu o peiró del comte d'Oliva. El nus o llanterna octogonal», *Harca.org* [22 de desembre del 2016], blog *on-line* [<http://blog.harca.org/2016/12/22/la-creu-o-peiro-del-comte-doliva-el-nus-o-llanterna-octogonal>], consultada en setembre del 2018.

⁸¹¹ ACCCV, Protocols notarials de Miquel d'Arbúcies, núm. 975, Oliva, 10 de setembre del 1387.

estrenaria els referits paraments heràldics de Riu-sec –cal pensar que sense mixtura– en la campanya del Rosselló (1389-1390) contra els “francesos”; bé, en realitat lluità contra els mercenaris del comte occità Joan III d’Armanyac, que reclamava drets successoris al regne de Mallorca-Rosselló.

En el context de la denominada guerra dels Armanyaguesos (1389-1391), els Armanyac envaïren Catalunya i ocuparen el Rosselló (primeria del 1389). Joan I d’Aragó reuní tropes a Girona, el 31 de març, i recuperà Perpinyà. L’acompanyaven el senyor de Gandia, Alfons el Vell, i el d’Oliva, Gilabert de Centelles, amb cavallers armats i almogàvers valencians i murcians.⁸¹² El rei abandonà la capital rossellonesa en maig, i el 22 de juny ordenà a mossén Centelles i Martí de Liori que contraatacaren si hi havia novetat.⁸¹³ Els Armanyac, en saber que el rei estava a Barcelona (agost del 1390), ocuparen per sorpresa Mosset, Salses i Sant Hipòlit de la Salanca.⁸¹⁴ En resposta, el d’Oliva atacà les terres dels armanyaguesos, i assaltà i cremà Fraisse de las Corbièras. Tanmateix, tingué mala sort en la retirada, quan era perseguit pels mercenaris enemics. El seu cavall es quedà estacat en terra molla, fou capturat prop de Ceret (era novembre del 1389) i el comte d’Armanyac demanà un gros rescat per la seua persona. D’aquesta manera ens relata la situació Guillem Mir en el *Llibre de memòries*.⁸¹⁵

Com la ciutat donà a mossén Gilabert de Centelles, per son rescat quan fon pres en Cathalunya per francesos, perquè lo seu cavall se n’entrà en un regat e allí fon pres, ell e altres. E fonch proposat en lo Consell com havia servit al senyor rey e a la senyoria pròpia, e que poch havia hagut Nul·les endeutada, la qual ha heretat per son pare, e Rebollet e Oliva, de son oncle maternal; hon per dites baronies o cascuna de aquelles ésser ya tan carregades de censals morts e de altres càrrecs, que si no havia compliment de \son/ rescat, li convenia més carregar \aquelles/, o no-s trobaria \o si ho faria seria a tan gran son

⁸¹² FERRER, M.-T., *Organització i defensa...*, p. 270.

⁸¹³ ROVIRA I VIRGILI, Antoni, *Història Nacional de Catalunya*, Pàtria, Barcelona, 1928, vol. 4, p. 390.

⁸¹⁴ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 4, p. 388.

⁸¹⁵ MIR, Guillem – JOAN, Francesc i al., *Llibre de memòries de diversos sucesos e fets memorables e de coses senyalades de la Ciutat e Regne de València (1308-1644)*, ed. a cura de Salvador CARRERES ZACARÉS, Acció Bibliogràfica Valenciana, València, 1935, p. 186. Vegeu també DIAGO, Francisco, *Apuntamientos recogidos por el P. M. Fr. Francisco Diago, O. P. para continuar los «Anales del Reyno de Valencia», desde el rey Pedro III hasta Felipe II*, Acció Bibliogràfica Valenciana, València, 1936-1942, vol. 2, pp. 56-57. Vegeu també ARV, Justícia Civil de València, 621, mà 46, on també es parla del senyor d’Oliva a la campanya del Rosselló.

desavantatge, que poria tornar en total perdició de les dites baronies o d'altra d'aquelles/. Lo Consell provehí li fossen donats mil florins d'or dins un any, en tres pagues, de quatre en quatre mesos.

Ens consta que Ramoneta de Riu-sec, viuda de Pere de Centelles i senyora de Riba-roja de Túria des del 1389, havia demanat un préstec important, el 18 de juny del 1390, atenallada per diversos deutes.⁸¹⁶ Difícilment podria aportar els fons requerits per a rescatar el fill. Llavors la ciutat de València decidí subvencionar el rescat d'un dels millors paladins del país, perquè les senyories d'aquest –Oliva, però també Nules, feu que acabada d'heretar del difunt pare el 1389– estaven tan hipotecades, suposem que per a fer front a les despeses de la campanya: cavalls, armes, soldades... La situació podria haver dut al noble a la fallida més absoluta. En el Consell de la Ciutat es debaté el 2 de gener del 1391 sobre una lletra del rei, datada a Saragossa, a 27 d'octubre del 1390, demanant auxili per al senyor d'Oliva. Llavors, el cavaller romania pres des de feia més d'un any. En l'acta del Consell s'exposava així la qüestió, seguint el relat de Gilabert:⁸¹⁷

[...] Com tots sabien, ell, en l'any proppassat, ab certs bacinets, entre els altres d'aquest regne, era a anat en serv[í]y del senyor rey e de la sua cosa pública en Cathalunya, contra les companyes estranyes d'armes, les quals, en manera enemigable, eren entrades e eren aquí faents infinits e inextimables dampnatges. E que ell, entre·ls altres e ab los altres valencians, havia fet en armes tant que tota la nació valenciana era stada d'aquèn notablement loada, specialment per alcunes victòries d'aquèn obtingudes. E que, en los derrers dies, tenints ja les dites companyes lur via per exir-se de Cathalunya, ço és, vers les parts de Ceret, com alguns dels nostres, entre·ls quals era lo dit mossén Gilabert, les seguissin, faents a aquelles diverses dampnatges, e fos en ·I· pas o cas que ·I· tropell de les dites companyes tornassen sobre alguns peons nostre qui detràs e quasi als lats los anaven damnejant, lo dit mossén Gilabert, ab poch d'altres, per estalviar los dits peons, brocassen contra lo dit tropell de companyes, e lo cavall de dit mossén Gilabert esdevengués per desastre en loch cequiut e de gran fanch e s'engastàs aquí, per tal manera que no·n poch exir, ans caech. E per ço ell e poch altres foren preses e retinguts per los enemichs.

⁸¹⁶ BRAH, Col·lecció Salazar, B-8 (sign. 9/123), *Memorias de la Casa de Centellas* [documents sobre els Centelles de Nules, ca. 1692], f. 24r. La nova hipoteca, que pesava sobre el feu de Nules, és l'al·ludida pel Consell de València el 1391.

⁸¹⁷ MIR, G. – JOAN, F. i al., *Llibre de memòries...*, pp. 186-187.

El 19 de maig del 1391, per a ajudar a la família, Joan I permeté els Centelles imposar cises (impostos aplicats als productes de consum) durant quinze anys als vassalls de les baronies de Nules i Oliva-Rebollet, amb l'objecte d'obtenir nous recursos econòmics, sanejar la hisenda senyorial i evitar la fallida.⁸¹⁸ Gilabert, que en aquest privilegi rep tractament de camarlenc, majordom del rei i capità de galeres, seria alliberat a primeries del 1392, quan València acabà de pagar el rescat. Des del 1389 Gilabert seria, a més, senyor del castell i baronia de Nules, herència afegida a la baronia del castell de Rebollet i d'Oliva. L'hauria rebut i heretat de son pare, Pere de Centelles, mort a Montsó dit any; per bé que aquest designara formalment la muller, Ramoneta de Riu-sec, hereva universal i titular de Riba-roja de Túria: aquell feu que el mateix Pere havia comprat als Riu-sec, estratègicament, per tal que aquests pogueren fer front a la compra d'Oliva.⁸¹⁹

L'any 1392, Gilabert, amb els seus germans Pere i Joan, acompanyà l'infant Martí a l'expedició de Sicília, on aquest fou entronitzat com Martí I (1392-1409), tot i que la mort de son pare el rei (1396) l'obligà a tornar-se'n (1397). En la submissió de Sicília, que durà alguns anys, destacaren el vescomte Bernat de Cabrera i el seu gendre, Gilabert. Aquest havia tornat a València a primeries del 1395. Ací es veuria implicat en unes incruentes bandositats cavalleresques, amb nefastes conseqüències per a la família, que més avall es comentaran. De moment, el baró procurava solucionar les seues finances carregant uns censals per a quitar-ne d'altres (València, 21 de gener del 1395).⁸²⁰ També feu donació fictícia d'Oliva i Rebollet –de les rendes– a sa mare, la viuda Ramoneta, amb el pretext legal d'haver-li de tornar el dot (1 de març del 1396).⁸²¹ En realitat, es tractava de protegir el feu i les rendes d'aquest d'un previsible embargament per part de la corona, com a càstig a la implicació del baró d'Oliva en les sanguinàries

⁸¹⁸ AHNOB, Osuna, CP. 118, D. 10; C. 597/1, D. 1.

⁸¹⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 1992, f. 156r/v, Montsó, 19 de maig del 1389. Feia poc que havia mort Pere, ja que havia testat a la mateixa vila de Montsó el 25 d'abril. Dada que devem a la gentileza d'Agustí Galiana. Sobre Ramoneta com a senyora de Riba-roja (1389-1409), vegeu MARTÍNEZ, E. i al., *Ribarroja del Turia...*, pp. 116-123.

⁸²⁰ AHNOB, Osuna, CP. 119 (sign. ant. CP. 74), D. 6; C. 612, D. 2.

⁸²¹ AHNOB, Osuna, C. 597, D. 49 (sign. ant. D. 69): "castrum et baroniam de Rebolleto, ac villam de Oliva, cum omnibus locis illi adiacentibus, uti sunt Oliva, la Font, Potries, Rafelcofer et Elcha". I també en l'ARV, Reial Audiència, Processos, part 3a, apèndix 6620, f. 354r.

bandositats valencianes, que després comentarem. Una vegada superat aquest temor, Gilabert pareix que recuperà la senyoria, pel 1399.⁸²²

En tornar de Sicília, Gilabert/Ramon de Centelles/Riu-sec instituí un tercer benifet eclesiàstic a la capella de Sant Jordi de la catedral de València (4 de maig del 1396). El primer benifet havia sigut instituït dècades arrere per Constança de Riu-sec, muller d'Arnau Gastó, senyor de Cotes, i n'era patró Ferran Ximenes, senyor de Cotes; del segon era patró un nebot de dit Ximenes.⁸²³ El 7 de març del 1397, el mateix Gilabert instituiria a la catedral un altre benifet en llaor de santa Eulàlia, patrona de Barcelona.⁸²⁴ Potser responien aquests llegats pietosos en vida a promeses fetes als màrtirs Jordi i Eulàlia en camp de batalla. El 1398, quan vacà el benifet instituït pels Carròs “in capella de Rebollet”, la del castell, per defunció del clergue Salvador Segur, Gilabert l'assignà al prevere Ramon Galí, que era rector de les Coves de Vinromà.⁸²⁵ No content amb això, reservà 100 lliures per a dotar la capella amb altres tres benifets, que obligarien a tres capellans a celebrar-hi determinades misses al llarg de l'any per la seua ànima.⁸²⁶

Mentre el senyor participava en aventures militars, la vida continuava a Oliva, i la visita pastoral de juny del 1389 ens permet accedir a alguns detalls d'aquesta. Només arribar a la parròquia, el visitador enviat pel bisbe de València interrogà el veí Guillem Escrivà sobre la conducta del vicari, regent d'ànimes en substitució d'un rector absentista. I aquest li comentà “quod populum non contentatur ex iste vicario, cum tenet linguam impeditam nec bene posint eum intelligere” (“que el poble no estava content amb aquest vicari, per tal com parlava farfallós i no el podien entendre bé”). Denuncià Bertomeu Escrivà, perquè era casat i tenia una amant, de nom Simona, muller de Jaume Avellà, i deien que s'havia emportat Simona a Llutxent, se suposa que buscant discreció. No era l'únic amb *concupina*, com la denomina el text, en llatí: també en tenien Mateu Munyino;

⁸²² ACCCV, Protocols notarial de Pere Roca, núm. 28496, 16 de gener del 1399.

⁸²³ ADV, *Bivium beneficiorum*, vol. 1, f. 156r, citat en ARV, Fitxer genealògic de Lluís Cerveró, fitxes del llinatge Riu-sec, 1396. Ferran Ximenes, fill d'un tal Riu-sec de Torres i senyor de Cotes, era casat amb Clara, de llinatge desconegut, i era pel 1401 majordom del rei. Vegeu ACCCV, Protocols notarial d'Antoni Pasqual, núm. 23234, 1401-1403, 3 de desembre del 1401.

⁸²⁴ ADV, *Index omnium collationum*, f. 257r.

⁸²⁵ ADV, Memorial de col·lacions, 1395-1399, 22 de febrer del 1398, citat en ARV, Fitxer genealògic de Lluís Cerveró, fitxes del llinatge Riu-sec, 1398.

⁸²⁶ ADV, Índex de col·lacions, València, 11 de març del 1398, citat ibídem.

Bertomeu Albert, en aquest cas, un home, perquè seria homosexual; Guillem Felemir, que tenia muller a Alzira i amant a Oliva. Era reprobable, així mateix, que Pere Pastoret tinguera “alfòndec” (*alfondicum*) o casa de joc a sa casa, i es dedicara a prestar diners als ludòpates. D'altra banda, el sastre Artal Llobard també prestava a jugadors i a altres, de manera usurària.⁸²⁷

Abans de tornar a Oliva, el visitador havia passat per Palma i Ador, on el rector, Pere Bonet, tenia amistat amb un moro d'Alfauir, Mahoma “lo Canterer”, amb el qual s'ajuntava per a fer sortilegis de mala art. A banda d'obrar cànTERS, Mahoma es dedicava, en cooperació amb el capellà, a vendre conjurs i coses així. Ambdós tenien contacte amb el fill de Bernat Mateu, d'Oliva, que els havia proporcionat un “librum scriptum *en morisch*”, és a dir, en alifat i en llengua àrab, el qual contenia informació sobre encanteris. I deien també que una filla d'en Garcia, d'Oliva, s'havia tornat boja. El pare consultà el cas amb el rector de Palma i aquest l'envià a Mahoma perquè li proporcionara “*metzines sive maleficia*” per a guarir-la. El resultat és que la xicona resultà enverinada (*metzinada*). El pare denuncià el cas a la Inquisició i el capellà fou processat per bruixeria.⁸²⁸

Tornant al cas d'Oliva, l'enviat del bisbe trobà a faltar a l'església de Sant Francesc –la parroquial– un cor al presbiteri i el frontal de l'altar. Les camises corrents del rector mancaven de mànegues, cosa indecent, i no disposava l'església d'una casulla de drap negre, folrada d'or, per a cerimònies solemnes. El vicari, mossén Pere sa-Font, acusava els capellans Guillem Oliver i Llorenç Goçalbo de no servir de manera adequada les respectives capellanies: havien de celebrar dos o tres misses setmanals, i no ho feien. El mateix vicari denuncià Albert i el bracer Felemir de practicar el concubinat, i Ximén d'Espanya de ser usurer, ja que prestava diners a raó de 20 diners per lliura, és a dir, al 8,33% d'interès (l'Església, oficialment, no permetia que els cristians prestaren diners a interès; d'ací que els jueus s'hagueren especialitzat en finances en l'edat mitjana).

⁸²⁷ CÀRCEL, M^a. Milagros – BOSCA, José Vicente, *Visitas pastorales de Valencia (siglos XIV y XV)*, Facultat de Teologia Sant Vicent Ferrer, València, 1996, p. 128.

⁸²⁸ *Ibidem*, pp. 128-134. Aquest episodi el comenta i contextualitza NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, «Tras los rastros de la cultura popular. Hechicería, curanderismo y supersticiones en Valencia medieval», *Edad media. Revista de Historia*, 1, Valladolid, 1998, pp. 91-110 (p. 97).

Prosseguint amb la relació d'irregularitats, mossén sa-Font denuncià l'hostaler en Borrassa de convertir l'hostal en bordell: "tenent mulieres publicas in hostali". A un tal n'Estrita, de la Font, l'acusava de bigam. Del batle d'Oliva o procurador senyorial, deia que "pecava" (*peccatur*), però no expressa de què. Finalitza ací el relat confidencial del vicari i comença el del capellà Guillem Oliver. El visitador l'interrogà si sabia alguna cosa de la fama de sodomita del vicari: "fuerit vel sit difamatus de crimine sodomie". Oliver deia que, si algú ho havia dit, era per malícia o falsedat. En canvi, ratificà les acusacions contra els qui tenien amants, i contra l'alfòndec de Pere Pastor. L'altre prevere beneficiat, mossén Goçalbo, interrogat si el vicari prestava diners o mantenia relacions homosexuals, respongué que no. Ratificà, però, les acusacions contra els "concupinaris" del poble, i acusà Francesc Ximén i a la mare d'aquest de ser usurers. Un tercer capellà, Bertomeu de Manso, es queixà perquè el vicari sa-Font "est satis suficientes in scientia" (tenia poca formació); venia d'una altra diòcesi, concretament la de Girona; estava mal instruït en els costums de la diòcesi valentina, i a més parlava farfallós. Ací acaba l'interrogatori als clergues.⁸²⁹

Després venien les preguntes adreçades als laics. El primer a testificar fou el justícia de la vila ("iustitia ville Olive"), Jaume Cardona, que confirmà aquestes dificultats d'enteniment i el desconeixement de coses de la terra. Es remorejava, segons ell, que havia sigut acusat d'alguna cosa a la cúria de Girona, raó per la qual se n'havia vingut a València. De Bertomeu Albert, deia Cardona que havia portat al poble una amant seua, muller d'un convers de jueu de Dénia anomenat Francesc, i que convivia amb ella a Oliva, mentre tenia la seua muller a Alzira.

Ximén d'Espanya, acusat d'usurer pel vicari, es queixava d'aquest per diverses raons: que no tenia formació, no se l'entenia, tenia tracte habitual amb mala gent ("conversatur continuo cum malis hominibus"), no seguia la consuetud en els oficis divins, i s'havia enemistat molt amb el síndic del municipi, Jaume Palau. Denunciava també que Pere de la Rotxel·la (¿un immigrant francès, de La Rochelle?) s'havia barallat amb Bertomeu Albert, i que el vicari recolzava el bàndol de Pere i l'acollia en la casa abadia. A més, com a capellà, Pere sa-Font

⁸²⁹ *Ibidem*, pp. 134-135.

donava mala imatge, perquè sempre se'l veia ocios i passejant-se per la Plaça, mirant com jugaven (“semper stat otiosus, in platea, inspiciendo ludos”), se suposa que als daus o altres jocs mal vistos, on solien apostar i blasfemar els jugadors. Deien, finalment, que mossén Pere havia sigut expulsat anys arrere de la parròquia de Palma, abans de venir a la d’Oliva, i es rumorejava també –tot això, segons D’Espanya– que havia sigut incriminat de sodomia a Callosa d’en Sarrià. O, si més no, això havia oït dir a en Mascó, a la plaça d’Oliva, enfront de casa de Pere des Valls. El vicari també havia format un partit contra el síndic Palau, quan el consell de prohoms l’envià a tractar amb el bisbe perquè el reemplaçaren per un vicari competent. A conseqüència d’aquest moviment del consell, el vicari deixà per un temps de celebrar oficis i planejà enviar alguns perquè mataren el síndic. Amb la qual cosa, segons D’Espanya, si continuava ell de vicari, se seguirien al poble grans escàndols i és possible que alguna mort... Respecte dels qui tenien amigues, D’Espanya repetí les acusacions, inclosa la de l’hostal d’en Borrassa, que era un bordell: “tenet mulieres ad pecandum in suo hostali”. A més, hi tenia allotjada una amiga d’en Blanc “pro ancilla, ad pecandum”.

Després de Ximén, arribà el torn del síndic Jaume Palau, que acusà el vicari sa-Font de ser un home molt perillós, iracund i propens a la brega. L’any 1387, quan Pere Palau –parent seu– havia cessat de vicari d’Oliva per a entrar ell, els feligresos començaren a queixar-se’n. El capellà “habebat linguam balbutiam” i era de Girona, i no se l’entenia, raó per la qual el consell de veïns delegà en ell per a queixar-se’n al rector d’Oliva –resident a València–, que era el jurista Miquel Pastor, i al bisbe-cardenal Jaume d’Aragó. El rector es feu càrrec de la situació i prometé reemplaçar-lo. Recordà també Palau la brega del barber La Rotxel·la, en la qual s’implicà indirectament el vicari, enemic d’Albert, i la mala fama que el religiós havia adquirit a Xàbia. Seguidament recordà que, per a la Setmana Santa i la Pasqua precedents, els jurats havien contractat un predicador de Xàtiva, un frare dominicà de nom Antoni, perquè confessara el veïnat i predicara, i Pere sa-Font s’havia negat a acollir-lo a l’abadia i a lliurar-li les claus de l’església. De manera que el frare se’n tornà per on havia vingut, i els olivers es quedaren per confessar. I que no li estranyava que el procurador fiscal de la diòcesi de Girona,

com es deia, l'haguera acusat allí de més d'una maldat. No li estranyava, doncs, que –segons deien– el comte d'Empúries l'haguera foragitat de la seua pàtria, perquè era home que “forte seminaret zizanniam vel scandala”. La gent del poble, no sols no li professava cap devoció, sinó que tenien el representant del rector en una consideració tan baixa com la que pogueren tenir per un simple saig (oficial més baix del municipi, ocupat de fer comandes, cobrar multes, etc.).

Ramon de Pla, prohom d'Oliva, insistí en les mateixes acusacions contra el vicari. I posava exemples, com ara la venda de candeles de l'any 1388. Impedí les pobres dones que venien candeles que entraren dins l'església, com era costum, i ell mateix portà candeles per a vendre-les i lucrar-se'n. El mustassaf (oficial de pesos i mesures) les examinà i comprovà que tenien un pes fraudulent. No feien el pes: de cada lliura de cera, en mancava una onça (1/12). Amb la qual cosa, l'oficial municipal, Guillem Guardiola, li les embargà. El mateix Pla recordava la brega de La Rotxel·la, que era el barber del senyor de Gandia, Alfons el Vell, amb Bertomeu Albert, la causa de la qual havia sigut una disputa pels amors de l'amant d'Albert. El barber vingué a Oliva acompanyat de quatre o més sicaris armats, amb intenció de segrestar l'amiga d'Albert i endur-se-la amb ell, i el vicari els ocultà de matinada a l'abadia, perquè estava concertat amb ells.

La mateixa abadia, segons Pla, havia albergat l'adúltera muller de Jaume Avellà, i una amant que tenia el mariner Antoni Ferrer, la qual era casada. La causa per la qual l'havien expulsat de Xàbia, segons deien, era perquè tractà de seduir una neboda de Joan Crespo, “inducendo eam ut commiterem peccatum libidinós cum eo”, per la qual cosa estigueren a punt de matar-lo. També ell, estant a Oliva, havia pretés matar o ferir el síndic Palau. Confirmava a continuació Pla els pecats dels veïns més amunt acusats, i cedia la paraula a Guillem Guardiola.

Guardiola deia que un tal Joan Doménech ajudava el vicari a impedir la vinguda de predicadors i confessors en quaresma i Setmana Santa, i recorda el cas de les candeles fraudulentas, que succeí sent ell mustassaf. El vicari l'havia excomunicat per descobrir-ho i, atemorit per si moria excomunicat, es veu forçat a tornar-li la mercaderia. Les altres acusacions es repetien, inclosa la d'acollir a l'abadia el seu amic Antoni Ferrer, el mariner seductor, “qui sempre soluit tenere

concubinas uxoratas”, és a dir, que solia usar els llits de l’abadia per a jaure-hi carnalment amb senyores casades. Afegia en Guardiola que a Xàbia, on havia sigut vicari, tothom l’odiava. A ell no li estranyava, perquè, entre altres coses, havia insultat públicament a la plaça el síndic Palau i l’havia volgut provocar a brega ficant-li els dits als ulls: “ducendo digitos ad oculos ipisus sindici”.⁸³⁰

Recollides les acusacions, el visitador les transferí al procurador fiscal de la cúria valentina, el discret Martí de Saborit, i proposà al vicari general que actuara contra el vicari d’Oliva. Calia detenir-lo, processar-lo i bandejar-lo de la diòcesi, segons ell. Així els ho exposà al justícia Cardona, al jurat Astruc Olzina i al síndic Jaume Palau. I aquests li tornaren a referir el cas dels insults patits per aquest últim, “ducendo digitos ad oculos et verba in eum prorumpendo”, enmig de la plaça. Aconseguí així que Jaume esclatara en ira i desembeinara l’espasa amb actitud hostil, i l’haguera ferit si no li ho hagueren impedit. El vicari denuncià l’intent d’agressió perquè el lloctinent de justícia empresonara el síndic i, seguidament, el denuncià davant la cort del batle o representant del poder feudal. En contra del que esperava, el batle Francesc Savall, el justícia Cardona, els jurats Guillem Escrivà i Astruc Olzina, i el síndic Palau reuniren tots els prohoms de la vila “in multitudine copiosa” i feren una manifestació davant l’abadia per a exposar-li que volien reemplaçar-lo en la vicaria, si ell ho acceptava, pel capellà Bertomeu de Manso, que el mateix Pere sa-Font i un pare de draps de València amic seu, interessat en l’arrendament de les rendes parroquials, havien portat al poble. El vicari díscol es negà a renunciar a la vicaria, amb la qual cosa el perill d’escàndols i possibles morts subsistia. Testimonis d’aquesta declaració davant el visitador foren: Esteve Roig, de l’església de Castelló; Llop Xixon de la Cova, i Joan Pau.

Pocs dies després, el 15 de juny, el notari de València Bernat Colomer es presentà davant el vicari general de la diòcesi, com a procurador del vicari Pere sa-Font, i suplicà que se’l reposara en el càrrec, ja que el visitador l’havia depositat *ipso facto*. I, sorprenentment, el prelat restituí sa-Font en la vicaria d’Oliva després d’amonestar-lo.⁸³¹ Ací s’acaba la informació documental sobre el cas, que

⁸³⁰ *Ibidem*, pp. 136-141.

⁸³¹ *Ibidem*, pp. 141-143.

suposem que es resoldria més avant amb la definitiva expulsió del mossén, si és que aquest fou detingut i processat judicialment, com estava previst.

Els desordres parroquials i aspectes quotidians documentats a Oliva (capellans indignes, adulteris, bregues i bàndols, prostitució, ludopatia, usura...) eren comuns a la societat baixmedieval europea. El predicador fra Vicent Ferrer, que degué visitar Oliva pel 1410, deia (en un sermó titulat *En quinny punt està lo món*): “Si vós anau als capellans, són jugadors de daus, taffurs, bagassors, juradors, bevedors per tavernes, ajustadors de diners...”⁸³² Quant a l'estat moral i la procacitat dels valencians, deia: “Ja huy no s'i té ley: tot ho volen tastar, hoc mores e juhyes, bèsties, hòmens ab hòmens; no·y ha terme!”⁸³³

La ludopatia, associada al joc de daus, però també a les travesses de pilota valenciana –un joc popularitzat al regne des de mitjan segle XIV–, era un mal força combatut per les autoritats locals. El 20 de gener del 1392, per exemple, els jurats de València escrivien a Guillem de Ciurana, batle de la vila i baronia de Planes – que era senyoria comprada per la Ciutat de València– perquè s'informara d'un cas curiós succeït a Oliva i relacionat amb el joc. Resulta que un moro de la Moreria de València s'havia jugat 10 o 12 florins d'or en una tafureria d'Oliva –qui sap si a l'alfòndec o al bordell d'en Borrassa– posant per garantia la seua persona. Havia perdut i havia esdevingut esclau del guanyador. Segons els jurats, Ciurana havia d'impugnar aquell acte, perquè era del tot il·legal i antinatural, atés que ningú no podia considerar-se senyor de si mateix, sinó Déu. El paper de Ciurana hauria de consistir a portar el moro ludòpata a València i fer que pagara el deute amb béns seus o dels seus parents, però no amb la seua persona.⁸³⁴

A l'honorat e amat en Guillem de Siurana, batle de la vila de Planes.

Los jurats de València.

Vostra letra havem reebuda, en què·s contenien moltes coses. E responem-vos a cascuna de aquelles per orde. E, primerament, al fet del moro vassall nostre que tenen pres

⁸³² FERRER, V., *Sermons*, vol. 4, p. 155.

⁸³³ *Ibidem*, vol. 1, p. 224.

⁸³⁴ AHMV, Lletres missives, sign. g3-5, f. 83r, València, 20 de gener del 1392. Per a contextualitzar millor, vegeu VIDAL BELTRÁN, Eliseo, *València en la época de Juan I*, Departament d'Història Medieval-Universitat de València, València, 1974, p. 80.

a Oliva per ·X· o ·XII· florins que jugà sobre sa persona, responem que allò no·s poch ne pot fer per fur ne per dret. Car dien los drets que alcú no és senyor de si mateix, és a saber: que puxa vendre ne empenyorar si mateix. E, axí, lo dit moro no poch empenyorar si mateix; majorment per joch. Per què vós devets escriure al batle, justícia e qualsevol altre oficial d'Oliva, que com ell o altre per tal raó no puixa tenir pres dit moro, requerits a ell que·l solte decontinent. Car, si béns ha alguns, vós li farets fer la raó. En altra manera, que en fadiga de dret atrobada en ell, vós proceiríets a fer represàlies o penyores de persones o de béns dels sotsmeses a sa juridicció, e en altra manera, segons seria faedor per fur e raó [...].

Tornant als assumptes eclesiàstics o clericals d'Oliva, val a dir que la situació espiritual i moral de la parròquia milloraria en organització a partir del 1390 i fins al 1424. En aquells anys Oliva prosperà molt, i alguns veïns benestants deixaren llegats per a constituir diversos benifets eclesiàstics: el de Santa Anna, renovat per la família Ramos el 1390; el de Sant Joan Baptista, instituït per Jaume Conill (1397); el de Sant Bertomeu, per Francesc Savall (1407); el de Sant Joan Baptista i Sant Antoni Confessor (1415), per Antoni Labat, i el de Sant Antoni Abat i Sant Vicent Màrtir (1427), per Antoni Arrover.⁸³⁵ La parròquia comptava amb diferents bacins per a la plega d'almoines caritatives. Per exemple, el bací “dels pobres vergonyants”, per a caritat de viudes, malalts, impeditos, pidolaires..., i el bací “dels catius”, per a aportar fons a la redempció de cristians que romanien captius, presoners o esclaus, en països àrabs com Granada o Barbaria.⁸³⁶

La rectoria de Santa Maria i Sant Francesc d'Oliva no sols es beneficiava d'aquestes deixes pietoses i almoines, sinó també d'alguns llegats d'emigrants que mantenien lligams familiars al poble. Era el cas de Vicent Navarro, un mariner d'Oliva, casat amb una tal Magdalena, que vivia a València, al carrer de Barcelona, parròquia de Sant Esteve. En dictar testament, el 20 de novembre del 1390, deixà 6 lliures per la seua ànima, a l'esmentada parròquia, en el fossar de la qual volia ser soterrat, tret de 30 sous que destinà a l'església de Rebollet: “Ítem, leix, de les

⁸³⁵ GIL PERICÀS, Francesc, «La butla de la plebania (1549-1999). El sistema beneficial de l'església de Santa Maria d'Oliva. Del segle XIV al segle XIX», *Cabdells*, 1, Oliva, 1999, pp. 51-78 (pp. 57-63); APSMO, Pergamins, 30, Oliva, 20 de novembre del 1417.

⁸³⁶ Ambdós bacins són esmentats en l'ACCCV, Protocols notarials de Ramon Vidal, núm. 28753, Oliva, 5 de gener del 1428.

dites sis lliures [perquè] sia feta la mia sepultura, aniversari e cap d'any, los quals sien donats a la ecclésia de madona Santa Maria del castell de Rebollet, los quals jo són tengut e deig, XXX sous".⁸³⁷ La manera d'expressar aquest donatiu respon a una promesa que el fidel, oriünd d'Oliva, hauria fet a la Mare de Déu de Rebollet. Als fills, Vicenta, Agnés i Vicent, deixà 5 sous de legítima.⁸³⁸

Els testimonis documentals d'aquesta època són atzarosos. Per exemple, en un protocol notarial d'Esteve Corts apareix Bernat Arrover, oliver traslladat a Gandia, venent unes terres de les Jovades al també oliver Guillem Jàfer, el 4 d'octubre del 1390.⁸³⁹ Poques setmanes abans, Llorenç de Coll, sastre d'Oliva, nomenava procurador seu Joan d'Ortoneda, pregoner de Gandia, perquè cobrara 7 sous que li devia el també gandià Jaume Romeu.⁸⁴⁰ Les relacions entre veïns d'Oliva i de Gandia eren habituals, però no sempre cordials. Arran d'una sequera esdevinguda dit any 1390, calgué revisar escrupolosament la partició d'aigües del riu d'Alcoi, les tandes, el sequiatge, els drets dels molins, la compartició de despeses en reparacions... A tal efecte, s'ajuntaren dos prohoms d'Oliva –el notari Jaume Trilles– i la Font –Arnau Roger– amb dos de Gandia, Bertomeu Dalmau i Bernat d'Ortoneda, i redactaren una mena de concòrdia.⁸⁴¹

L'agricultura de regadiu era la principal font de riquesa del terme d'Oliva, però també hi havia, al grau de la mar, una intensa activitat de pesca, compartida per cristians del lloc i musulmans del raval. Una de les modalitats més practicades era la pesca de bolig. Normalment, un inversor cristià feia de patró o bolitger i contractava moros per a la temporada, que anava del diumenge de Pasqua a Sant Miquel (primavera i estiu). "Segons costum de pescadors", el bolitger els avançava diners, per a assegurar que pescarien per a ell, i en acabar la temporada ja treien comptes. També es realitzaven captures amb xàvega, palangre, nanses i, en menor

⁸³⁷ ACV, Pergamins, sèrie 2a., núm. 57.

⁸³⁸ En l'APSMO, Pergamins, núm. 37, Clàusules testamentàries de Bertomeu des Puig, notari d'Oliva, Oliva, 5 de juny del 1402, consta que pels anys 1387-1402 diferents veïns havien deixat llegats per a misses d'aniversari: Miquela, viuda de Ferrer Riambau; Ramona, viuda de Francesc Savall; Maria, viuda de Jaume Gilabert, i Guillem Olzina. La religiositat femenina, especialment la de les viudes, era més sentida, i més profitosa també per a les arques clericals.

⁸³⁹ AHNOB, Osuna, Protocols d'Esteve Corts, 1137/2.

⁸⁴⁰ *Ibidem*, Gandia, 7 de juny del 1390.

⁸⁴¹ AHMG, Pergamins, núm. 88 (conservat en molt mal estat). Vegeu CASTILLO, J., *Els conflictes de l'aigua...*, p. 125.

mesura, xarxa tonaira (almadrava). En qualsevol cas, també hi havia una punta de demanda, en quaresma –quan l'Església interdeia el consum de carn– i des de la ciutat de València s'importava per via marítima peix de la Safor i la Marina.⁸⁴² Així que hi havia unes setmanes de primavera també intenses.

El 18 de març del 1393, els jurats de València demanaren explicacions als seus col·legues d'Oliva perquè havien retingut –i venut i consumit– una partida de peix de Calp que anava destinada ni més ni menys que a la taula del rei. Aquest estava a València, era quaresma, i havia de dar a menjar a la cort. La lletra s'adreça “als honrats e discrets los justícia, jurats e pròmens de la vila d'Oliva”, el que indica que s'estava consolidant ja la consideració de ser Oliva una *vila* (com era Dénia, des del 1383, per privilegi reial) i no un simple poble o *lloc*. Les autoritats del cap i casal mostraven “meravella” i gran “desplaer” en saber que els olivers havien retingut “per força, a obs [‘necessitat’] vostre, alcunes quantitats de peix de Calp e d'altres partides, que·s portaven ací passen per vostra vila o terme. No consideran vosaltres lo senyor rey e la senyora reyna e lur cort ésser ací, e tanta e tan infinida gent, que tota multitud de viandes hic és pocha”. A més, Oliva estava vora mar. No tenia problemes d'avituallament... En qualsevol cas, ho tingueren per gran “descortesia”, perquè el peix no era del pescadors d'Oliva, sinó de fora, i deien que millor seria que els faltara a olivers que no al monarca. Feta l'amonestació, els jurats valencians demanaven preservar la “bona amistat” entre Oliva i València, i que “d'ací avant” no tornara a passar.⁸⁴³

La pesca no era l'única mercaderia que transitava per la mar d'Oliva seguint una ruta costanera molt transitada pel 1400. En el registre de “coses vedades” de

⁸⁴² APARISI ROMERO, Frederic, «La pesca marítima en temps d'Alfons el Vell en el ducat de Gandia i el comtat d'Oliva», dins PÉREZ, J.– PASCUAL, G. (eds.), *Comercio, redistribución y fondeaderos. La navegación a vela en el Mediterráneo. Actas de las V Jornadas Internacionales de Arqueología Subacuática (Gandia, 8 a 10 de noviembre de 2006)*, València, 2007, pp. 373-381 (i més concretament, les pp. 377-378). L'any 1403, Alfons d'Aragó, duc de Gandia, prohibí a uns pescadors catalans instal·lar “tonayres” per a captures massives de tonyina com una mesura proteccionista de la pesca local, “per ço com cremen les mars, que peix no y mor en exàvegues, boligs, batudes e palangres”. Citat per CAMARENA, J., «De la historia de Oliva...», pp. 189. El 1405, el noble Lluís Boïl, en representació del comte de Dénia i duc de Gandia, Alfons el Vell, es queixava del veïnat d'Oliva perquè monopolitzava la pesca a la boca del riu del Molinell (ibídem). El conflicte pel control dels rics recursos piscícoles d'aquesta zona marjalenca ja venia del segle XIII, com més amunt s'ha vist.

⁸⁴³ AHMV, Lletres missives, sign. g3-5, f. 177v. Vegeu VIDAL, E., *Valencia en la época de Juan I...*, p. 200.

la batlia general de València, on es regulava l'exportació de fusta, armament, metall i altres mercaderies estratègiques, el 1404 s'atorgaren 164 llicències al grau de València, 24 al port de Dénia, 19 a l'embarcador de Gandia i 8 al grau d'Oliva. Tot indica que la població d'Oliva era ja considerable i que, en major o menor mesura, participava activament del comerç marítim valencià.⁸⁴⁴

Si el peix formava part de la dieta mediterrània de pobres i rics, la carn només la consumien quotidianament els nobles, cavallers, mercaders i llauradors rics. Al palau de Gandia, en l'esplèndida cort d'Alfons d'Aragó el Vell, personatge de sang reial, se servien viandes de contundent potència calòrica, com ara “xulles de cansalada en brases” condimentades amb sucre.⁸⁴⁵ Si la mel era l'edulcorant mil·lenari dels pobres, el sucre de canyamel, un producte subtropical d'importació, havia esdevingut un luxe per als estaments adinerats d'Europa. La demanda no cessava de créixer i els mercaders italians que en duïen de Sicília i Granada començaven llavors a interessar-se pel litoral valencià com un terreny amb condicions climàtiques òptimes per al conreu. Les primeres notícies del conreu de la canyamel a Oliva daten precisament de la dècada del 1390, encara que la vertadera revolució sucrera es produiria en la dècada del 1410.

De la fi del segle XIV són alguns símptomes d'expansió econòmica i demogràfica, com pot ser la primera referència (1395) a pobladors musulmans a la Font, és a dir, al Raval que es constituí a la banda de baix del lloc.⁸⁴⁶ La prosperitat, però, es veia amenaçada per les forces de la natura. Els dies 18 i 25 de desembre del 1396 es produïren dos grans terratrèmols, un dels quals amb epicentre a la Valldigna, que afectaren bona part del regne de València, i que derrocaren penyes, castells i muralles; sobretot, a la Costera i la Vall d'Albaida orientals, la Safor i la Marina Alta. Una crònica coetània informa que “caigueren grans roques de les muntanyes de Penicadell i Montixervo [= Benicadell i Montitxelvo], tan grans com torres, i encara més. I al Puig anomenat de la Campana, caigué gairebé la meitat

⁸⁴⁴ GUIRAL-HADZIOSSIF, Jacqueline, *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1989, p. 31.

⁸⁴⁵ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, «El luxe dels llépols. Sucre i costum sumptuari a la València tardomedieval», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 32, Catarroja, 1999, pp. 83-100 (p. 90).

⁸⁴⁶ AHNOB, Osuna, CP. 119, D. 6 (trasllat del 1432).

del dit puig”.⁸⁴⁷ Una altra crònica afig que el terratrèmol “deroquà esglésies, castels, cases e lochs, e féu tant e tan gran dan e mal en lo dit regne, que fon cosa de grandísima dolor, dan e dampnatge”. No sabem, quins efectes causaria aquell moviment en castells, esglésies i cases d’Oliva-Rebollet, però degueren ser menors que els produïts a valls interiors com les de Vilallonga o Gallinera. Pensem que, les dues terceres parts de la roca que sostenia el castell d’Alcalà o de Gallinera, prop del poblet de Benisili –la que havia sigut residència d’al-Àzraq en el segle XIII– es desplomaren. A Barxeta, una muntanya es partí en dos.

3.4. “Aygua volem, o ací volem morir!” El plet del 1401

El segle XIV acabà amb un estiu molt sec, el del 1400. La secada s’agreujà encara més el 1401 i causà gran “fretura d’aygües”, com diu la documentació: una crisi de dèficit hídric com mai no s’havia conegut a la comarca. La disputa per l’escadusser cabal que baixava pel riu d’Alcoi generà controvèrsia i la controvèrsia derivà en un contenciós judicial i, fins i tot, amb el recurs a les armes.⁸⁴⁸ El procés judicial, parcialment conservat en l’arxiu de Gandia,⁸⁴⁹ aporta moltes dades sobre la vida quotidiana i els comportaments dels olivers del 1400, i dels saforencs en general, i paga la pena revisar-lo i comentar-lo amb deteniment.

Manca l’encapçalament del document. El text conservat ens remet, malgrat tot, al començ del litigi. L’1 d’agost del 1401 el governador de València rebé una

⁸⁴⁷ *Crònica catalana de mossén Mascaró*, citada per FONTSERÉ, Eduard - IGLÉSIES, Josep, *Recopilació de dades sísmiques de les terres catalanes entre 1100 i 1906*, Fundació Salvador Vives i Casajuana, Barcelona, 1971, p. 92. Vegeu també LÓPEZ MARINAS, J. M., «¿Uno o dos terremotos catastróficos a fines del siglo XIV en el reino de Valencia?», *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos*, 36, Alacant, 1982, pp. 59-72. La crònica ha estat publicada per MARTÍN-IGLESIAS, José Carlos (ed.), *El denominado «Cronicón de Guillem Mascaró» (+1405) y sus continuaciones: introducción, edición y traducción*, e-Spania («Sources», 8), París, 2017, p. 154 (text B, 121): “[...] Et xxv die dicti anni et mensis, in qua fuit festum natiuitatis Domini, circa mediam noctem fuit iterum terremotus multum fortis ita quod gentes dimisserunt sua hospicia, accedendo ad ecclesias, ad plateas, ad campos et ad uineas, timentes ne cum edificiis perirent. Et in termino de Exatiua ceciderunt de grans roques in montaneis de Pentadell [**Penicadell*] he de Montixeruo, ita magnas sicut turres et maiores. In Podio qui dicitur de la Canpana cecidit quasi medietas dicti podii et in termino, qui dicitur de la Barcheta, apperuit se quidam mons et durabat apertura per una leucham in longum et apertura poterat esse amplitudinis unius palmi cum dimidio et plus. Item cecidit castrum de la Galinera ab i^a partida de la rocha, ço es, dels tres parts caygueren les dues [...]”.

⁸⁴⁸ Com explica i contextualitza molt bé CASTILLO, J., *Els conflictes de l’aigua...*, pp. 65-69.

⁸⁴⁹ AHMG, AB-1665, Plet per l’aigua de reg del riu d’Alcoi. Gandia i Oliva contra Palma i Ador, 1401-1402; CASTILLO, Jaume – CALDERÓN, Ángel, *Procés de Gandia, Oliva i la Font, contra Palma i Ador, sobre l’assut d’en Carròs. Restauració del patrimoni*, Conselleria de Cultura i Esport, València, 2008.

denúncia contra els regants de Palma i Ador, presentada per Pere Olzina “síndich e procurador de la universitat de la vila de Oliva e de la baronia de Rebollet.” El governador era Ramon Boil, però la causa passava a Francesc-Ponç de Fenollet, governador Dellà Xúquer o “tinent-loch de governador deçà lo riu de Xúquer”. Olzina, “vehín de la vila de Oliva”, presentà l’escrit següent:

Constituït personalment davant la [pre]sència de vós, honorable en Fran[cesch] Ponç de Fenollet, tinent-loch de [governa]dor del riu de Xúquer ençà, en Pere [Olzina], síndich e procurador de la vila de Oliva [e de la] baronia de Rebollet, diu e prop[osa] denant vós que ell, en lo dit nom, e los seus principals són en quieta e pafíciua posesió vel quasi de tanquar e stanyar a tots obs lo açut qui vulgarment és appellat d’en Carroç, construït e edificat en lo riu qui devalla d’Alcoy e va a Gandia, per dur e menar l’aygua del dit riu, per la céquia qui va a terme de Gandia e de Rebollet. E açò, en un any, dos, tres, quatre, cinch, deu, XX, XXX, XXXX, L, LX, LXX, LXXX, XC e cent a ençà, ascencivament e descensiva, contínuament e de tant de temps [a] ençà, que memòria de hòmens [no és] en contrari. E que basta a legítima prescrició.

E ara, novellament, les universitats dels lochs de Palma e Ador, e los singulars de aquelles e regsants de aquella [...] perturbar lo dit síndic [...] principals en la dita lur quieta e pafíciua posesió vel quasi, cominants e dients que ells, per lur pròpria auctoritat, trencaran e afollaran alguna partida del dit açut per ço que l’aygua qui scaparà del dit trench sia duyta e menada per la céquia qui va a reguar los dits lochs de Palma e Ador; la qual céquia és dejús lo dit açut d’en Carroç.

El síndic demanava que se li fera “fermança de dret” —empara preventiva— per part de la governació de Xàtiva i exhibia l’acte que l’acreditava com a procurador, datat a Oliva el 2 de juliol: “Nos, Jacobus Rosell, justicie ville Olive...” El justícia d’Oliva, Jaume Rosell, els jurats Joan Escrivà i Jaume Cardona, i altres prohoms de la vila (Guillemó Cardona major de dies, Guillem Ferrer, Antoni Arrover, Guillem Escrivà major, Pasqual Ros àlies Martí, Bertomeu Romeu, Joan Llopis, Joan Canada, Bernat Lombard el mariner, Bernat Olzina, Joan Font, Bonanat Conill, Jaume Conill, Pere d’Iprés menor, Antoni Sanxo, Arnau Bort, Ramon Rigolf, Antoni Burgal, Macià Sorà, Miquel Maians, Berenguer Cardona menor, Bertomeu d’Alcoi, Bertomeu Gilabert, Pere Vilarnau, Guillem Savall, Joan Ferrando, Berenguer Font, Bertomeu Balaguer, Arnau Miró, Guillem Olizna, Arnau Marc major), havien sigut convocats a consell general pel pregoner Jaume Bertran major, i s’havien reunit a l’església de Sant Francesc (“congregati in ecclesia Beati Francisci ville Olive”, precedent de l’actual Santa Maria). Prengué

nota de l'acta el notari Berenguer Cardona, i en foren testimonis un tal Domingo Canada major de dies⁸⁵⁰ i Guillem [cognom il·legible].

En la cort de Xàtiva demanaren al procurador d'Oliva qui era el seu advocat (“qui li havia ordenades les dites coses”) i respongué que misser Guillem Saera “licenciat en leys” de València, un dels millors advocats de la capital. El governador no podia emetre la ferma de dret sense haver inspeccionat personalment l'assut d'en Carròs, objecte del conflicte, ja que aquest contenciós tenia una repercussió comarcal. El subrogat de governador Feliu Baró, que havia escoltat la demanda en nom d'aquest; l'escrivà de la cort, Miquel de Mora, i el saig, Joan Esteve, es trobaren amb el governador Fenollet a Planes, on es trobava llavors, i anaren tots, amb Pere Olzina, a “regonéxer lo dit açut e per fer scriure la manera com serà atrobat”. Arribaren al “terme de Vila Longa, on lo dit açut és situat e construït”, però, “com per la gran lunyania e distància del camí qui és del dit loch de Planes al terme de Vila Longa, on és situat e construït lo dit açut, lo dit honorable lochtinent de governador fos plegat fort vespre al dit terme de Vila Longa, prop ora de les dues o tres [ores de] la nit, e no fos ora condecet” de visitar l'assut, ajornaren la inspecció per al sendemà. Així les coses, el 2 d'agost arribà el governador a l'assut, on l'esperaven gent d'Oliva i Rebollet, que eren allí, “segons dixeren, en custòdia e guarda del dit açut”. Fenollet dictà a l'escrivà la manera en la qual ell, personalment, havia vist que es trobava l'assut:

En aquesta forma, ço és: que era fet de pedres grosses e miganceres e de terra, tan solament, fort bé enterrat e tanquat e stanyat. Per tal forma que per lo dit açut ni per alcuna part de aquell, ni per daval ni per damunt lo dit açut, no exia, scapava ni decorria aygua; ans tota l'aygua, tant quant per lo dit riu que devalla de Alcoy e va a Gandia decorria, per rahó del dit açut e del tanquament.

El síndic d'Oliva demana que es reconeguera a la seua part la “posesió de tanquar” del tot l'assut, possessió que els de Palma i Ador, que regaven dels escorrims i filtracions de la presa, negaven. El governador atorgà la ferma de dret en presència del saig i de dos forasters que venien amb ell, Martí de Moia, de

⁸⁵⁰ Vol dir-se que hi hauria un homònim fill o nebot, menor de dies.

Cocentaina, i Domingo Pla, d'Albaida, però exigí a Olzina “de star a dret” i esperar una ferma resolució judicial. D'altra banda, Fenollet manà als de Palma i Ador que respectaren els drets de l'altra part sota pena de 2.000 morabatins d'or “pagadors dels lurs diners als còfrens del senyor rey”. Mentrestant, el subrogat Baró contactà amb Jaume Ferrer, veí de Palma, i síndic i procurador del municipi o “universitat del loch de Palma e de Ador”.⁸⁵¹ Aquest defensà que ell i els seus conveïns tenien dret immemorial “de pendre l'aygua que decorre e hix de l'açut vulgarment appellat d'en Carroç, lo qual açut solament és stat e deu ésser feyt de pedra, staques e rama, e de algua; e de reguar la orta dels dits lochs appellada l'Alfaç”, i protestà contra la ferma. Deia Ferrer que els oficials...

...e singulars del loch de Oliva e de la Font, en nombre de CCC hòmens poch més o menys, campana repicada, són venguts al dit açut d'en Carroç e han-lo enterrat per tal forma, que gens d'aygua no hix; ans la dita orta de Palma se pert de set e los splets són sechs per culpa d'ells. E com de tot bon jutge se pertangua sostenir en pacífica possessió tots aquells qui en son poder fermen de dret sobre aquella e tornar e mantenir tots aquells qui per força són despullats de possessió”,

Ferrer expressà que el “clam o demanda” d'Oliva i la Font no tenia raó de ser, i que tot havia de tornar a estar “ans de la dita força”, que havia garantit que tota l'aigua del riu –que n'era ben poca– derivara cap als partidors de Gandia i Oliva, i no en quedara gens ni miqueta per a l'Alfàs de Palma. La força, segons Ferrer, no era una solució contra llur dret immemorial:

Primo, deu e afirma, e si negat serà a provar entén, que dit açut appellat d'en Carroç se fa en terme de Vila Llongua, lo qual s'és acostumat e deu fer e s'és feyt de C anys ançà, e de tant de temps que memòria de hòmens no és en contrari, de rama, algua e pedra seca, sens pus, e no en altra guisa. E axí és ver e és en fama.

II. Ítem, diu *ut supra* que l dit açut han a tenir en condret les persones següents, e de les coses dejús declaradores, ço és: los hòmens de terme de Rebollet e de la Font han a tirar, portar e donar, posat al dit açut, la rama. E los hòmens de Oliva han a tirar al dit açut la pedra. E los hòmens de Guandia heretats dellà lo riu, an a metra la dita pedra en lo açut

⁸⁵¹ Elegit com a tal el 8 d'agost, en consell general presidit pel justícia Jaume Astruc, i en presència del notari de Gandia Ramon d'Agualada.

desús dit, posada en mà per los de Oliva. E los hòmens de Piles e de les altres alqueries del camí avall, dellà lo riu, ves la mar, de terme de Guandia, han a tirar e donar l'alguna per tanquar lo dit açut. E no per altra manera. E les dites coses són veres, e de aquells és pública veu e fama.

III. Ítem, *ut supra*, diu que·l dit açut de la font, feyt en la dita forma, de rama, pedra e algua, feya aygua per bé que foe feyt de les dites coses. E·s fama.

III. Ítem, diu *ut superius* que, a davall o dit açut d'en Carroç lo dit loch de Palma e de Ador han acostumat de fer açut atinent del dit açut d'en Carroç, per lo qual açut los hòmens de Palma e de Ador han pres contínuament tota aquella aygua que decorre del dit açut d'en Carroç. E per aquell açut reguen la dita orta de Alfalç. E axí és ver e n'és fama.

V. Ítem, diu *ut supra* que·ls principals del dit proponent e sos predecessors han acostumat fer lo dit açut jusà e de reguar, per l'aygua que·s pren per aquest, lo dit Alfaç, de C anys ançà, e de tant de temps que memòria de hòmens no és contrari, sens embarch e contrast de hom del món e, *signanter*, dels hòmens de Oliva e de la Font. E sens interrupció alguna civil o natural. E de les dites coses és fama.

VI. Ítem més, diu que·ls dits oficials, així com és batle, justícia e jurats dels lochs de Oliva e de la Font, e molts singulars dels dits lochs, en nombre de CCC hòmens e més, campana repicada, mà armada vengren al dit açut d'en Carroç e enterraren aquell; per forma que no hix gens d'aygua per lo dit açut. E de les dites coses és fama.

VII. Ítem, diu *ut superius* que, ajustant mal a mals, molts dels dits hòmens de Oliva e de la Font, ab ses armes, stigueren en lo dit açut o prop de aquell per tres o quatre dies, tro per tant que·l lochtinent de governador fon vengut al dit açut, per mostrar a aquell la dita violència, per força colorada, dient que eren en possessió, no donant a aquell a entendre lo fet del ver, ni dient com ni de què·s devia fer lo dit açut. E de les dites coses és fama.

VIII. Ítem, *ut superius* diu que per rahó del dit enterrament feut per los dits hòmens de Oliva e de la Font en lo dit açut d'en Carroç, del dit açut no hix aygua; ans los splets que són en la orta del Alfaç de Palma se perden de set. E de les dites coses és fama.

IX. Ítem, com que segons fur e natural rahó lo dit açut d'en Carroç deu ésser tornat al present stament, *ante omnia*, per vós, honorable lochtinent. E los principals del dit proponent deven ésser sostenguts en la dita antiga possessió.

X. Ítem, *ut superius*, que totes les dites coses són veres e de aquelles és pública veu e fama.

Exposades les raons pel síndic del terme del castell de Palma, aquest afegí una queixa perquè els oponents, “forcívolment, havien enterrat lo dit açut e eren justats ab campana repiquada”, i aquest acte de violència s'havia de castigar. Oïda

la part, el subrogat s'interessà per conèixer l'advocat de la seua part, que era Jaume de Guimerà, "savi en dret, ciutadà de Xàtiva".

El mateix dia 2 d'agost, Pere Olzina contractà també dos advocats de Xàtiva, Simó Borrell i Joan Borrell, pare i fill, notaris, que havien passat amb ell a Oliva. Testimonis del contracte foren els olivers Macià Sorà i Francesc Palomar, veïns d'Oliva. Una setmana després, el 9 d'agost, el subrogat Felip Baró comunicà a Olzina que Ferrer havia respost al seu clam, i li ordenà que no deixara sense aigua els de Palma i Ador fins que acabara el plet, sota pena de 2.000 morabatins.

Seguidament, el 12 d'agost, el notari Berenguer Cardona, lloctinent de Francesc Savall menor, "batle de la baronia de Rebollet e de Oliva", certificà en presència dels oficials de la vila (Jaume Rossell, justícia; Jaume Cardona i Joan Escrivà, jurats, i Pere Olzina, síndic) que Ferrer s'havia presentat "en lo carrer que davalla de la Plaça Sobirana de Oliva [la de l'Església] a la Plaça d'Avall [l'actual de l'Ajuntament], en la dita vila de Oliva", una "íntima" o amenaça de multa del subrogat de Xàtiva, adreçada "als amats los batle, justícia, jurats e síndich de la vila de Oliva e de la baronia de Rebollet". En la lletra els explicava les raons justificades per Ferrer i els manava que no gosaren pertorbar la pau "ab armes vedades" com havien fet. Amb Ferrer venia el notari gandià Ramon d'Agualada, que s'oferí a fer-los còpia de la lletra. Els d'Oliva, desafiants, "dixerren que no". Ferrer manà Agualada prendre nota de la resposta. Apareixen de testimonis d'aquesta tensa trobada els olivers Antoni Arrover i Berenguer Matamala, i el palmissó Bernat Matamala, homònim i possible parent de l'altre.

Prosegueixen després diverses accions legals entre Jaume Ferrer, que havia contractat un nou advocat, Pere Bixés, i Joan Borrell, per la part d'Oliva. Ambdós procuradors mantingueren un debat davant el subrogat el 25 d'agost. A l'endemà, hi comparegueren Pere Bixés i Pere Olzina, que venia ara amb Simó Borrell, per a protestar contra la ferma de dret atorgada a Palma i Ador:

I. *Primo*, diu e *signanter* fa averar, e-ntén que la dita baronia de Rebollet e vila de Oliva e singulars de aquelles, e *eciam* la vila de Gandia e singulars de aquella, són en quieta e pacífica posició o quasi posició de pendre l'aygua que corre per lo riu, lo qual devalla de Alcoy, e engruna en terme de Gandia, per obs de regar les terres de les dites universitats

e baronia, aytant com reguar se'n poden, e per a totes altres necessitats e servís de aquelles e singulars lurs; de X, de XXX, LX, LXXX e cent anys a ençà *ascensive* e *descensive*, e per tant de temps que memòria de hòmens no és en contrari, *vel sal*[---] que baste a legítima prescripció. E de açò és pública veu e fama.

II. Ítem, diu *ut supra* que les dites universitats e baronia e singulars de aquelles, per pendre l'aygua del dit riu per tot lo dit temps, són stats e són en pacífica posesió o quasi de fer una azut en dit riu en lo terme del dit loch de Vila Longua, per rahó de la qual azut, la qual vulgarment se appella 'la azut d'en Carroç', l'aygua del dit riu decorre e à acostumat decórrer per lo dit temps per la céquia, la qual, de la dita azut avall, va e decorre envés los térmens de les dites universitats e baronia. E de açò és fama.

III. Ítem, diu *ut supra* que les dites universitats e baronia e singulars de aquelles, *ne dum* són stats e són en la dita posesió o quasi posesió de pendre la dita aygua del dit riu e fer la dita azut, axí que alcuna altra uniteritat o persona contra voler de aquelles no ha haüt ne ha posesió o quasi de pendre la dita aygua. Ans, encara en privilegis, concessions e donacions de la aygua del dit riu, del senyor rey en Jacme, de bona memòria, qui conquestà regne de València, eo de successors de aquell. E de açò és fama.

III. Ítem, diu *ut supra* que les dites universitats de Oliva e Gandia e baronia, cascuna de aquelles són en quieta e pacífica posesió de defendre e contrastar a tota universitat o persona qui-ls puga o vulla pendre de la aygua del dit riu per céquia o céquies, ab armes o altres lícites maneres. E de açò és fama.

V. Ítem, diu *ut supra* que les dites universitats de Gandia, Oliva e baronia, e cascuna de aquelles, són stats o són en posesió o quasi de fer refer, stancar e stanyar la dita azut per lo dit temps, pacíficament e sens contradicció de alguna persona. E, specialment, de la [manera] diversa e segons lo creximent o disminució, habundància e destrenyiment de les aygües del dit riu. Axí que, en alguns temps, per gran habundància que havia d'aygua en lo dit riu, ab poqua azut prenien la dita aygua e lexaven l'altra anar per lo dit riu, com no-ls cabés en la céquia né la haguesen mester. E alcun temps han stancat e stanyat la dita azut ab pedra e terra e tota altra matèria que mils los venia. E açò, per minva e fretura d'aygua. E d'açò és fama.

VI. Ítem, diu *ut supra* que, per lo dit temps que no és memòria de hòmens en contrari, *vel* [----] que basta a legítima prescripció, les dites universitats de Oliva e de Gandia e baronia, e cascunes de aquelles, són stats e són en quieta e pacífica posesió de stanyar e tanquar la dita azut ab pedra, terra e altra manera que y és necesària, axí com aquelles plau e los és ben vist; entant que per lo riu avall, dejús la dita azut, no decorria aygua alguna. E de açò és fama.

VII. Ítem, diu *ut supra* que, si a un cas que alcunes veus sia vist que dejús la dita azut, per lo riu avall, decorregués aygua alcuna, allò és stat en lo temps que les dites

universitats de Gandia e Oliva e de la dita baronia no havien mester la dita aygua. E de açó és fama.

VIII. Ítem, diu *ut supra* que, posat sens perjuhí que alcunes veus les dites universitats de Gandia, de Oliva e baronia de Rebollet hagen feyt la dita azut de rama, alga e pedres, sens terra, allò haurien o han feyt per pla e liure voler de aquelles, e no per deute degut o necessitat. E de açò és fama.

VIII. Ítem, diu *ut supra* que, posat sens perjuhí que entre les dites universitats, les quals tenen en condret la dita azut vulgarment appellada d'en Carroç, sia feyt compartiment que·ls uns hi porten pedres, altres rama e altres alga, e no hi sia feyta menció de terra, que allò seria per tal com de terra no calia fer menció, com sia avinent en lo loch hon se fa l'azut. Et ja per allò no·s pot argüir que la dita azut se haja a fer necessàriament sens terra.

X. Ítem, diu *ut supra* que·ls dits lochs de Palma e de Ador e singulars de aquells, de dos o tres meses a ençà, occultament e en ores captades, injustament e no deguda, han trenquat e romput la dita azut vulgarment apellada d'en Carroç, de la qual és la present qüestió. E açò, en gran dan e prejuí del dret de aquesta part. E de açò és fama.

XI. Ítem, diu *ut supra* que les dites universitats e baronia a les quals pertany l'aygua del dit riu e azut d'en Carroç, decontinent que saberen que la dita azut era trencada, trameteren e han tramés los hòmens qui·ls paria ésser necesaris per adobar la dita azut. E, après que la havien adobada, romanien-hi certs hòmens per guardar aquella. E de açò és fama.

XII. Ítem, diu *ut supra* que de les dites dos o tres meses a ençà, per la gran sequada e freytura d'aygues que és stada, los dits lochs de Palma e de Ador, injustament e no deguda, moltes e diverses veus han 'pecigat' la dita azut, per que sia stada guardada per aquesta part. E açò és fama.

XIII. Ítem, diu *ut supra* que, vente aquesta part que la part adversa axí li peciguàs o afollava no degudament de la dita azut e prenia de la aygua del dit riu, fon deliberat de harmar-hi gran companya per adobar bé la dita azut, axí com los és lícit, per manera que haguesen tanta aygua com poguesen haver, per la gran freytura que havien de aquella. E, après que fos adobada, que fos bé guardada. E axí·s complí per obra. E de açò és fama.

XIII. Ítem, diu que·ls manaments, provisions e actes feyts per vós, dit honorable lochtinent de governador en virtut de la ferma de dret per aquesta part feyta e proposada, són stats feyts bé e constanment e legítima, e a consell de ver asesor. Jatsia la part adversa, ab honor parlant, contra veritat haja afermat lo contrari.

XIII. Ítem, diu *ut supra* que totes les dites coses són veres e de aquelles és pública veu e fama.

Concloues les al·legacions “en forma de dret”, l’advocat reclamà el favor per als seus clients d’Oliva i la Font, que “hagen sostengut grans dampnatges: pèrdues de blats e fruyts, e mesions e despeses per lo trencament e trencaments feyts de la dita azut per la part adversa, furtivament e clandestina”. I si Bixés volia provar el contrari, doncs que hi presentara testimonis jurats, com ell faria. El subrogat atorgà huit dies de termini a l’advocat de Palma per a respondre.

Continuaren així les compareixences d’avocats, sobre qüestions de forma i procediment, i l’estudi del cas per dos juristes assessors de la governació de Xàtiva, Joan de Gallac i Pere Roig de Peralada (fi d’agost-octubre del 1401). I arriba el 8 de novembre amb una novetat: el justícia de Gandia, Francesc Martí, fent costat als regants gandians de la riba dreta del riu d’Alcoi, recolza judicialment la posició d’Oliva contra els de Palma i Ador. El mateix dia Ferrer presentà unes declaracions jurades preses precisament a 23 persones de Gandia, els dies 16 al 20 d’agost. El primer a testificar fou Berenguer Escrivà:

E dix [Escrivà] que XII anys són passats poch més o menys que ell testimoni tenia arrendats los molins de la vila d’Oliva, e véu tancar lo dit açut appellada d’en Carroz ab pedra e rama tan solament. E acorda a ell testimoni que, a requesta dels hòmens de Palma, fon lexat un trench en lo dit açut per lo qual decorria aygua al segon açut, lo qual és de Palma, e entrava en la céquia appellada de Palma. E, en lo temps e ora que lo dit trench fon jaquit en lo dit açut era fretura d’aygües. E àls dix: que no y sabia. Interrogat com sàpia ço que havia de posar. E dix que per ço com hic fon present, metant e [----]. Fonch interrogat sobre lo III capítol. E dix que està en ver que, fet lo dit açut en la manera dessús especificada, ço és, de pedra e rama, exia d’aquell e n decorria aygua per moltes e diverses lochs.

El segon testimoni de Palma, Ramon Terol, de Gandia, deia...

...que cinquanta anys són passats e més que ell testimoni acostuma e ha acostumat d’anar al dit açut e ha ajudat e vist tancar lo dit açut ab pedra, rama e, en destret d’aygua, ab alga. E ha vist que los hòmens d’Oliva daven pedra e ls de terme de Rebollet, rama, e los hòmens en Piles e altres alqueries dejús lo camí, envés la mar, portaven e han a portar alga.

Continuen així els testimonis d'altres gandians: Pere Casals testificava “que més ha de XL anys e pus qu·ell testimoni, venint de la vall de Vilalonga vera la vila de Gandia, véu tanquat e fet lo dit çut d'en Carroz de pedra e de rama tan solament e, al cap del dit çut, havia un munt d'alga de la mar, per reforçar e stanyar lo dit açut.” Joan Sopera afirmava que feia vint anys “fon logat ensemps ab molts altres” per a tancar l'assut i ho feren “ab rama e pedra seca”. La pedra la duïen els d'Oliva i la rama els de la Font i Rebollet. I ell coneixia bé la séquia de l'Alfàs. Guillem Esteve, vivint a Piles quaranta anys arrere, havia pujat en diverses ocasions a ajudar a refer l'assut, i deïa que tenien raó els de Palma. El bracer Ramon Valls pujava a refer l'assut des de feia quaranta anys, i sempre l'havien obrat amb pedres, rama i alga, sense deixar eixut del tot el jaç del riu aigües avall. Per la seua banda, Domingo Miró deïa haver vist, des de feia vint-i-cinc anys, que l'alqueria gandiana de Rafalcalt, havia contribuït a “adobar” l'assut i que es feia com deïen els de Palma. Pasqual Sanxo feia vint anys que “laurava en l'alqueria d'en Pere Verdeguer”, en terme de Gandia, i sabia que, quan es convocava la gent, havia de dur “una càrrega d'alga de la mar per tancar lo dit açut”. Esteve Garcia àlies d'Alcoi, des de feia vint anys cooperava en la reparació amb gent del ducat de Gandia i la senyoria d'Oliva, i treballaven com deïa Ferrer. Pere Galiana major, de quan vivia a Piles feia quatre dècades, també ho recordava així. Berenguer Jàfer, un altre dels testimonis, feia vint-i-set anys ell era sequier...

...de la céquia del loch de Rafalcofer, qui és en terme de Rebollet. E, estant cequier, anà al dit açut diverses veus per fer adobar e reforçar aquell, ensemps ab moltes persones de Gandia, d'Oliva e del dit terme de Rebollet, e veure que·l dit açut se fahia de rama, pedra e alga de la mar tan solament [...], en lo riu appellat de Vilalonga o d'Alcoy.

Ramon Mascarell, de Benieto, en terme de Gandia, ho havia vist també des de feia vint-i-cinc anys, i recordava una sequera produïda pel 1360 i una altra pel 1384, no tan fortes com la del 1401, però que ja havien ocasionat discussió. En vindria una altra, de sequera greu, pel 1420. Es produïen cíclicament aleshores cada dues dècades aproximadament.

Altres testimonis gandians, que redunden en el mateix, foren els de Guillem Ponç i Pere Pastor menor. Més interessant era l'aportació del testimoni dels fets recents, de Berenguer Bages, segons el qual...

...tres setmanes pot haver poch més o menys, ell dit testimoni anà ab alguns hòmens de Palma a l'açut appellat vulgarment de Palma, que és dejús lo açut d'en Carroz. E ell testimoni, estant aquí ensemps ab los dits hòmens de Palma, vengren més de doents (*sic*) hòmens de Oliva e de terme de Rebollet ab armes, e entraren en lo dit açut d'en Carroz e enterraren lo dit çut en tal forma e manera que no n'exia gens d'aygua.

Els de Palma i Ador, es retiraren llavors a Ador per a evitar el conflicte armat, esdevingut al voltant del 30 de juliol precedent. Estigueren presents al conflicte els també gandians Joan i Guillem Aguiló, paraires; Guillem Aguiló i Joan Marquet, paraire, el qual "sentí repicar en terme de la Font e vehés que molta gent ab armes vengren al dit açut". Pere Pastor major recorda "que era en la fi del mes de juliol", quan ell "venís de les Montanyes" en direcció a Oliva i veu "que repicaven" les campanes d'Oliva, i observà seguidament...

...molta gent ab armes exint de la dita vila. E ell interrogà aquells que a què anaven axí. E aquells respongueren-li que anaven a l'açut appellat d'en Carroz, car dit ho havien que los hòmens de Palma, ab alguns habitants de Gandia, los havien romput lo dit açut e ls havien morts IIII hòmens."

Els gandians que auxiliaven els de Palma-Ador, lògicament, eren parents d'aquests i posseïdors d'heretats del regadiu de l'Alfàs de Palma. Com Domingo Gonçalbo i Joan Boscà, que des de feia quatre dècades pujaven a reparar l'assut quan calia. Aquests són els últims dos testimonis aportats per Ferrer.

A banda dels testimonis de Gandia, Ferrer presentà també uns altres "testimonis produïts e donats en la cort de la vall de Vilalonga per lo síndich de Palma e de Ador", del 2 de setembre. El primer era Francesc Bas, àlies "en Pardal", habitant de la Font, un dels llocs de la vall de Vilalonga:

E dix ell testimoni sí saber sobre aquell açò que-s segueix, que de LXX anys a-nçà que ell testimoni ha memòria e ha stat en la vall de Vilalonga, en lo azut appellat d'en Carroç, [que] és en lo riu de Vilalonga, ha vist que lo dit açut d'en Carroç los de Gandia e de Oliva e de la Font tancaven tan solament ab pedra, rama e alga. E lo dit azut no véu ell après en alcun temps tancara ni cloure ab terra, sinó en l'any present.

I també, “que ha hoÿt dir moltes vegades a alguns dels moros de la dita vall” com funcionava el repartiment de pedra, rames, alga, etc., “rahonant-se a vegades del fet del dit açut”. Quant a l'Alfàs, l'havia vist regar de feia més de setanta anys, per tal com ell “haja més de LXXX anys” que vivia a la vall i de setanta que en tenia memòria. I mai no havia vist “que als de Palma ne fos fet contrast ni embarch”. Deia també que, “en lo mes de juliol, alguns moros se vengren clamar a la senyora de Vilalonga, que los hòmens de Oliva e de la Font qui eren a l'açut, armats, los menjaven les figues e ls feyen dan a les lurs coses. E ell testimoni anà, de manament de la senyora, dues o tres vegades” a bonegar els forasters armats, perquè no feren dany als conreus. Aquells no volgueren anar-se'n, però, fins que vingué el governador de Xàtiva. “E celavós los de Oliva se n'anaren”. Els mateixos d'Oliva i la Font “enterraren lo açut d'en Carroç tan gros, que bé VIII palms havia de gros, en tant que no us exia aygua, e los blats de l'Alfaz de Palma se consumaven per fretura de aygua”. Li preguntaren que “qual part amaria més guanyàs la present qüestió. E dix que aquella que millor dret haja.”

Çat Alabiat (Sa'd al-'Abyad, 'el Blanc'), sarraí de Buixerques, lloc de la vall de Vilalonga, havia vist regar l'Alfàs amb aygua sobrant, com al·legava Ferrer, des de feia almenys cinquanta anys. Hiahie Bencílim (Yahya ibn Sâlim), moro de Reconxent (“Racunxén”), un altre del poblats del terme de Vilalonga, declarà en presència del batle de la vall, Martí Monyós...

...que ell testimoni, tro dènou anys ha [pel 1382] que stava en la Moreria d'Oliva, e era moliner [del molí senyorial d'Oliva?]. E, stant allí ell testimoni, era anat a casa d'en Jacme Pasqual, qui era estat batle d'Oliva per alguns anys, e era hom de ben LXXX anys. E ell testimoni dix al dit en Jacme Pasqual: “Sènyer en Jacme, d'aquestes vostres maltos [‘grava menuda’], donats-me'n”. E aquell dix a ell testimoni: “Per a què les vols?” E ell testimoni dix que per tancar lo açut d'en Carroç. Lo qual en Jacme dix a ell testimoni:

“Guarda que aqueix açut no-s deu tancar ab maltos, sinó ab rama, pedra e alga. E guarda’t no t’i troben, que mal te’n poria pendre”.

El vell moro Blanc també ha vist que els d’Oliva i la Font portaven tradicionalment pedra i rama; “los de Rafalcofer, Piles e altres alqueries de Gandia e hòmens de Gandia porten alga, e los de Gandia àn a estar en l’aygua per fer lo dit açut d’en Carroç”. Ell mateix hi havia cooperat moltes voltes. I era sabedor que, a la fi de juliol, els armats d’Oliva “feren fogir los de Palma” i que aquells “eren bé treents hòmens armats”. I no recordava cap conflicte similar abans. Se suposa que serien 300 homes, entre els caps de casa i parents cristians d’Oliva i la Font, i alguns moros de les moreries i llocs com Potries i Rafelcofer. Àzmet Abenàyet (’Ahmad ibn ’Ayad), àlies Borgí (*al-Burjî*, ‘el de Borja’, Aragó), moro del lloc d’Almàssita (“Almàncita”), de la vall de Vilallonga, jura “a l’alquibla, segons çuna de moros, dir veritat”. I recordà el que li contaven son avi i son pare, sobre el gran incendi que hi hagué feia noranta anys en la serra de Palma...

...en la muntanya, e cremà aquella entrò a la marjal de Dénia. E aquí on és ara l’Almàncita cremà gran malea que y havia. E que lo senyor de Vilallonga, Loís Boil, a dos[-----] e a ell testimoni son poder a vendre e subastar.

E, aquí stant, que és alqueria prop lo dit açut, ell testimoni, rahonant ab son pare de aquell açut, lo pare d’ell testimoni dix a ell testimoni com los de Palma volien pendre l’aygua del riu a la part de l’alqueria de Raconch. E volent pendre la dita aygua, celavós era senyor de Palma Francesch de Pròxita e era sogre d’en Carroç [cunyat, en realitat], senyor de Oliva. E en Carroç pregà a-n Pròxita que no fes lo açut a Raconch, sinó davall lo seu açut, e que fos convengut que, per gra[n contrast] d’aygua que fos en lo açut desús no-s tancàs del tot, sinó ab pedra, alga e rama, puys lo açut dejús hagués tots temps aygua. E axí fon convengut, e axí ell testimoni ho ha vist tots temps tenir e servir.

Era ara, amb la secada, quan “los d’Oliva han innovat de tancar ab terra”. Ell tenia memòria de com els d’Oliva portaven pedra; els de la Font, rama, “e los de Piles e de Daymuz, alga”. Els moros convidats després a declarar no hi aporten moltes novetats. Eren Ceyt Madil·là; Mahomat Bocoron (Muhammad ibn Abû-Kharûn), de l’Almàssita; Çat Bocoron (Sa’d ibn Abû-Kharûn), de l’Almàssitam

també; Çat Badahuy, de Buixerques, i Abràfim Bolala (Ibrahim ibn Abû-l-'Ala), de l'Almàssita. Amb aquests acaben els moros i comencen els testimonis de cristians de Palma i Ador, recollits el 14 de setembre.

Joan Andrés, del lloc de Palma, acusava els d'Oliva de no seguir el costum. I "ho han feyt per força, ab pedra e ab terra bé enterrada", de manera que no s'hi filtra gens d'aigua. Altres llauradors palmissos, com Berenguer Soler o Miquel Palma, no hi aporten res de nou. Jaume Astruc al·legava que l'assut, "segons dita de gents, és ja de temps de moros", i que l'Alfàs, ell sempre "ho ha vist e ha regat de la aygua que decorria de lo dit açut avall". Ara, en canvi, "los esplets que eren en la dita orta de Palma appellada de l'Alfaç se perdien, per ço com eren stats bé quinze dies poch més o menys que no serien regats, e no ploqué". Deia que, "en lo dit açut appellat d'en Carroç, al cap d'amunt, havia un portell per lo qual decorria aygua, la qual prenien los de Palma e Ador per la lur orta". Manca en el document un full, tallat, i venen a continuació els testimonis presos a gent d'Oliva per la part contrària, la del síndic Olzina, el 2 de setembre:

Testimonis donats produhits e donats en la Cort de la Governació de la ciutat de Xàtiva e Deçà lo riu de Xúquer, per en Pere Olzina, síndich e procurador de la universitat de la vila de Oliva e de la baronia de Rebollet, e per lo discret en Simó Borrell, notari, ciutadà de Xàtiva, procurador e síndich substituhit per lo dit en Pere Olzina, e-l dit nom. Sobre unes rahons e escepcions per aquells, e-ls dits noms, proposades, sots kalendari de *die veneris XXVI augusti anni presentis a Nativitate Domini millesimi quadingentesimi primi*, contra lo discret en Pere Bixés, notari, ciutadà de la dita ciutat, síndich procurador substituhit per en Jacme Ferrer, síndich e procurador de les universitats de Palma e Ador. Les dits e deposicions dels quals testimonia, són segons que-s seguexen:

*Die veneris, segunda septembris anno
a Nativitate Domini millesimo quadingentesimo primo.*

I[er.] testimoni.- En Berenguer Borraça, ostal·ler, vehín de la vila de Oliva, testimoni produhit e donat per los dits en Pere Olzina e en Simó Borrell, e-ls dits noms, lo qual jurà per Déu e per los sants quatre Evangelis de Aquell, de les sues mans corporalment toquats, dir veritat en son testimoni. E deposa aquell *eodem die et anno*.

E fon interrogat sobre les dites rahons per los dits en Pere Olzina e en Simó Borrell, e-ls dits noms, proposades sots lo dit kalendari *de die veneris XXVI augusti anni iam dicti*,

millesimi quadringentesimi primi, les quals li foren lestes e donades a entendre. E, *primo*, fon interroat sobre lo primer capítol de les dites rahons, lo qual comença ‘*Primo*, diu, e si negat serà’, etc.

E dix que, de setanta anys a ençà poch més o menys que ell testimoni se recorda, tots temps ha vist que la baronia de Rebollet e la vila de Oliva e singulars de aquelles, e encara la vila de Gandia e singulars de aquella, serven pacífica e quieta possessió o quasi de pendre l’aygua que decorre per lo riu, lo qual devalla de Alcoy e engrava en terme de Gandia, per a obs de regar de la dita aygua les terres de le dites universitats e baronia, aytant com regar se’n podien, e per a totes altres maneres, e servir de aquelles e singulars llurs; sabents e veents, e no contradients, les singulars de les universitats de Palma e de Ador. E àls no y sab sobre lo dit capítol que a present li acorde.

Interrogat sobre lo segon capítol. E dix que és ver ço que en lo dit capítol és contengut. E açò sab ell testimoni per ço com ho ha vist per lo temps qui desús, per ell testimoni certificat, ço és, de setanta anys a ençà poch més o menys, dels quals ell testimoni se recorda.

Interrogat sobre lo terç capítol. E dix que no sab àls sobre lo dit capítol, salvu aver oÿt dir ell testimoni a molts, de qui no-s recroda, que les dites universitats de Oliva e de la baronia de Rebollet e singulars de aquelles, e la universitat de la vila de Gandia e singulars de aquella, han privilegi de pendre la dita aygua que decorre per lo dit riu que devalla de Alcoy, per regar les terres e possessions que són en lo terme de les dites universitats, e per altres necessitats, servirs e per fets de aquelles.

Interrogat sobre lo quart capítol. E dix que çes ver ço que en lo dit capítol és contengut. Interrogat com ho sab. E dix que per ço com ho ha vist moltes e diverses vegades, per tot lo dit temps de setanta anys poch més o menys a ençà. De les quals se acorda ell, dit testimoni.

Interrogat sobre lo sisén capítol [se salten el cinqué]. E dix que és ver que en ço que en dit capítol és contengut. Interrogat com ho sab. E dix que per ço com ho ha vist diverses vegades per lo dit temps de setanta anys poch més o menys, dels quals ell testimoni és membrat. E per ço encara com, stant ell dit testimoni cequier de la céquia del terme de Rebollet, qui pot haver quinze anys poch més o menys, se esdevench cas que agueren a estanyar a tots obs lo açut appellat d’en Carroç per pendre tota l’aygua que decorria ladonchs per lo dit riu que devalla de Alcoy. E ell testimoni, axí com a cequier, anà al dit açut ab uns huitanta hòmens e féu stanquar e stanyar lo dit açut ab gleva e ab pedra, e ab grava menuda e ab exàvegues de malciç, que ell testimoni comprà dels moros de Vila Longa. En tant que per davall lo dit açut, lo riu avall, no decorria quasi gens d’aygua. E açò féu fer e féu ell dit testimoni presents, vehents e sabents los singulars de les dites universitats de Palma e Ador, e no contradients, sens contrast de alguna persona.

Interrogat sobre lo setén capítol. E dix que és ver ço que en lo dit capítol és contengut. Interrogat com ho sab. E dix que per ço com ho ha vist, emperò encara que dit e certificat ha desús.

Interrogat sobre lo capítol huytén. E dix que no y sab àls sinó ço que dit ha desús. Exceptat que ha vist ell testimoni, algunes vegades, que, en temps de gran abundància de aygües, en cas que del dit açut appellat d'en Carroç scapàs aygua, puix les dites universitats de Oliva e de la baronia de Rabollet [sic] e de la vila de Gandia no la havien mester, no curaven. Mas, com se sdevenia cas que havien mester la dita aygua tota vegada, que havien mester aquella, ha vist ell dit testimoni que stanquaven e stanyaven a totes obs lo dit açut, e prenien tota la aygua que decorria per lo dit riu, vehents e sabents los singulars de les dites universitats de Palma e de Ador, e no contradients, sens contrast de alcuna persona, segons ha dit.

Interrogat sobre lo novén capítol. E dix que no y sab sinó ço que dit ha desús.

Interrogat sobre lo deén capítol. E dix que no y sab àls sobre lo dit capítol, salvu que ha hoÿt dir ell testimoni les coses en lo dit capítol contengudes a molts, de qui no s'acorda.

Interrogat sobre lo XI capítol. E dix que ha hoÿt dir ell testimoni al batle, jurats, síndich e altres bons hòmens de la dita vila de Oliva les coses en lo dit capítol contengudes. E àls no y sab sonre lo dit capítol.

Interrogat sobre lo XII capítol. E dix que no y sab àls sobre lo dit capítol, salvu que ha hoÿt dir ell testimoni que les coses en lo dit capítol contengudes a molts de qui no s'acorda.

Interrogat sobre lo XIII capítol. E dix que ha hoÿt dir ell testimoni les coses en lo dit capítol contengudes a molts de qui no s'acorda. E àls no y sab sobre lo dit capítol.

Interrogat sobre lo XIII capítol, dix que no y sab àls sobre lo dit capítol, sinó ço que dit ha desús.

Interrogat lo XV capítol. E dix que ço que ell testimoni ha dit e testificat és veritat, e l'àls no y san, sinó ço que ha desús.

Interrogat de loch, de temps e de presents. E dix que ja u ha dit.

Interrogat de qualsevulla sobre *amore, timore, odio, cum aliter circumstancis, et dixit non*, salvu que ell testimoni és vehí de la vila de Oliva, mas per tot temps ell testimoni ha dit no y deria sinó veritat.

Interrogatus quam partem malet obtinere causam presentem. Et dixit potior in iure.

El segon testimoni, el llaurador Bernat Escrivà major, recordava de feia més de cinquanta o seixanta anys, que “ha vist los privilegis”, se suposa que al cofre dels pergamins de la vila, on s'atorgava el dret de reg a Oliva i Gandia. Trenta anys

arrere havia sigut sequier de la “cequia del terme de Rebollet” i una vegada anà amb molta gent a estancar l’assut “ab gleva e grava menuda, e pedres e malcíz”, perquè hi havia sequera. Els d’Oliva hi portaven pedra...

...e los de la Font d’en Carroç en portaren rama. E los singulars de la vila de Gandia se metien en lo dit açut. E tots ensemps stanquàvem e stanyàvem lo dit açut ab pedra, rama, gleva e grava menuda [...]. E dix que dos o tres meses són passats que ell testimoni véu que gran gent de la vila de Oliva anà al dit açut per guardar aquell, per ço com se deya que los singulars de la universitat de Palma e Ador havien trencat aquell dit açut. E sab ell testimoni que guardaren per bé spay de deu jorns.

Bernat Mançanet, llaurador “del loch de la Pobla [ara, del Duc, a la Vall d’Albaida], en altra manera apellada Vilanova de Rugat”, coneixia el reg d’Oliva des de feia quatre dècades. Els regants tenien dret a “menar” l’aigua per una séquia dita “de terme de Rebollet”. I ell havia vist...

...pot haver XXVIII o XXX anys poch més o menys, que en terme de Vila Longa, damunt lo dit açut appellat d’en Carroç, feren hun altre açut e foren-ne en gran qüestió e brogit de les universitats de la baronia de Rebollet e les viles de Oliva e Gandia, ab los de Vila Longa, qui havien fet lo dit açut. E véu ell testimoni que les dites universitats de Oliva e Gandia e de la dita baronia e singulars de aquelles obtingueren per justícia que l dit açut, lo qual los de Vilalonga havien fet, se hac de desfer e destruir.

No recordava, en canvi, si a banda de “pedra, malciç e rama” també “hi metien terra” o no. Deia també que “té parents en la vila de Oliva”. En el mateix cas estava Antoni Matamala, llaurador d’Ador interrogat el 3 de setembre. Recordava des de feia quaranta anys, si més no...

....que jamás ell testimoni no ha vist ni hoÿt dir que en lo açut appellat d’en Carroç metessen terra, ni que l’enterraren, sinó de poch dies a ençà, que los singulars de la baronia de Rebollet e de la vila de Oliva forcen de enterrar e metre terra per força en lo dit açut. Car, en temps passat, lo dit açut solament se feya de rama e de pedra e alga.

Els regants de Palma i Ador “tots temps que volien regar havien aygua prou per a regar de la que decorria per lo dit açut”, encara que hi havia també molta picaresca, perquè quan els d’Oliva estancaven l’assut, els de Palma i Ador “venien e gitaven-los-ne, e obrien lo dit açut e prenien de la dita aygua. Però açò feyen los dits singulars de Palma e Ador ans que manament algú los fos fet per lo lochtinent de governador”. Matamala “té parents en Oliva e axí mateix en Palma e Ador”, però declarava, com s’ha vist, a favor de la part d’Oliva.

Dilluns 5 de setembre arribà el torn del llaurador oliver Ramon Rigolf, que tenia memòria dels darrers cinquanta anys. Segons ell, l’aigua de reg la tenien per “privilegis e donacions del molt alt senyor rey”. Trenta anys abans, sent ell sequier, ja havia anat amb molta gent a l’assut, en temps de sequera, i “véu diverses vegades que en Johan Ferrer, moliner, lo qual tenia arrendat lo mol·lí del senyor de Oliva, portava càrregues de maltos al dit açut e stanyava aquell ab los dits malcicos tant com podia”. Oliva hi aportava la pedra; la Font, la rama, “e los de Gandia àn girar l’aygua e portar alga, si metre n’i volien”. La mobilització que recordava fou motivada perquè “dehien que havien vist com los de Palma e Ador los havien trencat lo dit açut”, igual com feien ara. Per això diverses vegades, i ara “en l’any present”, havien pujat a l’assut a guardar-lo, perquè “no·l trenquassen” aquells. I és que els de l’Alfàs, que vivien prop de la presa, “trenquaven e foradaven lo dit açut d’en Carroç e prenien e furtaven de la aygua; que molts hòmens de Oliva, entre los quals fon ell testimoni, anaren per guardar lo dit açut”.

El llaurador Guillem Maians menor recordava la mateixa pràctica d’estancar l’assut, almenys des de trenta anys a ençà. Pere Climent, que havia sigut sequier de la séquia de Rebollet feia quatre o cinc anys, també havia acompanyat algunes vegades els homes a estanyar. Miquel Domingo, llaurador de la Font d’en Carròs, que declarà el dia 6, diu que també havia pujat a l’assut i que...

...bé hoy ell testimoni algunes vegades que deien los dits singulars de Palma e Ador, com veyen enterrar lo dit açut, que per què l’enterraven, que no u devien fer. E ell testimoni e los altres responien-los que ells ho podien fer, que en possessió ne eren de tanquar e stanyar lo dit açut ab terra e ab gleva, e ab tot açò que·s volguesen, e de pendre tota la aygua

del riu. E ladonchs los dits singulars de Palma e Ador callaren. E jamés nunca véu ell testimoni, si sab ni hoý dur que s’i oposaren e contrast hi feren.

A l’hora d’adobar l’assut, s’establien tandes de faena. Per això els d’Oliva i Rebollet “donen XIII hòmens per a endreçar lo dit açut e los de Gandia dotze, per ço com los singulars de Oliva e de la dita baronia XIII han una fila d’aygua més que·ls de Gandia”. Es referia a la partició de les 25 files d’aigua de la Casa Clara, entre la séquia d’Oliva, que n’obtenia 13, i Gandia, les 12 restants.

Pere-Marc Hortolà, veí de Rafelcofer, havia oït parlar de concessions antigues d’aigua, però ell “no ha vist los dits privilegis”. Els seus records es remuntaven a vint-i-sis o vint-i-huit anys arrere, quan no havia vist “que metessen alga en lo dit açut, sinó rama, pedra e terra, gleves, malcicos, e ço que ben vist los era”. Més avant diu que “no ha vist que y portassen né hi metessen alga, bé ha hoý dir alguns de qui no s’acorda que los singulars de Benihamiç [despoblat de Piles] hi eren tenguts portar alga, però ell testimoni jamés no n’i véu portar ni metre, segons ha dit”. Per la seua banda, Pere Sanç, llaurador de Rafelcofer, interrogat sobre com es procedia a refer l’assut, respongué:

Com han a fer o refer lo dit açut, o stanquar o stanyar aquell, ho fan per aquesta forma, ço és: Que los singulars de la Font porten la rama e los singulars de Oliva e de Rafalquofer la pedra. E los singulars de Gandia giren l’aygua e, girada, ab terra e ab gleves enterren lo dit açut. E que los singulars de Piles hi són tenguts portar malçiços, e los de Benhamiç [en l’actual terme de Piles] són tenguts de portar alga, si és cas que n’i vullen metre. Per la dita forma stanyen lo dit açut. E axí ho ha vist ell testimomni moltes vegades que s’és acostumat de fer.

Un altre veí de Rafelcofer, Ramon Ribelles, que “té fills e parents en lo loch de la Font” i a Ador, no aporta majors novetats. Arnau Roger, un vell prohoms de la Font, que recordava coses de feia més de cinquanta anys, exposava:

Et véu ell testimoni, bé ha vint anys poch més o menys, que·l senyor de Vilalongua, per ço com dins lo terme de Vilalongua és lo dit açut apellat d’en Carroç, féu fer un altre açut damunt aquell, per ço que de la aygua del dit riu se pogués regar lo terme de Vilalonga. Et de continent que la dita baronia de Rebollet e les universitats de Oliva e Gandia e

singulars de aquelles ho saberem, ixqueren ab bandera tesa e, defenen la dita vera, pacífica e quieta possessió de los privilegis e donacions que havien de la dita aygua [...], trenquaren lo dit açut, lo qual havia fet fer lo dit senyor de Vila Longua. E trencaren axí mateix la céquia, la qual aquell havia feta, per dur e menar la dita aygua. E deströviren-ho tot. E per la dita rahó vench lo governador, et fon ladonchs declarat que damunt lo dit açut appellat d'en Carroç no·s podia fer altre açut ni nengun loch o universitat o alcun altre podria pendre de la dita aygua sens volentat de les dites universitats e baronia de rebollet e singulars lurs.

Recordava també que...

...pot haver IIII anus poch més o menys, en lo temps del stiu, que feia gran sequada, que los singulars de la dita baronia e de dites universitats de Oliva e Gandia prengueren tota l'aygua que decorria per lo dit riu que devalla de Alcoy e enterraren lo dit açut e stanquaren e stanyaren aquell ab terra, gleves e maltos, en tal manera que per lo dit açut no decorria gens d'aygua. E los singulars de Palma e Ador, ladonchs, recorregueren al senyor duch, qui ladonchs era marqués de Villena, lo qual dit senyor duc devallà al dit açut. E aquí foren molts singulars de la dita baronia de Rebollet e de la dita vila de Oliva e alguns singulars de la vila de Gandia, al·legants davant lo dit senyor duch com ells eren en possessió de stanquar lo dit açut e de enterrar aquell ab terra, gleva e maltos, e tot ço que los fos ben vist, e de pendre tota la aygua del riu, tanta com la havien mester, sens contrast o embarc de alcuna persona. [E, de part altra,] Palma e Ador, al·legants e dients que el dit açut no·s devia enterrar ni stanyar a tot obs. E véu ell testimoni que lo dit senyor duch, hoÿdes cascuna de les dites parts, girà la regna de la mula o cavall que cavalcava e anà-se'n... Lexà los dits singulars de les dites universitats de Oliva e Gandia, e de la dita baronia, en la dita lur possessió de entrar en lo dit açut e stanquar e stanyar aquell a totes obs, ab tot ço que·ls fos ben vist. E axí romàs lo dit açut, enterrat, que jamés d'aquí avant non fon pus protestat ni rahonat, ni jamés fon fet contrast o embarch per los singulars de Palma e Ador, ni per alcuna altra persona.

Al·legava Roger que el fet de posar-hi pedra i rama era perquè sobrava l'aigua del riu normalment, i n'havien de prendre menys, òbviament, per a no danyar la séquia reial. Tanmateix, quan en mancava, hi afegien “maltos e alga, e embocen bé lo dit açut per haver prou aygua”. Havia oït opinions sobre el particular a Bertomeu Escrivà, Pere Tarassona, Francesc Bosc i Guillamó Conilleres, de la

Font, i a molts altres, als quals podien preguntar també, si més en volien saber. Reconeixia tenir parents a Oliva, a Palma i al seu poble, la Font.

Un dels moliners de la Font, Francesc Bosc, amb records superiors als cinquanta anys, deia que...

...és stat moltes e diverses vegades a l'entrar del dit açut e al stanquar e stanyar de aquell, lo qual dit açut apellat d'en Carroç stanquaven e stanyaven ab terra e gleva, *maltiços* [*maltos*, esmenat *maltiços*⁸⁵²] e tot ço que ben vist los era [...]. E ha vist ell testimoni que alcunes vegades hi porten alga per stanyar lo dit açut, e ha hoït dir ell testimoni a molts, de qui no-s recorda, que certes alqueries de Gandia han aportat alga al dit açut en cas que hi haja mester.

Així mateix, havia oït dir a Francesc Bosc i a altres “que havien vist com los singulars de Palma e Ador eren venguts en gran companya al dit açut apellat d'en Carroç e havien romput e trenquat aquell”. Per la seua banda, Berenguer Font, d'Oliva, interrogat el dia 10, el qual recordava coses de feia cinquanta o cinquanta-cinc anys, deia que, en el passat, el senyor de Vilallonga provà afer assut i séquia damunt del d'en Carròs. Ara bé, quan “fon sabut que lo dit sènyer de Vila Longa havia fet lo dit açut, la ost de Gandia anà là e, deffenent lur dret e possessió, desferen e destroviren lo açut”. I en una ocasió precedent, “un laurador d'Oliva apellat en Jacme Cardona portava la terra, trida, a càrregues, al dit açut, per a obs de enterrar aquell, sens que jamés no y fon fet contrast ni embarch per alcuna persona”. Nou dies després testificà Domingo Cifre, d'Oliva també, que havia sigut cinc vegades sequier de la séquia de Rebollet, i ho confirmà.

Interrogat Bertomeu Carbonell, de Gandia, digué que els seus conveïns “qui tenen terres e heretats dellà lo riu, vers Oliva”, comparteixen el dret de reg amb aquells. Recordava com “la ost de la vila de Gandia” havia desfet l'assut il·lícit de Vilallonga, i com ell mateix –era amo de l'alqueria d'en Carbonell, a Gandia, i ciutadà de Xàtiva–, havia acudit “personalment” al lloctinent de Xàtiva a fer la

⁸⁵² Es tracta d'una veu no recollida en el diccionari Alcover-Moll, però que es documenta també en algun document de la Catalunya medieval. Vegeu, per exemple, EQUIP BROIDA, «Ús de l'espai en els castells i torres dels segles XIV i XV», dins Riu, Manuel (ed.), *Fortaleses, torres, guaites i castells de la Catalunya medieval*, Universitat de Barcelona («Acta Mediaevalia – Annexos d'arqueologia medieval», 3), Barcelona, 1986-1987, pp. 217-295 (pp. 281 i 294) : «maltiços per a maltiçar».

“ferma de dret” contra els de Vilallonga. I cada vegada que havia calgut, ell i els de Gandia havien defés llur dret “per debats e qüestions” similars. També recordava que...

...XXV o XXVI anys pot haver poch més o menys, en lo any de la carestia [1375-1376], per ço com era conversa entre los singulars de Oliva e de Gandia, e entre los de Gandia los us ab los altres per rahó de les aygües, ell testimoni, axí com a lochtinent e procurador e governador en Gandia, mossén Pere March hac a muntar al dit açut appellat d'en Carroç, per ço com alguns feyen clams que los singulars de Palma e Ador foradaven e trenquaven lo dit açut. E, quantre ell testimoni fon al dit açut, trobà aquell tanquat e stanyat de pedra e rama, terra, maltiços, alga, entant que dejús lo dit açut, per lo dit riu, no exia quasi gens d'aygua. O, almenys, era tan poqua, que los singulars de Palma e Ador no se'n podien aprofitar. E, quan los singulars de Palma e Ador sentiren que ell testimoni era vengut aquí axí com a lochtinent de governador, vengren aquí campana repicada, fahent-li clams com lo dit açut stava axí tanquat. E ell testimoni, ladonchs, manà als dits singulars de Palma e Ador, en pena de cinch-cents florís que no y trenquassen ni lo foradassen; segons per lo dit manament pot aposar. E axí veuia-s lo dit açut: tanquat e stanyat, que los de Palma e Ador no y gosaren trenquar.

La manera de refer l'assut portant pedra, rames, etc., havia estat sancionada, segons ell, per “una sentència donada” entre Gandia, Oliva i Rebollet, “segons que per letra de la dita sentència és clar a veure”. Amb aquesta afirmació s'acabà la ronda de testimonis presentada pel síndic d'Oliva, Pere Olzina.

Per a major seguretat, el subrogat Baró escrigué al justícia de Pego i li demanà que replegara testimonis jurats d'aquesta vila i rodalies, que foren més neutrals en les seues apreciacions; que foren d'“hòmens bons e de bona fama, vida, condició e conversació”. Mentrestant, la part de Palma-Ador presentava el 14 de desembre un altre testimoni, el del llaurador d'Ador Esteve Palma. Després ja venen els testimonis de Pego, recollits dilluns 5 de setembre del 1401, els quals no aporten cap novetat significativa. Eren Bonanat Maestre, Pere Escrivà, Bertomeu Jornet... Aquest últim, ara mercader i veí de Dénia, d'uns quaranta anys d'edat, havia viscut “la major part del dit temps” a la Font d'en Carròs. Tenia parents ací i a Palma. El pegolí Guillem Escrivà havia sigut veí d'Oliva durant més de vint anys, “e en après se mudà a star en la vila de Pego”.

El jutge de la causa, Feliu Baró, havia rebut el 12 de setembre una lletra del justícia de Gandia, Francesc Martí, oferint-se a presentar testimonis, i diu que ho havia fet a precís d'Olzina, procurador d'Oliva. Aquest oferiment afavoria els interessos dels regants de la séquia comuna de Gandia, que compartien aigua amb els de les séquies d'Oliva i Rebollet. Tanmateix, col·lidia amb els interessos d'alguns gandians que tenien terres a Palma-Ador i, sobretot, contra els del duc de Gandia, Alfons el Vell, que era senyor aleshores de la baronia del castell de Palma. El senyor, com veurem seguidament, decidirà intervenir-hi.

De moment, el prohoms gandià Pere Verdeguer, senyor de l'alqueria d'en Verdeguer (l'actual Guardamar), evoca l'afer de l'assut que volgué fer aigües amunt Lluís Boil, que fou senyor de Vilallonga, i recordava que, essent ell sequier de la séquia de Gandia, era corrent pujar a l'assut i...

...metre-hi malços per emboçar los forats. E quant no poden haver malços, ab alga. E açò en temps de abundància d'aygües, que lo riu ve gros. E en temps de destrenyiment d'aygües, stanquen e stanyen lo dit açut ab terra, gleva, grava e tot ço que·ls és ben vist e·ls plau.

L'honorat en Bernat Ortoneda, veí de Gandia i senyor de l'alqueria de Sotaina –entre els actuals nuclis de Bellreguard i l'Alqueria de la Comtessa–, recordava coses de feia quaranta o quaranta-cinc anys, algunes de les quals contades per un tal Domingo de Moya, i ell mateix havia pujat amb altres a guardar l'assut en ocasió de sequera. Antoni Albert havia participat en reparacions, per haver sigut tres vegades sequier de la séquia de Rebollet en el transcurs dels darrers vint-i-dos anys, i recordava haver convocat per a reparar l'assut “els hereters qui reguen de la dita aygua, e als molins de Oliva; los quals, per pregàries del testimoni hi anaven ab terra, gleva, malços e tot ço que li era ben vist”. L'operació es repetia cada any “en lo temps que han a scurar les céquies, o en temps que lo dit riu ve gros e desfà lo dit açut e han de tornar aquell”. I una vegada reconstruït l'assut, els regants prenien del riu tota l'aigua que volien, “per pla e lícit voler lur, axí com aquells qui són senyors de la dita aygua, e no per deute degut o necessitat”.

El mateix deia Ramon Gastó, que havia sigut sequier de la comuna de Gandia dos anys. I Bernat Martí, àlies Rostoyo, que havia ajudat altres vegades a enterrar l'assut “e, com rama no y bastava, compraven un garrofer e gitaven-lo en lo dit açut, e metien-l'hi molta pedra”. I que “grans dies són pasats” en què Lluís Boil volgué fer assut a Vilallonga, i no li fou permés. A continuació d'aquest testifiquen el moro de Piles Hilel aben Xehén (Hilâl ibn Xahîn?) i en Jaume Verdeguer, el qual “ha vist una sentència donada per en Ramon de Quintavall, lo qual fon jutge delegat per lo senyor rey sobre lo fet de la dita aygua, per la qual sentència és declarat que la dita aygua del dit riu és de la dita baronia e de les dites universitats de Oliva e Gandia, e aquelles han dret de pendre aquella” sense cap impediment. Recordava com feia vint anys o més (*ca.* 1378-1380) ja havia intentat desproveir-los de dret Lluís Boil sense tenir èxit. Remetia a converses sobre aquest afer amb Mateu Sarriba i Francesc Guillem, que havien sigut sequiers del terme de Rebollet –la séquia d'Oliva– i del de Gandia. I justificava que s'haguera fet guàrdia ara a l'assut per evitar possibles sabotatges: “ell testimoni ha pagat sa part en lo salari de les guardes qui eren trameses per adobar e guardar lo dit açut.” Per la seua banda, el llaurador gandià Guillem Ferrer sabia per “hòmens vells e antichs” que, “de cent anys a ençà”, que tot era com deien els d'Oliva, i que Lluís Boil, “senyor en major part de la vayll de Vilalonga”, no pogué regar cap terra d'aquella vall en detriment dels regants jussans. Després d'ell, testificaren Mateu Sarriba, el 12 de setembre, i Bernat Verdeguer major, del qual es diu:

E ha vist ell testimoni huna carta, la qual és en l'Argiu de Gandia, de huna sentència que donà en Quintavall, per la qual és declarat que la dita aygua és e pertany a les dites universitats de Oliva e Gandia e baronia de Rebollet, e que alguna altra universitat o persona no ha dret de pendre aquella contra voluntat de les dites universitats e baronia. E, per la qual sentència, axí matex, és declarat que la dita vila de Oliva ha e deu haver de la dita aygua tretze files, e la vila de Gandia, dotze. E altres privilegis ni donacions ell testimoni no ha vist.

La manera de fer l'assut era, segons ell, la que deien els d'Oliva, i ell mateix “ha fet portar als moros de la sua alqueria màltols, alga e gleva, e tot ço que mester

era, al dit açut”. Berenguer Escrivà i Francesc Guillem no aporten novetats. Jaume de la Porta, hortolà de Gandia, deia haver vist estancar l’assut en temps de sequera diverses vegades al llarg de cinquanta o seixanta anys. “E per ço encara com ell testimoni, per manament del cequier de Gandia, à moltes e diverses vegades, e casi cascun any, com feya o fa sequada, anava e va per ajudar a stanquar e stanyar lo dit açut”. Afig Bertomeu Dalmau, que havia sigut sequier “de cinquanta anys a ençà de la céquia de Gandia, de la qual és la dita aygua” que hi havia sentència sobre la partició d’aigües, com s’havia afirmat per altres:

...la dita aygua fon jutgada ésser de les dites universitats de Oliva e Gandia, e de la dita baronia. La qual sentència fon donada per en Quintavall, lo qual, a parer d’ell testimoni havia nom en Jacme de Quintavall o en Rodrigo de Quintavall, havi qui fon de mossén Johan de Quintavall, cavaller. Lo qual, ab comissió a-quell feta per lo senyor rey, rebuda informació dels serrahins antichs, qui eren com la terra era de serrahins, jutgà, present en Borrell, a parer d’ell testimoni, com a síndich de Gandia, e present en Carroç, axí com a senyor de Oliva e de la dita baronia, com la dita aygua que decorria per lo dit riu pertanyia a les dites universitats de Oliva e de Gandia e baronia de Rebollet.

Per a les reparacions comentades, ell mateix moltes vegades “ha tramés hòmens de la sua alqueria, per manament del cequier de Gandia, e ha pagat sa part en les guardes de la dita aygua”. Un altre que havia sigut sequier de Gandia era Antoni Català, amb el qual es tanca la ronda de testimonis gandians.

A continuació ve una lletra de Martí Monyós, batle de Vilallonga, on comunica l’enviament a Baró de dos nous testimonis presos els dies 10-13 de setembre. Comença la relació per Acén aben Yucef (Hasan ibn Yûsuf), habitant “en lo loch de Almàcita” de Vilallonga, que “jura, girat a l’Alquibla, segons costuma de serrahins”, però que no aporta cap notícia d’interés. Com tampoc Mahomat Bolalà (Muhammad ibn Abû-l-‘Alâ’), d’Almàssita.

S’inserí llavors una lletra de setembre, del governador Fenollet a Francesc Savall, “procurador e batle general de la baronia de Rebollet e de la vila de Oliva per lo noble baró mossén Ramon de Riu-sech [Gilabert de Centelles], senyor de les dites baronia e vila”, on sol·licitava a “la vostra saviesa” que li remetera nous testimonis fidedignes. Pere Olzina els recollí, a la cort de la batlia d’Oliva, que es

trobava a la Plaça Sobirana (o de l'Església), i començà, a 12 de setembre, per Guillem de Matamala, veí de Palma, però resident a Ròtova, un lloc poblat majoritàriament per musulmans. Aquest recordava que “ha [XXXI?] anys, que lo senyor duch, que ladonchs era marquès, volia penjar un hom appellat en Gomar perquè trenquà l'açut e prenia l'aygua”. A l'assut d'en Carròs “veya que y havien mesa terra e molta broça entre les pedres, però nunca la véu del tot stanyat”. I afeia que, “si u feyen, que no la poguessen stanyar o que no u poguessen fer.” Continuen així els testimonis de Francesc Jover major i Çot Alfaquí (Sa'd al-Faqîh), de la baronia de Rebollet, i Jaume Cardona, d'Oliva. Dimecres 14 declarava Mas'ûd ibn 'Abdu-l-Jabbâr, és a dir, “[M]açot Ab[d]ugeber àlies Rugir, moro de [les Almo]jines” que corregia algun testimoni previ, ja que, “com ha mester terra, gleva ni fanch, no·l cal portar als d'Oliva, ni de la Font, ni de Gandia, car al cap de l'açut e en lo riu n'à prou e prenen-ne a sa guisa”.

Ayet Bolalà [Âyâd ibn Abû-l-'Alâ'], moro de Potries, comentà també que de “la terra ni gleves ni fanch, nunca·n fan entre ells menció, car tots temps ne troben prou en lo riu matex, al cap de la açut, e prenen-se'n a sa guisa”. L'oliver Francesc d'Iprés no s'interessava tant pels aspectes materials com pel fet que “Oliva l'à bé tots temps defesa”, l'aigua de reg, i que ho sabia bé, “axí com cequier qui és stat d'Oliva e axí com arrendador qui és stat del molí d'Oliva en temps passat, per bé sis anys. E ha haüt molt mal dia e molta mala nit. Que anava ell testimoni, ab molts d'altres, diverses veus”, a refer l'assut. El refeien amb pedra només, si baixava prou aigua, o estanyant-lo, si en venia poca. Sequier com era...

...y ha logat hòmens, a fer tanquar o que la tancaren ab pedra, e a vegades ab rama e pedra, e a vegades ab maltiços, e a vegades ab bona gleva e fanch. E la enterraven a vegades fort bé, que no y exia aygua; que les anguiles e los pexes prenien a mans daval la çut, que romanien en poch, que no y exia quasi gens d'aygua.

També havia vist que quan “la giraven, l'aygua, havia molta que per la sola de la céquia, de part d'amunt, sobrexia”. I llavors, per tal de no perjudicar la séquia, deixaven menys estancat l'assut. Si no, procuraven tancar-lo bé.

Un altre oliver, Domingo Gargall, recordava que, quan s'assabentaren ara que els de Palma havien trencat l'assut, formaren guàrdia ell i Andreu Campanar, Pasqual Gargall, Nicolau Alfonso i en Castelló, d'Oliva; amb en Conilleres i Bernat Escrivà i el fill d'en Bosc i altres de la Font. I diu que els de Palma i Ador no hagueren anats allí "sinó fos stat per en Belsa de Palma", que mobilitzà els veïns per a trencar l'assut. Ells eren menys i no pogueren impedir-ho, però baixaren corrent cap a la Font i Oliva i formaren "gran companya" de gent.

Jaume Romeu, fill de Xàtiva i veí d'Oliva, declarà ser un dels guardians de l'aigua implicat en aquells fets. Relatà l'enfrontament a que havia tingut amb els de Palma i Ador, ballestes en mà. I com havien baixat aquells i...

...dixeren que volien regar. E pregaren "que nos lexàs l'aygua huy, e per lo matí prengau-la de tanquar". E ell testimoni dix-los: "Nosaltres no u podem fer, que seriem-ne re[ny]ats per los concellés de Oliva e guàrdies. E axí, no y toques!" E aquells digueren pus: "No la'ns volete donar? Penre-la nosaltres!", e semblants paraules. E ell testimoni prés la ballesta en la mà. E los de Palma e de Ador portaven quatre ballestes. E la un de aquells, appellat Bonet, trenquà la açut per tres lochs...

Trobant-se en inferioritat de condicions, els guàrdies de Rebollet es retiraren, ja que hi...

...anaren més de XX hòmens dels de Palma. E, axí mateix, anaren los de Oliva, e là adobaren e y lexaren guardes. Ell testimoni hi romàs ab d'altres per guardar l'açut. E despuix ha hoÿt dir a molts de la dita vil·la que los de Palma no fan sinó pecigar e desfer l'açut, e[ls d']Oliva fan adobar.

Andreu Campanar, paraire de draps de llana d'Oliva –hi havia una activitat tèxtil domèstica a la baronia– recorda que estava ell amb...

...d'altres d'Oliva hun jorn, lo qual no li acorda e, guardan l'aygua, vingué gran companya de Palma e de Ador, axí com són en Jacme Ferrer e son fill; en Minyana, en Steve Guarcia, n'Anthoni Matamala, en Belsa, en Guillem Astruch, en Johan Bono, en Bernat Bono "Botet", en Masquarell, de Palma e de Ador, e n Bajes, de Guandia; los Aguilons, germans; en Bernat Serra; Perot àlies "Porqueries", de la vila de Guandia, e altres

molts. E vengren dues mans fetes: la una mà ves Raconch e l'altra mà ves Vil·lalonga. E los devés Raconch plegaren primer. Al plegar e tirar les dites balestes, tot fon hu. E començaren a enutjar a ell testimoni e los qui aquí eren de Oliva. E dixeren-los que [il·legible...]. Dixeren: “Si l'aygua voleu, demanau-la als jutges, e no per força!”

Els de Palma acabaren la discussió desfent l'assut i ells, els d'Oliva, es retiraren. Macià Serra, que testifica a continuació, ho corroborà. Domingo Garcia, hortolà d'Oliva, declarà també com un dels que hi feien guàrdia quan...

...vench gran companya de Palma e de Ador, entre los quals ell testimoni conegué n'Esteve Guarcia e son germà, e en Domingo Belsa, e n Vidal, en Jacme Ferrer e son fill, e molts altres de qui a present no li acorden. E de Guandia hi eren ab aquells los germans Aguilons, Perot e molts d'altres, los quals no coneix de cara. E vengren-se'n dues mans, fort armats e en mal so. E la una part dels dits hòmens vench de devés Raconch e l'altra devés Vilalonga. E los que venien devés Vila Longa vengren primers devés ells, qui guardaven la dita aygua. E tiraren-los ben dues o tres balestes. E lexaren-se anar a ells dient ‘muyren, muyren!!’ E ells dixeren-los: “Què volen, pròmens...? Què serà açò?” E dixeren aquells: “Aygua volem, o ací volem morir!” e semblants paraules. E aquells dixeren: “Voleu fer bé? Demanau-la per procés e là on demanar la deveu!” E aquells, fort felonament dixeren que ells trencariren la açut e ells haurien l'aygua, envestint-los. E los dits a colps pasaren e trencaren l'açut en tres lochs, presents ell testimoni. E los qui guardaven la dita aygua e ells, veent que no eren iguals ab aquells, lexaren-los trencar l'açut per força, com ells no fosen sinó qualche quinze o XVI hòmens, e aquells eren de LX hòmens ensús. E com la veu anàs a Oliva, a poch instant vench gran companya d'hòmens. E com foren a la açut, aquells tornaren-se'n, que no y romàs negú.

En tornar amb l'host d'Oliva i la Font, veieren que *la çut* estava “trencada e pecigada” i començaren a reparar-la. Dissabte 24 de setembre, a Oliva, el veí de Dénia Bertomeu Martí, que havia sigut sequier de la Font durant dos anys, en feia ja uns trenta-cinc (*ca.* 1366), recordava haver llogat homes per a refer l'assut tal com s'explicava. La terra i les gleves, és clar, les prenien allí mateix.

Tots aquests materials previs del juí foren examinats per assessors i jutge abans de reprendre la causa, del 7 de desembre del 1401. Cada part rebé una còpia de la relació del procés lliurada per l'escrivà de la cort, Miquel de Mora.

El 2 de gener del 1402, l'advocat Joan Borrell impugnà els testimonis de la part de Palma per trobar-los parcials i indignes de fe. Apuntava contra Berenguer Escrivà, Simó Terol, Pere Casals, Joan Saperà, Guillem Esteve, Ramon Valls, Domingo Miró, Pasqual Sanxo, Arnau Carbó, Esteve Garcia, Pere Galiana major, Berenguer Jàfer, Ramon Mascarell, Guillem Ponç, Pere Peiró major, Berenguer Bages, Joan Aguiló, Guillem Aguiló, Joan Soler, Joan Llarguer, Pere Pastor major, Domingo Goçalbo, Joan Bonet, veïns de Gandia que tenien terres “les quals se reguen de aquella aygua” de l'Alfàs. Desqualificava aquests vint-i-tres testimonis perquè “han comprat del senyor duch de Gandia, per a obs de regar les terres de cascun de aquells, la aygua del riu de Gandia [...] que scapa dejús la dita açut d'en Carroç per preu de doents florins de or. E açò és fama”. Heus ací la gran novetat: aprofitant el conflicte estructural i la feblesa de la part de Palma enfront de la d'Oliva, el senyor de Gandia i de Palma, Alfons el Vell, havia autoritzat els hereters de la séquia de Vernissa –a la riba esquerra del riu d'Alcoi– a emprar l'aigua sobrant de l'Alfàs per a passar-la, mitjançant ponts de fusta, a l'altra banda del riu de Vernissa i introduir-la dins la séquia de Vernissa. Amb la qual cosa, aquests prohoms de Gandia –que havien pagat al baró de Palma, és a dir, al mateix Alfons, 200 florins d'or– feien costat ara a Palma-Ador, i no tenien res de neutrals. L'operació, en el fons, beneficiava la senyoria de Gandia, perquè el duc no sols s'havia embutxacat els florins d'or, sinó que també es beneficiaria temps a venir de l'increment de cabal en la séquia de Vernissa, per tal com les terres d'aquella banda del terme gandià produïrien collites i rendes més generoses.

Quant als musulmans de Vilallonga i altres llocs, deia que no mereixien fe judicial perquè “són infels”, moros. De Yahie Bencílim, en particular, diu que “té un molí fariner en lo qual mol de la aygua que scapa e decorre de la dita açut”, en terme de Palma, doncs. A més, “és hom de vil condició, homeyer [‘homicida’] e jugador de daus”. De Joan Andrés, Berenguer Soler, Miquel Palma, Jaume Astruc, Esteve Palma, deia que “són hereters e tenen terres en lo rech de la dita aygua” de l'Alfàs, i “fan part de lo dit feyt, e treballen e han treballat axí en trenquar lo açut d'en Carroç com en la prosecució del present pleyt e procés”.

L'advocat de la part contrària defengué la fe dels seus testimonis i, així mateix, passà a desqualificar els testimonis d'Oliva, començant per l'hostaler Berenguer Borrassa, posseïdor de terres de reg, i pel llaurador Bernat Escrità major, que "posseheix hun molí fariner en la céquia que's pren per lo dit açut appellat d'en Carroç; e té e possehex en lo rech de la dita céquia una alqueria, la qual regua de la dita aygua". Bernat Mançanet també hi té terra de reg, a més de ser "*testes infamis*, per ço car ha haüt sentència in absència, de crim capital, públich e famós, ço és, de la mort de sa muller, perpetrada per aquell". Ramon Rigolf tenia "heretament en lo dit rech". Guillem Maians "té e posseheix, ell e sos fills, una alqueria en lo rech de la dita céquia", en terme de Gandia. Pere Climent tenia terra en el dit reg, com Miquel Domingo, de la Font; Pere Català, del Ràfol (Rafelcofer); Pere Hortolà, de Rafelcofer, i Ramon Ribelles, "del dit loch del Rafal". Arnau Roger, de la Font, "té e posseheix, sua pròpria, una alqueria en terme de la Font, en lo rech de la céquia" de Rebollet. Francesc Bosc era moliner de la Font i hi tenia terres. L'honrat en Nicolau Carbonell, "ciudadà de Xàtiva", havia posseït heretat a Gandia, i testificava "per son profit e dels amichs". Bonanat Maestre, de Pego, tenia hortes a Oliva. Pere Escrivà, també de Pego, era en realitat veí d'Oliva i tenia terra en dit reg. Després venien els gandians: Pere Verdeguer era comuner de la séquia de Gandia. Bernat d'Ortoneda "poseheix dues alqueries sites en lo rech de la dita céquia". Antoni Albert "té e posseheix una alqueria en lo dit rech". Ramon Gastó "té una alqueria e posseheix, sua pròpria," horta en dit regadiu. Bernat Martí, àlies Rostojó, era l'amo d'una altra alqueria, "la quarta part de la qual rega del rech de la dita aygua". Hilel aben Xehén, de Piles, "té hun molí que posseheix, seu, en la dita céquia". Jaume Verdeguer, en fi, "és senyor del loch de Piles, lo qual és situat en lo dir rech, et regua aquell o la major part de aquell de la dita aygua e rech, que's pren de la dita Font d'en Carroç. Spera prou del dit seu, de la dita aygua". Guillem Ferre hi tenia terres. Mateu Sarriba "té alqueria e heretat" en dit reg. Bernat Verdeguer major hi posseeix una altra alqueria. Berenguer Escrivà i Francesc Guillem tenien "sengles alqueries en lo dit reg"; Jaume de la Porta, "una casa e ort en lo dit rech". Bertomeu Dalmau, "dues alqueries"; Antoni Català, una altra alqueria; Guillem de Matamala, de Palma, i Francesc Jover major, hortes;

Jaume Cardona, d'Oliva, una heretat; els moros de Piles Çat Abdugebar i Àyet Bolalá, sengles heretats; Francesc d'Iprés major i Domingo Gargall, d'Oliva, també. I el paraire Andreu Campanar, que hi tenia terres, “és lo hu dels CC o CCC hòmens armats qui per força enterraren lo dit açut d'en Carroç e qui vench al dit açut per dampnejar los principals [‘representats’] del dit propositant”.

Macià Serra i Domingo Garcia, d'Oliva, hi tenen heretats. I, finalment, Bertomeu Martí, de Dénia, darrer testimoni de la part contrària, “és hom pobre e de mala vida, qui va per camins e alfòndechs”. En conjunt, es tractava de testimonis parcials, impugnables del tot i amb declaracions sense cap valor probatori. A més, alguns d'ells, moros i cristians, testificaren “que·l dit açut d'en Carroç jamay no s'enterrà ni·s deu enterrar”, amb la qual cosa contradeien els arguments d'Oliva i la Font. A d'altres, com és el cas de Jaume Romeu, no se'ls havia d'atribuir cap fe, perquè eren responsables de “cometre la força” i armar l'avalot.

Fetes aquestes objeccions, continuà la disputa entre advocats, oïda ara pel governador Fenollet, i altres tràmits i argumentacions (gener del 1402). Pere Bixés, advocat de Palma, remarcà el costum de Palma i Ador de parar un assut inferior al d'en Carròs, per a regar d'escorrims l'Alfàs. “Que no·ls ne sobra gens, com que·ls ne fàllegua moltes veus, si no és en temps de diluvis, en lo qual temps va a la mar o perduda, onsevulla, com no los sia necessària ni profitosa, ans seria dampnosa”. Defenia molts dels testimonis aportats per ell, perquè no hi tenien cap dret d'aigua ni interès, i negava la compra d'aigua: “Cessa ésser ver que·l senyor duch haja venut a aquells aygua alguna que pertangua als dits principals”.

El 4 de febrer comparegué Joan Borrell justificant legalment que s'anul·laren els testimonis de moros, amb aquesta argumentació:

Ítem, diu que cessa ésser veritat que serrahins, en aquest regne, sien admeses en testimoni contra cristians en fets de açuts, particions de aygües e-n qüestions de molins e térmens, ne en alguna altra cosa. Ans ne són repulsos, *tanquam infideles*, per expressa disposició de furs e privilegis. E posat que·s prejuhí que en temps antich, ço és, après la conquesta feyta per l'alt senyor rey en Jacme, com era qüestió de aygües, térmens, sendes e semblants coses, fos possible, que·s prenia informació de aquells, com no y hagués cristians qui ans de la conquesta haguessen vist les dites coses com se acostumave usar,

Emperò al present allò no·s pot dir. Com de la conquesta del dit regne a ençà hagen passats cent setanta anys poch més o menys, per passament del qual temps no y ha alcun moro viu d'aquells que eren en lo temps de la conquesta, ans hi ha còpia de christians, qui saben les dites coses com se acostumen a fer. Et, per consegüent, per via de informació *vel alias* no és mester que sia donada fer a serrahins, contrastant fur, dret e rahó.

A més, calia tenir en compte que el plet no versava sobre un dret històric anterior a Jaume I, car “no sia de temps de moros, ans és cert e indubitat que és de temps de christians, ço és, del temps de la conquesta del dit regne de València a ençà, com fos construhida, feyta e edifficada per en Carroç l'Antich. E per tal, huy en dia és apellada la çut d'en Carroç”. Aquesta última elucubració falsejava els fets, perquè els moros més vells deien que la presa –com se sap ara– era islàmica, i que Francesc Carròs I, d'acord amb el seu sobre Pròixida, senyor de Palma, havia intervingut per a facilitar el reg de l'Alfàs feia dècades.

El 21 de febrer, ambdós advocats, Borrell i Bixés, debateren davant el governador. Borrell insistia: a “aquells a qui plau entendre, cessa ésser ver dit açut no fos feyt en temps de moros, pus sia que s'appelle e denomine *vulgariter* d'en Carroç et cesse ésser ver que sarrahins no sien [il·legible]” admesos a judici. La part contrària, tirant de lògica, negava que aquell assut l'haguera pogut manar a fer cap Carròs, car estava obrat i situat en terme de Vilallonga, i ni el senyor de Vilallonga en tenia cap dret. Així que era d'abans de la conquesta. Estant obert el debat, el 28 de febrer tornaren els procuradors amb nous arguments, que incloïen símls relacionats amb el popular joc de la pilota valenciana: “La part del dit en Johan Borrell [Oliva] és acordada donar fi al present procés e instància. E la part adversa, ab honor parlant, par que vulla jugar a les largues”.

Prosseguí la discussió legal durant el mes de març, presidida pel cavaller Joan Rotlà, lloctinent del governador, que reconegué les impugnacions demanades per Oliva i invalidà els testimonis de Palma. Pere Bixés protestà i demanà que fora revisada la decisió. El 20 d'abril, Rotlà considerà aquesta apel·lació “nul·la, frívola e vana”, a més de mancada de “força, fermetat e valor, com sia nul·la e no interposada en casa apel·lable”. No obstant això, donà a l'advocat l'oportunitat de formalitzar-la correctament. Tanmateix, el 22 d'abril ambdues parts pactaren que

el jurista de Xàtiva Joan de Gallac “sia delegat e assignat en jutgar sobre lo dit feyt”, a fi d’evitar majors dilacions, ja que s’acostava l’estiu... Continuaren, però, les audiències i els tràmits, i una lletra que Rotlà envià a rei Martí; llegida a les parts pel lloctinent de governador Bernat Tallada, el 2 de maig:

Al molt alt e molt excel·lent e victoriós príncep e senyor, lo senyor rey,
Molt alt e molt excel·lent senyor,

A la vostra molt alta e molt excel·lent senyoria, umilment significh, per lo discret en Pere Bixés, notari, ciutadà de Xàtiva, síndich e procurador substituït per en Jacme Ferrer, síndich e procurador de les universitats dels lochs de Palma e Ador, etc., és stada interposta appellació de uns interrogatoris donada e promulgada en la cort a mi comanada, en la qüestió del pleyt qui és en aquella entre lo dircret en Johan Borrell, notari, síndich e procurador substituït per en Pere Olzina, síndich e procurador de les universitats de Gandia e de Oliva e de la baronia de Rebollet, de una part, e lo dit en Pere Bixés, e·l nom preinsert, de la part altra. La qual apel·lació, senyor, per honor e reverències de la vostra reyal e molt redubtable senyoria, he admesa, e hi atorgaré apòstols reverencials a la dita part apel·lant. Per què, senyor molt excel·lent, remet lo procés de dita causa, clos e sagellat, ensemps ab les [il·legible], a la sublimitat vostra, reyal e virtuosa majestat, per ço que per aquella e per la vostra sacra cancelleria puixa ésser provehit de remey de justícia les dites parts sobre lo dit feyt. Certifficant, senyor, per les presents, a la celsitut de vostra gran senyoria, que les dites parts se són convingudes que lo discret en Johan de Gallach, notari de vostra ciutat de Xàtiva, de present sia assignat en jutge de la dita apel·lació.

Nostre Senyor Déus, creador de totes les coses, vos haja en sa guarda e us conserve al seu sant servey, donant-vos longa vida, ab sanitat e ab gloriosa victòria de vostres enemichs. Escrit en Xàtiva, a X de maig de l’any de la Nativitat de Nostre Senyor mil quatre-cents dos. [Signat:] Senyor, vostre umil vassall.

Les gestions continuen fins el 9 de maig, quan es lliura còpia closa i segellada del primer procés, que sembla que havia guanyat Oliva, per a donar pas al procés d’apel·lació de Palma, iniciat el 17 de maig del 1402. Jaume Ferrer, síndich de Palma, comparegué davant “l’honorat e discret en Johan de Gallach, notari, ciutadà de la dita ciutat de Xàtiva”, com a jutge autoritzat ja pel rei (per comissió reial signada a València el 16 de maig). L’escrivà Miquel de Mora relatà la causa, Ferrer insistí a demanar la revisió i Gallac prometé estudiar-ho amb els Furs davant. Seguidament, envià el saig de la cort, Bernat Claver, a citar Joan Borrel, que ho

havia comparegut. Aquest, citat reiteradament i en dies successius, evità ser localitzat. Al cap de set dies, però, es presentà i protestà contra l'apel·lació de Bixés, per trobar-la “nul·la, frívola e vana, e no interposada en cas e temps apel·lables”. Palma insistia a prosseguir la causa i Oliva a concloure-la ja. Hi intervingueren altres juristes, a petició de les parts d'un procés que estava ja més estancat que l'assut, i el 31 de maig, quan anaren a citar Bixés a sa casa de Xàtiva, “una fadrina” obrí la porta i digué que estava “defora vila”.

Les maniobres dilatòries corrien en paral·lel a una negociació extrajudicial entre les parts de la qual es queixà Bixés davant Gallac el 2 de juny. El jutge deia no tenir-ne notícia, i Bixés, en presència de Borrell, negà voler cap “acord”; segurament perquè tenia notícia ja de la implicació del poderós duc de Gandia, a prec dels regants de Vernissa, en l'assumpte. S'arribà així al 28 de juny, en plena temporada de reg, i Borrell demanà llicència al governador Fenollet per a “enterrar e englevar” l'assut. Si romania obert o trencat, els de Palma regarien bé, però calia tenir en compte que “a la dita vila de Oliva no'n va jens” d'aigua, “la qual cosa és gran dany e perjuí” dels esplets i negocis, i altres perjuís derivats de la nul·la apel·lació demanada per Bixés. El governador prometé respondre.

A l'endemà, dia de Sant Pere, el governador visità de nou l'assut, on l'esperaven el batle d'Oliva, Francesc Savall; el justícia, que aquell any 1402 era el mateix Pere Olzina, i Guillem Cardona, síndic i procurador dels regants d'Oliva, la Font i Gandia, i Antoni Arrover i Domingo Garcia, jurats d'Oliva. Els oficials “mostraren a ull al dit honorable lochtinent de governador com, stant les dites universitats [...] en la possessió, en la qual són stats, de stanquar e stanyar a tots obs lo dit açut d'en Carroç, e de enterrar aquell en temps de destret de aygües”, no ho podien fer ara per causa de la ferma de dret. Es queixaren que “lo dimarts passat” els de Palma i Ador hi havien fet uns trencs per a obtenir aigua del riu, sense témer la sanció de 2.000 florins que els podia caure. No digueren, en canvi, que ells sí que havien enterrat a consciència l'assut, poc abans. Mentrestant, l'escrivà de la cort de la governació de Xàtiva, en Mora, certifica...

...com lo dit açut stava enterrat, stanquat e stanyat, e fet de pedra, de maltiços e de terra. E stava axí enterrat, stanquat e stanyat. Era trenquat quasi en lo mig, en quatre lochs per los quals quatre trenches fets en lo dit açut, quasi tota la aygua que decorre per lo dit riu exia, scapava e decorria a l'açut appellat de Palma, e per lo riu avall, entant que per la céquia que va vers Oliva e la baronia de Rebollet no decorria sinó quasi dues files de aygua.

Ho manaren anotar el governador i el seu assessor ordinari, Pere Roig de Peralada. Constataren que els de Palma havien obrat malament, però amenaçaren els d'Oliva perquè no hi tornaren ara “ab armes vedades” contra els infractors, sota pena de 5.000 florins d'or. Els amenaçats es queixaren i se'n lamentaren – teatralment– al·legant que, si no se'ls feia justícia aviat, “puxen deffendre ab armes e en totes aquelles maneres que lícites e permeses los sien”. El governador, inflexible, envià a Palma el seu saig per a demanar explicacions a Jaume Ferrer sobre la desfeta de l'assut. El saig no el trobà, “que és anat al duch”. El justícia i jurats, interpel·lats pel saig, es mostraren disposats a acatar ordres.

A l'endemà tornaren a l'assut el governador, el batle d'Oliva amb els jurats de la Font, Miquel Simó i Bertomeu Mançanet menor. Fenollet decidí visitar llavors Palma i, en l'horta d'Ador, li eixiren al pas el justícia, Antoni Sanxo, i els jurats Jaume Liminyana i Antoni Matamala, acompanyats pels prohoms Esteve Garcia, Guillamó Astruc, Pere Astruc menor i Bernat Matamala. El governador els advertí que, si no volen incórrer en la pena doblada (4.000 florins d'or), s'havien d'abstenir de tocar l'assut, car els d'Oliva tenien dret a enterrar-lo. Els interpel·lats insistiren: si els de Rebollet “enterraven lo dit açut, ells lo trenquarien”, perquè, de fet, ja havien vingut els d'Oliva abans amb armes a enterrar-lo. El governador perseverà en el manament i, una mica fart, els imposà *ipso facto* una sanció de 2.000 florins, per desobediència manifesta i incitació a la violència. El dilluns subsegüent, 3 de juliol, Fenollet ratificà la sanció per escrit.

Una setmana després, el 10 de juliol, Gallac escoltà Joan Borrell demanar-li que “enantàs” en donar solució a la causa d'apel·lació, en la qual perseverava Pere Bixés. El jutge, fent cas de Bixés, els demanà que aportaren més testimonis. I així continuaren les dilacions durant dies, perquè l'advocat de Palma estava il·localitzable. De fet, s'estava negociant ja un acord extrajudicial, però ja no entre

els vassalls o regants, sinó entre els respectius senyors de Rebollet i de Gandia-Palma, Gilabert de Centelles i Riu-sec i Alfons d'Aragó i Foix. El pacte entre cavallers s'aconseguí a València el dia 15, i el dia 16 es rebé la notícia a Xàtiva, on ambdós advocats informaren de la situació el jutge Gallac.

Jaume Ferrer, el 20, presentà a Gallac “una letra del senyor marqués de Villena, closa e sagellada, la qual mostrà a ull, e per la qual lo senyor duch los manava que sobreseexquen en la present causa e qüestió per la forma en la dita letra continguda, ab les protestacions en aquella especificades, per consell enseguit”. El marqués tocava a retirada, però amb bon guany:

A los nostres feels, los justícia, jurats e prohòmens dels lochs meus de Palma e Ador. Lo duch de Gandia e marqués de Villena.

Prohòmens.- De la qüestió que és entre vosaltres, de la una part, e los prohòmens de Oliva, de la part altra, he parlat ab mossén Gilabert de Centelles per veure si-s porà metre en bons térmens. E, durant aquest parlament, és necessari que los síndichs de les parts, de continent, vagen davant lo jutge de la qüestió e davant aquell se convinguen, que de voluntat llur sia, entretant sobresehir per lo dit jutge; sens que alguna de les parts no puxa, pendent lo temps, alguna via innovar. E que no córrega temps algú a alguna de les dites parts; axí sobre la producció dels testimonis, los quals [la vostra partida ha ja produïts], com sobre àls, t[ro que] per l[es dites parts o] altra de aquelles sia començat enenantar davant lo dit jutge. E intimant a la part altra perquè, durant aquest parlament, no sia engenrat prejudí a la una ne a la altra de les dites parts.

Per què us dich e manam que de continent anets davant lo dit jutge per fer les dites coses. Com semblantment irà lo síndich de la part altra, segons lo dit mossén Gilabert, per letra sua, ha tramés a dir e manar als de Oliva, que u faça fer.

Scriptum en València, a XV de juliol de l'any M CCCC e dos. [Signat:] El Duch.

El mateix dia, coordinadament, comparegué en la cort Guillem Cardona, síndic substitut d'Oliva en lloc del justícia Olzina, i informà Gallac que ells també havien “reebuda una letra del molt noble mossén Ramon de Riu-sech, senyor de aquelles, closa se sagellada, la qual mostrà a ull al dit honorable lochtinent de governador, per la qual lo dit noble los manà que sobreseïxquen” i es retiren provisionalment de la causa. La missiva deia el següent:

Als amats nostres, los justícia e jurats de Oliva e de la baronia de Rebollet.

Prohòmens.- De la qüestió que és entre vosaltres, de una part, e los particulars de Palma, de la part altra, he parlat ab lo senyor duch per venir, si-s porà metre en bons térmens. E, durant aquest parlament, és mester que los síndichs de les parts e universitats vagen davant lo jutge de la qüestió e, davant aquell, se convinguen, que de volentat lur sia, entretant, sobresehir per lo dit jutge procés; que alcuna de les parts no puxa, pendent temps, alcuna cosa intimar. E que no córrega temps alcú a alcuna de les dites parts, axí sobre la producció dels testimonis, los quals la vostra partida ha ja produït, com sobre àls, tro per les dites parts o l'altra de aquelles sia començat enantar davant lo dit jutge. E intimant a la part altra, per manera que, durant aquest parlament, no sia engenrat prejuhi a la una ni a l'altra de les dites parts.

Per què us dich e man que, de continent [anets davant] lo jutge [per fer] les dites coses. Com semblament irà lo síndich de la part altra, segons lo dit senyor duch, per letra sua, ha tramés a dir als de Palma, que u faça fer.

Scrit en València, a XV dies de juliol, any CCCC II.

[Signat:] Ramon de Riu-sech

El governador accepta el sobreseïment definitiu de la causa judicial, a petició d'ambdues parts, i acomiadà Cardona, que venia acompanyat pel vell Simó Borrell, el pare de Joan, advocat com ell de la part d'Oliva. Aquell estiu sembla que la sequera havia cessat i, tornada, doncs, la normalitat al reg, ni els d'Oliva tenien motiu per a estancar l'assut, ni els de l'Alfàs per a queixar-se'n. A més, els senyors –obrant de manera entre paternal i caciquil– havien intervingut a última hora per a serenar els ànims i trobar una concòrdia i una pau que no sols els beneficiava a ells, sinó també a tota la conca de la Safor. El 16 d'octubre del 1402, el nou subrogat del governador Fenollet, Arnau de Gilarnau, i el jurista Gallac, informaren el rei Martí I l'Humà del sobreseïment de la causa.

Alfons el Vell –i cal pensar que també Gilabert de Centelles– s'havia implicat en la pugna de l'aigua des del 30 de desembre del 1401, quan aprovà que els veïns de Palma i Ador acordaren compartir l'aigua, i la defensa d'aquesta, amb els regants de Vernissa. Els gandians pagarien la meitat de les despeses judicials, a les quals no podien fer front ells, i ells els cedirien una part de l'aigua de l'Alfàs. Disposarien de tot el cabal, concretament, en cada tanda setmanal, “des de diumenge a sol post fins a dijous a sol ixent”. La solució l'acceptà i la sancionà el

duc de Gandia per a evitar que Palma, per insolvència, abandonara el plet: “no podents bastar a les messions del dit pleyt, entenien [palmissons i adorencs] desemparar la dita qüestió, de que·s seguiria gran dan, no solament a ells, mas encara a vós [els gandians], que us aprofitats molt de la dita aygua”.⁸⁵³

El 9 de maig del 1402, quan els de Palma ho veien tot perdut, el duc els manà no signar res, perquè ell anava a Gandia a proveir-hi. El 27 de juny se signaren els capítols del tranvassament d'aigua de l'Alfàs de Palma a la séquia de Vernissa per mitjà d'un aqüeducte de fusta, que el 1407-1408 seria fet d'argamassa i rajola.⁸⁵⁴ Finalment, se signà l'acord entre senyors del 15 de juliol del 1402. Tanmateix, passats uns mesos, sembla que les ferides es reobriren, ja que el mateix duc ordenà al seu procurador Pere Marc –senyor de Beniarjó, pare del poeta Ausiàs–, i als oficials de Gandia i de Palma-Ador que no consentiren els d'Oliva enterrar l'assut: “per res no·ls consintats fer, ans los ho contrastats ab armes” si fora necessari.⁸⁵⁵ L'aigua continuaria sent una qüestió de vida o mort a la Safor.

L'assut d'en Carròs era, seguint la tradició andalusina, un dispositiu efímer i ecològic: d'estaques de fusta, còdols i fang. S'adaptava al règim convuls del riu d'Alcoi, que se'l solia endur o deteriorar molt en temps de riuada. La reparació era comunal i immediata –ecològica i urgent: per a continuar regant– i no com la dels assuts de pedra, que, una vegada destruïts pel riu, costava mesos o anys refer-los d'obra. En el cas que ens ocupa, hi havia marques en les roques d'ambdues ribes del riu, indicant des d'on, i fins on, calia refer el dic: en “una roqueta que està en lo ribàs” de la part d'Ador “y ha una creueta gravada”, segons documents antics, i “damunt de l'açut eo gola de la séquia de la Font, de Oliva y Gandia”, una altra

⁸⁵³ CAMARENA, J., *Colección de documentos...*, doc. 11, p. 10, Castell d'Onda, 30 de desembre del 1401.

⁸⁵⁴ El contracte d'obra, en AHNOB, Osuna, C. 1174/3, Protocols notariais de Ramon Agualada, 1407, desembre 12. Vegeu també CASTILLO, J., *Els conflictes de l'aigua...*, pp. 19 i 71; SOLER, Abel, *Palma de Gandia. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Palma de Gandia, Palma de Gandia, 2009, pp. 318-322. Del 1408 en avant, el sequier gandià Deçà Riu de Gandia s'anomenaria “cequier Deçà lo Riu de la vila de Gandia, de la céquia apellada de Verniça, e de les Canals de la Aygua de Palma, qu-es pren del riu de Vilalonga, ço és, el riu d'Alcoi”.

⁸⁵⁵ CASTILLO, J., *Els conflictes de l'aigua...*, *Ibidem*, pp. 133-137 (docs. 2 al 5 de l'apèndix); VILLALMANZO, Jesús, *Documenta Ausiàs March. Colección documental*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1999, doc. 95, p. 226; CUENCA, A., «Un registro de los duques de Gandia...», regest 67, p. 507, València, 13 de novembre del 1402.

creueta o marca.⁸⁵⁶ Durant els segles XV al XVIII, el conflicte estructural que ocasionà la crisi del 1401 continuaria latent, amb repetides crisis.

Per exemple, en la sequera dels anys 1421-1422, el lloctinent del duc de Gandia, Guillem Vilarig, en connivència amb els regants de Vernissa –que hi plantaven ja canyamels– foren negligents en l’adob de l’assut d’en Carròs. Com més tardaven, més aigua rebien, per l’Alfàs i les canals de Palma... Oliva hagué de reparar l’assut de manera urgent –per a salvar collites pròpies; en especial, la més nova i valuosa: les canyamels– perquè no tenien cap alternativa. Després passaren ja a les lentes accions judicials (estiu i tardor del 1422), activades pel justícia Guillem Cardona, els jurats Domingo Garcia i Berenguer Savall, i el síndic de la Vila, Jaume Agustí.⁸⁵⁷ Segle i mig després, pel 1578, tot funcionava igualment. Hi hagué una sequera i els d’Oliva tornaren a pujar a enterrar l’assut i fer guàrdia, mentre que els regants de Palma i Ador, secretament, tractaven de fer “cautelosament y amagadament discorredors per portells”. És a dir, que esportellaven l’assut o obrien algun portell entre estaca i estaca, per a dotar el seu assut inferior, mal que fora per unes hores, d’aigua corrent.⁸⁵⁸

Calgué esperar, doncs, als temps de la Il·lustració perquè es desestimara la tradició andalusina, en profit d’un assut de carreus de pedra, plantejat el 1756. La riuada catastròfica del 1779 accelerà els tràmits i l’obra s’efectuà entre el 1782 i el 1783. Es concordà entre les parts la supressió de l’assut de baix o de l’Alfàs, de manera que els de Palma-Ador i Vernissa prengueren llur aigua del mateix assut, en la proporció següent: de les 19,5 parts alíquotes en les quals s’acordà dividir teòricament el cabal del riu, 18,5 serien per a Oliva-Gandia, i 1 part (el 5,13%) per a l’Alfals i les canals de Vernissa. La partició se sostingué precàriament, amb sequeres i noves crisis com la del 1828, però proporcionà una solució més racional i matemàtica al repartiment de l’apreciada aigua del riu.⁸⁵⁹

⁸⁵⁶ ARV, Reial Audiència, Processos de Madrid, lletra S, 453, f. 120r, citat per PONS, F., *Aspectos económico-sociales...*, p. 209.

⁸⁵⁷ CASTILLO, J., *Els conflictes de l’aigua...*, pp. 67-68 i 141-142 (apèndix documental, núm. 8).

⁸⁵⁸ AHNOB, Osuna, C. 607, D. 32, ff. 1r i 6r-12v, any 1578.

⁸⁵⁹ Vegeu ARV, Escrivanies de cambra, any 1831, exp. 24.

3.5. Centelles contra Vilaraguts, en vespres de l'Interregne

Els últims anys de vida del senyor d'Oliva Gilabert de Centelles, del 1397 al 1409, després del seu retorn de Sicília, es caracteritzaren per la seua implicació en primer terme en les guerres privades o bandositats de cavallers que, des de feia més de dues dècades, pertorbaven la pau al regne de València.

Cap a la fi del segle XIV, el poble pla de la ciutat de València, i no sols la petita noblesa que hi residia, s'havia escindit en dos grans bàndols: el dels Soler-Vilaragut i el dels Centelles-Dies. Ja el 1395, una trentena de cavallers comandats per Gonçalbo Dies i Gilabert de Centelles s'havien enfrontat a una vintena més, liderats per Jaume de Soler, i Antoni i Berenguer de Vilaragut. Les autoritats de la ciutat intentaren foragitar-los, però sense cap èxit.⁸⁶⁰

El 7 de març del 1397, el jurat de València Berenguer Duran fou ferit en una brega de carrer. El 22 de maig del 1398, prop de l'església del Temple, tingué lloc un combat entre cavallers, del qual eixiren greument nafrats Lluís de Soler, d'una banda, i Pere de Centelles, d'altra. Ambdós moriren al cap de pocs dies i la situació derivà en un escalfament d'ànims pròxim a la guerra civil.⁸⁶¹ Els jurats de València, que ja havien comunitat al rei Martí la desgraciada mort de mossén Soler, afegien ara el gran "desplaer" pel traspàs de "mossén Pere de Centelles, per ocassió, segons dien, de les nafres que reebé en la dita brega" (València, 11 de juny del 1398).⁸⁶² Aquest Pere era el germà menut de Gilabert, companyó seu en les guerres d'anys previs, i el senyor d'Oliva jurà venjar-lo a ultrança.

Així les coses, continuaren les bregues de carrer pels anys 1398-1404, amb empresonament dels partidaris de Centelles, en octubre del 1399; diferents ordres d'expulsió, bregues d'escuders, amenaces de la justícia, morts i ferits, intents infructuosos de pau i treva, etc. El 18 de juliol del 1399, per exemple, els jurats de València escrigueren al rei informant-lo de les violències urbanes i rurals. Feia pocs dies, tenint els prohoms de València consell general, hi comparegué un

⁸⁶⁰ MIR, G. – JOAN, F. i al., *Llibre de memòries...*, pp. 230-231; DIAGO, F., *Apuntamientos...*, vol. 2, p. 60.

⁸⁶¹ NARBONA, R., «L'interregne a València», p. 779.

⁸⁶² JULIÀ MARTÍNEZ, Eduardo, «San Vicente Ferrer y los jurados de Valencia», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 75, Madrid, 1919, pp. 27-28.

procurador de Jaume de Soler, germà del difunt Lluís, acompanyat d'un notari, dient que havia proposat una treva a Gilabert de Centelles: "que ell volia ser son amich". El mateix bisbe de València ho havia propiciat "estant en vostra cort". Tanmateix, el d'Oliva s'havia negat a respondre, i Soler volia fer-ho constar al consell. Es renovaren les crides, aprovades pel rei, d'expulsió de la ciutat dels cavallers implicats, i el governador es desplaçà a la torre d'Espioca (actual terme de Picassent), on tenien notícia que podria haver un enfrontament:⁸⁶³

E que lo governador, d'altra part, anà vers lo loch de Torrent, per ço que, si mossén Gilabert volia passar ves los altres [els de Soler], lo·y contrastàs e ab manaments penals lo gitàs del terme de la ciutat; e si no·l volia obeir, lo se'n menàs pres. E axí·s seguí que·ls dits lochtinent de governador e justícia anaren a Spioqua e no·y trobaren alcú dels sobredits, e mossén lo governador e son assessor anaren a Torrent e aquí trobaren los dits mossén Jacme de Soler, mossén Pere Siscar, mossén Arnau de Romaní e En Pere de Marrades ab lur gent, e lo dit governador los manà que ells buydassen lo terme o fesen la seguretat per vós, senyor [rei], ordenada. Si no, que ell los se'n menaria presos. E decontinent aquells feren la seguretat e anaren-se al loch d'Espioqua, lo qual té arrendat En Pere Marrades e lo qual és dins lo terme de la ciutat. E pus havien donada la seguretat, segons les provisions de vós, senyor, ells podien star en lo dit loch.

E, fetes les dites coses, fon dit a mossén lo governador que mossén Gilabert, ab los de sa valença, eren venguts a Paterna, per què mossén lo governador anà lla per fer-li sos manaments e les provisions expedients. E jassia mossén Gilabert ab veritat fos allí, però sentint la venguda del governador, se desà e·s més en secreta partida del loch de Paterna, de manera que·l governador no·l poch trobar ne fer-li alguns manaments.

Partit lo governador de Paterna per tornar-se'n, mossén Gilabert e los seus, per anar vers l'Alcúdia, fon a Cilla, e de continent lo governador fon ab ell e manà al dit mossén Gilabert que, en pena de ·X· m[ília] florins, buydàs lo terme de la ciutat. E ell dix que li playja. Axí ho féu, que decontinent lo dit mossén Gilabert, abs qualsque ·XL· de cavall, s'ich partí per anar, segons ell dix, a la Alcúdia, on deya que avie a parlar ab mossén Eximén Pèrç e En Pere de Montagut e altres qui eren ajustats en la Alcúdia. E, anant son camí, lo dit mossén Gilabert passà per lo castell d'Espioqua, qui era en sa via,⁸⁶⁴ en lo qual castell eren lo dit mossén Jacme de Soler e altres dessús nomenats ab qualsque ·XXXV· hòmens, entre els armats e ballesters. E ésser mossén Gilabert e los seus endret lo castell d'Espioqua,

⁸⁶³ RUBIO, A., *Epistolari de la València medieval* [I], doc. 120, pp. 301-304.

⁸⁶⁴ Encara hi queda la torre, vora l'autovia A-7, enfront de la presó de Picassent, ben visible, entre València i l'Alcúdia.

fora lo camí, caçant –segons ell diu...–, com lo camí sia fort prop del dit castell e·ll se era apartat per no passar axí prop del dit castell, fon-los desparada del dit castell una bombardarda, e plagué a Déu que no féu dan a negú, dient los del dit castell que lo dit mossén Gilabert, segons [ells], los feu continença de venir devers lo dit castell per dampnificar-los, e que per aquesta raó despararen dita bombardarda.

Enaprés lo dit mossén Gilabert se n'anà d'aquí al loch de Almuçafes, qui és a menys de mija legua d'Espioqua, e d'allí foren fetes algunes escaramuces vers Espioqua dels uns als altres, a les quals accorregué mossén lo governador e·ls feu despargir sens que no s'i feu dan alcú, que hom sàpia. E altra vegada, mossén lo governador manà al dit mossén Gilabert, sots la dita pena, que·y isqués del terme. E ell dix que li playà. E com lo governador fos tornat per anar-hi ab mà poderosa, entretant que ell acordava què y faria, tramés-hi lo lochtinent de governador per saber si mossén Gilabert se era exit del terme, sinó que lo y manàs, car decontinent lo governador seria ab mà poderosa per fer-lo'n exir. E sabents açò e duptant-nos de peyor, lo batle general e alguns de nosaltres, dissapte proppassat, ab gran tempesta de vent e de pluja, anam a Almuçafes, a mossén Gilabert, e dixem-li moltes paraules inductives a pau a posa, recitant-li entre les altres coses les dites letres e scriptura e la raó en què·s metia lo dit mossén Jacme, e com ell volia e nostra intenció era que·s fet tot a la honor del dit mossén Gilabert, axí com aquell qui per sa noblea e condició merexia.

Respòs-nos, entre altres coses, que ell era cavaller, e que, axí com a cavaller ell avia a entendre en venjança de son frare, mossén Pere de Centelles. E que si lo dit mossén Jacme de Soler ni sos parents li eren tenguts de la dita mort, que ell no faria bé de fer-ne pau ne relaxació alguna, ne·u faria per la vida. E si lo dit mossén Jacme ni sos parents no eren culpables en la mort de son frare, axí com ell creÿa que no·u fossen, que ja havia ley en la terra que assegurava los uns dels altres; que fer seguretat a nenguna persona, encara que no merís mal en la mort de son frare, tro ell hagués venjada la dita mort, no li seria honor deguna, sinó desonor; e que axí n'havia respost a vós, senyor, e que àls ell no y faria, ne y poguem pus acabar.

La mentalitat cavalleresca, profundament arrelada en les elits d'aquell temps no permetia el senyor d'Oliva perdonar la mort del germà, ans l'impel·lia a venjar-la amb la mort dels seus enemics, els Soler. La reacció del Centelles portà a totes les autoritats de València –oficials municipals i reials, prohoms del Consell– a convocar una reunió d'urgència on conclogueren que “pus perillós era estar ambdós los bandos fora la ciutat e dins terme de aquella” que intramurs, perquè

bregaven més sovint i era més difícil controlar-los. Era preferible que els implicats, si tornaven a València, hi romangueren en arrest domiciliari.

Pocs dies després, el governador, el lloctinent, el justícia criminal i dos dels jurats, amb cent homes a cavall anaren de València a Silla, “on se deya que era mossén Gilabert ab sa gent, per foragitar aquell del terme poderosament”. Quan hi arribaren, el noble se n’havia anat a Picassent amb tots els seus homes d’armes. El justícia i els jurats passaren llavors a Espioca i aconseguiren que els del bàndol de Soler es retiraren dins la ciutat i acceptaren l’arrest domiciliari. Seguint després les passes de Gilabert, anaren a Picassent, i negociaren l’eixida d’aquest del terme de València cap al terme d’Alzira. En tornar a València, els jurats comunicaren la situació al rei, a la capital i també a Xàtiva (17 de juliol).

Segons el memorial dels jurats, en aquestes guerres de cavallers participaven molts homes de paratge, però també clergues i menestrals. Els ordenats amb “corona” clerical s’acollien al fur eclesiàstic per a eludir l’acció de la justícia reial. Els nobles barons i cavallers, com és el cas del senyor d’Oliva, es protegien de multes i embargaments “per donacions insinuades e per vendes fictes”, com la que havia fet Gilabert a sa mare, madona Ramoneta, del feu d’Oliva i Rebollet. Els escuders i els menors d’edat, i els “hòmens de forca” que feien costat als bàndols, no posseïen res i, per tant, no hi tenien res a perdre. Per si fora poc, uns i altres manifestaven no tenir cap temor de Déu, ni del rei i els seus oficials: “que appar en cascuns d’ells no tembre senyoria, ne regonéxer ne haver subirà en cel ne en terra”. El caos i el desgovern s’apoderaven de València.

Acabada d’escriure la lletra, urgí incloure-hi una postdata on es deia que “mossén Gilabert e altres de sa valença, secretament, de nit, són entrats en la ciutat; e estaran amagats per ases, ab espies de lur estar secret, en tal manera que, cercats per lo governador e justícia, no·s poden trobar”. També es veien ja molts escuders armats, d’ambdós bàndols, rondant pels carrers. Pocs dies després, segons el que informa una segona carta,⁸⁶⁵ datada el 26 de juliol...

⁸⁶⁵ *Ibidem*, doc. 121, pp. 307-310.

...·III· hòmens a cavall, ab lances longues, de la part o valença de mossén Gilabert Centelles, venints la via del pont e portal de Serrans, passassen per lo carrer major de Sant Berthomeu, en lo qual, dins un petit açuquach [on] En Nicholau de Valldaura té ara sa habitació, lexat són alberch del carrer major de Sent Nicholau, e fossen a la boca o entrada del dit azucha[ch] En Pere d'Ares e alguns altres de companya del dit En Valldaura, precednets alguns esgua[r]ts e paraules, de les quals fo començador lo dit Pere d'Ares, irruïren los uns contra los altres e·s lançaren lances, sens que alcú d'una part ne d'altra no·n fo naffrat, mas tan solament un dels cavalls dels dits tres hòmens, qui fo ferit al coll de lança. E com lo dit En Valldaura fos dins l'alberch de sa habitació e·s fes desarmat a una finestra que mira en lo dit carrer de Sent Berthomeu e veés la brega, començà de la finestra a lançar pedres envers los dits de cavall, e semblantment alguns de son vehinat, en favor sua; per la qual dita raó los dits ·III· de cavall donaren d'esperons e se n'anaren.

En oir la remor, amics d'un i de l'altre bàndol, escuders i altres que vivien al mateix carrer, eixiren per a sumar-se a la brega; la qual cosa dona a entendre l'abast d'aquestes enemistats, que afectaven quasi tot el veïnat de València. Al cap d'una estona, entrà el senyor d'Oliva amb els seus homes d'armes a cavall pel carrer de Sant Bertomeu, disposat a assaltar l'alberg d'En Valldaura:

E fort poch après de la partida de mossén Gilabert, vengueren en lo dit carrer de Sent Berthomeu, vers l'alberch d'En Valldaura, e per aquests a ells entrecambia[da]ment foren fets combatiments ab pedres e en altra manera, sens que nafres no y foren fetes, car cascuns estaven bé armats; e durà açò per algun espay. És ver que·l dit En Nicholau de Valldaura ab sa companya pujà als terrats e d'allí tiraven-se ab ballestes los d'En Valldaura ab lo dit Alfonso, en tant que·l dit Alfonso [Roís, de la part d'en Gilabert] és nafrat d'un colp de virató en la cara, però nosaltres no havem pogut saber certament qui començà de tirar ab ballestes. E durant la dita brega, mossén Gilabert e En Pere de Montagut, mossén Ferran Ximèneg, lo comanador de Perpuxén e molts altres armats, tro en nombre de ·C· e pus avant, ab totes lurs armes, vengueren a la dita brega e entraren en lo dit carrer de Sent Berthomeu. E, com açò fos sentit per alguns de nosaltres, fon acorregut a la dita brega, e, axí com los de la part de mossén Gilabert nos veeren, tornaren-se'n, obeynt a nosaltres [...]. Los fem tornar a lurs cases, entraren-se'n, sens que no·n fon pres algú. E en aquesta manera assossegam la dita remor, e lo lochtinent de governador pujà al terrat del dit N'Alfonso Roïç e feu cessar lo dit combatiment de ballestes.

Hi hagué alguns ferits i morts, entre els quals Valldaura, que abans era amic dels Centelles i ara s'havia acostat als Soler. També expliquen els jurats que aquesta batalla era part d'un conflicte o bàndol menor, relacionat amb els Claramunts, que discorria en paral·lel a "los principals e majors bàndols", que eren els capitanejats pel senyor d'Oliva contra els Soler i Vilaragut, amb l'objectiu de venjar sanguinàriament la mort del seu estimat germà Pere. En definitiva, es queixaven els edils valencians al rei, "ací ha tants e tals bandos" que la monarquia estava obligada a actuar de manera urgent i contundent.

El problema era també de caràcter legal, perquè els Furs de València autoritzaven els cavallers a resoldre extrajudicialment i per les armes els seus conflictes privats. Jaume I havia establert que podien guerregar entre ells, sempre que hi hagués abans un desafiament formal i públic, efectuat en presència d'almenys tres testimonis. En passar deu dies des de l'acceptació del "deseiximent", els implicats podien agredir-se recíprocament, en "legítima guerra", sense haver de respondre per res davant la justícia reial. Hi havia també unes normes cavalleresques que cap de les parts podia saltar-se, si no volia incórrer en fama i deshonra de traïdor. Si el desafiament no acceptava el repte, podia demanar "ferma de dret" a la justícia reial i acollir-se a la protecció d'aquesta. El problema de les bandositats era que els denominats "principals" arrossegaven amb ells molts "valedors" (escuders, criats, clients, parents, amics, espies o informadors pagats...) i l'assumpte derivava, com s'ha vist, en bregues multitudinàries. El pusil·lànim rei Martí I l'Humà tractà de modificar-ho en les corts del 1403, tractant de limitar l'acció dels valedors, però sense resultats aparents.⁸⁶⁶

El 9 de juny del 1400 els homes de Gilabert de Centelles assassinaren Pere Solanes, alcaid del castell de Xelva. El 12 d'agost del 1401, en revenja, els Soler i Vilaragut mataren el notari Martí de Roda, racional de la ciutat de València. Aleshores Martí l'Humà, volent apartar mossén Gilabert de la pugna, l'ocupà en

⁸⁶⁶ Vegeu SALVADOR ESTEBAN, Emilia, «Bandos y fórmulas de solidaridad. La instrumentalización de las rivalidades de los poderosos por la Corona», dins CLARAMUNT, Salvador (coord.), *«El món urbà a la Corona d'Aragó, del 1137 als decrets de nova planta»*. XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Barcelona-Lleida, 7-12 de setembre del 2000). Actes, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2003, vol. 1, pp. 19-34 (pp. 21-22). I també, per a contextualitzar, CARRERES ZACARÉS, Salvador, *Notes per a la història dels bandos de València*, Tipogr. del Fill de F. Vives Mora, València, 1930, 2 vols.

el trasllat dels cossos dels seus predecessors en el tron, Pere el Cerimoniós i Joan el Caçador, de la catedral de Barcelona al panteó reial del monestir de Poblet (1401).⁸⁶⁷ El 8 d'abril del 1402, el senyor de Rebollet figura de testimoni a València d'un encàrrec de Martí I al noble Pere de Queralt: el de partir en ambaixada a la cort de Tunis per a recuperar unes hòsties consagrades robades el 1396 pels corsaris de quatre galeres de Bugia que assaltaren Torreblanca. També havia de negociar amb el sultà la possible cessió de l'illa de Gerba al rei de Sicília.⁸⁶⁸ Eixit després de la cort, Gilabert aconseguí per fi venjar-se: els seus sicaris assassinaren el cap del bàndol rival, Jaume de Soler (1403).⁸⁶⁹

En l'any ·M·CCCC·III·, lo senyor rey Martí tench corts en Sogorb, estant los grans bandos dels Centeles e Soler[r]s. Esent tots en Sogorb, mossén Gilabert Centelles matà a mossén Jaume de Soler, en Almedíxer, que hera molt malalt, en casa de hun moro; e, l'endemà, mossén Pere Marrades partí de Sogorb ab sa gent e, en lo camí, venint a València, matà a·n Jaume Jofre e a·n Loís de Torres e altres.

El mateix any 1403, en agost, caigué un dels implicats en la mort de Soler, Jaume Jofre, alcaid del castell de Xèrica. Els bàndols reviscolaren a València, Cullera i Xàtiva. En febrer del 1404, fart de la situació, Martí l'Humà ordenà Eimeric de Centelles, Olf de Pròixida, Pere de Montagut i Jaume de Centelles, que s'havien fet forts a Nules amb les seues tropes, que s'abstingueren d'eixir d'aquesta vila o, com a molt lluny, d'Almenara. Gilabert es negà llavors a retre homenatge al rei pel feu de Nules; amb la qual cosa, Martí I envià el governador de València, el noble Ramon Boïl, a Nules perquè hissara el penó reial al castell i embargara –temporalment– la baronia al díscol baró.⁸⁷⁰ Centelles recapacità i reté homenatge i obediència al rei, el 30 de juliol del 1404.⁸⁷¹

Tanmateix, els gestos i cerimònies no significaven res per a ell. Ni les amenaces de multa de la reina Maria de Luna, implicada activament pels anys

⁸⁶⁷ FELIP, V., «Els Centelles, senyors de Nules», p. 68.

⁸⁶⁸ RODRIGO, M. (ed.), *Col·lecció documental de la Cancelleria...*, doc. 853, pp. 921-922.

⁸⁶⁹ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 145.

⁸⁷⁰ FELIP, V., «Els Centelles, senyors de Nules», p. 68.

⁸⁷¹ *Ibidem*, p. 69.

1404-1405 en la pacificació dels bàndols valencians.⁸⁷² La prioritat de Gilabert era prosseguir amb la guerra privada contra els Soler i els Vilaragut. Les bregues urbanes derivaren, finalment, en la batalla campal del Forcat o de Llombai (per Nadal del 1404), on s'enfrontaren dos exèrcits de cavallers, donzells i plebeus armats. Els comandaven Gilabert i Eimeric de Centelles, per la parcialitat dels Centelles, i Berenguer-Arnau de Cervelló, per la parcialitat dels Soler-Vilaragut. El senyor de Llombai i germà del senyor d'Oliva, mossén Eimeric de Centelles, morí en combat; així com també Pere de Soler, Ferrer Arnau, Damià Monserve i molts altres.⁸⁷³ El 16 de desembre del 1405, la lluita es traslladà a la capital: “fonch la gran brega de la Cadena, a la devalada de la plaça del Bisbe, dels Centelles contra los Sole[r]s e Cervelons e Vilaraguts”.⁸⁷⁴ Aquesta cadena passava de la casa dels especiers a la del bisbe, a la plaça dita de la Fruita, és a dir, entre les actuals places de l'Arquebisbe i de l'Almoina, darrere de la catedral.⁸⁷⁵

El desgovern s'instal·là al país i el rei Martí I traslladà la seua cort de Barcelona a València. Acabava d'atorgar, el 1405, llicència al senyor de Nules i Oliva per a imposar als seus vassalls cises sobre mercaderies, per temps de quaranta anys.⁸⁷⁶ Gilabert de Centelles necessitava recursos perquè acabava de casar (30 de juliol del 1405) el seu primogènit, Bernat de Centelles i Cabrera, amb la donzella catalana Elionor de Queralt, dotada amb 15.000 florins d'or (130.000 sous barcelonins). A l'hereu del baró d'Oliva pertocava, doncs, aportar un creix o augment de 7.500 florins d'or. Les cartes nupcials se signaren a Barcelona, davant notari Jaume Juglar.⁸⁷⁷ L'elegida, Elionor de Queralt i Perellós (ca. 1387-1432), era òrfena de Dalmau I de Queralt (mort el 1387), senyor de Queralt i Santa

⁸⁷² NARBONA, R., «L'interregne a València», p. 774, n. 10.

⁸⁷³ *Ibidem*, pp. 780-782. En la nota 37, l'autor rectifica la datació tradicional del combat el 21 d'abril del 1404, basada en el *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, i la siuta cap a finals d'any, d'acord amb diversos documents d'arxiu emesos en gener del 1405. La data tradicional, encara la trobem en SANZ VIÑUELAS, Vicente, «Els Centelles i la batalla del 'Cercat'», *Crònica del Marquesat, Llombai*, 18 de març del 2020 [<https://actualitatvalenciana.com/cronica-marquesat/llombai/>], que identifica la partida antiga del Forcat amb la moderna del Cercat.

⁸⁷⁴ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 155.

⁸⁷⁵ *Ibidem*, anotació núm. 511 de l'editor, Mateu Rodrigo Lizondo.

⁸⁷⁶ ACA, Cancelleria reial, reg. 2202, ff. 127v-128r; LÓPEZ, C. (ed.), *Liber patrimonii...*, p. 397, regist 1996.

⁸⁷⁷ ARV, Reial Audiència, Processos, part 3a, apèndix 8808, f. 235rr, doc. 31; BRAH, Col·lecció Salazar, B-8 (sign. 9/123), *Memorias de la Casa de Centellas* [documents sobre els Centelles de Nules, ca. 1692], f. 15r; ARV, Varia, 679, ff. 451 i 859.

Coloma; tinguda del segon matrimoni d'aquest, amb Elionor de Perellós, senyora de Mosset i Conat (al Conflent) i de Prats i Cortsaví (al Rosselló), la qual negocià les noces. La futura senyora de Rebollet –i mare del I comte d'Oliva– heretaria el 1414 la baronia de Rocafort de Queralt, per mort del II baró, els seu germà Jordi, i el 1432, les senyories maternes del Rosselló i el Conflent.

En paral·lel a les gràcies fetes als cavallers, el 1406 l'Humà i els seus oficials desplegaren a València totes les mesures possibles per a pacificar la cavalleria regnícola. Les festes, convits i justes al Palau del Real –amb interludis criminals, com el de març del 1406, quan “los Centelles mataren a n Miquel Cardona en terme de Solana”⁸⁷⁸– portaren una aparença de treva fràgil a l'enfrontament. El 5 de juny, per a desactivar la pugna pel poder municipal entre cacics burgesos aliats amb homes de paratge –una dels principals motius de bandositat– el monarca destituí els jurats electes de València i en designà arbitràriament uns altres.⁸⁷⁹ Mossén Centelles fou elegit marmessor per la reina Maria de Luna, que morí a Vila-real el 20 de desembre del 1406. Pocs mesos després, malgrat l'afany de les autoritats, reviscolà el contenciós cavalleresc. El 21 de març del 1407, Ramon Boïl, governador del regne de València –el que pocs anys abans havia plantat la senyera reial al castell de Nules–, morí assassinat a traïció, “e portaren-lo mort davant lo rey Martí”. L'endemà mateix, el monarca “feu escapar” Joan de Pertusa i Gilabert de Reixac, acusats de ser els autors materials del magnicidi.⁸⁸⁰

Sens dubte, molts pensaren que els inductors havien sigut el vell Gilabert de Centelles i els seus parents. El senyor d'Oliva, ja en escrits del 1401, apareixia com a enemic declarat de mossén Ramon Boïl.⁸⁸¹ El monarca també s'ho pensava, és clar. El 27 de març del 1407, quan encara estava de dol la ciutat, Martí I envià el lloctinent de governador a Oliva, l'Alcúdia (de Carlet) i Llombai, amb penons quadribarrats, a prendre possessió dels castells dels sospitosos de la mort del governador, fins que no s'aclarira del tot el crim. Els oficials de la batlia i la universitat d'Oliva foren destituïts i reemplaçats per altres que designà directament

⁸⁷⁸ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 145. Sollana era senyoria del gendre de mossén Gilabert, Jofre de Tous, casat amb sa filla Margarida.

⁸⁷⁹ *Ibidem*, p. 146.

⁸⁸⁰ *Ibidem*, p. 156.

⁸⁸¹ NARBONA, R., «L'interregne a València», p. 774, n. 9.

el representant de la corona.⁸⁸² Tot era, però, simbòlic i efímer. La repressió durà poc (el rei “necessitava” els nobles i cavallers per a les guerres del seu fill Martí el Jove, a la Mediterrània) i els bàndols tornaren a ensangonar els carrers de València des de febrer del 1408.⁸⁸³ Un any després, el 8 de març del 1409, la casa del cavaller Joan de Quintavall patí un atac nocturn i hi periren son fill Bernat i un tal Sanç Corberan de Xàtiva. El nou governador, el duc Alfons de Gandia, tractà de militaritzar la població urbana contra els cavallers bel·licosos, però els jurats feren que se’l destituïra. El reemplaçà Arnau-Guillem de Bellera, un noble pròxim als Vilaragut, que lideraria poc després l’urgellisme valencià.⁸⁸⁴

En veure’s amenaçats i en desavantatge, els Centelles abandonaren la ciutat. Gilabert s’exilià temporalment a Barcelona, on morí, el 20 de setembre del 1409.⁸⁸⁵ Havia dictat testament la vespra,⁸⁸⁶ en presència del notari Bonanat Gil, i havia deixat per successor dels feus d’Oliva i Nules el seu fill Bernat de Centelles i Cabrera, camarlenc a Palerm del rei Martí el Jove de Sicília.

En el testament es fa menció especial de l’estimada mare, Ramoneta de Riu-sec, que convivia amb ell, i en la qual confiava molt el testador. Aquesta (que faria venda de Riba-roja als Liori el 1409, poc abans de morir, el 1411⁸⁸⁷) cooperaria amb els marmessors del testador: el seu fill Bernat; els doctors en dret Jaume Escrivà i Domingo Mascó; el jurista Guillem Saera, i el rector de Montcada, mossén Guillem Martí. El primer Centelles/Riu-sec volia ser soterrat, seguint la tradició pairal, en l’església major del lloc de Nules (“in ecclesia maiori loci de Nulles”). Ara bé, si moria a Barcelona, com així fou, se’l soterraria a Santa Maria del Carmel i des d’allí, i no des de l’església de Nules, passaria la seua ossada anys després, ja descarnada, al panteó familiar de l’església del castell de Nules.

Ordenava Gilabert deixes pietoses per a misses per la seua ànima, ordres religiosos, etc. Hi destaquen els 2.000 sous per a dotar xiquets pobres de Nules i

⁸⁸² ACA, Cancelleria reial, reg. 2234, f. 27r, ressenyat per FELIP, V., «Els Centelles, senyors de Nules», p. 69.

⁸⁸³ NARBONA, R., «L’interregne a València», p. 782.

⁸⁸⁴ *Ibidem*, p. 783.

⁸⁸⁵ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 158.

⁸⁸⁶ AHNOB, Osuna, CP. 129, D. 6; C. 597, D. 30. Al·lusió al testament, en l’ACCCV, Notal d’Antoni Vilana, núm. 1320, anys 1410-1411, València, 6 de març del 1411.

⁸⁸⁷ MARTÍNEZ, E. i al., *Ribarroja del Turia...*, pp. 116-123. Riba-roja fou venuda per Ramoneta al seu gendre Sanxo-Roís de Liori, almirall de Sicília i vescomte de Gallano.

2.000 més per als del territori d'Oliva: “in puellis pauperibus loci nostri d'Oliva et terminorum suorum”. Per al seu sepeli, preveia el noble que els de casa, en senyal de dol, vestiren hàbits bastos de llana negra. Tretze pobres serien vestits amb gramalles i caperons de llana burella per a acompanyar el seu cadàver, com era costum en els cavallers influïts per l'espiritualitat medieval, que exaltava els gestos de pobresa i humilitat. Quant als criats i personal de casa, afavorí en primer lloc el companyó d'armes o *socius* Rodrigo de Álvaro; el cavaller de Montesa fra Galceran de Riu-sec, i el donzell Manuel de Montagut, a qui llegà un rossí dit “lo Sicilià”. Després s'hi esmenten els escuders Joan, Ramon i Galceran de Riu-sec, parents del senyor, i altres escuders com Joan Roure, en Bastida, Ramon de Logasc, Gonzalo García, Pedrucho i Martín de Cetino. A aquest últim li deixà un rossí excepcional, regalat al noble valencià per l'infant Ferran de Castella, futur Ferran I d'Aragó; o bé 100 florins d'or, a elegir. A continuació venen els patges dos, Martuixà i Joanet de Vall-llebrera, i els mossos de la quadra senyorial, Guterri i Ferrandico; aquest últim, criat de n'Álvaro. Com s'observa, l'amistat entre Gilabert de Centelles i el regent de Castella, Fernando de Trastàmara –que seria augmentada i continuada pel seu fill Bernat–, havia proporcionat al noble valencià alguns servidors i criats castellans; a més de regals de gran vàlua, com és aquest cavall amb el qual Gilabert premiaria un dels seus escuders.

Acabada la relació d'aquells que eren els més pròxims ‘domèstics i servidors, comensals nostres’ (“domestici et servidores, nostri commensales”), se'n recorda el testador dels marmessors, els notaris i advocats que havien treballat per a ell, especialment el jurista Guillem Saera, i d'alguns preveres, com Domingo Pastor, Mateu Croals i mossén Ortís, que cantarien misses per la seua ànima. Després arriba el torn a alguns vassalls cristians i musulmans, que havien sigut sancionats feia poc per ell, als quals –com a gest de misericòrdia– rebaixava o remetia condemnes. Per exemple, un tal Ferrer Morisc, “que solia viure a Oliva”, a qui rebaixava de 50 a 25 florins d'or la pena imposada per la justícia senyorial. A Marçoquet, moro de Mascarell (la Plana), sols exigiria 50 florins de sanció, dels 150 que se li havien exigit pel fet d'haver comés un greu crim.

Com era habitual, el senyor se'n recordava en testament, també, d'altre personal domèstic relacionat amb la casa: Elisabet, la dida que havia alletat la seua filla; Caterina i Margarida, donzella i criada, respectivament, de la mare del senyor, Ramoneta de Riu-sec; la viuda i els tres orfes del difunt Guillem Pastor, criat de la muller del senyor, Elionor de Cabrera. Quant als esclaus, n'alliberava (“aforros facimus”; de *hûrr*, ‘lliure’ en àrab) alguns: l’esclava tàrtara Joana (“ex genere Tartarorum”) i els seus dos fills; més una filla de la mateixa que servia la senyora Elionor. I també els esclaus Joan i Cola, que sols haurien de romandre tres anys més al servei d’Elionor de Cabrera i de Bernat de Centelles –l’hereu primordial de la casa–, abans d’obtenir carta de llibertat i esdevenir lliberts.

Tots aquests eren beneficiaris directes d’un testament on els fills eren els principals hereus o beneficiaris: es feia referència al fill baró major, Bernat de Centelles, hereu de les senyories de Nules i Rebollet (que tornà de Sicília per a acceptar l’herència a Nules, el 24 de març del 1410⁸⁸⁸); a Pere, que rebia els molins de Paterna, una important font de rendes aportada per Elionor de Cabrera al matrimoni, a més de 200.000 sous (consignats el 1414 sobre les rendes de Xilxes i Moncofa⁸⁸⁹) i a Gilabert, que rebria 60.000 sous de legítima (concordada amb Bernat el 1411⁸⁹⁰). No s’hi fa menció d’un altre fill, Ramon, que havia mort pel 1402. Sí en canvi de Margarida, una filla casada amb Jofre de Tous, senyor d’Artana i de Sollana, però morta (pel 1408) sense fills. El dot, recuperat per la família, es destinaria ara a almoines i deixes pietoses. El testament incloïa el vincle per als successors de fer armes de Riu-sec i sobrenomenar-se, si més no en la documentació legal, amb l’àlies “Ramon de Riu-sec”.

⁸⁸⁸ ARV, Reial Audiència, Processos, part 3a, apèndix 8808, f. 232v, doc. 27; BRAH, Col·lecció Salazar, B-8 (sign. 9/123), *Memorias de la Casa de Centellas* [documents sobre els Centelles de Nules, ca. 1692], f. 14v.

⁸⁸⁹ *Ibidem*, f. 15r, Concòrdia entre el senyor d’Oliva, Bernat de Centelles, i el seu germà Pere sobre l’herència paterna, 5 d’abril del 1414.

⁸⁹⁰ *Ibidem*, f. 14v.

4. Bernat de Centelles: el triomf i l'ascens d'un llinatge

Universitat d'Alacant
Universidad de Alicante

4.1. La batalla del Codolar i el triomf dels Centelles

Bernat de Centelles i Cabrera (àlies Ramon VII de Riu-sec, mort el 1433), IX senyor de Rebollet, s'havia criat de jove al servei de l'infant Martí d'Aragó el Jove (1374-1409), primogènit i successor de Martí I l'Humà (rei d'Aragó, 1396-1410), que tanmateix no el pogué succeir perquè li premorí. Aquest Martí el Jove, que fou rei de Sicília del 1390 al 1409, sotmeté l'illa el 1392 en cooperació amb cavallers de la Corona d'Aragó, entre els quals destacava el jove Bernat, l'hereu d'Oliva. Aquest fou camarlenc de la cort de Palerm durant molts anys i obtingué lucratiu beneficis del servei a la corona. El 24 de setembre del 1404, a Catània, Martí I de Sicília li atorgà mercè –heretable– de 400 onces d'or de renda anual, més 2.000 florins d'or procedents dels drets d'exportació de mercaderies de l'illa.⁸⁹¹ El 2 de novembre del 1409, en tornar Bernat de Sicília a Barcelona, Martí I d'Aragó confirmà la concessió del fill; Alfons V el Magnànim també la ratificaria, el 24 de setembre del 1424.⁸⁹² A banda d'aquesta donació, Martí el Jove havia fet Bernat de Centelles senyor de Naso, a la zona de Messina, el 9 de gener del 1405. Aquest feu l'heretaria el seu fill Francesc-Gilabert de Centelles.⁸⁹³

L'any 1408, amb tropes pròpies, l'hereu d'Oliva acompanyà Martí el Jove a la campanya de pacificació de Sardenya. Els rebels, comandats pel vescomte de Narbona Guillem II, foren derrotats per aquest en la batalla de Sanluri, el 30 de juny 1409. Degué ser aleshores quan el sobirà atorgà a Centelles la capitania del Cap d'Orlando, el la costa nord siciliana, prop de Naso. L'èxit aconseguit a Sanluri, tanmateix, es veu eclipsat el 25 de juliol per la mort del vencedor, el príncep Martí, als 35 anys d'edat. La Corona d'Aragó s'havia quedat sense hereu legítim, ja que diversos fills d'aquest havien mort també en edat infantil. Bernat, un dels homes de confiança del malaurat hereu, rebé un llegat de 50.000 florins d'or. Martí l'Humà, que heretà del seu fill homònim el regne de Sicília i els ducats d'Atenes i

⁸⁹¹ AHNOB, Osuna, CP. 128, D. 17; C. 597, D. 1.

⁸⁹² *Ibidem*; CP. 128, D. 14, Castell de Bellesguard (Barcelona), 2 de novembre del 1409; CP. 201, D. 10.

⁸⁹³ ARV, Processos, part 3a., llig. 33, núms. 600-602.

Neopàtria, suprimí el jutjat sard –autònom i rebel– d’Arborea i el convertí en un marquesat, que atorgà a la família fidel dels Cubello d’Arborea.⁸⁹⁴

Assabentat en la tardor del 1409 de la mort de son pare (esdevinguda a Barcelona el 20 de setembre), Bernat de Centelles se’n tornà –via Barcelona– a València, per a prendre possessió de Nules i Oliva. Martí I el Vell l’havia autoritzat a entrar dins la ciutat, per circumstàncies especials, amb una escolta no superior a vint homes a cavall i vint peons, i a romandre-hi només durant trenta jorns al regne de València, per a organitzar els feus heretats. Quan morí Martí I, en maig del 1410, Bernat romania, si no a la ciutat, almenys sí al regne valencià.⁸⁹⁵

L’exiliat sicilià Bernat de Centelles no sols heretava ara els feus valencians, és clar, sinó també la incòmoda i perillosa capitania del bàndol nobiliari dels Centelles, que continuava agrament enfrontat al dels Vilaragut. Estant al palau de Bellesguard, als afores de Barcelona, el 7 de desembre del 1409, Martí l’Humà li concedí una gràcia relacionada precisament amb les bandositats. En un document signat pel secretari Bernat Metge –l’escriptor, l’autor de *Lo somni*–, el monarca ordenà al governador del regne de València, mossén Arnau-Guillem de Bellera, que lliurara als seus parents el cadàver d’un servidor d’en Centelles, sentenciat a morir en la forca per aquell, per a rebre sepultura eclesiàstica.⁸⁹⁶

...a supplicació del noble e amat conseller, camarlench nostre, Bernat de Sentelles, del qual era servidor en Francesch de Pla, barber de València, lo qual vós fés penjar l’altre dia, vos dehim e manam expressament que·l cors del dit Francesch façats despenjar de la forca e lurar aquell a sos parents e amichs.

Aquesta actuació de Bellera cal emmarcar-la en el període prebè·lic 1409-1411, quan el governador es posicionà del costat dels bàndol dels Vilaragut, detenedors aleshores del poder urbà i popular a València. En paraules d’un cronista coetani, Bellera “regí molt asprament e ab gran rigor” la cort de la governació,⁸⁹⁷

⁸⁹⁴ Més detalls, en SENDRA, J., *Els comtes d’Oliva...*, pp. 56-57.

⁸⁹⁵ PUTZULU, Evandro, «Bernardo de Centelles», dins *Dizionario biografico degli italiani*, Treccani, Roma, 1979, vol. 23, versió on-line [[http://www.treccani.it/enciclopedia/bernardo-de-centelles_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/bernardo-de-centelles_(Dizionario-Biografico)/)].

⁸⁹⁶ RODRIGO, M. (ed.), *Col·lecció documental...*, doc. 906, pp. 970-971.

⁸⁹⁷ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 159.

en perjuí dels Centelles i dels seus valedors, com era aquell sastre enforcat. I no era aquest l'únic front que tenien obert els Centelles d'Oliva i els seus parents de Llombai. Aquests pugnaven a Xàtiva, el 1409, contra el partit de Pero Maça de Liçana, senyor de Moixent i Novelda, i governador d'Oriola.⁸⁹⁸ S'enfrontaren Centelles i Maces en plena fira de Xàtiva, que se celebrava llavors per novembre. Hi hagué de cinc dies de combat aferrissat, amb armes de foc i tot, interromput per l'arribada de València de les tropes del governador Bellera.⁸⁹⁹ En juny del 1410, els jurats xativins propiciaren la signatura d'una treva, recolzada en agost per la predicació a la ciutat del carismàtic dominicà fra Vicent Ferrer.⁹⁰⁰

La pugna continuava, però, a València. El 22 de gener del 1410, aprofitant un pelegrinatge del governador al sepulcre de sant Vicent màrtir, una host a cavall dels Centelles patí una emboscada. En febrer, els Centelles empraven el Campanar Nou de la Seu –el Miquelet– com una amagatall des d'on llançar cavalcades nocturnes i parar escaramusses als rivals; tot això, ja, sota la direcció del nou *cap d'ells*, Bernat de Centelles. Els jurats se'n queixaren al bisbe alhora que el governador tractava des desallotjar-los. Els Centelles es refugiaren llavors a la sagristia de la Seu, on Bellera renuncià a entrar, per a preservar els tresors del temple i perquè en el recinte sagrat la justícia reial no tenia cap autoritat. Si un criminal s'hi refugiava, la competència pertanyia al bisbe.⁹⁰¹

Així estaven les coses el 31 de maig del 1410, quan morí Martí I l'Humà sense haver pogut procrear un hereu legítim, en substitució del difunt primogènit, el rei de Sicília Martí I el Jove. S'interrompia així la successió genealògica directa, per via masculina, del casal reial de Barcelona. Entre aquesta data de la defunció i el 28 de juny del 1412, quan es pronuncià la sentència del Compromís de Casp, la Corona d'Aragó visqué un conflictiu Interregne, en el transcurs del qual jugà un paper determinant el senyor d'Oliva, mossén Bernat.

Entre els diversos candidats al tron, s'imposaria precisament un vell amic de la família: l'infant i regent de la Corona de Castella, Ferran el d'Antequera, que

⁸⁹⁸ NARBONA, R., «L'interregne a València», p. 784, i n. 55; DIAGO, F., *Apuntamientos...*, vol. 2, p. 81 i ss.; LÓPEZ, C., *Nobleza y poder...*, p. 264, n. 708;

⁸⁹⁹ NARBONA, R., «L'interregne a València», p. 783.

⁹⁰⁰ DIAGO, F., *Apuntamientos...*, vol. 1, pp. 89-94 i 102-103.

⁹⁰¹ NARBONA, R., «L'interregne a València», p. 783.

seria coronat rei d'Aragó amb el nom de Ferran I (1412-1416). S'implantava amb ell al regne de València la dinastia dels Trastàmara. Altres candidats amb opcions, com el vell duc de Gandia, Alfons el Vell; el comte d'Urgell, Jaume el Dissortat, recolzat fervorosament per Bellera i els Vilaragut, o un fill il·legítim de Martí el Jove, Frederic de Luna, foren derrotats, adés en camp de batalla, adés en el conclave de Casp, on sant Vicent Ferrer i el papa Benet XIII –el Luna d'Avinyó, refugiat ara a Peníscola– feren el possible perquè eixira elegit llur candidat, el castellà Ferran. Aquest tenia drets genealògics considerats menors –descendia dels reis d'Aragó per via materna–, però posseïa el poder a Castella, una experiència militar inqüestionable (la victòria d'Antequera contra Granada, el 16 de setembre del 1410, li atorgà fama) i un exèrcit potent al darrere.

L'estiu del 1410 alguns candidats perderen opcions i altres, concretament Jaume d'Urgell i Ferran de Trastàmara, consolidaren posicions. A Catalunya era preferit el d'Urgell, així com a una València dominada pels Vilaragut i a un Aragó on els Luna eren potents. Ara bé, aquest no tenia ni els recursos de l'infant castellà ni l'habilitat política d'aquest. A més, alguns errors comesos pels Luna, que assassinaren l'arquebisbe de Saragossa, serviren d'excusa al Trastàmara per a introduir tropes castellanques a la Corona d'Aragó, en cooperació precisament amb Bernat de Centelles i altres nobles afins. Aquests convocaren a Paterna el Parlament de Fora –trastamarista–, on es reuniren els contraris al Parlament de Dins o de València –urgellista– controlat per Bellera i els Vilaragut.⁹⁰²

Segons li contà Bernat al seu fill, el primer comte d'Oliva, i aquest ho transmeté a Lorenzo Valla, mossén Centelles i el seu oncle matern Bernat de Cabrera (que havia lluitat al seu costat a Sicília i Sardenya) no veien amb mals ulls la candidatura del comte Jaume. El vescomte de Cabrera, de fet, es casaria el 1413 amb Cecília d'Urgell, germana de dit Jaume.⁹⁰³ Tanmateix, els esdeveniments evolucionaren ràpidament i, quan Ferran –que en principi no es postulava– anuncià la seua candidatura al tron, els Centelles apostaren per ell.

⁹⁰² LÓPEZ, C., *Nobleza y poder...*, p. 234.

⁹⁰³ VALLA, Lorenzo, *Historia de Fernando de Aragón [Historiarum Ferdinandi regis Aragoniae]*, trad. de Santiago LÓPEZ MOREDA, Anubar («Clásicos medievales y renacentistas», 13), València, 2002, pp. 145-146.

Mentre açò es dirimia en parlaments enfrontats de cavallers, sant Vicent Ferrer recorria el regne de València en la denominada “campanya valenciana” de predicació. El predicador, seguit per penitents i escoltat per multituds, predicava a València del 23 de juny al 20 d’agost del 1410. D’ací s’encaminà a Xàtiva, com adés s’ha dit, i a Gandia. Segons la tradició, predicà a l’església de Benieto dels Cristians, llogaret de l’altra riba del riu d’Alcoi. D’ací passaria (setembre) a Oliva, on també diuen que predicà, concretament a les eres de la Gerreria del Raval dels moros. En aquest punt, l’any 1725, s’edificaria una ermita consagrada al seu culte. Des d’ací passà a Dénia, on predicà en la festa de Sant Miquel arcàngel, el 29 de setembre. Aquesta data se sap perquè rebé aquell dia una lletra que li havia remés el bisbe de València. Estigué en octubre a la Marina, concretament a Teulada, i se’n tornà cap al nord de nou. Tornà per Terrateig, on també hi ha una ermita i una festa que recorda el seu pas. Passà per la vila d’Albaida a la fi de novembre, on aconsellà a Carrossa de Vilaragut la fundació d’un altre monestir del seu orde: el de Sant Anna, al port d’Albaida. Estant allí, el cridaren els jurats de Lliria i, després de visitar Xàtiva, predicà a la font lliriana de Sant Vicent.⁹⁰⁴

Mentre el sant predicava la pau, els barons cridaven a la guerra. Aragonesos i catalans elegiren els seus compromissaris per a l’elecció del nou rei, que s’havia de debatre a Casp. Tanmateix, els valencians estaven dividits entre urgellistes i trastamaristes, entre Vilaraguts i valedors, i Centelles. Traslladat el conflicte al nord del reialme, els Centelles passaren a l’acció violenta: mossén Bernat assaltà Vilafamés i ocupà Morella, en gener del 1411, per a facilitar –si convenia – l’entrada des d’Aragó de mercenaris castellans facilitats pel Trastàmara.⁹⁰⁵ El 14 de maig la candidatura de Ferran fou acceptada. El 31, els urgellistes d’Aragó acabaren amb la vida de l’arquebisbe antiurgellista de Saragossa. El 19 de juny, els Vilaragut i el governador Bellera tractaren infructuosament d’alliberar Morella. Els Urrea, trastamaristes d’Aragó, demanaren ajut al castellà contra els Luna. Els

⁹⁰⁴ Vegeu, entre d’altres, FAGES, Pierre-Henri, *Saint Vincent Ferrer, apôtre de l’Europe*, Maison de la Bonne Presse, París, 1893, vol. 1, pp. 275-276; SOLER, Abel, *Albaida. Història de la ciutat*, Mecanoscrit inèdit, Albaida, 2007; DOMÍNGUEZ, J.-M. – PONS, F., *Sant Roc d’Oliva...*, p. 143; MORELL, D., *Edificis i construccions...*, p. 3.

⁹⁰⁵ Els Vilaragut i Bellera recuperarien Vilafamés en abril. Vegeu RABASSA, Carles – DÍAZ DE RÁBAGO, Carmen, *Documents per a la història de Vilafamés*, Consell Valencià de Cultura, València, 1995, pp. 188-189.

d'Antequera, en juny, començà a enviar-los-hi tropes. Els parlamentaris catalans, majoritàriament inclinats pel candidat conterrani, protestaren contra l'entrada d'aquella “gent d'armes de nació castellana” i feren crides per a “extirpar los castellans, los quals són en los regnes d'Aragó et de València”.⁹⁰⁶

En octubre, Bellera i els del bàndol dels Vilaragut convocaren parlament de nobles a Vinaròs; en resposta, els Centelles convocaren un parlament alternatiu al lloc de Traiguera, també al Maestrat. Als jurats de València, capital de l'urgellisme regnícola, mostraven animadversió els de Xàtiva, Vila-real i Castelló, amics dels Centelles. Des de Nules, Bernat ajudava Bertomeu Miralles a encapçalar la resistència castellanenca contra ballesters arribats de València el 17 d'octubre. Vila-real i Castelló foren atacades de nou l'11 de novembre. Mentrestant, columnes de soldats castellans avançaven per la foia de Castalla, Aiora, Requena, Xulella i Sogorb. Els que penetraven pel nord s'uniren a la Plana amb Miralles i el baró de Nules. Als Ports i al Maestrat, comarques dividides, es produïen enfrontaments armats. El 7 de desembre del 1411 una avançada de quaranta genets castellans reforçava la defensa de Llombai, feu dels Centelles.⁹⁰⁷ Mentrestant, a Morvedre, l'actual Sagunt, una vila subjugada al poder de València, sorgí també un fort partit trastamarista. En canvi, Alzira i Elx, ocupades efímerament per Pero Maça de Liçana (que se n'havia passat dels Vilaragut als Centelles, i no era un cas únic), foren recuperades pels de Bellera i Berenguer de Vilaragut, i es mantingueren fidels a la candidatura del comte Jaume d'Urgell.

Així començà l'any 1412. Arnau-Guillem de Bellera esperava l'arribada de reforços des de Catalunya, comandats per Ramon de Perellós, per tal d'atacar Bernat de Centelles i els seus, posicionats a Nules i Castelló. Però els reforços catalans no arribaren a temps... Sí, en canvi, la host de l'*adelantado mayor* de Castella, que aconseguí unir-se amb la dels Centelles i passar a Morvedre. I també 5.000 infants castellans, comandats per Diego Gómez de Sandoval.⁹⁰⁸ Bellera i els Vilaragut convocaven a València un exèrcit ciutadà, de milicians inexperts en sa majoria, per a repel·lir-los i, de pas, saquejar la baronia de Nules. Els Centelles i

⁹⁰⁶ RUBIO, A., *El patriciat i la nació...*, vol. 1, p. 204.

⁹⁰⁷ NARBONA, R., «L'interregne a València», pp. 784-785.

⁹⁰⁸ Dada que aporta ESQUERDO, O., *Nobiliario valenciano...*, vol. 2, p. 79.

aliats, reforçats per quatre-cents experimentats cavallers o llancers castellans – guerrejats en la guerra de Granada–, s’enfrontaren a l’exèrcit urgellista de València en la batalla del Codolar, prop del grau de Morvedre, entre Puçol i la mar. Milers de valencians foren massacrats; entre ells, el mateix governador.⁹⁰⁹ De l'altra banda, destaca la mort d'un germà del baró Bernat, segurament Ramon de Centelles, el qual fou traspasat per una sageta –“telo transactum”, en mots de Joan-Baptista Anyés. El portaren a soterrar a l'església major de Morvedre, on es conservava encara en el segle XVI la seua tomba, penjada d'un mur i decorada amb la pertinent inscripció i amb el losange dels Centelles.⁹¹⁰

La batalla del Codolar o de Morvedre fou el 27 de febrer del 1412, i començà “après migjorn”, cap a la una del migdia, i es prolongà fins a dues hores abans de sol post. Es tenyí la marjal de sang i cadàvers. Les víctimes mortals –quasi tots, de la part dels Vilaragut– foren entre 2.000 o 3.000, segons les cròniques. València perdé la Senyera reial i el penó dels ballesters del Centenar de la Ploma, que foren duts a Morvedre a manera de trofeu. El botí d'armes i robes fou gran. El justícia criminal de la capital resultà nafrat. El cadàver de Bellera, particularment odiat pels partidaris del senyor d'Oliva, fou decapitat. N'enfilaren el cap en la punta d'una llança i obligaren el fill adolescent del governador a passejar-lo per davant dels nombrosos presoners del bàndol vençut. Els Centelles i els castellans exigiren també rescat pels molts captius que obtingueren d'aquella batalla. València, traumatitzada i dolguda, s'agenollà als peus del castellanòfil baró d'Oliva, que lliurà les claus de la Casa de la Ciutat a gent de la seua corda. En reacció, els vençuts Vilaragut volgueren recompondre a Alzira un parlament urgellista, sense èxit, i el 1413 Pere de Vilaragut intentava conspirar a la ciutat. Tanmateix, la seua causa es trobava perduda. Els Centelles havien triomfat. A més, l'impacte de la batalla accelerà els tràmits per a l'elecció i la reunió de juristes i experts a Casp, que acabà determinant l'elecció de Ferran I d'Aragó en juny. La reunió urgent dels

⁹⁰⁹ MIR, G. – JOAN, F. i al., *Llibre de memòries...*, pp. 400-401; DIAGO, F., *Apuntamientos...*, vol. 2, pp. 75 i 108-109; NARBONA, R., «L'interregne a València», pp. 786-787.

⁹¹⁰ ANYÉS, Joan-Baptista, *Obra profana. Apologies, València, 1545*, ed. i trad. a cura de Martí DURAN MATEU, Universidad Nacional de Educación a Distancia – Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona, 2001, p. 149. Sembla que Anyés el confon amb Gilabert, un altre germà, del qual es tractarà després, com a iniciador de la branca siciliana del llinatge.

nobles valencians en un sol parlament, per a evitar ser exclosos de la decisió; la intervenció de Benet XIII i fra Vicent Ferrer, i algunes irregularitats més, foren claus –com s’ha dit– per a decantar el dictamen successori.⁹¹¹

La *Crònica* de Melcior Miralles relata així els fets del Codolar, el fet d’armes més transcendental de la família Centelles/Riu-sec:⁹¹²

Camp de Morvedre

En lo dit any de ·M·CCCC·XII·, disapte après migjorn, a ·XXVII· de febrer, fonch vençuda la host de València per mossén Bernat de Centelles e cavalés de Castella e de València, e gent de Morvedre. Hon morí en Guillem de Bellera, visrey de València, e foren morts més de ·M· hòmens de València e molts presos, qui s’agueren a rescatar. La batalla fonch prop la mar, entre Morvedre e Puçol, al Cudolar.

La documentació coetània municipal (“per rahó de la batalla del Codonar, són stades mortes ben III m[ília] persones de la dita ciutat...”⁹¹³) i la crònica de Pero Maça (“combateren-se ab aquells e foren vençuts los de València..., e morts III m[ília] hòmens”⁹¹⁴) eleven a 3.000 la xifra de morts, durant el combat i a conseqüència d’aquest.⁹¹⁵ El *Llibre de memòries* de València fa també balanç de la pugna i del protagonisme assolit per Centelles en aquesta:⁹¹⁶

En lo dit any 1412 fonch lo camp de Morvedre, y era governador de València mosén Berenguer-Arnau de Bellera, lo qual instà en lo Consell que la Ciutat de València tragués la bandera de la ciutat, com de fet hixqué, amb molt poble, per anar e destruir la vila de Nules, per quant mossén Bernat de Centelles era de voluntat de l’infant don Ferrando e volia que l’alçaren rey. E lo dit governador mosén Bellera era de nació cathalà e tenia voluntat la ciutat de València alçàs per rey al compte de Urgell. E anant la bandera ab la gent de València la volta de Nules, hixqueren los de Morvedre ab quatre-centes llances que

⁹¹¹ NARBONA, R., «L’interregne a València», pp. 787-788.

⁹¹² MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 161-162.

⁹¹³ AMV, Lletres missives, LM-12, ff. 47v-48r, València, 15 de setembre del 1413, citat per RUBIO VELA, Agustín, «Urgelistas valencianos. Sobre la oposición a Fernando I de Trastámara», *Anuario de Estudios Medievales*, 33/1, Barcelona, 2003, pp. 191-219 (p. 215, n. 80); ÍDEM, «Del asedio de Buñol al de Balaguer. Los valencianos y la sublevación de Jaume d’Urgell (1413)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 77, Barcelona, 2001, pp. 15-217 (doc. 27, p. 203).

⁹¹⁴ HINOJOSA MONTALVO, José (ed.), *Crònica de Pere Maça*, Universitat de València, València, 1979, p. 45.

⁹¹⁵ Vegeu també RUBIO, A., *El patriciat i la nació...*, vol. 2, p. 134.

⁹¹⁶ MIR, G. – JOAN, F. i al., *Llibre de memòries...*, pp. 400-401.

tenia mosén Bernat, conseller dels castellans, e juntaren a los que eren exits de València, entre Puçol e la mar. Hagueren dura batalla e, per maldat e traïció que feren alguns valencians, guanyaren la batalla los de Morvedre ab los castellans. E fonch nafrat de mort Juan de Castellví, justícia criminal, lo qual portava la bandera de València. E, rompuda la batalla, se'n portaren los de Morvedre la batalla a València. E aquesta batalla fonch molta part per a què els compromisaris declarasen més prest en la sucesió del regne de Aragó.

Informat de la guerra de l'Interregne per Francesc-Gilabert de Centelles, Lorenzo Valla culpà de la derrota de l'urgellisme Bellera, odiat pels Centelles per les seues arbitriarietats i el seu partidisme: 'semblava més haver exercit ofici de carnisser que de governador' ("ut non gubernatoris, sed carnificis munus se crederet accepisse"). Els Centelles l'acusaven d'haver passat de ser gos a ser llop contra ells, segons la imatge manejada per l'humanista, i haver procurat la mort de fins a quaranta partidaris seus abans i durant la guerra: els uns, enforcats, i els altres, decapitats. Quan veieren actuar així Bellera, Gilabert de Centelles, germà menut de Bernat, comandant una host que li havia proporcionat el d'Antequera, atacà les senyories dels Vilaragut a València i els robà 6.000 caps de bestiar, procedents sobretot de dominis del sots-governador Joan de Vilaragut. Fou llavors quan els Vilaragut cridaren en auxili llur els 400 genets gascons, contractats per Ramon de Perellós, que no arribaren a temps a la batalla. Sí que arribaren a temps a Sagunt els 400 genets castellans i uns 700 genets aragonesos, del partit trastamarista dels Urrea, comandats per Joan Ferrandis d'Herèdia. Aquesta notícia mogué el governador Bellera a mobilitzar la gent de València per a reunir-se amb els gascons a Castelló i, des d'allí, arrasar el feu de Nules.

Seguint amb el relat de Valla, de València eixiren 22.000 homes de peu i 200 cavallers armats, entre els quals hi havia molts que hi anaven a disgust, i d'altres molts que –en realitat– eren partidaris dels Centelles, i canviarien de bàndol a l'hora del combat. L'autor de la *Historia Ferdinandi* (Nàpols, 1446)⁹¹⁷ tracta de justificar la matança dient que Bernat tractà, per mitjà d'emissaris, d'evitar el

⁹¹⁷ Les citacions d'aquesta obra que plasmem seguidament, procedeixen de VALLA, Lorenzo, *Historiarum Ferdinandi Regis Aragoniae* [Nàpols, ca. 1446]; reimpr. facsímil de l'ed. del 1521, i ed. a cura de Pedro LÓPEZ ELUM, Anubar («Textos medievales», 41), València, 1970, pp. 93-105, contrastades amb la traducció castellana que ofereix VALLA, L., *Historia de Fernando de Aragón...*, pp. 155-161.

combat contra la pròpia pàtria, però l'enemic no acceptà negociar. A continuació, narra com el governador –que es veia de lluny, per anar vestit, ell i el seu cavall, amb el senyal reial d'Aragó– fou encerclat per la cavalleria dels Centelles, que li donaren mort, a ell i als qui formaven part del seu seguici. A partir d'aquest moment, molts pegaren a fugir. Hi imperava el caos. Els castellans, que desconeixien l'heràldica local, no sabien quins eren els partidaris dels Centelles i quins els dels Vilaragut, i acoltellaven gent arreu arreu, sense contemplacions: “Sed Castellani, qui Centellianos et Villaragutos non internoscerent, ut in quemque incidebant, promiscue sine discrimine feriebant”.

‘Queien els valencians de tots els estaments i queden estesos pel terra’ (“cadunt igitur Valentini ex omni genere ac sternuntur”), i la cavalleria caient sobre les espatles dels peons fugitius i matant-los a espasades. Fins al punt que els mateixos Bernat de Centelles i Joan Ferrandis d'Herèdia, segons que ho tracta de justificar el cronista romà, s'hagueren d'interposar entre els estrangers i alguns valencians, per a salvar-los la vida i evitar que la matança fora pitjor encara. Valla, basant-se en testimonis de cavallers i clergues que hi foren presents, encara puja la xifra de morts, en camp de batalla i dies després, per les ferides rebudes, en 4.000, per a una ciutat que llavors tindria uns 30.000 habitants aproximadament: “Perierunt tamen ex iis illo praelio, et postea, ex vulneribus ad quatuor millia virorum”. Els que pogueren escapar i salvar-se de la mar, els estanys i les espases, arribaren a una indefensa i traumatitzada València.

Centelles i Herèdia aconseguiren llavors detenir l'avanç dels seus, a fi que no fora saquejada la ciutat. L'humanista lloa aquest gest de magnanimitat, però també critica la crueltat que suposà que el mateix Bernat ordenar fer tallar el cap d'en Bellera i fer-lo portar en alt al seu fill, encara infant, per a entrar-lo dins la ciutat en forma de trofeu. Allí el penjaren, dalt d'una alta biga –segurament, a la plaça del Mercat– perquè servirà d'escarn i d'advertiment terrorífic al bàndol perdedor de la guerra: “...iussit amputari praesidis ac, praefixum hastae, tradi filio puero quem ceperat in urbem usque gestandum, ut in altissimo postmodum trabe suffixum pro trophaeo statueret”. Ja instal·lats a la ciutat, els vencedors depuraren els oficials del municipi i ocuparen les institucions forals. Els castellans esperaren

uns dies extramurs, per temor a una revolta dels parents dels morts i ferits en la batalla, fins que Bernat els convidà a entrar, en comprovar que l'ambient no era perillós. Comenta Valla, en fi, que, en assabentar-se Ramon de Perellós del desastre, criticà la temeritat de Bellera, per no haver-lo advertit i esperat, i se'n tornà cap a Catalunya. Després parla ja dels nou compromissaris elegits per a debatre a Casp, tres per cada estat de la Corona d'Aragó.⁹¹⁸

La derrota urgellista i el triomf trastamarista del Codolar comportaren un tomb decisiu en la guerra, que decantà la balança successòria del costat dels Trastàmara. És valorat així pel medievalista Agustín Rubio Vela:⁹¹⁹

Este hecho de armas significó para la causa fernandina una victoria decisiva, puesto que dio a los suyos, cuatro meses antes de pronunciarse los compromisarios de Caspe, tanto el control de la ciudad de Valencia –hasta entonces en manos de los Vilaragut y del gobernador Bellera, muerto en aquel combate– como el de la representación parlamentaria.

La traumàtica batalla del Codolar seria recordada durant dècades a València; per exemple, en unes ficcions profètiques datables pels anys 1481-1484, per exemple, copiades en un protocol notarial per l'escrivà de la Sala de la Ciutat Jaume Ximeno. Es tracta d'uns falsos vaticinis, atribuïts a un mestre Arnau de Vilanova, que manifestaria haver-los escrit el 1367 al castell de Cervera del Maestrat: "...per Ferrando entrà / per Ferrando finirà. / E açò serà / per lo de Murvedre, / que fonch tan negre / a la de València, / per la entrada / dels de Castella / ab los Centelles / semblant novella / veurà Cathalunya. / ¿Cové que·s muy[r]a / la tua bossa, / o Barcelona?"⁹²⁰ La matança de Morvedre, a més, requeia sobre la memòria de la família Centelles com un fet lloable d'una banda, però infamant de l'altra. En qualsevol cas, Bernat obtingué ací la glòria, l'elevació del seu llinatge al vèrtex de la cavalleria valenciana i un lloc prominent a la cort del que seria, a partir del 1412, el nou sobirà de la Corona d'Aragó, Ferran I el d'Antequera.

Pocs dies després de la batalla, es trobava refugiat al castell d'Oliva Alfons d'Aragó el Jove, hereu del ducat de Gandia. Estava enemistat de feia temps amb

⁹¹⁸ Els mallorquins i els catalans es comptaven com un sol estat.

⁹¹⁹ RUBIO, A., «Urgelistas valencianos...», *op. cit.*

⁹²⁰ RUBIO, A., *El patriciat i la nació...*, vol. 2, pp. 281 i ss, apèndix documental, doc. 2, vv. 38-51.

son pare, que l'havia expulsat personalment dels seus dominis. Segons un document, “en la vila de Oliva, e stant allí, li vench [notícia] que lo dit egregi duch de Gandia, pare de aquell, stave en la passió...” S'estava morint al seu palau ducal i, de fet, traspassaria el 5 de març del 1412.⁹²¹ No arribà a conèixer la resolució d'un concurs successori, del qual formava part ell mateix.

Lluny d'allí, a València, els nous jurats trastamaristes cridaren fra Vicent Ferrer a predicar, perquè el poble estava sorprès i descontent amb el dictamen de Casp. El predicador, el 27 de desembre del 1412, predicà a la capital i justificà la sentència de Casp per la necessitat d'acabar amb els bàndols: “En aquell punt que yo pronuncí la sentència en Casp, totes les bandositats cessaren”⁹²² S'acabaren amb un bany immens de sang, en efecte, i amb una reforma de Ferran I del mètode d'elecció d'oficials. Davant els seguidors de Pere de Vilaragut, líder del partit vençut i malcontent, el predicador justificava que s'haguera elegit un descendent del casal de Barcelona per via femenina, i no masculina:

Dien alguns: “Lo nostre rey, de dona ve!” [...] Pensau que nosaltres, nou persones, no hajam vist los drets de quiscú? Dirà algú de vosaltres: “Hoc, mas aquest ve de dona!”. Semblant era Jesuchrist, que la successió li venia de David per la Mare.

També hi havia qui criticava l'elecció d'un estranger, d'un castellà, com els que havien assetjat València en temps de Pere el Cruel: “Ítem més, los castellans són molt parlers: ‘Ferran Ferràndeç de los Archos de los Mayores...’ Mas lo nostre rey a tart parle, sinó que desempache los feyts”. Aquest era el candidat que volia l'eclesiàstic: un sobirà ferm i resolutiu, al qual ell coneixia d'abans. Els valencians no quedaren molt convençuts de les raons exposades pel frare visionari, que s'espolsà les espartenyas en eixir de València i ja no hi tornà més.

De fet, durant el 1413, les noves autoritats –i el senyor d'Oliva– temien un alçament urbà. En lloc d'això, el que es produí fou una rebel·lió armada, amb epicentre a Balaguer (Catalunya), liderada pel comte Jaume d'Urgell. Els oficials i vassalls de Bunyol, que era senyoria seua, li feren costat, però la revolta no

⁹²¹ CASTILLO, J., *Alfons el Vell, duc reial...*, p. 175.

⁹²² FERRER, V., *Sermons*, vol. 6, p. 205.

s'estengué per València. Ferran I posà setge al comte a Balaguer, el mes de juny. Hi convocà un important exèrcit, al qual s'apuntaren antics cavallers urgellistes valencians, volent reconciliar-se amb el nou monarca, i aconseguí que el Dissortat capitulara, el 31 d'octubre del 1413. El d'Urgell, processat i empresonat, moriria el 1433 al castell reial de Xàtiva. Com era lògic, els Centelles participaren en primera línia en els operatius d'aquest setge de Balaguer. Bernat de Centelles, senyor d'Oliva; Alfons el Jove, duc de Gandia, i Pero Maça de Liçana, senyor de Novelda i Moixent, encapçalaren el contingent de cavallers de València, costejat pels tres estaments del reialme. Els antics urgellistes reconciliats foren integrats en la host, però ocuparen posicions subalternes, és clar.⁹²³

En el transcurs del setge de Balaguer, es té notícia de com Bernat de Centelles, titulat honoríficament com a “conestable d'Aragó” (1413-1418?; succeït per Alfons d'Aragó el Jove, duc de Gandia, que fou conestable des del 1418 fins a la seua mort, el 1425⁹²⁴) i elevat a la categoria de “merexaut d'Aragó” (mariscal), exercia de jutge repressor dels elements urgellistes que eren capturats. Així s'observa, per exemple, en una lletra dels jurats de València, del 6 de setembre del 1413, on manifesten haver-se assabentat que Guillem Agramunt ha sigut capturat i posat sota poder del senyor d'Oliva. Els oficials li exigeixen un dur càstig, ja que el reu s'havia implicat molt en el bàndol urgellista de la vila de Castelló:⁹²⁵

Al molt noble baró, mossén Bernat de Centelles, merexaut d'Aragó, en lo siti de Balaguer. // Mossén molt noble.- // Per hoÿda e per altre letres d'alcuns, havem sabut com aqueix En Guillem Agramunt, per sos peccats, és caygut en la ratera, e per lo senyor rey liurat a vós per fer-li són procés. De què, mossén, havem plaer per quant som bé certs que n traurets la veritat. E per vostre avís, aquest Agramunt ha més foch en Castelló, de què s'era seguida la persecució que sabets, la ànima de la qual habitava en lo cors d'En Bellera. Aquest dit hom sap molt en los tractes de Vinalaroç e d'aquells que y foren per aquexa seqüela. Ha molts sentiments dampnats, dels quals creem que vós sots tal [que] ne traurets

⁹²³ RUBIO VELA, Agustín, «Después de Caspe. El urgelismo y las oligarquías», dins SESMA MUÑOZ, J. A. (dir.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia. El Interregno y el Compromiso de Caspe (1410-1412). Congreso celebrado en Zaragoza y Alcañiz del 24 al 26 de noviembre de 2010*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 2011, pp. 265-292.

⁹²⁴ Dada facilitada per Agustí Galiana.

⁹²⁵ RUBIO, A., «Urgelistas valencianos...», doc. 5, pp. 252-253.

la veritat. En aquest joch, mossén, molts hi tenien mà e lo fonament no era de vena [...].
Los jurats de València, aparellats a vostres plaers e honors.

Els venjatius jurats del Trastàmara exhortaven el cavaller a cooperar en l'“extermini dels mals e la laor dels bons”, sense clemència.⁹²⁶

Mentre la nova dinastia s'implantava, amb predicacions vicentines i un discret extermini d'opositors, es produí la mort de la viuda de Gilabert de Centelles i mare del senyor d'Oliva, madona Elionor de Cabrera, en març del 1412. El dia 16, els seus marmessors testamentaris, el donzell Bernat de Montfort i el prevere Joan d'Alzeny, confegien l'inventari dels seus béns en la casa on vivia i havia mort, a Tolosa de Llenguadoc, ben lluny de València.⁹²⁷ En primer lloc s'inventariaren la vaixella d'argent i argent sobredaurat; les joies i la indumentària de litúrgia de la capella, i de la mateixa senyora, brodada en algun cas de perles. Després obriren el cofre ferrat on la dama guardava els seus llibres, a saber:

[1] un llibre cobert de posts i de drap blanc, escrit en paper, de les *Oracions* de Ramon Llull.

[2] Un llibre amb posts folrades de drap d'or i domàs, amb dos tancadors d'argent sobredaurat decorat amb armes de Centelles i de Cabrera, escrit en pergamí, i titulat *A beato Bernardo*. Començava dient “Avenen a la Divinal Providència...” i acabava en “en l'autre món, per joya. Amen”. Es tractaria, doncs, d'algun florilegi de sant Bernat de Claravall, traduït al romanç català, encara que el notari occità escriu *autre* con compte d'*altre*.

[3] Un llibre dit *Cançoner*, cobert de posts folrades de setí negre a ratlles blanques, amb tancadors d'argent sobredaurat, al principi del qual contenia un calendari lunar. L'incipit era “Beatus B[er]n[ardus]...” ¿Serien els *Sermones super Cantica Cantorum*, de Bernat de Claravall? O un cançoner trobadoresc? En qualsevol cas, sembla clar que la devoció de la dama per sant Bernat influí en l'elecció del nom de pila del primogènit i hereu de la casa *Bernat* de Centelles, inèdit entre els seus predecessors.

⁹²⁶ Ibídem, doc. 6, pp. 253-254.

⁹²⁷ AHNOB, Osuna, C. 597, D. 14 (sign. ant. D. 7), el testimoni i regest; CP. 129, D. 7 (el pergamí: una còpia del 30 de març del 1413).

[4] Un llibre de paper, amb dos tancadors d'argent i posts folrades de vellut negre, iniciat amb la rúbrica "Assí comensa lo libre apelat Solí". En el darrer full es llegia: "...en aquest món et en l'autre. Amen". Seria, doncs, la *Collectanea rerum memorabilium* de Gai Juli Solí (segle IV dC), arromançada. El contingut d'aquesta obra concorda amb la curiositat de la senyora, que, segons consta en el mateix inventari, posseïa quatre mapes en francès. El tractat de Solí era una compilació de curiositats geogràfiques i socials: països, costums, produccions, animals i vegetals, etc.

[5] Un llibre en pergamí, amb posts cobertes de damasquí, que començava amb la rúbrica "Dezembre" i amb l'incipit "Tot lo temps d'aquesta present vida..." i acabava amb l'èxplícit "...dels segles. Amen. Finito libro, sit laus gloria Christo". Es tracta de la *Llegenda àuria* o *Flor de sants* de Jacopo da Varazze o della Voragine, una divulgadíssima compilació d'hagiografies, en la traducció catalana del darrer quart del segle XIII.

[6] Un breviari o llibre de salms, en paper, cobert amb posts de fusta, que començava amb unes oracions: "Domine ne infinite, Kirie, [e]leyson! Christe eleyson! Pater noster..."

[7] Un llibre de paper amb cobertes de cuir vermell, que començava: "Hun temps fo que era..." i acabava amb "mortz e turmentz". Pel format i l'inici, sembla algun llibre de temàtica narrativa, d'ús recurrent. No s'hi indica el títol.

[8] Un llibre de paper, amb pergamí roig, que comença amb la rúbrica: "Ayssí comença lo libre de mestre Gart d'Elmet". Fineix amb "l'any de nostre Senhor Jhesu Christ ·M·CCC·LXXXVII· la Luna tornà en ·I·" Podria tractar-se d'un tractat d'astronomia en català titulat *Del cors de les planetes*.

[9] Un llibre cobert de posts folrades de pell roja i verda, dit el *Libre de les províncies*, el qual comença: "Per mills saber las partidas..." Heus ací la traducció catalana dels viatges de Marco Polo, és a dir, d'*Il Milione*. El títol sencer era "*Libre de les províncies e de les encontrades qui són desotz la senyoria del gran emperador del Catay*, lo qual ha la senyoria del Gambal·lech, e senyor dels tartres, axí com ho reconta micer March Pol·lo, ciutadà noble de Venècia". El testimoni

més antic d'aquesta obra en terres de parla catalana –on tingué molt d'èxit– és precisament el d'una relació de llibres manats il·luminar el 1361 per Bernat III de Cabrera, vescomte de Cabrera, comte d'Osona i conseller de Pere el Cerimoniós, a més de pare de la senyora d'Oliva. El rei els destinà a l'educació del seu primogènit, el futur Joan I el Caçador.⁹²⁸ Una vegada educat el príncep, la jove Elionor, o heretà algun exemplar del pare, o el manà copiar del príncep per al seu ús, perquè li interessaven molt la geografia i la corografia.

[10] Un llibre sense títol, de paper, amb quatre tancadors de llautó, que començava amb les rúbriques “En nom de nostre Senyor...” i “En lo pròlec d'aquest libre...”, i acabava en “ut nomen concludatur”.

[11] Uns Evangelis en pergamí, relligats amb cobertes folrades de drap de domàs roig, titulat “Assy comensa lo pròlec de l'Avangeli...” i, després, amb “Quant Sent Mathieu...”. Acabava en “retenir en sa memòria. Finito libro sit. Laus gloria Christo”.

[12] Un llibre de paper, cobert amb posts folrades també de domàs roig, que comença: “Jhesús. Aquest libre feu mestre Guiu...”, i acaba “secula seculorum. Amen”. Deu tractar-se d'un *bestseller* de l'època, com foren les *Històries troianes* de “mestre Guiu de Columpnis”, el sicilià Guido delle Colonne, traduïdes del llatí al català per Jaume Conesa a la cort de Pere el Cerimoniós, el 1367. Conesa, protonotari de la cort reial, es relacionava quotidianament amb la família d'Elionor i, especialment, amb son pare, l'esmentat Bernat de Cabrera.

[13] Un llibre de paper i pergamí, cobert de pell i drap de lli blanc, segurament d'oracions. Duia l'incipit “En nom del payre...”, i continua amb “Serventa..” En el darrer full, “in secula seculorum. Amen”.

[14] Un altre llibre en pergamí amb posts folrades de vellut negre i terçanell roig, també d'oracions: “In taubla, aquestas oratio[n]s...” i “Jerònimes dit...”, i un darrer full on es llegia “emperò ànimes, etc.”

⁹²⁸ Vegeu la fitxa relativa a l'obra de Marco Polo en la base de dades *on-line* de *Sciència.cat DV (La ciència en la cultura catalana a l'edat mitjana i el Renaixement)* [<http://www.sciencia.cat/db/cercador.htm?obra=2398>], consultada el 30 de març del 2019. En aquesta menció, el títol figura en llatí, però se suposa que es tractaria de la versió arromanaçada; la següent atestació, ja amb el títol en català, es troba en un inventari del 1389. Vegeu CACHO BLECUA, Juan Manuel, *El Gran Maestre Juan Fernández de Heredia*, Caja de Ahorros de la Inmaculada («Mariano de Pano y Ruata», 12), Saragossa, 1997, p. 158.

[15] Un llibre de paper cobert de fusta folrada de pell roja, on es llegia: “Comensal las col·lacio[n]s...” I després de la rúbrica: “No és degun dubte...”. Acabava amb “alterem béns”. Devien ser col·lacions, és a dir, conferències espirituals, fraresques, plasmades en català, per a llegir i meditar de vesprada.

[16] Un possible llibre de relats de l’Antic Testament o d’històries exemplars, en paper i cobertes de paper i domàs roig, iniciat així: “Segons conta Moysés...” i acaba en “altres coses que contan molts”.

[17] Un llibre de paper cobert de posts folrades de cuir de color mel, que començava “Beatus un...” i acabava “in secula seculorum. Amen”. Títol i temàtica desconeguts.

[18] Un altre llibre sense més indicacions, que començava dient “Aquest llibre...” i acabava “entre totes”.

[19] Un llibre de paper cobert de pergamí, que començava: “Del llibre dit *Vertisse [A]onidum...*” (*De vertice Aonidum?*, la llar de les Muses?) i prosseguia: “Aquest vol venir...”. Acabava “en nostras prezons”.

[20] Un llibret de paper cobert de pergamí que començava “Ab la vertut...” i prosseguia: “Lo temps...” i acabava “divisions d’aquest llibre”. També resulta complicat saber de què es tractava.

[21] Un altre llibre en pergamí, cobert de posts folrades de domàs roig, que començava amb una taula i un “Pròlec del llibre” i amb l’incipit “Ayssí comensa lo *Libre de la misèria de l’om*”. Després de la rúbrica, prosseguia amb “Perquè són...” i acabava en el darrer full en “tot temps sens fi”. Es tracta del *De miseria hominis* del papa Innocenci III, que tingué molta difusió. Segurament la senyora de Rebollet el posseïa en versió catalana, com quasi tot el que llegia.

[22] El relat de la Passió de Crist atribuït al rabí Gamaliel, en paper i coberta de fusta folrada de cuir verd: “Ayssí comença *Lo procés de la Passió...*”, arromançat en català igualment.

[23] Un últim llibret de paper cobert de cuir vermell amb l’incipit “En nom de Déu tot poderós...” i la cloenda “asò és cosa certa”.

A banda dels llibres, es relacionaven obres d’art i devoció, propietat també de n’Elionor: unes taules de pintura gòtica, amb el Crucificat per una banda i la

Mare de Déu amb el Jesuset per l'altra, amb relíquies de la Vera Creu i d'altres, lligades al retaule amb una cadena d'or sobredaurat (la senyora en feia donació a l'església de Santa Maria del Mercadal, ¿de Pamiers, prop de Tolosa?); una imatge petita d'or, de la Mare de Déu, decorada amb una maragda i quatre perles; unes tisores d'argent dins un estoig d'argent, amb un cordó negre de cuir; un fermall d'ivori decorat amb argent sobredaurat; un altre fermall d'ivori comú; un rosari de denes o paternòsters combinats en roig i blanc; dos rosaris de denes de fusta amb creus d'argent sobredaurades, i un cofrenet de fusta "operatum ad modum Cathalonie", amb les armes dels Cabrera. Dins aquest escriny hi havia un fermall d'or amb una representació de l'unicorn i la donzella, decorat per nou grosses perles blanques, una maragda i dos balaixos; un fermall de cabeç fet d'or i decorat amb perles i dos safirs; una aiguadera d'argent sobredaurat i altres peces d'argenteria; diverses monedes d'or de França, Castella i Aragó; un rosari amb ornaments d'or i creu de perles; un diamant i un petit balaix; una caixeta de fusta amb una ampolleta d'argent contenint diferents relíquies; un escriny d'obra de París amb altres relíquies en bossetes de cuir; un drap de lli amb relíquies; uns draps pintats, un d'ells quals conté la "storie Ramis Palmarum" (l'entrada de Jesucrist a Jerusalem, Diumenge de Rams), i un retaule d'ivori amb les imatges del Crucificat, la Mare de Déu, i sant Pere i Sant Pau.

El fill de l'Elionor, Bernat de Centelles i Cabrera no era tant home de lectura i oració, com d'acció. Mesos abans del setge de Balaguer, potser l'estiu del 1412, el nou rei Ferran li havia confiat la custòdia i educació cavalleresca del primogènit de la Corona d'Aragó, un príncep de 16 anys, criat a Castella, que seria el futur Alfons el Magnànim. Mentrestant, l'hereu de Rebollet, Francesc-Gilabert de Centelles i Queralt, nat el 1408, s'educava al castell-palau d'Oliva –com després explicarem– amb la mare, Elionor de Queralt, sota la tutela, des del 1413, d'un mestre de gramàtica i arts italià. Tornant al cas de l'infant Alfons, conta Lorenzo Valla en la *Historia Ferdinandi* (1446) que Bernat de Centelles s'emportà algun ensurt amb el futur rei de Nàpols quan el tenia al seu càrrec.

Avançat l'estiu del 1412, Bernat acompanyava Alfons, vora el riu Ebre, on aquest acaçava a cavall un enorme porc. L'infant el perseguí temeràriament i entrà

amb el cavall en l'aigua del riu, que portaria llavors menys aigua. Quan es girà per a tornar, comprovà l'adolescent que el cavall no podia contrarestar la força del corrent fluvial. Cridant alarmat, mossén Bernat i els seus entraren corrent a l'aigua, però el príncep, en veure que se n'eixia el porc, nadà com pogué fins a la vora, es feu amb ell i l'abaté. Quan el rei Ferran s'assabentà de la proesa, però també de la temeritat del fill, no volgué mostrar ni alegria ni gestos de reprensió; preferí obviar-ho. Tanmateix, aquesta no seria l'última passada d'Alfons.

La següent tingué lloc poc després durant el “bany de sang” educatiu de l'infant Pere (de 7 anys): una altra batuda de porcs senglars. El rei i els seus fills estigueren caçant tot el dia amb diferents modalitat, fins que arribà l'hora dels porcs senglars. Ferran ordenà Pere que s'acostara a un senglar menut, subjectat i ferit pels mossos dels gossos de caça, i que, muntat a cavall com anava, li estacara la punta de la llança per a matar-lo. I quan el xiquet es trobava envoltat de cortesans, que reien i bromejaven esperant la seua acció, succeí que el cavall de Bernat de Centelles feu saltar una pedra i colpejà fortament el genoll esquerre d'Alfons. Aquest se sentí ferit i molt dolorit, però dissimulà com pogué, per vergonya. Tanmateix, començà a empal·lidir i estigué a punt de desmaiar-se. L'ajudaren a descavalcar els qui l'acompanyaven pensant que estava morint-se d'algun mal desconegut. En saber de què es tractava, i mentre avisaven el rei Ferran, alguns aconsellaren Bernat que se'n fugirà i evitara així la possible ira règia. Tanmateix, l'infant Pere el disculpà i el dissuadí de fer-ho.

Arribà llavors el rei, molt cabrejat i cridant: “Qui ha sigut el que ha espatllat el meu primogènit?” Bé, potser ho deia en castellà; és traducció del llatí del text de Valla. I el fill, que havia recobrat l'alé, l'aturà dient que no havia sigut cap home, sinó un cavall. La ferida era forta, però amb la intervenció del millor cirurgià de Castella, Fernando de Alfonso, el futur conqueridor de Nàpols es pogué recuperar. Una vegada guarit aquest, el rei passà per Lleida i, després, convoca corts a Barcelona, el 4 de gener del 1413, una data que aporta com a referència Valla.⁹²⁹ L'humanista deia que Ferran I havia confiat a Bernat de Centelles la formació i tutela del futur Alfons el Magnànim “tamquam Achilli Phenix”, és a

⁹²⁹ VALLA, L., *Historia de Fernando...*, pp. 165-167.

dir, igual que l'educació d'Aquil·les –el nou heroi modèlic del Renaixement italià, en detriment d'Hèctor– havia sigut confiada en l'Antiguitat a Fènix.⁹³⁰

El 1414, quan el primer Trastàmara preparava a Saragossa la seua solemne coronació, Gilabert de Centelles i Cabrera, el germà menut i solter del senyor d'Oliva, fou desafiat a Barcelona pel cavaller català Acard de Mur i Cervelló, quan aquest es disposava a partir cap a Sardenya: el rei Ferran I l'acabava de designar governador d'aquell regne. El mariscal Bernat degué intervenir perquè el monarca (Saragossa, 17 de juny) ordenara severament Mur de renunciar a la “guerra” privada si no volia perdre l'ofici. Li manà que no actuara amb violència, “torbant lo bo e tranquil·le stament de la ciutat de Barchinona e del principat de Cathalunya”, i l'invità a subscriure la treva signada per Berenguer-Arnau i Pere de Cervelló i els seus valedors, d'una banda, amb Bernat i Gilabert de Centelles i els seus, d'altra.⁹³¹ Els Centelles valencians, veterans de sanguinàries bandositats nobiliàries valencianes, participaven ara, també, de les catalanes.

Poc després, en octubre del 1414, Bernat presidí una ambaixada del rei al papa Luna, Benet XIII, per a convidar-lo a les noces de l'infant Alfons i Maria de Castella, que se celebrarien el 1415 a València.⁹³² Del 1415 és la notícia d'un moro d'Oliva, Yàhie Mahomat (Yahya ibn Muhàmmad), que havia furtat cinc florins d'or i un mant. Jutjat segons la llei islàmica pel cadí reial Alí de Bellvis –màxima autoritat judicial dels musulmans del regne–, se'l condemnà a rebre 150 assots. Quan ja en portaven 30, digué al botxí que parara, que preferia l'alternativa a la pena: lliurar-se com a esclau a la batlia reial. Els agents de la institució el posaren en venda i el comprà, per 51 lliures 5 sous el fuster de València Berenguer de Bellprat. La doctrina penal dels moros, en termes generals, era més dura que la dels cristians: amb amputacions, lapidacions col·lectives, etc.⁹³³

⁹³⁰ Vegeu també RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Alfons el Magnànim, València, 1992, pp. 36-37; CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier, 2014, vol. 1, p. 381.

⁹³¹ RODRIGO, M. (ed.), *Col·lecció documental...*, doc. 941, pp. 1006-1007.

⁹³² MIR, G. – JOAN, F. i al., *Llibre de memòries...*, pp. 445-448.

⁹³³ ARV, Mestre racional, 36, ff. 46v-47r; 41, ff. 351r-352r. MARZAL PALACIOS, Francisco Javier, *La esclavitud en Valencia durante la Baja Edad Media (1375-1425)*, Tesi doctoral, Departament d'Història Medieval, Universitat de València, València, 2006, p. 418 i 429 (doc. 1 de l'apèndix).

El mateix any 1415, pel mes d'abril, els regants d'Oliva i Gandia, aliats amb els de Planes i Cocentaina, pugnaven contra la vila d'Alcoi, on preveïen destinar l'aigua del Molinar a usos agrícoles, sense tenir en compte els drets preferents dels qui regaven més antigament, aigües avall, de l'aigua del riu d'Alcoi. Els alcoians podien parar molins "fariners e drapers" baix del Molinar, però no interposar assuts de nova construcció, que deixaren sense aigua els de riu avall.⁹³⁴ El 1416 fou el senyor de Vilallonga, Joan Llançol de Romaní, qui reprengué la vella idea de parar un assut per damunt del d'en Carròs. Oliva, representada pel síndic Pere Ribera, i la resta de regants del riu d'Alcoi s'hi oposaren judicialment i ho impediren.⁹³⁵ El successor de Joan en aquella senyoria, Pere-Guillem Llançol de Romaní, ho intentaria de nou el 1459, però sense cap resultat.⁹³⁶

Oliva, governada –entre d'altres– pel notari i procurador Jaume des Pla, quedava ben lluny dels interessos d'un senyor absentista i ocupat d'afers polítics de primer rang. Després de les festes extraordinàries del casament reial del 1415, Bernat de Centelles es desplaçà a Palerm amb l'infant Joan –el futur Joan II d'Aragó–, nomenat lloctinent general de Sicília i Sardenya (1414-1416). El 15 d'abril, l'infant escrigué a son pare des de la cort de Palerm, com li havia escrit abans des de Mallorca i des de Càller (Sardenya). Li comentava la seua arribada en març, les festes que li havien fet els sicilians, etc. I també que, immediatament, "enseguint vostra ordinació, trametí a Nàpols un bergantí" amb ambaixadors que portaven lletres de Bernat de Centelles i d'altres, per a la reina Joana II de Nàpols. Els diplomàtics (el bisbe d'Osca, Olf de Pròixida i altres) se'n tornaren a Palerm en la galera d'en Fogassot i contaren a l'infant que la reina no podia decidir per ella mateixa sobre el matrimoni que se li proposava amb el mateix Joan: "que ella havia plaer del matrimoni, emperò que llavors no·l fermaria, mas que dins ·X· dies ella trametria ·X· galeres ab les quals, e ab los navilis que yo tenia, pogués anar a ella en Nàpols". La promesa era vista per Joan com una cortesia, ja que l'havien informat que genovesos i florentins s'esforçaven a Nàpols i fora de Nàpols per a

⁹³⁴ CASTILLO, J., *Els conflictes de l'aigua...*, pp. 137-138 (doc. 6 de l'apèndix).

⁹³⁵ *Ibidem*, p. 126; ARV, Governació, 2216, f. 32v, referenciat per APARISI, F., «Algunes consideracions...», pp. 86-87.

⁹³⁶ CASTILLO, J., *Els conflictes de l'aigua...*, p. 128.

“destorbar” un matrimoni que no fou possible.⁹³⁷ En qualsevol cas, la idea concebuda per Ferran I, d’entronitzar els Aragó-Trastàmara a Nàpols, la realitzaria anys després Alfons el Magnànim, però recorrent a les armes.

El senyor d’Oliva no sols estava a Sicília per a assessorar l’infant en el govern de l’illa i en coses de Nàpols, sinó també per a obtenir un matrimoni avantatjós per al seu germà Gilabert de Centelles. Ferran el d’Antequera (València, 12 de juliol del 1415) ordenà el seu fill Joan que propiciara les noces de Gilabert amb la pubilla òrfena del comte de Collesano (o Golisano), un dels grans feudataris de Sicília: “Sabut avem que lo compte Anthoni de Vintimilla és mort, sobrevivint a ell una filla donzella, la qual ha lexada hereva universal...” Informava el rei que Gilabert VII de Centelles (el baró de Centelles, a Catalunya) i Bernat havien proposat a la Elvira, la viuda d’Antonio di Ventimiglia, la candidatura a gendre del jove valencià, “jatsia nós [Ferran] aguéssem ja fet tractar e parlar en vida del dit compte” que l’hereva del comtat es casara amb el fill d’un noble castellà.⁹³⁸ Com esta solució s’havia descartat, procedia ara maridar-la amb Gilabert, iniciador de la branca nobiliària siculonapolitana dels Centelles-Ventimiglia.⁹³⁹

Els Centelles prometeren oferir 25.000 florins d’or a la comtessa viuda de Collesano i parents, a canvi de fer comte consort mossén Gilabert (1415). De fet, fou ell el primer comte de la família. Bernat de Centelles, “merescallum Aragonum et Sicilie”, fou el propiciador i fiador de l’operació, i seria alliberat de la fiança pel germà dos anys després (Palerm, el 9 de maig del 1417), en presència dels mercaders catalans Bertomeu Cabanes i Felip d’Amalric.⁹⁴⁰

4.2. Bernat de Centelles, al servei d’Alfons el Magnànim

La casa de Centelles s’ennoblia i s’establia dellà la mar, quan morí Ferran I i fou entronitzat Alfons V d’Aragó el Magnànim (1416-1458). En la seua cort,

⁹³⁷ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Epistolari de Ferran I d’Antequera amb els infants d’Aragó i la reina Elionor (1413-1416)*, Universitat de València («Fonts històriques valencianes», 14), València, 2004, doc. 578, pp. 389-391.

⁹³⁸ *Ibidem*, doc. 629, pp. 428-429.

⁹³⁹ Gilabert de Centelles figurarà el 1416, en el seguici del nou rei, Alfons V, com a uixer d’armes. Vegeu CHILÀ, R., *Une cour à l’épreuve...*, vol. 2, p. 65.

⁹⁴⁰ AHNOB, Osuna, CP. 129, D. 11.

Bernat i altres trastamaristes, vencedors de la guerra de l'Interregne, ocuparien llocs de poder destacats.⁹⁴¹ En les corts de València es formaren dos partits nobiliaris que discrepaven pacíficament, però ja no s'enfrontaven com abans s'havien enfrontat. El que Carlos López denomina “la facción nobiliària recalcitrante”, liderada (1417-1418) pel senyor d'Albaida, Berenguer de Vilaragut, la constituïen els Vilaragut, Boïl, Maça, Montcada, Tous, Vilanova, Liori, Calataiud, Corella i Villena. Amb la facció liderada per l'infant Joan, s'alineaven el duc de Gandia, el comte de Luna, i els Abella, Arenós, Bellvís, Castellà, Centelles, Dies, Escrivà, Lladró, Montagut, Pròixida, Rabassa de Perellós, Rocafull, Urrea i Pardo de la Casta.⁹⁴² Malgrat tot, l'urgellisme havia passat a la història –si més no, a València– i la nova monarquia sabia integrar al seu servei els cavallers d'ambdós bàndols; especialment a partir de les campanyes bèl·liques, ibèriques i mediterrànies, desplegades per Alfons V partir del 1420.

Ja el 1417, Bernat de Centelles obtingué una confirmació, per als vassalls d'Oliva i Rebollet, del privilegi de franquesa de peatge, lleuda, pontatge, mesuratge, passatge, ribatge i qualsevol altra taxa aplicada al moviment de mercaderies, atorgat per Jaume II a Francesc I Carròs, el 1304.⁹⁴³ Havia tornat de Sicília a València el senyor ben assabentat del negoci del sucre que s'estava movent a Oliva des del 1413 –i del qual es tractarà a continuació– i decidit a impulsar-lo amb mesures com aquesta. El mateix Centelles, en cooperació amb el batle general Joan Mercader, propiciava que la ciutat i el regne de València, en plena expansió econòmica, facilitaren recursos econòmics a la corona (1418).⁹⁴⁴ Alhora, el rei autoritzava el noble a imposar cises sobre el pa, el vi, la carn i altres aliments consumits pels seus vassalls, per a deu anys (València, 20 de maig del 1419), a fi d'afavorir la participació d'aquest en l'expedició mediterrània que s'estava gestant.⁹⁴⁵ Aquest mateix any, les cròniques documenten Bernat preparant

⁹⁴¹ Els del bàndol dels Vilaragut, en canvi, foren relegats dels oficis reials. Vegeu LÓPEZ, C., *Nobleza y poder...*, p. 251.

⁹⁴² *Ibidem*, pp. 232-234.

⁹⁴³ ARV, Cancelleria reial, reg. 393, f. 72r/v, València, 20 de novembre del 1417.

⁹⁴⁴ MIR, G. – JOAN, F. i al., *Llibre de memòries...*, pp. 473-474.

⁹⁴⁵ AHNOB, Osuna, C. 597, D. 32.

les galeres valencianes que s'afegirien a la campanya italiana.⁹⁴⁶ Ell mateix era el patró d'una galera armada el 1419 per a tenir-la a punt.⁹⁴⁷

Al remat, consta que Bernat s'incorporà a l'expedició del 13 de maig del 1420 amb dues galeres armades i cinquanta llances (150 cavalls i homes d'armes), pels quals el rei s'obligà a pagar-li 2.000 ducats d'or.⁹⁴⁸ La compensació per l'esforç seria, com seguidament es veurà, la concessió per la corona de les senyories i del virregnat o capitania general de Sardenya.

En aquella primera campanya mediterrània d'Alfons V d'Aragó (1420-1423), participaren també alguns vassalls d'Oliva, que s'enrolarien amb el seu senyor en l'armada reial. L'any 1573, mossén Pere Sala, prevere de l'església d'Oliva i subsíndic de la catedral de València, de 50 anys, recordava el que li havia referit el seu avi, el notari i batle del comtat d'Oliva Joan Burgal, “molt antich criat y servidor dels comtes d'Oliva”, sobre “que un predecessor [seu], avi o besavi de aquell, era mort en la galera de la qual era capità dit don Bernat de Centelles, y fonch soterrat en la ciutat de Càller, de la isla de Serdenya, a hon stà soterrat lo dit don Bernat de Centelles, que en après [el 1433] morí”.⁹⁴⁹ Els Mestre, Solivares i Roig, famílies oriündes de la Safor medieval,⁹⁵⁰ encara estan representades a Ocier, on els seus ancestres obtingueren prebendes i s'ennobliren.⁹⁵¹

Per enèsima vegada, el 1420urgia sufocar una rebel·lió sarda. El rei Alfons ordenà Bernat de Centelles que s'avançara a la resta de l'estol reial per a bloquejar qualsevol proveïment a Sàsser (Sassari), la capital rebel, i que després totes les tropes es concentraren a l'Alguer. El monarca desembarcà en aquesta ciutat (juny del 1420).⁹⁵² Davant l'amenaça d'un setge, s'arribà a un pacte el 17

⁹⁴⁶ MIR, G. – JOAN, F. i al., *Llibre de memòries...*, p. 479.

⁹⁴⁷ ARV, Governació, reg. 4378, mà 3a, f. 5r; LÓPEZ, C., *Nobleza y poder...*, pp. 253-254, n. 684.

⁹⁴⁸ VICO, Francisco de, *Historia general de la isla y reyno de Sardeña. Séptima parte*, a cura de Francesco MANCONI, ed. de Marta GALIÑANES GALLÉN, Centro di Studi Filologici Sardi-CUEC, Càller, 2004, pp. 52-53.

⁹⁴⁹ ARV, Reial Audiència, Processos, part 3a, apèndix 8803, ff. 11r/v: Jaume de Centelles contra Anna de Centelles i de Borja. Testimonis favorables a la part de Jaume, presentats pel seu procurador, Martí-Miquel Ortí, el 1573.

⁹⁵⁰ Mestre, Roig i Olivares apareixen en la documentació medieval d'Oliva i de poblacions pròximes, i és fàcil deduir una emigració antiga, en les galeres de guerra dels Carròs i dels Centelles, que enrolaven vassalls de les pròpies senyories.

⁹⁵¹ SENDRA, J., *Els comtes d'Oliva a Sardenya*, p. 80.

⁹⁵² RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, p. 104.

d'agost, i l'illa quedà pacificada i sotmesa. Fou llavors quan hi arribaren, sense avís previ, uns ambaixadors de la reina Joana II de Nàpols –mancada de successió– oferint al rei d'Aragó adoptar-lo com a fill i hereu, a canvi d'ajuda, ja que el regne napolità es trobava en una situació convulsa i calia pacificar-lo.⁹⁵³

Nàpols havia d'esperar, perquè Alfons aspirava a arravatar Còrsega als genovesos. Ocupà Calvi, però fracassà en el setge de Bonifaci. Es retirà a Sardenya en gener del 1421, moment en el qual se celebrà un parlament sard on adquiriria gran protagonisme Bernat de Centelles, nomenat virrei de l'illa. Després d'això, Alfons el Magnànim i la seua cort talassocràtica passeren a l'illa de Sicília i, en acabant, el 8 de juliol, desembarcaren triomfalment al port de Nàpols. Alfons V havia delegat en el senyor d'Oliva el govern del conflictiu regne sard, en haver-lo nomenat –com s'ha avançat– “virrei e governador general” de Sardenya.

El Magnànim havia oferit al Centelles, com s'ha dit, un substanciós salari (l'ofici virregnal era de creació recent, innovat el 1408) i li havia encarregat, com s'ha dit, l'organització del II parlament sard, inaugurat a Càller (21 de gener-6 de febrer)⁹⁵⁴ i celebrat en català/valencià, que aleshores era el vehicle lingüístic de les classes dirigents de l'illa.⁹⁵⁵ Les corts foren un èxit i el monarca premià els serveis de Centelles amb una donació de feus sards (el 15 de febrer, a Palerm) justificada recordant el seu paper en el setge de Balaguer (1413), les galeres i la host de l'armada (1420) i altres serveis prestats al casal reial, a banda dels 22.000 ducats d'or que se li devien, per préstecs efectuats a la corona, a un interès relativament rendible.⁹⁵⁶ Els feus de Sardenya que el sobirà de la Corona d'Aragó concedí a Bernat de Centelles foren les *encontrades* de Montagut (*Monteagudu* o *Montagudu* en sard; *Monteacuto* en italià), d'Anglona i de Meilogu (*Mezzoluogo*, en italià); la baronia d'Ósilo (*Osilo* en italià, *Òsile* en sard), el comtat de Goceà (*Goceano* en italià, *Costèra* en sard), i l'encontrada del Màrguine (*Marghine*, en italià; amb el castell de Macomer, *Macumère* en sard).⁹⁵⁷ Es tractava d'una infeudació *mos*

⁹⁵³ Ibídem, p. 105.

⁹⁵⁴ SENDRA, J., *Els comtes d'Oliva a Sardenya...*, p. 57.

⁹⁵⁵ SENDRA I MOLIÓ, Josep, «El català a Sardenya a través de la documentació dels comtes d'Oliva (segles XVI-XVII). 1a part», *Cabdells*, 10, Oliva, 2012, pp. 15-76 (p. 20).

⁹⁵⁶ Vegeu VICO, F. de, *Historia general de la isla...*, pp. 52-53.

⁹⁵⁷ ARV, Processos, part 3a, llig. 33, núms. 600-602; BUSSA, Italo, «La documentació sobre els estats sards d'Oliva», *Cabdells*, 6, Oliva, 2009, pp. 9-81 (p. 36);

Italiae, ‘a la manera o estil d’Itàlia, segons la qual les senyories revertirien al patrimoni reial si la casa mancava algun dia de successió masculina.⁹⁵⁸ Aquestes senyories es concentraven en la part septentrional de l’illa de Sardenya, a l’est i sud-est de la vila de Sàsser (*Sassari* en italià, *Thathari* en sard).

Amb aquesta donació del 1421 començava la història dels que, amb el temps serien coneguts com a “estats sards del comte d’Oliva” o “estats d’Oliva” a Sardenya, heretats ulteriorment pels Borja, ducs de Gandia, i pels successors d’aquest llinatge en dit ducat. En el segle XVIII, Sardenya passaria a ser un país de sobirania savoiana o piemontesa, però els descendents dels Centelles, després de guanyar un plet (1740-1767), conservaren els feus.⁹⁵⁹ El 1836, amb l’abolició de l’antic règim feudal, el duc d’Osuna els hagué de lliurar a canvi d’una forta indemnització. La història dels estats d’Oliva a Sardenya, estudiada magistralment per Josep Sendra i Molió, es prolongà, doncs, durant segles.⁹⁶⁰ En temps recent, ha servit de motiu per al projecte d’agermanament d’Oliva i Ocier (Ozieri), centre de la que fou antigament senyoria de Montecatuto (de *Montagut*, en valencià);⁹⁶¹ un agermanament encara no formalitzat a nivell institucional.

El 7 de novembre del 1421, estant el rei a Nàpols, ordenà que es pagara al senyor d’Oliva una quantitat que se li devia pel salari de virrei de Sardenya.⁹⁶²

⁹⁵⁸ SENDRA, J., *Els comtes d’Oliva a Sardenya*, pp. 62-64.

⁹⁵⁹ El 1596 passaren als Borja, que els mantingueren després del traspàs a la sobirania piemontesa del 1720. Després passaren, per vincles matrimonials dels Borja, als Pimentel, ducs de Benavent i, finalment, als Téllez-Girón, ducs d’Osuna. Pasqual-Francesc de Borja, duc de Gandia, heretà el 1679 el marquesat sard de Quirra, procedent de la branca sarda dels Carròs, i esdevingué així el feudatari més poderós de l’illa. Tanmateix, els Català de Valleriola pugnaren judicialment per la successió de Quirra, i l’obtingueren el 1726.

⁹⁶⁰ *Ibidem*, *passim*; ANATRA, Bruno, «Los Centelles y el condado de Oliva en Cerdeña durante los siglos XVI y XVII», dins PI I APARICI, Joan-Francesc (dir.), *Actes de les Ires Jornades Internacionals sobre la història dels Centelles i el Comtat d’Oliva (18, 19 i 20 d’abril de 1997)*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 1999, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 1999, pp. 50-61; TORE, Gianfranco, «Corona sabauda e feudalità spagnola. Conflitti giurisdizionali e progetti di riscatto: la contea di Oliva», dins PI I APARICI, Joan-Francesc (dir.), *Actes de les Ires Jornades Internacionals sobre la història dels Centelles i el Comtat d’Oliva (18, 19 i 20 d’abril de 1997)*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 1999, pp. 77-87; MURGIA, Giovanni, «Progetti di colonizzazione e ordine pubblico nella Contea d’Oliva negli anni del riformismo sabauda (1759-1773)», dins PI I APARICI, Joan-Francesc (dir.), *Actes de les Ires Jornades Internacionals sobre la història dels Centelles i el Comtat d’Oliva (18, 19 i 20 d’abril de 1997)*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 1999, pp. 88-113.

⁹⁶¹ Vegeu, per exemple, SQUINTU, Girolamo, «Gemellaggio tra Oliva e il Monte Acuto», *La Nuova Sardegna*, Sàsser, 21 d’abril del 2003; SENDRA, Josep – ESTEVE, Toni, «Visita a Ozieri, ciutat dels comtes d’Oliva a Sardenya. Una representació de 30 olivans inicien un futur agermanament», *Crònica de Oliva*, 65, juny-juliol 2003, pp. 18-19; MASTINO, Barbara, «In visita gli ‘eredi’ dei Centelles», *La Nuova Sardegna*, Ozieri, 1 d’agost del 2013, p. 28.

⁹⁶² BUSSA, I., «La documentació sobre els estats...», p. 26.

Alfons el Magnànim el necessitava al seu costat. Així que el de Bernat de Centelles seria un virregnat (1420-1433) absentista. Els afers de Sardenya els duia un lloctinent, el governador de Càller, Lluís d'Aragall.⁹⁶³ Des de València, hom sentia admiració l'enlairament militar, social i cortesà de Centelles i altres nobles valencians implicats en les gestes mediterrànies del rei. En missives del 1421, els jurats de València li escrivien a Itàlia a ell, i a Gilabert de Centelles, Francesc de Bellví, Guillem de Vic, Berenguer Mercader i Ximén-Peris de Corella, perquè actuaren d'interlocutors entre València i la monarquia per a obtenir atencions i favors.⁹⁶⁴ En un moment de rivalitat entre catalans i valencians per determinats llocs clau de la cancelleria –secretaries reials i altres oficis–, les autoritats de València demanaven suport a Bernat de Centelles, “axí com a membre notable del regne de València, e qui amats de cor la honorificència de la dita ciutat”.⁹⁶⁵

Quan els estaments del principat de Catalunya demanaren al Magnànim que derogara el nomenament de Centelles com a virrei de Sardenya i el d'Olf de Pròixida, senyor de Llutxent, com a virrei de Mallorca (en les corts del 1421-1422), els de València recolzaren políticament els seus paisans. Els catalans pretenien que les governacions mediterrànies “sien comanades a nadius e heretats, sens frau, en Cathalunya”,⁹⁶⁶ però tenien les de perdre, perquè eren realment els nobles valencians –i en molta menor mesura, els catalans– els qui recolzaven massivament, amb homes i diners, els projectes expansionistes del rei d'Aragó. Era lògic, en conseqüència, que aquest fixara al Palau del Real de València la seua cort (1416-1430), abans de traslladar-la a Itàlia (1432-1458), acompanyat i servit, de manera preferent i directa, per cavallers i buròcrates valencians.⁹⁶⁷

El 8 de desembre del 1421, des de Nàpols, Bernat de Centelles escrigué als consellers de l'Alguer per a contar-los els progressos de la causa del rei d'Aragó en aquella terra, que era contestada pels partidaris dels Anjou de Provença. Ell

⁹⁶³ SENDRA, J., *Els comtes d'Oliva a Sardenya*, pp. 58-59; PUTZULU, E., «Bernardo de Centelles», *op. cit.*

⁹⁶⁴ RUBIO, A., *El patriciat i la nació...*, vol. 2, pp. 26, 29, 34-35 i 56.

⁹⁶⁵ AMV, Lletres missives, 15, f. 118v, citat ibídem, vol. 1, p. 291, n. 175.

⁹⁶⁶ Ibídem, vol. 1, pp. 299-301.

⁹⁶⁷ Vegeu SOLER, Abel, *La cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el context de «Curial e Güelfa»*, Universitat de València – Institució Alfons el Magnànim – Institut d'Estudis Catalans, València-Barcelona, 2017, 3 vols.

mateix acompanyava el *condottiero* Braccio da Montone, contractat per Joana II d'Anjou-Durazzo i del rei Alfons, contra els enemics:⁹⁶⁸

De fet que fom venguts aci, lo senyor rey me tramés ab certa gent d'armes ab Bracho. E conquistam ben XXX castells e viles a força d'armes; altres que's retien més per por que per amor. E, per gràcia de Déu, no y hagué perduts gayre hòmens, mas à n'hi haüts molts de nafrats.

En el privilegi de concessió a Francesc-Gilabert de Centelles del comtat d'Oliva (1449)⁹⁶⁹ es recorden els mèrits del pare en el setge de Calvi (1421) i, a continuació s'expressa com a primer mèrit del fill la participació d'aquest, “in iuvenili etate, in prima Neapolis expugnatione, ac insuper Iscle Marsilieque invasione et captione”, fets del 1423. Significa això que Bernat de Centelles degué cridar al seu costat Francesc, pel 1422, en complir aquest els 14 anys d'edat, el temps en què els donzells adolescents deixaven d'estudiar arts i començaven a iniciar-se en assumptes bèl·lics.⁹⁷⁰ Precisament en octubre del 1422 arribà a Nàpols, on estava instal·lat Alfons V com a duc de Calàbria –successor al tron– i protector de Joana II d'Anjou, un estol amb reforços comandat per l'infant Pere, que, com recordarem, havia après a caçar senglars amb Bernat de Centelles. Així que és probable que el futur comte d'Oliva passara llavors a Itàlia. L'estol feu escala a Sardenya, i precisament en aquest any 1422 el virrei Centelles s'havia traslladat a dita illa per a tornar –segurament ja acompanyat pel fill– a la cort napolitana de Joana II i Alfons V, en la primavera del 1423.⁹⁷¹

Pocs mesos després, en maig del 1423, els *catalani* del rei d'Aragó i el mateix monarca foren objecte d'una emboscada a traïció, combinada amb un assalt per sorpresa a la ciutat de les forces del *condottiero* Muzio Attendolo Sforza, partidari dels Anjou de Provença per a la successió de Nàpols. Alfons i els seus es refugiaren als castells Nou i de l'Ou, i llavors arribà, providencialment, un estol procedent de

⁹⁶⁸ Arxiu Històric Municipal de l'Alguer, *Carte non regie*, núm. 333, citat per SENDRA, J., *Els comtes d'Oliva a Sardenya*, p. 59.

⁹⁶⁹ AHNOB, Osuna, C. 597, D. 46 (còpia s. d.).

⁹⁷⁰ També era l'edat mínima per a incorporar-se a un orde militar o per a contraure nocces, d'acord amb el Codi de Justinià.

⁹⁷¹ Vegeu SENDRA, J., *Els comtes d'Oliva a Sardenya*, pp. 59-60.

la Corona d'Aragó, comandat pel comte de Cardona. Amb aquells reforços, els del rei d'Aragó saquejaren la ciutat en revenja per la traïció i s'embarcaren després amb el botí. El 21 d'agost del 1423 realitzaren la proesa d'assaltar el castell de l'illa d'Iscla (Ischia), que tothom tenia per inexpugnable. Seguidament, per sorpresa, saquejaren Marsella, capital de la Provença dels Anjou. Entre les peces del botí, que fou important, destacaven simbòlicament les cadenes que tancaven el port de la ciutat i l'ossada de Sant Lluís de Tolosa, membre i protector de la casa d'Anjou. Aquesta relíquia passaria a la catedral de València. La cort d'Alfons el Magnànim tornà a instal·lar-se en aquesta ciutat a primeries del 1424.

Tornant als fets de maig del 1423, quan el poeta Jordi de Sant Jordi, retingut per Sforza, escrigué el cèlebre poema *Presoner*, direm que el rei, en assabentar-se de l'entrada de Muzio Attendolo, feu realitzant dels seus Centelles. El senyor d'Oliva, protegint la retirada del rei, caigué en l'emboscada de Casanova (30 de maig), succeïda en un descampat al defora de Porta Capuana. El desastre fou gran: allí moriren més de dos-cents cavallers i la resta, inclosos Centelles, Sant Jordi, Ramon de Perellós i molts altres valencians, foren retinguts pel *condottiero*, que demanà rescat per ells. Al cap d'uns dies fou alliberat, intercanviat per altres presoners. Sforza controlava la ciutat i els del rei d'Aragó, només les fortaleses de l'Ou i de Castel Nuovo. Hi esperaren l'estol de Cardona, que arribà en juny i llavors, "metien foch, derrocaven e mataven" napolitans, per a venjar les víctimes de l'atac de Sforza. Unes cinc-mil persones se'n fugiren de la ciutat, encesa en flames, mentre el rei d'Aragó i els seus l'abandonaven, decebuts.⁹⁷²

Després d'això, l'espectacular presa d'Iscla fou molt celebrada a València i apareix relatada així en la crònica del capellà d'Alfons el Magnànim, on es destaca especialment la participació del senyor d'Oliva, Bernat de Centelles:⁹⁷³

De la presó de Yscla. Fon en l'any de ·M·CCCC·XXIII·, a [blanc].

Primerament, lo senyor rey feu fer quatre escales de antenes, molt grans e amples, cascuna de ·LXX· o ·LXXX· escalons, e partí's tota la armada de Nàpols e foren a Yscla. E entoldaren barques e, ab gran perill, se acostaren al peu de la muntanya de Yscla, e açò

⁹⁷² RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, p. 139-141.

⁹⁷³ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, pp. 174-175.

per esguart com los de Yscla lançaven de grans canteres; e les barques lançaren àncores de les naus al peu de la muntanya de Yscla, qui és la mar fondable, e lavós arboraren les escales de les naus a la terra e la gent començà a muntar, ab molt gran peril; e la huna escala es trequà la hun bras, de què caygueren tres hòmens en mar, los quals moriren decontinent. Dos jermans de Ampurdà se trobaren alt, damunt la trencadura de la escala, als quals fonch forçat de muntar per la roqua amunt, e feren grandíssima batalla ab los contraris; e vench hun gentilhom, qui dien Thosano, ben armat, e començà a botar los dos jermans de Ampurdà, e decontinent lo dit gentilhom se n'hac a tornar, molt prest e cuytat, per la molta balesteria que li tiraven de les naus per defenció dels dos jermans, e fon nafrat lo gentilhom; e los nostres de les altres escales pugant per la roqua amunt, ab molt gran peril, la qual cosa era hun singular e meravelós acte, de veure hun tal acte. E lo senyor rey començà a cridar: “Sent Jordi! Sent Jordi!”, de què los nostres, ab molt gran animositat e valentment, muntaren per la muntanya amunt, e los nostres balestés guardant los que muntaven per la roqua, que tanta hera la balesteria que los de Yscla no gosaven traure lo cap a la muralla, de què ells se meteren en fuyta e s meteren en lo castel; e, decontinent, per los nostres foren alçades banderes del senyor rey. E decontinent lo senyor rey se desenbarquà e entrà en la ciutat, e feu fer crida per al ·VI· jorn donar lo castel a salt; emperò los del castel se retreren, que no esperaren lo combat, e donaren lo castel al senyor rey, e mossén Bernat de Centelles prèss posició del castel per lo dit senyor rey, de què lo dit senyor rey feu proveir la terra e castel de gent e de vituales e de tot lo necessari, e tornà-se'n en tota sa armada de Nàpols.

Alfons V d'Aragó deixà seguidament ordenats els castells que continuava controlant a Nàpols i partí amb l'estol cap a ponent. Tanmateix, per qüestions d'oratge es desvià cap al nord i, en passar el 6 de novembre del 1423 per davant de Marsella, decidí assaltar la metròpoli enemiga. Els marsellesos es veieren sorpresos pel fort atac que manà desplegar el rei el 19 de novembre. A més, “de què la cadena del port fonch trenquada, decontinent los nostres, ab tan espaventable ànimo, entraren en la dita ciutat de Macella e, cremant e matant, prengueren la dita ciutat”. El combat pels carrers i el saqueig es prolongà durant tres dies.⁹⁷⁴ Els provençals havien confiat en la grossa cadena de ferro que protegia l'entrada del port, relativament estreta. Tanmateix, els assaltants aconseguiren trencar-la, cosa que no havia succeït mai amb anterioritat.

⁹⁷⁴ *Ibidem*, p. 175.

Cròniques del segle XV indiquen que foren els homes de Romeu de Corbera, capità de galeres i mestre de Montesa, els qui trencaren la cadena. Ho aconseguiren emprant un projectil o llanceta amb peses, que es conserva en la sala capitular o capella de Sant Calze de la catedral de València, juntament amb dues seccions de la cadena, penjades dels murs.⁹⁷⁵ Fou el 1424, en tornar a València, quan Alfons el Magnànim regalà a la catedral el projectil i la cadena, perquè foren penjats entre dos pilars del presbiteri. El 1779 passaren a la sala capitular i el 1898 foren col·locades als murs en la disposició que tenen actualment.⁹⁷⁶

Fins ací, res no tindria a veure la cadena amb Bernat de Centelles, si no fora per la tradició familiar que atribuïa el trencament al senyor de Nules i Oliva. Es deia que el noble havia dut de Marsella una imatge de Santa Maria Magdalena, producte del botí, per a col·locar-la a la torre de l'embarcador de Moncofa, en una ermita de nova planta (reedificada en el segle XVIII); més una tercera secció de la famosa cadena, que manà penjar damunt la porta major de les muralles de Nules.⁹⁷⁷ D'altra banda, els Centelles de Nules, en el segle XVII, afegiren la cadena a manera de divisa heràldica, al voltant del seu escut nobiliari.⁹⁷⁸ La història familiar traslladada en un escrit per l'humanista Joan-Baptista Anyés, protegit adulator de Serafí de Centelles, que contava com el seu avi, Bernat, conduí "la seua galera amb tota la força dels remes" i "es llançà contra la cadena de ferro que tancava el port, amb tant d'ímpetu, que la trencà".⁹⁷⁹ Rubén Galera –i nosaltres, també– troba compatibles les dues versions sobre la ruptura de la cadena, atés que les galeres d'aquella època, com assenyala Fulvio Delle Donne,⁹⁸⁰ col·locaven en la proa

⁹⁷⁵ VEGETE DELLE DONNE, Fulvio, «Le riscritture della storia: Alfonso il Magnanimo e la presa di Marsiglia nella storiografia coeva», dins *Le scritture della storia*, ISIME («Quaderni della Scuola Nazionale di Studi Medievali», 1), Roma, 2012, pp. 111-138.

⁹⁷⁶ SOLER SEGUÍ, Santiago, «Las cadenas medievales del puerto de Marsella. El trofeo de Alfonso el Magnánimo», *Valentia Mediaevalis. Historia medieval de la catedral, ciudad y antiguo reino de Valencia*, ed. *on-line*, València, 13 de setembre del 2016 [<https://valentia.hypotheses.org/68>], consultada en setembre del 2018.

⁹⁷⁷ CARUANA Y REIG, José [Barón de San Petrillo], «Azulejos heráldicos valencianos. Escudo lasonjeado, armas de Centelles», *La Vanguardia*, Barcelona, 12 de juliol del 1928, p. 19; CATALÀ DE VALLERIOLA, Bernat, *Autobiografía y justas poéticas*, ed. a cura de Salvador CARRERES ZACARÉS i del BARÓN DE SAN PETRILLO, Acció Bibliogràfica Valenciana, València, 1929, p. 39; TORRES MIRALLES, Javier, *Nules, su parroquia arciprestal*, Ajuntament de Nules – Caixa Rural de Nules, Nules, 1994, p. 67.

⁹⁷⁸ AHNOB, Osuna, C. 620, D. 8, Portada d'un dels sumaris de testimonis sobre la successió de Pere de Centelles i Cardona.

⁹⁷⁹ ANYÉS, J.-B., *Obra profana. Apologies...*, p. 149.

⁹⁸⁰ DELLE DONNE, F., «Le riscritture della storia...», p. 125.

projectils com el que ens ocupa per a realitzar accions de caràcter similar.⁹⁸¹ Així que, segurament, es podrien observar dues responsabilitats en l'operatiu: la de Romeu de Corbera, en tant que comandant de les galeres que llançaren l'atac, i la de Bernat de Centelles, en tant que probable patró de la galera que investí finalment contra la cadena i aconseguí rompre-la. D'ací que el rei decidira recompensar-lo simbòlicament amb una secció d'aquesta.

No totes les compensacions eren tan simbòliques: el rei Alfons assignà a Bernat un estipendi anual com a virrei de 3.000 florins d'or, pagadors dels drets d'exportació de vi de Sàsser i altes mercaderies sardes. Durant els anys 1423-1427, malgrat algunes estades personals a Sardenya de Bernat, aquest delegà el regiment en el seu procurador a l'illa, Antoni Sunyer. A banda, Bernat cobraria, des del 1424, 200 florins anuals més com a castellà de Bosa, ofici que heretaria Francesc-Gilabert, però amb salari de 300 florins.⁹⁸²

Quan Alfons el Magnànim es desplaçà de València a Barcelona i celebrà allí, a la plaça del Born, un magnífic reng de junyir –festival cavalleresc de justes, amb al·lusions a llibres de cavalleries–, Bernat de Centelles i Ramon de Mur, juntament amb el monarca, oficiaren d'organitzadors (8 d'agost del 1424). El senyor d'Oliva, que hi destacà especialment, entrà en lliça amb un escut “cobert de domesquí blanch e vert, partit per lo mig en lo lonch del dit escut”. Acabades les justes, tingué lloc una “solemna col·lació, e moltes danças e solaços en la cambra de parament del senyor rey”, del Palau Reial.⁹⁸³ Pocs dies després, el rei concedí a mossén Centelles el mer imperi –l'alta i plena jurisdicció, incloses penes de mort– sobre els seus vassalls sards: els del comtat de Goceà i les baronies o encontrades de Montagut, Anglona, Òsil i Meilogu (Barcelona, 20 d'agost).⁹⁸⁴

A continuació, també a Barcelona (3 de setembre), el monarca concedí la “supleció d'edat” a l'encara menor Francesc-Gilabert, és a dir, que el capacità per a actuar legalment en afers que interessaven al seu progenitor: “paternam frugem

⁹⁸¹ GALERA HERNÁNDEZ, Rubén, «Aproximació a la biografia al cavaller i mariner Francesc-Gilabert de Centelles, comte d'Oliva, sota el regnat d'Alfons el Magnànim (1408-1458)», *Cabdells*, 13, Oliva, 2015, pp. 5-40 (p. 8).

⁹⁸² BUSSA, I., «La documentació sobre els estats...», pp. 28-29.

⁹⁸³ DURAN, Agustí – SANABRE, Josep (eds.), *Llibre de solemnitats de Barcelona, vol. I (1424-1546)*, Institució Patxot, Barcelona, 1930, pp. 27-29.

⁹⁸⁴ BUSSA, I., «La documentació sobre els estats...», p. 35.

vel avorum patrimoniam gubernare cupientes”. La legislació foral, basada en el dret romà, no permetia els menors de vint anys regir els patrimonis heretats de pares i d’avis sense tutors legals. Tanmateix, amb un privilegi com aquest el rei podia autoritzar els nobles i cavallers adolescents, com l’hereu d’Oliva, que acabava de complir els 16 anys d’edat –segons el document–, perquè “possunt administrare bona propria [...] absque tutore et curatore”.⁹⁸⁵ Obtinguda la llicència, pare i fill s’embarcaren cap a Sardenya per a evitar que el marquès d’Oristany, Leonardo Cubello, ocupara Macomer i part del Màrguine. El desembarcament derivà en una violenta tensió entre contendents, que cessà per la intervenció del rei.⁹⁸⁶ La disputa trobà una solució matrimonial, pel casament de Caterina, filla de Bernat, amb Salvador Cubello d’Arborea, hereu del marquesat d’Oristany. La novençana dels Centelles hi aportà com a dot el comtat sard de Goceà.⁹⁸⁷ Solucionades aquestes coses, Bernat de Centelles se’n tornà de nou a València i a Oliva (1427).

Llavors Francesc pogué iniciar-se en la gestió de les senyories sardes, pel 1425, donant suport al pare i aprenent a negociar pactes amb els conflictius barons de l’illa, com Serafi de Muntanyans, amb el qual permutaren els Centelles alguna senyoria.⁹⁸⁸ També es beneficià Francesc (12 d’abril del 1427) d’un llegat del donzell de Tàrrega Pere Cima, de béns radicats a Sardenya, que aquest oferí a l’hereu d’Oliva.⁹⁸⁹ D’altra banda, en nom del pare, el fill es comprometé amb els vassalls de Montagut, Macomer, Meilogu, Anglona, Goceà i Valls, el 26 de setembre del 1428, que els seus oficials no els compel·lirien a pagar el blat i l’ordi que devien a la senyoria: “super modo solvendi frumentum et ordeum”. Ho feu en presència d’una assemblea de prohoms celebrada a l’església de “Gurgho de Arollo”. També hi contribuïen en espècie amb vi, gallines, corders i altres esplets. La senyoria els rebaixà llavors la part que havien de partir amb ella dels grans.⁹⁹⁰ Es documenta de nou el pare el 1428 a Sardenya, on tornaria a viatjar, doncs,

⁹⁸⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 2592, ff. 103v-104r, transcrit per TORRÓ TORRENT, Jaume, «El Curial e Güelfa, Guiniforte Barzizza i Ramon de Riu-Sec àlias Francesc Gilabert de Centelles», *Tirant*, 21, València, 2018, pp. 457-474 (pp. 472-473).

⁹⁸⁶ BUSSA, I., «La documentació sobre els estats...», p. 37; SENDRA, J., *Els comtes d’Oliva a Sardenya*, p. 64.

⁹⁸⁷ Cometa aquesta solució PUTZULU, E., «Bernardo de Centelles», *op. cit.*

⁹⁸⁸ SENDRA, J., *Els comtes d’Oliva a Sardenya*, p. 64.

⁹⁸⁹ AHNOB, Osuna, CP. 129, D. 12.

⁹⁹⁰ AHNOB, Osuna, CP. 121, D. 6; C. 633, D. 2/35.

tractant de simultaniejar el virregnat amb la gestió senyorial.⁹⁹¹ Aquest viatge l'efectuà poc després del 19 de gener de dit any: aquell dia, Isabel, òrfena del canviador de València Simó sa Creu i criada de Joana de Cardona, filla del duc de Cardona i muller de Francesc-Gilabert, dictà testament davant el notari d'Oliva Ramon Vidal, perquè se n'anava amb la senyora “en la illa de Cerdenya” i temia morir durant la travessada marítima.⁹⁹² Tothom dictava testament en el segle XV abans d'aventurar-s'hi. El vell Berant hi exerciria de virrei, doncs, mentre el jove Francesc s'iniciava en el tracte feudovassallàtic amb els sards. Quant al casament de Francesc-Gilabert amb Joana, degué produir-se, doncs, el 1427 o abans.

Abans de tornar-se'n a Sardenya, d'Oliva estant, Bernat de Centelles preparava la successió i procurava deixar la senyoria “millorada”, en previsió que en cosa de poc de temps poguera fer-se'n càrrec l'hereu. Així, per exemple, el 5 de gener del 1428, en vespres de tornar-se a embarcar cap a Sardenya, el noble baró havia atorgat una franquesa de deu anys als llauradors musulmans que s'assentaren al Raval o Moreria de la Font d'en Carròs, que estava promovent i fundant. Els colons musulmans que preferiren venir de fora i avassallar-se-li al lloc de Potries també gaudirien d'una franquesa (exempció de particions de collita, pagaments, obligacions amb la senyoria, etc.), però de durada menor: de cinc anys. Això era perquè els del Raval de la Font s'hi haurien d'obrar casa.

Alguns, de fet, ja s'hi havia assentat feia poc. El reforç del poblament intern del terme obeïa a la necessitat de conrear millor aquestes terres, amb mà d'obra servil, com era la musulmana, i augmentar així les rendes que en percebia la senyoria. A més, posava al servei dels llauradors de la Font un nombre major de bracers, amb la qual cosa afavoria també el poblament cristià del poblat. Mossén Bernat, que solia visitar la senyoria i impartir personalment justícia com a senyor, es preocupà perquè el futur comtat prosperara. Justificava la *millora* de condicions feudovassallàtiques per a “los ja poblats, e d'ací avant los venints a poblar en lo dit Raval”, “cobejants e affectants la augmentació, millorament e població de nostre lloch de la Ffont, situat e posat dins terme de la dita baronia de Rebollet, axí

⁹⁹¹ SENDRA, J., *Els comtes d'Oliva a Sardenya*, p. 60.

⁹⁹² ACCCV, Protocols notariais de Ramon Vidal, núm. 28753, Oliva, 19 de gener del 1428.

de moros com de christians, a fi que lo dit loch, qui és fundat en loch abundós de terres e aygües a regar, sia ennoblehït e decorat de molts habitants”.⁹⁹³

Convocades el 1428 corts a Morvedre, Francesc deixà que son pare, que ja havia arribat a Sardenya, es fera càrrec del virregnat i se'n tornà al regne de València a reemplaçar-lo. Els tres estaments del regne, reunits en corts, el reconegueren –als seus 20 anys d'edat– com a senyor *de facto* de Rebollet, per cessió del pare.⁹⁹⁴ I ell, com a procurador del pare, presentà un greuge contra el governador del regne de València, perquè aquest havia ordenat traure uns presos que –pel que sembla– estaven injustament reclosos a les fosques tàvegues o calabossos de la torre mestra del castell d'Oliva, per a jutjar-los la justícia reial a Xàtiva. Els Centelles ho consideraven un atemptat intolerable contra els drets de la senyoria baronial que hi detenien. Paga la pena reproduir un extracte del greuge presentat per en Bernat a les Corts:⁹⁹⁵

Ítem, senyor, com lo noble mossén Ramon de Riu-sech [àlies legal de Bernat de Centelles], del qual és la vila e baronia d'Oliva, haja en aquella tota juridictió civil e criminal, alta e baixa, mer e mixt imperi exercici e conexença d'aquells. E, en dies passats, mossén Vidal d'Oriz òlim de Blanes, governador del regne de València, sia anat a la dita vila e entrat en lo Castell de aquella amb molta gent armada, hora captada, e, metent gran spant e terror a tots los vassalls del noble habitants dins la dita vila, per força, trencant les portes del dit Castell, sia entrat en una casa o torre del dit Castell e haja tret de la dita torre, trencant les presons del dit noble, dos hòmens, los quals lo dit noble tenia allí preses, per certs crims e delictes per aquells en la dita vila comeses e perpetrats, sens demanar ne requerir lo dit noble o altre official d'aquell, al qual pertanyia e pertany la juredicció de la dita vila e exercici d'aquella. E après que ls hac tret de la dita presó, se'n portà aquells a la ciutat de Xàtiva, on feu sentenciar o executar aquells. Les quals coses son de gran greuge e contra Furs e privilegis del dit regne e enteniment d'aquells. Majorment attés que los officials del dit noble eren e foren prets fer justícia d'aquells e fer tot ço que fossen tenguts. E per les dites rahons és stat fet gran prejuhí al dit noble e a la juredicció que aquell ha en la dita vila [...].

⁹⁹³ Ibídem, Oliva, 5 de gener del 1428.

⁹⁹⁴ AHNOB, Osuna, C. 4595, D. 67, f. 1r/v.

⁹⁹⁵ ARV, Cancelleria reial, reg. 231, ff. 92v-93r, document referenciat per MARTÍNEZ SANMARTÍN, Luis Pablo, «Feudalisme, capital mercantil i desenvolupament agrari a la València del segle XV. El plet de la canyamel», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 32, Catarroja, 1999, pp. 123-150 (pp. 141-142, n. 69).

El 1428 la Safor estava immersa en una guerra cavalleresca. Joan de Fluvià, cavaller de nou encuny –de nissaga burgesa– vingut de València, que havia comprat Ròtova, devia molts diners als Cabrera, senyors d’Almiserà, i es negava a pagar-los o a vendre’ls Ròtova en compensació. Ausiàs Marc, senyor de Beniarjó, falconer del rei Alfons i parent d’un ofès Ausiàs Cabrera, constituí aleshores un bàndol per a lluitar contra Fluvià i els seus valedors. En la primeria de setembre, els dos bàndols s’enfrontaren armes en mà pels carrers de Gandia, en una brega provocada per Marc. Sembla que la lluita continuà amb un assalt al castell-palau de Ròtova, dirigit per Marc, de resultes del qual resultà ferit Fluvià, que moriria pocs dies després. El rei Alfons, escandalitzat, destituí Ausiàs de l’ofici de falconer, l’apartà dels beneficis de la cort –per a gran amargor seua, resseguible després en versos– i inicià procés contra ell (18 de setembre) i contra els implicats “en la brega, coca, manípol e mal empeniment”. Entre ells hi havia veïns d’Oliva clients o valedors d’en Marc, solidaris amb ell.⁹⁹⁶

Per intervenció de terceres persones, la viuda de Fluvià renuncià a denunciar el presumpte criminal, Ausiàs Marc, a la justícia, a canvi d’unes compensacions. D’altra banda, acceptà vendre Ròtova als Cabrera. Ambdós bàndols s’avingueren a signar una solemne pau i treva de cent anys. Fou al molló que separava la baronia de Palma de la vall de Vilallonga (Ador, el 30 d’octubre del 1428).

Els assistents a l’acte foren: Ausiàs March; Ausiàs de Cabrera, donzell; Joan de Montpalau, donzell; Galceran Cirera; Bertomeu Torrella, notari; Bertomeu Vila, prevere; Ausiàs Ferrer, Miquel Ferrer, Nicolau Carbonell, Ramon Closes, Pere Caldés, Miquel Valls menor, Joan de Montalbo, Alfons Mateu, Alfons Díez, Jaume Gascó, Pasqual Roca, Bernat Melià, Francesc Munyós (com a procurador de Bernat Trenc), Joan Marrades, Fernando Burgos, Guillem Busquet, Francesc Garcia, Vicent Oller, Pere Ubac, Francesc Fuster, Lluís Garcia àlies “Adeno”, tots veïns de Gandia; Joan de Cifuentes, de València; Joan Garcia, Francesc Tristull, Antoni Font, Pere Soreda, Andreu Flocrà, Francesc Garcia i el carnisser Pere

⁹⁹⁶ ARV, Cancelleria reial, reg. 230, f. 121r, citat per VILLALMANZO, J., *Documenta Ausiàs March...*, doc. 193.

Alfonso, tots aquests, veïns de la vila d'Oliva, d'una banda. D'altra banda estaven Joan de Fluvià major, cavaller de València; Joan de Sant Martí, escuder seu; Úrsula, vídua; Joan de Fluvià menor (en nom propi i com a curador de sa germana Isabel). Aquests últims renunciaren a continuar pledejant contra Ausiàs March i els seus amics, parents i valedors, davant la corte del procurador general del rei de Navarra i duc de Gandia, el justícia de Palma, el rei d'Aragó, etc.⁹⁹⁷

Esclatà llavors, el 1429, la primera guerra d'Alfons V i els seus germans, els infants d'Aragó –que pretenien governar la Corona de Castella– contra Joan II de Castella i el seu *valido* i conestable Álvaro de Luna. Bernat tornà de Sardenya per a contribuir a la causa comandant 95 homes d'armes a cavall: l'aportació més important al contingent valencià.⁹⁹⁸ Amb aquests, el noble Bernat i el donzell Francesc participaren en l'entrada o invasió de Castella (juny del 1429).

Com adés avançàvem, sembla que Bernat havia casat Francesc-Gilabert (*ca.* 1427), amb Joana de Cardona, filla tercera del noble català Joan-Ramon-Folc I de Cardona (1375-1441), comte de Cardona i vescomte de Vilamur, i de Joana de Gandia (filla del duc de Gandia, Alfons d'Aragó el Vell). El germà major de Joana heretaria el comtat de Cardona. Després d'ell venia Hug de Cardona i Gandia, senyor d'Ondara i pretendent a un ducat de Gandia (1425) del qual fou desposseït (1433). Figura n'Hug en un document del 1430 agraint al “frare e cunyat nostre” en Ramon de Riu-sec (Francesc-Gilabert) la seua intercessió en un plet que tenia obert contra Joan Mercader, batle general del regne de València.⁹⁹⁹

En maig 1430, arran de la participació en la guerra contra Castella, Francesc-Gilabert fou adobat cavaller. Comandava aleshores una companyia de 100 homes

⁹⁹⁷ AHNOB, Oscuna, *Protocolos de Pere Puigeriol*, C. 1280, D. 11, Ador, 30 d'octubre del 1428. Ressenyat per CHINER, Jaume-J., «Ausiàs March i Joan Roís de Corella: relacions familiars», dins ÍDEM, *Ausiàs March i la València del segle XV (1400-1459)*, Generalitat Valenciana, València, 1997, pp. 521-552 (p. 530) i per SOLER, Abel, *Joan Roís de Corella. Síntesi biogràfica i aportació documental*, Acadèmia Valenciana de la Llengua («Recerca», 18), València, 2014, pp. 888 i doc. 12 de l'apèndix. Més detalls, en SOLER, Abel – JORDÀ, Rafa, *Ròtova. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Ròtova, Ròtova, 2007, pp. 100-103.

⁹⁹⁸ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, p. 393. Fra Berenguer de Fontcuberta n'aportava 60; Berenguer d'Oms, governador de Mallorca, 60 més; Joan de Luna, 51; altres camarlencs, 45; el governador de València, Ximén-Peres de Corella, 30, etc.

⁹⁹⁹ GARCIA-OLIVER, Ferran i al. (eds.), *Hug de Cardona. Col·lecció diplomàtica (1407-1482)*, Universitat de València («Textos històrics valencians», 41a, 42b i 42c), València, 2009-2011, vol. 1, p. 386.

d'armes, amb 20 auxiliars més.¹⁰⁰⁰ El mateix any, el rei d'Aragó signà la treva de Majano amb Joan II de Castella, una treva subscripta entre altres nobles per Bernat de Centelles.¹⁰⁰¹ La treva permeté Alfons V d'Aragó i els seus cortesans treballar intensament pels anys 1430-1432 en la preparació d'una nova empresa d'Itàlia. En el transcurs dels preparatius, la justícia reial es pronuncià (1431) en el llarg procés que sostenia Berenguer-Arnau de Cervelló, cunyat (per ser marit de Teresa Carròs, àlies Teresa de Boixadors i Carròs) i curador de l'anciana dement Alamanda Carròs, ex-senyora d'Oliva, aliat amb Bernat de Centelles, contra Estefania Carròs, muller de Ramon Boïl, per l'herència del pare d'aquesta, Berenguer Carròs.¹⁰⁰² El contenciós, conclòs el 1438 amb la victòria judicial d'Estefania,¹⁰⁰³ havia fet que les famílies Centelles i Cervelló s'enemistaren amb els Boïl i els Carròs de Vilaragut, com a conseqüència de velles reclamacions relacionades amb hipoteques del segle XIV que pesaven sobre el feu de Rebollet. Els Centelles/Riu-sec no sols havien heretat la senyoria, sinó també alguns plets.¹⁰⁰⁴

Bernat de Centelles, que havia deixat de procurador seu a València el doctor en lleis Gabriel de Riu-sec,¹⁰⁰⁵ es trobava a Catalunya amb el seu fill i la resta de la cort, el 1431, preparant la campanya italiana.¹⁰⁰⁶ Ambdós salparen del port dels Alfacs, amb l'armada reial, el 29 de maig del 1432. Francesc-Gilabert comandava huit comitives formades per quaranta homes d'armes, xifra superada només amb deu homes per Bernat-Joan de Cabrera, vescomte de Cabrera.¹⁰⁰⁷ Son pare, el vell Bernat, havia delegat en ell la comandància, però aprofità el viatge per a tornar a Sardenya, on tenia assumptes pendents, del virregnat i senyories sardes. L'estiu

¹⁰⁰⁰ ARV, Mestre racional, 8778, f. 113v i 9386, ff. 88v i 104r/v; SÁIZ, J., *Caballeros del rey...*, p. 240 i 378.

¹⁰⁰¹ MIR, G. – JOAN, F. i al., *Llibre de memòries...*, p. 524.

¹⁰⁰² Devia tractar-se d'alguns drets del Berenguer fill de Berenguer, dels comtes de Quirra sards.

¹⁰⁰³ ARV, Cancelleria reial, reg. 268, ff. 67v-69r, València, 9 de maig del 1438. Document que ens facilita Agustí Galiana.

¹⁰⁰⁴ Vegeu LÓPEZ, C., *Nobleza y poder...*, p. 183.

¹⁰⁰⁵ GARCIA-OLIVER, F. i al. (eds.), *Hug de Cardona...*, vol. 1, docs. 70-71, datats a València en el 30 de gener del 1432; AHNOB, Osuna, CP. 159, D. 15, 15 de setembre del 1449. Traspàs d'un censal i una època del 12 de gener del 1432, atorgat per Gabriel de Riu-sec, com a procurador de Bernat de Centelles, en favor de Bernardona, muller de Jaume de Centelles.

¹⁰⁰⁶ Bernat de Centelles ocupà un lloc destacat en el sepeli de la reina Violant de Bar, viuda de Joan I el Caçador. Vegeu DURAN, A. – SANABRE, J. (eds.), *Llibre de solemnitats...*, vol. 1, pp. 48-52. El Gilabert que figura en una processó fúnebre no deu ser Francesc-Gilabert, com proposa GALERA, R., «Aproximació a la biografia...», p. 11, sinó Gilabert de Centelles, baró de Centelles, mort cap al 1440.

¹⁰⁰⁷ SÁIZ, J., *Caballeros del rey...*, pp. 448-449.

del 1432, després de passar per Sicília, Francesc i els altres cavallers del rei Alfons participaren en la campanya de Gerba, contra el rei de Tunis, saldada amb una victòria i un considerable botí.¹⁰⁰⁸ L'hereu d'Oliva aportà una galera pròpia, armada per ell, i una comitiva armada –per als combats terrestres– composta per quatre combatents a cavall: d'homes d'armes i dos *pillarts* o auxiliars.¹⁰⁰⁹

Mentrestant, a Sardenya, el 5 de novembre, Bernat rebia la darrera lletra del rei Alfons el Magnànim on se l'esmenta com a virrei en exercici. Estaria ja el noble baró, pel que sembla, convalescent d'alguna malaltia i, per aquesta raó, decidí tornar-se'n a València, visitar les seues terres i testar. Consta, així mateix que el 23 de novembre del 1432 testava la senyora d'Oliva, Elionor de Queralt, que morí pocs dies després.¹⁰¹⁰ El seu fill, Francesc-Gilabert de Centelles i Queralt, heretava així la baronia de Rocafort de Queralt, a Catalunya. D'ell passaria al seu fill, el II comte d'Oliva, Serafi (1480), que en feu venda a Joan d'Armengol el 1515.¹⁰¹¹ No tardà gens Bernat de Centelles a dictar les seues darreres voluntats (Xilxes, 23 de desembre del 1432), en forma de codicil i en presència del notari Mateu Ros.¹⁰¹² Hi designava hereu universal Francesc-Gilabert i demanava a la seua nora Joana de Cardona, muller de Francesc, que es trobava amb ell, “que s'estiga ab les dones que té ara de present en casa, e que res no mude tro a tant lo dit fill nostre sia vengut en les parts deçà¹⁰¹³ o en altra manera a sa voluntat hy sia provehit”. A sa filla Caterina, li pregava que “estiga e ature” amb la seua cunyada Joana i li fera costat. A misser Gabriel Riu-sec, doctor en lleis; Mateu Esteve, notari, i Vidal de Riu-sec, procurador de les senyories, pregà que romangueren al servei de l'hereu. Vidal havia de tramitar els arrendaments de rendes senyorials en absència del fill

¹⁰⁰⁸ GALERA, R., «Aproximació a la biografia...», p. 12.

¹⁰⁰⁹ SÁIZ, J., *Caballeros del rey...*, p. 240, n. 48.

¹⁰¹⁰ BRAH, Col·lecció Salazar, B-8 (sign. 9/123), *Memorias de la Casa de Centellas* [documents sobre els Centelles de Nules, ca. 1692], f. 19v; AHNOB, Osuna, C. 597, D. 14 (sign. ant. Llig. 597, D. 2/17).

¹⁰¹¹ FLUVIÀ I ESCORSA, Armand de, «Revalidación de dos baronías catalanas: Eroles y Rocafort de Queralt», *Anales de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía. Homenaje a don Faustino Menéndez Pidal*, vol. 8/1, Madrid, 2004, pp. 387-402 (p. 394).

¹⁰¹² AHNOB, Osuna, C. 597, D. 23; ARV, Reial Audiència, Processos, part 3a, apèndix 8808, f. 238v i ss.; ARV, *Varia*, 670, f. 860v, referència del fitxer genealògic de Lluís Cerveró, del mateix ARV; BRAH, Documents dels Centelles de Nules, f. 15r.

¹⁰¹³ La Corona d'Aragó hispànica, deçà la mar; les parts dellà eren Sardenya, Sicília i Nàpols.

i procurar “que certes scriptures que ha en lo arxiu de nostre castell de Oliva” arribaren a mans de Francesc.

Recordava el noble convalescent altres negocis pendents d’ací i d’Itàlia, i que un veí de Nules tenia “en penyora uns canelobres nostres de argent, ab senyal de Cabrera y de Centelles” que sa muller li havia llegat en testament. Esmentà altres béns empenyorats, com ara una *jornea*, a diferents persones de València o de Nules, i ordenà a Vidal i al jurista Riu-sec que procuraren avançar en “lo arrendament del Trapig de Oliva” per 200 florins d’or, per a pagar amb aquests ingressos els deutes pendents. Ho farien coordinats amb el batle d’Oliva, Guillem d’Inça. El testament està signat a la casa senyorial de Xilxes, en presència del batle de Nules; de dos mestres en medicina, Bertomeu Martí, de València, i Jaume Radiu, de Morvedre, i Ferrando Gonçalves, cirurgià de València.

El mateix dia 23 de desembre del 1432, el testador designà Joana de Cardona administradora de les senyories si moria ell –cosa que succeí al cap de pocs dies–, fins que tornara d’Itàlia el marit.¹⁰¹⁴ La malaltia que portà a la mort Bernat de Centelles pogué prolongar-se fins a la primavera del 1433. De fet, el càrrec vacant de virrei de Sardenya no fou cobert oficialment pel seu successor, Francesc d’Erill, fins a maig del 1433.¹⁰¹⁵ D’altra banda, l’hereu de Bernat no pogué tornar-se’n a València fins a ben avançat l’any. Consta que dimarts 3 de novembre del 1433 es publicà el codicil de Bernat a la casa abadia de Nules, ja que Francesc-Gilabert de Centelles “à poch dies après que fonch vengut d’enllà hon lo senyor rey de Aragó era, qui era en les parts de Nàpols, requerint publicació del codicil” al notari Francesc Castelló. Aquest el llegí, en presència –entre d’altres– del metge Bertomeu Martí, i el futur comte d’Oliva acceptà el llegat.¹⁰¹⁶

¹⁰¹⁴ GALERA, R., «Aproximació a la biografia...», pp. 13-14.

¹⁰¹⁵ PUTZULU, E., «Bernardo de Centelles», *op. cit.*

¹⁰¹⁶ AHNOB, Osuna, C. 597, D. 23. El codicil del 1432 completava el testament del noble, redactat molts anys arrere, a Xilxes també, el 13 de gener del 1411. Vegeu BRAH, Documents dels Centelles de Nules, f. 13v.

4.3. Oliva, el trapig i la revolució de la canyamel

En el darrer codicil testamentari de Bernat de Centelles, del 1432, s'esmenta el Trapig d'Oliva com una important font de rendes per al senyor, que pretenia, només amb els ingressos d'un any, cobrir una sèrie de deutes. En efecte, el conreu de la canyamel a la baronia d'Oliva i el processament de la producció sucrera en el trapig resultaven ja molt beneficiosos; no sols per a la senyoria i per a alguns colliters, sinó també per a tots els implicats en el procés productiu. La implantació de la canyamel a la Safor del segle XV fou un fet sorprenent i revolucionari, i convertí les cases senyorials dels Borja de Gandia i els Centelles d'Oliva en les més opulentes del regne de València en els segles XV i XVI.

La primera notícia sobre la producció –llavors experimental– de sucre a Oliva data del 1395, quan es llogà, per un any i 302 lliures, un molí sucrer.¹⁰¹⁷ Aquest producte subtropical –la canyamel demanava temperatures suaus i reg pluvial o artificial regular– s'havia posat de moda a les corts aristocràtiques de l'Europa medieval, on reemplaçà a la mel com a edulcorant. Se'l produïa i refinava a Xipre, Creta i altres parts de la Mediterrània oriental, però també a Sicília, el sultanat de Granada i el Marroc, abans de ser implantat al reialme de València. Foren els mercaders italians, beneficiaris principals del comerç sucrer, els qui s'interessaren cap al 1400 en el litoral valencià com una possible àrea d'expansió, per les característiques climatològiques i edàfiques del país, que s'assemblaven molt a les que havien fet triomfar les plantacions de la costa granadina.¹⁰¹⁸

Els musulmans de l'Àndalus conreaven la canyamel, però per a usos de jardineria i degustació. D'ací que Jaume I eximí el conreu del pagament de delmes el 1268: “quod canamellis seu zucaro huiusmodi decime non solvantur”.¹⁰¹⁹ L'experiment oliver del 1395, possiblement, fou abandonat per la gravíssima

¹⁰¹⁷ Segons PONS MONCHO, Francisco, *Trapig. La producció de azúcar en la Safor (siglos XIV-XVIII)*, Institución Duque Real Alfonso el Viejo, Gandia, 1979, p. 35. L'autor remet a un document desaparegut el 1936, que es podia consultar a l'AMO.

¹⁰¹⁸ Per a un estudi general de la producció sucrera a la Mediterrània, vegeu OUFELLI, Mohamed, *Le sucre. Production, commercialisation et usages dans la Méditerranée médiévale*, Brill, Leiden-Boston, 2008.

¹⁰¹⁹ ARV, Cancelleria reial, reg. 641, ff. 63r-158r, Procés sobre el delme de la canyamel entre el capítol de la Seu de València i els senyors i colliters, 1433, f. 63v.

sequera dels anys 1401-1402, i représ tímidament pels anys 1403-1408, com sembla suggerir el testimoni del llaurador d'Oliva Guillem Siscar replegat el 1433.¹⁰²⁰ Simultàniament, en desembre del 1407, eren els jurats de la Ciutat de València els qui, animats per l'especier i “mestre sucrer” Nicolau de Santa Fe, que havia après a Itàlia el procés de producció, s'interessaren per la possibilitat d'introduir la canyamel a l'Horta: “que sucre hic fos fet e obrat, al qual acte era molt abta la orta de la dita ciutat”.¹⁰²¹ Sembla que aquest segon intent, el de convertir l'entorn del Grau de València en un Canyamelar –ara es diu així un barri de València, adjacent al Cabanyal– tampoc no fructificà. Al litoral de Cullera també hi hagué sengles conats infructuosos pel 1400 i pel 1430.¹⁰²²

Tanmateix, seria en terme d'Oliva on s'implantaria amb èxit, i des d'on es difondria, el conreu de la canyamel i la transformació d'aquesta en sucre, a partir dels anys 1411-1413. Una figura clau del procés fou Gabriel Rigolf, mercader i ciutadà de València, amb probables arrels familiars entre els Rigolf olivers del segle XIV. Fou contractat per Bernat de Centelles (Torrent, 7 de gener del 1411; notari: Jaume des Pla¹⁰²³) perquè exercira de procurador general a Oliva i, amb els seus coneixements d'art mercantil, millorara el feu. Devia ser algú molt versat en negocis i en comptabilitat, ja que participà en les Corts Valencianes del 1414-1415 sent aleshores el clavari (supervisor de comptes) de la Ciutat de València.¹⁰²⁴

Continuaria Gabriel Rigolf actuant com a procurador del senyor i residint a Oliva amb sa muller, Isabel, almenys fins al 1427.¹⁰²⁵ Doncs bé, Rigolf degué facilitar l'entrada a Oliva d'un inversor de València, el mercader Francesc Ponç, que aportà 1.000 lliures –una xifra respectable– per a fer societat amb altre mercader de la capital, Francesc Vidal, i promoure-hi la producció sucrera, el mateix any 1411. Com solia passar amb aquestes societats, hi hagué canvis i conflictes, i entraren en la companyia en els anys subsegüents el mateix Rigolf,

¹⁰²⁰ Ibídem, ff. 73-79; CASTILLO, J., «Els feudals i la introducció...», p. 108.

¹⁰²¹ PONS, F., *Trapig...*, pp. 33-34; OUERFELLI, M., *Le sucre...*, p. 200.

¹⁰²² OUERFELLI, M., *Le sucre...*, pp. 203-204.

¹⁰²³ ACCCV, Protocols de Ramon Vidal, 14474, Oliva, 5 de juny del 1425, document transcrit per BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, apèndix documental, núm. 8, p. 209.

¹⁰²⁴ ACA, Cancelleria reial, Processos de Corts, núm. 28, f. 147v.

¹⁰²⁵ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, pp. 179-180.

Ferrer Vidal –fill de Francesc– i Daniel Mascarós: els socis del 1431.¹⁰²⁶ El negoci era boiant pel 1414, quan el mestre racional del regne de València decidí fomentar econòmicament el conreu a Borriana i Castelló (la Plana), “com fos fama de canyasmels que·s feÿen en Oliva per fer çucres, de què exia gros emolument [...] hoint la fama que era del gran fruyt que se’n podia seguir”.¹⁰²⁷ El mateix Rigolf convencé l’absentista Bernat de Centelles perquè fomentara el conreu i contribuïra amb la meitat del cost a la construcció (1412-1413) del Trapig de la Moreria (dit en el segle XVI “lo Trapig Vell”, per haver-se ampliat o duplicat, amb la construcció d’un “Trapig Nou del Raval” al mateix carrer¹⁰²⁸). La societat posseïa la meitat del trapig, on es triturava la canyamel i es coïa el sucre; l’altra meitat era de la senyoria, que arrendava la seua part anualment per 50 lliures.¹⁰²⁹

¿Com és que un feudal de soca-rel com era Bernat de Centelles, ocupat en bandositats i guerres llunyanes, s’interessà tan directament per implantar la canyamel a Oliva? Doncs podria servir d’explicació el fet que el comtat Collesano, propietat del seu germà Gilabert, produïa enormes rendes derivades del conreu de la canyamel i de l’elaboració de sucre en *trappiti*. No és descartable, doncs, que els mestres sucrrers sicilians instal·lats a primeries del segle XV a Oliva procediren de l’antic feu dels Ventimiglia o foren recomanats per Gilabert.¹⁰³⁰ Ara bé, també cal tenir en compte que Bernat de Centelles era senyor de Naso, al litoral pròxim a Messina, i ací també es collia canyamel. Amb la qual cosa ell mateix podria haver seleccionat allí algun mestre sucrrer vassall seu. Els germans Benfa, dels quals seguidament es tractarà, portaren amb ells parents sicilians, com ara un cosí, de nom Bartolomeo Tabila (devia ser *Tavilla*, un cognom abundant a Messina), que era mestre de coure sucre i que s’instal·laria després a Gandia.¹⁰³¹ Així mateix, es

¹⁰²⁶ CASTILLO, J., «Els feudals i la introducció...», p. 109, n. 18.

¹⁰²⁷ ARV, Mestre racional, 35, f. 146r. Citat per GUIRAL-HADZIOSSIF, Jacqueline, «Le sucre à Valence au XVe et XVIe siècles», dins *Manger et boire au Moyen Âge. Actes du Colloque de Nice (15-17 octobre 1982)*, Niça, 1984, pp. 119-129, i per VICIANO, Pau, «Capital mercantil i drets feudals en la difusió de la canya de sucre al País Valencià. La senyoria d’Oliva a l’inici del segle XV», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 32, Catarroja, 1999, pp. 123-150 (p. 154).

¹⁰²⁸ Possiblement en la dècada del 1470, arran de les inversions en obres que el I comte, Francesc-Gilabert I, efectuà en la senyoria d’Oliva.

¹⁰²⁹ CASTILLO, J., «Els feudals i la introducció...», p. 109.

¹⁰³⁰ La relació Collesano-Oliva la proposa OUEFELLI, M., *Le sucre...*, p. 216.

¹⁰³¹ GARCIA-OLIVER, Ferran, «Les companyies del trapig», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 32, Catarroja, 1999, pp. 167-194.

documenta pel 1432 a la vila d'Oliva uns tal Antoni Anglés (Antonio Inglese), que declarava ser “sicilianus” i també “vicinus ville Olive”.¹⁰³² Aquest tenia un germà també a la vila, el “mestre sucrer” Jaume Anglés (Jacopo Inglese).¹⁰³³

A Oliva, és clar, el procés transformador s'implantà tal com es coneixia a Sicília, on tenia per a centre el *trapetum* (en llatí) o *trappitu* (en sicilià), veu adaptada al català com *trapit*, però evolucionada en el segle XV a *trapig*, per analogia amb el verb *trepitjar*. Fins i tot es documenta, pel 1434, la portada de moles de trapig sicilià cap a València.¹⁰³⁴ Quant al cas particular de la baronia d'Oliva, fou el 22 de novembre del 1412 quan Francesc Ponç acordà amb Bernat de Centelles la conveniència d'edificar una “almàcera o trapit” on s'havia de processar la collita. Per a fer funcionar el trapig es portaren i contractaren mestres sucrers sicilians, els germans Andrea i Giovanni di Benfa,¹⁰³⁵ que fixaren llur domicili a Oliva. La producció era un negoci particular, d'especuladors forasters protegits interessadament per Rigolf i Centelles, que preveien pel 1417 comerciar amb “tots aquells çucres e mells de aquells, axí per mar com per terra com per aygua dolç”, des d'Alexandria d'Egipte fins a Flandes.¹⁰³⁶

En principi s'havia previst que cadascú –companyia i senyoria– s'ocupara de noliejar la respectiva part de la producció. Tanmateix, a partir del 1417 els agents de la senyoria territorial pactaren el traspàs del negoci a Francesc Ponç, el qual s'ocuparia de la comercialització marítima de tot el lot.¹⁰³⁷ Els senyors de la Safor, de mentalitat rendista, preferiran delegar la gestió dels trapigs en “regidors e administradors” experts, i la distribució, en mercaders. El que els interessava, lògicament, era la renda que hi podien obtenir i, a tal efecte, donaven facilitats als inversors: accés terra fèrtil, avantatges en la tanda de reg, mà d'obra musulmana i barata per al trapig, llicències per a ubicar les instal·lacions, etc.

¹⁰³² BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, p. 35.

¹⁰³³ El qual figura de testimoni en un document del 1428. VICIANO, P., «Capital mercantil...», p. 149.

¹⁰³⁴ OUERFELLI, M., *Le sucre...*, p. 218.

¹⁰³⁵ Encara que sicilians, és probable que foren de llinatge llobard (*Beffa*, adaptat fonèticament com *Benfa* al valencià). Hi havia altres llobards relacionats a la comarca amb el sucre. Per exemple, Bartolomeo Barberor i Antonio d'Alessandria, instal·lats a Oliva. Vegeu GARCIA-OLIVER, F., «Les companyies del trapig», p. 169.

¹⁰³⁶ *Ibidem*, pp. 168-170. La citació prové d'ARV, Governació, 2229, mà 23a, f. 29r.

¹⁰³⁷ *Ibidem*.

En els capítols del contracte del 1412, Francesc Ponç exigí produir en règim de monopoli, de manera que el senyor “no lexaerà fer molins ni moles ni coses algunes per fer exir çucre, ni forn per fer coure çucre de canyemels dins lo terme o baronia de Oliva [...], ni plantar canyemels [...], sinó a mi o a qui yo volré”. Se li atorgà, a més, franquesa fiscal relativa: el senyor sols podria exigir 10 lliures de cens anual per cada cafissada (6 fanecades) que plantaren de canyamel. Francesc Ponç coneixia bé Oliva, perquè llavors era –d’acord amb Rigolf– l’arrendador de les rendes senyorials i perquè, en la mateixa capitulació del 1412, ell i Centelles preveïen que tornara a arrendar-les a partir del 1414 per preu de 25.000 sous anuals. Francesc Ponç, amb la seua aportació de 20.000 sous a “la companyia dels çucres o trapit”, havia de rebre la quarta part dels substanciosos beneficis d’aquesta; Rigolf, el segon inversor, la cinquena part. Nogensmenys, hi havia clàusules que complicaven els números de la partició entre Francesc Vidal, aquests i, en acabant, entre altres socis incorporats al lucratiu negoci.¹⁰³⁸

A partir del 1417, l’exemple d’Oliva (on s’havien produït aquell any, entre març i abril, cinc mil pans de sucre, segons el testimoni del preceptor italià de Francesc-Gilabert de Centelles¹⁰³⁹) seria imitat a Borriana i a Xeresa.¹⁰⁴⁰ Fou a la Safor, en realitat, on s’expandí ràpidament el conreu. En altres comarques litorals –la Plana, l’Horta, la Ribera– no acabà de quallar igualment. En terme d’Oliva, els incentius atorgats als llauradors pels promotors ajudaren al foment del conreu. Segons l’oliver Arnau Salelles, abans del 1412 la canya era una llepolia;¹⁰⁴¹ pel

¹⁰³⁸ Més detalls ibídem, pp. 172-173.

¹⁰³⁹ BERTINI, Giovanni Maria, «I Soliloquia e lo Speculum peccatoris dello Pseudo Agostino in catalano», dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d’estudisliteraris, històrics i lingüístics*, Barcelona, 1936, vol. 2, pp. 233-263 (pp. 234-236).

¹⁰⁴⁰ Galceran de Vic, senyor de Xeresa i promotor del conreu al ducat de Gandia, construí un primer trapig al palau ducal (1417-1418), que després traslladaria –amb majors dimensions– a la Vilanova de Gandia. A partir del 1430, Ausiàs Marc, senyor de Beniarjó, entraria en el negoci, invitat per Vic. El 1431 s’incorporà amb entusiasme el cavaller Joan Roca, senyor de Bellreguard. També Hug de Cardona, senyor del Real i Beniopa començà a produir, en societat amb l’italià Guglielmo Rana. També hi participaren els Verdeguer, senyors de Piles i Guardamar. I així fou com el conreu de la canyamel anà guanyant posicions a la comarca. Vegeu CASTILLO, J., «Els feudals i la introducció...», p. 107; MARTÍNEZ, L. P., «Feudalisme, capital mercantil...», pp. 132-133; OUERFELLI, M., *Le sucre...*, pp. 208-209.

¹⁰⁴¹ En el plet del 1433 (ARV, Cancelleria reial, reg. 641, f. 65v), els testimonis d’Oliva, que conreaven des d’abans canyamel per a llepolies als seus horts, sense produir sucre, recordaven que, quaranta o cinquanta anys arrere, “tam fideles quam sarraceni, aliquociens, seminabant vel plantabant in eorum ortis et viridiariis clausis de dictis canamellis zucari, pro pueris et aliis gustate volentibus, in modica tamen quantitate” (“tant els fidels com els sarrains, de vegades, sembraven o plantaven als seus horts o vergers closos les referides

1433, en canvi, ocupava ja 300 fanecades de regadiu, de les millors de l'horta. Confirmaven aquest testimoni altres veïns interessats en el cultiu, com eren Guillem Siscar, Bertomeu Pla, Martí Canada, Antoni Savall –obrer de vila– i Domingo Garcia –paraire. Els Siscar d'Oliva eren una vella família del Piles del segle XIV, propietària al Rebollet d'un *Rafalxiscar* –rafal o alqueria de Siscar– que a mitjan segle XV esdevingué Alqueria dels Frares –monjos de Cotalba– i que en el XVI es fusionà amb l'Alqueria Nova de la Comtessa Beatriu d'Urrea, per a constituir el modern nucli de població de l'Alqueria de la Comtessa.¹⁰⁴²

Els interrogats insistien en el fet que Francesc Ponç, des del 1411, 'sembrà o plantà, o feu sembrar i plantar' a tercers ("seminavit seu plantavit, aut seminari seu plantari fecit") moltes fanecades.¹⁰⁴³ En el referit Ponç, de fet, havien delegat els socis el paper d'administrador de la producció i del trapig, si més no durant els anys 1414 al 1422. A la seua mort, per aquesta segona data, es produïren algunes desavinences, encara que el negoci continuà, dirigit per Francesc Vidal i, en acabant, pel seu fill Ferrer. El mestre sucrer italià Andrea Benfa actuava d'agent d'aquests a l'hora de comprar terres per a la companyia o incentivar la plantació de canyamels en terres de tercers pels anys 1428-1429. Tot aquest negoci no podria haver-se realitzat sense la protecció del poder feudal. En compensació, els Centelles obtingueren en el període 1433-1436, més de 14.000 sous, procedents de l'arrendament de la meitat del trapig a Ferrer Vidal. Aquests diners servien per a pagar deutes i interessos –censals– de préstecs que pesaven sobre la hipotecada hisenda senyorial d'Oliva. Contribuïen així a sanejar les rendes d'un senyor llunyà,

canyamels de sucre, per als xiquets i per a aquells que volgueren assaborir-les, però en petita quantitat'). Citat per OUERFELLI, M., *Le sucre...*, p. 199.

¹⁰⁴² Sobre tot açò, vegeu SOLER, Abel, *Piles. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Piles, Piles, 2009; COSTA, Frederic – SOLER, Abel – JORDÀ, Rafa, *L'Alqueria de la Comtessa. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de l'Alqueria de la Comtessa, L'Alqueria de la Comtessa, 2005. El 1423, uns moros de l'alqueria d'en Siscar redimiren amb 240 florins d'or dos correligionaris de Pego –segurament, parents seus– que, capturats per la batlia general quan se'n fugien per mar a Granada, havien sigut esclavitzats. Vegeu ARV, Mestra racional, 43, f. 119r/v, València, 5 d'octubre del 1423; MARZAL PALACIOS, Francisco Javier, *La esclavitud en Valencia durante la Baja Edad Media (1375-1425)*, Tesi doctoral, Departament d'Història Medieval, Universitat de València, València, 2006, pp. 426 (n. 222) i 1158.

¹⁰⁴³ ARV, Cancelleria reial, reg. 689, ff. 19v-23v, estudiat i citat per VICIANO, Pau, «Capital mercantil...», p. 152.

Francesc-Gilabert, i afavorir que aquest prosseguira, sense preocupar-se per Oliva, amb les seues aventures bèl·liques per la Mediterrània.¹⁰⁴⁴

Val a dir que l'entrada en escena d'especuladors de València i de mestres sucrers sicilians dinamitzaria el mercat de la terra i la producció local, i no solament l'agrícola. Per exemple, el sucrer italià Andrea Benfa feu societat amb el pescador oliver Bernat Busot per a lucrar-se a mitges del producte d'una barca de pesca. S'havia instal·lat inicialment a Gandia amb la dona, Magdalena, però després adquirí una casa de les millors d'Oliva, per 1.100 sous (la que havia sigut del difunt Arnau Ferràndez, a l'actual solar de Santa Maria, fitant amb el Porxe del Consell, dotada d'un bany vora séquia i tot),¹⁰⁴⁵ i unes vinyes i altres terres, que donava a procurar a tercers. Se'l relaciona documentalment amb un altre veí dit Antoni de Bolonya, que podria ser també italià.¹⁰⁴⁶ El 29 de juliol del 1429, el referit Andrea Benfa, "mestre de coure sucre", rebia de Francesc Vidal un pagament de 40 lliures, de les 60 promeses –equivalents al preu de dos rossins– per la direcció del procés productiu del trapig d'Oliva en la temporada anterior.¹⁰⁴⁷ Alguns anys després, concretament el 1440, el mateix Benfa cobrava 70 lliures pel govern del trapig ducal de Gandia, controlat per Galceran de Vic i el moro adinerat de València Alí Xupió.¹⁰⁴⁸ Com a mestre d'Oliva, Benfa comptava amb un "ajudant" o capatàs, l'oliver Berenguer Escrivà, que cobrava cada any unes interessants 35 lliures.¹⁰⁴⁹ Des del 1430 almenys, Andrea Benfa invertí estalvis en societats constituïdes amb burgesos gandians per a gestionar trapigs i noliejat càrregues de sucre. El 1435 se'l documenta, per exemple, expedint una partida de 34 arroves de sucre (408 kg) i confits a les parts d'Oriola i de Castella.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁴ *Ibíd.*, pp. 154-155.

¹⁰⁴⁵ El preu de les cases de la Vila oscil·lava entre els 600 i els 1.000 sous; 2.000 com a màxim, segons APARISI ROMERO, Frederic, *Del camp a la ciutat. Les elits rurals valencianes a la Baixa Edat Mitjana*, Tesi doctoral, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València, València, 2015, p. 299.

¹⁰⁴⁶ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, pp. 78, 88 i 142-143.

¹⁰⁴⁷ CASTILLO, J., «Els feudals i la introducció...», p. 102, n. 2.

¹⁰⁴⁸ Sobre el poder econòmic i social del qual, vegeu RUZAFÀ GARCÍA, Manuel, «Alí Xupió, senyor de la Moreria de València», dins NARBONA, Rafael i al., *L'univers dels prohoms (Perfil social a la València baix-medieval)*, Tres i Quatre («La Unitat», 155), València, 1995, pp. 137-174.

¹⁰⁴⁹ GARCIA-OLIVER, F., «Les companyies del trapig», p. 192.

¹⁰⁵⁰ PASTOR ZAPATA, José Luis, *El ducado de Gandía. Aproximación al estudio de un señorío valenciano en el tránsito de la Edad Media a la Edad Moderna*, Tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1990, p. 604; GARCIA-OLIVER, F., «Les companyies del trapig», pp. 175-176.

Tant els sucres com els socis de la companyia vivien acomodadament. Beatriu, la muller de Gabriel Rigolf, per posar un cas, disposava de dues criades.¹⁰⁵¹ El marit manejava diners propis i altres que manllevava per a invertir los a Oliva. El 1425, el mercader i ciutadà de València Joan Pellaranda li prestà 100 lliures per a invertir en “in pensando, procurando et conreando la canyamel quam in presenti anno et tempore preterito plantavi in orta et regadivo dicte ville [d’Oliva], et etiam multo plus dictarum centum librarum”. És a dir: ‘per a adobar, procurar i conrear la canyamel que en aquest any i en temps passat plantí en l’horta i regadiu de dita vila, i també per ser molt més que les referides cent lliures’ de valor allò que finalment s’hi plantà.¹⁰⁵² Ara bé, els quefers de Rigolf com a procurador senyorial –havia hagut de viatjar a Sardenya a entrevistar-se amb Bernat de Centelles– havien fet que descurara una mica el conreu. Així que optà per vendre al creditor tan lucrativa plantació: ‘totes les canyamels plantades per mi –i per altres en lloc meu– a l’horta i en terme de la dita vila d’Oliva’ (“omnes canyesmeles plantatas per me –et alios loco mei– in orta et termino dicte ville Olive”). La venda es produí precisament el 29 d’octubre del 1425, quan les canyamels estaven a punt de collir-se, ja que la campanya començava per Santa Caterina (25 de novembre).¹⁰⁵³

La baronia de Rebollet-Oliva atreia no sols capitals urbans, d’inversors burgesos, sinó també de cavallers com era el noble Joan de Pròixida. Segons un escrit del 1429, Rigolf lliurà a l’oliver “Guillem d’Iviça pus jove, en nom e veu del noble mossén Johan de Pròixida, set-centes cinquanta formes de çucres per fer paga al dit noble de certa quantitat que lo dit en Gabriel Rigolf deu al dit mossén Johan, per certa rahó”.¹⁰⁵⁴ El sucre havia esdevingut l’or blanc de la Safor. S’emprava com a moneda per a solucionar deutes i rescabalar els inversors.

Segons la descripció del trapig del Real de Gandia (obra del 1435) estudiada per Ferran Garcia-Oliver,¹⁰⁵⁵ la factoria constava d’una gran nau a peu pla, amb una cambra o magatzem al nivell superior. La descripció que fa el medievalista

¹⁰⁵¹ BORDES, J., *La vila d’Oliva...*, p. 61.

¹⁰⁵² *Ibídem*, p. 86.

¹⁰⁵³ ACCCV, Protocols notariais de Ramon Vidal, núm. 14474, Oliva, 29 d’octubre del 1425, citat *ibídem*.

¹⁰⁵⁴ *Ibídem*, núm. 24915, Oliva, 10 de febrer del 1427.

¹⁰⁵⁵ GARCIA-OLIVER, F., «Les companyies del trapig», pp. 185-187.

d'aquest trapig, completada amb dades d'altres establiments, amb relacions posteriors de testimonis dels segles XVI al XVIII, etc., permet de reconstruir amb bastant fidelitat el procés productiu del sucre als trapigs d'Oliva.

Hi havia sempre una almàssera sucrera o cambra on estaven assentades diverses safes de pedra, de molins de sang. Al voltant d'aquestes giraven els rutlons: unes moles verticals rodadores que, accionades per la rotació d'animals de tir, matxucaven les canyes. L'operació era semblant a la mòlta d'olives en una almàssera, on es trituraven aquestes xafant-les amb rutlons rotatoris de pedra (més modernament, amb trompellots troncocònics), que tenien per sol una safa de pedra de planta circular. A un costat de les safes, hi havia els coltells de *descoar* –traure'n fulles i capçanes– i de capolar o seccionar les canyes, damunt de pilons de fusta de carrasca, abans de trullar-les. D'aquesta tasca s'ocupaven molts descoadors i capoladors, auxiliats per altres operaris que els anaven servint les canyes. Els bocins capolats els prenién els sarrieters en cabassos d'espart o “sarrietes” i els abocaven a la safa del molí sucrer (A partir de la dècada del 1570 s'introduí en alguns trapigs de la Safor, com el de la Vila d'Oliva, l'enginy: màquina hidràulica de corrons “alimentada” contínuament per quatre operaris).

A la mateixa cambra dels molins de canyamel o *trapigs* pròpiament dits, hi havia diverses premses de biga i fusell, grans, on s'abocava la pasta que resultava de trullar els trossos de canya a les safes. A fi de prémer-hi la pasta, els premsadors la introduïen en sacs de canemàs, com si foren els esportins d'un peu de pasta d'olives a l'almàssera oliera. Prement i reprement en la premsa, se n'extreia tot el suc restant, que plorava o regalimava a poc a poc en les safes, d'on passava per una canaleta als tinells o recipients de pedra assentats en terra, amb tapes de fusta per a protegir la melsassa obtinguda. Els saquers treien dels sacs el residu de canya. Aquest operatiu el dirigien els sobreestants de les premses.

La melassa de canyamel passava dels tinells a la cambra de coure el llet i fer el sucre, on hi havia una successió de calderes de distinta cabuda, disposades en un espai relativament elevat, damunt d'una filera o reng de fornals. A la boca dels fornals, situada a l'exterior de l'edifici, s'acumulaven muntons de llenya – se'n requeria molta– protegida de pluges eventuals per una porxada. De mantenir

el foc encés s'ocupaven els fogaters, llançant-hi llenya i atiant el foc, des del porxe de fora del trapig, servint-se de forques de ferro amb mànec de fusta.

A la banda de dins, a la cambra de calderes, el mestre controlava com els xaropadors abocaven la melassa amb ajuda de “tangils” (vaixell de coure amb gallet en forma de bec) i peroles de coure dins les calderes, també de coure o aram. En quatre primeres calderes, les del xarop, es coïa la mel de sucre a foc lent i sostingut per a depurar-lo. Se'n treien les impureses o matèries gomoses amb ajuda d'ebromadors d'aram, retirant-ne constantment la bromera que hi emergia. Aquestes bromes, com altres subproductes que servien per a diferents usos, es conservaven a banda; en aquest cas, en “tinellts xichs per a bromes”. Aquestes primeres calderes eren menudes, com les “calderes de refinar”.

Una vegada cuit el suc i obtingut un primer xarop, es treia ben calent, s'hi afegia aigua calenta i es colava amb coladors “de màrrega”. Aquests eren fets de mantes bastes i poc tupides de borra, retorçudes amb pals a dos costats, a fi que exprimiren el suc de la canya i quedaren dins les impureses.¹⁰⁵⁶ El xarop colat omplia uns cossis de test –com els de fer la ruscada de la roba de llit– i, sense deixar-lo reposar, s'abocava en sis segones calderes, més grans, dites “calderes de llent”. Ací la tornaven a coure, densificar i depurar els llenters, que avisaven quan s'acostava el “punt de llent”, determinat pel mestre sucrer.

El llent passava llavors de les calderes als tinells de fusta subjectes per cèrcols de ferro, o a cossis de test, segons el trapig, per a deixar-lo refredar i reposar durante vint-i-quatre hores, de manera que es formara baix un solatge de morques i sucre brut, i el net quedara dalt. Fet això, treien la pasta resultant els xaropadors per a abocar-la en dues calderes grans, les terceres de la sèrie, dites “de xaropar” o de fer sucre. Uns primers xaropadors, amb unes casses en la mà, colpejaven el brou de la caldera i n'extreien amb ràpids moviments part del contingut per a tornar-lo a abocar i traure'n mes; de manera anara remenant-s'hi contínuament, per a evitar que es cremara. El contingut ja pastós l'abocaven altres xaropadors en uns calders, on els “batedors de cuita” el remenaven al foc contínuament amb espàtules dites “forxelles”, perquè no s'agarrara a les vores i anara deshidratant-se a poc a poc.

¹⁰⁵⁶ Aquest sistema d'expressió ja l'empraven els antics egipcis per a extraure l'oli de les olives.

Tot això, fins que la pasta de xarop s'assolia el "punt de sucre", determinat també pel mestre quan veia que el producte començava a "quallar". En les calderes de xaropar sempre quedaven costres solidificades, que es retiraven després i esdevenien un subproducte més, per a usos medicinals. Els diferents subproductes del sucre s'emmagatzemaven en una cambra de gerres assentades en terra, normalment de trenta cànters de cabuda, que en Trapig-Enginy de la Vila d'Oliva rebia en el segle XVIII la denominació de "quarto de la porquera".

De la segona cuita comentada eixia una matèria ja bastant depurada, que els "encorporadors" poaven amb uns cullers grossos denominats "romiols de compartir" (tant l'objecte com el mot que el designa eren d'origen sicilià). Abocaven, doncs, el llent quallat en cossis o grans recipients ceràmics, que servien per a passar-la a les formes de sucre: uns motles de test en forma de con invertit, amb un forat pel cap baix, al cul o punta inferior, clos provisionalment amb estopa. Cada forma feia un o dos pams de diàmetre en boca, per dos o tres d'alçada. Aband d'omplir-les, hi havia un llavador que les rentava. I, una volta plenes de sucre i assentades pels assentadors als prestatges de fusta on reposarien, els blanquers cobrien la boca de les formes amb *grita* (greda): una pasta feta d'argila fina i ben garbellada en garbells d'aram, que es servava en tinells d'adobar terra. Es tapava el pa de la forma amb una capa fina, d'entre mig dit i un dit, i, durant dotze dies consecutius, s'anava "refrescant" la grita, afegint-ne una capeta més al damunt cada dia. Quan se secava el fanguet, alhora que absorbia les impureses rogenques de la part de dalt del pa de sucre, la que contenia el sucre més fi i més car, es clavillava. A través dels clavills, el mestre veia com s'anava blanquejant el producte, mentre el pa anava encongint, perquè estava precipitant-se o cristal·litzat-se el sucre dins els motles de test. Al dotzè dia aproximadament, les formes ceràmiques s'assentaven damunt dels porrons: pots cilíndrics de test amb el coll lleugerament estrangulat, per a sostenir damunt el con invertit de la forma. Destapaven així els orificis de les puntes o vèrtexs inferiors de les formes, perquè hi degotaren dins el porró les melasses més denses i espesses, cosa que reduïa tres o quatre dits més l'alçada o nivell del pa dins la forma.

Una vegada eixugat així el sucre i cristal·litzat en forma de sòlids pans, el mestre ordenava trencar les formes de test i s'obtenien així els pans emmotllats. El sucre solidificat en peces còniques se seccionava en quatre parts corresponents a sengles categories, a qualitats diferents. Del quart superior del pa –la part més ampla, en contacte amb la grita–, s'obtenia el sucre fi; del segon, el sucre xaropat, útil per exemple en farmàcia; d'un tercer, les “mestures” o sucre “esquallat”, i de la punta del pa, l'anomenat “cogús” o “cogussó” de sucre ros.

Tant les qualitats més bastes de sucre, com les bromeres i melasses dels porrons, eren susceptibles de ser sotmeses a noves operacions de cuita, és a dir, de refinat, en cambres dites “refinadors”, amb calderes i perols més menuts. En l'operació es perdia una mínima part del producte, però on s'obtenia –després d'una inversió de temps i de mà d'obra– un sucre candí o blanc, que en els mercats internacionals es cotitzava molt bé i que rebria després la denominació d'origen de “sucre de Gandia”. Per a blanquejar aquest sucre i que semblara “més fi”, s'introduïen en la cuita ingredients com ara la llet i la clara d'ou. Es valoraven i pagaven les distintes qualitats de sucre segons la blancor del producte.

A l'exterior del trapig hi havia un hort amb un cobert, com s'ha dit, per si plovia –la cuita es realitzava del 25 de novembre en avant, fins al mes de gener o febrer–, on treballaven els fogaters. Calia disposar d'espais resguardats i a cobert per a aïnes, planter de canyamel, etc. La cambra o planta superior del trapig, ben ventilada, servia de “botiga” on conservar els pans de sucre, treballar-los i envasar-los. Els porrons i les formes podien amuntegar-se pels horts tancats d'altres parets que circumdaven –i protegien de lladres– aquestes instal·lacions.¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵⁷ Sobre els aspectes arquitectònics, materials, ceràmics, etc., dels trapigs i de la producció de sucre a la comarca, vegeu, entre altres treballs, els de GIBERT SANTONJA, Josep-A., «Aportació al coneixement de l'elaboració del sucre (2). Les gerretes per a mel de sucre i melassa», *Oliva en fira i festes*, 1985, s. p.; ÍDEM, «En torno a la producción y elaboración de azúcar en las comarcas de la Safor (Valencia) y la Marina Alta (Alicante). Siglos XIV-XIX. La arquitectura y la evidencia arqueológica», dins *La caña de azúcar en el Mediterráneo. Actas del Segundo Seminario Internacional (Motril, septiembre 1990)*, Diputación de Granada, Granada, 1991, pp. 211-265; ÍDEM, «Azúcar y agua en el Ducat de Gandia y en el Comtat d'Oliva (La Safor)», dins MALPICA CUELLO, Antonio (ed.), *Agua, trabajo y azúcar. Actas del VI Seminario internacional sobre la caña de azúcar (Motril, 19-23 de septiembre de 1994)*, Diputación de Granada, Granada, 1996, pp. 49-85; ÍDEM, «L'empremta d'un trapig del segle XV al Real de Gandia. Arqueologia del sucre al cor de la Safor», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 32, Catarroja (l'Horta), 1999, pp. 33-59; ÍDEM (ed.), *Sucre & Borja. La canyamel dels ducs. Del trapig a la taula*, Catàleg de l'exposició celebrada a Gandia el 2000-2001, Ajuntament de Gandia, Gandia, 2000; ÍDEM, «Sucre de cayamel. Un secular viatge cap a l'Occident. Història i empremta arqueològica d'una tècnica medieval al cor de la Safor : al comtat

Desenes d'operaris, perfectament posicionats i coordinats segons l'ocupació de cadascú, treballaven entre la tardor i l'hivern de cada any, en aquest recinte del trapig, de dia i de nit. D'ací que hi haguera un oficial dit –segons èpoques i documents– trapitger, encenedor o cresoler, encarregat de mantenir encesos els cresols i que no els faltara l'oli d'oliva. La majoria del personal, sobretot el menys especialitzat, la constituïen els musulmans de les senyories saforenques. Per aquesta raó el Trapig d'Oliva es construï al costat de la Moreria.

Pel 1428, quan l'economia del sucre ja s'havia implantat a Oliva, Ferrer Vidal plantava de canyamel cada any unes 54 fanecades d'horta: 20 les havia comprades; la resta eren arrendades a moros i cristians. En conjunt, es tractaria de la cinquena part de la superfície plantada al terme. Entre els productors locals documentats pel 1433, destacaven Lleonard Ferrandis, d'Oliva, i Bernat Ribelles, de Rafelcofer.¹⁰⁵⁸ La senyoria feudal afavoria interessadament l'expansió del conreu.

El 1433, Francesc-Gilabert de Centelles facultaria Francesc Vidal perquè plantara les hortes de Na Sala i de la Vinya, “e que puxa lexar les terres que voldrà e pendre aquelles que li plaurà, e mudar a sa voluntat” fins a completar, si podia, un màxim de 120 fanecades de regadiu canyamelar. La senyoria facultava l'inversor a compensar amb 30 sous per fanecada –el que treia un colliter sembrant-la de forment– a aquells emfiteutes que volgueren cedir-li-la per a plantar canyamels. Però és que l'inversor també podia “requerir” –amb el beneplàcit del senyor– les terres que volguera a canvi d'aquesta compensació. Per si fora poc, se li atorgava preferència en la tanda de reg, en cas de necessitat, atés el control que exercia a Oliva la senyoria sobre el nomenament de sequiers:¹⁰⁵⁹

d'Oliva i al ducat dels Borja», dins SABATÉ I CURULL, Flocel (coord.), *Sucre i societat*, Pagès, Lleida, 2017, pp. 89-136; PLANES I ALBETS, Ramon, «Indústries rurals: la molinaria de cereals, les almàsseres, el sucre», dins GIRALT I RAVENTÓS, Emili (dir.) – SALRACH, Josep M. (coord.), *Història agrària dels Països Catalans. Vol. 3: Edat moderna* (coord. Per Eva SERRA), Universitat de Barcelona, Barcelona, 2008, pp. 235-261 (pp. 252-253).

¹⁰⁵⁸ VICIANO, Pau, «Capital mercantil...», pp. 156-157; «En torno a la producción y elaboración de azúcar en las comarcas de la Safor (Valencia) y la Marina Alta (Alicante). Siglos XIV-XIX. La arquitectura y la evidencia arqueológica», dins *La caña de azúcar en el Mediterráneo. Actas del Segundo Seminario Internacional (Motril, septiembre 1990)*, Diputación de Granada, Granada, 1991, pp. 211-265

¹⁰⁵⁹ ARV, Protocols notarial de Joan de Campos major de dies, núm. 422, 7 d'abril del 1433. Citat ibídem, p. 160.

Ítem, que lo cequier o cequiers que ara e per temps seran requests per lo dit en Francesch Vidal, o qui per aquell regirà la canyamel, sien tenguts donar-li l'aygua que mester haurà per regar les canyasmels. E si fer no ho volran, lo dit en Francesch Vidal, o lo regent de aquell, per sa pròpia autoritat ne puxa pendre per regar les dites canyasmels tantes vegades quantes volrà regar.

El cavaller aventurer sabia que afavorir els interessos de l'emprenedor incrementaria també les rendes dominicals derivades del sucre. Els veïns d'Oliva sols se'n beneficiaven indirectament. A canvi, havien de cedir recursos vitals als detenedors del monopoli sucrer i eren sotmesos a arbitrariedades per part de la senyoria en la gestió comunal de béns com l'aigua de reg. I els abusos difícilment podien ser denunciats a la justícia reial, car els Centelles gaudien de l'alta i baixa jurisdicció sobre el terme i els vassalls allí residents. Els llauradors d'Oliva, molts dels quals no estarien gens convençuts del canvi, hagueren de cedir, amb el temor a ser marcats per la senyoria com a "contumaços" i contraris a un projecte, el de l'extensió del canyamelar, que interessava molt a la senyoria dominical.¹⁰⁶⁰ Mercaders i especuladors de València, sucres italians, els Centelles, i molt pocs llauradors benestants –només els dotats de terres i de recursos per a invertir– eren realment els qui treien rasquiny de la revolució de la canyamel a Oliva.

Segons calcula Pau Viciano, una fanecada de canyamelar produïa molt més que una de terra camp sembrada de blat; concretament, unes 8 formes de sucre, a raó de 12 kg aproximadament la forma. Ara bé, la senyoria –pel fet de posseir el domini directe o eminent de la terra– es quedava amb la meitat de la producció. I també en concepte de dret de moltura: local i mitjans, llenya, mà d'obra, etc. En el cas d'Oliva, eren els arrendataris del trapig els qui se la quedaven, a canvi de pagar una suma de diners prèviament pactada amb el senyor. Al llaurador, li restaven quatre formes netes, valorades en 90 sous. En canvi, la producció de blat d'eixa mateixa fanecada, a tot estirar, proporcionava 30 o 45 sous.

Així que la canyamel era dues o tres vegades més interessant per al colliter que el forment, per molt que aquesta nova collita estiguera sotmesa a una partició tan elevada. A la senyoria també li convenia molt, atesa la preponderància a Oliva

¹⁰⁶⁰ MARTÍNEZ, L. P., «Feudalisme, capital mercantil...», p. 141.

de terres franques de partició de fruits i, en molts casos, de pagament de censos. Tot plegat fa que l'historiador parle d'una "coerció feudomercantil" dels vassalls, induïda per les exigències de les companyies mercantils, però exercida per senyors feudals que vulneraven els drets de possessió dels llauradors; una modernització agrària impulsada des de dalt; una agroindústria que beneficiava uns pocs, com a producte de la fructífera simbiosi de drets feudals i capital mercantil.¹⁰⁶¹

Com escriu Luis Pablo Martínez, Francesc Ponç no hauria mai pogut triomfar com a mercader de sucre, ni encara menys ser recordat el 1434 com a 'posseïdor d'un trapig [...] a la vila d'Oliva' ("tenens trapigium [...] in villa de Oliva"), "si no hagués comptat amb l'aquiescència del senyor d'Oliva, detentor legal del dret de monopoli sobre els aparells de transformació de productes agraris": forns, molins, etc.¹⁰⁶² La rendibilitat del negoci era tal, que provocava sovint diferències de criteri entre els socis, fins al punt –el 1433– d'enfrontar Ferrer Vidal amb son pare, Francesc Vidal, per desconfiar d'ell. El fill comparegué en la cort de la Governació de València per a exposar que, com ell, un dels arrendataris o parçoners en l'arrendament del trapig del sucre d'Oliva...

...tinga en la vila de Oliva moltes e grans quantitats de sucres ja cuyts e altres per coure, e moltes canyesmels qui són encara en los camps, les quals són a coure e fer sucre en la dita vila e baronia de Oliva, e aquell haja dret en aquells dits sucres e canyesmels, los quals se dubta que l'honorable en Francesc Vidal, pare seu, no prenga de la casa o trapit on aquells stan, e aliene *vel alias* disponga aquells contra voler del dit Ferrer, al qual, per la honor e reverència paternal, ell, dit en Ferrer, no poria bonament contradir e obviar la voluntat de aquell...

Ferrer demanava que el justícia d'Oliva, amb el beneplàcit del governador, s'emparara de tot aquell sucre preventivament, i de la canyamel, de manera que son pare "no·ls puxa pendre, alienar o mudar d'allí". Pare i fill acabaren negociant una concòrdia, el 4 de novembre. Francesc consignaria al seu fill 8.000 sous, "axí per raó de bestreta de diners per aquell dit en Ferrer Vidal feta en lo dit trapig e per

¹⁰⁶¹ Més detalls, en VICIANO, Pau, «Capital mercantil...», pp. 161-167.

¹⁰⁶² MARTÍNEZ, L. P., «Feudalisme, capital mercantil...», p. 137.

guany de aquells, com per sos treballs de temps passat feyts en lo dit trapig”.¹⁰⁶³ Mentre la vida discorria plàcidament pels carrers d’Oliva i d’Europa, una nova classe d’home de negocis, preocupat per invertir, mercadejar i obtenir com més anava més beneficis, emergia sobre el mapa. El capitalisme naixent es recolzava en les estructures de poder per a enlairar-se. Quan un llaurador d’Oliva tornava del camp, sopava i es gitava a descansar. En canvi, Francesc i Ferrer pecaven, con deia sant Vicent Ferrer, observador perspicaç del medi social:

Quant ve de dia, lo avariciós pensa en la riquesa e treballa com porà guanyar e ajustar. E quan ve de nit, somia que li furten ço que ha [...]. E per ço persona avara jamay no reposa: quan ve de dia ell treballa de çà e de lla, e quan ve la nit tampoch no-s reposa, car encara y té los pensaments.¹⁰⁶⁴

L’impuls donat pel capital urbà a l’agricultura sucrera d’Oliva, en detriment d’altres produccions, prompte faria saltar les alarmes del clergat, que veia minvar dràsticament els ingressos en concepte de delmes i primícies. Des del segle XIII, a la diòcesi valenciana, els agricultors pagaven primícies (1/35 part de la collita) per al sosteniment de les parròquies i delmes (1/12, normalment) per al clergat diocesà. Per pactes amb Jaume I (1241), la corona rebia el terçdelme o 1/3 d’aquest tribut, per haver contribuït a la conquesta, i el bisbe, els 2/3 restants. El poder reial, amb posterioritat, havia alienat o cedit els terços reials de determinats territoris, on eren recaptats pels respectius barons o senyors feudals.¹⁰⁶⁵

Segons una sentència arbitral del 1268 sancionada per Jaume I, la canyamel no era delmable: “de canamelis çucariis non detur dècima”. En la dècada del 1420 la minva d’ingressos a la rectoria d’Oliva –i al bisbat de València– es feia evident. El 1429, el bisbe Alfons de Borja, futur papa Calixt III, impulsà un programa de redreç espiritual i material de la diòcesi on cal emmarcar l’anomenat plet de la canyamel (1429-1438)¹⁰⁶⁶ sostingut per l’Església contra els senyors, inversors i

¹⁰⁶³ ARV, Governació, 2250, mà 12a, f. 9r, citat per GARCIA-OLIVER, F., «Les companyies del trapig», p. 174.

¹⁰⁶⁴ FERRER, V., *Sermons*, vol. 1, pp. 216-219.

¹⁰⁶⁵ MARTÍNEZ, L. P., «Feudalisme, capital mercantil...», p. 129.

¹⁰⁶⁶ ARV, Cancelleria reial, reg. 689 i, també, reg. 641, ff. 63r-158r.

productors interessats en aquesta *franca* sucreria. Els eclesiàstics obtingueren butlla favorable de Sixt IV (4 de març del 1432) i el papa constituí el bisbe de Sogorb-Albarrasí, Francesc d'Aguiló, en comissari i executor d'ella causa.

La instrucció fou mínima: uns senzills interrogatoris, el 1433, a vint parroquians dels llocs on es cometia el presumpte frau. El 9 d'octubre, a Oliva, declararen els llauradors Guillem Siscar, Bertomeu Pla, Martí Canada i Arnau Salelles; l'obrer de vila Antoni Savall i el paraire Domingo Garcia. A l'endemà declarà el barber Francesc Martí. La resta de testimonis eren de Gandia i Cullera. El 31 d'octubre es dictà sentència favorable a l'Església i una setmana després els capellans penjaren sengles "cartells" informatius a les portes les esglésies majors de Cullera, Gandia i Oliva, on amenaçaven amb l'excomunió els qui no delmaren canyamels. Començà així la campanya de novembre i foren denunciats a Oliva Francesc i Ferrer Vidal, Lleonard Ferrandis i Bernat Ribelles; aquest últim, veí de Rafelcofer, però client del Trapig dels Vidal d'Oliva. Aquests, juntament amb colliters d'altres pobles, foren excomunicats el 15 de gener del 1434.¹⁰⁶⁷

Per la seua banda, la senyoria d'Oliva, aliada amb la vila de Gandia i molts particulars d'Oliva, Gandia i Cullera, intentava des del 9 de setembre del 1432 que el governador del regne de València hi intervinguera i declarara el bisbe de Sogorb incompetent per a conèixer aquesta causa. Si el dret canònic afavoria el capítol de la Seu de València –recaptador dels delmes–, el dret foral afavoria en canvi els productors. En vista del conflicte institucional, i preveient que la qüestió judicial seria àrdua i costosa, ambdues parts acordaren (7 d'abril del 1434) designar uns jutges compromissaris: els "àrbitres e amigables composadors" Joan Mercader, jurista i batle general del regne, i Joan Gascó, canonge llicenciat en decrets i rector de Gandia. Tres anys després, aquests dictaren una sentència arbitral (26 d'agost del 1437) favorable del tot a l'Església.¹⁰⁶⁸ Concloïen que, per dret diví i dret positiu, s'havia de pagar delme i primícia, i que, si Jaume I exceptuà la canyamel, era per ser llavors una espècie exòtica. Tanmateix, ara les circumstàncies havien canviat. La sentència del 1437 no sols recollia l'obligació de delmar la canyamel,

¹⁰⁶⁷ Seguim el relat de MARTÍNEZ, L. P., «Feudalismo, capital mercantil...», p. 124-129.

¹⁰⁶⁸ ACV, Pergamins, núm. 5435.

sinó també el dret dels col·lectors del delme a fabricar trapigs propis per a processar la part del delme, atés que la canya havia de ser processada en aquests establiments, a tot estirar, als dos o tres dies d'haver-la collida.

Els productors no acceptaren la resolució. A Oliva i la Font d'en Carròs la resistència fou immediata. Antoni Roger, justícia de la Font, comunicava que Lleonard Ferrandis i Bernat Ribelles, de Rafelcofer, “no hi consentien, e que faran ço que degen après hajan consultat lur senyor”, Francesc-Gilabert de Centelles. El lloctinent de justícia Joan Bolufer –notari– i el rector d'Oliva, mossén Simó Ferri, notificaven als jutges compromissaris que el batle i els jurats olivers tampoc “no y consenten” i que deien que consultarien amb el senyor per a continuar el procés. D'altra banda, els productors –d'acord amb el senyor– havien demanat ja dilacions excusant-se en què mossén Francesc de Centelles, àlies Ramon de Riu-sec, es trobava a Itàlia i no podia defendre bé els seus interessos.

Mentrestant, des de la cort de Nàpols, l'influent capità de galeres del rei, en Francesc-Gilabert, obtingué de la justícia reial unes clàusules de salvaguarda o d'excepció per als seus dominis, que contrarestaven el pes de la sentència arbitral. Davant aquestes complicacions, les parts implicades hagueren de designar un tercer jutge compromissari, Francesc d'Aranda, que forçà amb arguments legals la retirada d'aquelles clàusules. Malgrat tot, la pressió exercida pel noble Centelles, i pel també poderós Hug de Cardona –senyor d'una part important de l'horta de Gandia–, feren mereixedors els barons d'unes condicions especials, fixades per dues noves sentències arbitrals, d'abril del 1438. La corona renuncià al terçdelme reial en favor de les arque senyoriales. A més, en el cas particular del senyor d'Oliva, aquest “aconseguí obligar l'Església a sotmetre's al seu dret de monopoli, compromentent-la explícitament a processar les rendes decimals al trapig d'Oliva, contra el pagament de les –elevades– taxes que hi pertoquessen”.¹⁰⁶⁹

Comptat i debatut, al remat els nobles esdevenien beneficiaris del nou delme de la canyamel, ja que, a la meitat que els tocava de la collita, hi afegien el

¹⁰⁶⁹ MARTÍNEZ, L. P., «Feudalismo, capital mercantil...», p. 148. La sentència per al cas d'Oliva, del 21 d'abril del 1438, en l'ACV, Pergamins, núm. 5437. Vegeu també LACUESTA CONTRERAS, Alicia Helena, «*Liber instrumentorum*» de la catedral de València. Edición crítica y estudio, Tesi doctoral, Departament de l'Antiguitat i la Cultura Escrita – Universitat de València, València, 2013, p. 484 i ss.

terçdelme i la meitat dels dos terços bisbals i la primícia, pel monopoli que tenien dels trapigs. En conjunt, el 58,5% de la renda bruta del sucre (a descomptar despeses de producció, llenya, planter, beneficis dels arrendataris, etc.) la ingressava el baró; els colliters, el 44,4% (després de partir delmes i primícies, i de deixar-se la meitat del sucre al trapig senyorial); el capítol de la catedral i la parròquia, el 2,9%. Això explica que, durant els segles XV i XVI les grans cases senyorials de la Safor, els Borja i els Centelles, consideraren la sucreria, per òbvies raons, com el sector més estratègic de l'economia comarcal.

4.4. Aspectes econòmics i socials dels anys 1420-1433

Gràcies a estudis de medievalistes com Josep Bordes o Frederic Aparisi, disposem de dades –procedents dels pocs protocols medievals d'Oliva que han subsistit– per a conèixer aspectes fonamentals sobre el paisatge, l'economia, la societat, la política i la vida quotidiana de l'Oliva del segle XV.¹⁰⁷⁰ Sense voluntat per la nostra part d'aprofundir, donarem algunes pinzellades al respecte.

En primer lloc, com bé descriu Aparisi,¹⁰⁷¹ la vila d'Oliva, amb uns 500 pobladors cristians a la Vila i uns 750 musulmans al Raval pel 1430,¹⁰⁷² era un nucli menut de llauradors, relativament “ruralitzat” en comparança amb Gandia, vila d'uns 2.000 cristians, 150 conversos de jueu i uns 200 musulmans al Raval.¹⁰⁷³ La vila ducal, seu de la cort d'Alfons el Vell i Alfons el Jove –persones de sang reial i grans senyories, amb una important clientela de cavallers i donzells– era un centre molt diversificat socialment i econòmicament, i exercia de capital d'un ric entorn agrícola i moresc. Al Carrer Major i la Plaça gandianes eren freqüentats per homes de paratge com Ausiàs Marc, els Verdeguer o Joan Roca, posseïdors de senyories del terme; artesans de tota mena, mercaders, notaris, etc. També posseïen

¹⁰⁷⁰ Ens referim a treballs com: APARISI, F., «Algunes consideracions...», *op. cit.*; APARISI, F., *Del camp a la ciutat...*, *op. cit.*; BORDES, J., «Mercat de la terra...», *op. cit.*; BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, *op. cit.*

¹⁰⁷¹ APARISI, F., «Algunes consideracions...», p. 85.

¹⁰⁷² Segons els càlculs que fèiem en la part introductòria del llibre, a la qual us remetem.

¹⁰⁷³ Sobre la població de la Safor en aquesta època, vegeu SOLER, A., *La Safor. Història...*, p. 88-89.

alqueries menors i diversificats interessos econòmics un pomell de burgesos benestants, protagonistes de la política local i amics dels homes de paratge.¹⁰⁷⁴

La Vila d'Oliva, distribuïda entre dues places, alguns carrers transversals entre aquestes,¹⁰⁷⁵ i un Carrer Major de nova planta, tenia en el castell urbà dels Centelles i l'església major de Sant Francesc (l'actual de Santa Maria) els principals eferents arquitectònics. Quan el batle del senyor, Pere de Ribes, intentà promoure la construcció una muralla, el 1431, el veïnat s'hi negà: “lo Consell de la dita vila havia clos e concordat de cessar la obra del mur de dita vila”. Era massa costós i innecessari. El batle no es duia bé amb els jurats Antoni Arrover –que era precisament obrer de vila, i que entenia de murs i muralles– i el pareire Domingo Garcia, ni amb el justícia Joan d'Eivissa (*Iviça*). Els havia acusat poc abans de mantenir desproveïda de prou forment la cambra comunal.¹⁰⁷⁶

El creixement de primeries del segle XV havia portat els fidels, tanmateix, a plegar almoines i promoure l'obra d'esglésies *menors* de nova planta en la dècada del 1420: l'església o ermita de Santa Anna, que encerclaria en el segle XVI el castell,¹⁰⁷⁷ i l'església campestre del Pi, dedicada –com la del castell de Rebollet– a Santa Maria¹⁰⁷⁸ i transformada a partir del 1448 en cenobi franciscà. Mentrestant, l'antic poblat d'Elca, abandonat feia dècades, conservava algunes cases en ruïna i solars, que, malgrat tot, eren objecte de compravenda. Pel 1427, en Bertomeu Marc (segurament, descendent del català Berenguer Marc, poblador d'Elca en el segle XIII) i sa muller, Violant, havien deixat en herència un casal, pati o solar de casa (“quoddam casale et patuum domorum”) annex a una heretat amb terra i arbres de diversa mena, “in alquerea sive loco vocato Elqua”.¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷⁴ Vegeu PASTOR ZAPATA, José Luis, *Gandia en la baixa edat mitjana: la vila i el senyoriu dels Borja*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, 1992; GARCIA-OLIVER, Ferran, «Observant famílies», *Revista d'Història Medieval*, 4, València, 1993, pp. 207-226.

¹⁰⁷⁵ Resumirem ací alguns trets topogràfics sobre els quals ja ens hem estés en capítols precedents.

¹⁰⁷⁶ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, pp. 34 i 141-142. La citació és de l'ACCCV, Protocols notarials de Francesc Cardona, núm. 6463, Oliva, 18 de maig del 1431.

¹⁰⁷⁷ *Ibidem*, p. 199, apèndix documental, doc. 3 (1427): “la obra de la esgleya de Santa Anna, de la dita vila”.

¹⁰⁷⁸ *Ibidem*, p. 196, apèndix documental, doc. 2 (1427): “la obra de madona Santa Maria del Pi”.

¹⁰⁷⁹ ACCCV, Protocols notarials de Ramon Vidal, núm. 24915, Oliva, 3 de març del 1427. Citat *ibidem*, p. 27.

D'altra banda estava el castell de Rebollet, entre Oliva i la Font, habitat per una desena de famílies de llauradors pobres i personal endeutat, com Bernat Oliver o Pere Conill.¹⁰⁸⁰ Els rebolletins rebien sovint la visita de devots, que peregrinaven al santuari de la Mare de Déu de Rebollet, i de grans comitives de romeus amb ocasió de rogatives extraordinàries. Per exemple, la rogativa comarcal del 1421, demanant aigua de pluja. El municipi de Gandia assumí diverses despeses “per les processons que són fetes per la pluja a Santa Maria de Rebollet”.¹⁰⁸¹

Al costat de la Vila s'estenia el Raval de la Moreria, presidit per una mesquita aljama, amb minaret.¹⁰⁸² Des d'allí, quotidianament, el muetzî cridava a l'oració fent sonar l'anafil (*an-nafîr*), un instrument de vent, i pronunciant el “axhadu anna Muhàmmad rasul Allah”, ‘testifique que Mahoma és el missatger de Déu’ per a convocar la comunitat a la *salâ* o oració comunitària de divendres. Els moros d'Oliva es regien autònomament, amb la llei de “Çuna e Xara”, els seus cadis o jutges; els alfaquins o savis en dret, que ensenyaven en l'escola de la mesquita, etc. L'alamí, Alí al-Àzraq pel 1428, recaptava els impostos per a la senyoria i feia d'interlocutor entre el batle Ribes i l'aljama o comunitat àrab.

La justícia era administrada seguint la tradició islàmica, però el braç executor d'aquesta passava per la justícia senyorial. En maig del 1424, Husayn ibn Husayn, cadi o “alcadí” d'Oliva actuà contra Àhmad ibn Abû 'Isâ', musulmà de Callosa d'en Sarrià, el qual havia exercit d'alamí del Raval de la Font d'en Carròs, per haver comés adulteri. El procurador senyorial Gabriel Rigolf feu costat a Ibn Husayn i el reu fou sentenciat a ser lapidat o assotat fins a la mort. Com permetia la llei islàmica, preferí lliurar-se com a esclau al senyor: “plaent-li que fos venut per sclau, e no executat, segons la sentència contra aquell donada”.¹⁰⁸³

¹⁰⁸⁰ Ibídem, pp. 54 i 171.

¹⁰⁸¹ MARTÍ SANZ, Andrés, *Polvillo de antaño. Documentos para la historia de Gandía*, Tipogr. de la Viuda de Pío Lloret, Gandia, 1932; reed. per Tipogr. Martínez, Gandia, 1971, vol. 1, pp. 59-60; CASTELL BOMBOÍ, José, *Santa Maria del Rebollet, patrona canónica de la ciudad de Oliva*, Colomar, Oliva, 2000, p. 201.

¹⁰⁸² En 1477, es penjaven cartells a València demanant la demolició dels minarets, encara persistents en àmbit rural. Les prohibicions s'alçar minarets es reiteraven pel 1506, segons MEYERSON, Mark D., *Els musulmans de València en l'època de Ferran i Isabel: entre la coexistència i la croada*, Alfons el Magnànim, València, 1994, pp. 90-91. Vegeu també LA PARRA LÓPEZ, Santiago, «Moros y cristianos en la vida cotidiana. ¿Historia de una represión sistemática o de una convivencia frustrada?», *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 11, Alacant, 1992, vol. 2, pp. 143-174 (p. 152).

¹⁰⁸³ ARV, Justícia Civil (segle XV), núm. 880, 9 de maig del 1424, citat per BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, p. 67, que ofereix altres detalls d'interés sobre la vida dels sarraïns olivers.

Hi ha notícia d'altres moros d'Oliva esclavitzats per causes similars, com Àhmad al-Gumârî, que pagà 200 florins d'or al seu amo, el mercader de València Francesc Compte per a redimir-se'n. La solidaritat d'amics i parents ajudava a reunir diners per al rescat de persones. Per exemple, un tal Sa'd al-Qusantânî, de la mateixa Moreria d'Oliva, havia pagat 20 lliures per a redimir de captivitat Maymûna ibn al-'Abbâsî, una musulmana "sarracene, captiva, de terra de Túniç". L'havia comprada el senyor, Bernat de Centelles, però l'havia cedida a la parròquia. La venda la feia, en nom d'aquesta, el capellà Pere de Falç.¹⁰⁸⁴

Segons la documentació del 1425, els musulmans, a més de dedicar-se a la ramaderia, també s'ocupaven –pel que sembla– de proveir de carn les dues carnisseries d'Oliva: la dels cristians de la Vila i la dels moros del Raval. Aquesta última requeria, com és sabut, un tractament ritual a l'hora d'escorxar els animals. El 5 de novembre d'aquest any, els jurats Guillem Escrivà i Guillem Cardona arrendaren ambdues carnisseries a 'Abdu-l-Karîm ibn 'Abdu-l-Mâlik, "moro de la dita vila", per dos anys. El carnisser havia de tallar carn de moltó tots els dies i havia de parar una segona taula, amb carn de carbó i de bou, els diumenges i dies de festa. El municipi posava a disposició un terreny de pastura acotat, el bovalar, on se l'autoritzava a introduir fins a 300 "moltons o borregos, e no pus ne més avant", si no volia incórrer en multa de 20 sous. A més, se l'obligava a contractar "un moço cristià", que seria l'encarregat de tallar la carn. Podia llogar "en moço o pastor a guardar e pastorejar los bestians de la dita carnisseria" qualsevol moro o cristià (per exemple, algú dels Goçalbo, pastors de Cantavella, Aragó, que havien immigrat a Oliva¹⁰⁸⁵), però mai de la vida el moro Caixerí, odiat per haver fet molts danys en camps de conreus. Els veïns, al marge del monopoli del carnisser, podien "tallar porchs fora les dites carnisseries, segons és acostumat".¹⁰⁸⁶

El procurador general de la senyoria, Gabriel Rigolf, a banda d'estar molt implicat en el negoci sucrer, tenia cura de la jurisdicció senyorial en absència dels barons de Rebollet, molt implicats en les campanyes del rei d'Aragó. El 5 de juny

¹⁰⁸⁴ *Ibíd.*, p. 68.

¹⁰⁸⁵ *Ibíd.*, p. 99: Miquel Goçalbo, "pastor, filius Jacobi Goçalbo, oriundus Cantavella, pro nunc habitans in villa Olive" (ACCCV, Protocols de Ramon Vidal, núm. 14474, Oliva, 18 d'octubre del 1425).

¹⁰⁸⁶ *Ibíd.*, pp. 226-227 (apèndix documental, núm. 6).

del 1425, per exemple, actuava contra Hilâl ibn Fadl, moro de l'Ombria, alqueria de la Vall digna, que havia sigut acusat temps arrere... “que te'n volies menar furtivament e amagada, ab altres moros, una çàbia, sarrahina fembra pública, de l'Alfòndech de la dita vila de Oliva, per la qual rahó jamés no e(t)s estat vist né has gosat entrar en les dites baronies e vila”.¹⁰⁸⁷ Per l'Alfòndec, hostel de mercaders, sala de jocs i prostíbul freqüentat per moros, cristians i conversos de jueu, solien passar çàbies o prostitutes mores. En canvi, la prostitució de cristianes sembla que s'exercia amb major llibertat a l'hostal d'en Borrassa. No oblidem que Oliva era cruïlla de camins concorreguts, entre Xàtiva, Gandia i Dénia. El segrest de la puta musulmana perjudicava les rendes de la senyoria –se li havia exigit llicència per a exercir. Tanmateix, a prec de “parents e amichs teus”, que tenia el segrestador a Oliva, el procurador l'absolgué i el perdonà.

Procurador i batle de la senyoria compartien el poder local amb els edils de la *universitat*: el conjunt de veïns o ‘municipi’ de la Vila. Els elegia un consell de prohoms, veïns i contribuents cristians d'Oliva, que solien freqüentar els 20 o 25 homes més acomodats de la vila. Ere dits consellers (*consiliari ac vicarii*) i, quant a l'extracció social, solen ser llauradors rendistes i benestants, mercaders, notaris o paraires de draps de llana. Dits consellers podien reunir-se al Porxe medieval o gòtic de la Vila, situat a la plaça de Dalt, prop de l'església, davant mateix de la casa d'Arnau Ferràndez. Quan l'assumpte afectava a tota la comunitat o era de major interès, com per exemple quan calia endeutar el municipi per a finançar-se o per a proveir-se de blat, s'hi aplegaven més de 60 veïns o caps de casa en consell general i la reunió es traslladava a l'interior del temple parroquial.¹⁰⁸⁸

El consell general elegia els principals oficis municipals, de vigència anual, com eren el justícia o jutge local i cap de la comunitat; els jurats o regidors (aconsellaven el justícia, costejaven les festes, organitzaven l'avituallament de carn i cereals, nomenaven amb el justícia els guardes del terme), que eren dos pel

¹⁰⁸⁷ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, p. 209, apèndix documental, núm. 8.

¹⁰⁸⁸ *Ibidem*, pp. 22-23. Vegeu també CASTILLO, J., *Els conflictes de l'aigua...*, pp. 143-144, document 9 de l'apèndix.

1430, però ja tres amb anterioritat al 1445;¹⁰⁸⁹ el mustassaf o oficial d'urbanisme, mercats, pesos i mesures (d'elecció lliure, sense intervenció senyorial), i el síndic procurador (representant del consell en plets o negocis diversos, que assistia amb veu i vot a les reunions dels jurats). Per davall d'aquests se situaven els oficials menors o altra mena de personal contractat, regularment o eventualment segons el cas, per justícia i jurats: l'escrivà de la cort de justícia; el fiscal i el jurista assessor, per als plets i per a les sentències del justícia; un mestre racional o examinador de comptes; el sequier "de la séquia del terme de Rebollet" i el sobre-sequier (el prohoms que jutjava i resolva els conflictes entre regants¹⁰⁹⁰); el saig o verguer de la cort (missatger, agutzil); el "missatge e trompeta" (pregoner, dit també "ministre", normalment algun emigrant forà o estranger sense mitjans de vida); el col·lector de la peita (impost aplicat a cases i terres, per al finançament municipal); el porter de la presó (escarcereller), el mestre de gramàtica, campaner i fosser (soterrador), algun corredor públic (per a subhastes), el portaler, l'hospitaler...¹⁰⁹¹

Els consellers assistents a una reunió celebrada el 1430 foren: Antoni Olzina, que era justícia de la Vila d'Oliva; Pere Ribera i Joan Marc, els dos jurats de l'any; Antoni Arrover, Guillem d'Eivissa menor, Francesc Marqués, Francesc Maians, Antoni Savall, Joan Castelló, Francesc Malonda, Miquel Martí, Arnau Cremades, Antoni Burgal menor, Joan Sala, Guillem Siscar, Jaume Rossell, Pere Pla, Guillem Olzina, Antoni Guardiola, Arnau Salelles, Joan Loçano, Bernat Conill, Berenguer Escrivà, Jaume Albarrazí, Joan Eivissa i Bernat Ribera.¹⁰⁹² D'aquesta relació de prohoms, representativa dels propietaris de les millors cases i terres del terme, solien eixir els successius justícies i jurats que regien la vila.

El justícia, a la seua cort o tribunal, entenia en causes civils i criminals. Els sentenciats podien apel·lar al batle de la senyoria, Pere de Ribes, a manera de

¹⁰⁸⁹ VIDAL PASTOR, José M^a., «La corporación municipal en la época foral», *Patria chica*, 45, Oliva, 26 de novembre del 1932, p. 2; reed. dins MESTRE, Antonio (coord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València, 1978, pp. 423-425. En el segle XVI en serien quatre, els jurats.

¹⁰⁹⁰ Per exemple, el 1429, el sequier era Francesc Maians i el sobre-sequier, Guillem Cardona. Vegeu APARISI, F., «Algunes consideracions...», pp. 87-88.

¹⁰⁹¹ Vegeu PONS, F., *Aspectos económico-sociales...*, p. 179; ÍDEM, *Vespres de mort a Gandia (1500-1550)*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, 2005, p. 169 i ss. Aquests oficials menors, normalment, cobraven sous molt baixos o simbòlics, complementaris d'altres ocupacions i ingressos.

¹⁰⁹² BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, p. 36, a partir d'ACCCV, Protocols notarials de Francesc Cardona, 6464, Oliva, 16 de març del 1430.

segona instància. El justícia convocava i presidia el consell, i cooperava amb els jurats en el regiment de la cosa pública. El mateix consell elevava al senyor o al seu procurador, pel que fa al cas Gabriel Rigolf, una terna de candidats (3 insaculats o elegits per sort, entre els 6 que proposava o elegia el consell veïnal), perquè n'elegira el justícia de l'any subsegüent. El nou oficial jurava el càrrec a l'església, en la missa solemne de Nadal, el 25 de desembre. Els jurats de la Vila eren privatis de la comunitat cristiana, però el justícia d'Oliva exercia la seua jurisdicció sobre el Raval i la Vila indistintament. L'aljama mora la presidien els xeics del Raval (dits "jurats", en temps dels moriscos, segle XVI), acompanyats per un alamí (àrab *al-amîn*, 'el comptable') o col·lector de rendes de designació senyorial, el qual no tenia cap potestat equiparable a la del justícia.¹⁰⁹³

Els jurats de la Vila procuraven d'obres públiques, del proveïment de blat per a sembrar o per a racionar en temps de carestia, de l'avituellament de carn a la carnisseria, i d'assumptes públics així. En acabar llur mandat, proposaven una cèdula amb els noms de quatre possibles substituïts, dels quals el senyor o el seu procurador en designaven dos dels proposats, amb anterioritat a la dècada del 1440; perquè a partir del 1445 o poc abans hi havia tres jurats. Aquests juraven l'ofici en la missa de diumenge de Pentecosta, abans del cant de l'Evangelí. Altre oficial, el mustassaf (el nom deriva de l'antic *muhtasib* de l'Àndalus; *edil*, en escrits llatins; *almotacén* en castellà), era elegit amb un procediment similar als anteriors, però jurava a Sant Miquel, el 29 de setembre.¹⁰⁹⁴

Foren justícies d'Oliva, en aquesta època: Pere Savall (1415), Jaume Rossell (1421), Guillem Cardona (1422, 1430, 1435, 1439, 1446), Jaume Armengol (1424), Berenguer Savall (1425), Berenguer Ribera (1426), Antoni Olzina (1427, 1430, 1431, 1440), Domingo Garcia (1428), Joan Marc (1429), Joan d'Eivissa (1431, 1443), Bernat Maians (1438),¹⁰⁹⁵ Berenguer Savall (1441), Pere Ferràndez

¹⁰⁹³ I encara en el segle XVI, en temps dels moriscos. Vegeu PONS, F., *Aspectos económico-sociales...*, p. 163 i ss.

¹⁰⁹⁴ Vegeu VIDAL PASTOR, José M^a., «La corporación municipal en la época foral», *Patria chica*, 45, Oliva, 26 de novembre del 1932, p. 2; reed. dins MESTRE, Antonio (coord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València, 1978, pp. 423-425.

¹⁰⁹⁵ Aquest mercader d'Oliva s'aveïnaria a València el 1452, a la parròquia de Sant Martí. Vegeu CABANES, M. D., *Avecindamientos...*, assentament núm. II, 1381.

o Ferrandis (1445, 1453),¹⁰⁹⁶ Bernat Olzina (1452), etc.¹⁰⁹⁷ Com s'observa, el pare Antoni Olzina i el llaurador Guillem Cardona eren considerats pels seus conveïns –i pels agents de la senyoria feudal– com els més idonis per a ocupar l'ofici del justiciat. El justícia tenia la potestat de designar un lloctinent de justícia, que “li ajude a suportar lo càrrech” (segons es llig en escrits forals¹⁰⁹⁸). L'ofici està documentat aleshores a Oliva. El 1425 fou lloctinent de justícia Domingo Garcia i el 1431, Pere Sala, ambdós paraires. Domingo apareix documentat com a justícia un any, altre com a lloctinent i un tercer any com a jurat. Era molt clara llavors la implicació dels emprenedors del tèxtil en la política local.¹⁰⁹⁹

El batle (normalment, un ofici vitalici, dit després *governador* del comtat) i el procurador, els designava el senyor de la baronia. Tant el batle Ribes com el procurador Rigolf (un negociant amb molts i diversificats interessos a la zona: el sucre del trapig, terres, préstecs, part d'un molí a la Font...¹¹⁰⁰) formaven part de l'oligarquia local i eren membres de famílies antigues del poble. Pere de Ribes era casat amb Antònia, filla del llaurador Arnau Salelles major, i el seu cunyat, Arnau Salelles menor era casat amb Isabel, fills d'Antoni Savall.¹¹⁰¹ Havia succeït en la batlia Francesc Savall, parent d'aquest Antoni i batle a primeries de segle, i seria succeït per Jaume Garcia (documentat com a batle pel 1463).¹¹⁰²

Una altra família antiga i benestant era la dels Olzina. Bernat Olzina i els hereus d'Antoni Olzina, pel 1424, manejaven quantitats elevades de diners: 400 lliures, en una transacció, per exemple.¹¹⁰³ Així com aquests hi havia també els Ferràndez (o Ferrandis, per valencianització del cognom). El mercader Arnau Ferràndez (fill d'un antic agent homònim de la senyoria feudal, mort cap al 1427,

¹⁰⁹⁶ Leonard Ferrandis i Pere Ferrandis eren dos negociants d'Oliva que invertien en el pròsper negoci sucrer i ens afers financers en les dècades del 1420-1460. Vegeu OLASO SENDRA, Vicent, *Catàleg de pergamins de l'arxiu municipal de Gandia (1268-1683)*, Generalitat Valenciana – Direcció General de Cultura, València, 1987, regests 732, 739, 759, 761, 793, 822, 831, 838, etc.

¹⁰⁹⁷ VIDAL PASTOR, José M^a., «Alcaldes de Oliva del siglo XV», *Patria Chica*, 58, Oliva, 25 de febrer del 1933, p. 2; reed. dins MESTRE, Antonio (coord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València, 1978, pp. 425-427; BORDES, J., *La vila d'Oliva..., passim*; CASTILLO, J., *Els conflictes de l'aigua...*, pp. 143-144.

¹⁰⁹⁸ Vegeu PONS, F., *Aspectos económico-sociales...*, p. 163 i ss.

¹⁰⁹⁹ APARISI, F., «Algunes consideracions...», p. 87.

¹¹⁰⁰ Sobre el molí, esmentat en un escrit del 1427, vegeu BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, p. 81.

¹¹⁰¹ APARISI, F., «Algunes consideracions...», pp. 87-88.

¹¹⁰² APARISI, F., *Del camp a la ciutat...*, p. 257.

¹¹⁰³ AHNÖB, Osuna, CP. 208, D. 17.

posseïdor d'una de les millors cases del poble) i sa muller Caterina, casaren el seu fill Pere amb Jaumeta Ribera, germana de Bernat i membre d'una altra casa bona. Un altre fill d'Arnau i Caterina es casà a la Font d'en Carròs. Dècades després, un net del mercader Arnau, fill de Pere i Jaumeta, anomenat Pere Ferràndez i Ribes, seria notari a València. El germà major d'aquest, Arnau Fernàndez i Ribes, heretà el nom i els negocis de l'avi i continuà a Oliva. Es casà amb Francesca d'Eivissa, neta d'un Guillem d'Eivissa també ben posicionat econòmicament.¹¹⁰⁴

Bernat Ribera, el cunyat de Pere Ferràndez, posseïa, entre altres terres, 40 fanecades d'horta a la partida de Maricarrig, que li portaven dos moros de Piles.¹¹⁰⁵ El seu veí Arnau Salelles, altre dels prohoms olivers, en casar el seu fill homònim, Arnau Salelles menor, li donà 76 fanecades, que incloïen 4 de vinya i la resta, arborades majoritàriament. En posseïa moltes més.¹¹⁰⁶ Per la seua banda, Bertomeu Font, ferrer d'ofici, feia també de paraire –emprenedor tèxtil– i comprava bestiar a ramaders musulmans per a revendre'l.¹¹⁰⁷ També hi ha el cas del llaurador i paraire Jaume Rossell, amo de l'alqueria d'en Rossell, arrendada a Nicolau Soler i altres, la qual donaria nom a una partida de l'horta. Posseïa altres terres al terme i s'implicava en diversos negocis amb musulmans i amb cristians.¹¹⁰⁸

Relativament rics eren, així mateix, Guillem Cardona, justícia en repetides ocasions, i els seus. Procurà que els seus fills Francesc, Berenguer i Joan es formaren adequadament, ja que entenia que això els ajudaria a promocionar-se socialment. Francesc era el notari d'Oliva en les primeres dècades del segle XV. Berenguer també fou notari, entre el 1425 i el 1473, a València. Joan trobà ocupació d'escrivà al tribunal de la Governació del regne, on treballà entre el 1418 i el 1453. Aquest ofici s'obtenia arrendant-lo per milers de sous anuals, el que manifesta, segons Frederic Aparisi, “el poder econòmic que va aconseguir la família de notaris al llarg del segle XV”, fins al punt de passar a viure a València i integrar-se després en el patriciat urbà de la capital del país.¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁴ APARISI, F., *Del camp a la ciutat...*, p. 221 (arbre genealògic dels Ferràndez); APARISI, F., «Algunes consideracions...», pp. 88.

¹¹⁰⁵ BORDES, J., «Mercat de la terra...», p. 14.

¹¹⁰⁶ APARISI, F., *Del camp a la ciutat...*, p. 62.

¹¹⁰⁷ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, pp. 159-160.

¹¹⁰⁸ *Ibídem*, p. 181.

¹¹⁰⁹ APARISI, F., *Del camp a la ciutat...*, pp. 275-276.

Els Maians eren també una de les famílies més destacades d'Oliva. El patriarca de la família, Guillem Maians, posseïdor d'una alqueria en terme de Gandia, procurada el 1401 per moros de la Moreria d'Oliva,¹¹¹⁰ sembla que tingué almenys tres fills: Romeu Maians, casat amb Guillemona d'Eivissa(?), el qual moriria relativament jove; Miquel Maians, casat amb Francesca (de cognom desconegut) i Isabel Maians, que es casaria amb Berenguer Savall, fill i hereu – probablement, únic o pobil– de Guillem Savall i Jaumeta.

Pel 1425, l'encara jove Antoni Maians de Romeu, per mort del pare, exercia de tutor legal dels germans menuts: Francesc, Jaume i Eufresina, i era també procurador a Oliva del seu parent de Gandia Jaume Martí. Els fills de Romeu havien heretat, entre altres terres del terme de Gandia, procurades per moros del Raval d'aquella vila, l'esmentada alqueria –més pròxima a Oliva– que Antoni arrendà el 1430 a dos moros de Piles. Fills de Miquel (mort el 1425) i cosins-germans seus serien Francesc, Antoni i Joan Maians. El llaurador i prohoms Joan Maians de Miquel era cridat regularment per a fer de testimoni en transaccions comercials. Actuava de tutor d'orfes, administrador d'herències i procurador de tercers. Comprava i venia terres del terme per xifres relativament importants. Essent jurat d'Oliva, comprava forment a mercaders de València. La seua influència política i social en la comunitat era, doncs, notable.¹¹¹¹

Berenguer Savall, vidu d'Isabel Maians de Guillem (morta el 1425) i pare de Francesca i Magdalena (l'herència materna de les quals administrava), manà inventariar uns béns que eren comuns d'ell i la muller, ja que s'havien casat en règim de “fraternitat e germania” (era corrent la separació de béns, consignada en els Furs). La família vivia en una casa amb hort, afrontant amb dos carrers i amb l'hort del batle Pere de Ribes, segurament al Carrer Major. L'abundància de llits ben paramentats, de robes per a la llar i belles peces de vestir, algunes d'importació; mobles com artibancs de caixons o una taula redona de pi; diverses calderes, etc., revelen el bon nivell econòmic de la família.

¹¹¹⁰ *Ibíd.*, p. 64.

¹¹¹¹ BORDES, J., «Mercat de la terra...», pp. 184-185.

Dins una capça, atresoraven perles menudes i boletes d'argent, i paternòsters o rosaris de corall vermell de Sardenya amb creus d'argent. També posseïen una corretja de dona d'argent amb “plavons daurats” i una copa d'argent sobredaurada. L'amo de la casa disposava de llança i pavés per si la senyoria formava una host. Al corral, al costat de dues mules, criava un porc. Del bacó de la matança anterior, li restaven “tres quarteres de carnsalada e un sagí”. Per a conservar collites feia servir la cambra, on tenia escampat un cafís de forment, mig d'ametles, cafís i mig de dacsca (moresca) blanca, i sis almuds de faves. Al celler, a la banda de baix, hi havia tres gerres grans olieres i tres gerretes menudes; una gerra vinadera gran, i altres tres menudes, de vint-i-cinc cànters de cabuda cadascuna. Ell mateix elaborava el vi a casa, amb “un cup de roure ab son follador”.¹¹¹²

Actuaren de testimonis de l'inventari, elaborat pel notari Francesc Cardona, fill de Guillem, el paraire Domingo Garcia, el teixidor Rafael Monyino i els llauradors Guillem Escrivà major i Joan Marc. Hi foren presents, així mateix, els pares de Berenguer, Guillem Savall i sa muller, Jaumeta.

Generalment s'exercia una gestió directa de les propietats agràries per part d'aquesta llauradors, encara que els més acomodats recorrien també a fórmules de gestió indirecta. L'orfe Antoni Maians, per exemple, el 1430, en nom seu i dels germans tutelats per ell, arrendà per a tres anys l'alqueria familiar de Gandia a Àhmad “Xico” i Àhmad “Xolí”, de la Moreria d'Oliva, per un preu anual de 266 sous 8 diners. S'autoritzava els llauradors moros a sembrar-hi dacsca moresca blanca i roja “a llur voluntat, però sols durant els dos primers anys i en una extensió màxima d'una o dues fanecades”. El darrer any de l'arrendament havien de passar la rella per tot i la llenya de la finca seria a partir amb els amos.¹¹¹³

Eren normals aquests arrendaments d'heretats a curt termini (tres anys) com a estratègia habitual entre propietaris que –després d'haver assegurat així l'autoconsum de la família– invertien la renda agrícola excedentària en negocis, en compra de bancals, en plantar canyamels o en l'adquisició de censals (préstecs pels quals percebien una renda fixa i anual: interessos). Els cristians confiaven en

¹¹¹² *Ibidem*, pp. 221-224 (apèndix documental, núm. 4).

¹¹¹³ APARISI, F., *Del camp a la ciutat...*, pp. 75-76.

els moros de la Moreria com a mitgers, llauradors, bracers, pastors... Els qui buscaven mitgers solien reservar-se alguna parcel·la per a ús directe, normalment alguna vinya.¹¹¹⁴ Així, per exemple, el 1430, l'agricultor Bernat Ribes signava un contracte de mitgeria amb el també llaurador Mateu Penya-roja, que portaria totes les terres d'aquell en terme d'Oliva, tret de 9 fanecades de marjal, 2 d'horta, una parcel·la que ja tenia establida en mitgeria, i tres vinyes que retenia per a si. El pacte tindria una vigència de tres anys. L'amo facilità al mitger una somera o bèstia de càrrega, per la qual li havia de pagar 90 sous.¹¹¹⁵

Josep Bordes transcriu un contracte de mitgeria del 1427, pel qual Joan Escrivà –àlies Arrover– “done a vós, en Vicent Cletes pus jove, vehin de Oliva, present, a laurar e conrear a miges, a ús e costum de bon laurador, e ús acostumat en la dita vila de Oliva, a temps de tres anys”, cinc bancals amb arbres i plantes: un garroferar al cap de l'Almoxich, que calia llaurar tres vegades aquell any i dues els anys subsegüents; un camp a Mediona, que s'havia de deixar en guaret aquell any i l'altre, “a la plana”; un tros a les Pereretes, i un altre dit “lo Camp”. L'amo havia de percebre del mitger la meitat dels fruits, especialment els “blats”, que Vicent havia de dur-li a casa a despesa pròpia. Com en part era terra de regadiu, el mitger havia de “tenir les céquies de falç e de legó en condret”, ben escurades. Joan Garcia i Bernat Olzina feren de testimonis de l'acord.¹¹¹⁶ Aquest Escrivà-Arrover, després de prosperar econòmicament, emigrà a València i feu llar a la plaça de Predicadors (actual plaça de Tetuà), l'any 1456.¹¹¹⁷

El propietari eminent o senyor directe d'aquestes terres era el noble Bernat de Centelles. Els senyors útils eren aquests llauradors (emfiteutes i hereus de propietats establides en règim emfitèutic als seus avantpassats: propietat compartida entre senyors i vassalls), els quals cedien l'usdefruit a mitgers, com s'ha vist. Altre tipus diferent de cessió era aquella que s'establí quan la senyoria

¹¹¹⁴ APARISI ROMERO, Frederic, «La gestión indirecta de la tierra en la historia de Gandía durante el siglo XV», dins ARÍZAGA, Beatriz – SOLÓRZANO, Jesús (eds.), *La ciudad mediterránea y su influencia territorial (Nàjera, Centro de Estudios del Medioevo, 2005)*, Instituto de Estudios Riojanos, Logroño, 2007, pp. 279-290.

¹¹¹⁵ APARISI, F., *Del camp a la ciutat...*, p. 74.

¹¹¹⁶ ACCCV, Protocols notarial de Ramon Vidal, núm. 24915, Oliva, 27 de gener del 1427; BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, p. 204 (apèndix documental, núm. 5).

¹¹¹⁷ CABANES, M. D., *Avecindamientos...*, assentament núm. II, 1459.

baronial lliurava el domini directe a algun cavaller, pel fet d'haver contret algun deute especial amb ell. Sembla que aquest era el cas, pel 1427, del prevere de Gandia Joan de Montpalau, que es coneix que havia heretat a Oliva unes terres que incloïen la “senyoria directa” sobre les mateixes. Sembla que es tractava d'una partida hortícola dita de Na Sala o alqueria de Na Sala on, com més amunt s'ha vist, la senyoria preveia que fora plantada de canyamels.

Mossén Montpalau seria l'hereu dels Montpalau que el segle XIV havien emparentat amb els Carròs, pel matrimoni de Margarida (filla de Jaume Carròs, neta de l'almirall Francesc I) amb el cavaller gandià Francesc de Montpalau. Segurament en concepte de dot, aquest hauria rebut de la dona alguns drets que foren compensats ulteriorment –després de pledejar¹¹¹⁸– amb aquesta concessió d'un dret senyorial molt limitat recaient sobre una parcel·la inscrita dins la baronia d'Oliva. D'ací que, quan es comprava o venia algun bancal de la partida afectada, s'especificava que aquesta no era sota domini directe dels Centelles, sinó “positum in territorio vocato de Na Sala, termino dicte ville, quod tenetur sub dominio venerabilis Johannis de Monpalau, habitatoris ville Gandie”.¹¹¹⁹ Significava això que Montpalau percebia censos anuals en diners per aquestes terres, i que si els propietaris les transmetien a tercers, havien d'abonar la taxa corresponent per llüisme o fadiga, no al senyor d'Oliva, sinó al senyor de Na Sala.

Un cas a banda, finalment, el constituïen les propietats amortitzades per l'Església, producte de deixes o de llegats destinats a la constitució de capellanies o benifets eclesiàstics. Aquesta terra estava sota domini directe del clergat. També els moros posseïen un conjunt de terres comunals, les del *habûs* de la mesquita, destinades al culte. El panorama legal era variat, com es veu, en l'antic règim feudal, pel que afecta a la propietat de la terra i a la distribució de rendes.

L'economia d'Oliva, com s'observa, es basava en l'agricultura, amb un terme ocupat majoritàriament per olivars. Segons Escolano, els olivers “creen que el nombre de Oliva se le dieron por los infinitos olivos que desde sus torres se

¹¹¹⁸ Vegeu amunt, com Margarida i el seu germà Joan estaven implicats en plets successoris per l'herència dels Carròs en la segona meitat del segle XIV.

¹¹¹⁹ BORDES, J., «Mercat de la terra...», p. 16.

descubren la buelta de Pego”.¹¹²⁰ En segon lloc, destacaven els sembrats de blat en secans i hortes, encara que en el regadiu tendrien a ser reemplaçats per canyamelars segons que avançarà el segle XV.¹¹²¹ Hi abundaven també els ametlers i les figueres (per a assecar al sol en canyissos, com a aliment estratègic,¹¹²² i per a encebar porcs), els morerars (per a proveir de matèria primera obradors de seda toledans), els farraginals (per al bestiar de casa) i els camps de fruiters de pinyol i d’hortalissa. Es documenta en aquesta època, per exemple, el comerç de partides d’ametles, garrofes, prunes, melons i altres productes variats. L’any 1431, el cadí de la Moreria, Husayn ibn Husayn, declarava deure al paraire Domingo Garcia 30 lliures per un “troceum terre arborètum de moreres” que li havia comprat.¹¹²³ Més avall dels horts tancats i morerars de baix del poble, per la marjal i el marenys erms, es veien pasturar, entre d’altres, les vaques del vaquer Llorenç Noguera, que se n’havia vingut ací des de Carcaixent.¹¹²⁴

Als muntanyars del ribatge de la mar, els pescadors del grau d’Oliva tenien parades barraques. Pescaven en llaüt, al bolig, etc., com una activitat estacionària i complementària del conreu de la terra. Era el cas del pescador Francesc Tristull o Trastull, mort abans del 1425. La seua viuda, quan casà el fill, Francesc, amb Margarida, filla de Nicolau Loçano, li donà tres fanecades de mallol (vinya jove), a més de la barca i la barraca del pare. Per la seua banda, el pare de la núvia assignà a aquesta un dot de 30 lliures en robes i diners, i fanecada i mitja de terra.¹¹²⁵ Altres veïns, com Bertomeu Seguer, Joan Escrivà àlies Arrover, Joan Guaites, Andreu Reig, Bernat Ribes, Antoni Sabater, Andreu Seguer, Miquel Adzuara, Bernat Bosc

¹¹²⁰ ESCOLANO, G., *Década primera...*, vol. 4, ll. 6, col. 159.

¹¹²¹ Cosa que feia que mercaders moros com ‘Abd Allâh Solí (1434), Hasan ibn Xu‘ayb (1455), Muhàmmad i Aix Padel·lo, Muhàmmad Funda (1466), ‘Abd Allâh Axeret (1468), Sa‘d Masbach (1475), Sa‘d al-Biyârî (1479), Sâlim ibn ‘Abdu-l-Karîm (1480-1488), Muhàmmad Omez (1480), Abducamet (1481), feren negoci comprant blat excedentari a Castella, l’horta d’Oriola, el camp d’Alacant i la vall d’Elda, i portant-lo a vendre a Oliva en rècules de mules de tragí. En el viatge d’anada, hi portaven a vendre grana de la Vallidigna o altres productes excedentaris a Oliva. Vegeu HINOJOSA MONTALVO, José, *Documentación medieval alicantina en el Archivo del Reino de Valencia (I)*, Universitat d’Alacant, Alacant, 1986, pp. 56-57, 83, 105-110 *et passim*.

¹¹²² Encara en el segle XX. Vegeu MORELL FULLANA, Doménec, *Les figueres i les figues a Oliva*, Mecanoscrit de la Biblioteca Tamarit d’Oliva, Oliva, 2007.

¹¹²³ ACCCV, Protocols notariais de Francesc Cardona, núm. 6463, Oliva, 21 de març del 1431, citat per BORDES, J., «Mercat de la terra...», p. 22.

¹¹²⁴ BORDES, J., *La vila d’Oliva...*, p. 111.

¹¹²⁵ *Ibidem*, p. 51.

àlies Pelegrí, Antoni Ferrer menor o Joan Vidal, declaraven ser també pescadors, però treballaven terres pròpies per a complementar ingressos.¹¹²⁶

Una barca de pesca, com la que Bernat Ribes vengué a Bertomeu Alcocer el 1430, podia costar uns 140 sous.¹¹²⁷ N'hi havia també de molt més cares. Per exemple, Joan Trastull, el 1460, devia 233 sous, “restants de major quantitat”, al mestre d'aixa de València Joan Güells per una barca que li havia bastit i venut.¹¹²⁸ Calia invertir una mica abans de dedicar-se –a temps parcial– a obtenir lucre de la pesca. L'inventari de béns del “pescador” Jaume Agustí el retrata en realitat com a llaurador i cardador de llana, a banda de pescador, com també diu ser. Posseïa ferramentes agrícoles, ormejos de pesca, cardes, etc. (1428).¹¹²⁹ La supervivència era l'aspiració de la majoria dels qui vivien de la mar. Tanmateix, en aquest cas concret d'Agustí (casat amb Francesca Ribera, germana del llaurador Pere Ribera; a més de propietari de terres, negociant, i elegit per a justícia i jurat de la Vila¹¹³⁰) i en altres casos que documenta Frederic Aparisi, el “pescador” era realment algú que invertia en el negoci de la pesca per a obtenir beneficis. Hi havia pescadors que llogaven barques i ormejos, o que exercien d'arraixos (de l'àrab *ar-râ'is*, ‘el cap’) de colles de moros dedicades a la pesca de bolig, etc.¹¹³¹

Els més afortunats, com el batle Pere de Ribes, que es titulava “mercader”,¹¹³² podien dedicar-se al negoci especulatiu. Pel litoral d'Oliva circulava peix i pedra de la Marina en direcció a Gandia i València; mercaderies diverses cap a Barbaria i procedents del Magreb; unes altres cap a Eivissa... El 1429, el llaüt de Joan Pèrez, patró de València, travessava per davant del grau i la torre d'Oliva, per a noliejar mercaderies a Orà i transportar allí set moros granadins. No sabem per què fou assaltada llavors per l'alacantí Joan Bordils, armador d'un lleny que feia la ruta Alacant-Barcelona. Aquest li furtà quatre costals de laca, que eren del mercaders Alí Xupió i Galip Ripoll, moros de la Moreria de València enriquits amb el comerç

¹¹²⁶ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, pp. 108-109; APARISI, F., «La pesca marítima...», *op. cit.*

¹¹²⁷ APARISI, F., *Del camp a la ciutat...*, p. 113.

¹¹²⁸ ARV, Batlia, 1153, f. 17r, València, 25 de gener del 1460.

¹¹²⁹ APARISI, F., «Algunes consideracions...», p. 88.

¹¹³⁰ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, pp. 139-140.

¹¹³¹ Per a aquesta art del *bolig* (mot d'origen grec), molt popular a la Safor durant segles, s'emprava un ormeig per a traure aladros, peixos i marisc devora mar amb l'ajuda de barques i d'homes –o bous– que estiraven de cordes des de la platja.

¹¹³² APARISI, F., «Algunes consideracions...», p. 87.

mediterrani. El batle general del regne de València, Joan Mercader, informà de l'assalt el seu col·lega de Catalunya perquè fera justícia.¹¹³³

Veient passar tant de llaüt –i tant de benefici– per la costa, no és estrany que el llaurador Bernat Ribera, un dels millor heretats d'Oliva, decidira invertir 1.600 sous –el preu de 12 barques de pesca!– en l'adquisició d'un bergantí de 24 remes, amb el qual podia dedicar-se al comerç marítim (1444). Potser caldria relacionar aquesta inversió, no sols amb l'expansió demogràfica i mercantil de la vila d'Oliva, sinó amb la necessitat de portar llenya per als trapigs des de Cullera i amb el transport de la producció sucrera a València, des d'on era distribuïda; a banda d'altres possibles usos i profits. El noble Hug de Cardona, senyor del trapig del Real, posseïa una nau per a la pràctica del cors i un bergantí similar al d'Oliva, que també soldria fer viatges pel golf de València o de la Ferradura.¹¹³⁴

Menys ambiciosos i menys dotats econòmicament, els moros de la Moreria d'Oliva també contribuïen a l'enlairament econòmic del terme. Al raval sarraí, encara que hi predominaven els llauradors i els bracers, també hi havia carnisseres, pastors, ferrers, fusters, tenders, albarders i molts altres oficis.¹¹³⁵ Per als seus quefers, i per a mercadejar, els artesans del raval adquirien matèries primeres a comerciants italians. Per exemple, 'Abdu-l-Karîm "Goanaer" adquirí de Francesco de la Chiesa dues càrregues de pastell (bolles de suc de l'herba *Isatis tinctoria*), que empraria per a tenyir de blau els draps de llana enlestits pels paraires de la vila. D'altra banda, Sâlim ibn 'Abdu-l-Karîm, d'Oliva, associat amb Sa'd "Calfa", de Callosa d'en Sarrià, comprà 126 lliures de seda torçada a Sebastiano i Girolamo de Franciscis, per preu de 192 lliures 3 sous.¹¹³⁶ Un altre de l'actiu clan dels 'Abdu-l-Karîm, el ramader que arrendava i avituallava les carnisseries d'Oliva, 'Abdu-l-

¹¹³³ ARV, Batlia, 1147, f. 64v.

¹¹³⁴ Qüestió comentada per APARISI, F., *Del camp a la ciutat...*, p. 114 i n. 44.

¹¹³⁵ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, pp. 72-74.

¹¹³⁶ IGUAL, David – LLIBRER, Antoni – NAVARRO, Germán, «Materias primas y manufacturas textiles en las aljamas rurales valencianas de la Baja Edad Media», dins *VI Simposio Internacional de Mudejarismo (Teruel, 16-18 de septiembre de 1993)*. Actas, Terol, 1995, pp. 311-328 (p. 322); BORDES, Josep – SANZ, Enrique, «El protagonismo mudéjar en el comercio entre Valencia y el norte de África durante el siglo XV. Intercambio de culturas», *De mudéjares a moriscos: una conversión forzada. Actas del VIII Simposio Internacional de Mudejarismo (Teruel, 1999)*, Terol, 2003, vol. 1, pp. 275-282.

Karîm ibn ‘Abdu-l-Mâlik, apareix venent draps de llana, per preu de 12 lliures 10 sous, al convers de jueu i veí de Gandia Gabriel Carbonell (1425).¹¹³⁷

No resulta estrany comprovar, doncs, que aquests emprenedors musulmans es dotaren de barques de cabotatge per al transport marítim i que, en algun cas, s’aventuraren a travessar la mar per a comerciar amb els moros del Magreb.¹¹³⁸ Com també és lògic que Alí Xupió, el comerciant més ric i famós de la Moreria de València, que es lucrava –entre altres quefers– comerciant amb Granada i Barbaria per mar, designara un procurador seu a Oliva: el pastor moro Sa’d “Barraquet” (1436).¹¹³⁹ Per terra, el transport de mercaderies l’efectuaven els traginers, com ‘Abd Allâh “Ayeret”, que demanava permís al batle general per a desplaçar-se a la zona d’Elda i Oriola “per portar granes e altres coses”.¹¹⁴⁰ La grana, com el pastell adés referit, s’emprava per al tenyit de la producció tèxtil.

Els traginers s’ocuparien –com feien els de Castelló de Rugat– de vendre els excedents de la producció terrissera de la Moreria, efectuada als afores d’aquesta, a la Gerreria. Ací hi hauria diversos “forns d’alfar”, com se’ls designa pel 1432,¹¹⁴¹ bassetes de pastar l’argila prop de la séquia mare, patis amb taules i magatzems per a conservar gerres i altres productes, etc. És clar que, segons que avançava el segle XV, la moreria creixeria en habitants i en dedicacions. Allí s’ubicava el Trapig, que donava faena a molts jornalers moros al temps de processar la collita i atreia capitals urbans de València. Per exemple, els estalvis de Caterina, anciana viuda del jurista Bertomeu del Mas (mort cap al 1428), que el 1436 esdevingué arrendatària per tres anys de la meitat del “trapig de Oliva, dels sucres”. Sembla que renovà contractes, d’acord amb el noble Francesc-Gilabert de Centelles, ja que pel 1442 continuava sent beneficiària del monopoli sucrer.¹¹⁴²

¹¹³⁷ BORDES, J., *La vila d’Oliva...*, pp. 71-72.

¹¹³⁸ Aquest tràfec marítim dels moros d’Oliva el comenta BARCELÓ, Carme, *Minorías islámicas en el país valenciano. Historia y dialecto*, Universitat de València, València, 1984, p. 77.

¹¹³⁹ BORDES, J., *La vila d’Oliva...*, p. 71-72.

¹¹⁴⁰ APARISI ROMERO, Frederic, «Pequeños campesinos mercaderes. Los trabajos complementarios de la explotación campesina», dins *XI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Centro de Estudios Mudéjares, Terol, 2009, pp. 681-692 (p. 684).

¹¹⁴¹ BORDES, J., *La vila d’Oliva...*, p. 79.

¹¹⁴² GRAULLERA SANZ, Vicente, *Derecho y juristas valencianos en el siglo XV*, Generalitat Valenciana-Conselleria de Cultura i Esport – Biblioteca Valenciana («Duque de Calabria»), València, 2009, pp. 227-228.

Moros i cristians s'ajuntaven al concorregut mercat de dijous, celebrat a la porticada plaça de Baix, i paraven esment al manament dels jurats del 1415, perquè “en los dies de mercadurries no vagen los porchs solts per los carrers de la Vila”.¹¹⁴³ L'estudi de Josep Bordes permet observar oficis diversos de l'Oliva del primer terç del segle XV, com eren els de barber (Pere Sabater, Francesc Adalil, Joan Lòpez, Bernat Sabater) o barber-cirurgià (Pere Fraga), metge o “físic” (Jaume Albarrazí), moliner (Martí Terol), corder (Bertomeu Camarasa), obrer de vila (Antoni Savall), escriptent (Miquel Aparici), mariner (Joan Ridaura,¹¹⁴⁴ Bernat Busot, Joan Ferrer), sastre (Sanç Sanxes), hostaler (Jaume Llop), alfondeguer (Joan Castell), etc.¹¹⁴⁵ Oliva, no sols es beneficiava de ser el cap i casal de la baronia de Rebollet, sinó també de la seua posició com a cruïlla de camins de terra i de rutes marítimes. Alguns d'aquests professionals, com també pastors, duïen cognoms aragonesos i castellans, que revelaven llur condició d'immigrants laborals.

Menció a banda mereixen els 26 paraires olivers (emprenedors del tèxtil llaner, que s'ocupaven de produir “draps de la terra” i de vendre'ls) que documenta Bordes: Domingo Garcia, Antoni Olzina, Bernat Olzina, Francesc Ortega, Francesc Salelles, Bertomeu Font, Joan Ferrer, Joan Garcia, Francesc Garcia, Antoni Daroca, Mateu Colar, Mateu Cerola, Bertomeu Torres, Jaume Rossell, Mateu Roda, Pere Rodrigo, Berenguer Savall, Joan de Balaguer, Guillem Guardiola, Francesc Rovira, Pere Sala, Berenguer Saranyana, Bernat Solivella, Bertomeu Torres, Pere Bosc i Andreu Campomar.¹¹⁴⁶

Alguns d'aquests paraires eren –sobretot– llauradors acomodats, a més de gestors de la cosa pública (justícia, jurat, sequier...) i membres de l'oligarquia local. D'altres, amb menor activitat, teixien a casa, com és el cas de Berenguer Saranyana. Hi havia teixidors a temps complet com Bernat Monyino, i cardadors i altres oficis auxiliars que rebien comandes dels paraires. Aquests, a més, donarien

¹¹⁴³ CARDONA, Salvador, «La feria de Oliva a través de la historia», *Sant'Ana*, any 6, núm. 57, Oliva, juny 1967, pp. 5-6 i 12.

¹¹⁴⁴ Aveïnat el 1425 a la plaça de Sant Francesc de València, davant el monestir (actual plaça de l'Ajuntament). Vegeu CABANES, M. D., *Avecindamientos...*, assentament II, 818. Potser duia a vendre ací el peix d'Oliva.

¹¹⁴⁵ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, p. 107 *et passim*.

¹¹⁴⁶ Campomar tenia casa a València, a la parròquia de Sant Joan del Mercat. Vegeu CABANES, M. D., *Avecindamientos...*, assentament II, 685, 23 d'agost del 1421.

faena a mariners i traginers. En conjunt, se'ns defineix l'Oliva del primer terç del segle XV com una vila manufacturera de les més importants de la regió, beneficiada (com els nuclis de l'interior: Cocentaina, Alcoi, Bocairent...) de la crisi del tèxtil del Maestrat i els Ports, i de la fugida d'artesans a l'àmbit rural, on escapaven als controls dels gremis urbans i s'especialitzaven en teixits de baixa qualitat –draps de la terra– consumibles al mercat valencià.¹¹⁴⁷

Els subministradors de matèria primera –la llana– podien ser de la mateixa baronia de Rebollet o de contrades properes. En algun cas, els mateixos paraires compraven ramats i els donaven a pasturar a pastors. Per exemple, el 1430, el paraire Pere Bosc comprà de Muhàmmad al-Xibîb, de Castelló de Rugat, un ramat de 184 ovelles, 83 moltons i un gos d'atura, per preu conjunt de 83 lliures 5 sous.¹¹⁴⁸ Ara bé, quan la producció era ja considerable, hom solia recórrer a proveïdors manxecs. Així, el 23 de març del 1428, el mercader castellà de llana Beneito Ximénez de Luxas, de Xinxella, acudí a cal paraire Joan Garcia, i aquest li deixà en comanda 25 florins d'or com a garantia que, durant el mes de maig, li proporcionaria 30 arroves de llana prima de Xinxella, que el mateix Beneito s'encarregaria de baixar a la ciutat de Xàtiva, on tenia un agent. El preu definitiu dependria, finalment, del que li costara a ell la llana a Xinxella.¹¹⁴⁹

El procés productiu d'aquest tèxtil rural funcionava d'aquesta manera: El paraire contractava personal per als processos d'escaldat, llavat, eixugat, cardat, espolsat, emborrat, repassat i segon cardat de la borra. Duia la llana pentinada a les filadores i, en acabant, la filatura als teixidors, que elaboraven draps de distinta qualitat: des de catorzens (1.400 fils de fi a fi) fins a dihuitens (1.800 fils), de preu més elevat.¹¹⁵⁰ Les peces teixides les duia després el paraire al molí batà (< àrab *batn*, 'colpejar'), on unes maces percuïen la tela ensabonada, la llavaven i en treïen l'oli. Si calia tenyir el drap, se'l duia al tint –del qual s'ocuparien, com suggeríem, els moros de la Moreria– i el tornava a rentar. En un document del 1427

¹¹⁴⁷ Vegeu LLIBRER ESCRIG, Antoni, *Industria textil y crecimiento regional: la Vall d'Albaida y el Comtat en el siglo XV*, Universitat de València, València, 2014.

¹¹⁴⁸ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, p. 144.

¹¹⁴⁹ ACCCV, Protocols notarial de Ramon Vidal, núm. 28753, Oliva, 23 de març del 1428.

¹¹⁵⁰ TORRÓ GIL, Lluís, *La Reial Fàbrica de draps d'Alcoi. Ordenances gremials (segles XVI al XVIII)*, Ajuntament d'Alcoi – Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alcoi, 1996.

es parla del ‘carreró nou que tira cap al Tint’ (“vicco novo quo tendit al Tint”).¹¹⁵¹ Ací es trobarien, doncs, les tines de la tintoreria. Al final del procés, hi intervenia l’abaixador o tonedor, encarregat de tondre amb les tisores les irregularitats del teixit. El paraire refinava el producte, l’estenia al tirador i, quan el veia eixut, el portava al premsador per a empaquetar-lo. El paraire o el mercader de draps que se’n fera càrrec pactava el preu del transport amb traginers o arriars; organitzava la distribució entre botiguers, i efectuava la venda dels draps.¹¹⁵²

Universitat d'Alacant
Universidad de Alicante

¹¹⁵¹ ACCCV, Protocols notarial de Ramon Vidal, núm. 14474, Oliva, 13 de gener del 1427. Es tracta de la localització d’una casa de la Vila que donà a Antoni Seguer son pare. Citat per BORDES, J., *La vila d’Oliva...*, pp. 113.

¹¹⁵² El procés manufacturer es mantenia amb poques innovacions a l’Énguera del segle XVIII. Vegeu DEASIT, Manuel – SERÓ, Joaquim, *El vapor San Jaime en la industria textil enguerina*, Generalitat Valenciana, València, 1989.

5. Francesc-Gilabert I: la consolidació d'un estat senyorial

Universitat d'Alacant
Universidad de Alicante

5.1. Francesc-Gilabert i les guerres mediterrànies

Francesc-Gilabert de Centelles i Queralt (1408-1480), senyor de la baronia de Rocafort de Queralt (per herència materna, des del 1432), XI senyor de la baronia de Rebollet (des del 1433) i I comte d'Oliva (des del 1449), tingué una vida farcida d'aventures bèl·liques, navals i cavalleresques, que el mantingué apartat durant molts anys de la seua terra natal. Com posseïa també senyories considerables a Sardenya i a Sicília, i un lloc privilegiat al costat del rei Alfons V el Magnànim a la cort de Nàpols, durant les dècades del 1430-1450 romandria preferentment vinculat al triangle Sardenya-Sicília-Nàpols.¹¹⁵³ L'humanista Joan-Baptista Anyés, partint de testimonis orals, el recorda (1543) com un “uir statura procerus, forma egregia, comique humanitate spectabilis” (‘un home alt, d'estatura respectable, d'una fesomia egrègia i d'una humanitat afable’), el qual havia seguit el rei Alfons V el Magnànim, en les seues aventures mediterrànies i itàliques, “a premaeva sua aetate”: ‘des de la seua tendra infantesa’.¹¹⁵⁴

La data de naixement, el 1408, està confirmada per la concessió de la “supleció d'edat” per Alfons el Magnànim (Barcelona, 3 de setembre del 1424), on s'exposa que el jove havia complit els 16 anys d'edat.¹¹⁵⁵ Quant a la formació del futur comte en edat infantil, a diferència del que era corrent entre la noblesa valenciana –contractar un capellà que ensenyara gramàtica i arts als donzells de casa, entre els 7 i els 14 anys– Bernat de Centelles, amb bona visió de futur, contractà per al seu fill un mestre llombard, un preceptor humanista. L'elegit fou un tal Guglielmo de' Pasini da Orta, oriünd d'una localitat pròxima a Novara, a la Llombardia (actualment, al Piemont). Així, mentre el pare s'ocupava d'afers de la cort i guerres mediterrànies, el fill s'educava al castell-palau d'Oliva en companyia de sa mare, la baronessa Elionor de Queralt, i del preceptor italià. Tot açò és coneix

¹¹⁵³ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve...*, vol. 1, p. 186, documenta reiteradament el senyor d'Oliva com un dels cambres o *camerarii* del rei d'Aragó, del 1433 al 1458.

¹¹⁵⁴ ANYÉS, J.-B., *Obra profana. Apologies...*, p. 148-151.

¹¹⁵⁵ Document que ja s'ha comentat més amunt.

per un volum conservat a la Biblioteca dell' Archiginnasio de Bolonya (ms. A-275) que es relaciona amb l'estada del copista a la casa d'Oliva.¹¹⁵⁶

El llibre conté un devocionari pràctic per a seglars amb inquietuds espirituals, en català, encapçalat pels *Soliloquia* de sant Agustí (ff. 1r-31r). Després ve un *Speculum peccatoris* atribuït erròniament al mateix Agustí d'Hipona (ff. 31r-39r), un devocionari amb oracions i doctrina per a laics (ff. 39v-45r) i l'*Excitatori de la pensa a Déu*, de Bernat Oliver¹¹⁵⁷ (ff. 45r-103r). Decora el manuscrit, al foli primer, una capital "S", amb una il·luminació de sant Agustí com a bisbe sedent i doctor. Al final del llibre hi ha un colofó que situa la compilació entre el 8 de febrer i l'1 d'abril del 1417 a Oliva, quan Francesc-Gilabert era un infant de 9 anys d'edat. Llavors ja aprenia de lletres al costat d'en "Guglielmo de Pasinis d'Orta", com consta en el mateix colofó. El manuscrit fou copiat d'un altre anterior al 1400 que posseïa la senyoria d'Oliva, la noble Elionor, i és probable que l'humanista se l'emportara amb ell a Itàlia, amb la qual cosa ingressà temps després a la biblioteca del monestir dominicà de Bolonya, que és d'on prové el volum.

Consta que l'italià –que coneixia bé el català– copià el llibre a la mateixa Oliva ("scripsi Olive") i, en anotació cursiva del full 103v, es manifesta que ell impartia lliçó a Francesc-Gilabert i que na Elionor li manà fer còpia del seu còdex estant el seu marit, el noble Bernat de Centelles, a Sicília, al servei del rei Ferran. La baronessa de Queralt, dama de la cort de Maria de Luna (morta el 1406) participava d'un clima espiritual on interessaven les obres de sant Agustí. Segons Josefina Planas, el *Soliloqui* en romanç prové d'un text original francès que el rei Martí I l'Humà hauria manat traduir al català vers la fi del segle XIV. El monarca ordenava el 1402 que tornaren aquesta obra i altres objectes i llibres a l'ermita de Sant Antoni de Dénia. L'arromançament cortesà, documentat com a *Soliloqui* de

¹¹⁵⁶ PLANAS, Josefina, «La paz de las plegarias: lecturas religiosas de la reina Maria de Luna», *e-Spania*, 20, 2015, *on-line* [<http://journals.openedition.org/e-spania/24155>]. Vegeu també BERTINI, G. M., «I *Soliloquia* e lo *Speculum peccatoris*...», pp. 234-236; BATLLORI, Miquel, «Un devozionario catalano del '400 in Bologna», *Archivum Romanicum*, 22, Florència, 1938, pp. 490-509; reed. en català com: «Un devocionari català del segle XV a Bolonya», dins ÍDEM, *De l'edat mitjana (Obra completa, vol. 1)*, ed. a cura d'Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre («Biblioteca d'estudis i investigacions», 18), València, 1994, pp. 199-216; HASENOHR-ESNOS, G., «Les traductions médiévales...», pp. 229-370.

¹¹⁵⁷ Frare agustí valencià, que regí els bisbats d'Osca, Barcelona i Tortosa. Fou Oliver un dels primers autors que, a la Corona d'Aragó, compongué materials devots en romanç per a lectura i meditació quotidiana dels laics.

sant Agustí en l'inventari *post mortem* dels llibres del rei Martí, l'any 1410, seria, doncs, la font del còdex que la senyora d'Oliva ordenà copiar.

De' Pasini, a títol de curiositat, aporta una notícia sobre la primerenca producció de sucre d'Oliva, segons es llig en anotació feta de la seua mà:¹¹⁵⁸

Ego, Guillelmus de Pasinis de Orta, de Novaria, dum essem cum nobili viro domino Bernardo de Santillys, de Valencia, instruens dominum Franciscum Gilabert, eius filium, in artibus, Olive, quod est ipsius castrum, anno Domini millesimo quadragentesimo decimo septimo –in quo facti fuerunt, de mense martii et aprilis eiusdem anni, quinque milia panes de çuquaro, quia in illo castro nascuntur erundinis de sugno quarum fit çucharus–, scripsi hoc opus. Et habui exemplar a domina Leonor de Charald de Aragonia, uxore predicti domini Bernardi, dum erat in dicto castro regente pro viro suo, qui erat Cicillie in servitio regis Ferdinangum, regis Aragonum. Deo gratias. Amen.

[‘Jo, Guglielmo de' Pasini da Orta, de Novara, mentre estava instruint en arts Francesc-Gilabert, fill del noble cavaller Bernat de Centelles, de València, a Oliva, al castell d'aquest, en l'any del Senyor mil quatre-cents dèsset –en els mesos de març i abril del qual hi foren fets cinc mil pans de sucre, perquè en terme d'aquest castell es conreen canyamels de les quals s'extrau el sucre–, escriguí aquesta obra. I rebí un exemplar de la senyora Elionor de Queralt, d'Aragó, muller del referit senyor Bernat, que residia en dit castell com a regent en lloc del marit, el qual estava a Sicília al servei del rei Ferran, rei d'Aragó. Gràcies a Déu. Amén']

Com s'ha explicat més amunt, quan Francesc-Gilabert tenia 14 anys d'edat s'incorporà a l'exèrcit mediterrani del rei d'Aragó. Participà en el barreig de Nàpols, la presa d'Iscla i el saqueig de Marsella (1423). Després se'n vingué a València i Barcelona on, després de veure com son pare destacava a les justes del Born (1424), passà amb ell a Sardenya, on s'ocupà de la gestió senyorial a l'illa (1425-1428). Pel 1427 ja era casat amb Joana de Cardona, germana d'un noble de sang reial com era Hug de Cardona i Gandia, senyor d'Ondara, el Real, Beniopa, etc. i duc de Gandia (1425-1433; perdé el ducat de l'avi el 1433).¹¹⁵⁹ Poc després, amb ocasió de les corts de Morvedre (1428), se'n vingué de Sardenya, Francesc, per a regir els feus valencians en nom del pare. A València, s'incorporà a l'exèrcit

¹¹⁵⁸ BERTINI, G. M., «I Soliloquia e lo Speculum peccatoris...», pp. 234-236.

¹¹⁵⁹ Per a aquest període juvenil, vegeu més amunt, on tractem dels darrers anys de la vida del pare.

reial arran de la guerra contra Castella (1429-1430). Llavors fou adobat cavaller (1430) i continuà la que seria una carrera militar brillant.

Passà Francesc-Gilabert amb el rei a Catalunya (1430-1432) i s'embarcà amb ell als Alfacs (23 de maig del 1432), amb l'armada mediterrània. Pocs dies abans, el rei havia agraït l'aportació d'una galera i homes d'armes pels Centelles amb la concessió de la plena jurisdicció senyorial sobre el feu sicilià de Naso (5 de maig).¹¹⁶⁰ En agost, el rei i els seus obtingueren una gran victòria sobre el rei de Tunis a l'illa de Gerba. Estant després a Sicília, Francesc s'assabentà dels traspassos de la mare, Elionor (novembre del 1432), i del pare, Bernat de Centelles (primavera del 1433). Per designació testamentària del difunt senyor, regí Oliva i Nules Joana de Cardona, fins que tornà el marit de Sicília, per Tots Sants del 1433. Aquest acceptà l'herència a Nules, el 3 de novembre.¹¹⁶¹ Entre una cosa i altra, Francesc tributà 350 lliures a Sardenya (l'Alguer, 27 de març del 1433) per les possessions allí heretades¹¹⁶² i, en abril, pactà amb Francesc Vidal i Ferrer Vidal, pare i fill, l'arrendament del trapig sucrer d'Oliva.¹¹⁶³ Poc després participaria en la campanya alfonsina contra la Tripolitània, llançada també des de Sicília (estiu del 1433),¹¹⁶⁴ cosa que explica el retard en el retorn a València.

El 28 de febrer del 1433, el rei havia assignat a Francesc la capitania vacant de Bosa i la lloctinència del Cap de Logudor, a Sardenya, amb un salari anual de 300 florins d'or.¹¹⁶⁵ A Sicília, a banda d'heretar del pare els drets sobre les *tratte* o exportacions de blat, i la baronia de Naso, fou proveït també per la corona amb la castellania de Capaci, el 1433.¹¹⁶⁶ Les recompenses italianes del rei, sens dubte, tenien per objectiu finançar el jove Francesc Carròs i que aquest poguera mantenir armada la galera que havia heretat de son pare, per a les guerres que es preveïen i, especialment, per a l'empresa reial de la conquesta de Nàpols.

¹¹⁶⁰ ARV, Processos, part 3a, llig. 33, núms. 600-602.

¹¹⁶¹ Com més amunt indicàvem, també.

¹¹⁶² BUSSA, I., «La documentació sobre els estats...», p. 32.

¹¹⁶³ VICIANO, P., «Capital mercantil i drets feudals...», p. 155; GARCIA-OLIVER, F., «Les companyies del trapig», p. 179.

¹¹⁶⁴ PELEGRÍ, Gaspar (Gaspare Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis*, ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, pp. 10 i 159 (V.140).

¹¹⁶⁵ BUSSA, I., «La documentació sobre els estats...», p. 26.

¹¹⁶⁶ SÁIZ, J., *Caballeros del rey...*, p. 240, n. 49.

A les poques setmanes de la mort de mossén Bernat, la nora i “procuradiu trestatària” seua, Joana de Cardona, arrendà la recaptació de les rendes de la baronia de Rebollet (“baronie de Rebollet et ville Olive”) al veí d’Oliva Guillem d’Eivissa menor (25 de febrer del 1433), que exercia també l’ofici de batle de la senyoria. S’hi estipulava un període de dos anys (1433-1435) i un preu de 21.100 sous anuals. Si el batle en treia més diners, els beneficis serien seus. Aquesta xifra era destinada per complet a pagar els interessos de múltiples censals, préstecs hipotecaris que havia rebut la casa anys arrere –de diversos particulars, inversors institucions religioses, etc.– garantits sobre les rendes d’Oliva.¹¹⁶⁷

L’arrendament no sols incloïa els ingressos derivats de la terra (collites, censos, etc.), sinó també els variats tributs i obligacions a què eren obligats els moros (“jornals, gallines, polls, capons, besants, filaces...”), molt més explotats que els cristians, i l’arrendament dels monopolis o regalies: forns, molins, carnisseries, “peixquers”... Pel que sembla, la pesca del Molinell, que en els segles XIII i XIV era arrendada per la corona, havia passat –ignorem en quina data concreta– a mans de la senyoria d’Oliva. Hi ha un capítol preventiu, per si el rei cridara a guerra de nou contra Castella, com havia fet el 1429, i les rendes minvaven, per un possible saqueig o crisi, “per los quals lo terme se despoblàs”. En aquest cas, l’arrendament quedaria cancel·lat. Si la minva de rendes era per dany de “pedra, neula, gelada ne algún altre cas fortuït”, el risc era per a l’arrendatari. Quant a les penes i “calònies”, multes percebudes per la justícia senyorial, la meitat serien per a l’arrendatari i l’altra, per al senyor. També de l’impost aplicat a la transmissió d’herències dels moros.

Si en el temps de l’arrendament calia pagar el morabatí –impost septennal, a pagar per cada llar–, l’import d’aquest seria per al senyor. La senyoria es retenia per a si l’hort senyorial de Rebollet, però l’hort del Senyor d’Oliva seria per a l’arrendatari. Aquest disposaria, a més, de les gerres vinaderes i olieres i tot el que hi havia als cellers i les almàsseres senyorials, del contingut de les quals es faria inventari. L’arrendatari podia fer obra en molins, forns, almàsseres, etc., prèvia

¹¹⁶⁷ ACCCV, Protocols de Francesc Cardona, núm 6466, Oliva, 25 de febrer del 1433; BORDES, J., *Oliva al segle XV...*, pp. 233-240, apèndix documental, núm. 10.

consulta amb la senyoria. Quant a la colomina o apreciat adob del colomer senyorial d'Oliva, en faria ús l'arrendatari, però els coloms eren per a la taula del senyor o la del batle, que en aquest contracte era el mateix arrendatari. A aquest se li concedia potestat per a cobrar totes les rendes per mitjà de col·lectors a les seues ordres, i de manar a oficials, sequiers, etc., que exigiren pagaments pendents. Si l'arrendador decidia "mentre en presó algú" per algun deute, la justícia no hi podia actuar a favor d'ell; sols el senyor. Si pagava el deute el reu, o la justícia ho feia per ell, llavors que l'alliberara. L'arrendatari havia de respectar, pel que fa a l'Alfòndec o gran hostel d'Oliva, el "privilegi de usança dels alfòndechs [...], segons en Gandia e altres lochs del regne de València". L'arrendatari del monopoli senyorial que era l'alfòndec hi podia exercir, per delegació del senyor, "juhí e justícia e dret", mentre que el batle només hi podia accedir "per squivar bregues" o per a investigar crims i casos que foren és conflictius.

En cas de divergències entre les dues parts, arrendatari i senyoria, aquestes recorrerien a l'arbitratge de "dos persones bones, de plaça, mercaders de València, ço és, hun per cascuna part elegidor". El contracte es tancava, a manera d'apèndix, amb una relació de les pagues per obligacions de censals que havia de cobrir més a més l'arrendatari: pagaments puntuals a rendistes de la comarca i de fora, o a institucions religioses. Entre aquestes, es trobaven l'hospital d'en Conill, els frares del Carme de València o els beneficiats de la capella de Sant Jordi, que els Centelles havien heretat dels Riu-sec a la seu de València.

Només tornar d'Itàlia, Francesc-Gilabert passà pel Palau del Real de València (novembre del 1433), des d'on l'infant Joan (germà del Magnànim; rei de Navarra i duc de Gandia després d'Hug de Cardona; futur Joan II d'Aragó) governava el regne. Allí es trobà amb un vell músic judeoconvers de la cort, que li suplicava auxili contra un irat senyor Ausiàs Marc. Aquell músic era gandià, es deia Joan de Montpalau (segurament l'havia apadrinat en el seu baptisme algun cavaller Montpalau de Gandia), àlies "Compare", i havia servit el rei Alfons com a músic de cort a València, des del 1419 o abans. El poeta i cavaller Ausiàs Marc l'havia contractat després per al seu servei (pel 1425) i l'havia afavorit donant-li terres i casa franques a Beniarjó, per a dotar-lo de rendes.

Compare sonava instruments i la muller, Caterina Ximeno la Comare, feia de balladora i cantant, vestida a la morisca, cosa que havia molestat pel 1424 els inquisidors. Durant els anys 1425-1433 serví Ausiàs, però aquest es barallà amb ell i li volgué comissar els béns arbitràriament. Compare recorregué a la justícia reial (1433) i a la mediació de dos cavallers, amics d'Ausiàs i aficionats a la lírica àulica. Ho recordava Jaume d'Aragó davant els tribunals, dient que, quan ell “e lo noble Francesch-Gilabert foren venguts de servir del senyor rey, foren ací en la ciutat de València [e] foren pregats” per Montpalau...

...congoixant-se que lo dit mossén Ausiàs Marc li havia llevat sens causa alguna tots sos béns e possessions que havia e tenia en Beniarjó; pregant-los que els li volguessen tornar, en manera que, ells recobrats, aquells per procurador llur los puxen vendre. Com ells [marit i muller] no hi irien, per por del dit mossén Ausiàs March. De què ell [...] e lo dit mossén Francesch-Gilabert ne parlaren ab lo dit mossén Ausiàs March, et no pogueren obtenir res; ans, segons ha sabut, aquell se deté los dits béns.

El “feudal furiós” que era Marc, en paraules del seu millor biògraf, Ferran Garcia-Oliver, es negà a capitular.¹¹⁶⁸ Preferí sostenir durant anys el litigi, que agafà un rumb incert a partir del 1439, quan morí el tal Compare.

El contenciós judicial que simultàniament lliurava Centelles –el plet de la canyamel (1432-1438), adés comentat– era molt més interessant i lucratiu per a ell. El senyor d'Oliva s'hi jugava milers de lliures. En canvi, el senyor de Beniarjó –apartat de la cort per la mort del senyor de Ròtova, el 1428, i altres actes criminals, autoexclòs de la campanya del 1432 pel seu mal de “potra” (hèrnia)– s'obcecava en conflictes menors a títol molt personal. Igual ens trobem Ausiàs fent d'àrbitre entre veïns d'Oliva i Gandia que s'havien barallat, i imposant-los pau i treva de tres anys (Gandia, 14 de gener del 1434),¹¹⁶⁹ que perseguint iradament un moro vassall seu que se n'havia fugit a la Moreria d'Oliva. Així, per exemple, el 21 d'octubre del 1434, mossén Marc exigia 70 florins d'or d'indemnització a un

¹¹⁶⁸ És GARCIA-OLIVER, Ferran, *Ausias Marc*, Universitat de València, València, 2009, pp. 154-159, qui ho descriu i relata.

¹¹⁶⁹ FULLANA MIRA, Lluís, *Los caballeros de apellido March en Cataluña y en Valencia. Contribución documental para su estudio*, Sociedad Castellonense de Cultura («Obras de investigación histórica», 13), Castelló, 1936, p 312; VILLALMANZO, J., *Documenta Ausiàs March...*, p. 289, doc. 217.

vassall musulmà que se n'havia passat a Oliva, pels danys ocasionats i pel trencament del jurament de fidelitat que havia comés.¹¹⁷⁰ Pel que sembla, el tracte oferit pels oficials de can Centelles era una mica més benigne. Els musulmans de la Moreria d'Oliva, que havia augmentat en població, obtenien sovint llicències per a mercadejar, com les dues que atorgà el batle general a 'Abd Allâh "Solí" per a anar a comprar blat a la vall d'Elda, en la primavera del 1434. El terme d'Oliva havia produït abans cereals suficients, però en dedicar el bo i el millor de l'horta a la canyamel, la vila era deficitària i calia importar forment.¹¹⁷¹

El 1434, Francesc-Gilabert de Centelles degué acompanyar els infants d'Aragó a Sicília, on s'incorporaren, amb molts cavallers, a l'armada reial. Tanmateix, ell no pogué participar en els primers moviments bèl·lics, del 1435, de la guerra de conquesta de Nàpols (1435-1443) contra el duc d'Anjou i comte de Provença, Renat d'Anjou, i aliats. El senyor d'Oliva es trobava captivat en un conflicte sard –la reconquesta del feu de Coguinés¹¹⁷²– quan l'estol del rei d'Aragó patí el desastre de Ponça enfront dels genovesos, aliats dels Anjou i súbdits del duc de Milà (agost del 1435). Molts nobles i cavallers de la Corona d'Aragó foren duts a Gènova i Milà presoners. El mateix rei Alfons fou portat a Milà, davant el duc Filippo Maria Visconti, alhora que la reina Maria convocava corts urgents a Montsó, l'estiu del 1435, per a fer front a la situació. Francesc-Gilabert deixà Sardenya per a acudir a la convocatòria. Aleshores el Visconti sorprengué Europa –i Gènova, que es rebel·là contra ell– en aliar-se amb el rei "presoner" d'Aragó per a ajudar-lo a conquerir Nàpols (octubre). Havia caigut presoner de Gènova, també, Gilabert de Centelles, comte de Collesano (Sicília),¹¹⁷³ l'oncle de Francesc-Gilabert, que algun estudiós ha confós amb el senyor d'Oliva.¹¹⁷⁴

El 15 de desembre del 1435, els síndics de Barcelona informaren els consellers de la Ciutat de la marxa de les corts, celebrades a l'església de Sant Joan

¹¹⁷⁰ FULLANA, L., *Los caballeros de apellido...*, 312; VILLALMANZO, J., *Documenta Ausiàs March...*, p. 301, doc. 230.

¹¹⁷¹ ARV, Batlia, 1147, f. 601r.

¹¹⁷² SODDU, Alessandro – CAMPUS, Franco (eds.), «La Bassa Valle de Coghinis nel medioevo», dins *Le origine storiche e culturali del territorio di Viddalba, Santa Maria Coghinis, Valledoria*, Composita, Sàsser, 2007, pp. 63-107; GALERA, R., «Aproximació a la biografia...», pp. 14-15.

¹¹⁷³ Hem vist que algun autor confon aquest Gilabert amb el senyor d'Oliva. Fou el Centelles de Sicília el presoner. Vegeu MIR, G. – JOAN, F. i al., *Llibre de memòries...*, p. 551.

¹¹⁷⁴ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve...*, vol. 1, p. 186.

de Montsó, davall la presidència de Maria de Castella. La reina, lloctinent general del marit, feu llegir a Ramon Batlle la seua proposició als reunits per a reunir el rescat necessari i alliberar el Magnànim. A continuació, vingueren les allocucions de l'abat de Montaragó, del bisbe de Barcelona i del senyor d'Oliva. El de Centelles parlà en representació dels tres braços militars dels respectius *generals* o estats de la corona: Aragó, Catalunya-Mallorques i València. El discurs d'aquest començava així:¹¹⁷⁵

Molt alta e excellent senyora. Com per ocasió e causa de l'infortunat cas inseguit en los dies proppassats en la persona del molt alt senyor rey, e per promptament provehir a la deliurança d'aquell *et alia*, molt virtuosa senyora, com a loctinent general del dit senyor rey, precedent matura deliberació de gran e notable consell, haguéssets e hajats convocades per al quinzén dia del proppasat mes de noembre corts generals...

L'alliberament del rei en desembre reactivà tots els operatius de la guerra napolitana. En la primavera del 1436, com altres grans nobles i senyors, Francesc-Gilbert estava armant a València la seua galera¹¹⁷⁶ per a la guerra a ultrança contra Gènova, inclosos els abordatges corsaris. Entre els qui preparaven la seua galera estava també el senyor d'Albaida, el baró i corsari aventurer Jaume de Vilaragut, personatge inspirador del *Tirant lo Blanc*, segons Martí de Riquer.¹¹⁷⁷

El 14 de juny del 1436, mossén Ramon de Riu-sec, àlies Francesc-Gilbert de Centelles, declarà al batle general de València, Joan Mercader, que, “per servey del senyor rey e per dar execució a cert vot que hac fet contra genovesos, enemichs del senyor rey, entén armar e arma de fet una galea per a la qual, entre les altres provissions, ha mester forniment –com sabets– de galiots e de gent disposta al rem”.¹¹⁷⁸ S'estaven armant simultàniament moltes galeres contra genovesos aleshores a la Corona d'Aragó; amb la qual cosa, mancaven suficients remers per

¹¹⁷⁵ TOLDRÀ PARÉS, Montserrat, *La reina Maria, dona d'Alfons V el Magnànim: vida i obra de govern (1401-1458)*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2014, p. 454; IRANZO MUÑO, María Teresa (ed.), *Actas de la Cortes Generales de Monzón de 1435-1436*, Gobierno de Aragón – Ibercaja («Acta Curiarum Regni Aragonum», 9/1), Saragossa, 2007; GALERA, R., «Aproximació a la biografia...», p. 15.

¹¹⁷⁶ ARV, Real, reg. 65, ff. 35v-36r, i reg. 68, f. 51v; LÓPEZ, C., *Nobleza y poder...*, p. 316, n. 874; SÁIZ, J., *Caballeros del rey...*, p. 240, n. 49.

¹¹⁷⁷ Vegeu SOLER, Abel, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el «Tirant lo Blanc»*, Institució Alfons el Magnànim – Diputació de València, València, 2013, 2 vols.

¹¹⁷⁸ ARV, Cancelleria Reial, reg. 64, ff. 35v-36r.

a tothom. La solució, experimentada ja en campanyes de guerra anteriors, es trobava a alliberar els “malfeitors” i criminals de València per a convertir-los en homes de mar, i que redimiren així les seues penes i crims, o part d’aquestes. Així les coses, després de mesos intentant trobar bons remers, el senyor d’Oliva havia fracassat i se’n sentia frustrat. Ja havia arribat l’hivern... I, encara que havia pensat eixir a reclutar gent d’altres platges i terres, temia el senyor de la galera que, en llançar-se a l’alta mar, els temporals li feren perdre la galera. Així que obtingué del batle general del regne de València una llicència (20 de desembre del 1436) que l’autoritzava a allistar tota mena de delinqüents, ara i en l’esdevenidor, en cas de mancar-li’n, de manera que hi poguera renovar personal:¹¹⁷⁹

Don Johan, per la gràcia de Déu, etc. Als nobles e amats nostres los portants nostres veus de governador en regne de València, justícies e altres universes e sengles oficials del dit senyor rey e nostres, en lo dit regne constituïts e presents e sdevenidors; als quals o al qual les presents pervendran e-s pertanguen les coses davall scrites, o als lloctinents de aquells, e a cascuns d’ells. Salut e dilecció.

Com lo noble e amat nostre mossén Ramon de Riu-sech, àlies mossén Ffrancesch-Gilabert de Centelles, en lo armament que de present fa de una sua galea, a efecte de complir cert vot fet per aquell a singular servey del dit senyor rey, e per expedició de aquell, haja gran menester gent del rem (per defecte de la qual se dote per ell, de present, la dita galea en aqueixes mars o plaja, a gran perill de perdre aquella per sinistres de tempestuosa forma que, en aquest temps e dies, en les dites mars e ports, vàlidament se sforça); per tal, a suplicació del dit noble, vos dehim e manam expressament, sots pena de mil florins d’or, de béns vostres e de cascun de vós contrafaent havedors e als còffrens del dit senyor rey aplicadors, que, vista la present, donets e liurets, en mans e poder del dit noble mossén Ramon de Riu-sech e de altres qualsevol persones per aquell a açò deputades, tots e qualsevol presonés detenguts per vosaltres o altre de vós, criminalment, per qualsevol crims e delits per los quals meresquen o degen sostenir pena corporal, és a saber, d’açots, mutilació de algun de llurs membres, o exili perpetual o a cert temps, encara que sien detenguts e preses a instància del fisch o de altres qualsevol presons. Sí emperò aquelles persones incorrents temporalment e merexents les dites tres penes, ensemps e departidament, elegiran més entrar e vogar en la dita galea que passar o sostenir les dites tals penes. O si lo dit noble mossén Ramon de Riu-sech, ab sagrament e homenatge fahedor

¹¹⁷⁹ ARV, Cancelleria Reial, reg. 68, f. 51v.

per aquell, en poder de cascun de vosaltres, prometrà e jurarà de restituir aquells presoners que li liurarets après e cumplit son vot e temps de aquell, cascú en lo loch e poder de aquell de vosaltres del qual los reebrà lliberament –si vius seran– e sens delació alguna. Havents-vos en açò ab presta e dèbita exequió e cautela, per manera que lo dit noble, havent en açò special e ampla prerogativa, afflegesca en servey del dit senyor los dits malfeytors per semblant afficció e pena. No obstant qualsevol altres provisions sobre açò a a nostra cort en contrari emanades, si per algun temps ne han emanat algunes. Com nós, moguts per los dits sguarts e en altra manera, vullam que axí·s faça. Dada en Çaragoça, a XX de deembre en l'any de la Nativitat de Nostre Senyor mil CCCC XXX VII. [Signat:] El rey Juan.

El senyor d'Oliva havia fet un vot solemne i cavalleresc, en presència de testimonis, per a combatre a ultrança els genovesos. A tal efecte, se l'autoritzava per part de la corona a enrolar-hi “hòmens criminosos e malfeytors” presos a València i dignes “de vogar lo rem”, és a dir, delinqüents comuns, però no mai traïdors, autors de crims nefands o falsificadors de moneda.

Per la seua banda, el cunyat de Francesc, Hug de Cardona, aprofità els seus contactes a Catalunya per poder armar (primeria de juliol del 1436) una altra galera que –en teoria– s'havia d'unir a les de Joan de Marimon i Francesc des Pla. Totes tres anaven equipades, com la del Centelles, “de tota ferrada, exàrcies, armes e artelleries, e de còmits, consellers, sotacòmits, notxers, mestres d'axa, remolars, companys de ballesta, scrivà, barbers, prohers, aliers, spatllers, cruyllers e remers simples, e de tota la gent necessària a les dites galeres”.¹¹⁸⁰ La galera d'Hug de Cardona, però, no arribaria mai a Nàpols. El senyor d'Ondara i del Real de Gandia es dedicà, com havia fet abans, al cors (1436-1442), però despertant ara “grans clamors” per “les presons de hòmens e altres danys” que causava. Tot això, fins que les autoritats de València i Cullera li pararen un parany, alliberaren els galiots forçats i el deixaren sense galera, en desembre del 1442.¹¹⁸¹ Amb l'excusa de les patents de cors contra Gènova, adquirien fama els pirates valencians, com Francesc Navarro (1438-1451). Encara que el més famós –per les seues peripècies

¹¹⁸⁰ Arxiu de la Catedral de Barcelona, Gabriel Canyelles, plec *Armada contra genoveses*, Barcelona, 12-18 d'abril del 1436, doc. 6b, Barcelona, 14 de juliol del 1436. Citat per MADURELL, J. M., *Mensajeros barceloneses...*, p. 20, n. 42.

¹¹⁸¹ DÍAZ BORRÀS, Andrés, *El ocaso cuatrocentista de Valencia en el tumultuoso mediterráneo, 1400-1480*, CSIC-Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 2002, pp. 359-367; GARCIA-OLIVER, F. i al. (eds.), *Hug de Cardona...*, vol. 1, pp. 35-36.

al setge de Rodes, en terres del Gran Caramany i en un calabós del Soldà de Babilònia– fou mossén Jaume de Vilaragut, l'inspirador del *Tirant*.

Pel mateix 1436, a València, el lloctinent reial i infant d'Aragó Joan, rei de Navarra, havia convocat corts per a costejar despeses de guerra. Entre els nobles convocats sorgiren greus disputes, qui sap si per comptes vells. Potser Francesc adoptara llavors el lema *comptes vells, baralla nova* com a divisa. El cas és que el baró de Rebollet es veu implicat en noves bandositats urbanes. S'hi havia format dos partits o “opinions”, que es mantindrien en les corts del 1437-1438: l'opinió de Joan de Castellví, a la qual s'adscrivia el Centelles, i la de Jaume Romeu, recolzada pel governador del regne i futur comte de Cocentaina, Ximén-Peres de Corella.¹¹⁸² Amb Centelles s'alineaven, a més de Castellví, Francesc de Bellvís, Roderic Dies, Berenguer Mercader i Joan Pardo de la Casta; amb Corella anaven Romeu i Ramon Boïl, Joan Ferrandis d'Herèdia, Francesc Maça de Liçana, Joan Roca, Francesc Sarçola, Francesc de Siscar i Guillem de Vic.¹¹⁸³

El senyor d'Oliva, que deia témer per la seua seguretat, fou autoritzat per Joan de Navarra per a entrar a cavall a València acompanyat per deu homes armats, però derogà la llicència en juny del 1436, en comprovar les intencions bel·licistes del beneficiari. En juliol, Francesc-Gilabert de Centelles convocà la seua host i entrà a València de manera desafiant, per a fer una demostració de força i pressionar així el governador Corella i la facció d'aquest. Arribat el mes d'octubre, l'infant Joan decretà l'expulsió de València de quaranta-cinc cavallers, entre els quals es trobava Francesc-Gilabert. Represes les corts el 1437, els enfrontaments perdurarien, amb escandaloses escaramusses urbanes.¹¹⁸⁴

Previsiblement, en estiu del 1436, Francesc-Gilabert de Centelles navegaria per la Mar Balear a la cerca i captura de naus genoveses, amb patent de cors. A Sardenya, mentrimentres, actuava de procurador feudal el cunyat del senyor d'Oliva, Angelo Cano, que havia rebut en dot Coguines pel seu casament amb

¹¹⁸² Antic client i servidor del líder urgellista Bernat de Vilaragut, Corella havia combatut anys arrere contra els Centelles, en la batalla del Codolar (1412), tot i que el 1413 s'havia fet trastamarista, com molts altres cavallers de la terra. Tanmateix, en efecte, hi quedarien “comptes vells”, a conseqüència de la dramàtica guerra civil de l'Interregne.

¹¹⁸³ LÓPEZ, C., *Nobleza y poder...*, pp. 282-283.

¹¹⁸⁴ *Ibidem*, pp. 300-301.

Violant de Centelles. En octubre del 1436, el governador general de l'illa, Jaume de Besora, li exigia una contribució de ducats d'or per a la corona.¹¹⁸⁵ Entre el 1436 i el 1437, la galera del cavaller ancorà a Sardenya, on prengué possessió del càrrec de governador de Sàsser i del Cap de Logudor (1437-1441).¹¹⁸⁶ Alfons V li atorgà franquícia de tota presa que capturara en aquelles aigües, que fora d'enemics del rei (12 d'octubre del 1437)¹¹⁸⁷ Normalment, el fisc reial s'emborsava el "dret del quint" del botí, el 20%, consistent en robes, armes, esclaus, etc.

En les sessions de corts valencianes del 1437, Francesc estigué representat a València pel cavaller Gracià de Montsoriu, amic de la família des de feia anys.¹¹⁸⁸ Mentrestant, el d'Oliva fou mobilitzat per Alfons V per a obstaculitzar l'arribada de reforços venecians a Marsella. El comte de Provença, Renat d'Anjou, alliberat de la captivitat del duc de Borgonya, preparava allí una armada per a desembarcar a Nàpols –on era reina regent la muller– i alliberar la ciutat del setge a què la sotmetia el rei d'Aragó, el qual tenia la seua cort a Gaeta. Segons el cronista valencià Gaspar Pelegrí, Francesc-Gilabert, Tomàs Tomàs i Roderic de Mur armaren les seues trirrems. Eixiren del port de Cuma i, al golf de Gaeta interceptaren unes naus enemigues, prop de les illes Pontines. Les dues formacions entaularen combat, amb avantatge inicial dels venecians, fins que el senyor d'Oliva prengué la iniciativa i arengà els seus amb unes frases que, com sol passar en Pelegrí, estan inspirades en les *Històries troianes* i altres lectures de cort:

Amics, prenguem les armes! Que no us he triat com a companys de la meua gent? Amb vosaltres hi ha grans forces: traieu vigor i coratge per la victòria! Aquest és el jorn en què us dic que llueix portentosament la joventut natural i amiga. Abandoneu, per tant, tota por, perquè si teniu temor llanguireu en la infàmia i si teniu força decidireu el triomf amb tots els honors.

Animats pel coratge de mossén Centelles, valencians i catalans investiren la formació veneciana i aconseguiren capturar una de les naus més grosses, amb un

¹¹⁸⁵ AHNOB, Osuna, CP. 121, D. 7; C. 633, D. 2/36, Sàsser, 25 d'octubre del 1436.

¹¹⁸⁶ SENDRA, J., *Els comtes d'Oliva...*, pp. 64-65.

¹¹⁸⁷ BUSSA, I., «La documentació sobre els estats...», p. 29.

¹¹⁸⁸ GARCIA-OLIVER, F. i al. (eds.), *Hug de Cardona...*, vol. 2, doc. 143, pp. 685-686.

gran botí. La resta se'n fugí.¹¹⁸⁹ Llavors Francesc-Gilabert s'incorporà a la cort que assetjava Nàpols, assumint els títols paterns de conseller reial i mariscal del rei d'Aragó, i l'ofici de capità de galeres, encara que també destacava en el combat terrestre. La concessió del títol de *mariscallus*, detingut abans pel pare, es verificà arran de la segona guerra contra Castella i abans de la campanya de Gerba, és a dir, pel 1432.¹¹⁹⁰ Estava Francesc combatent als afores de Nàpols quan succeí la mort per un tret de bombarda de l'infant Pere, germà menut d'Alfons el Magnànim, narrada així pels emissaris de la Ciutat de Barcelona a la cort. Els del rei d'Aragó atacaven llavors el monestir del Carmine, i el tret eixí de dins.¹¹⁹¹

Comptàvem XVII del dit mes d'octubre [del 1437], en la matinada. Anant lo senyor infant don Pedro per lo camp a cavall, fou desparada una bombarda de la dita ciutat de Nàpols, la pedre de la qual ferí lo dit senyor infant al cap, de què morí tantost, sens que no parlà. E nosaltres, de present, haguem sabut lo leig cas e desestrat, muntam en un laüt per anat al dit camp per visitar lo senyor rey. E com fom a mig camí, nos fou dit per mossén Ramon de Perellós e per Ramon Boyl que lo dit senyor fahia aportar lo cors de dit infant ací en lo Castell de l'Ou ab la galera de mossén Francesch Gilabert Sentelles; lo qual, nos passant lladonchs per lo costat, aconsellant-nos que, atés que no podíem parlar ab lo dit senyor, per ço com anave cavalcant per lo camp per confortar la gent qui stave en si esmeyada, li faríem major servey que tornant-nos al dit castell, reebéssem lo dit cors.

Per aquest temps, el noble Francesc obtingué un privilegi que li possibilitava efectuar una transmissió de l'herència per via femenina o col·lateral, a filles o germanes, a pesar que els vincles testamentaris afavoriren la línia masculina (26 de gener del 1438). Aleshores només tenia tres filles, Elionor, Àngela i Isabel, i l'obtindria pensant a casar-les amb millors partits. Maridarien anys després, respectivament, amb Joan-Roís de Corella, II comte de Cocentina (1449), amb Pero Maça de Liçana i Rocafull, virrei de Sardenya, i amb el cavaller Gaspar Fabra, procurador dels estats sards dels Centelles. El rei Alfons justificava el privilegi –

¹¹⁸⁹ PELEGRÍ, G., *Historia Alphonsi primi...*, pp. 353-355. La citació, amb un relat més extens de la batalla, la trobareu en GALERA, R., «Aproximació a la biografia...», pp. 16-17.

¹¹⁹⁰ Com ens comenta Agustí Galiana, mitjançant la interpretació del privilegi comtal del 1449, que més avall exposarem, i d'ARV, Cancelleria reial, reg. 257, f. 71r (16 de maig del 1446).

¹¹⁹¹ MADURELL MARIMON, Josep-Maria (ed.), *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, p. 203.

redactat pel secretari Jordi Català– com un agraïment al ‘nostre estimat conseller i mariscal’ o *merexaut* (“consiliarius et mariscallus nostrer dilectus”) per les despeses invertides per ell, i pels serveis militars prestats per terra i per mar. En el preàmbul es deia del beneficiari que, ‘des de la vostra infantesa, fores educat en la disciplina militar i en la millor institució d’aquesta’: “ab ipsa vestra infancia educatus fuistis discipline militaris eiusque institutionis”.¹¹⁹²

El rei, en efecte, requeria sovint dels seus serveis. Poc després del privilegi l’invità a sufocar a Sardenya la revolta –atiada per Gènova– de Niccolò Doria, comte de Monteleone i senyor del Castell Genovés. Alfons d’Aragó prometé a Francesc Gilabert i altres nobles amb feus sards repartir-los les terres de Doria com a botí.¹¹⁹³ La intervenció del senyor d’Oliva en aquesta guerra, que es retardà encara alguns mesos, per les urgències de la guerra napolitana, li faria guanyar, d’entrada (juliol del 1438), el Castell Genovés (l’actual Castelsardo), un port estratègic.¹¹⁹⁴ De fet, la venda pel procurador Angelo Cano d’una part de la baronia d’Òsil, el 24 de juny del 1438, cal relacionar-la amb la urgència de pagar soldades i contribuir a la conquesta de Nàpols.¹¹⁹⁵ El rei d’Aragó li havia atorgat franquesa de lluíisme en la venda de feus sards i sicilians,¹¹⁹⁶ i havia procurat que el fidel vassall eixira beneficiat del plet de la canyamel (1438).¹¹⁹⁷

Una altra font socorreguda de recursos era la del cors, exercit contra enemics del rei i contra pirates infidels. El mateix any 1438, Francesc-Gilabert arribà a València amb un botí que comprenia esclaus musulmans, venuts al mercader Guillem Xerta i portats a vendre en acabant a Elx.¹¹⁹⁸ Amb la seua galera de vint-i-huit bancs de remes visità Barcelona en agost del 1439, després d’haver combatut

¹¹⁹² AHNOB, Osuna, C. 597, D. 45, Càpua, 26 de gener del 1438; FLORIS, Francesco, «I Centelles, signori di Montecatino», *Quaderni Bolotanesi*, 14, Bolotana (Sardenya), 1991, pp. 359-366 (p. 364).

¹¹⁹³ MANNO, Giuseppe, *Storia di Sardegna*, ed. a cura d’Antonello MATTONE, Ilisso, Nuoro, 1996, vol. 2, pp. 138-140.

¹¹⁹⁴ ACA, Cancelleria reial, reg. 2768, ff. 198r-201r, citat per FELIP SEMPÈRE, Vicent, «Els Centelles, senyors de Nules i comtes d’Oliva», *Cabdells*, 4 («Notes sobre els Centelles al regne de València i l’inventari del seu palau d’Oliva»), Oliva, 2004, pp. 73-92; SENDRA, J., *Els comtes d’Oliva...*, pp. 68.

¹¹⁹⁵ BUSSA, I., «La documentació sobre els estats...», p. 36.

¹¹⁹⁶ GALERA, R., «Aproximació a la biografia...», p. 23.

¹¹⁹⁷ Amb la cessió del terçdelme reial a la senyoria, com més amunt s’ha vist.

¹¹⁹⁸ GALERA, R., «Aproximació a la biografia...», p. 22.

els genovesos a Sicília¹¹⁹⁹ i d'haver assaltat vaixells sarraïns a Barbaria. Francesc-Gilbert, amb un vaixell així, governava més de dos-cents homes, entre remers, tripulants, homes d'armes, ballesters, cuiners, etc. A banda d'això, es feia acompanyar en algunes expedicions corsàries per altres galeres de cavallers i per naus auxiliars. Així les coses, el 1441, arribava de nou a Barcelona amb dues galeres de vint-i-set bancs cadascuna, procedent de Cotlliure.¹²⁰⁰

L'estada a València i Barcelona del 1439 es relaciona amb la necessitat d'assegurar el trànsit marítim i el comerç naval a la zona, en evitació de l'acció piràtica de nobles com el senyor d'Albaida, Jaume de Vilaragut, o el mateix cunyat de Francesc, Hug de Cardona, que se servien de la patent reial de cors per a practicar una pirateria indiscriminada, contra compatriotes fins i tot. Els jurats de la ciutat de València, així les coses, finançaren Francesc-Gilbert perquè impedira l'acció del temut Vilaragut, d'Alfons Toro i d'altres pirates.¹²⁰¹ Ara bé, la frontera entre el cors –l'atac autoritzat pel rei a enemics– i la pirateria –anar “a roba de tothom”– era tan estreta, que el senyor d'Oliva també se la solia saltar de vegades. Així, per exemple, quan el rei el cridà de nou a Nàpols (octubre del 1439), Francesc es veu urgit d'omplir els cellers i assaltà (primeries de novembre) el monestir de la Ràpita de Tortosa, d'on s'avituallà malgrat l'oposició de les monges del cenobi. Els seus homes, estant als Alfacs, mataren quatre vaques i quinze porcs del recinte monàstic, que saquejaren impunement, abans d'embarcar-se. L'orde religiós exigí a la corona una indemnització pels danys provocats.¹²⁰²

El senyor d'Oliva havia reforçat la seua presència a Sardenya, en concertar el matrimoni de la seua germana, Caterina de Centelles, amb el noble sard Salvatore Cubello d'Arborea, patró de galera armada –com el Centelles–, III marquès d'Oristany, comte del Goceà i senyor de les Barbagie di Ollolai, del

¹¹⁹⁹ RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1987; reed. el 2008, p. 295.

¹²⁰⁰ CARRÈRE, Claude, «Le droit d'ancrage et le mouvement du port de Barcelone au milieu du XVe siècle», *Estudis d'Història Moderna*, 3, Barcelona, 1953, pp. 67-156 (p. 98, n. 137); GALERA, R., «Aproximació a la biografia...», p. 21.

¹²⁰¹ DÍAZ, A., *El ocaso cuatrocentista...*, pp. 218-242. Vegeu també SOLER, A., *El corsari Jaume de Vilaragut...*, vol. 1, pp. 222-222.

¹²⁰² UNALI, Anna, *Marineros, piratas y corsarios catalanes en la Baja Edad Media*, Renacimiento, Madrid, 2007, p. 228.

Mandrolisai i de Parte Barigadu. Els capítols nupcials, signats el 14 de març del 1439, incloïen la venda de Costa de Valls (*Costavalle*), a la qual s'afegí l'encontrada del Màrguine de Macomer, com a avançaments del dot compromés, que ascendia a 15.000 florins d'or (o 16.000 lliures de Càller), i que no s'acabà de pagar fins el 29 de maig del 1443, a l'Alguer.¹²⁰³ L'import del dot i altres obligacions econòmiques, feren que el Centelles optara per efectuar diverses compres i vendes de feus sards, per a anar ajustant la despesa: la venda de Cargeghe a Seraffí de Montanyans, per exemple, per 3.000 ducats d'or. I la venda de Siligo, Bànari i Vilanova, i l'usdefruit de Salto di Tilidano (al Meilogu) a Cristoforo Manno (1442). Féu venda també, al seu cunyat Angelo Cano, de la Torre d'Òria, la vila de Coguines i altres llocs despoblats per la guerra contra Niccolò Doria (abril del 1443). Algunes terres venudes les recuperaria després, el 1447.¹²⁰⁴ Les terres dels Cubello, mort sense descendència el 1455, les heretaria el seu germà Antonio Cubello i el fill d'aquest, Salvador, el 1463.¹²⁰⁵

Era absent d'Oliva el senyor, doncs, pel 1440, quan hi acudiren les autoritats de València perseguint el pirata Vilaragut que, després d'assetjar el grau de la capital, s'havia refugiat al port de Dènia. Concertats amb els d'Oliva, els de València contractaren gent per a llogar una galera mallorquina ancorada a Xàbia, i atacar per sorpresa el senyor d'Albaida. Aprofitaven que hi havia temporal. Tanmateix, cessà de colp el mal oratge i Vilaragut llevà àncores per a evitar una previsible emboscada. De fet, els seus hi deixaren xarxes, aparells i vitualles al port, i un balener ple de conserva, i embarcaren de pressa.¹²⁰⁶

Els primers mesos del 1440, la galera grossa o capitana d'en Centelles romania ancorada al port de Gaeta. Arribat el mes d'abril, tres galeres i dos galions genovesos tractaren d'atacar la costa gaetana. Ell es trobava a Sardenya, amb

¹²⁰³ AHNOB, Osuna, CP. 129, D. 13, Carta de pagament emesa per Salvador d'Arborea i Caterina de Centelles, al noble Francesc, "milite hereditato in regnis Sicilie, Valencie et Sardine, ac in principatu Cathalonie". En foren testimonis Llorenç Pertegàs i Andreu Sanxot, consellers de la vila de l'Alguer, i Pere Valldemossa, mariner alguerès.

¹²⁰⁴ BUSSA, I., «La documentació sobre els estats...», pp. 29, 34 i 36-37; SENDRA, J., *Els comtes d'Oliva...*, pp. 64-65; GALERA, R., «Aproximació a la biografia...», p. 24.

¹²⁰⁵ MIRET I SANS, Joaquim, *Los vescomtes de Bas, en la illa de Sardenya*, Tipogr. «La Catalana», d'en Jaume Puigventós, Barcelona, 1901, p. 109.

¹²⁰⁶ DÍAZ, A., *El ocaso cuatrocentista...*, p. 349.

galeres i fustes armades, a punt per a intervenir. Aleshores, el rei d'Aragó li ordenà capitanejar-les per a expulsar els genovesos d'aigües napolitanes.¹²⁰⁷

Lo rey.

Visrey. Segons sereu informat per mossén Torrella, portador de la present, de les parts deçà se troben de present III galeres e dos galiotes dels enemichs; les quals, no trobant-se deçà algunes nostres galeres, sinó una, discórrent a lur plaer aquestes mars damnejant nostres feels e súbdits. E com siam informats que en aqueix regne se troben de present algunes galeres e altres fustes armades, havem deliberat scriure a mossén Francesch-Gilabert Centelles, que vinga ab la sua galera e altres fustes de súbdits nostres que allà se trobaran. Avisants vós per a les dites coses, vos pregam molt afectuosament que si lo dit mossén Francesch serà aquí lo sollicitets de la dita sua partida, e axí mateix a tots patrons de galeres e altres fustes armades de súbdits o estipendiats nostres, afí que de continent sien ací. E sobre aquestes coses donaren plena fe e creença al dit mossén Torrella, com si nós personalment vos ho deiem. Certificants-vos la dilació de les dites fustes, és a nós gran desservey, ultra lo dan que nostres súbdits ne reporten. Dada en Càpua, a XXV de abril del any mil quatre-centes quaranta. *Rex Alfonsus.*

Dirigitur vicerregi Sardinie.

Fonolleda

Lo rey.

Mossén Francesch-Gilabert.- Segons poreu veure, per les provisions que se'n portà mossén Torrella, nós vos havem restituïda la capitania de nostres galeres, revocades totes altres provisions en contrari. E com vullam en totes maneres la vostra persona de part deçà, majorment com de present sien en Nàpols tres galeres e dos galiotes dels enemichs discorrents per aquestes mars, sens empaig algú, ans facen de grans dans a nostres súbdits, havem delliberat trametre-us lo dit mossén Torrella, pregants-vos afectuosament e manants que, vista la present, sens pus dilació, vós ne vingau ab la vostra galera dreta via a Gayeta. E si galeres o fustes armades algunes seran en aquexes parts, de súbdits nostres, les requirats e ls manets de part nostre degen venir deçà. E vós, per res no restàsseu. Certificants-vos que de res tant deserverey no·ns porien fer com de dilació de vostra venguda. E de la prompta execució del que us manam, tant servey. Sobre açò havem declarada nostra intenció al dit mossén Torrella, donant-li plena fe e creença en tot lo que de nostra part vos dirà, com en nostra pròpria persona. Dada en la nostra ciutat de Càpua, a XXV dies del mes de abril, any mil CCCCXXXX. *Rex Alfonsus.*

¹²⁰⁷ ACA, Cancelleria reial, reg. 2651, f. 149r/v, Càpua, 25 d'abril del 1440.

Continuava Francesc de capità de galeres el 1443, quan fou reemplaçat per l'almirall Bernat de Vilamarí, capità o comandant general –en assumir aquest ofici– de totes les fustes del rei. En un altre document del 1440, de setembre, el senyor d'Oliva apareix esmentat amb l'ofici cortesà de “marescalcus”.¹²⁰⁸ En març del 1441, el Centelles negocià una rebaixa de 3.000 a 1.200 lliures de la contribució que aportava a les arques reials per la detenció de senyories a Sardenya.¹²⁰⁹ Pels anys 1441-1442, Francesc-Gilabert mantenia a ratlla els genovesos –en el context de la guerra napolitana– alhora que completava ingressos amb l'activitat corsària, el producte de la qual venia a Barcelona o a València. En aquesta segona ciutat descarregaria el 1442 diverses galeres plenes de captius i mercaderies apressades a Barbaria, que tenien un valor de 70.000 sous: una fortuna.¹²¹⁰ L'acompanyaven en les aventures corsàries altres patrons de galera, com ara Daniel Pardo, un convers de jueu resident a València des del 1417.¹²¹¹

En la cort de la governació d'aquesta ciutat, presidida per Ximén-Peres de Corella, el senyor d'Oliva protestava el 1442 contra els embargadors de béns que Joan de Montagut, senyor de Barxeta, havia enviat a les seues senyories per a cobrar-se deutes pendents. Ho havia fet autoritzat pel governador de Xàtiva i Dellà Xúquer, Jaume Malferit, que era parent del mateix Montagut. Malferit havia comés, doncs, un contrafur. Montagut havia fet costat a Centelles en les bandositats del 1437, en el partit dels Castellví, contra Corella i Malferit, que eren del bàndol dels Romeu. Però, com comenta Carlos López, una cosa eren les disputes d'honor i els bàndols, i altra era els litigis que cada senyor sostenia a títol particular.¹²¹² Estant a València, precisament, Centelles s'informaria de la situació de la vall de Cofrents-Aiora, senyoria en risc de ser embargada.

¹²⁰⁸ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 345 i 259-360.

¹²⁰⁹ BUSSA, I., «La documentació sobre els estats...», pp. 29; GALERA, R., «Aproximació a la biografia...», p. 24.

¹²¹⁰ GUIRAL-HADZIIOSSIF, J., *Valencia, puerto mediterráneo...*, p. 163.

¹²¹¹ CATEURA BENÀSSER, Pau, «Valencia y Mallorca en el siglo XV», *Mayurqa*, 26, Palma, 2000, pp. 181-193 (p. 188).

¹²¹² LÓPEZ, C., *Nobleza y poder...*, pp. 366-367.

Ja a Nàpols pactaria la compra d'Aiora amb el gran magnat de la cort Pere de Cardona i Villena, comte de Collesano (8 d'agost del 1444), encara que el batle de València –i la corona– hi posaren obstacles durant anys i tractaren d'impedir-ho. L'adquisició no es completà fins al 29 de novembre del 1459, quan el feu pertanyia ja al fill de Pere, Artal de Cardona.¹²¹³ El duc de Gandia, per a cobrir el dot de 15.000 florins d'or promés a sa filla Elionor de Villena, casada el 1409 amb el virrei de Sicília, Anton de Cardona, li havia cedit Aiora. El 1443 havia intentat comprar la vall Guillem de Vic, però al remat se l'emportà el seu rival el senyor d'Oliva, no sense un llarg procés judicial pel mig, tancat el 1459.¹²¹⁴ En el cas que ens ocupa es tractava d'una permuta per valor de 350.000 sous, ja que el senyor d'Oliva –ja comte, des del 1449– cedia a Artal de Cardona la seua senyoria siciliana de Naso, heretada de Bernat de Centelles, a canvi de possessionar-se a València de “la vall de Ayora e totes les viles, castells e lochs de dita vall, ço és: lo loch e castell de Cofrents, lo loch e castell de Xalanç, los lochs de castells [de] Zarra, Teresa, Xarafull e Palaciols”, que el noble deixaria en herència al seu fill fadrister, Querubí de Centelles, germà menut de Serafí (1480).¹²¹⁵

També en àmbit valencià se situa la disputa de la rectoria vacant d'Oliva entre el senyor de Rebollet –que en pretenia el patronat– i el bisbat. Els jurats de València hi intervingueren, el 15 d'octubre del 1443, recomanant per a rector Antoni Barraxina, al papa, el cardenal de Tarragona i Nicolau de Montsoriu, canonge i degà de la catedral. Tanmateix, sabien que el Centelles s'hi oposaria, perquè pretenia reservar el càrrec per a algun dels seus fills bords. Com passaria després, quan exercí de rector d'Oliva el bastard Jordi de Centelles.¹²¹⁶ El I comte

¹²¹³ AHNOB, Osuna, CP. 77, D. 6: “Artal de Cardona, comte de Golizano, fill e hereu del molt spectable don Pedro de Cardona, quòndam, comte de Golizano”.

¹²¹⁴ AHNOB, Osuna, C. 625, F. 2, ff. 224 i ss., especialment els ff. 300r-308v. Aiora, donada per Pere IV el Cerimoniós a Alfons el Vell (1364), la donà aquest a la filla, com s'ha dit, i Alfons V sancionà la donació el 30 d'agost del 1416. El 12 de juliol del 1443, a Nàpols, Pere de Cardona i Villena la vengué per 31.400 florins d'or a Guillem de Vic, però després desfeu la venda i la revengué al Centelles el 1444. No obstant això, sembla que cometé algunes irregularitats, que portarien al plet finalitzat en favor del comte d'Oliva el 1459. Vegeu AHNOB, Osuna, C. 625, D. 2, ff. 16r i 41r.

¹²¹⁵ AHNOB, Osuna, CP. 77, D. 6, Oliva, 15 de novembre del 1459. Vegeu també POVEDA MORA, José Vicente, *Historia del Valle: Ayora, Cofrentes, Jalance, Jarafuel, Teresa de Cofrentes y Zarra. Vol. 1: Desde la prehistoria hasta la expulsión de los moriscos*, Mancomunidad del Valle de Ayora-Cofrentes, Aiora, 2001, pp. 176-177.

¹²¹⁶ MUNSURI ROSADO, María Nieves, *Perspectiva socio-económica del clero secular en la Valencia del siglo XV*, Tesi doctoral, Departament d'Història Medieval, Universitat de València, València, 2006, p. 639.

i els seus successors obtingueren, al remat, el reconeixement episcopal del patronat sobre l'altar major d'Oliva i el dret a presentar rectors i –a partir del 1549, per butla pontifícia– plebans. El *ius patronatus* exigia dotar d'oli d'oliva tot l'any la llàntia que il·luminava el reservat del Santíssim Sagrament; donar quatre brandons de cera d'abelles per a ennoblir el monument del Crist de cos present en Dijous Sant, i altres quatre brandons per a il·luminar l'altar major el dia d'Ànimes, i una lliura de cera per a l'ofrena litúrgica. A banda d'això, l'església parroquial es beneficiaria de diferents deixes testamentàries en numerari per a sufragar misses d'aniversari i altres donatius de la casa comtal, acumulats durant segles.¹²¹⁷

En tornar de València a Nàpols el 1442, Francesc-Gilabert de Centelles ajudà el rei Alfons a expugnar la ciutat, expulsar del regne els partidaris de Renat d'Anjou, i a celebrar amb l'entrada triomfal del Magnànim, el 1443. Per als combats del 1442, els Centelles aportaren sis llances (18 combatents): tres per part de Francesc-Gilabert i tres més per Pere-Sanxis de Centelles, de la rama riberenca de la família.¹²¹⁸ Pocs mesos després, l'estiu del 1444, es rebel·là a Calàbria el marquès de Cotró i cosí sicilià de Francesc, Antonio di Centelles-Ventimiglia, i el rei envià el d'Oliva a negociar amb ell, el 24 de novembre del 1444.¹²¹⁹ Aquell es negà a negociar i hagué de ser expulsat per la força (1445).

La corona ajudà Francesc-Gilabert a sanejar rendes atorgant-li llicència perquè imposara cises als seus vassalls, el 1446.¹²²⁰ En novembre del 1445, el rei li havia tornat 4.000 ducats d'or que li devia, interessos inclosos.¹²²¹ Part d'aquests diners serviren per a equipar homes d'armes i esdevenir un dels caps d'esquadra de la cavalleria reial en la guerra de les Marques (1445-1446), consistent a expulsar el *condottiero* Sforza de terres del papa, aliat ara del rei d'Aragó. Durant els anys 1445 al 1448, Centelles comandava una comitiva personal de 12-15 llances (entre 36 i 45 homes) i una esquadra de 132 llances (396 homes a cavall).¹²²²

¹²¹⁷ ARCINIEGA, L. (ed.), *La Memòria del ducat...*, p. 216. Segons un escrit del 1590, l'autoritat comtal ofería cada any 4 arroves d'oli "per la llàntia que crema de ordinari davant lo Sanct Sagrament en la iglésia de dita vila" (ARV, Reial Audiència, Processos, part 3a, Apèndix 8806, f. 500v).

¹²¹⁸ SÁIZ, J., *Caballeros del rey...*, p. 395.

¹²¹⁹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve...*, vol. 2, p. 73.

¹²²⁰ LÓPEZ, C., *Nobleza y poder...*, p. 333.

¹²²¹ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve...*, vol. 2, p. 172.

¹²²² SÁIZ, J., *Caballeros del rey...*, p. 240 i 269-275.

En març del 1446, Francesc prestà 50 ducats d'or a la corona i participà en primer plànol en la campanya de guerra de la Toscana (1446-1448).¹²²³ Prengué part, com testimonien les cròniques, del setge de Piombino (1448),¹²²⁴ d'on el rei d'Aragó es retiraria i se'n tornaria a Nàpols, sense reconèixer que havia fracassat relativament. L'11 de juny, mentre assetjaven Gavorrano, el monarca ordenà al duaner del bestiar de la Pulla que pagara una quantitat deguda a mossén Centelles: “En Francesch de Monlober. Manam-vos que, dels III m[ília] D ducats que ns scriuiu resten en vostro poder dels diners de les pècores, pagueu a mossén Francesch-Gilabert Centelles o [a] son procurador los cinch-cents ducats que li manquen, a compliment dels mil que li havem a donar...”¹²²⁵

Amb els ingressos obtinguts en la guerra, Centelles començà a recuperar posicions a Sardenya. En juny del 1446 comprà la vila d'Ittiri, al Meilogu.¹²²⁶ En març del 1447, recobrà de mans del seu cunyat i procurador, Angelo Cano, la Torre d'Òria, Coguines, la vila de Losguiri i part de la baronia d'Òsil, per preu de 4.300 ducats d'or.¹²²⁷ Fet això, i pensant en el destí de la seua ànima, de pecador carnal i pirata consumat, autoritzà i subvencionà la construcció a la llunyana Oliva d'un monestir franciscà, al voltant de l'església campestre de Santa Maria del Pi, a la devesa senyorial¹²²⁸ del Pi (1448). Aquesta devesa ocupava tota la partida de Sant Antoni, fins a vora la muntanya de la Pedrera, i el monestir estava on ara observem la font, la bassa i les ruïnes barroques de l'ermita de Sant Antoni, edificada en el segle XVIII sobre el solar que ocupava en temple conventual gòtic.

Segons els historiadors del franciscanisme valencià, el 1448 l'orde establí dues noves comunitats, una a Onda, a iniciativa del veïnat de la vila, i d'altra a Oliva, promoguda pel senyor de Rebollet. El papa Eugeni IV (1431-1447), en defensa del qual havia combatut a la Marca d'Ancona Francesc-Gilabert (1445-1446), havia atorgat la butla *Inter desiderabilia* (10 de setembre del 1440)

¹²²³ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve...*, vol. 1, p. 309.

¹²²⁴ PIETRAGALLA, Daniela, «La fortuna dei *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* di Bartolomeo Facio: Stampe, lettori, volgarizzamenti», *Archivio storico italiano*, 156/2, Roma, 1998, pp. 257-292 (p. 284).

¹²²⁵ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (dir.), *Diplomatari Borja, 4. Documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1444-1458)*, Edicions 3 i 4 - Institut Internacional d'Estudis Borgians, València, 2007, doc. 91, p. 141.

¹²²⁶ BUSSA, I., «La documentació sobre els estats...», pp. 35.

¹²²⁷ *Ibidem*, p. 36; BRAH, Documents dels Centelles de Nules, f. 18r.

¹²²⁸ Així documentada en l'APSMO, Sign. XI-22, 37, de l'any 1576, segons MORELL, D., *Els noms de lloc d'Oliva...*, p. 160 (vegeu també la p. 69).

autoritzant els franciscants observants de la província d'Aragó a fundar tres convents nous. Francesc-Gilabert s'acollí a aquesta oportunitat (alguns fan participar de la comtessa Na Beatriu d'Urrea, erròniament, ja que encara no era muller del Centelles) i demanà al provincial fra Jaume Garcia que li enviara frares. El 1448, dotze pares franciscans prengueren possessió de l'ermitori¹²²⁹ i començà l'obra d'un convent costejat segurament pel senyor, si atenem a les manisetes amb escuts heràldics dels Centelles/Riu-sec que decoraven el paviment del monestir vell de Santa Maria del Pi,¹²³⁰ derrocat pel sisme del 1598. A l'aportació fundacional del baró s'afegien les almoines testamentàries de particulars, durant els anys i dècades subsegüents. En el testament de la viuda Isabel de Mallol, publicat en agost del 1457 es feia constar: "Ítem, lexe a la obra del monestir de la Verge Maria del Pi, de la vila de Oliva, deu sous".¹²³¹

En la primavera del 1449, arran d'una inesperada victòria naval contra venecians, Francesc-Gilabert de Centelles, als 41 anys d'edat, fou honorat pel rei, per la seua veterania, amb el títol nobiliari de comte d'Oliva. Segons la tradició familiar, recollida pel seu net Serafi i narrada a l'humanista Anyés, Francesc havia pronunciat un vot –recordem que ja n'havia pronunciat altre el 1435– de no atacar aleshores cap objectiu de guerra del rei. Potser aquest estava negociant alguna pau amb Venècia i li ho havia pregat. Tanmateix, es posà a la vista una galera gran veneciana (una *galeassa* o *quinquerem*) que travessava pel golf de Nàpols i no pogué evitar la temptació d'abordar-la amb les seues dues galeres, 'no sense provocar una gran matança dels seus i dels enemics' ("sed non multa basque suorum inimicorumque strage"). Obtinguda la sanguinària victòria –i sacrílega, pel

¹²²⁹ GONZAGA, frate Francesco, *De origine seraphica religionis Franciscana eiusque progressibus. De regularis observantiae institutione, forma, administracionis ac legibus, admirabilisque eius propagatione*, Roma, 1587, p. 1190; MARTÍNEZ COLOMER, Vicente (OFM), *Historia de la provincia de Valencia, de la regular observancia de San Francisco*, Tipogr. de Salvador Faulí, València, 1803, 2 vols.; reed. facsímil, Cisneros, Madrid, 1982, pp. 119-120.

¹²³⁰ PI APARICI, Joan-Francesc, «Els emblemes heràldics dels Centelles en la gènesi medieval de l'heràldica», *Cabdells*, 7, Oliva, 2009, pp. 105-166 (p. 128).

¹²³¹ AHNOb, Osuna, CP. 129, D. 15, Oliva, 23 de desembre del 1456. Testament d'Isabel Mallol, viuda de primeres noces d'en Jordà, mare de Bertomeu Jordà i viuda de segones noces de Joan Mallol. Publicat a Oliva el 18 d'agost del 1457, a cal seu gendre Bernat de Maians, en presència dels llauradors olivers Pere Sanç i Gabriel Ribera. Declarà hereus Felip, Bernat i Francesc de Maians, fills de Bernat i de Joana Jordà i Mallol, i nets seus. La dona havia tingut un altre fill, Bertomeu Jordà i Mallol, ja difunt.

vot—, Centelles entrà triomfalment i amb la galeassa captiva al port de Nàpols, on l’esperaven el rei de Nàpols i una multitud per a aclamar-lo.

En vista de la situació, el Magnànim optà per perdonar-li la desobediència amb un gest ritual. Quan Francesc s’agenollà per a retre la victòria al monarca, aquest demanà unes tisores de barber i li tallà la barba en presència de tothom, com a senyal d’alliberament de vot. Perquè, segons la tradició cavalleresca medieval, els guerrers que assumien un vot es deixaven créixer la barba fins que, alliberats d’aquest o acomplida l’empresa prevista, se la raïen.¹²³² Seguidament, i per a sorpresa dels presents, declarà que atorgava al capità de galeres el títol de comte d’Oliva, el privilegi ostensori del qual seria estés el 14 d’abril del 1449. El relat de Joan-Baptista Anyés, redactat en el segle XVI, diu:¹²³³

Quem idem rex Alphonsus Neapoli in litorali mole tantis uictorem exceptit fauoribus, tantoque omnium adplausu, ut statim et a uoto expeditum declarauerit et eius promissam ab uotum barbam regia sua manu abscindens, ob igitia praesigniaque eiusdem facinorum merita, comitatus Oliuae titulo decorauerit.

[‘El rei Alfons el rebé vencedor al moll del litoral de Nàpols, amb tants favors, amb tants aplaudiments de tothom, que immediatament el declarà alliberat del vot, a causa d’una promesa que havia fet, tallant-li la barba amb la seua règia mà, i el condecorà amb el títol de comte d’Oliva pels mèrits ingents i molt nobles de les seues accions’]

Els títols nobiliaris atorgats per un rei, “ab corona”, eren una antiga mercé de la jerarquia feudal, de gran càrrega simbòlica. Tanmateix, a la Corona d’Aragó, en temps del casal del Barcelona, sols rebien tractament de ducs, marquesos o comtes alguns infants o parents del monarca. I això, sols a partir del regnat de Jaume II

¹²³² Així ho feren ja alguns personatges bíblics i de l’Antiguitat (Cèsar, Calígula...), i Rodrigo Díaz de Vivar “el Sit”, quan es tallà la barba en senyal de dol, en ser desterrat pel rei. O Benet XIII, el Papa Luna, que, estant assetjat a Avinyó, prometé no tallar-se la barba fins a ser alliberat. O el comte d’Urgell, Jaume el Dissortat, que s’afaità quan caigué Balaguer a mans del Trastàmara, car havia promés d’èsser rei o no res. Als pobles germànics era costum prometre de no tallar-se la barba fins a haver mort algun enemic.

¹²³³ ANYÉS, J.-B., *Obra profana. Apologies...*, pp. 150-151. La traducció és un poc confusa: dona a entendre que el mateix comte es tallà la barba. Aquesta lectura, però, no coincideix amb les d’altres relacions de genalogistes i memòries de la casa de Centelles. Vegeu GARCÍA CIPRÉS, Gregorio, «Los Centelles, ricosombres de Valencia», *Coleccionismo*, any 11, núm. 98, Madrid, febrer 1921, pp. 38-41; reed. parcial, *Sant’Ana*, any 5, núm. 42, Oliva, març 1966, pp. 10 i 15: “cortándole la barba por su real mano”. O també CARUANA Y REIG, José [Barón de San Petri], «Azulejos heráldicos valencianos. Escudo lasonjeado, armas de Centelles», *La Vanguardia*, Barcelona, 12 de juliol del 1928, p. 19: Alfons V “cortó la barba con su real mano, para más honrar su persona”.

d'Aragó, en el segle XIV. Per exemple, el seu net Alfons d'Aragó el Vell, que fou comte de Dénia i de Ribagorça, marquès de Villena i duc de Gandia. El títol ducal l'obtingué en compensació per la pèrdua del marquesat castellà. Excepcionals eren, doncs, els títols de vescomte de Xelva (els Lladró, des del 1390) o vescomte de Gagliano (títol sicilià, dels Rois de Liori, des del 1406). Tanmateix, amb la casa castellana de Trastàmara, i amb el rei Alfons sobretot (dècades del 1430-1440), augmentà la nòmina de nobles titulats: els Rojas-Sandoval, comtes de Dénia (1438); Nicolau de Pròixida, comte d'Aversa (Nàpols, 1445); Joan de Pròixida, comte d'Almenara (Nàpols, 1447); Ximén-Peres de Corella, comte de Cocentina (Nàpols, 1448), i Francesc-Gilabert, comte d'Oliva, el 1449.

Més avant vindrien els títols valencians de marquès d'Elx (1470), duc de Sogorb (a un parent del rei, 1476), comte d'Albaida (casat amb una cosina del rei, 1477), duc de Gandia (fill del papa Alexandre VI, 1483) i marquès de Dénia (per elevació de categoria dels Rojas-Sandoval el 1484, arran de la presa de Màlaga). La resta de l'estament militar valencià (uns 300 individus pel 1430 i uns 450 pel 1488) el constituïen ben pocs barons o nobles de llinatge antic ("molt noble mossén", posseïdors del mer i mixt imperi de senyories, com els Centelles abans del 1449), i molts més cavallers simples i donzells. El rang de noble titulat era, e conseqüència, una cosa molt exclusiva i solemne. Els comtes, en particular, rebien el tractament honorífic de "don" i de "molt respectable mossén".¹²³⁴

El document on s'atorga el títol comtal,¹²³⁵ traduït del llatí original al valencià, diu:

[Castell Nou de Nàpols, 14 d'abril del 1449]

Nos, Alfons, per la gràcia de Déu rei d'Aragó, de Sicília Deçà i Dellà Far, de València, de Jerusalem, d'Hongria, de Mallorca, de Sardenya i de Còrsega; comte de Barcelona, duc d'Atenes i Neopàtria, i també comte del Rosselló i de la Cerdanya.

Com siguen moltes les accions que els prínceps acostumen a realitzar oportunament per a lloança i glòria, creiem que res no els siga tan convenient com el fet d'ensalçar i distingir amb honors i dignitats els homes provats i benemèrits. Per això, com vós, magnífic

¹²³⁴ Vegeu LÓPEZ, C., *Nobleza y poder...*, pp. 87-88.

¹²³⁵ ARV, Cancelleria reial, reg. 258, f. 6v-7v; AHNOB, Osuna, C. 597, D. 46.

Ramon de Riu-sec, àlies Francesc-Gilabert de Centelles, conseller i camarlenc nostre en regne de Sicília Dellà Far, a qui considerem excel·lent entre els altres en mèrits i virtut, i per molts altres aspectes en la guerra i en la pau destacadíssim, i com no ignorem la grandesa del vostre llinatge i la celsitud dels vostres avantpassats, diversos dels quals foren recompensats amb títols de comtes o de marquesos, i altres, condecorats amb altres títols de dignitat. I, entre les majors gestes realitzades per ells, recordem molt bé el que feu el vostre pare, certament un home excel·lentíssim, en la primera guerra d'Itàlia i també en la que sostinguérem a Còrsega, on mostrà el seu valor amb claredat i lluïment.

També vós, seguint les petjades dels vostres majors, no sols heu igualades les seues glòries, sinó que àdhuc les heu superades amb la vostra virtut i el vostre consell, i amb tota justícia heu adornat i heu engrandit la fama dels fets i les grandeses d'alguna manera heretades d'aquells. Perquè no és poca cosa que, essent vós un adolescent encara, prenguéreu part en la primera expugnació de Nàpols i en l'assalt i presa d'Iscla, i en la invasió i el saqueig de Marsella, quan, lliurades les referides ciutats a l'assalt i saqueig dels nostres soldats, hi participàreu. I el que féreu posteriorment, en la primera i la segona guerres que sostinguérem a Hispània contra el rei de Castella; en el qual temps, i davant la notorietat de les vostres proeses i aconseguiments, us designàrem mariscal de tot el nostre exèrcit. El mateix succeí en la costa africana, quan a l'illa de Gerba derrotàrem i férem fugir el rei de Tunis. De la mateixa manera que, després, al port de Gènova, quan esclatà la guerra entre nós i els genovesos, i aquests acumularen totes les seues tropes per a vèncer. Llavors, vós, encara que jove, amb el vostre esforç i amb les armes, aconseguíreu capturar i endur-vos la trirreme que custodiava el port. I també és digne de recordar respecte de vós la gesta contra els venecians, quan teníem assetjada la ciutat de Nàpols i ja els mancaven els queviures. Llavors, una nau d'aquells acudia plena de gent i d'aliments en socors llur i vós, després d'un fort abordatge, la vencéreu i la capturàreu. Per no parlar del que féreu en la conquesta d'aquest regne de Nàpols i per a recuperar la Marca de l'Església Romana. I el la campanya de la Toscana, quan nós estàvem en guerra amb els florentins. O les gestes que, producte de la vostra excel·lent habilitat i prudència, realitzàreu durant el setge de Piombino.

I, en fi, mogut pel desig de glorificar-vos i pels treballs i perills que pel nostre estat i servei heu estat disposats a suportar, sense desanimar-vos en cap lloc, fet compte i raó dels enormes treballs i perills que fidelment heu passat per nós i per la nostra glòria, com està suficientment vist, nós, desitjant condecorar-vos amb algun honor per tots i cadascun dels vostres mèrits, creiem que és deute de justícia invertir-vos i ornar-vos, magnífic Ramon, àlies Francesc-Gilabert, com a COMTE de la vila i baronia d'Oliva, posada i situada en dit regne de València, i amb el títol de comte designar-vos i condecorar-vos; com devem erigir amb l'honor i el títol de comtat la mateixa vila i baronia d'Oliva, amb el seu terme.

Per tant, i pel tenor d'aquesta present carta nostra, conscientment i per voluntat pròpia i gràcia especial, us erigim i creem, magnífic Ramon de Riu-sec, àlies Francesc-Gilabert, per quant en sou mereixedor i condigne, en comte de dita vila d'Oliva. I elevem també, i distingim, investim i igualment ornem la dita vila amb l'honor i dignitat de comtat. I a vós, seguint la tradició, per la imposició feta per nós de l'anell al vostre dit i pel lliurament de la bandera, volem investir-vos amb l'esmentat títol i dignitat, i condecorar-vos i públicament proclamar-ho o preconitzar-ho, com és costum.

En tal manera que vós, dit respectable i magnífic Ramon, àlies Francesc-Gilabert, en els escrits, les nominacions i altres qualssevol actes, us nomeneu, digueu i intituleu comte d'Oliva; i que gaudiu i us alegreu i fruiu de tots i cadascun dels honors, les prerrogatives, les preeminències, els favors, les llibertats, les immunitats, les gràcies i els privilegis de què els altres comtes dels nostres dominis solen gaudir, alegrar-se'n i fruir, segons el dret i les lleis de la terra, i segons aquells feren i deuen i poden. Igualment, condecorem la dita vila i baronia d'Oliva, amb tot el terme, amb l'honor i el títol de comtat; de tal manera, atorguem que d'ara en avant pugua anomenar-se i titular-se comtat d'Oliva, amb el seu territori.

Per tot això, comuniquem el nostre desig a la il·lustríssima reina Maria, consort nostra, i a Joan, rei de Navarra, benivoludíssim germà nostre, lloctinents generals nostres als nostres regnes i terres occidentals, i ho declarem expressament a qualsevols successors nostres en els nostres regnes després de la nostra mort. També ho comuniquem a l'il·lustre fill nostre i primogènit en aquest regne, l'esmentada Sicília Deçà Far, el lloctinent general Ferran d'Aragó, duc de Calàbria. Així mateix, requerim l'atenció i exhortem els reverents i venerables arquebisbes, bisbes, abats i altres prelats de les esglésies, i a les persones eclesiàstiques. I als virreis i governadors generals o als seus vice-regents i als altres oficials nostres, tinguen la denominació que tinguen, i exercisquen l'ofici i la jurisdicció que siga. I també als il·lustres, respectables, magnífics, egregis i nobles prínceps, ducs, marquesos, comtes, vescomtes, barons, cavallers i altres generosos; així com a les universitats i a singulars persones que residisquen o hagen de residir en els nostres dominis en el present o en el futur. A tots aquests manem que mantinguen i fermament complisquen el contingut d'aquesta carta, i que tots i cadascun dels continguts obeisquen fermament, observen i facen complir a aquells que els hagen d'observar inviolablement.

En testimoni de tot manem estendre la present, proveïda de la butla àuria de la nostra magestat. Dada al Castell Nou de la nostra ciutat de Nàpols, el dia 14 d'abril de l'any de la Nativitat del Senyor mil quatre-cents quaranta-nou, el quincé any del nostre regnat en Sicília Deçà Far, el trigèsimo-quart emperò dels nostres altres reialmes. El rei Alfons.

El senyor rei ho manà a mi, Bertomeu de Reus.

L'ascens aristocràtic del flamant comte d'Oliva es completà casant la seua primogènita, Elionor de Centelles i Cardona, amb l'hereu del comte de Cocentaina i governador del regne de València (1448-1458),¹²³⁶ Joan-Roís II de Corella.¹²³⁷ Elionor es casà “per carta de presència” dels seus pares, Francesc i Joana, al castell d'Òsil (Sardenya), el 8 de juny del 1449, però Joan no confirmà formalment els capítols matrimonials fins al 25 d'agost del 1451, a Sàsser, després d'haver viatjat de València a Sardenya per a consumir les noces.¹²³⁸

5.2. El comte d'Oliva, servint Alfons V a Nàpols

Mentre el comte d'Oliva rebia honors i reconeixements a la llunyana ciutat de Nàpols, a la vila comtal d'Oliva, el 15 de maig del 1449, els prohoms o caps de casa interessats en la cosa pública es reunien en consell general per a millorar el finançament del municipi de la Vila.¹²³⁹ Per la seua banda, els xeics de la comunitat islàmica o aljama de la Moreria feien el mateix i en la mateixa data.¹²⁴⁰

Els consellers s'ajuntaren dins l'església de Sant Francesc (ara dita de Santa Maria), el lloc acostumat d'aquestes reunions, segons el text del pergamí, per a designar un síndic o representant de la vila que obtinguera crèdit carregant censals per valor de 15.000 o 16.000 sous, per a comprar blat i altres necessitats comunitàries. Hi assistiren una seixantena: Gabriel Ribera, justícia; Francesc Maians i Joan Sala, jurats; Bernat Maians, jurat del 1448; Nicolau Torres, Joan Castelló, Arnau Marc major, Bertomeu Font, Martí Canada, Joan Escrivà “Arrover”, Bertomeu Torres (paraire), Jaume Telemir, Joan Ferrando, Pere Ortís, Joan Ferrer (hostaler), Pere Cardona major, Ausiàs Ferre, Nicolau Pasqualet, Pere Capella, Francesc Roda, Jaume Cardona, Ferran Gonçalbes, Pere Perpinyà, Guillem Olzina, Pere Cabrera, Pere Ribera, Pere Rodrigo, Francesc Rovira, Joan

¹²³⁶ MATEU IBARS, Josefina, *Los virreyes de Valencia. Fuentes para su estudio*, Ajuntament de València, València, 1963, p. 90.

¹²³⁷ BUSSA, I., «La documentació sobre els estats...», p. 34.

¹²³⁸ ADV, Cocentaina, llig. 9, doc. 8, Esposalles del 1449; ASC (antico Archivio Regio), Luogotenenza generale di Sardegna, 1431-1460, ff. 9r-25r, citats per TORRÓ, J., «El Curial e Güelfa, Guiniforte...», p. 458.

¹²³⁹ ACV, Pergamins, núm. 5826, Oliva, 15 de maig del 1449.

¹²⁴⁰ ACV, Pergamins, núm. 5827, Oliva, 15 de maig del 1449.

d'Espanya, Arnau Marc menor, Antoni Escrivà, Berenguer Vilarnau, Antoni Ferrer, Simó Ferre, Berenguer Garcia, Joan Salelles, Guillem Maians, Francesc Escrivà (paraire), Bernat Torres, Joan Cetina, Joan Sabet, Domingo Losco, Francesc Sala, Francesc Olort, Bernat Olzina, Francesc Malonda, Francesc Escrivà "Arrover", Bertomeu Sorà, Joan Escrivà "de Na Coroneta", Joan Escrivà "de Na Cardona", Antoni Alquecer, Rafael Monyino, Joan Escrivà "lo Rull", Joan d'Eivissa, Arnau Salelles, Guillem Siscar, Francesc Malonda i Jaume Olzina.

Els havia convocat el pregoner Berenguer Borràs i, com constituïen 'les dues terceres parts o més del Consell o dels consellers de dita vila' ("duas partes et amplius Consilii sive consiliorum dicte ville"), doncs hi havia quòrum per a decidir. L'elegit per a síndic fou el mercader Guillem d'Eivissa. Prengué nota de la reunió el notari Pere Rossell, amb assistència en qualitat de testimonis del també notari Jaume Avellà i de Bertomeu Torró; tots, veïns d'Oliva.

La reunió de l'aljama islàmica ("aljame dicte Morerie") la presidí 'Abd Allâh "Xolí", alamí o col·lector de rendes senyoriales de la Moreria ("alaminus Morerie ville Olive"), i els tres "jurats" de la comunitat islàmica: 'Alí ibn Humayd àlies "Palluix"; 'Alí "Anexmí" i Àhmad al-Qusantâní. Hi assistien també els tres jurats de l'any precedent i 53 consellers. Els havia convocat l'adés referit pregoner Borràs, perquè s'ajuntaren al lloc acostumat, el Porxe de la Plaça de la Moreria ("in Portico Platee dicte Morerie"), és a dir, davant la mesquita aljama, que un segle després seria església morisca de Sant Roc. Els testimonis de la reunió, plasmada pel notari Rossell, foren dos cristians o valencians d'Oliva, Bertomeu Torró i Pere Sala, i el musulmà d'Ondara Sâlim Râ's Baydâ'.

El procurador del comtat era aleshores el notari Joan Sart, que administrava Oliva en absència del comte.¹²⁴¹ El 2 de desembre del 1450 acceptà un préstec de tipus censal, de mans del veí Miquel d'Eivissa, carregat sobre els ingressos que la senyoria obtindria en anys successius del forn de la plaça de Baix de la Vila, del dret de pesca del riu del Molinell, de la tala de pins del vedat de Calapatar i de les

¹²⁴¹ El procurador general dels estats, resident al castell d'Oliva, era una persona de confiança del senyor i s'ocupava de l'arrendament dels drets dominicals. Subordinats a ell estaven els diferents batles de les senyories, en els quals delegava el senyor l'exercici de la jurisdicció alta i baixa. Vegeu PONS, F., *Aspectos económico-sociales...*, pp. 184-188.

fonts de Bullent (drets d'ús o de pesca, no s'hi especifica). Poques setmanes abans, havia acceptat també una inversió d'Aldonça de Cabrera, viuda d'Ausiàs de Corella i mare del cavaller i poeta gandià Joan-Roís de Corella (12 d'octubre): 7.500 sous. Percebia la dama anualment uns interessos de 500 sous, de les rendes del forn i les cases del forn de la Moreria, de la carnisseria i d'altres drets comtals.¹²⁴² La mare de Corella confiava molt en el seu amic Joan Sart, a qui confiaria, el 18 de maig del 1450, la tutela i la curadoria dels seus fills orfes.¹²⁴³ Un altre dels interessats en les rendes d'Oliva era el donzell Joan de Montpalau, que percebia cada any 1.026 sous 8 diners, per haver-hi invertit un capital de 15.400 lliures. Percebia la pensió anual dels ingressos procedents del forn i les cases del forn dels moros, i de les carnisseries de la Vila i del Raval (1452).¹²⁴⁴

Oliva prosperava en plantacions de sucre, en habitants i en comerç marítim. Encara que el tèxtil local havia decaïgut, hi havia paraires d'Oliva que invertien en llenys de tretze bancs de remos, com el Sant Joan i Santa Caterina, que feia viatges a Orà i altres punts de "terres de Berberia" per a mercadejar. A tal efecte, els olivers s'associaven amb mercaders de València com ara Lluís Blanc (1451).¹²⁴⁵ La Safor i la Marina prompte esdevindrien una plataforma ideal per al contraban de productes "vedats" o estratègics, no autoritzats per a l'exportació per la Batlia General de València. Així, per exemple, el batle del regne hagué d'enviar a Oliva, en abril del 1474, porters i alguatzirs perquè requisaren unes mercaderies que patrons genovesos pretenien embarcar il·lícitament a Dénia o a Xàbia, amb destinació al nord d'Àfrica. Ho portaren a subhastar a València.¹²⁴⁶

Allunyat dels problemes rurals i administratius de les seues senyories, el comte d'Oliva rearmava les seues galeres per a l'estiu del 1449. Es preveia una

¹²⁴² AHNOB, Osuna, C. 1304/1, D. 1, Ressenya del segle XVIII dels protocols d'Antoni Barreda, any 1450. Aldonça es relacionava, en matèria financera, amb veïns d'Oliva com Pere Ribera. Vegeu ibídem, C. 1322, D. 4, Oliva, 19 de juliol del 1453, ressenyat per CHINER, J.-J., «Ausiàs March i Joan Roís de Corella...», p. 550 i per SOLER, A., *Joan Roís de Corella...*, doc. 57 de l'apèndix. I també C. 1304/1, D. 1, Oliva, 19 de juliol del 1452. El cens de 7.500 sous seria quitat per la senyoria el 25 de maig del 1452 (ibídem, C. 1304/4, D. 1).

¹²⁴³ AHNOB, Osuna, C. 1304, D. 26, Ressenya del segle XVIII dels protocols d'Antoni Barreda, any 1450, f. 14r.

¹²⁴⁴ Ibídem, C. 1304/4, D. 1, Oliva, 19 de juliol del 1452.

¹²⁴⁵ GUIRAL-HADZIOSSIF, Jacqueline, *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1989, pp. 247 i 250.

¹²⁴⁶ HINOJOSA, J., *Documentación medieval alicantina...*, p. 177.

dura guerra naval amb Venècia, aliada de Renat d'Anjou i del duc Francesco Sforza, que estava a punt d'arravatar Milà al rei d'Aragó. En juny, els venecians havien destruït un estol comandat per Enyego d'Àvalos, al port de Siracusa.¹²⁴⁷ En juliol, el mestre de galera de mossén Centelles enrolava galiots per a vogar al rem, però li mancava personal. A fi de mes segrestà un tal Antoni Llopis, a sa casa de Nàpols: els de Francesc-Gilabert se l'emportaren emmordassat amb una tovallola. Així consta en els registres de la cancelleria reial (31 de juliol del 1449):¹²⁴⁸

Lo rey, etc.

Comte.- Pensau si devem pendre enuig, que no content, vós o lo patró o altres de una galea, de pendre gent per forsa, contra nostra voluntat. Vós sou atrevits pendre en la casa que tenia en Nàpols, Antoni Lòpiz, lavorant en lo nostre Castell e criat del mestre que havem fet venir de Mallorgues [l'arquitecte Guillem Sagrera], ab aquell e altres laborants, ambossant-li la boca ab una tovallola. Per ço, us manam, sots la fe e naturalesa a què-s sou tengut e sots pena de la vida, que, vista la present –de la presentació de la qual a vós o al patró de vostra galea faedora, starem a relació del portador de la present–, sens pus dilació delliurets al dit Antoni Lòpez e, ab lo dit patró o algutzir de vostra galea, lo tramitats a nós. E hajau-nos entés per aquesta beu letra. Dada en la Torre del Grech, lo derrer dia del mes de juliol del any de la Nativitat de Nostre Senyor M CCCC XXXX VIII. *Rex Alfonsus.*

Arnaldus Fonolleda, prothonotarius

Al magnífich e amat conseller nostre, mossén Francesc-Gilabert de Centelles, comte de Oliva, o al patró de la sua galea.

Llopis seria un dels oficials de les obres de reconstrucció del Castell Nou. Denunciat el segrest seu i d'altres, el rei obligà el comte d'Oliva a rectificar les formes, car la llei no permetia reclutar per la força homes lliures:¹²⁴⁹

Lo rey, etc.

Patró, hir scrivim al comte de Oliva e, en absència sua, a vós, nos deguésets trametre Antoni Lòpiz, lavorant en lo nostra Castell Nou, lo qual tenits pres en aqueixa galea. La

¹²⁴⁷ Sobre la vida d'aquest noble valencià d'origen castellà, vegeu SOLER, Abel, *Enyego d'Àvalos i l'autoria del «Curial»*, Institució Alfons el Magnànim – Institut d'Estudis Catalans – Universitat de València, València-Barcelona, 2018.

¹²⁴⁸ ACA, Cancelleria reial, reg. 2656, f. 177r, Torre del Greco, 31 de juliol del 1449, referit per RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 362.

¹²⁴⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2656, f. 179r/v, Nàpols, 1 d'agost del 1449, referit *ibidem*.

qual cosa, jatsia la dita letra vos sia stada presentada, e de la qual vos trametem còpia, no haveu volguda fer, ans haveu passat per noves lo qui tramés vos havíem, segons ell nos ha dit, de què lo havem ben cregut. E havem-ne hagut molt gran enuig. Manam-vos per ço, sots la fe e naturalesa a què tengut nos sou, e sots pena de la vida, que, vista la present, per lo algutzir de la dita galea nos tramitats lo dit Antoni Lòpiz. E encara dejats liberar tots quants hòmens són stats presos dins la ciutat e orta de Nàpols. E hajam-nos altra volta per entés. Dada en la Torre del Grech, lo primer dia de agost, M CCCC XXXX VIII. *Rex Alfonsus.*

Arnaldus Fonolleda, prothonotarius

Al feel nostre lo patró de la galea del comte de Oliva.

Els vaixells del rei, capitanejats des del 1449¹²⁵⁰ per Bernat de Vilamarí, destorbaven el trànsit marítim de venecians, florentins i angevins pel 1450. Francesc-Gilabert hi cooperava amb la seua galera,¹²⁵¹ però interrompé la missió per una nova comesa. A Saragossa, l'infant Joan es finançava per a fer front a la guerra civil de Navarra (1451-1455), un regne que havia arravatat al seu fill Carles, príncep de Viana i legítim hereu. Aquest s'alià amb Castella contra son pare, que el derrotà i l'empresonà (1451). Alfons el Magnànim decidí intervenir-hi, a favor del germà, i envià la reina Maria a Barcelona, on el de Viana tenia molts partidaris. Per a donar suport a la muller-lloctinent, el monarca envià des de Nàpols a Barcelona algunes persones d'autoritat: fra Lluís Despuig, mestre de Montesa; en Llop-Ximenes d'Urrea, virrei de Sicília, el comte d'Oliva i altres. La ciutat de Barcelona denegà l'audiència a aquests i a la reina. Així que passaren a Saragossa, on –segons Rubén Galera– degué romandre Francesc-Gilabert de Centelles fins el mes de novembre, quan conclogueren les referides corts.¹²⁵²

Romania amb la reina Maria encara pel 1452, quan se celebrà parlament a Sardenya, en les quals fou representat (novembre) pel virrei de l'illa, Galceran Mercader.¹²⁵³ L'objectiu del parlament sard era el d'aportar fons a la hisenda reial, com les 4.538 lliures callareses aportades el 1453 per Centelles.¹²⁵⁴

¹²⁵⁰ ACA, Cancelleria reial, reg. 2655, ff. 67v-69r, 15 de novembre del 1449.

¹²⁵¹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2658, ff. 24r-26r; GALERA, R., «Aproximació a la biografia...», p. 27.

¹²⁵² GALERA, R., «Aproximació a la biografia...», p. 27.

¹²⁵³ CASULA, Francesco Cesare, *La Sardegna aragonese*, Chiarella, Sàsser, 1990, p. 642.

¹²⁵⁴ BOSCOLO, Alberto, *Acta curiarum Regni Sardiniae. I parlamenti di Alfonso il Magnanimo (1421-1452)*, Consiglio regionale della Sardegna, Sardenya, 1993, p. 216.

La comtessa Joana de Cardona morí el primer trimestre del 1452 i al comte vidu li urgia tornar-se a casar, per estar mancat –cosa greu i seriosa per a un noble– de successió masculina procreada de legítim matrimoni. Tenia dos fills bastards, de les múltiples relacions amoroses que solia mantenir (el canonge lletraferit Jordi de Centelles i el noble Ramon-Guillem de Centelles), però d’ell i de Joana, sols filles. Informada de tot la reina, li comunicà el seu condol i, sense més preàmbuls, s’interessà per buscar-li muller entre les seues nobles criades (Barcelona, 15 d’abril del 1452).¹²⁵⁵ Li oferí, concretament, la mà de “nostra criada e ben amada, vostra cosina na Toda Centelles”, de les virtuts de la qual feia lloança, alhora que lamentava la mala vida amorosa del comte des de temps de joventut. El matrimoni amb la virtuosa Toda, “serà gran smena de vostra vida”, que en pecats carnals ja havia pecat Francesc “assats en joventut, no sens gran dan de vostra casa e poder”. Aquest comportament provocava “enuig e desplaer” en la devota sobirana, “e si prop nós fósseu, vos ne haguérem reprès volenter”. Pel que comenta la reina, Francesc-Gilabert veia que aquella donzella no li era molt interessant, simplement perquè no podia aportar un gran dot, com ell volia, al matrimoni.

Toda de Centelles era filla del difunt Eimeric de Centelles, senyor de Llombai, i germana de la comtessa de Quirra (a Sardenya), Violant de Centelles, muller de Jaume Carròs. La reina Maria escrigué a aquesta dama (el mateix 15 d’abril) lamentant de nou “los grans vicis que el comte ha usats, no sens gran dan de sa casa e infàmia seua [...], confiant de sa edat, que requer per si smena”. El comte exigia almenys 10.000 florins d’or com a dot, a negociar amb la casa de Quirra i altres parents de Toda, i la reina s’indignava: “en camisa la deuríeu demanar” per les seues virtuts, responia, “que no ha comparació bona muller”. Això era el 7 de juliol, quan Maria escrigué al seu marit, el rei Alfons, demanant ajuda, perquè el comte era “content de la peça [...], però vol més diners que aquesta

¹²⁵⁵ ACA, Cancelleria reial, reg. 3725, ff. 36v-37r, Barcelona, 15 d’abril del 1452, transcrita per TORRÓ, J., «El Curial e Güelfa, Guiniforte...», pp. 462-463 i 468. Vegeu també GIMÉNEZ SOLER, Andrés, «Retrato histórico de la reina doña María», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 1, Barcelona, 1901-1902, pp. 71-81 (p. 75); SOLDEVILA, Ferran, «La reyna Maria, muller del Magnànim», dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 10 («Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques»), Barcelona, 1928, pp. 213-347 (p. 280); NARBONA CÁRCELES, María, «‘Noblas donas’. Las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)», *Studium. Revista de humanidades*, 15, Saragossa, 2009, pp. 89-113 (pp. 107-109).

no ha”. El comte havia posat el mes d’agost del mateix any 1452 com a termini per a dotar Toda com ell volia, o la rebutjaria.

La reina proposava a Violant la possibilitat de negociar una rebaixa del dot amb el notari Joan Sart, “qui és son procurador e hi ha voluntat” i que preveia passar a Sardenya, si calia. També contactà Maria amb el donzell Joan de Montpalau, molt amic de Francesc-Gilabert, per veure si podia afavorir el viatge de Sart. Després escrigué al comte de Quirra i al marquès de Cotró (el conspirador de Calàbria i cosí sicilià de Francesc, ara reconciliat amb el rei, Antonio de Centelles-Vintimiglia), per veure si aquests hi podien influir des de Nàpols. La sobirana confiava en Sart, com li comentà directament, “per la creença que lo dit comte vos darà e lo bé que vós li voleu” (8 de juliol). També recorregué a Guillem-Ramon i Pero-Sanxis de Centelles, parents de la rama de Llombai i companys d’armes a Nàpols del comte, comentant-los la situació, ja que la pretendent a comtessa sols comptava per ara amb 2.500 florins d’or.¹²⁵⁶

Al remat, el comte rebutja l’oferta. Toda de Centelles hagué de romandre soltera, com a dama de companyia de la reina, a la qual acompanyava a València pel 1457.¹²⁵⁷ I és que Francesc-Gilabert elegí una “peça” més interessant: Beatriu d’Urrea i de Liori, una filla del seu cunyat, el noble valencià i virrei de Sicília Llop-Ximenes d’Urrea i Bardaixí, destacat cortesà de Nàpols. L’elegida l’havia tinguda de la seua primera muller, Beatriu-Roís de Liori, de la casa valenciana dels senyors de Betxí i vescomtes de Gallano (*Gagliano*), ja emparentada amb els Centelles.¹²⁵⁸ La comtessa seria germana, en conseqüència, de Llop-Ximenes d’Urrea i de Liori, i comte d’Aranda des del 1508.¹²⁵⁹ També era neboda de Pere d’Urrea, governador

¹²⁵⁶ Les lletres de la reina les reproduïx TORRÓ, J., «El *Curial e Güelfa*, Guiniforte...», pp. 468-473.

¹²⁵⁷ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 240: la reina, amb una salut molt deteriorada, arribà a València el 15 d’octubre del 1457, i, “per sa indisposició, la portaven ab hunes handes cubertes de drap encerat, e damunt hun drap vermell; e dintre en les andes venia la senyora na Toda Sentelles, qui tenia a la senyora reyna, en manera que la senyora reyna venia molt reposada”.

¹²⁵⁸ Vegeu MESADO I GIMENO, Xavier, *Els vescomtes de Gallano: un llinatge baronial de la Corona d’Aragó (1395-1499)*, Universitat Jaume I («Humanitats», 54), Castelló, 2019.

¹²⁵⁹ NAVARRO ESPINACH, Germán, «Consejeros influyentes y personas de confianza en el entorno cortesano de los reyes de Aragón (siglos XIII-XV)», dins SESMA MUÑOZ, Ángel (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, pp. 129-181 (p. 165). RUBIO VELA, Agustín, *Valencia, el príncipe de Viana y Juan II. Un patriciado ante la crisis política de la monarquía (1460-1461)*, Gráficas Papallona, València, 2016, p. 105, n. 260, fa de Beatriu, erròniament, la filla de Caterina de Centelles, segona muller de Llop-

del regne de València (1459-1469).¹²⁶⁰ Fills de Francesc i Beatriu serien Beatriu; Serafí, hereu del comtat d'Oliva, Nules, etc., i Querubí, a qui el pare reservà la vall d'Aiora (l'havia comprada Francesc, i quedava exempta del vincle patrimonial recollit en testaments de predecessors).

El casament de Francesc-Gilabert i Beatriu d'Urrea se celebraria a Sicília, entre el 1452 i el 1453. Francesc-Gilabert de Centelles estava a Palerm el 14 d'agost del 1453 quan, interpel·lat per un missatger del senyor de Beniarjó, el vell amic Ausiàs Marc, li cedí la jurisdicció sobre el molí de Beniflà (actual Molí Vell) i el seu entorn. El casal pertanyia al senyor de Beniarjó per compra de la mare de Marc, Elionor de Ripoll (1418), però queia dins el territori de Beniflà, que era terra del comtat. I com Ausiàs no hi posseïa cap jurisdicció, en cas de produir-se allí alguna brega, conflicte o delicte, ell no hi podia actuar, sinó els oficials de la senyoria d'Oliva. El comte Francesc li atorgà favor i li cedí graciosament la potestat –en vida seua, és a dir, fins el 1459– dins un requadre adjacent al camí de Xàtiva, que comprenia cent vint passes de llarg per seixanta d'ample.¹²⁶¹ El mateix Ausiàs, el 5 de novembre del 1453, demanà prestats 2.500 sous al veí d'Oliva Miquel Ros, a canvi d'una pensió de censal de 187 sous 6 diners anuals.¹²⁶²

El rei d'Aragó continuava afavorint el comte d'Oliva amb nous oficis. El 7 de setembre del 1453, el designà castellà del nucli portuari de Castell Genovés (l'actual Castelsardo), a Sardenya.¹²⁶³ El 12 de setembre, el nomenà alcaid dels castells de Farnese i del Cap de Sàsser.¹²⁶⁴ L'1 de gener del 1454 el nomenà també castellà de Sàsser i, per manament emés a l'Alguer el 2 de febrer, ordenà que se li avançaren 1.000 florins d'or que se li devien.¹²⁶⁵ Tot això té relació amb la guerra

Ximenes major, cosa que no pot ser, perquè aquesta Caterina era precisament una germana de Francesc-Gilabert.

¹²⁶⁰ UBIETO ARTUR, M^a. Isabel (ed.), *Pedro Garcés de Cariñena. Nobiliario de Aragón*, Anubar, Saragossa, 1983, pp. 269-271.

¹²⁶¹ Vegeu SOLER, Abel, «Un document inèdit d'Ausiàs March, relacionat amb el comte d'Oliva i el molí de Beniflà (Palerm, 1453)», *Cabdells*, 10, Oliva, 2012, pp. 5-14; SOLER, Abel, *Beniflà. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Beniflà, Beniflà, 2009; GARCIA-OLIVER, F., *Ausias Marc*, p. 190.

¹²⁶² AHNOB, Osuna, C. 1206, D. 1, Protocols notarial de Pere Belsa, Gandia, 5 de novembre del 1453, citat per FULLANA, L., *Los caballeros de apellido March...*, p. 375 i per VILLALMANZO, J., *Documenta Ausiàs March...*, doc. 341, p. 362.

¹²⁶³ AHNOB, Osuna, CP. 213, D. 13.

¹²⁶⁴ AHNOB, Osuna, C. 1010, D. 2.

¹²⁶⁵ AHNOB, Osuna, C. 1010, D. 3; BUSSA, I., «La documentació sobre els estats...», p. 30.

que s'estava preparant contra Gènova, on el paper del capità Centelles, anant i tornant a la seua base d'operacions sarda, resultava crucial.

El 1454, en efecte, el comte d'Oliva eixí de Nàpols amb quatre galeres cap a Talamó (Ligúria) i, des d'allí, envià diners perquè l'infant Ferran, duc de Calàbria, pagara soldades i prosseguira el combat al nord d'Itàlia contra els enemics del rei Alfons. Després passà per Piombino i l'illa d'Elba, al litoral toscà, amb intenció de combatre genovesos si els hi trobava. Aprofità per a avituallar els castells litorals que posseïa el rei Alfons a la Toscana: Castelló de la Pescara, Gabarrano, la Rotxella i el Llir.¹²⁶⁶ Després contribuí a la gran victòria sobre Gènova obtinguda pel capità Bernat de Vilamarí en la segona batalla de Ponça. Segons Zurita, encara de nit, Vilamarí, Centelles i altres anaren a l'illa d'Iscla i a l'endemà per la nit, a l'illa de Ponça, on procuraren no descobrir-se. Les deu galeres de l'estol de Gènova es trobaren amb ells per sorpresa i foren vençuts. Tres galeres enemigues pegaren a fugir i encallaren prop de Terracina, on la gent es dispersà i fou capturada després pels paisans. Les altres sis galeres i una galiota foren capturades pels del rei d'Aragó a la mar. S'interposaren entre les galeres i les naus, per a evitar que la gent d'aquestes les poguera socórrer. Les naus capturades foren incinerades, “y quedó la armada genovesa de suerte que sin las galeras no pudo hacer el daño que pensaron en las costas del reino”. Fou una ruïna per a la república i el port de Gènova quedà a mercé dels atacs que llançaria Vilamarí.¹²⁶⁷

El mateix any 1454, el comte d'Oliva cooperà en l'expedició enviada pel rei Alfons des de Nàpols a Albània, per a fer front a l'amenaça otomana que pesava sobre els Balcans.¹²⁶⁸ El 8 d'abril del 1455 fou elegit papa, Calixt III, el cardenal valencià Alfons de Borja i el comte d'Oliva participà en la legació diplomàtica que Alfons V d'Aragó envià de Nàpols a Roma per a retre honor al pontífex i antic servidor seu.¹²⁶⁹ La documentació sarda dels anys 1456-1457 testimonia la recepció per Centelles de milers de lliures per les capitànies que detenia a l'illa. També hi figura un manament (Sàsser, 16 d'abril del 1456) perquè el *podestà* de

¹²⁶⁶ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 7, p. 109 (XVI.27).

¹²⁶⁷ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 7, p. 110 (XVI.27).

¹²⁶⁸ CHILÀ, R., *Une cour à l'épreuve...*, vol. 3, p. 73.

¹²⁶⁹ RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 499.

Bosa capturara certs homes per ordre directa del comte. L'estiu del 1457 rebé de la corona Francesc 200 ducats d'or, per obres de reparació que havia efectuat al castell de Càller.¹²⁷⁰ Coincidint amb això, el 15 de maig del 1457, el senyor d'Oliva rebia una missiva personal del rei Alfons on li ordenava preparar-se per a cooperar amb Vilamarí en el càstig definitiu a la derrotada república de Gènova.¹²⁷¹

Conde.- Yo te embío hun poco de dinero para tu galea. Quiero que con aquella, si no fuesse en orden, la embíes con esta de Mattheo Joan a mi capitán, mossén Vilamarín. Y esto te ruego que fagas con toda celeridad, si me deseas servir. Scrita de mi mano. En el Castillo Nuevo de *Nàpols*, a XV de mayo. *Rex Alfonsus*.

Al Conde de Oliva.

Mentrestant, Oliva vivia en pau i prosperitat, sàviament administrada pel notari –natural de València– Joan Sart. El successor d'aquest en la procuradoria, el noble Antoni de Vilanova, contractaria el 1458 el jurista Andreu Sart (un germà de Joan?) el 1458, amb salari anual de 500 sous, perquè l'assessorara.¹²⁷² La família Sart, com s'observa, estava plenament implicada en la gestió senyorial. Cridat a declarar en un plet, Joan Sart explicà a la justícia que el trapig d'Oliva, la principal font de rendes del comtat, molguera qui hi molguera la canya, era propietat de la senyoria, i existia per tal com el comte ho permetia (1453):¹²⁷³

Sap de cert e ha vist [Joan Sart] que lo trapig de Oliva no val pus sinó tant quant al senyor de la terra plau, qui ab favor sua, axí en les terres com en les aygües de fan les canyamels. E en la hora o temps que al senyor no plauria, nengú no-n gosaria fer. E la valor del trapig no està en la casa ni en les aynes de la casa, mas stà en la facultat de poder fer casa e haver terres e gents que facen la canyamel, com que en terres de barons no pot valer sinó tant com a ells plau. Los quals barons, sens fer injúria als qui tendran trapigs, mas

¹²⁷⁰ BUSSA, I., «La documentació sobre els estats...», pp. 31 i 35.

¹²⁷¹ TRUYOLS, Francesc – SALVÀ, Jaume, «Cartas reales de Alfonso V de Aragón», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, vol. 33, núms. 804-807, Palma, 1966-1967, pp. 528-537, i núms. 808-809, 1968, pp. 34-50 (p. 47).

¹²⁷² AHNOB, Osuna, C. 1304, D. 1, Regests del segle XVIII dels protocols d'Antoni Barreda, Oliva, 2 de maig del 1458.

¹²⁷³ ARV, Governació, 2283, mà 3a, f. 34r, València, 6 d'octubre del 1453. Citat per GARCIA-OLIVER, F., «Les companyies del trapig», p. 194.

usant de sa senyoria e drets, lo trapig no faria res, com stiga tot en mester de aygües e de terres, fems e altres servituts.

Com indica l'administrador, els barons –i també els cavallers, senyors d'alqueries– podien ser benignes o capriciosos, segons el cas i la necessitat. I igual que afavorien el conreu de la canyamel, podien impedir-lo i obrar arbitràriament. El veí d'Oliva i senyor de Beniarjó i Pardines, Ausiàs Marc, era un exemple de cavaller voluble, que solia donar més fum que llum de vegades.

El 1456 l'enemistat entre els Marc (Ausiàs i el seu fill bord Pere, que vivia amb ell), d'una banda, i els Vilanova (el noble però bastard Francesc, casat a Rafelcofer i protegit pel comte, i els seus servidors).¹²⁷⁴ Ausiàs ja s'havia enemistat anys arrere amb Manuel de Vilanova, pare de Francesc, però ara tenia el fill de veí. Una emboscada parada per aquest a Pere Marc feu que Ausiàs s'implicara, en defensa del fill, i desafiara Francesc amb una lletra de batalla (1457). La lletra la redactà el pare, el poeta, però posant-la en boca del jove fill. El mateix Ausiàs envià una lletra autògrafa a Antoni de Vilanova, que llavors era procurador comtal d'Oliva –en substituït Joan Sart–, on denunciava la “mala voluntat” de Francesc i la intenció d'ofendre un vell cavaller com ell: “E açò, sens dubte, la vellea és causa de menyspreu e a ell açò li fa atrevir en mi. Mas yo li faré mudar lo compte, o no em caldria eixir en les places”.¹²⁷⁵ En efecte, sense esperar a formalitzar una batalla pactada entre cavallers, “en les places”, per Cap d'Any del 1458, Ausiàs i el seu fill, ajudats per moros vassalls de Beniarjó i Pardines, pararen una emboscada mortal a Francesc de Vilanova. Així ho denuncià, el 7 de gener, la muller d'aquest, la coferera Elionor Folques, davant la cort del governador del regne.¹²⁷⁶ Aquest

¹²⁷⁴ L'assumpte l'estudia GARCIA-OLIVER, F., *En la vida d'Ausiàs...*, pp. 208-213; Ídem, *Ausias Marc*, pp. 243-250. Vegeu també SOLER, Abel, *Rafelcofer. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Rafelcofer, Rafelcofer, 2015, pp. 160-167.

¹²⁷⁵ VILLALMANZO, J., *Documenta Ausiàs...*, doc. 358, pp. 373-391, com les citacions que venen a continuació.

¹²⁷⁶ Elionor vivia amb Vilanova a Rafelcofer, però segurament seria filla d'un tal Joan Folques, sucrer de València, que figura com a arrendador del trapig del Real (1467), associat amb mercaders florentins. En aquest confiava molt Francesc Vilanova. En relació amb el sucrer, s'esmenta un Ausiàs Folques, que feia de procurador seu en el negoci sucrer de la Safor i que potser fora cunyat de Francesc. Vegeu GARCIA-OLIVER, F. i al. (eds.), *Hug de Cardona...*, doc. 326, vol. 3, pp. 1053-1061. En qualsevol cas, s'observa una connivència –amb lligams afectius i de parentiu inclosos– entre els Vilanova, nobles de nissaga decadent, posats al servei del triomfador comte d'Oliva, i espavilats mercaders de València, plebeus, però adinerats.

Vilanova que governaven Oliva –i també Nules– en nom del comte, eren membres de la noble, però decadent, nissaga dels Vilanova àlies Montagut, senyors des del 1300 de l'Alcúdia i Rossalany, a la Ribera de Xúquer.¹²⁷⁷

Denunciava Elionor que Ausiàs era ple d'“oÿ, rancor e mala voluntat” contra un moro anomenat Alí Francolí, servidor de Francesc (i possible antic vassall de Beniarjó, fugit a Rafelcofer) i que ja en desembre del 1456, a Gandia, havien coincidit Ausiàs i Francesc, acompanyat aquest per Francolí, i estigueren a punt de venir a les mans. Ara, en veure Ausiàs que Francesc tornava de Gandia a Rafelcofer, avisà Pere, que estava a Beniarjó, per a parar-li una celada amb moros que duïen sagetes de ballesta enverinades amb herbes (“ballestes parades ab tretes enerbades”). Penetraren armats en terme d'Oliva, atacaren Francesc i Alí, i feriren el de Vilanova, el qual estigué a punt de morir, si no fora perquè “fon tost acorregut ab medecines e altres remeys”. Els agredits aconseguiren entrar a Rafelcofer i tancar els portals i Elionor –amb el marit convalescent– denuncià els Marc. L'assumpte era greu, perquè Francesc de Vilanova era “lochtinent de procurador general del dit comtat d'Oliva e, per consegüent, oficial preheminent en lo dit comtat”. És a dir, que es tractava d'una temerària declaració de guerra al comte d'Oliva; absent absolutament de tot aquest assumpte, per cert.

La dona de la víctima recordava el violent historial d'Ausiàs, que havia actuat ací contra Furs, guerrejant sense cap formalitat cavalleresca. S'aplicà llavors un arrest domiciliari al literat agressor, la salut del qual empitjorà segons que avançava el juí contra ell, fins que morí, a València, el 3 de març del 1459. A títol de curiositat val a dir que el col·legi públic de Rafelcofer fou dedicat fa poques dècades a Ausiàs Marc: per ser un poeta excel·lent, malgrat tot.

Mesos abans, a Nàpols, havia mort Alfons el Magnànim (27 de juny del 1458). La Corona d'Aragó passà a mans del germà fadrístern d'aquest, el rei de Navarra, Joan II el Gran, que ara seria també rei d'Aragó, Sicília i Sardenya. Nàpols el deixà Alfons V al seu fill, Ferran I, el qual hauria d'afrontar prompte una guerra contra la noblesa proangevina. El comte d'Oliva, com molts altres cavallers

¹²⁷⁷ Vegeu FERRER, M. T., *Organització i defensa...*, p. 59, n. 56; LÓPEZ, C., *Nobleza y poder...*, p. 70, n. 149; VALLÉS BORRÀS, Vicent, *L'Alcúdia y el Resalany, señorío de los Montagut*, Caixa Rural de l'Alcúdia, L'Alcúdia, 1983.

de la cort napolitana, se'n tornaren a la Corona d'Aragó. No debades, el patrimoni de Francesc-Gilabert de Centelles es repartia per València, Sardenya i Catalunya. Joan II l'acollí honorablement i li renovà de seguida les castellanies i salaris sards (Saragossa, 4 d'agost del 1458);¹²⁷⁸ més necessaris ara que abans, perquè aviat es rebel·larien contra el Centelles els vassalls de Montagut i Anglona, pels abusos que cometien en aquelles *encontrades* els oficials del comte.

La rebel·lió esclatà el 24 de novembre del 1458, quatre dies abans que Francesc-Gilabert retera homenatge i jurara fidelitat, al Palau Reial de Barcelona,¹²⁷⁹ al nou rei d'Aragó i de València. Joan II manà als oficials de Càller i l'Alguer; al virrei de Sardenya, Joan de Flos, i als principals feudataris de l'illa, perquè reprimiren la insurrecció, raó per la qual no calgué que Centelles es desplaçara a l'illa;¹²⁸⁰ malgrat que la revolta persistia el 29 de març del 1459.¹²⁸¹ Poc després, sufocada aquesta, Francesc-Gilabert recompensà amb 1.000 ducats d'or en Joan Peiró per haver reduït els rebels a l'obediència definitivament.¹²⁸²

On estava el comte d'Oliva mentrestant? Doncs a la cort de Joan II el Gran, acompanyant-lo al regne de València. Francesc-Gilabert de Centelles establiria ací la seua residència i viuria fins als darrers anys de la seua vida.

5.3. Retorn a València, serveis a Joan II i adquisicions

El retorn de Francesc-Gilabert de Centelles a València, després de tants anys d'absència, volgué revestir-lo el comte –que hauria passat abans per Nules– d'un caràcter exhibicionista i triomfal, molt del gust dels cavallers de l'època. Armaria desenes de cavallers i peons, amb lliurees del losange dels Centelles, i algunes bandes de Riu-sec i lleons de Queralt, abans d'entrar a València:¹²⁸³

¹²⁷⁸ BUSSA, I., «La documentació sobre els estats...», p. 31.

¹²⁷⁹ RAUFAST CHICO, Miguel, «¿Negociar la entrada del rey? La entrada real de Juan II en Barcelona (1458)», *Anuario de Estudios Medievales*, 36/1, Barcelona, 2006, pp. 295-333.

¹²⁸⁰ CHIRRA, Sara, *Giovanni II d'Aragona e la partecipazione del Regno di Sardegna e Corsica nella guerra civile catalana*, Tesi doctoral, Università degli Studi di Sassari – Facoltà di Lettere e Filosofia, Sassari, 2006, pp. 134-138.

¹²⁸¹ VICO, F. de, *Historia general de la isla...*, p. 359.

¹²⁸² CHIRRA, S., *Giovanni II d'Aragona...*, pp. 137-138.

¹²⁸³ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 257.

En l'any de ·M·CCCC·LVIII°·, dijous primer dia de febrer, entrà en València mossén Francesch-Gilabert de Centelles, compte de Oliva, lo qual venia del realme de Nàpols, que avia estat molt de temps. Hysqué molta gent de bé de València a rebre-lo e fer-li honor ha sa entrada. E el dia de sancta Maria [el 2 de febrer, festa de la Candelera o de la Purificació de la Mare de Déu] cavalquè per València ab gran honor.

El rei Joan tenia previst celebrar a València corts del 13 de febrer al 2 d'abril del 1459, mentre la ciutat s'omplia de nobles i cavallers, i se celebraven festes extraordinàries. València, per l'absència del Magnànim, no havia allotjat cap rei d'Aragó des del 1430. El 18 de febrer hi hagué justes cavalleresques, a les quals concorregueren nobles valencians abillats amb indumentàries al·legòriques en les cimeres: un déu d'amor amb una fletxa, un castell encés amb la pedra filosofa, una vibra o drac de set caps, etc. La Ciutat oferí en premi una peça de vint alnes de tela, de vellut vellutat de carmesí, valorada en 100 lliures; al millor justador de "quatre carreres". El reng durà dos dies, diumenge i dilluns, amb assistència del rei i la reina, i el comte d'Oliva fou un dels jutges del certamen; l'altre era en Jaume de Facs. Atorgaren el premi a mossén Joan de Vila-rasa.¹²⁸⁴

Mentre el comte gaudia de les festes, el virrei de Sardènyia, a l'Alguer, ordenava fornir la seua galera de bescuit, per a una nova guerra contra Gènova (22 de maig del 1459).¹²⁸⁵ Pocs dies després, a València, diumenge 10 de juny, fou fet molt gran aparellament a la plaça del Mercat per a celebrar una nova demostració cavalleresca. En aquesta, el comte d'Oliva, amb el de Foix i amb Lluís Cornell, actuaren de "taulatgés" o defensors, enfront de l'equip dels "aventurers". Es donaren dos premis: l'un per a qui millor abillat es presentara i l'altre per a qui guanyara en els encontres. Acabada la festa, el comte de Foix organitzà un gran convit i una gran festa al Palau del Real, i convidà tots els cavallers.¹²⁸⁶

Del 30 de juliol fins el 30 d'agost, Joan II romangué a Sogorb, i el comte en companyia seua. El rei havia fet Centelles custodi de les claus del castell de dita vila perquè en lliurara la possessió feudal a Caterina de Castella, mare i tutora de l'infant orfe Enric d'Aragó "Fortuna" (fill del germà del rei, l'infant Enric, mort

¹²⁸⁴ *Ibidem*, p. 263; AHNOB, Osuna, C. 4069.

¹²⁸⁵ BUSSA, I., «La documentació sobre els estats...», p. 31.

¹²⁸⁶ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 268.

després del desastre d'Olmedo, 1445), designat duc de Sogorb.¹²⁸⁷ Aprofitaria el d'Oliva per a tractar amb el rei del plet que pesava per la seua compra d'Aiora del 1444. Francesc reclamà a Artal de Cardona, cortesà de Nàpols, el pagament de danys i perjuís (22 de novembre del 1459) per les irregularitats comeses pel pare d'aquest, Pere de Cardona, en la venda del feu pels anys 1443-1444.¹²⁸⁸ Acabava d'obtenir Francesc una sentència definitiva en favor seu.

No content amb la consolidació del domini baronial sobre la vall d'Aiora, el comte d'Oliva aprofità la necessitat de recursos de la corona per a comprar al monarca les senyories de Murla (1463),¹²⁸⁹ i més avant Orba i la vall de Laguar (1476), disgregades del patrimoni assignat a l'infant Pere, comte de Ribagorça, el segle XIV.¹²⁹⁰ Murla havia pertangut després a Francesc Martorell, per venda de Martí I (1407),¹²⁹¹ però llavors tornava a formar part del patrimoni reial. Com s'observa, l'opulent comte pretenia constituir al sud del regne de València un gran "estat" feudal, amb centre al castell-palau d'Oliva, que ja s'estenia des de la vall de Cofrents fins a la Marina. És lògic pensar que s'ocupara també de reformar els palaus de València i Oliva del 1460 endavant. Això explicaria els paviments gòtics del palau d'Oliva que combinaven el losange de Centelles amb el lleó de Queralt,¹²⁹² per ser Francesc-Gilabert de Centelles i Queralt, per herència materna, baró de Rocafort de Queralt, a Catalunya.¹²⁹³ Les reformes importants, però, s'ajornarien als anys 1473-1474 –com es veurà més avant–, precisament després d'una guerra de Catalunya (1462-1472) que mantingué ben ocupat el Centelles.

El comte d'Oliva, en qualitat de "domino utili castri de Rocafort" ('senyor útil del castell de Rocafort'), era convocat a les corts catalanes, que s'havien de

¹²⁸⁷ DIAGO, F., *Apuntamientos...*, vol. 2, p. 142.

¹²⁸⁸ AHNOB, Osuna, CP. 77, D. 6; C. 625, D. 4/10, f. 41r.

¹²⁸⁹ GINER GUERRI, Severino, *Historia de Murla*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1995, p. 179.

¹²⁹⁰ AHNOB, Osuna, C. 754; GUINOT RODRÍGUEZ, Enric, «L'escenari de les senyories medievals a la comarca de la Marina Alta», dins ALMELA, Joan-Miquel (coord.), *II Jornades d'Estudis «Carmel Giner Bolufer» de Pego i les Valls. Actes 2006*, Ajuntament de Pego, Pego, 2007, pp. 83-110 (pp. 98-99).

¹²⁹¹ BRAH, Col·lecció Salazar, B-8 (sign. 9/123), *Memorias de la Casa de Centellas* [documents sobre els Centelles de Nules, ca. 1692], f. 4r.

¹²⁹² BLAY, J., *Documentos y datos...*, p. 89.

¹²⁹³ També consta que, el 1460, el noble manà edificar una capella votiva a Nules, al costat d'una cruïlla de camins, fora de les muralles de la vila, sota l'advocació dels Sants Àngels i Sant Miquel, on manà col·locar el seu escut d'armes, segons FELIP, V., «Els Centelles, senyors de Nules i comtes d'Oliva», p. 77.

celebrar el 5 d'abril del 1460.¹²⁹⁴ El clima era d'enfrontament a Barcelona entre els partits de la Biga (rendistes rics i oligarquia mercantil) i la Busca (menestrals i mercaders). D'altra banda, hi havia la tensió entre Joan II i el seu fill, l'hereu de la Corona d'Aragó, el "Primogènit" Carles, príncep de Viana. Era recent la guerra civil navarresa (1451-1455) entre Joan i un Carles exiliat a Itàlia (1457-1459). A més, els pagesos de remença –vassalls explotats des de feia segles– amenaçaven amb una revolta. Joan empresonà Carles (desembre del 1460).

L'oligarquia constituí un "Consell del Principat" i exigí l'alliberament del príncep. El rei l'alliberà (febrer del 1461) i pactà la capitulació de Vilafranca. Tanmateix Carles morí i el rei, aprofundint en la divisió dels catalans, els envià de lloctinent la reina Joana Enríquez, amb el fill d'aquesta i nou primogènit, de 10 anys: el futur Ferran el Catòlic. Mare i fill se'n fugiren de Barcelona en març del 1462 i tronaren refugi a Girona, on el camp estava avalotat contra els senyors: la guerra dels remences. Joan cedí a França el Rosselló i la Cerdanya buscant el suport de Lluís XI i el Consell de Catalunya –profundament desavingut amb el rei, i més encara per aquesta cessió– convocà un exèrcit "nacional", comandant pel comte de Pallars, amb el propòsit primer de combatre els pagesos.

La reina, que s'oposava a la creació d'aquest exèrcit català, fou assetjada pels pagesos a Girona. El rei aprofità el caos per a entrar a Catalunya amb la seua host i s'enfrontà amb l'exèrcit català rebel (juliol del 1462). Havia esclatat la Guerra Civil Catalana (1462-1472), durant la qual el govern del principat, controlat pels opositors a l'autoritarisme de Joan "el Sense Fe", com l'anomenaven, pugnà amb el rei d'Aragó. Catalunya jurà per reis, successivament, Enric IV de Castella, Pere de Portugal i Renat I d'Anjou. Valencians, aragonesos i mallorquins prestaren suport al rei d'Aragó, que obligà la Catalunya rebel a capitular el 1472.

Des de Saragossa, el 3 de gener del 1461, Joan II informà el comte d'Oliva i altres autoritats de la detenció del príncep¹²⁹⁵ i el convocà, juntament amb altres nobles valencians, a unes corts que se celebrarien a Lleida a partir de l'1 de

¹²⁹⁴ GALERA HERNÁNDEZ, Rubén, «El comte d'Oliva, Francesc-Gilabert de Centelles, i Queralt, durant el regnat de Joan II (1458-1478)», *Cabdells*, 14, Oliva, 2016, pp. 45-88 (p. 48).

¹²⁹⁵ MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz, *El príncipe de Viana en la Corona de Aragón (1457-1461)*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2011, pp. 754-758.

febrer.¹²⁹⁶ El rei encarregà a Centelles que portara Joan de Beaumont –líder dels navarresos vianistes, detingut també– al castell de Xàtiva,¹²⁹⁷ encara que, per la urgència de la situació, preferí que reclutara a València cent homes a cavall i una host de peons, per si calia actuar a Catalunya.¹²⁹⁸ Ajudà el rei, així mateix, a fortificar l'estratègica plaça de Morella.¹²⁹⁹ El 21 de març de dit any, el comte d'Oliva exercia de conseller de la reina Joana, aturada a Vilafranca del Penedès perquè Diputació del General de Catalunya li negava l'entrada a Barcelona.

La reina informà que enviava com a negociadors Francesc-Gilabert i altres dos diplomàtics valencians d'alt rang, el mestre de Montesa Lluís Despuig i el virrei de Sicília Llop-Ximenes d'Urrea. Tanmateix, els diputats catalans s'hi oposaren, perquè els tenien per fidels de Joan II i enemics declarats de llur causa.¹³⁰⁰ La labor diplomàtica del comte seria recompensada designant-lo governador del Cap de Logudor (Sardenya) en abril, en substitució del difunt Joan de Flos. Tanmateix, el comte rebutjà l'oferiment reial, perquè preferia residir a València, des d'on podia governar els seus engrandits estats valencians.¹³⁰¹ A més a més, el comte Francesc continuà freqüentant l'escenari català, on prosseguiren les negociacions el 13 de juny, i en aquestes intervenia el d'Oliva.¹³⁰² Després de tres mesos, el 21 de juny del 1461, s'arribà a la Concòrdia de Vilafranca. El príncep de Viana continuà a Barcelona i el rei s'abstingué de pressionar més, de manera que la pau hi imperà fins al mes de setembre, quan morí Carles.

La complicació de la situació catalana vers la fi del 1461 obligà el rei i els nobles fidels de la Corona a mobilitzar tropes, preventivament. En desembre, Francesc-Gilabert es trobaria a la Safor incorporant homes d'Oliva i de Gandia a

¹²⁹⁶ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 296; RUBIO, A., *València, el príncep...*, pp. 21 i 32-33.

¹²⁹⁷ MIRANDA, V.-C., *El príncep de Viana...*, p. 322.

¹²⁹⁸ *Ibidem*, pp. 337-338; RUBIO, A., *València, el príncep...*, pp. 37-38, n. 77.

¹²⁹⁹ MIRANDA, V.-C., *El príncep de Viana...*, p. 338.

¹³⁰⁰ DESDEVISES DU DÉZERT, Georges, *Don Carlos de Aragón, Príncipe de Viana. Estudio sobre la España del norte en el siglo XV*, ed. a cura de Pascual TAMBURRI BARIAIN, Gobierno de Navarra, Pamplona, 1999, pp. 383-384.

¹³⁰¹ CHIRRA, S., *Giovanni II d'Aragona...*, p. 138, i GALERA, R., «El comte d'Oliva...», pp. 50-51, que tracta d'un document de l'ACA, Cancelleria reial, reg. 3397, ff. 104v-105r, Saragossa, 7 de maig del 1461, on el rei explica a Antoni de Sena, el recomanat per Centelles per a substituir-lo en el nomenament, les circumstàncies d'aquest.

¹³⁰² *Ibidem*, p. 51.

la seua host. S'entén així que el Joan II (Calataiud, 29 de desembre), que era –des de molt abans de ser rei– duc de Gandia, escriguera al procurador ducal manant-li que alliberara d'obligacions veïnals els homes enrolats en la tropa del comte: “Lo rey. Procurador nostre: Segons havem entés, alguns de aquexa vila de Gandia prenen acostament del comte de Oliva, axí que tota hora que ell los demanarà lo hagen a seguir; dels quals hi ha alguns en lo sach dels oficials de la vila...” El monarca demanava que se'ls excloguera del sorteig d'oficis.¹³⁰³

Les accions del comte d'Oliva del 1461 serien recompensades pel rei, entre altres coses, autoritzant-lo a imposar cises als vassalls, i que les viles d'Oliva i Nules també ho pogueren fer, per a autofinançar-se millor.¹³⁰⁴ També li feu venda o cessió dels drets de remissió de Tàrbena i Callosa d'en Sarrià, senyories venudes a Guerau de Bou el 1458; és a dir, el compromís de donar-les a Centelles (circumstància que no es produiria) en cas que tornaren a ser del patrimoni reial.¹³⁰⁵ Del mateix any 1461 és la designació de Joan Casanova com a procurador general d'Oliva¹³⁰⁶ i la provisió per a Jordi de Centelles –un dels bastards del comte– de la pabordia d'Albal¹³⁰⁷ i de les rectories d'Oliva i d'Almenara. La pabordia l'havia aconseguida Centelles en detriment d'un fill de Galceran de Borja, cosí germà del cardenal Roderic de Borja, el futur pontífex Alexandre VI.¹³⁰⁸

En març del 1462, la reina Joana, assetjada a Girona, demanava ajuda al marit i als seus nobles –inclòs el comte d'Oliva–, perquè no es fiava del comte de Pallars ni de la Generalitat, que havia declarat enemics el rei i la reina. Creia que l'exèrcit català hi anava “per pendre e detenir violentament les persones nostra e del dit illustre príncep don Ferrando [...]. Vingats a nós en la ciutat de Gerona ab aquella més gent que poreu”.¹³⁰⁹ Joan II concentrava forces a Balaguer, a les quals se sumaren cinquanta homes a cavall del comte d'Oliva. Segons Joan-Baptista Anyés, Francesc, “multis stipatus equitibus peditibusque suis, primus occurrit obsequio eidem regi Ioanni, Balagueria in urbe Gotthalanis obsesso” (‘fou el primer a acudir,

¹³⁰³ CAMARENA, J., *Colección de documentos...*, vol. 1, fasc. 3, p. 80.

¹³⁰⁴ ARV, Cancelleria reial, reg. 286, ff. 25v-26v.

¹³⁰⁵ *Ibidem*, ff. 75r-85v.

¹³⁰⁶ *Ibidem*, f. 120r.

¹³⁰⁷ *Ibidem*, ff. 55v-57r.

¹³⁰⁸ *Ibidem*, reg. 282, f. 72r, any 1462.

¹³⁰⁹ Citat per CHIRRA, S., *Giovanni II d'Aragona...*, p. 293.

acompanyat de molts cavallers i d'infanteria, obeint ordres del rei Joan, a la ciutat de Balaguer, assetjada pels catalans').¹³¹⁰ El rei pretenia ocupar Barcelona, però es trobà amb l'exèrcit rebel a Rubinat (23 de juliol), on s'entaulà combat i vengeren els reialistes, avituallats per Francesc-Gilabert de Centelles.

En els mesos subsegüents, les cròniques retraten un comte plenament implicat en l'aportació de soldats al rei i en accions de guerra.¹³¹¹ S'havia desplaçat a València, des d'on envià tropes el 25 d'agost, comandades per Sancho de Añón i Joan-Peres del Castellar. Entre el 15 i el 17 d'octubre s'organitzà ell mateix per a tornar a Catalunya amb noves forces i amb altres cavallers valencians.¹³¹² Aquests reforçaren el setge de Tarragona, que capitulà. En recompensa, Joan II atorgà al d'Oliva el franc alou –l'alliberament de tota imposició reial– sobre els seus feus de Sardenya (Balaguer, 23 de novembre); concretament, sobre Montagut, Anglona, Coguines, Dòria i “Mesologo”.¹³¹³ En el privilegi es recordava que el comte havia acudit personalment en favor del rei amb les seues gents de València i havia alliberat la ciutat i el castell de Balaguer –la base d'operacions de Joan II– de les pressions exercides per la “conspiració haguda recentment a Barcelona i al principat de Catalunya”.¹³¹⁴ El proveïment de blat sard des del port de l'Alguer i altres actuacions del comte eren fonamentals per a sostenir l'exèrcit reial. En aquesta ciutat es trobava Francesc en desembre del 1462.¹³¹⁵ Aprofità la visita per a reclutar homes d'armes a la mateixa illa de Sardenya.¹³¹⁶

En gener del 1463, el comte d'Oliva continuà lluitant a Catalunya. Tornà a València el 12 de febrer del 1463, en companyia del seu cunyat, el governador Pere d'Urrea; del cavaller Ramon Pujades –hàbil guerrer, de la seua confiança– i

¹³¹⁰ ANYÉS, J.-B., *Obra profana. Apologies...*, pp. 150-151.

¹³¹¹ GALERA, R., «El comte d'Oliva...», pp. 53-54.

¹³¹² DIAGO, F., *Apuntamientos...*, vol. 2, p. 143; MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 353.

¹³¹³ Èxit recordat també per ANYÉS, J.-B., *Obra profana. Apologies...*, pp. 150-151, que obtingué una còpia del registre de l'ACA (Cancelleria reial, reg. 3443, ff. 137v-140r) gràcies a una consulta efectuada a l'arxiver Francesc-Miquel Carbonell el 1527. Vegeu TOLDRÀ SABATÉ, Maria, «Sobre la presència d'algunes cròniques catalanes a l'Arxiu Reial de Barcelona», *Estudis Romànics*, 24, Barcelona, 2002, pp. 169-192 (p. 185, n. 51), i ; SENDRA, J., *Els comtes d'Oliva a Sardenya...*, p. 66.

¹³¹⁴ AHNOB, Osuna, CP. 121, D. 3, 4 i 5 (trasllat del 1539); C. 633/1, D. 1, ff. 1r-7r; FELIP, V., «Els Centelles, senyors de Nules i comtes d'Oliva», p. 77.

¹³¹⁵ Segons un document (ACA, Cancelleria reial, reg. 3397, ff. 181r-182v) exhumat per GALERA, R., «El comte d'Oliva...», p. 54.

¹³¹⁶ VICO, F. de, *Historia general de la isla...*, p. 365.

altres cavallers, “los quals venien del senyor rey”.¹³¹⁷ Urrea havia sigut designat lloctinent reial de València per a convocar-hi corts urgents, a fi de finançar l'exèrcit reial.¹³¹⁸ Els primers a ser convocats, per aquest ordre, foren: la reina, duquesa de Gandia per cessió del marit; l'infant Enric, duc de Sogorb, i els comtes d'Oliva, Prades, Cocentaina i Dénia.¹³¹⁹ Per la seua banda, Centelles comptava amb el favor d'un rei urgit de diners per a comprar Murla a la cort de la Governació de València (20 de juny del 1463), regida pel cunyat, per 35.100 sous, més els càrrecs hipotecaris. Prendria possessió d'aquest nou feu el referit Pujades, el 4 de gener del 1464.¹³²⁰ Aquesta compra vindria bé per a dotar l'hereu mascle del senyor, Serafi, nascut segurament per l'any 1462.¹³²¹ Per aquesta època, així mateix, urgia preparar-se preventivament, perquè s'anunciava un possible atac a terres del comte d'Oliva des de Múrcia, per part de tropes castellanen.¹³²²

Instigava aquestes possibles accions el noble rebel Joan de Cardona, cosí germà i majordom que havia sigut del príncep de Viana, a més de senyor de Guadalest i Ondara. Joan II havia decretat l'embargament dels seus feus¹³²³ i ell demanà ajuda a Enric IV de Castella per a recuperar-los per la força. Ja a primeries del 1463, aprofitant l'absència del comte Centelles, Cardona havia intentat travessar des de Castella per Xàtiva, amb una host de 250 homes a cavall per a damnejar el comtat d'Oliva. La vila d'Ondara resistia, fidel a Cardona, i el 18 de febrer, des d'Oliva, el comte partí per a posar-hi setge. Els d'Ondara, capitanejats pel vianista navarrés Pedro de Arróniz, demanaren la mediació del virrei Urrea. Aquest n'obtingué la capitulació pacífica, el 26 de febrer,¹³²⁴ tal com demanava també Joan de Cardona. Tanmateix, Francesc-Gilabert decidí ocupar la vila i

¹³¹⁷ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 358.

¹³¹⁸ SÁNCHEZ ARAGONÉS, Luisa María, *Las Cortes de la Corona de Aragón durante el reinado de Juan II (1458-1479)*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 2004, p. 287.

¹³¹⁹ RUBIO VELA, Agustín, *Joanot Martorell y el condado de Denia: una clave en el «Tirant»*, Gráficas Papallona, València, 2010, p. 49.

¹³²⁰ AHNOB, Osuna, CP. 153, D. 13-14; C. 754, D. 3. Vegeu també GINER, S., *Historia de Murla...*, p. 179.

¹³²¹ Segons ANYÉS, J.-B., *Obra profana. Apologies...*, pp. 152-153, quan combaté contra els agermanats d'Alzira i de Bellús, el 1522, ja havia complit els 60 anys d'edat: “tunc maior sexagenario”.

¹³²² RUBIO, A., *Joanot Martorell y el condado...*, p. 62.

¹³²³ BELLOT, Pedro, *Anales de Orihuela, siglos XIV-XVI*, ed. a cura de Juan TORRES FONTES, Casino Orcehitano, Oriola, 1954, p. 465.

¹³²⁴ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 364.

cobrar-se de les rendes senyoriales, a poc a poc, tot allò que havia hagut d'invertir en la campanya i el setge: soldades, armes, vitualles, etc.¹³²⁵

L'estiu del 1464, encara al regne de València, el comte s'hagué implicar en un episodi secundari de la guerra: el sollevament del baró d'Arenós, Jaume d'Aragó, fill del duc de Gandia Alfons el Jove i molt amic de Carles de Viana. L'11 de desembre del 1462 feia repartir per València pasquins animant a la revolta contra el rei. Es declarà després vassall d'Enric de Castella, seguint les passes de Cardona.¹³²⁶ S'encastellà, doncs, a la baronia d'Arenós (l'Alt Millars) amb reforços castellans i començà a fustigar les comarques veïnes. Joan II ordenà assetjar-lo i embargar-li els feus. De fer-li la guerra el 1464 s'ocupà el comte d'Oliva, que havia de defendre dels atacs rebels la seua senyoria de Nules.¹³²⁷

L'1 de juliol del 1464, l'infant sediciós rebé reforços castellans, que entraren per Xelva. Joan-Roís de Liori, senyor de Betxí i vescomte de Gagliano, ajudà el comte d'Oliva a preparar una l'ofensiva l'estiu del 1464. El comte comunicà als jurats de València la capitulació de Lleida (10 de juliol)¹³²⁸ i aquests escrigueren al rei (14 de juliol) pregant que Centelles “fos fet, axí com és estat fet, capità de aquelles parts de la Plana, lo qual se troba ja en aquelles partides ab covinent nombre de hòmens de cavall” per a defensa del regne.¹³²⁹ Jaume d'Aragó, que havia atacat prèviament Betxí, l'Alcora, Vila-real, etc., s'enfrontà amb comte i vescomte, i tingué baixes importants, però s'obstinà en la rebel·lió.

El Consell General de València animà a combatre'l “a foch e a sanch”, a ell i als seus valedors, i “fon treta la bandera e messa en la finestra de l'Arxiu, e lo visrey muntà al campanar e cridà tres vegades: a foch e a sanch!”¹³³⁰ Es mobilitzà la cavalleria i la milícia urbana i l'1 d'agost seguí la Senyera “molta gent de peu, armats, ço és, lo Centenar de la Ploma e molt hòmens offerits per los officis e arts de la dita ciutat, fins en nombre de mil dos-cents hòmens. E axí anà a la dita baronia

¹³²⁵ BELLOT, P., *Anales de Orihuela...*, p. 467.

¹³²⁶ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 355.

¹³²⁷ Més detalls en GALERA, R., «El comte d'Oliva...», p. 57 i ss.

¹³²⁸ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 365.

¹³²⁹ RUBIO VELA, Agustí, *Epistolari de la València medieval* [II], Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València-Barcelona, 1998, doc. 105, p. 283.

¹³³⁰ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 366-367.

[d'Arenós], hon era ja lo spectable comte de Oliva com a capità".¹³³¹ Reunides les tropes de València, comandades pel racional Saera, amb les de la Plana o del comte a Sucaina, el dia 7, avançaren ensems sobre Vilafermosa. El dia 11 trencaren la bastida que servia perquè la host enemiga, constituïda bàsicament per mercenaris castellans i portuguesos, es proveïra d'aigua. El 19, Jaume d'Aragó capitulà i es reté presoner. El seu fill Alfons, en canvi, aconseguí escapar.¹³³²

La victòria se celebrà a València el 24 d'agost. El comte d'Oliva fou convidat a presidir-la, amb la resta de capitans, que exhibiren com un trofeu les figures captives de Jaume d'Aragó, sa muller Elionor i els fills del matrimoni sediciós, tret del fugitiu Alfons. En arribar a la Casa de la Ciutat, els capitans Francesc-Gilabert de Centelles, Lluís Montagut, Jaume de Facs i Miquel Garcia d'Aguilar lliuraren els presoners als jurats de València. El baró d'Arenós fou empresonat al castell reial de Xàtiva, on moriria el 1465; la resta de la família, tancada a la torre de Torrent, s'escapà de la presó i s'exilià a la Corona de Castella.¹³³³

El comte d'Oliva no sols es convertí en el principal paladí de l'autoritarisme joanista, sinó també en un dels enemics capitals de la Catalunya insurrecta. Quan Pere de Portugal prengué possessió (primeria del 1464) com a nou rei dels catalans, vingué acompanyat, entre altres nobles portuguesos, per un bel·licós João Vaz d'Almada, comte d'Abranches, que es casà amb Elionor de Pallars i Queralt, germana de pare del comandant de l'exèrcit de la Generalitat, el comte Hug-Roger III de Pallars i Cardona. I aquest oferí en dot al paladí portuguès el comtat d'Oliva, que preveia conquerir: "le hizo merced, con increíble confianza, del condado de Oliva, para él y sus sucesores, que se poseía por don Francisco Gilabert de Centellas, siendo su enemigo y estando tan lejos de conquistarse".¹³³⁴

Mentrestant, continuava la guerra i el rei agraià els serveis del comte en els setges de Lleida i Cervera (que capitularen en agost) atorgant facultat al cunyat d'aquest, Antonio Cano, per a vendre-li la baronia d'Òsil (fi del 1464).¹³³⁵ En juny

¹³³¹ PÉREZ PÉREZ, Desamparados (ed.), *El Llibre Blanch de la Governació*, Acció Bibliogràfica Valenciana, València, 1971, p. 217.

¹³³² MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 367.

¹³³³ LLORCA, Fernando, *Sublevación del infante don Jaime de Aragón, seguida de la de su hijo del mismo nombre (1462-1477)*, Prometeo, València, 1932, pp. 51-57.

¹³³⁴ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 7, p. 483 (XVIII.57).

¹³³⁵ CHIRRA, S., *Giovanni II d'Aragona...*, pp. 194-195.

del 1465 una caravel·la portuguesa encallà en la costa d'Oliva. Se'n tornava a Portugal, després d'haver descarregat vitualles a Barcelona. El olivers capturaren uns catalans que els proporcionaven mercaderies, subhastaren aquestes i foren adjudicades al comerciant local Joan Pasqual, juntament amb un jueu anomenat Mardoheu abén Crespo, que seria venut com esclau.¹³³⁶ La batlia obligà a declarar la captura, ja que la corona la podia reclamar per ser rebels els nàufrags. El lloctinent de batle Pere Garró envià llavors un verguer i un notari a Cullera, Oliva, Gandia, Dénia, Xàbia i Pego, per a recuperar els béns subhastats:¹³³⁷

...per haver e fer aprensió, axí de una caravel·la de portugueses e catalans, la qual és venguda través per mal temps, entre les mars d'Oliva e Pego, com de les persones, robes e mercaderies que en aquella sien; per tant com aquella era exida de la ciutat de Barcelona e havia en aquella portades vitualles; la qual dita ciutat és rebel·le a la magestat del senyor rey.

El comte es trobava llavors a la ciutat de València, on es veu implicat en una bandositat contra el també noble i poderós cavaller Pero VI Maça de Liçana (mort el 1505), un aficionat a les lletres de batalla, de noble família, però conflictiva i breguera.¹³³⁸ La causa de la disputa s'ignora (1465):¹³³⁹

Dilluns, a ·XVIII°· de agost, a ·VIII°· ores de nit, lo compte de Oliva, ab tota la partida de Centelles, foren a la plaça de la Seu contra dom Pero Maça e sa partida; decontinent, hi fo don Pedro, governador, justícia, jurats, de què tota la ciutat fonch avalotada; e cascuna partida se metien en punt. E dilluns, a ·II· de setembre, fonch feta crida que dengun menestral no gose fer valença a denguna partida, sots pena de perdre béns e presona.

El 27 d'octubre del mateix any, el senyor d'Oliva, mentre sonaven “les morlanes” –campanes de goig– i amb assistència d'una multitud, el bisbe i molts

¹³³⁶ ARV, Mestre racional, 75, ff. 172v-173r, ressenyat per GUIRAL-HADZIOSSIF, J., *Valencia, puerto mediterráneo...*, p. 166.

¹³³⁷ *Ibíd.*, f. 236r/v, s. d.

¹³³⁸ TEROL I REIG, Vicent, «Unes lletres de batalla de temps del *Tirant*: Joan-Francesc de Pròixita contra don Pero Maça de Liçana», *Caplletra*, 34, València, 2003, pp. 143-169.

¹³³⁹ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 374.

capellans, feu de padrí de la campana nova de les hores o del rellotge del Miquelet, torre denominada així perquè la vella campana ja estava dedicada a sant Miquel. Llavors s'instal·là al campanar un rellotge nou, dedicat, com la campana, a sant Miquel Arcàngel. Acompanyaren Francesc-Gilabert, com a padrins, el governador Lluís de Cabanyelles; el jurat en cap de la Ciutat, Bernat Vives, i una donzella filla del racional de València, Saera, que oficià de padrina del seny.¹³⁴⁰

Entre el 1465 i el 1466, Francesc de Centelles acudí a les corts de Sant Mateu, a les quals fou convocat com el quart noble del protocol, just després de la reina, l'infant Enric i el comte de Prades.¹³⁴¹ En octubre del 1466, estant a Tortosa, el comte aconsellava Joan II, en companyia d'un adolescent príncep Ferran.¹³⁴² I el 1467 aprofità una estada a València –potser tenia algun problema de salut– per a dictar testament, a 5 de novembre, i deixar d'hereu d'Oliva el seu fill Serafi.¹³⁴³ S'estava parlant, pel 1468, de casar una filla de Juan Pacheco, marquès de Villena, magnat molt poderós d'una Castella dividida, amb el duc Enric de Sogorb. Llavors, el comte d'Oliva i altres nobles fidels a Joan II s'oferiren a defensar Villena si aquesta era atacada pels enemics que Pacheco tenia a Castella.¹³⁴⁴

Romania, doncs, a València Francesc-Gilabert, quan succeí un avalot entre cavallers per una disputa d'amor “mongil”, molt típica de l'època. El comte d'Oliva actuà amb una cautela una mica mafiosa, per a impedir que el fet fora investigat per la justícia i es maximitzara l'escàndol:¹³⁴⁵

Lo dit dilluns, a ·VIII· de maig [del 1468], mossén Johan Vives, estant en lo monestir de Sancta Maria Magdalena, vench don Loís Cornel, jermà de don Pero Maça, ab lo fill de mossén Johan Fabra, e·stant en lo monestir vengueren a brega, de què hac gran avalot en lo dit monestir; de què justícia, jurats e molts senyors vengueren al monestir, donant gran congoxa a les monges. Lo compte de Oliva feu donar calament a totes les coses.

¹³⁴⁰ Ibídem, pp. 134-135; FAJARDO PAÑOS, Javier – FAUS FAUS, Miquel, «La València quatrecentista a través dels ulls d'un notari: les notícies de Jaume Vinader», *Scripta. Revista de literatura i cultura medieval i moderna*, 13, València, 2019, pp. 1-21 (p. 20).

¹³⁴¹ RUBIO, A., *Joanot Martorell y el condado...*, p. 49; GALERA HERNÁNDEZ, Rubén, «Francesc-Gilabert de Centelles i Queralt, primer comte d'Oliva, a les corts de la Corona d'Aragó del segle XV», *Mirabilia/MedTrans*, 1, Barcelona, 2015, pp. 128-139 (p. 137).

¹³⁴² GALERA, R., «El comte d'Oliva...», p. 61.

¹³⁴³ AHNOB, Osuna, C. 597, D. 90-92 (tres trasllats del testament).

¹³⁴⁴ GALERA, R., «El comte d'Oliva...», p. 62.

¹³⁴⁵ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 327.

Tal era l'autoritat del magnat valencià. Es possible que després es retirara durant un any a Oliva. Reaparegué el 12 de juny del 1469 a València per a assistir a la presa de possessió com a governador del II comte de Cocentaina, Joan-Roís II de Corella, gendre seu. Amic del príncep de Viana, s'havia reconciliat amb Joan II el Gran, a qui recolzava, armes en mà, des del 1464.¹³⁴⁶

Havia mort sense successió directa el noble baró Vidal de Vilanova, senyor de la vall de Pego. Un hereu vingut de Barcelona, Bernat-Gilabert de Cruïlles i Cabrera (mort el 1495), baró de Cruïlles, de Peratallada i de Pego, “trobà lo dit loch e baronia molt endeutat” i començà a “amprar los richs del dit loch” per a poder pagar deutes, ja que ell tampoc no tenia recursos. Després, els exigí contribucions forçoses –“composicions”– per a sanejar les arque, “de la qual cosa se moch avalot; per què lo dit senyor ne bandegà ·XXX· hòmens de Pego e de tota la baronia e·ls levà los béns, los quals bandejats se feren vasals del compte de Oliva”. Amb aquest conflicte obert, dijous 13 de juliol “ans de la oració, tots los bandejats foren prop de Pego, a una hera, que batien. La viafora se met e la gran remor, [e] lo dit baró [de Cruïlles]. De què, fent brega, mataren a mossén Astanya, e mal nafrat lo jermà del senyor. E lo dit senyor se mès en lo loch de Peguo, e foren molts nafrats de una part e d el'altra”. Dimarts a 26 de setembre, més de cinquanta homes de Pego que s'havien refugiat a Oliva –on el comte, interessadament, els hi deixava fer...–, els “bandejats de Pego” entraren en territori pegolí “e coregueren tot lo terme, e prengueren ·XXXXV· bèsties, e meteren foch als ostals e portaren-se'n les holives que trobaren colides; per les quals coses, lo senyor e sa baronia se destróys”.¹³⁴⁷ Un oportunista comte d'Oliva aprofitaria aquesta ruïna, deu anys després, per a adjudicar-se en subhasta la vall de Pego (1479).

De moment, el senyor d'Oliva assistia a València, el 16 de juliol del 1469, a l'entrada cerimonial del príncep Ferran d'Aragó, de 18 anys d'edat, que havia sigut designat per son pare rei de Sicília; “lo qual entrà en gran honor, ab palis, lo qual portava lo compte Corela, governador, lo compte d'Oliva, lo batle general mossén

¹³⁴⁶ RUBIO, A., *Valencia, el príncipe...*, p. 94.

¹³⁴⁷ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 335.

Loís de Vich, mossén Pere Ciscar e-n Jaume de Fachs, jurats, mossén Carròs e en Çahera, racional”. A l’endemà, el primogènit jurà els Furs a la catedral, acompanyat en primer plànol pel comte d’Oliva, que fou el primer a signar com a testimoni després d’ell. L’infant romangué a València fins al 2 d’agost, quan partí cap a Oriola. Durant l’estada del futur Rei Catòlic es feren festes i demostracions, com ara un joc de canyes entre cavallers celebrat el 23 de juliol.¹³⁴⁸

Llavors el rei Joan cridà el comte i altres nobles valencians a Saragossa, per a rebre’n consell.¹³⁴⁹ Tornats a València, els tornà a escriure el 22 de novembre perquè acudiren a les corts de Montsó.¹³⁵⁰ L’espectable Centelles acabava de vendre Xilxes, per 140.000 sous, a la viuda de Pere de Centelles –parent llunyà de la rama de Llombai–, Beatriu Boil de Castellet (davant el notari Antoni Barreda, el 18 de setembre del 1469), com a passa prèvia per a recaptar fons i poder optar a la compra de Pego.¹³⁵¹ De pocs mesos després (25 de novembre del 1470) és la notícia d’un tal “mossén Altobel·lo, fill bastart del compte de Oliva” que es dedicava als negocis tèrbols, el tràfic de dones i la pirateria.¹³⁵² Aleshores “se’n portà una caravela carregada de forment, del Guerau [el Grau de València], de castellans; e los jurat[s] prengueren la muler de Altobel·lo e la meteren en la Sala [la Casa de la Ciutat], e li scriviren los béns. E los castellans anaven desolats per València...”¹³⁵³

Al perill dels pirates s’afegia ara el de “cinch fustes de catalans”, patronejades per n’Anglés, en Sentaní i altres, que passaren, els dies 11-13 de juny del 1471, per davant de Gandia, Oliva i Dénia, abans de tornar-se’n cap al golf del Lleó. Informaven de la novetat els jurats de València:

Dues fustes de rem, la una de XVI e l’altra de XIII, de enemichs catalans, serien arribades en les mars de Gandia, e la gent de aquelles, exida en terra per a saltejar al primer,

¹³⁴⁸ Ibídem, p. 396; GALERA, R., «El comte d’Oliva...», p. 62.

¹³⁴⁹ Ibídem, p. 395.

¹³⁵⁰ Ibídem, p. 397.

¹³⁵¹ ARV, Reial Audiència, Processos, part 3a, apèndix 8808, doc. 51; ARV, Varia, 670, f. 453r i 862v, citat en el fitxer genealògic Cerveró; BRAH, Col·lecció Salazar, B-8 (sign. 9/123), *Memorias de la Casa de Centellas* [documents sobre els Centelles de Nules, ca. 1692], ff. 15r i 49v.

¹³⁵² RANGEL LÓPEZ, Noelia, «Moras, jóvenes y prostitutas: acerca de la prostitución valenciana a finales de la Edad Media», *Miscelánea Medieval Murciana*, 32, Múrcia, 2008, pp. 119-130 (p. 127).

¹³⁵³ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 400.

que és prop lo port de Xeraco, e al Grau de la dita vila de Gandia. E havien prés una dona que venia a cavall, e lo fadrí que venia ab ella és fogit la volta de Gandia.

El dia de Corpus Christi, 13 de juny, arribaren a la platja de Gandia...

...dos galiotes de catalans, les quals han lançat molta gent en terra e han prés e portat ab si totes les barques de peixcadors que eren en la plagia de la dita vila de Gandia. E, axí mateix, han fet semblant en la plagia del guerau de Oliva, fehent mal inextimable.

Es confirmà aleshores que eren cinc fustes en total i que havien “fet la via del golf” amb el botí rapinyat. Abans d’això, el mateix dia 13 havien intentat capturar una caravel·la que trobà refugi a temps al port de Dénia, “metent-se en so de combatre”. Intervingué “lo forç de la vila per a evitat el combat.”¹³⁵⁴

Mentrestant, el comte d’Oliva, a les corts de Tortosa, cooperava amb el rei Joan¹³⁵⁵ i el 7 de febrer del 1471 rebia compensacions per despeses efectuades a Tarragona i Vilafranca del Penedés.¹³⁵⁶ La Guerra Civil Catalana acabaria pocs mesos després, en octubre del 1472, amb la capitulació de Pedralbes, vora Barcelona (i amb un setge de Perpinyà com a epíleg, el 1473). Tot tornà a ser igual a Catalunya, encara que el país quedà econòmicament decaigut i socialment destrossat, i tardà moltes dècades a eixir d’una profunda situació de decadència.

Pel que sembla, el 1472 el veterà comte d’Oliva romangué a València, una mica retirat de la primera línia de guerra. Així doncs, participà en les festes celebrades a la ciutat per a rebre, el 24 de juny, el cardenal Roderic de Borja (futur Alexandre VI), que venia de Roma com a llegat pontifici:¹³⁵⁷

Convit que feu lo cardenal e bisbe: dimecres, a ·XXIII· de juny, dia de sant Johan, lo senyor cardenal e bisbe convidà a dinar lo compte Corela, governador, compte d’Oliva, lo justícia, jurats, en Çuera e alguns altres senyós de la ciutat. Lo dinar e aparel de viandes e de festa no vol dir ni scriure, per no donar vergonya a sant Pere.

¹³⁵⁴ AMV, Lletres missives, g3-27 (1471-1472), ff. 32v i 35v, respectivament, en diferents cartes citades per DÍAZ, A., *El ocaso cuatrocentista...*, p. 89.

¹³⁵⁵ SÁNCHEZ, L. M., *Las Cortes de la Corona...*, pp. 318-320.

¹³⁵⁶ GALERA, R., «El comte d’Oliva...», p. 65.

¹³⁵⁷ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 409. Vegeu també SANCHIS Y SIVERA, José, «El cardenal Rodrigo de Borja en Valencia», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 84, Madrid, 1924, pp. 120-164.

En aquell convit es parlaria de la compra de Pego per Francesc-Gilabert, que, malgrat alguns entrebancs, estava a punt de consumir-se. Així les coses, tres dies després, el 27 de juny, el comte d'Oliva feu un préstec important a Antoni-Francesc Ribelles de Vilanova, curador del seu fill Joan-Àngel Ribelles de Vilanova, menor d'edat, hereu de la baronia de Pego, amb el compromís de transmetre-li la senyoria quan fora possible.¹³⁵⁸ Per començar, l'1 d'octubre, el tutor del senyor arrendà les rendes i la jurisdicció de Pego al comte. Aquest solucionava la fallida financera de cals Vilanova a canvi d'esdevenir senyor *de facto* de Pego.¹³⁵⁹

Des de l'estiu del 1472, trobant-se a València, fins a l'estiu del 1474, hi ha dos anys en què Ramon de Riu-sec, àlies Francesc-Gilabert de Centelles, es retira d'affers oficials –conscient de la seua edat– per a millorar l'aspecte del patrimoni que havia de cedir en heretat al seu Serafí. Aprofità, doncs, per a reposar i per a fer el que sempre havia negligit, atesa la seua ocupadíssima vida militar: exercir de mecenes de les belles arts. Abans, emperò, hi havia una obra urgent i pendent. La urgència s'havia manifestat justament ara més que mai, arran pels perills bèl·lics recents, és a dir: la rebel·lió de Jaume d'Aragó –un veí feudal perillós– i la revolta catalana, que penetrà en el nord valencià i el devà. S'imposava la necessitat de dotar la vila de Nules d'una muralla potent, de nova planta.

Segons testimonis del segle XVI, aquesta la manà obrar el “primer compte de Oliva”. El resultat fou “la muralla eo cerco de dita vila de Nul·les, ab les torres de cal y canto, y portals de pedra picada”. Als portals, al costat de les garites, hi havia escuts amb les armes de Centelles/Riu-sec, amb inscripcions al·lusives a l'autoria de “don Francés-Gilabert de Centelles, compte de Oliva”. El recinte mural feia mil tres-centes passes de circuit, i a cada seixanta o seixanta-cinc passes, s'alçava una torre –un bastió de prisma recangular–, vint-i-dues en total. Protegint la porta de València n'hi havia dues, i altres dues flanquejant el portal de Vila-real. La tàpia de terra del mur feia deu pams de gruix (2,27 cm).¹³⁶⁰

¹³⁵⁸ AHNOB, Osuna, C. 1304, D. 23, Regests del segle XVIII dels protocols notariais d'Antoni Barreda, 27 de juny i 7 de juliol del 1472.

¹³⁵⁹ *Ibidem*, 1 d'octubre del 1472.

¹³⁶⁰ ARV, Reial Audiència, Processos, part 1a, lletra A, núm. 365.

Desplaçat després a la ciutat de València, el 26 d'octubre del 1473, contractà un dels millors arquitectes i pedrapiquers de la ciutat, mestre Pere Bonfill, per a reformar el seu palau urbà. Els capítols d'obra ocupaven els fulls 262r-265r d'un protocol notarial perdut, del notari de casa, Antoni Barreda, és a dir, que seria una reforma important de l'edifici, ja que les instruccions ocupaven set planes. El regest del document, fet en el segle XVIII, precisa que es tractà “sobre la obra que se debía hacer en la casa del dicho conde, sita en Valencia”.¹³⁶¹

Els Centelles de Nules ja posseïen un palau al carrer dels Cavallers o “Carrer Major” de la parròquia de Sant Nicolau, en el qual dictà testament i morí el baró Gilabert, el 1368.¹³⁶² Això no obstant, Pere de Centelles i Ramoneta de Riu-sec, fundadors de la casa Centelles/Riu-sec d'Oliva, adquiriren el 1388¹³⁶³ un altre palau més gran al mateix carrer, que seria el reformat per Francesc-Gilabert per a transformar-lo en un dels millors de València, segons el testimoni de visitants estrangers del 1500. Pere Bonfill era mestre d'obra de vila a la ciutat de València, al Portal de Quart¹³⁶⁴ (1464-1465) i al desaparegut Portal Nou (1465-1468). Tornà després a les torres de Quart (1468-1473) com a director dels manobres, en cooperació amb el mestre dels pedrapiquers, Pere Compte:¹³⁶⁵ aquell que portà el gòtic valencià al seu màxim esplendor, amb la Llotja dels Mercaders. Bonfill rapareix cobrant 10.500 sous del comte Centelles d'Oliva, per les obres, en un altre regest del protocol d'Antoni Barreda, datat el 3 de març del 1474.¹³⁶⁶

És probable que, simultàniament, mestre Bonfill o algun altre mestre d'obra haguera realitzat una reforma superficial del vetust castell-palau d'Oliva: construcció d'alguna estança nova, renovació paviments, pintura decorativa... La reforma no tingué res a veure amb el meravellós projecte de transformació gòtico-renaixentista que dirigiria el seu fill Serafí dècades després. L'humanista Anyés recorda que Francesc-Gilabert manà fer banderes i decorar els paviments del palau

¹³⁶¹ AHNOB, Osuna, C. 1304, D. 24, Regests del segle XVIII dels protocols d'Antoni Barreda, 26 d'octubre del 1473.

¹³⁶² AHNOB, Osuna, C. 597, D. 40 i D. 81-84 (distintes còpies); ARV, *Varia*, 679, f. 59r, citat en el fitxer genealògic Cerveró.

¹³⁶³ ARV, *Varia*, 670, f. 337r, citat en el fitxer genealògic Cerveró.

¹³⁶⁴ Obra executada entre el 1441 i el 1490.

¹³⁶⁵ SERRA DESFILIS, Amadeo, «El portal de Quart y la arquitectura valenciana del siglo XV», *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, 52, Saragossa, 1993, pp. 189-208 (p. 198).

¹³⁶⁶ AHNOB, Osuna, C. 1304, D. 25, f. 61v, 3 de març del 1474.

de València –producte de la reforma de Bonfill– i les “velles” bigues dels forjats dels palaus de Nules i Oliva amb la divisa dels tres cabdells/*cap d’ells*. Celebrava així el seu triomf personal i proclamava heràldicament que el comte era “el cap” de les tres branques familiars que feien armes de Centelles:¹³⁶⁷

Hoc enim iure prouauit illustris dominus Franciscus Gilabertus, primus Oliuae comes [...]. Quare uexillis, pauimentique aedium Valentiae, oppidique Nublarum atque Oliuae uetustis assarotis, tres fili ex uno pendentes globulos insignuit, quos idiomate suo nostri Valentinas *capdells* adpellant. Hoc ingenio concinne insinuans caput se esse illorum, id est, Scintillarum.

[‘En efecte, això ho demostrà amb justícia l’il·lustre don Francesc-Gilabert, primer comte d’Oliva [...]. Aquest marcà les banderes, el paviment del palau de València i les antigues bigues del castell de Nules i d’Oliva amb tres embolics de fil que penjaven d’un de l’altre, els quals són denominats entre nosaltres, en l’idioma dels valencians, *capdells*. Amb aquest enginy insinuava concisament que ell era el cap d’ells, és a dir, dels Centelles’]

El 30 de setembre del 1473, confiant sempre en els millors artistes de la València de l’època, el comte d’Oliva contractà el famós pintor Joan Reixac, “sobre la construcció del retablo de madera para la Iglesia del monasterio de la Virgen María del Pino, en la villa de Oliva”.¹³⁶⁸ Reixac s’hi posà mans a l’obra de seguida, ja que el 2 de juliol del 1474 rebé del comte 1.000 sous de les 2.000 que restaven per pagar pel retaule.¹³⁶⁹ Segons el que dedueix l’historiador de l’art Josep Ferre, el del Pi d’Oliva devia ser un retaule gòtic magnífic, ja que costà 3.000 sous; quan un altre encarregat el 1452 pel cardenal Alfons de Borja a Reixac havia costat la meitat, 1.500 sous. El mateix dia 2, el comte –molt ocupat, com s’observa, en reformes– contractà Joan Ponç, àlies Aloi, perquè fera unes reixes per a la capella de Sant Miquel de l’església de Nules.¹³⁷⁰ En l’inventari del palau d’Oliva apareixia relacionat un retaule de sant Miquel i sant Francesc¹³⁷¹ que potser fora

¹³⁶⁷ ANYÉS, J.-B., *Obra profana. Apologies...*, pp. 144-145.

¹³⁶⁸ AHNOB, Osuna, C. 1304, D. 24, f. 226r, 30 de setembre del 1474. Devem aquesta referència a la gentilesa de Josep A. Ferre, que el cita i contextualitza en FERRE PUERTO, Josep-A., «Uncles, retaules i copons. Aportació documental sobre els Borja al segle XV», dins CEBRIAN MOLINA, Josep-Lluís (coord.), *X Jornades d’Art i Història (Xàtiva, 2-4 agost 2018)*, en premsa.

¹³⁶⁹ AHNOB, Osuna, C. 1304, D. 25, ff. 188v-189, 2 de juliol del 1474.

¹³⁷⁰ *Ibidem*, f. 189r del protocol perdut d’Antoni Barreda.

¹³⁷¹ FELIP, V., «Apèndix documental», p. 147.

també d'aquesta època. Com també deu ser d'aquests anys el peiró o creu gòtica monumental del camí de Dénia, de factura tardogòtica, on apareixen representats els escuts d'Oliva i de Centelles, entre figures de sants: els mateixos sant Miquel Arcàngel –capità de serafins i querubins, del qual era molt devot Francesc-Gilabert– i sant Francesc d'Assís, titular de la parròquia.¹³⁷²

La presència a la vila del comte a Oliva seria tot un espectacle. Se'n venia acompanyat per una cort de parents enjoiats, cavallers amb arnesos, domèstics, esclaus... Entre aquests últims, per exemple, no mancaven els denominats “etíops de la Guinea”, negres importats per mercaders portuguesos a València. El veí de la capital Guillem Paella en posseïa dos, Joan i Caterina, que eren marit i muller. En morir en Paella, la seua viuda vengué Joan al comte d'Oliva. Llavors el guineà lliurà a la seua ama 10 lliures i li'n prometé 15 més quan les tinguera, per tal d'alliberar de moment la muller i que se'n vinguera amb ell a cal comte. La redempció costava 25 lliures, el mateix que costava un cavall.¹³⁷³

Quant a les senyories sardes, de les quals estaven molt allunyats el comte i la seua família, el context val a dir que era complicat. Mort el 1470 sense descendència Salvador Cubello d'Arborea (marit de Caterina de Centelles i cunyat del comte d'Oliva), un nebot del difunt baró, Leonardo II d'Alagona i d'Arborea, pretengué succeir-lo il·legalment en el marquesat d'Oristany i en altres drets. El virrei, Nicolau Carròs i d'Arborea, s'avançà i ho reincorporà tot al patrimoni reial. Leonardo es rebel·là i vencé el virrei en una batalla. Ocupat amb la guerra catalana, Joan II ordenà al procurador reial de l'illa, el cavaller valencià Joan Fabra, que protegira Càller i Castell Genovés.¹³⁷⁴ La rebel·lió de Leonardo II durà encara uns quants anys, durant els quals el comte estigué temptat de tornar a Sardenya per a defensar els seus interessos i els de la corona, encara que Joan II li ho impedí, almenys per l'any 1474.¹³⁷⁵ De moment, el 1471, Francesc comprà del rei la jurisdicció sobre el Màrguine i del castell de Macomer.¹³⁷⁶ Aquestes encontrades

¹³⁷² L'estudi de la deteriorada peça per GISBERT, J. A., «La creu o peiró del comte...», *op. cit.*, consultada en setembre del 2018, és força interessant; encara que discrepem sobre la datació tardana proposada per l'arqueòleg.

¹³⁷³ BLUMENTHAL, D., *Enemies & Familiars...*, pp. 252 i 275.

¹³⁷⁴ GALERA, R., «El comte d'Oliva...», p. 65.

¹³⁷⁵ *Ibidem*, p. 66.

¹³⁷⁶ AHNÖB, Osuna, CP. 528, D. 10; C. 537, D. 28; C. 978, D. 1/5.

formaven part del dot portat al matrimoni per sa germana Caterina, morta sens successió. Per tant, havien de tornar a ser –com passaria el 1478, una vegada sufocada la rebel·lió de Leonardo II– feus del comte d’Oliva.

Del 18 de juliol del 1474 és una concòrdia de Francesc-Gilabert amb els jueus de l’Alguer –financers seus?– Zarc i Niu de Carcassona. Potser pensava obtenir recursos ràpids per a llançar una ofensiva contra Leonardo.¹³⁷⁷ Tanmateix, la delicada situació de Castella ho impedí. En desembre del 1474, en produir-se la mort d’Enric IV, es posaren en guàrdia els capitans Joan de Cardona, Gaspar Fabra i Francesc-Gilabert de Centelles, a fi que l’*adelantado* de Múrcia no s’apoderara del marquesat de Villena. Havia mort també el marquès Juan Pacheco i el fill d’aquest demanà protecció al seu amic Joan d’Aragó, en vespres d’un conflicte successori castellà que entronitzaria els Reis Catòlics.¹³⁷⁸ Ja abans de la mort d’Enric IV i de Pacheco, el 25 de novembre, Joan el Gran havia dissuadit el comte d’anar dellà: “no passeu ne us transferexcau al regne de Sardenya”.¹³⁷⁹ El rei d’Aragó el necessitava al seu costat, com a conseller, per a ajudar-lo a fer que el seu primogènit, Ferran, es consolidara com a rei consort de Castella.

També intervingué perquè un altre infant, Alfons, fora bisbe de Saragossa, i aspectes similars, que requerien de la seua proximitat a la cort reial.¹³⁸⁰ Entre una cosa i l’altra, s’ocupava de reorganitzar les seues senyories per a quan vinguera d’hora de deixar-les en herència. Per exemple, el 22 d’agost del 1475 signà una concòrdia amb els sobreexplotats vassalls musulmans de la vall de Cofrents o d’Aiora –que prompte serien vassalls de seu fill Querubí–, se suposa que per a millorar-los o rebaixar-los algunes prestacions senyorials.¹³⁸¹

El 1476, en el context de la guerra successòria de Castella (1474-1479), el nou marquès de Villena, Diego López Pacheco, canvià de bàndol i es posicionà en contra de Ferran i Isabel, i a favor d’Alfons V de Portugal i Joana “la Beltraneja”. El 28 de febrer, el rei Joan comunicà al comte d’Oliva la la situació: “lo que huy se diu marquès ésser rebel·le e inobedient als sereníssimos rey e reyna de Castella,

¹³⁷⁷ AHNOB, Osuna, C. 1304, D. 25, Regests de protocols d’Antoni Barreda, 18 de juliol del 1474.

¹³⁷⁸ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 8 (XIX.10).

¹³⁷⁹ GALERA, R., «El comte d’Oliva...», p. 66.

¹³⁸⁰ *Ibídem*, pp. 66-67.

¹³⁸¹ AHNOB, Osuna, CP. 120, D. 20; C. 630, D. 2.

nostres caríssimos fills, senyors e reys naturals de aquell [regne], e haver invocat altre rey e senyor e, per consegüent, ésser enemich nostre”.¹³⁸² Així les coses, el comte d’Oliva rebé ordre de guerregar contra el marqués, amb càrrec de capità general: us “fem capità nostre general [...]. Siau capità de guerra nostre en aquella partida de la frontera hon ab les gents de vostra capitania stareu”, amb facultat de fer la guerra contra els castellans de Villena, vassalls de Pacheco.

Pel que sembla, el gendre del comte, Gaspar Fabra, sembla que ja s’havia avançat a l’ordre reial, perquè en gener del 1476 ja castigava la terra de Villena. Utilitzà bombardes grosses i trabucs per a bombardejar el castell de dita vila, on s’havien acantonat els partidaris de la Beltraneja.¹³⁸³ En març, el comte de Cocentaina atacà el castell de Saix. Arribat l’estiu, Joan II manà alçar els setges de Villena i Saix, i no està clar si Centelles hi arribà a intervenir directament o si confià la direcció de l’exèrcit al seu gendre, mossén Fabra.¹³⁸⁴

El 14 d’agost del 1476, a València, se signaren els capítols matrimonials de Serafi de Centelles i Urrea, l’adolescent hereu d’Oliva, amb la donzella Elisabet-Magdalena, filla del difunt Joan de Pròixida i Calataiud (mort el mateix any 1476), senyor de Palma i Benissanó,¹³⁸⁵ i de la viuda Violant Rabassa de Perellós.¹³⁸⁶ El pare del núvio li feu donació *propter nuptias* del comtat d’Oliva, amb el castell de Rebollet i la vila d’Oliva, i els llocs de la Font, Rafelcofer, Beniflà i alqueries; més la baronia de Nules, amb Nules, la Vilavella i Mascarell. Li assignà una renda anual de 20.000 sous, dels ingressos senyorials procedents d’aquestes baronies, que quedaven hipotecades per a correspondre, amb un creix de 6.000 florins d’or, al dot de 12.000 que aportava Magdalena al matrimoni:¹³⁸⁷

¹³⁸² GUAL CAMARENA, Miguel, «La forja de la unidad hispana (1475-1476)», *Saitabi*, 9, València, pp. 145-205 (p. 187).

¹³⁸³ PRETEL MARÍN, Aurelio, *El señorío de Villena en el siglo XV*, Institución de Estudios Albacetenses «Don Juan Manuel», Albacete, 2011, pp. 400-407.

¹³⁸⁴ GALERA, R., «El comte d’Oliva...», p. 68.

¹³⁸⁵ Senyories venudes el 1476, poc abans de morir, per a dotar extraordinàriament la filla. Sobre aquest personatge, amic del poeta Roís de Corella, vegeu SOLER, A., *Joan Roís de Corella...*, pp. 275-278.

¹³⁸⁶ Heretà també els béns de la mare, segons consta en l’ACCCV, Protocols notariais de Bertomeu de Carries, núm. 20447, 8 de març del 1493. Na Violant dictà testament a València el 23 d’octubre del 1489 i fou publicat el 15 d’octubre del 1490.

¹³⁸⁷ AHNOB, Osuna, C. 597, D. 33, Capítols matrimonials de Serafi de Centelles i Magdalena de Pròixida, València, 14 d’agost del 1476, capítol 8. Notari: Antoni Barreda.

Sia feta per lo dit don Cerafí creix, augment e donació dita per núpcies, per rahó de la virginitat, de sis mília florins de or, enaxí que en tot lloch e cas de dot e creyx restituhidors, a la dita molt noble dona Magdalena sien pagats díhuyt mília florins de or, ço és, dotze mília florins per la dot, en cas de dot restituhidora, e sis mília florins per lo creix.

És a dir, que si Magdalena –filla única– moria sense fills, sa mare o la família podien reclamar al vidu la restitució del dot i el creix, segons Furs.

Mesos després de les noces, Francesc-Gilabert comprava la baronia de la vall de Laguar a Lluç de Bonastre, àlies Bernat d'Oms (16 de novembre),¹³⁸⁸ i carregava un cens a favor de Galceran de Ripoll àlies Castellverd, per a pagar-li el preu de la baronia d'Orba (12 de desembre del 1476).¹³⁸⁹ Ambdues baronies de la Marina s'incorporaven així al llegat que rebria el novençà Serafí.

Tots aquests preparatius de la successió comtal tingueren lloc després del 2 de juny del 1476, quan un fill homònim del Jaume d'Aragó, baró d'Arenós derrotat el 1464 pel Centelles, tornava a alçar-se en armes. Secretament i amb un contingent d'homes, ocupà la baronia paterna, de la qual es reivindicava hereu. A València tornaren a fer mobilització general. En l'ofensiva, dirigida pel governador Lluís de Cabanyelles, tingueren protagonisme les companyies del comte d'Oliva, de Joan de Cardona i de Joan-Francesc de Pròixida. La rebel·lió fou sufocada el 1477,¹³⁹⁰ amb accions contundents per part del Centelles. El 21 de març, per exemple, conta la crònica de Melcior Miralles que “lo compte prèu un loch de la baronia” d'Arenós, “e decontinent ne feu degolar un hom, e feu-ne pengar [blanc], e n portà presos molts. E lo dilluns a ·XIII· de abril, ne pengà en lo Mercat quatre [la plaça del Mercat de València], que cascú no passaven ·XXV· ans”.¹³⁹¹

A punt i seguit ve una nota que diu: “Àn donat al fill del compte de Oliva, a mossén Altobel·lo, per a la galiota”. És a dir, que els jurats havien subvencionat el bastard d'Oliva per a armar una galiota i protegir els encontorns del grau de la ciutat. Més avant, el 14 d'octubre del 1477, els jurats li feren arribar 70 lliures en

¹³⁸⁸ BRAH, Col·lecció Salazar, B-8 (sign. 9/123), *Memorias de la Casa de Centellas* [documents sobre els Centelles de Nules, ca. 1692], f. 18v.

¹³⁸⁹ AHNOB, Osuna, C. 597, D. 24; CP. 129, D. 8.

¹³⁹⁰ LLORCA, F., *Sublevación del infante...*, pp. 61-87.

¹³⁹¹ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, p. 454.

diners i 40 quintars de bescuit per a la galiota, amb l'encàrrec d'interceptar naus carregades de blat –se suposa que de pirates o d'enemics del rei– i portar el forment a València per a vendre'l a l'Almodí. El contracte duraria fins a gener del 1478. El 1482 els jurats li pagaren 25 lliures perquè capturara “gent tumultuària” del món mariner i garantira el proveïment de vitualles a la ciutat, i el 1484 se li encarregava la reorganització de “la armada per mar”: les fustes que la ciutat armava per a garantir –amb el recurs a la violència– la pau al grau de València.¹³⁹² Pel 1482 se'l documenta, a Altobel·lo, comprant a la batlia general un esclau oriünd del comtat d'Albaida, Ibràhim, que “se n'era anat e passat en terra de moros”. Capturat pels oficials del batle general, li l'havien venut com a esclau.¹³⁹³

El 29 de novembre del 1477, els mateixos jurats de la capital es mostraven alarmats per un repunt de la criminalitat urbana (assassinats a traïció, robatoris, segrestos i violacions), “recitant lo que's porà seguir per lo fet dels spectables comtes de Cocentayna [Joan-Roís de Corella, governador del regne, mort el 1479] e de Oliva”.¹³⁹⁴ Els dos magnats s'havien barallat i havien constituït bàndols (1477-1478). Però és que, justament abans d'això, el Centelles ja s'havia barallat amb Joan de Cardona, el senyor d'Ondara, perdonat i reconciliat ara amb Joan II d'Aragó. Així ho explicava en el segle XVI Jerónimo Zurita:¹³⁹⁵

Diferencias entre el conde de Oliva y don Juan de Cardona, y el remedio que se procuró.- Nunca cesaban en el reino de Valencia nuevas ocasiones de bandos y guerras entre los barones y caballeros de aquel reino. Y por este tiempo, habiendo alguna disensión y diferencia entre el conde de Oliva y don Juan de Cardona sobre sus vasallos, viniendo en buen apuntamiento se puso todo en mayor turbación. Porque un día del mes de octubre deste año [1477], paseando don Bernaldo de Centellas, hijo [bastard] del conde de Oliva a mula por la ciudad, salió don Miguel Ruyz de Corella, hermano del conde de Cocentayna, con otro caballero a caballo, y le acometieron para matarle; de que se siguió nuevo bando y guerra entre los condes de Oliva y Cocentayna, y sus valedores. Y el rey los mandó salir de la ciudad de Valencia, y que no entrasen en la de Játiva. Y como don Miguel de corella,

¹³⁹² DÍAZ, A., *El ocaso cuatrocentista...*, pp. 228-229.

¹³⁹³ ARV, Batlia, 217, ff. 500v-501r; BLUMENTHAL, Debra, *Enemies & Familiars. Slavery and Mastery in Fifteenth-Century Valencia*, Cornell University Pres, Ithaca (New York) – Londres, 2009, p. 14.

¹³⁹⁴ RUBIO, A., *Epistolari de la València medieval* [II], doc. 122, pp. 315-316.

¹³⁹⁵ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 8, pp. 306-307 (XX.15).

el día que cometió este caso, se fue a Guadaleste –que era de don Juan de Cardona–, volvieron a su primera contienda. Y el rey mandó ir a los condes a su corte para que se diese orden en apaciguar sus bandos y diferencias.

Calidad de la casa de Oliva.- Excusábase de ir a la corte el conde de Oliva por ser viejo y enfermo. Y, como aquella casa era poderosa y grande en aquel reino y tenía deudo con las principales casas dél, y los Corellas eran mucha parte y hacían gran parcialidad, y eran muchos los que les seguían, había mucha dificultad en reducirlos a medios de concordia.

Tregua entre las casas de Oliva y Corella.- Y mandó el rey que se diesen su fe y su palabra y seguridad, a Luis de Cabanillas, gobernador de aquel reino, por sí y sus hijos y hermanos y escuderos, que, entre tanto que iban a la corte y volvían algunos días después, no se harían guerra ni daño alguno. Y señaladamente dieron su fe y palabra don Miguel de Corella, que cometió el caso, y don Cristóbal de Corella, comendador de Sant Antonio de Nápoles, su hermano, y don Juan Ruiz y don Perot de Corella, hijos del conde, y Guillén-Ramón de Corella, su tío.

Asiento en los bandos de Valencia.- Con esto se fue dando orden en apaciguar aquel bando, que tenía puesto en armas todo aquel reino.

El vell Joan II i el governador Cabanyelles uniren esforços aquell any 1478 per a apaivagar el bandolerisme nobiliari i la delinqüència urbana, amb una severa pragmàtica. La Ciutat s'hi oposà, amb excuses legals, i el rei designà lloctinent reial l'infant Enric d'Aragó, duc de Sogorb, perquè eradicarà amb mà ferma els pertorbadors de la pau social.¹³⁹⁶ Per a facilitar la pacificació, el comte d'Oliva se n'havia anat a Sardenya –primavera del 1478– a fi de cooperar en l'anihilació del marquès rebel d'Oristany, Leonardo II d'Alagona, les terres del qual pretenia obtenir de la corona –cosa que no fou–, i no sols les que li pertocaven per la devolució del dot de sa germana: Màrguine i Macomer. Segons Zurita, el comte tenia “pretensión [...] en los bienes del marqués de Oristán. También, por otra parte [...] se oponía a las ejecuciones de las rentas y bienes del marquesado por razón de la dote de doña Catalina, su hermana, que fue mujer de Salvador de Arborea, marqués de Oristán, por ser su heredera y no haber dejado hijos”.¹³⁹⁷

¹³⁹⁶ BELENGUER CEBRIÀ, Ernest (ed.), *Fernando el Católico y la Ciudad de València*, Universitat de València, València, 2012, pp. 84-85.

¹³⁹⁷ ZURITA, J., *Anales de la Corona...*, vol. 8, pp. 306-307 (XX.18). Joan II sols li reintegrà el 1478 el dot (BRAH, Col·lecció Salazar, B-8, sign. 9/123, *Memorias de la Casa de Centellas* [documents sobre els

Recordem que la mort sense fills de Salvatore I Cubello d'Arborea (1398-1470), casat amb la germana del comte d'Oliva, Caterina, comportava la reintegració del marquesat d'Oristany i altres feus a la corona, tret dels corresponents al dot, que tornava als Centelles per manca de fills. Salvatore tenia un germà, Antonio (premort el 1455 sense fills) i una germana, Benedetta, mare de Leonardo (Sardenya, 1436-Xàtiva, 1494), senyor d'Almuniente (Aragó). Aquest nebot ocupà els estats de l'oncle i resistí fins el 1478, erigit en paladí de l'autonomia sarda. La justícia reial l'havia condemnat a mort per traïció i confiscació de béns (15 d'octubre del 1477). Nicolau Carròs organitzà una expedició, amb tropes del comte d'Oliva i altres, que desembarcà a Càller en abril del 1478. Leonardo, que desplegava una política agressiva, fou derrotat a la batalla de Macomer (19 de maig del 1478), on periren entre 8.000 i 10.000 combatents, la gran majoria sards. Ell se'n fugia en vaixell a Gènova, però el traïren en el trajecte. Jutjat per Joan II, se li commutà la pena de mort per cadena perpètua, que complí en un calabós del castell reial de Xàtiva, on moriria el 1494.¹³⁹⁸

L'endemà mateix del triomf de Macomer, el 20 de maig del 1478, el comte Francesc-Gilabert donà instruccions des del castell d'Òsil, al seu cosí germà Pere-Sanxes de Centelles (baró de Pedralba i vescomte de Gallano, d'on vindran els Centelles de Pedralba), que es trobava a València, sobre com calia procedir per a la resolució del molest afer dels bàndols nobiliaris. La missiva s'acompanyava d'unes instruccions orals per als seus valedors, transmeses pel batle de Nules, que se'n tornava de Sardenya a València, per tal que els "valedors" de la causa dels Centelles cooperaren amb la justícia reial en l'obtenció de la pau.¹³⁹⁹

Al molt noble monsenyor cosí e germà, e com a fill,
mosén Pere-Sánchez Centelles. Salut.

Centelles de Nules, *ca.* 1692], f. 47v), encara que indemintzà l'hereu, Serafi, l'endemà de la mort del pare (1480), amb 8.000 lliures per danys causats a Macomer (ibídem).

¹³⁹⁸ SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis, *Los Reyes Católicos. El tiempo de la guerra con Granada*, Rialp («Forjadores de Historia», 15), Madrid, 1989, p. 12.

¹³⁹⁹ ESQUERDO, O., *Nobiliario valenciano...*, vol. 2, p. 210-211. Hem corregit la data trabucada de 1487, que equivoca Esquerdo, i hem regularitzat algunes altres lectures equívokes de la lletra, producte d'una deficient transcripció.

Molt noble monsenyer e car cosí germà, e com a fill. Vostra lletra he rebut, de la sanitat de mosén Guillem Centelles e vostra he hagut gran plaer, e de vostres debats e enuig. Déu perdò a qui ha lo tort; e a tots, si tots lo havem. Que gran por he que axí los uns com los altres no deminuïxcam gran part de nostra renda. E axí lo honor com la ànima e la gràsia del senyor rey no metau en risch. Carament vos voldria pregar que fasau lo bé que pugau, e no vullam que les prontes voluntats vos porten llengües penes.

Recort-vos quant ha disminuïda la casa de los nostres antecessors per debats, e per semblants, dels nostres adversaris. Mosén Pere de Vilaragut [devia referir-se ací a Jaume de Vilaragut, el corsari, senyor d'Albaida] fonch dels pus favorits cavallers de València. Tota llur partida lo nomenava "lo senyor". Quant volien pintar a sent Jordi, feien muntar a ell en un cavall blanch e de aquella forma lo pintaven. En sa vida lo acceptaren e en sa vellea vivia de almoines. Besora e Malany, unes antigues cases [de Catalunya], són vengudes a llaurar. Los Cervellons, parents nostres, han renta menor que alguns cavallers que són en Catalunya. Tot, per bandos, e per dexar-se regir a les voluntats iracibles.

E doncs, fill e car cosí germà, vença lo Senyor los moviments animosos, e no fasau alegres vostres ancians enemichs. E perdonau, com axí us escrich. E siau cert que axí poch mancaria a mosén Guillem-Ramon Centelles e avós, com a la mia ànima.

Lo meu bal·le de Nules vos parlarà. Dar-li-heu fe com deveu.

En lo castell de Òsilo, a 20 de maig de l'any 1478.

Vostre cosín germà e pare, a vostra ordinació. Lo Comte de Oliva.

La cooperació del comte amb el rei Joan i amb el duc de Sogorb, lloctinent i virrei de València el 1478, tingueren per recompensa el nomenament de Francesc-Gilabert com a governador del regne (el 8 de desembre de dit any), en substitució precisament del seu rival en els bàndols, el comte de Cocentaina, Joan-Roís de Corella, que havia mort el 22 d'octubre.¹⁴⁰⁰ En principi Joan el Gran havia pensat a Ximén-Peres Romaní i Escrivà, designat en principi, el 10 de novembre, però després revocà el nomenament i l'atorgà al comte d'Oliva.¹⁴⁰¹ El 29 de desembre prengué possessió del càrrec, al Palau del Real:¹⁴⁰²

¹⁴⁰⁰ PÉREZ, D. (ed.), *El Llibre Blanch...*, p. 211.

¹⁴⁰¹ FULLANA MIRA, Lluís, *Los virreyes de Valencia. Historia de los virreyes y capitanes generales de Valencia*, València, 1916, p. 256; MATEU, J., *Los virreyes de Valencia...*, pp. 97-99. Vegeu també ARV, Protocol de Jaume Salvador, 30 de desembre del 1478, citat per GRAULLERA, V., *Derecho y juristas...*, p. 48.

¹⁴⁰² PÉREZ, D. (ed.), *El Llibre Blanch...*, p. 211.

[...] lo molt spectable don Francesch-Gilabert de Centelles, comte de Oliva, conseller e camarlench de la sacra magestat del molt alt senyor Rey [...], jura per governador del present regne; lo qual jurament presta en mans e poder del illustre senyor infant don Enrich [d'Aragó, duc de Sogorb], lochtinent general de la prefata real magestat en lo present regne de València, constituhit personalment en la casa del Real del dit senyor.

A partir d'aleshores llegim en els encapçalaments dels escrits de la Governació: “Lo spectable don Francesch-Gilabert de Centelles, comte d'Oliva, conseller e majordom de la sacra magestat del senyor rey, e governador del Regne de València”.¹⁴⁰³ Hi havia dubtes entre els detractors del comte, partidaris del difunt comte de Cocentaina, però els jurats de València s'afanyaren a comunicar al rei l'encert de la decisió (19 de gener). Indicaven que el comte “se porta en tots actes que toquen a son offici, e ab molta benignitat e humanitat se regeix, car sens accepció de persones la justícia se tracta”. Obrava de manera justa i imparcial –era el jutge suprem del país– i “la justícia se fa sens repel”, de manera ferma i diligent.¹⁴⁰⁴ No obstant això, després de la mort de Joan II (19 de gener del 1479), el comte d'Oliva fou destuït pel nou rei de València i d'Aragó, Ferran II el Catòlic, (Trujillo, 8 de febrer). Estigué present a la destitució, entre altres testimonis, el poeta i mestre en teologia Joan Roís de Corella (València, 16 de febrer).¹⁴⁰⁵

Pere Garró, lloctinent de batle general, presentà al comte una lletra patent del rei Ferran, que llegí un secretari reial. El sobirà deia que “per certs justs e dignes respectes nostre ànimo dignament movents, los quals de present exprimir no curam, havem delliberat suspendre a vós, dit comte, del ofici de portantveus de nostre governador de aqueix regne; axí com ab les presents sospenem”. El to sever i la immediatesa de la destitució semblen indicar que havia hagut diferències importants de criteri entre el Centelles i el nou monarca, a banda d'un desig d'aquest –un rei intervencionista i autoritari– de col·locar persones de confiança en tots els oficis que poguera. El comte obeí i cessà en l'ofici: “donà, restituhí e

¹⁴⁰³ Per exemple, en l'ARV, Governació, 109, mà 7a, f. 39r/v (f. 230r/v), 1 de febrer del 1479.

¹⁴⁰⁴ SANTAMARÍA ARÁNDEZ, Álvaro, *Corpus documental para la investigación del «Consell General» de Valencia en el tránsito a la modernidad*, Biblioteca Valenciana, València, 2000, pp. 148-149; GALERA, R., «El comte d'Oliva...», pp. 74.

¹⁴⁰⁵ ARV, Batlia, llibre 1156, ff. 375r-376v, València, 16 de febrer del 1479. El transcrivim sencer en SOLER, A., *Joan Roís de Corella...*, doc. 149 (ed. digital), 33 de l'ed. en paper, pp. 430-433.

més en poder del dit magnífich loctinent de batle general, lo bastó de portantveus de governador”. Hi havia una carta també del rei per a ell, però aquesta era privada, se suposa que per a explicar-li les raons del cessament.

Pocs mesos després, quan Ferran convocà Corts a València per a jurar els Furs (octubre del 1479), hi assistí, entre altres barons, el noble Francesc-Gilabert, acompanyat pel donzell –i menor d’edat– Serafí, un jove que, com demostraria poc després, estava molt interessat en la política foral valenciana.¹⁴⁰⁶ El comte d’Oliva acabava de tancar una compra molt important per al seu fill i successor, la de la vall de Pego, que incloïa la vila de Pego i els llocs de Favara, Benumeia i l’Atzúvia, per preu de 295.000 sous (València, 18 de març del 1479).¹⁴⁰⁷ Mort el 1473 Antoni-Francesc Ribelles de Vilanova, curador del seu fill Joan-Àngel –el senyor titular de Pego–, el governador Lluís de Cabanyelles embargà les rendes a la família.¹⁴⁰⁸ Pesaven autos executoris contra ells (1478) i hagueren d’acceptar la subhasta del feu per a superar la fallida.¹⁴⁰⁹ El 1479, doncs, l’opulent comte d’Oliva (que rebia rendes de milers de vassalls, cobrava pel seu ofici de governador, rebia interessos de préstecs a la corona i exportava cada any molts de pans de sucre) era senyor de les “baronies i viles” de Nules, Pego i Murla, i les “valls” d’Aiora, Orba i Laguar, al regne de València; del castell i baronia de Rocafort de Queralt, al principat de Catalunya, i de les baronies o *encontrades* de Montagut, Anglona, Òsil, Màrguine i Macomer, al regne de Sardenya; amb una concentració de feus entre la Safor i la Marina que tenia per cap i casal la vila comtal d’Oliva.

Emmalaltí el vell comte en gener del 1480, al seu castell d’Oliva, i dictà testament el dia 21, en presència del notari de casa, Antoni Barreda, i codicils (en prevenció de possibles fills pòstums), el mateix dia.¹⁴¹⁰ L’assistí en la redacció dels documents el doctor en lleis i assessor seu, Andreu Sart, i en foren testimonis dos “mestres en arts e medicina” vinguts de València: Dionís Ternera, Jaume Cortés.

¹⁴⁰⁶ MARICHALAR, Amalio i Cayetano Manrique, *Historia de la legislación y recitaciones del derecho civil de España*, Imprenta Nacional, Madrid, 1863, vol. 3, p. 522; GALERA, R., «El comte d’Oliva...», pp. 76.

¹⁴⁰⁷ BRAH, Col·lecció Salazar, B-8 (sign. 9/123), *Memorias de la Casa de Centellas* [documents sobre els Centelles de Nules, ca. 1692], ff. 15r i 48r.

¹⁴⁰⁸ GUINOT, E., «L’escenari de les senyories...», pp. 95-96.

¹⁴⁰⁹ AHNOb, Osuna, C. 758, D. 1-41.

¹⁴¹⁰ AHNOb, Osuna, CP. 129, D. 14 (testament; en reproduïm la clàusula d’herències en el nostre apèndix documental, núm. 24) i C. 597, D. 18 i D. 19 (singles còpies de codicil; en el mateix apèndix, doc. 25); ARV, Reial Audiència, Processos, part 3a, núm. 601, f. 1 i ss.

El noble es trobava ja en un estat de salut greu, però plenament conscient, i hi feu constar en les escriptures el “se[+]nyal de nós, don Ramon de Riu-sech, en altra manera nomenat don Francesch-Gilabert de Centelles, comte de Oliva”. El magnat valencià morí el 28¹⁴¹¹ i el testament es publicà el 30 de gener. Deixà totes les seues senyories al primogènit mascle, Serafí de Centelles i Urrea, que adoptava –per vincle antic– el sobrenom legal de Ramon de Riu-sec; tret de la baronia de la vall d’Aiora i Cofrents, que reservà per al fadristern Querubí.

El cadàver del comte, embalsamat, seria dut immediatament a soterrar a Nules. La capella de Sant Jaume del castell de Nules (la Vilavella), antic panteó familiar, estava assolada des del 1459, raó per la qual fou soterrat el comte a l’església parroquial, en panteó nou, ubicat des del 1480 a la capella de Sant Bertomeu i Sant Jaume; decorada aquesta el 1482 per un retaule de Roderic d’Osona encarregat per la viuda Beatriu d’Urrea.¹⁴¹² Al Museu d’Història de Nules es conserva la làpida sepulcral del comte (33,5 cm d’alçada per 43 cm d’amplada), amb restes de policromia i la inscripció següent, en minúscula gòtica librària: “don fr[ancesch] / gilabert [de cen-]/-teles, comte d’oliva”.¹⁴¹³

En la clàusula de successió continguda en el testament es recordava que el comtat d’Oliva i la baronia de Nules ja havien sigut “per nós donats al dit spectable don Seraphí de Centelles, en contemplació del matrimoni per aquell fet e encara no consumat ab la molt noble dona Magdalena de Pròixida”. És a dir, l’adolescent Serafí, que quedaria sota tutela materna durant alguns anys encara, no havia consumat carnalment les noces acordades amb l’òrfena de Joan de Pròixida; probablement, per raons d’edat de la donzella, que encara no hauria assolit l’edat núbil, ja que Serafí sembla que era una mica major que ella.

En els codicils –que pretenien esmenar un oblit del testador– el comte, sexualment actiu als seus 71 anys d’edat, preveia que la comtessa Beatriu –“molt amada e cara muller nostra”– poguera procrear-li algun pòstum. Si aquest seria mascle, duria el nom de “don Tro de Centelles” i heretaria 12.000 florins d’or. La

¹⁴¹¹ FELIP, V., «Els Centelles, senyors de Nules i comtes d’Oliva», p. 81.

¹⁴¹² ARCINIEGA, L., «La capilla de los Borja...», p. 256.

¹⁴¹³ La trobareu reproduïda en GISBERT SANTONJA, Josep-A. (ed.), *El gust d’Ausiàs March. Gandia: Palau dels Borja (1997-1998)*, Ajuntament de Gandia, Gandia, 1999, p. 157.

devoció professada per Francesc-Gilabert pels àngels de la cort celestial i pel seu capità, sant Miquel Arcàngel, era tal, que Francesc-Gilabert no sols havia edificat capelles dedicades a l'arcàngel, sinó que també havia batejat fills amb els noms d'Àngela, Serafi i Querubí. Ara tocava, doncs, un Tro. Perquè, com predicava fra Vicent Ferrer, remetent al *Llibre de la Jerarquia [Celest]* de “sent Dyonís” (el pseudo-Dionís Areopagita),¹⁴¹⁴ la segona escala de criats espirituals del Redemptor la constituïen “seraphins, cherubins, trons, etc.” Després venien els àngels de segona escala (dominacions, virtuts i potestats) i els de tercera categoria (principats, arcàngels i àngels comuns).¹⁴¹⁵ Aquest Tro seria el tercer en la llista successòria, si els altres dos primers, Serafi i Querubí, morien sense fills, amb predilecció sobre els fills mascles de Àngela de Centelles i Urrea, que es casaria el 1489 amb el noble Pero VII Maça de Liçana i Carròs d'Arbora, baró de Mandas (Sardenya) del 1505 al 1546.¹⁴¹⁶ Això, si es donava el cas d'un pòstum mascle; essent femella, rebria 70.000 sous de dot per a casar-la.

Important era una altra clàusula del testament que beneficiava els frares franciscans de Santa Maria del Pi.¹⁴¹⁷ El comte obligava els seus successors a lliurar cada any una “almoyna” de 600 lliures anuals a la comunitat monàstica, en diners; més dues lliures diàries de carn; deu parells de gallines cada any i deu de pollastres, per als malalts; una peça de drap gris per als hàbits, i tres cafissos d'olives al temps de la collita de l'oli. A partir del 1580, per manament de la Reial Audiència, totes aquestes coses s'unificarien en una obligació anual de 800 lliures. Aquesta obligació, tanmateix, l'havien de reclamar insistentment els religiosos. Com feren, per exemple, el 1614, quan estaven acabant d'obrar el nou monestir a Oliva. Si no es pagaven, deien, “no s poria continuar la obra que se ha comensat

¹⁴¹⁴ FERRER, V., *Sermons*, vol. 6, p. 53.

¹⁴¹⁵ *Ibídem*, vol. 5, p. 177.

¹⁴¹⁶ BRAH, Col·lecció Salazar, B-8 (sign. 9/123), *Memorias de la Casa de Centellas* [documents sobre els Centelles de Nules, ca. 1692], f. 19v, Capítols matrimonials d'Àngela de Centelles i Pero Maça, 23 de juliol del 1489; AHNOB, Osuna, CP. 127, D. 17. Vegeu també ACCCV, Protocols notariais de Lluís Masquefa, núm. 18579, València, 28 de novembre del 1495.

¹⁴¹⁷ AHNOB, Osuna, C. 610, D. 1, ff. 4r-5v i 41r-42r, Memòria de la deixa testamentària del I comte d'Oliva al monestir de Nostra Dona del Pi, any 1702; ARV, Manaments i empires, any 1611, llibre 8, mà 81a, ff. 25r-26v (còpia del 1610).

per a poder estat y habitar, però encara no·s porien sustentar tres o quatre frares”.¹⁴¹⁸ Les curioses donacions materials del comte venien recollides així:¹⁴¹⁹

Ítem, en sufragi de la ànima nostra, als frares de la observància del monastir de Nostra Dona de Santa Maria del Py, construït dins terme de la nostra vila de Oliva, e perquè aquells en llurs sacrificis e oracions fasen partisipant la ànima nostra; de nostros béns volem cascuns dies los sia donat, per caritat e per sustentació de la vida de aquells, dos lliures de carn; deu parells de gallines y deu parells de pollastres per als malalts, en cada un any. Asò delcarat que, en lo temps de Quaresma, els sia, después de dita caritat de dos lliures de carn que prenen, la suma de vint dinés los sia donada e commutada en peix; la qual caritat, volem lo hereu nostre, cascun dies, e perpètuament, fasa e sia tengut fer, segons per nós és ordenat. E, per semblant, volem e ordenam que cascuns anys e perpetualment, per lo hereu nostre dejús escrit, sia donada una pesa de drap gris per a vestir los frares del dit monastrir del Py; perquè aquells, en llurs sacrificis e oracions, fasen partisipant la ànima nostra.

El comte exercia el patronat sobre el temple conventual¹⁴²⁰ i era propietari dels terrenys on s’assentava la comunitat, i on –molt de temps després de la ruïna del 1598, el 14 de desembre del 1730– seria col·locada la primera pedra de la moderna ermita de Sant Antoni Abat i Sant Antoni de Pàdua del Pi.¹⁴²¹

Amb el temps, el record de la donació pietosa del I comte als frares generà una mena de llegenda popular o contalla, que recull així el *Manual de diferents coses* de la parròquia de Santa Maria (1633-1791), en data del 1744:

“A los primeros días del año 1480, el muy noble señor don Jerubín Centelles, primer conde de Oliva [sic, confusió per Francesc-Gilabert], cayó enfermo de muy grave enfermedad en la sobredicha villa de Oliva. Y para descansar su conciencia y confesarse, llamó a un religioso de san Gerónimo [el monestir de Sant Jeroni de Cotalba, a Alfauir]; el qual, luego que llegó a Oliva, como al dicho religioso le dieron a entender que el sobredicho conde había sido co[r]sario de ciertas galeras, no le quiso ohir de confesión, no atreviéndose a darle remedio. Secundariamente, llamó a un religioso de san Francisco y, por la misma razón, hizo también lo mismo. Terceramente, llamó al prior de este convento [dominica, el del Corpus Christi o Corpocrist de Llutxent], que era el padre fray Miguel Grau, religioso

¹⁴¹⁸ AHNOB, Osuna, C. 610, D. 1, f. 42r.

¹⁴¹⁹ Ibídem, còpia del 1702, f. 5v.

¹⁴²⁰ AHNOB, Osuna, C. 610, D. 9.

¹⁴²¹ AHNOB, Osuna, C. 610, D. 18.

y muy docto, compañero que fue y discípulo del glorioso arzobispo de Florencia, de nuestra sagrada orden de San Antonio. Este nuestro padre prior, como a prudente, viendo el peligro en que se hallava el paciente, y que se había de dar remedio, le oyó de confesión y le mandó que en su testamento obligase a sus herederos hiciesen el monasterio del Pino y sustentasen aquél perpetuamente, y hiciesen también ciertas almoynas perpetuas a ciertas casas pías, como es el hospital de Valencia, a la Puridad y otras partes; entre las cuales hizo a este convento [de Llutxent] una, al qual dexó que cada año perpetuamente se le diera cierta cantidad de turrone, clarea y neules, a fiestas de Navidad, y confites el Jueves Santo, más que cada semana perpetuamente se le fuera dado al convento una arrova de pescado, o ocho sueldos para mercado; almoyna muy poca respe[c]to de las otras y respe[c]to de lo que costó. Porque al dicho padre prior se le pegó la misma enfermedad y murió del mismo mal antes que el conde. La limosna de los confites duró asta el año 1540, no más. Y no sé cómo la limosna de los 8 reales aún dura; más es a poder de pleitos, y con dos sentencias dadas a favor nuestro: la una en la Governación de Valencia, a 7 de agosto de 1566; la otra, por la Real Audiencia, a 15 de Marzo de 1567. El testamento del dicho conde recibieron Juan Bungal, notario de Oliva, y Borreda [Antoni Barreda], de Valencia”. [Nota del transcriptor del 1744:] Saquéla *ad rubrum* del convento de Luchente. Yo, el doctor Francisco Salelles, archivero [de la parroquia de Santa Maria d’Oliva].¹⁴²²

Com s’observa, el relat té per base les curioses donacions de gallines, peix, carn, etc., que disposà Francesc-Gilabert en testament, el 1480, però el frare dominicà de Llutxent incorre en algunes confusions onomàstiques. Es refereix erròniament al senyor d’Aiora i germà del comte, Querubí, com a primer comte. I, partint d’una probable història de transmissió oral –la mort per contagi del confessor dominicà–, pretén remarcar la negligència dels franciscans i dels jerònims en l’administració de sagraments, enfront dels germans del seu orde. Tot i això, sobta dir que el monestir del Pi era franciscà, i que no fou “fundat” en aquest moment, sinó beneficiat pel testament; com els altres. Finalment, resulta també fidedigna la part on es recorda que el I comte d’Oliva havia sigut “corsario de ciertas galeras”. En conseqüència, pesaven sobre la seua consciència i la seua

¹⁴²² APSMO, sign. XIII, *Manual de diferents coses (1633-1791)*, f. 85 r, publicat per MARTÍ, M., *La memòria sota la pols...*, p. 111.

ànima moltes morts. Les donacions a religiosos, tal volta, aprofitaren per a alleujar la permanència del difunt al Purgatori, que es preveia llarga.

L'Oliva que deixava el comte el 1480, malgrat la seua absència, era una vila comtal més desenvolupada i boiant que la del 1433, gràcies en part a la sàvia administració de procuradors com Joan Sart. Demogràficament havien crescut la Vila i, sobretot, el Raval musulmà, per l'atracció de mà d'obra que propiciava la sucreria. Quant a les famílies predominants en l'oligarquia local, s'havien produït alguns canvis de llinatges. Així, si en la primera meitat del segle XV véiem com els Olzina i els Cardona predominaven en el justiciat, en la segona meitat s'hi repetien els Sala, Maimó i Escrivà: Pere Sala major, justícia el 1460; Pere Sala menor (1466), Pere Maimó (1468, 1470), Miquel Escrivà (1471), Nicolau Rossell (1472), Jaume Ferrando (1473), Miquel Savall (1484), Onofre Ribera (1475), Joan Tristull (1486), Antoni Roger (1487), Antoni Escrivà (1488), etc.¹⁴²³

La documentació del 1460-1480, molt escassa, aporta notícies sobre l'estat de coses al poble. Per exemple, si abans proveïen de carn la carnisseria d'Oliva els moros 'Abdu-l-Mâlik del Raval, pel 1461 s'arrendava a un potent carnisser i ramader d'Alcoi, Guerau Doméneç. El negociador d'un contracte on l'arrendatari s'havia de comprometre a "donar carn e carns de moltó, e cabró e bous les jornades acostumades", fou el mercader i síndic d'Oliva, Pere Cardona.¹⁴²⁴

Del 1462 és la reclamació del musulmà d'Oliva Ibràhim "Vaiaia" contra una altres moros d'Ondara i Beniopa, vassalls d'Hug de Cardona, als quals reclamava 420 sous pel preu d'un mul venut el 1460. El jurista Andreu Sart, l'assessor del procurador comtal, li havia redactat la denúncia perquè la presentara davant la cort de la Governació de València.¹⁴²⁵ Els feudals protegien de manera paternalista "els seus moros". Per posar un altre cas: el mateix any, un advocat del referit Hug defenia a la Governació un moro vassall del Real de Gandia, Sa'd al-Kunfridí, a qui els d'Oliva li havien embargat un mul, per un deute que tenia en aquella vila. El senyor del Real es clamava contra el comte i els seus oficials, i contra els oficials de la Vila d'Oliva per haver donat fe a una falsa denúncia. Demanava que "sia

¹⁴²³ VIDAL, J. M^a., «Alcaldes de Oliva...», *op. cit.*

¹⁴²⁴ APARISI, F., *Del camp a la ciutat...*, pp. 84-85.

¹⁴²⁵ GARCIA-OLIVER, F. i al. (eds.), *Hug de Cardona...*, vol. 3, doc. 311, pp. 1015-1017.

manat ab grans penes e ab aquells remeys que en tal cars se merex, al spectable compte de Oliva [e] als dits oficials de la dita vila de Oliva que decontinent restituexquen e forcen restituhir e tornar la dita bèstia al dit moro”.¹⁴²⁶

Per als llauradors, jornalers i traginers musulmans, la possessió d'un mul era molt apreciada. Entre els cristians de la Vila, hi havia també llauradors, bracers i pescadors pobres, però també famílies antigues i pròsperes, alguns membres de les quals emigraven a València. Per exemple, el mercader Bernat de Maians, que s'aveïnà el 1452 a la parròquia de Sant Martí de la capital; o la viuda de Joan Escrivà “Arrover”, que s'establí a la plaça dels Predicadors de València el 1456. El seder d'Oliva Joan Martí, el 1466, passaria a viure allí també, a la “plaça del Comte de Oliva, qui va a la casa de Valldigna”, és a dir, a l'actual carrer dels Cavallers, prop del palau dels comtes, que potser foren clients seus.¹⁴²⁷ Entre els traslladats a València destacava el pròsper mercader Arnau Ferràndez, fill de Pere i net d'Arnau. L'any 1465 acceptà per muller Francesca, filla del prohoms d'Oliva Joan d'Eivissa i neboda del canvista i ciutadà de València, Miquel d'Eivissa, germà de Joan. El dot aportat per la nóvia, valorat en 3.300 sous, triplicava els que s'oferien normalment al poble entre famílies de llauradors. Aquestes oscil·laven, segons Josep Bordes, entre els 800 i els 1.100 sous.¹⁴²⁸

Oliva, d'altra banda, atreia immigrants vinguts de Pego i d'altres pobles propers. Hi havia veïns d'Oliva que posseïen moltes terres al terme veí de Pego pels anys 1477-1478, com ara Bertomeu Gisbert, Francesc Salelles o Sebastià Salelles.¹⁴²⁹ Continuava l'activitat tèxtil, però a un ritme menor que en la primera meitat del segle, i hi havia teixidors d'ofici, com Miquel Sala (1476).¹⁴³⁰ La comunitat islàmica, això sí, mantenia un actiu comerç a curta i a llarga distància. Demanaven guiatges per a mercadejar, a la batlia general de València, moros d'Oliva com Muhàmmad i Aix Padello, i Muhàmmad Funda, que anaven a Castella (1466); ‘Abd Allàh Axeret, a Oriola i Castella (1468); Sa‘d Masbac, a la vall d'Elda, amb el seu criat Àhmad Carmiclí i quatre mules carregades amb

¹⁴²⁶ Ibídem, vol. 3, doc. 303, pp. 1009-1011.

¹⁴²⁷ CABANES, M. D., *Avecindamientos...*, assentaments núms. II, 1381, 1459 i 1650, respectivament.

¹⁴²⁸ BORDES, J., *La vila d'Oliva...*, pp. 52-53.

¹⁴²⁹ APARISI, F., *Del camp a la ciutat...*, pp. 89.

¹⁴³⁰ ADV, Pergamins, núm. 62; SERRA, X. (coord.), *El Archivo Diocesano...*, p. 171, regist 120.

mercaderies (1475); Sa‘d Biarí, a Oriola (1478), o Sâlim ibn ‘Abdu-l-Karîm d’Oliva i Àhmad ibn al-Hakam de Gandia, a Oriola, a comprar grana (1479), suposem que per a les tintoreries tèxtils dels ravals saforencs.¹⁴³¹

També es documenta a la Batlia General de València una orde donada pel batle a l’alguatzir de l’armada reial i veguer major de la Batlia General del regne de València, en Galceran Castellar, el 1476, perquè es fera càrrec d’un moro del comte d’Oliva que havia sigut retingut a la vila de Penàguila per haver-lo trobat “desencaminat”.¹⁴³² Des del segle XIII hi havia un control especial dels moviments de la població aborigen, islàmica. I els senyors feudals estaven ben interessats a evitar que la mà d’obra –la font primordial de rendes, més que no la terra– se’n fugira deixant afers pendents o els deixara buits els pobles.

Al litoral d’Oliva, continuava la pesca i el comerç, però a partir de la dècada del 1470, i del 1500 especialment, sovintejarien les alarmes per la presència de pirates berbers al litoral. L’any 1471, per exemple, es donà avís des de València a les torres de vigilància marítima de Cullera, Gandia i Oliva, per la presència de pirates.¹⁴³³ Una part del trànsit marítim i l’activitat corsària desenvolupada a ambdues vores de la Mediterrània tenia per objectiu la captura i el tràfic d’esclaus. El 2 de maig del 1472, el comte d’Oliva adquirí una esclava de 33 anys dita Caterina.¹⁴³⁴ El 28 de setembre de dit any, a Oliva, Berenguer Mulet, procurador de la viuda de Guillem Paella, vengué un esclau negre d’aquesta, oriünd de Guinea (els portuguesos en duïen molts a València), anomenat Joan Paella, per preu de 34 lliures: no molt més del que costava un bon cavall.¹⁴³⁵

No mancaven tampoc els moros d’Oliva que, per circumstàncies – commutació de pena per robatori, per exemple– havien sigut esclavitzats. Parents i amics havien de reunir diners si volien redimir-los de l’esclavatge. Així obraren els musulmans d’Oliva Sa‘d Caperí, Àhmad Bagna àlies Muquèicer, Iúsuf Masarell i ‘Alí Bolaix, el 27 d’agost del 1472, quan rescataren el seu amic al-Qadih

¹⁴³¹ ARV, Batlia, 1153, ff. 706v-707r i f. 816r/v; 1154, f. 216r/v; 1155, f. 369r/v; 1156, f. 331r/v, i 1156, f. 438 r/v, respectivament.

¹⁴³² ARV, Batlia, 1155, f. 724r/v, València, 2 d’octubre del 1476.

¹⁴³³ AMV, Lletres missives, g³, 6 al 29, ressenyat per DÍAZ, A., *El ocaso cuatrocentista...*, p. 22.

¹⁴³⁴ AHNOB, Osuna, C. 1304, D. 24-25, Regets del segle XVIII dels protocols notariais d’Antoni Barreda.

¹⁴³⁵ *Ibidem*, C. 1304, D. 23.

ibn ‘Abdu-l-Karîm per un preu força elevat: les 144 lliures que exigí l’amo, Guillem Safàbregues.¹⁴³⁶ La solidaritat o ‘*asabiya* entre parents, en una societat clànica com era la del Raval, no sols servia per a fets positius, sinó també per a sostenir bàndols entre clans rivals. El 1480, ‘Alí Chachaz i Husayn Sinsinet, d’Oliva, sol·licitaren llicència a la justícia reial per a dur armes, davant la necessitat de defendre’s d’eventuals agressions dels seus “enemics”.¹⁴³⁷

Per davant de la platja d’Oliva, no sols passaven carregaments d’esclaus, sinó també de moltes altres mercaderies; algunes, prohibides. A València, entre abril i maig del 1474, se subhastà un lot de productes vedats que havien sigut comissats pels agents de la batlia general prop d’Oliva, quan els portaven a embarcar a Dénia o a Xàbia, en una nau genovesa que tenia per destinació el Magreb.¹⁴³⁸ A Barbaria, concretament a Alger, viatjaren el 1479 uns altres moros de la Moreria d’Oliva amb la intenció –autoritzada per la batlia– de rescatar uns cristians de la Vila que, segurament, havien sigut capturats per pirates berbers. Els moros s’expressaven en àrab i eren correligionaris dels magrebins, cosa que facilitaria la localització dels captius, la negociació i el lliurament del corresponent rescat.¹⁴³⁹

5.4. Inquietuds culturals del comte fundador

Francesc-Gilabert de Centelles fou un home d’armes, d’acció i de navegació, d’empreses bèl·liques, sobretot. Tanmateix, com tots els cavallers del seu temps, havia sigut educat per a interessar-se per les lletres, per la poesia trobadoresca, fonamentalment, i aquesta educació li aportà algunes inquietuds culturals.¹⁴⁴⁰ Fins i tot, dedicà una part del seu temps de lleure, en anys de joventut, a compondre

¹⁴³⁶ Ibídem, C. 1304, D. 23.

¹⁴³⁷ ARV, Batlia, 1156, f. 547r, València, 16 d’agost i 12 d’octubre del 1479, citat per MEYERSON, M. D., *Els musulmans de València...*, p. 417.

¹⁴³⁸ ARV, Mestre racional, 84, ff. 179r-180r.

¹⁴³⁹ ARV, Cancelleria reial, reg. 707, f. 915r/v, València, 4 de juny del 1479, citat per MEYERSON, M. D., *Els musulmans de València...*, pp. 148-153.

¹⁴⁴⁰ Com demostren els treballs de GALERA HERNÁNDEZ, Rubén, «Estudi de les fonts d’una *Epistula de amore* d’Antonio Beccadelli adreçada al valencià Francesc de Centelles (1437-1442) sobre la ‘*vis, aut potestas*’ de l’amor», *Scripta. Revista de literatura i cultura medieval i moderna*, 12, València, 2018, pp. 220-237; ÍDEM, «Tres poemes de Francesc-Gilabert de Centelles: atribució, estudi de les fonts i edició», *Cabdells*, 17, Oliva, 2019, pp. 6-34.

poemes d'amor. La seua amistat amb Ausiàs Marc, acreditada com s'ha vist per diversos documents, el faria també lector dels poemes d'aquest.

Tenint notícia indirecta del I comte d'Oliva com a "poeta", Rubén Galera li atribueix tres poemes anònims inclosos en el *Cançoner català de l'Ateneu* i datables en les dècades del 1430-1440. Entre aquests, destaquen la composició al·legòrica *Per lo gran pes de la manta bastida*, per la reflexió que hom fa sobre la família Centelles, i Dins un castell hedificat sus rocha, desenvolupant partint de la imatge del castell d'amor, molt rebregada en la lírica i la prosa de tradició trobadoresca. El filòleg troba en *Per lo gran pes* un ressò de lectura dels goigs del *Benedicta tu in mulieribus* atribuïda a Ramon Llull, però analitza sobretot el fons personal (hom cita à *clef* el nom de Francesc-Gilabert, amb un distanciament en tercera persona) i genealògic (hom al·ludeix a la casa de Centelles) del poema.

El començ del poema (vv. 1-4) recorda –com recordaven els valencians– que la "manta" de poder teixida pels Centelles s'havia ordit damunt d'un bastidor de sang i de pecats mortals, producte de bàndols i guerres, i d'una sanguinària batalla del Codolar. Tot això ja era una realitat abans que el poeta nasquera: "Per lo gran pes de la manta bastida, / que sus mon cap fundaren en peccats / ffuy ten destrets, opremuts, carregats / ans que sortís en esta present vida". Aquesta herència pesava sobre l'ànima del trobador (vv. 5-8): "que los ulls flachs no puc lavar de terra, / mirar lo cel, luna ne lo solell / mas caure jus, rodant com flach camdell, / de tom en tom per la mundanal serra". L'autor és un nou *camdell* o cabdell de llana quan naix, a punt per a continuar aportant nova trama de llana, per a anar teixint la manta, encara bastida sobre el teler –inacabada– de glòries dels Centelles. Tanmateix, el cabdell se sent "flach" en el seu trànsit mundanal, i va fent tombs de manera imprecisa i aventurera. La imatge no sols encaixa amb el trepidant itinerari vital de Francesc-Gilabert, sinó també amb l'adopció per aquest dels tres cabdells redolant, enllaçats per sengles fils, que representen les tres branques de la família nobiliària –els Centelles de Catalunya, els de Llombai i els de Nules–, dels quals esdevingué "cap d'ells" (divisa enigmàtica *cabdells*) el comte d'Oliva, a partir del

1449, en haver assolit el rang de noble baró titulat. Així interpretaven l'emblema del I comte, per tradició oral, els Centelles del segle XVI.¹⁴⁴¹

A partir de vers 9, el poema adopta el to d'un plany penitencial, amb interrogants que tenen per interlocutors literaris els barons de la cort reial: “¿Com poré, donchs, barós mot reduptables, / preguar per vós lo Senyor, qu'ay ofès, / tant que'n l'infern tenir me degra pres / per mos defaults ez obres detestables?” (vv. 9-10). El pecador irredempt s'agenolla davant del Creador i es distancia de si mateix en tercera persona: “lo cor ten brau d'aquest valent baró, / e de sos crims, atorgant-li perdó, / haurà lo pretz de furor qui'l batalla” (vv. 38-40). La *furor* no és sols la del guerrer i corsari, sinó també la “furor encesa”, ovidiana i pecaminosa, de l'amor de Venus (com la designa l'autor del *Curial*, Enyego d'Àvalos, amic i company del I comte¹⁴⁴²), a la qual sucumbia adesiara el cavaller.

Contra el pecat de luxúria, el trobador reclama l'empara de Jesucrist davant el Pare Etern: “pregau-lo, donchs, que do saber e força / contra lo món, la carn y el Drach entich, / al franch e prous Sentelles dant abrich, / mossén Francesc, qui de vos may se estorça” (vv. 45-48). El món –supèrbia–, la carn –luxúria– i el Drac antic que enarbora aquests estendards –el Dimoni– fan batalla contra el cavaller mossén Francesc[-Gilabert]. Tanmateix, aquest confia en la força de la seua fe per superar-lo. Com en aquella maniseta o taulell ceràmic de la primera meitat del segle XV on apareix representat un cavaller Centelles pugnand amb una espasa en mà contra un gran drac. Es tracta d'una llegenda valenciana. Vivia un drac en un braç del Túria que discorria pel solar que ara ocupa la Llotja. Aquell monstre aterria el veïnat de l'entorn de la porta de la Boatella i sols un valent cavaller el podria abatre fent ús d'un “escut espill”, que en el taulell és l'escut “centellat” dels Centelles, amb el qual el monstre –enlluernat– fou ferit de mort pel cavaller.¹⁴⁴³

¹⁴⁴¹ Vegeu COLL CONESA, Jaume (text) – GARCÍA ROSELL, Juan (foto), «Azulejo heráldico con los ovillos de los Centelles de Oliva y Nules», fitxa catalogràfica del *Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries «González Martí»* de València, disponible *on-line* [<http://ceres.mcu.es>], consultada el 02/04/2019.

¹⁴⁴² FERRANDO, Antoni (ed.), *Curial e Güelfa*, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, cap. I.29, p. 96.

¹⁴⁴³ GONZÁLEZ MARTÍ, Manuel, *Ceràmica del Levante español. Siglos medievales (II)*. *Alicatados y azulejos*, Labor, Barcelona, 1952, pp. 557-558; GASCÓN, Víctor (foto), «Azulejo. Lucha de un caballero Centelles con el *Dragó del Mercat*», fitxa del Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries «González Martí», fitxa catalogràfica del *Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries «González Martí»* de València, disponible *on-line* [<http://ceres.mcu.es>], consultada el 02/04/2019.

Els versos 53-56 ratifiquen la signatura onomàstica del poema, per si hi havia dubte sobre l'autor: “ab vostra lum il·luminau la pensa / e voluntat de mosén Gilabert, / que en vós amar e servir se despert / y els moviments furosos sobravensa”. Mossén [Francesc-]Gilabert confia, doncs, en la llum de la fe per a vèncer els “dimonis subtils”, com els anomena en el vers 67; no els dimonis evidents, que fan caure l'home en pecats nefands, sinó els dimonis *subtils* de la seducció femenina, que desperten en ell una furor pecaminosa. I és clar: ell s'ha criat essent home d'armes i d'impulsos iracunds; ell no és cap clergue moderat i introspectiu: “que preguar Déu jamay sabí apendre” (v. 72 i darrer). Rubén Galera, de manera molt intel·ligent, relaciona el contingut del poema amb la decoració ceràmica dels palaus de Francesc-Gilabert de Centelles, el “baró” que signa, com s'ha vist, el poema, i l'atribueix a ell amb suficient fonament.

El ciutadà valencià coetani Francesc Ferrer, senyor de Paiporta (ca. 1400-1462),¹⁴⁴⁴ en el poema *Lo conhort* (ca. 1447-1448), recorda l'autoria per Francesc-Gilabert de maldits sobre dones casades, montes i donzelles, algunes de les quals –si fem cas dels retrets morals de la reina Maria, del 1452– hauria seduït escandalosament, i amb gran perjuí de la seua fama.¹⁴⁴⁵ El joc amorós dels joves cavallers, molt aficionats a assaltar alcoves i cel·les conventuals, incloïa el relat poemàtic o trobadoresc d'aquestes aventures i desventures de servei “cortés” i amor arriscat. En *Lo conhort*, Ferrer fa intervenir diferents poetes coetanis, entre els quals hi ha uns versos misògins, que introdueix així en el diàleg “*Mossén Centelles.-* Donosa sou, bella sens gens offana, / lo vostre mal no és sinó frescor, / abta en tot quant és viltats d'amor, / e'n practicar menys que una campana. / Renech de tal qu'ab los grexers s'aferra / e no coneix què és dit fin voler, / e liberal en tot l'altre mester, / que's lliur·e tots qui volen sa desferra” (vv. 582-589). La

¹⁴⁴⁴ RODRIGO LIZONDO, Mateu, «La identitat del poeta Francesc Ferrer (València, ca. 1400-1462)», dins ESCARTÍ, Vicent J. (ed.), «*Nunc dimittis*». *Estudis dedicats al professor Antoni Ferrando*, Universitat de València, València, 2019, pp. 451-496. No és, doncs, el mercader barceloní homònim amb el qual el confon AUFERIL, Jaume, «Francesc Ferrer, mercader i poeta barceloní del segle XV», *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 61 («Miscel·lània Joaquim Molas», 6), Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2010, pp. 5-21.

¹⁴⁴⁵ En *Lo conhort*, una composició en 731 versos apariats, posterior a l'entrada d'Alfons V a Nàpols, el 1443, el poeta demana consol amorós a tretze trobadors, als quals fa intervenir-hi. Els invoca i els cita en forma d'estrofes a ells atribuïdes.

vilipendiada dama no és cap exemple de *fin'amors* o “fin voler”; s'inclina “liberalment” pel tracte carnal amb vils greixers.¹⁴⁴⁶

Francesc Ferrer, com demostra Mateu Rodrigo, fou ciutadà de València i senyor de Paiporta, i posseïa una interessant biblioteca, pròpia d'un literat de l'època.¹⁴⁴⁷ Coneixeria Centelles i altres poetes valencians citats en *Lo conhort* per haver-los conegut i tractat a la ciutat de València o a la cort reial. A banda del senyor d'Oliva, en fan presents o hi són al·ludits el baró d'Albaida Berenguer de Vilaragut, el comte de Cocentaina Joan-Roís de Corella, el senyor de Beniarjó Ausiàs Marc, etc. Res no fa pensar en l'autoria d'un mercader català homònim, com alguns recercadors pensaven, sense tenir en compte el català occidental que palesen la llengua i les rimes de l'escriptor. Martí de Riquer ja pensava en un valencià com l'autor.¹⁴⁴⁸ Resulta interessant, en qualsevol cas, que el poeta pose el senyor d'Oliva al costat d'Ausiàs en el vers 142: “mossén March, mossén Centelles”.¹⁴⁴⁹ Segurament, deuria tenir amistat o relació especial amb ell.

No fou Francesc Ferrer l'únic poeta del seu temps que es referí a Centelles com a autor de poemes. També se l'esmenta en l'*Obra de Figueres ab la sua oració*,¹⁴⁵⁰ un dels poemes del *Cançoner de París*: “...per contemplació / del cavaller, no pas difunt, / mossén Centelles, / mostrant-li vull tals meravelles, / que

¹⁴⁴⁶ L'editor de FERRER, Francesc, *Obra completa*, ed. a cura de Jaume AUFERIL BEA, Barcino («Els nostres clàssics»), Barcelona, 1989, identifica correctament el mossén Centelles del poema amb Francesc-Gilabert, en les pp. 32-33 i 220-221. Els versos citats, en la p. 233. Vegeu també PONS FUSTER, Francesc, «Les inquietuds literàries de la família Centelles-Riu-sec», dins PI I APARICI, Joan-Francesc (dir.), *Actes de les Ires Jornades Internacionals sobre la història dels Centelles i el Comtat d'Oliva (18, 19 i 20 d'abril de 1997)*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 1999, pp. 17-46 (pp. 19-20). La datació del poema la sosté Auferil, entre altres indicadors, en el fet que Francesc-Gilabert rep tractament de cavaller (*mossén*) i no de comte (*don*), adquirit el 1449. Tanmateix, aquest argument no se sosté massa, perquè el comte també rebia tractament de *mossén*, sense el *don*, en mants documents. En qualsevol cas, com comenta Auferil (p. 93), Ferrer escrivia al voltant dels anys 1444-1448.

¹⁴⁴⁷ RODRIGO, M., «La identitat del poeta...», *op. cit.* Prèviament a aquest esclaridor estudi, TORRÓ TORRENT, Jaume, *Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim: Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-rasa, Francesc Sunyer*, Barcino, Barcelona, 2009, p. 20; ÍDEM, «La cort literària d'Alfons el Magnànim», dins BELLVESER, Ricard (ed.), *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2010, pp. 27-39 (p. 36), confongué el ciutadà valencià amb un homònim Francesc Ferrer, cavaller de Xàtiva i uixer d'armes a la cort. I és que n'hi havia molts, de “Francescs Ferrer”, lògicament, a la València i la Catalunya del segle XV. Era una combinació onomàstica recurrent.

¹⁴⁴⁸ RIQUER, M. de, *Història de la literatura...*, vol. 3, pp. 30-33. Seguia, entre d'altres, les argumentacions d'IVARS CARDONA, Andreu, «Francesc Ferrer, poeta valencià del segle XV», *Anuari del Centre de Cultura Valenciana*, 3, València, 1930, pp. 133-155.

¹⁴⁴⁹ FERRER, F., *Obra completa...*, p. 221.

¹⁴⁵⁰ PONS, F., «Les inquietuds literàries...», p. 19.

per null temps ira mortal, / iniquitat, tristor ne mal / per dones, monges ni donzelles / son cor més senta”.¹⁴⁵¹ D'altra banda, els poetes de *cancionero* castellans Suero de Ribera (present a Nàpols pels anys 1446-1458) i Juan de Andújar (un dels qui cantaren els amors napolitans del Magnànim i Lucrezia d'Alagno a partir del 1448) responen al I comte d'Oliva en sengles diàlegs poetitzats.¹⁴⁵²

La segona i prolongada estada a Itàlia de Francesc-Gilabert I (1432-1458) el posà en contacte no sols amb els poetes castellans exiliats a Nàpols, sinó també amb la literatura popular o *volgare* del Quattrocento. Les lectures italianes del comte, d'obres com *Altobello e Ré Trajano, suo fratello* (poema cavalleresc en toscà, de matèria de França i aventures de Carlemany contra els moros) explicaria el nom de pila elegit per a batejar el seu bastard Altobel·lo, nascut probablement en la dècada del 1440 i dedicat a la pirateria i altres quefers –com més amunt véiem– a la València del 1470. Aquest llibre d'aventures duia l'incipit: “Incomincia il *Libro delle battaglie delli baroni di Francia*, soto il nom de l'ardito e gagliardo giovane Altobello”. Segurament, quan el capità de galeres es mirava a l'espill, es veia com un narcisista –“ardito e gagliardo”– procreador de bastards.¹⁴⁵³

Altres contactes italians del I comte d'Oliva foren els millors humanistes d'Itàlia, amics com eren del rei d'Aragó. A ells consultava el noble, literàriament, sobre matèria d'amors. A la cort napolitana, Antonio Beccadelli “il Panormita” (Palerm, 1394-Nàpols, 1471) li dedicà una de les seues lletres inclosa en la compilació *Campanarum epistolarum liber* o *Epistolae Campanae* (1436-1458). En dedica diverses al rei Alfons; altres a secretaris reials com Francesc Martorell o Joan Olzina, i una al príncep de Viana, que estigué exiliat a la cort del seu oncle el Magnànim. El nom del Centelles hi apareix llatinitzat –o hel·lenitzat– com *Francisco Xanthilio, splendido equiti* (‘a Francesc de Centelles, cavaller estrenu’). L'humanista respon a una consulta sobre amor, o sobre la força i la potestat

¹⁴⁵¹ Sobre aquesta obra, vegeu RIQUER, M. de, *Història de la literatura...*, vol. 3, p. 437.

¹⁴⁵² GALERA, R., «El comte d'Oliva...», p. 80.

¹⁴⁵³ El llibre, molt llegit a Itàlia, l'imprimí P. Stuardo a Milà el 1480, per primera vegada.

exercides per aquest que li ha fet el baró valencià; datable entre el 1437 i el 1442, segons el filòleg Rubén Galera.¹⁴⁵⁴ Heus ací el text:¹⁴⁵⁵

Francisco Xanthilio, splendido equiti.

Interrogantem, edocet amoris naturam, et ad amandum incendit.

Caieta digrediens atque ea ipsa hora qua digrederis, petis a me quid sit amor, quaeve eius vis aut potestas. Facile intelligo de quo amore loqueris, cum sis iuvenis, otiosus, divitiis atque deliciis affluens. Amor est animi passio et, ut recte ait Cicero, omnium animi perturbationum vehementissima. Influit in homines, ut ait Plato, ab aestro, quod Veneris vocant, cui advenienti nisi fortiter obstiteris, sit furor, totasque labitur in medullas: “Igne furtivo populante venas”. Alitur otio et luxu, potestas vero eius est mira, ex sapiente stultum hominem facit, ex sano furiosum. His breviter respondeo quaestioni tuae, si copiosus cupis, fiet tamen libenter quam diligenter in reditu tuo. Interim i felix, et ama quidem, sed pauxillum si potes. Vale.

La conversa té lloc al castell de Gaeta, on el rei Alfons d’Aragó i els seus tenien cort (1436-1442) abans d’establir-se a la conquerida ciutat de Nàpols. Conversava Antonio amb Francesc quan aquest li demanà què era l’amor i fins a on arribaven la força i el poder d’aquest. L’humanista entén fàcilment de quina mena d’amor li demana –el purament carnal i libidinós, és clar–, atesa la fama de l’epicuri capità, que és home jove, ociós i amic de riqueses i delícies. No el reny moralment per això –ell mateix és també molt epicuri–, però sí que li recorda, de la mà de l’estoic Ciceró (*De inventione*), que “l’Amor és una passió de l’ànim” i “la més vehement entre totes les pertorbacions que afecten l’ànim”.

Reforça l’afirmació l’humanista amb una citació de la tragèdia *Hippolytus* de Sèneca (vv. 279-280): “labitur totas furor in medullas / igne furtivo populante venas”. És a dir: ‘la seua furor penetra del tot en el moll dels ossos i envaeix les venes amb un foc furtiu’. ¿Com afrontar aquesta pertorbació extremada, tan profunda com antiaristotèlica, que fa del savi un estúpid i de l’home sà un ésser

¹⁴⁵⁴ Seguim les passes d’aquest autor, en GALERA HERNÁNDEZ, Rubén, «Estudi de les fonts d’una *Epistula de amore* d’Antonio Beccadelli adreçada al valencià Francesc de Centelles (1437-1442) sobre la ‘vis, aut potestas’ de l’amor», *Scripta. Revista de literatura i cultura medieval i moderna*, 12, València, 2018, pp. 220-237.

¹⁴⁵⁵ BECCADELLI, Antonio [el Panormita], *Epistolarum Campanarum liber*, dins GRUTER, Janus (ed.), *Thesaurus criticus*, Sumptibus Societatis, Lucca, 1747, vol. 3, pp. 312-378 (epístola núm. 5, pp. 317-318).

furiós? Doncs, de la mà de Plató, que en *El convit* diferencia molt bé entre l'amor sensual i superficial de la Venus Pandemos –perjudicial– i l'amor de la Venus Celestial, que harmonitzà els cossos i les ànimes dels dos amants. Així que, comptat i debatut, Beccadelli anima Francesc-Gilabert a amar amb plaer i diligència, en benefici seu. Estima feliçment i ocasionalment; no hi dubtes, conclou, però fes-ho molt poc, si pots. El per què s'hi sobreentén, doncs: perquè l'amor que tu cerques i pel qual m'has demanat –“facile intelligo de quo amore loqueris”– no és el més recomanable segons els filòsofs.

L'autor de *Curial e Güelfa*, segurament el cavaller i diplomàtic Enyego d'Àvalos,¹⁴⁵⁶ degué conèixer aquesta lletra i debats similars, a les corts de Gaeta i de Nàpols, on es parlava ja de les dues Venus de Plató, i de l'amor com a “furor encesa” (*Curial*, cap. I.29) partint dels autors citats per Beccadelli: el *furor* de Plató i l'*ignis* o foc de Sèneca. De fet, l'autor de la novel·la més important del regnat d'Alfons el Magnànim, aposta per l'amor de la “Venus estel·lificada”, en una perspectiva neoplatònica, molt influïda ja per l'humanisme italià.

A primeries del 1439 es trobava D'Àvalos a la cort de Milà, amb el seu amic l'humanista Guiniforte Barzizza,¹⁴⁵⁷ quan aquest dedicà una altra lletra *De amore consultus* al futur comte d'Oliva, destinada a ser llegida i comentada a la cort de Gaeta. Tindria relació amb el coneixement de l'altra, de Beccadelli? Ho ignorem. En qualsevol cas, la missiva de l'humanista milanès era més extensa i més densa en continguts. L'humanista s'adreça a “Francesco Scintiglia”¹⁴⁵⁸ i empra des de versos de Petrarca fins a apel·lacions a l'amor celestial de la Venus Urània del *Convit* de Plató, per a argumentar les bondats de l'amor seré i matrimonial, que és el que aconsella a l'aventurer amant Centelles. Barzizza, que ha tingut notícia de les proeses del capità del rei d'Aragó –aquest havia expulsat els genovesos de Castelsardo el 1438–, fa elogi de les seues virtuts militars i l'anima a conciliar-les

¹⁴⁵⁶ Vegeu SOLER, A., *Enyego d'Àvalos i l'autoria...*, op. cit.

¹⁴⁵⁷ Sobre aquest autor, vegeu MARTELOTTI, Guido, «Guiniforte Barzizza (Guinifortus Barzizius, Bargigius, de Barzizii)», dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 7, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1970, ed. on-line [http://www.treccani.it/enciclopedia/guiniforte-barzizza_Dizionario-Biografico/] consultada el 12/04/2018.

¹⁴⁵⁸ BARZIZZA, Guiniforte, *Guinifortus Barzizius Equiti Francisco Sci[n]tigles* [1439], dins BARZIZZA, Gasparino i Guiniforte, *Gasparini Barzizii Bergomatis et Guiniforti filii, Opera. Quorum pelarque ex manuscriptis codicibus nunc primum in lucem eruta*, ed. a cura de Giuseppe Alessandro FURIETTI, Tipogr. de Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1723, vol. 2, pp. 122-131.

amb altres virtuts: les d'un amor madur i neoplatònic.¹⁴⁵⁹ El to que utilitzà connecta plenament amb el del proemi i l'argument de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*.¹⁴⁶⁰ Enyego d'Àvalos presenta la història d'un cavaller aventurer i triomfant, Curial el llombard, que supera les temptacions de l'amor superficial i assoleix un comportament virtuós, just abans de casar-se amb la Güelfa, senyora de Milà, que li garanteix un amor honest i matrimonial, beneït per la Venus Celest.

Ací acabem les inquietuds literàries de Francesc-Gilabert, però no les de la resta de la família, ja que el I comte comptà amb un fill il·legítim, el clergue Jordi de Centelles, que florí en la València del segle d'or, entre molts altres escriptors. D'un altre fill bord del comte, el també eclesiàstic Guillem-Ramon,¹⁴⁶¹ se sap que presentà una oració al certamen immaculista de València del 1486.¹⁴⁶² Un tercer bastard reconegut, el pirata-proxeneta Altobel·lo, pareix que no s'interessava molt per les lletres. Dels tres, doncs, el més literat fou don Jordi, rector d'Oliva durant molts anys, encara que no solia freqüentar la parròquia.

Al canonge Jordi de Centelles (*ca.* 1426-1496),¹⁴⁶³ resident a la plaça de les Corts de València, se'l documenta pels anys 1455-1486 com un dels habituals en certàmens literaris i tota mena de cerimònies de l'urbs valentina.¹⁴⁶⁴ Escrigué normalment en valencià, tret d'alguna cosa, com ara un poema que dedicà en

¹⁴⁵⁹ CORFIATI, Claudia, *Una disputa umanistica de amore. Guiniforte Barzizza e Giovanni Pontano da Bergamo*, Centro interdepartamentale di studi umanistici («Quaderni di filologia medioevale e umanistica», 10), Messina, 2008;

¹⁴⁶⁰ SOLER, Abel, «Els consells d'amor de Guiniforte Barzizza al valencià Francesc de Centelles (Milà, 1439) i la intenció literària del *Curial*», *Rivista italiana di studi catalani*, 7, Alessandria, 2017, pp. 77-98. Que l'autor del *Curial* coneguera la lletra de Barzizza i s'inspirara en ella, no significa en absolut que el *Curial* estiguera dedicat al senyor d'Oliva..., idea que TORRÓ, J., «El *Curial e Güelfa*, Guiniforte...», *op. cit.*, ens atribueix erròniament. Si hi hagué cap dedicatari –literàriament fingit– del llibre, aquest devia ser Ferran d'Aragó, hereu del tron napolità i duc de Calàbria.

¹⁴⁶¹ Canonge de la catedral de València i protonotari i tresorer pontifici, per la seua relació amb els Borja. Vegeu FELIP, V., «Els Centelles, senyors de Nules i comtes d'Oliva», p. 78; FERRANDO, Antoni, *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1983, p. 408; DURAN, Eulàlia, «Dues novel·les desconegudes del canonge valencià Jordi de Centelles», *Els Marges*, 36, Barcelona, 1987, pp. 21-38 (p. 22, n. 11).

¹⁴⁶² COLÓN, Germà – FERRANDO, Antoni, *Les «Regles d'esquivar vocables», a revisió*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat («Biblioteca Manuel Sanchis Guarner»), València, 2011, p. 216.

¹⁴⁶³ Seguim, en part, les síntesis biogràfiques de FERRANDO, A., *Els certàmens poètics...*, pp. 115-122; DURAN, Eulàlia, «Introducció», dins BECCADELLI, Antonio ('el Panormita'), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, pp. 6-68; PONS, F., «Les inquietuds literàries...», pp. 20-24; MUNSURI, M. N., *Perspectiva socio-económica...*, pp. 640-643.

¹⁴⁶⁴ RIQUER, M. de, *Història de la literatura...*, vol. 4, pp. 234-235.

castellà a l'empordanesa Blanca de Rocabertí.¹⁴⁶⁵ Estudiat dret, ja que el 1461, quan prengué possessió de l'ofici de paborde.¹⁴⁶⁶ Se'l cita com “micer Jorde de Centelles, rector de Oliva e de Almenara, fill del compte de Oliva”, quan s'ocupà de rebre el llegat pontifici, el cardenal valencià Roderic de Borja, en nom i representació dels “retós de fora de València”.¹⁴⁶⁷ En un escrit del 1466 s'indica que el “nobilem Georgium de Centelles, decretorum doctorem, canonicum Valentinum” –doctor en decrets i canonge– esdevenia prevere, accedia “ad ordinem presbiteratum”.¹⁴⁶⁸ El 1462 prengué possessió d'una canongia de la Seu i se'l designà ardiaca. Era així mateix vicari de Sant Pere, és a dir, regent de la parròquia de la catedral, amb seu a la capella homònima, de la qual depenien els benifets de Sant Jordi instituïts pels Riu-sec i heretats pels Centelles. El 1466, en presència de son pare, el comte, prengué jurament a l'infant Ferran, el futur Rei Catòlic.¹⁴⁶⁹ Aleshores era fill reconegut del comte, però no seria ennoblit fins el 1471, quan el referit Ferran, que era rei de Sicília per designació paterna, el nomenà “mestre de capella ordinari” seu (1472) amb tractament de noble –*don*, en compte de *mossén*– i “conseller” seu: dos títols de caire honorífic, que no l'apartaren de la catedral.¹⁴⁷⁰

En matèria d'amors sembla que també seguí les passes del pare, ja que el 1470 protagonitzà un escàndol, en la disputa dels favors sexuals d'una monja del monestir xativí del Montsant, als peus del castell.¹⁴⁷¹

Brega de don Jordi Centelles e mossén Estanya

Dilluns, a ·XXV· de juliol, e any ·M·CCCC·LXX·, don Jordi de Centelles, fill del compte Centelles, fonch en la ciutat de Xàtiva, en lo monestir de les monges de Montsant,

¹⁴⁶⁵ FERRANDO, Antoni, *Els certàmens poètics...*, p. 122: “Vendida tengo, vendida, / mi libertad e non francha, / vendida por una Blanca. / Dátmela, dama garida, / por rescate de mi vida”.

¹⁴⁶⁶ ARV, Cancelleria reial, reg. 286, ff. 55v-57r. Obté aquest i altres favors del rei Joan II el Gran, per intercessió de son pare, el comte d'Oliva.

¹⁴⁶⁷ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, pp. 313-314.

¹⁴⁶⁸ CÁRCEL ORTÍ, M^a. Milagros (ed.), «*Liber ordinum*» de la diòcesi de València (1463-1479), Universitat de València, València, 2018, p. 141.

¹⁴⁶⁹ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, pp. 377-378.

¹⁴⁷⁰ ACA, Patrimoni reial, 939, ff. 57v i 73r, respectivament, ressenyats per Duran, E., «Introducció», p. 18.

¹⁴⁷¹ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, pp. 397-398.

e fonch lo fill de mossén Estanya; los quals vengueren a brega, e lo don Jordi fonch nafrat en lo ventre, e lo Stanya en lo cap.

Era rector d'Oliva, don Jordi, però també protonotari de la cúria romana, segurament per designació del cardenal Roderic de Borja (1472).¹⁴⁷² El 1474 se'l documenta així mateix com a rector de Nules i arrendador, per 60 ducats d'or, de les rendes eclesiàstiques de la plebania d'Òsil, a Sardenya, en terres de son pare, el qual, com s'observa, l'afavoria molt.¹⁴⁷³ El mateix any 1474 participà com a poeta en el certamen religiós de *Trobes en llaors de la Verge Maria*, convocat pel virrei fra Lluís Despuig, mestre de Montesa, el que serviria de pretext a la publicació del primer incunable de la flamant impremta valenciana.¹⁴⁷⁴ En juliol del 1477, sent jutge d'un certamen, s'enfrontà Jordi amb un jove poeta pels amors d'una *folla* monja del monestir aristocràtic de la Saïdia (València). Fou un escàndol. Al contrincant, plebeu –i fill temprat d'un guarda de la cisa de la carn– el foragitaren de la ciutat, però havia deixat escarmentat abans el sacerdot, que en quedà humiliat i marcat. Així ho relata la crònica de Miralles:¹⁴⁷⁵

En Johan Garcia, guarda de la cisa de la carn, té un fill bell de persona e molt preat e gran trobador de la gaya sciència, beneficiat de Santa Catherina.¹⁴⁷⁶ E en lo monestir del Carme donaren una yoya a qui millor diria en cobles del Cor[s] de Déu, e lo jove ho dix molt altament; e lo don Jordi de Centelles, fill bastart del comte d'Oliva, canonge de la Seu, vicari de Sant Pere, e molt beneficiat de reptories e beneficis, de la troba del jove no-n feu nenguna menció, perquè-s dia que al dit jove no-l tenia en bona hopenió, per sguart de una fola monga de la Çaydia. De què lo jove parlà algunes paraules de don Jordi; de què lo don Jordi ho près criminalment, e diu-se que li feu donar una coltelada al cap, lo qual portava cervelera e no li feren mal. E paraules crexen, e lo mal eniquitat aumenta.

¹⁴⁷² GRAULLERA S., V., *Derecho y juristas...*, p. 327.

¹⁴⁷³ AHNOB, Osuna, C. 1304, D. 23, Regests del segle XVIII dels protocols d'Antoni Barreda, 12 de març del 1472.

¹⁴⁷⁴ FERRANDO, Antoni, *Els certàmens poètics...*, pp. 115-122; LLORCA, Emili, «La troba de Jordi de Centelles en lloança de la Verge Maria», *Oliva en festes del Rebollet*, Oliva, 1987, s. p.

¹⁴⁷⁵ MIRALLES, M., *Crònica i dietari del capellà...*, pp. 459-460. Creiem que el certamen fou sobre el cos o cors de Déu, i no sobre el cor. Vegeu la nota de l'editor, que hi deixa cor.

¹⁴⁷⁶ El Joan Garcia del 1477, difícilment pot ser l'estudiat en arts del 1448 que documenta MUNSURI, M. N., *Perspectiva socio-económica...*, pp. 703-705. Deu ser un cas d'homonímia, amb un nom i cognom tan corrents.

E lo digous en la nit, a ·X· de juliol, lo don Jordi, ab altres, sperà lo jove en lo carreró de micer Mar[r]omà, hon stà lo pare del jove, de què lo jove fonch avisat com lo dit Jordi l'esperava ab gent armada. De què lo jove, decontinent, amprà gent no dient contra qui. E ben en punt prenen una lanterna en lum com a guayta, e, entrant en lo careró de micer Mar[r]omà, diu: “Qui va aquí?” Lo don Jordi, pensant que fos la gu[a]yta, diu: “Don Jordi”. De què diu lo jove: “Muyra don Jordi!” E tirà gran coltelada al cap. Lo don Jordi tenia cervelera; emperò, près, que li à huberta la galta fins a la barba, e altra coltelada en lo bras e en la cuxa, e un scuder molt mal nafrat.

Enaxí, lo don Jordi, mal nafrat, envergonyit tot lo temps de la sua vida, per un fill d'en Johan Garcia... E lo jove e tots los que y són estats, exelats de lur pròpia terra, e viure ab recel e dolor tot lo temps de la sua vida. E la folla de la monga estarà en son monestir: no pensarà en lo dan e mal que s'és seguit en tal[s] presones, per causa de ella. Seria tanta cosa tals com aquella e ella fosen ben castigades e meses en carçre e deceplina; que fos castich a elles, e a les altres exemple, per guardar-les de mal e de pecat e defamació de lur monestir.

El 1478, el braç eclesiàstic de les Corts l'elegí per a negociar amb l'infant Enric, duc de Sogorb, en un litigi que aquest tenia amb la ciutat. En les Corts valencianes del 1488 era ell el síndic del braç eclesiàstic,¹⁴⁷⁷ i participava activament (1472-1493) dels capítols de canonges de la Seu. Entre el 1477 i el 1493 fou interventor del capítol; des del 1480, administrador de les obres; els anys 1481-1482, representant en la Junta de Murs i Valls de la Ciutat; pel 1487, administrador dels fons de les *annatae*, custodi –amb el també canonge Bernat Esplugues– de les claus del reliquiari de sant Lluís bisbe de Tolosa, i administrador i procurador de la “lloable” Almoina de la catedral, i pel 1493, en fi, comptador de la devolució de les impositions dels clergues.¹⁴⁷⁸

Vers la fi dels seus dies, Roderic de Borja esdevingué papa, amb el nom d'Alexandre VI (1492-1503), però el protonotari Jordi no arribà a viatjar a Roma, per motius de salut; a diferència del seu germà menut, el també bastard Guillem-Ramon, legitimat pel Borja i criat seu. Aquest fou també protonotari papal i exercí

¹⁴⁷⁷ BELENGUER, E. (ed.), *Fernando el Católico y la Ciudad...*, pp. 246-248. El rei buscava recursos urgents per a finançar la guerra contra Granada. Vegeu també ÍDEM (ed.), *Col·lecció documental del regnat de Ferran II i la ciutat de València (1476-1516)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2011, vol. 1, docs. 131-136, pp. 352-364.

¹⁴⁷⁸ MUNSURI, M. N., *Perspectiva socio-económica...*, pp. 642.

de secretari (1495) i tresorer (1498) a Roma, a més de nunci davant el rei de França, Carles VIII, el mateix any 1498. Tornà després a València, on se'l documenta pels anys 1500-1511.¹⁴⁷⁹ Tornant al cas del canonge Jordi de Centelles, aquest devia estar impedit des del 1494, quan desapareix de la documentació. En febrer del 1496 es trobava greu. Dictà testament el dia 20 i morí poc després.¹⁴⁸⁰ En el seu testament, Jordi es presentà com a germà de Serafí, àlies “Ramon de Riu-sec”. Disposà que el soterraren al carner dels canonges i enfranquí un esclau negre que el servia: algun guineà, dels que duïen d'Àfrica els portuguesos.¹⁴⁸¹

El dia 27 de febrer del 1496, els seus llibres –almenys quaranta-huit volums, la major part, incunables– foren venuts en públic encant. La majoria els adquirí el lletraferit Bernardí de Vallmanya, secretari del seu germà, el comte d'Oliva, Serafí de Centelles i Urrea.¹⁴⁸² Del 9 d'octubre és un altre inventari dels llibres venuts, un n'apareixen alguns de nous i estan en diferent ordre. Hi havia obres religioses, de teologia, jurídiques, d'història, de medicina i d'autors clàssics: Homer, Cèsar, Troge Pompeu, Titus Livi, Ciceró, Suetoni, Macrobi, etc.¹⁴⁸³

Sobre els poemes de temàtica religiosa, pot servir de tast l'Oració en stramps feta a la Sancta Creu per don Jordi de Centelles:¹⁴⁸⁴

Arbre beneyt per al gran coll scala,
a hon nengú sens migà teu no munta;
pont preciós per pasar a la porta
del bé perdut per la primera culpa;
lit de Jesús per dar repòs i vida

¹⁴⁷⁹ MENOTTI, Mario (ed.), *Documenti inediti sulla familia e la corte di Alessandro VI*, Unione editrice, Roma, 1917, p. 266; DURAN, E., «Introducció», pp. 20-21.

¹⁴⁸⁰ ACCCV, Protocols de Pere Bataller, núm. 11717, València, 20 de febrero del 1496, referenciat per GRAULLERA, V., *Derecho y juristas...*, p. 327.

¹⁴⁸¹ GRAULLERA, V., *Derecho y juristas...*, p. 327, n. 2198.

¹⁴⁸² SANCHIS SIVERA, Josep, «Bibliología valenciana medieval», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 3, València, 1930, pp. 51-55; reed. dins ÍDEM, *Estudis d'història cultural*, ed. a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, València, 1999, p. 98; FERRANDO, A., *Els certàmens poètics...*, p. 121. A Serafí es deu que una de les obres del germà apareguen en *Cancionero general*, segons AVENOZA, Gemma, «Una 'dansa' de mossén Jordi en el *Cancionero general* (1511)», dins CASAS RIGALL, Juan – DÍAZ MARTÍNEZ, Eva M^a (eds.), *Iberia cantat. Estudios sobre poesía hispánica medieval*, Universidad de Santiago de Compostela («Series maior», 15), Sant Jaume de Galícia, 2002, pp. 489-524.

¹⁴⁸³ Comenta aquests inventaris DURAN, E., «Introducció», pp. 25-29.

¹⁴⁸⁴ Ms. 2244 de la Biblioteca Universitaria de Salamanca, f. 157v, reproduït per FERRANDO, A., *Els certàmens poètics...*, p. 119. Vegeu també DURAN, E., «Introducció», pp. 22-24.

per de l'infern quitar l'antic loïsme;
bandera sou ornada de carvoncles,
del Fill de Déu molt reverent cadira.
Postrat humil, ab latria t'adore,
que pux per Tu és redemut lo segle,
per migà teu Jesús a si m'accepte.

En prosa, Jordi de Centelles fou conegut, sobretot, com a traductor del llatí al valencià del *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum*, d'Antonio Beccadelli "el Panormita": un recull d'anècdotes i sentències d'Alfons el Magnànim, recopilades (ca. 1456) pel seu intel·lectual de capçalera, en un exercici de propaganda humanística que resultà exitós, ja que el llibre fou molt divulgat. El germà del comte d'Oliva el traduí com *Lo llibre dels fets e dits del gran rey Alfonso, excelents e memorables, trelladats de latí en romanç per don Jordi Centelles, prothonotari del papa, calonge de València e doctor en leys; a pregàries del magnífich mossén Pere Exarch* (després del 1481).¹⁴⁸⁵ Per la mateixa època, i basant-se en històries de transmissió oral succeïdes al Nàpols d'Alfons el Magnànim, el canonge redactà dues novel·letes, publicades per Eulàlia Duran: *Ab clemència, liberalitat e justícia* i *Ab justícia meravellosa*.¹⁴⁸⁶

¹⁴⁸⁵ BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...*, op. cit.

¹⁴⁸⁶ DURAN, E., «Dues novel·les desconegudes...», pp. 37-38.